

20 Bapalah
all knowledge, past
and present, must
be illumined by the
Truth of the future
with blessings

સંપાદકનું નિવેદન

પટ્ટિપૂર્તિ ?

આજકાલ જાણમાં અનેક પટ્ટિપૂર્તિઓ ઉજવાની વાંચીએ છીએ, વાંચીએ છીએ ને જૂની જાહેર છીએ. પણ પ્રભમાં પ્રાણ પૂરનાર મહાનુભાવોની યાદ તો સદાય તાજ રહેવી જોઈએ. આજે અમે એક વૈદ્યની પટ્ટિપૂર્તિ જિજ્ઞાસી રહ્યા છીએ, જેઓ વૈદ્ય ઉપરાંત સાહિત્યકાર, કેળવણીકાર અને વૈજ્ઞાનિક પણ છે. વૈદ્ય તરીકે તેમનું ગૌરવ કરીને એક વર્ગ તરીકે અમે પોતાને જાણે માન આપી રહ્યા હોઈએ તેવી લાગણી થાય. પણ વાસ્તવમાં જે વર્ગનું સ્થાન સમાજમાં થઈ જઈ છે તેની આજની સ્થિતિ સંતોષકારણ ન કહેવાય તેવી છે. તે માટેનાં કારણો રજૂ કરવા અપ્રસ્તુત છે. આજે સમસ્ત ગુજરાતની પ્રજા તેમને માન આપીને પોતાની ફરજ પ્રત્યે ઉદાસીન રહી દત્તા તે સુધારી લઈને એક પ્રકારનું સમાધાન મેળવી રહી છે હું આને એક શુભ નિશાની ગણું છું.

બાપાલાલભાઈ સાઠ વર્ષના તો સાત વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયા હતા, પણ તેમને અભિનંદવાનો મમય આજે પકવ થાય છે. એક પટ્ટિપૂર્તિ સંમાન સમિતિ અતિલભમાં આવી. આધુનિક પ્રવૃત્તિમાં વપરાય એ દૃષ્ટિએ તેમને આપવાની એક થેલી માટે અપીલ કરવામાં આવી અને જવાબ ઉત્સાહજનક મળતો ગયો.

અંધ સંપાદનની જવાબદારી મારે સિરે આવી પડી. ધ્રાવળી, બીરતી, બાવરથી અને પ...ર...આ બધું કામ એક જ જમ્યું કરી શકે તેવો યત્નન હું મળી આવ્યો ! ગૌરવઅંધનું સંપાદન કરવું એ નાનુંમનું કામ નથી. એના માટેની મારી પાતળા ફેટલી ? પણ ગાદલી હાંકે રાખ્યે જ છૂટકો હતો. લેખો આપતે આપતે એકલા થવા લાગ્યા. પણ લેખો આવે તેમ મેળા કરી જાપી હાંકીએ એટલે અભિનંદન અંધ તૈયાર થઈ જાય ? મન મંજાઈ હતું એટલે આજ દિન સુધીમાં પ્રકાશિત થયેલા તેવા અંધો સંબંધ માહિતી મેળવવા માંડી. ફેટલાક પ્રયત્ન પછી તેવા દસેક અંધો એકલા ક્યાં ને તેમને સંપાદનની દૃષ્ટિએ જોતાં તો દાખ જ ગગડી ગયા. શ્રી. અશુભાઈ પુરાણીના અભિનંદન અથવા હિમનસિંહ ચાવડાએ લખેલું 'નિવેદન જોયું' અને લાન થયું' કે તેમના જેવા સંપાદક માટે ય સંપાદન કાર્ય કેવું મુશ્કેલ છે; તો અમે તો રહ્યા વૈદ્યો પણ વિદ્ય સન્ન ઉપરથી વૈદ્ય અને વિદ્વાન બનેલા છે ને ? હૈયાધારણ મેળવી, ટેકે ટેકે મૂકાવ્યે રાખ્યું.

આઈદસ અંધો મારા ટેબલ ઉપર પડ્યા છે. અંજીબાર્દના અભિનંદન અંધો તો બધું પરિચિત તરવે મળ્યાં. ત્રેરણા પણ મળી; તો કાકાસાહેબનો અધ્યયન અંધ ઉપાડ્યો અને રસમા તરબોળ થઈ જવાયું. ન્હાનાલાલ સ્મારક અંધ જોશે ને આખો બીની થઈ ગઈ. કેળવણીકારનું પેલ અને પ્રતિભા-એમાં આપતજનના દર્શન થયાં દરબાર ગોપાળદાસ સ્મારકઅંધ જોશે અને તેમના ત્યાગ અને ટેકથી જીવન લખું' ભણું' લાગ્યું. મેઘાણી સ્મારક અંધ જોતા માનવીની તપશ્ચર્યાના ઘૂંઘવતા પૂરમાં ગળાળક ગ્લાન કર્યું. ઉપાધ્યન જોયું' અને જાણે બીજા જ લોકમાં પ્રવેશ કર્યો. આમ ફેટફેટલા અંધોનાં દર્શન કરી પાવનું થઈ જવાયું. આટલા બધા અંધો એકસામટા ક્યારે જોવા મળવાના હતા ? અંગત રીતે તેમણે મને થઈ આવ્યું. પણ આ અંધોનું

વાચન કેવળ મારા વ્યક્તિગત સંવેદન માટે ન હતુ, મારે તો તેમાંથી સંપાદનકર્તા હતાવન કરતા હતા. આ હાન જેમ જેમ જન્યુટ થતું ગયું તેમ તેમ મારા તરફથી સાગર ખેડવામાં કેવું જોખમ હતું તેના ખ્યાલ વધતો ગયો. પણ નિર્જલકે વળ રામ ! જેણે આ કામ સ્વચ્છં તે પૂરું પણ કરાવવાનો જ.

પોંડીચરીથી આ અંથ માટે માતાજીના આશીર્વાદ મળ્યા અને મદન ગીને મળતાં માર્ગ મોકળો થઈ ગયો. ઉત્સાદનો પાર ન રહ્યો અને તે મળ્યા પણ એવા સ્વરૂપમાં કે આજના અમારા તુલ્ય મિશ્રના વિવાદમાં અમને તેમાંથી નવી દૃષ્ટિ મળે. કેમકે પણ જાનવિજ્ઞાને પ્રગતિ કરી દેાય તો અનાતન મત્ય ઉપર જ તેની નજર મંડાવેલી હોવી જોઈએ. જૂન કે વર્તમાનના જાનથી મંતોપ મેળવીને માનવીથી બેની ન ગી શકાય તેણે તો આગળ, ને સદૈવ આગળ જ વધે જવું જોઈએ. આ યુગ્યવચનો અમને કેટલાં બધા આત્માસક અને પ્રેરક નીવડ્યાં તે હું શબ્દોમાં કેવી રીતે વ્યક્ત કરી શકું ?

જે પ્રદર્શિને માતાજીના આશીર્વાદ મળે તે અર્વાંગમાં સફળ થવા જ નિર્મોએલી છે તેવી મારી શ્રદ્ધાએ મારી બધી નળગાઈઓ ઉપર છત મેળવી અને આગળ વધે જવાનું બળ મળ્યું. બસે આ મારી અંગત નિર્ણયતા હોય, પણ મારું તો બળ જ તેમાં રહેયું છે. મારી શ્રદ્ધાના વિશેષ પુરાવા રૂપે ભાઈશી કૃષ્ણાલાલ જેવા ચિત્રકારમિત્ર ચંચના જોકેટના મુગોબન માટે અસ્થિતિકુમારોનું પ્રેરકગ્રંથ ચિત્ર બનાવી આપે અને બચુભાઈ રાવન જેવા અગત રમ લઈને તેના જોડેક બનાવી આપે. તેઓ પણ વિવિધ ક્ષેત્રોના નિષ્ણાતો તરફથી આવતા થયા અને છાપકામ માટે બહુલ જેવું સહકર્તા મુદ્રાલાલ મળી ગયું. પછી અંચની સફળતા માટે શી ખામી રહે ?

અંથમાંનું સારત્વ અનેકાને બાજે વડે ચાઈ જાય છે. સર્વેને યાદ કરી કૃતાર્થ થાઈ છું. પણ તેમાં જે અસાર રહેયું છે તે બસે મારા એકવાનું રહે. તેનો છું સન્માનપણે નીકાર કરું છું. મુદ્રારાક્ષસના પળમાં એક વખત માણસ ફસાતા પછી તે ગમે તેટલાં તરફડીયા મારે તો પણ બહાર નથી નીકળી શકતો, આ એક કડુણતા છે. અને તેનો છું રાજી થઈને બોગ બન્ધો છું પછી મારે કશું બળડવાપણું ન રહે.

જે આ અંથ વાળા કેટલાં અધિકારી વાંચકને એમ નહિ લાગે કે તેનો વાંચવાનો શ્રમ થયા ગયો છે તો મારું સંપાદનકાર્ય સાર્થક થયું માની દૃષ્ટરનો વિશેષ ઉપકાર માનીશ. દયામાં ટગમગ્ર થતો શ્રદ્ધાનો દીવડો કૃષ્ણાસાગરની અન્નીમ કૃપાથી પ્રકાશતો ગદ્ય અને બાપાલાલભાઈને અને અમને મીને માર્ગદર્શક બનતો ગદ્ય. Even in rags I am God, fallen I am Divine. જુ' ચોથરેલાલ, બનાય દેવ છું, પડેલ છું તો પણ દિવ્યતાસાચી. -આ બાવ દિલમાં સર્વે જલતો ગદ્ય એ જ અભ્યર્થના.

— વૈદ્યરાજ બાપાલાલ પદ્ધિપૂર્તિ ગૌરવગ્રંથ —

❀ અનુક્રમણિકા ❀

પાન

૧.	શ્રી માતા:જીના આશીર્વાદ						
૨.	સં'પાદકનું' નિવેદન	...	...	ચાન્તારામ વૈદ્ય	...	...	...
૩.	ભારતનાં કુવાનોને	...	...	શ્રી અરવિંદ	...	...	...
૪.	ઐત્તલિ	...	...	દશરદાન વેસાઈ	...	...	૧
૫.	ગૌરવગાથા	...	...	દો. જીવગતી પટેલ	...	...	૨
૬.	આશાકણી (કાવ્ય)	...	...	જયંત પાઠક	...	...	૩
૭.	જ્યા કુટે લા દોરે (કાવ્ય)	...	...	ગની દહીવાળા	...	...	૪
૮.	બાપાલાલભાઈની જીવનસાધના	...	...	ચાન્તારામ વૈદ્ય	...	...	૫
૯.	ભાદી લઘુ અંજલિ	...	...	મંગળદાસ પકવાસા	...	...	૨૨
૧૦.	ભાઈ બાપાલાલ, એક અંજલિ	...	...	કનૈયાલાલ મુનશી	...	...	૨૩
૧૧.	ભારો અર્ધ	...	...	અંમાલાલ પુરાણી	...	...	૨૪
૧૨.	અંજલિ (કાવ્ય)	...	...	તરુણ પાઠક	...	...	૨૬
૧૩.	યોગ અને આયુર્વેદનું પુનર્મિલન	...	...	કેસરલાલ દિક્ષીત	...	...	૨૭
૧૪.	અનૂન વિનાના વૈદ્ય	...	...	ડો અંદુલાલ દેસાઈ	...	...	૨૮
૧૫.	આપણા બાપાલાલ વૈદ્ય	..	...	પ્રભલાલ	...	...	૩૧
૧૬.	શ્રી બાપાલાલભાઈ	...	...	મુન્દરમ	...	...	૩૪
૧૭.	એક સન્મિત્ર	...	...	અંદ્રજીવ મ ભટ્ટ	...	...	૩૬
૧૮.	ભામાશાનો પોતરો	...	...	દિનકર પંડ્યા	...	...	૪૨
૧૯.	અમારાં વિદ્યાર્થીજીવનનાં સંસ્મરણો	....	...	ત્રિજીવનભાઈ ઈ. પટેલ	...	...	૫૧
૨૦.	ભારો નિકટનો પરિચય	...	...	યશવંતરાય જોષી	...	...	૫૬

૨૪.	અભિનવ દષ્ટિવાળા વૈદ્યરાજ ...	...	દૃષ્ટાણુજી મહેતા ...	...	...	૧૬
૨૫.	મહાપુરુષોના આશિર્વાદ ...	...	ડૉ. છોટુભાઈ પટેલ ...	...	...	૧૭
૨૬.	દીક્ષિન આયુર્વેદાચાર્ય ...	...	રવિશંકર રાવવ ...	...	...	૧૮
૨૭.	પૂર્વજીવનનાં કેટલાંક સ્મૃતિચિત્રો ...	...	દૃષ્ટાણુરાય જોષી ...	...	...	૧૯
૨૮.	સાહિત્યરસિક વૈમાનિક વૈદ્ય ...	...	રસીકલાલ છો. પરીખ ...	...	...	૭૨
૨૯.	આયુર્વેદના અતિશયોક્તિ દોષ કે રસિકતા ?	...	નટવરલાલ માલવી ...	...	...	૭૪
૩૦.	રસિક પંડિત બાપાલાલભાઈ ...	...	ડૉ જયંત પાઠક ...	...	...	૭૭
૩૧.	વૈદ્યશાસ્ત્રીનું અભિનંદન ...	...	ડૉ. ભોગીલાલ સાહેસરા ...	...	...	૮૧
૩૨.	મારા મિત્ર બાપાલાલભાઈ ...	...	ડૉ. વેળીલાલ મોદી ...	...	...	૮૩
૩૩.	હંચા સંસ્કારી વિદ્વાન ...	...	સ્વામી ચરણીચર્ચીજી ...	...	...	૮૪
૩૪.	શ્રી બાપાલાલભાઈ-કેટલાંક રમરજો ...	...	ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતા ...	...	...	૮૫
૩૫.	સાચા વૈદ્ય અને ભક્ત ...	...	દિલગુજ દિવાનજી ...	...	...	૮૭
૩૬.	છોટુભાઈ પુરાણીનું કુટુંબ ...	...	જગતરામ દવે ...	...	...	૮૯
૩૭.	તેજસ્વી વૈદ્ય ...	...	બાણુભાઈ જયભાઈ પટેલ ...	...	...	૯૧
૩૮.	શત' જીવ શરદઃ ...	...	હરિપ્રસાદ કૃપારામ ભટ્ટ ...	...	...	૯૨
૩૯.	શુરભક્ત બાપાલાલભાઈ ...	...	સૌ. નાનીશહેન માણિકલાલ ...	...	...	૯૫
૪૦.	સાહિત્ય સંસ્કાર ભક્ત ...	...	ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ ...	...	...	૯૮
૪૧.	જ્ઞાનયોગી અને જનસેવક ...	...	પુરુષોત્તમદાસ મ. ગાયવાળા ...	...	...	૧૦૦
૪૨.	આચાર્ય બાપાલાલભાઈ					
	વૈમાનિક અને સાહિત્યકાર ...	...	વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી ...	...	...	૧૦૩
૪૩.	ધીરનર-વીરનર ...	...	પ્રતાપકુમાર વૈદ્ય ...	...	...	૧૦૫
૪૪.	આયુર્વેદના ભક્ત ...	...	ચંદ્રકાન્ત જે. મહેતા ...	...	...	૧૧૧
૪૫.	શ્રી. બાપાલાલભાઈના વનસ્પતિ પ્રેમ ...	...	વૈદ્ય પ્રાણજી રાઠોડ ...	...	...	૧૧૩
૪૬.	શુભરાતનું ગૌરવ ...	...	વાસુદેવ દ્વિવેદી ...	...	...	૧૧૭
૪૭.	નવી પેઢીના રાહબર ...	...	બાલકૃષ્ણ વૈદ્ય ...	...	...	૧૧૯
૪૮.	જીવાળની સામે જુઝનારા ...	...	ધનવરલાલ દેસાઈ ...	...	...	૧૨૨
૪૯.	રમરજોજિલિ ...	...	ડૉ. કાન્તિલાલ શાહ ...	...	...	૧૨૪
૫૦.	મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈ ...	...	ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી ...	...	...	૧૨૬
૫૧.	કાન્તિકાર બાપાલાલભાઈ ...	...	વૈદ્ય રસીકલાલ પરીખ ...	...	...	૧૨૮
૫૨.	મુરખી શ્રી. બાપાલાલ-વૈડાંક રમરજો ...	...	પ્રા. ઉશનસ ...	...	...	૧૨૯
૫૩.	ઉત્સાહી બાપાલાલભાઈ ...	...	ભક્તિબા દેસાઈ ...	...	...	૧૩૨
૫૪.	ગરવા શુભરાતી ...	...	ચિમનભાઈ પ્રા. ભટ્ટ ...	...	...	૧૩૩

૫૫.	શ્રી પંચ બાપાલાલભાઈ	...	...	ડૉ. કે. વી. નાય	...	...	...	૧૩૫
૫૬.	સલસમર્થક મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈ	...	...	મણીભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ	...	...	...	૧૪૦
૫૭.	આયુર્વેદના વીર સેવક બાપાલાલ	...	...	હંસરાજ તન્ના	...	...	...	૧૪૩
૫૮.	પ્રસન્ન મધુર અને બલવાન સારસ્વતમૂર્તિ	...	...	લાલશંકર ઠાકર	...	...	...	૧૪૬
૫૯.	શ્રી બાપાલાલ વૈદ્ય	...	...	પોપટલાલ જો. શાહ	...	...	...	૧૪૯
૬૦.	સાહિત્યકાર બાપાલાલભાઈ	...	...	નાનાલાલ ના. શાહ	...	...	...	૧૫૧
૬૧.	સન્નિષ્ટ સંજ્ઞન	...	...	શિવશંકર પ્રા. શુક્લ	...	...	...	૧૫૬
૬૨.	આયુર્વેદના પ્રખર વિદ્વાન	...	...	અચ્યુતલાલ હરગોવિંદદાસ શેઠ	...	...	...	૧૫૫
૬૩.	સર્જક વૈદ્ય	...	...	ગણુપતિશંકર દેસાઈ	...	...	...	૧૫૮
૬૪.	નાટ્યો રીમકા	...	...	કાન્તિલાલ હ. વ્યાસ	...	...	...	૧૫૯
૬૫.	મહામાનવ શ્રી. બાપાલાલભાઈ	...	...	શ્રી. આનંદપ્રિય પંડિત	...	...	...	૧૬૪
૬૬.	વૈદ્યરાજ શ્રી. બાપાલાલભાઈને અર્દાજ્ઞી...	...	...	ડૉ. ગોરધનભાઈ મ. પટેલ	...	...	...	૧૬૫
૬૭.	શુરપંથુ વૈદ્યરાજ શ્રી. બાપાલાલભાઈ	...	...	ડૉ. ગણેશ શામરાવ ગોખલે	...	...	...	૧૬૭
૬૮.	શ્રી. બાપાલાલભાઈ—એક જીવંત જીવંતી ..	...	...	મણીભાઈ ના. વૈદ્ય	...	...	...	૧૭૦
૬૯.	આયુર્વેદના તપસ્વી શ્રી. બાપાલાલભાઈ	...	...	અચ્યુતલાલ ડી. ગણાના	...	...	...	૧૭૩
૭૦.	મુરબી શ્રી. બાપાલાલભાઈ	...	...	ડૉ. નવનીતલાલ પંડ્યા	...	...	...	૧૭૫
૭૧.	ઉત્તમચુર	...	...	વૈદ્ય સતાભાઈ જો. પટેલ	...	...	...	૧૭૭
૭૨.	શુરદેવ	...	...	વૈદ્ય અનુભાઈ ર. દેસાઈ	...	...	...	૧૮૩
૭૩.	વૈદ્ય શ્રી. બાપાલાલનું યોગદાન	...	...	ડૉ. એમ. પી. ભટ્ટ	...	...	...	૧૮૭
૭૪.	બાપાલાલભાઈ—એક સમન્વય	...	...	કૃષ્ણ ભટ્ટ	...	...	...	૧૮૯
૭૫.	વૈદ્ય કે ગ્નેહી ?	...	...	રતિલાલ તન્ના	...	...	...	૧૯૧
૭૬.	અતિથિવત્સલ બાપાજી	...	...	ડૉ. સરલાદેવી કુવ	...	...	...	૧૯૩
૭૭.	પૂજ્ય શ્રી બાપાલાલભાઈને	...	...	વૈદ્ય ત્ર્યંબકલાલ જોષી	...	...	...	૧૯૬
૭૮.	મંરમરજો	...	...	પશવંત રામચંદ્ર પંડિત	...	...	...	૧૯૭
૭૯.	એક સુવેદ્ય	...	...	અતુરભાઈ પટેલ	...	...	...	૧
૮૦.	મદા પ્રગતિમાન	...	...	છાદુભાઈ ગિ. ભટ્ટ	...	...	...	૨૦૧
૮૧.	મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈ	...	...	ડૉ. મધુસુદન ના. જોષી	...	...	...	૨૦૩
૮૨.	સામાન્ય માનવીની નજરે	...	...	મણીલાલ જે શાહ	...	...	...	૨૦૪
૮૩.	જૈનસૂત્રોમાં આયુર્વેદ	...	...	બેચરદામ દોશી	...	...	...	૨૦૫
૮૪.	બહુમુખ પ્રતિભા	...	...	વિ. જ. ઠાકર	...	...	...	૨૧૨
૮૫.	બાપાલાલભાઈની દીર્ઘદર્શિતા	...	...	વૈદ્ય ચન્ડકાન્ત પ્ર શુક્લ	...	...	...	૨૧૬
૮૬.	બહાદુરશાહનું રાજ્યારોહણ (અનુવાદ)	...	...	વૈદ્ય બાપાલાલ શાહ	...	...	...	૨૧૯

૮૭. બાપાજીનું વ્યક્તિત્વ	ડા. કે. એસ. પ્રજાપતિ	૨૨૧
૮૮. ચરક સંહિતાકે વિષયમેં ભ્રમ	અત્રિદેવ વિચારલંકાર	૨૨૪
૮૯. હમારા પરિચય ધીર અષ્ટાંગસંપ્રદ	પં. ચિદુમાધવ	૨૨૭
૯૦. તપસ્વી શાપાલાલભાઈ	મહેન્દ્રનાથ વિચારલંકાર	૨૨૯
૯૧. શાચાર્યશ્રી શાપાલાલભાઈ	જયદેવભાઈ ક. દેસાઈ	૨૩૨
૯૨. શાપાલાલભાઈકે અભિનંદન અવસર પર	અત્રિદેવ વિચારલંકાર	૨૩૪
૯૩. આયુર્વેદિય નમોમંડલકે તારકવીપ	વૈય ઓચ્છવલ્લભ મટ	૨૩૫
૯૪. વાત્સલ્યમૂર્તિ શાપાલાલભાઈ	વૈય રતિલાલ કે. મટ	૨૩૮
૯૫. નમ્ર શ્રદ્ધાંજલિ	વૈય વેદાવભાઈ પટેલ વગેરે	૨૪૧
૯૬. My felicitations to Vd. Bapalalji	Dr. B. C. Lagu	૨૪૩
૯૭. Long live Vd. Bapalalji	Vd. B. V Gokhle	૨૪૫
૯૮. A Vd. of great Consequences ..	Raghuvirprasad Trivedi	૨૪૬
૯૯. Studious Scholar	Vd. G. V. Puranik	૨૪૯
૧૦૦. Young old man of Ayurveda ...	A. N Namajoshi	૨૫૧
૧૦૧. The new Renaissance	Dr. C. Dwarkanath	૨૫૩
૧૦૨. ધન્યતાનું પર્વ પરિશિષ્ટ અ	પ્રભુભાઈ બક્ષા	૨૫૫
૧૦૩. કેટલાક સંદેશાઓ ,, ,, ...	... ..	૨૫૯
૧૦૪. બાપાલાલભાઈના ગ્રંથો પરિશિષ્ટ બ		૨૬૭
૧૦૫. બાપાલાલભાઈએ ભોગવેલા હોદ્દાઓ ,, ક		૨૬૮

૧ ભારતના યુવાનોને

આજે દિલ્લે ખાતર, જગનને ખાતર, પ્રજાને ખાતર કાર્ય કરવાને જે જુવાનો મળી રહ્યા છે તેમને અમે કહીએ છીએ, “આ આદર્શને તમારે જો અપનાવવા હશે, એથીએ આગળ વધીને તમારે જો એ આદર્શને સિદ્ધ કરવા હશે તો તમારા ચિત્તને તમારે યુગોપના વિચારોની પરાધીનતામાંથી મુક્ત કરી લેવા પડશે. જીવનને કેવળ ભૌતિક દૃષ્ટિબિંદુથી જોવાનું બંધ કરવું પડશે. ભૌતિક સમૃદ્ધિની રીતે જોયો તો તમારી પાસે કશું જ આવેનું નથી. આધ્યાત્મિક તત્ત્વની રીતે જોયો તો તમારી પાસે અર્ચ કાંઈ આવી રહેનું છે, જગતમાં માત્ર આ ભાગતવાસી જ એવો છે કે જે હરેક વસ્તુમાં શ્રદ્ધા મૂકી શકે છે, દરેક વસ્તુ માટે દામ બીડી શકે છે અને દરેક વસ્તુનું બલિદાન આપી શકે છે. માટે તમે સૌથી પ્રથમ તો ભારતીય બની રહો. તમારા પૂર્વજોનાં વારસો પાછો તમારા હાથમાં મેળવી લો. આર્ય પ્રજાના તત્ત્વવિચારને, આર્યોની જીવનસાધનાને, આર્ય ચરિત્રને, આર્ય જીવનને તમે પાછા પ્રાપ્ત કરી લો. વેદાન્ત, ગીતા, યોગ એ તમે જાણી લો. આ મર્ચને કેવળ તમારી શુદ્ધિમાં જ નહિ, તમારા હૃદયમાં જ નહિ, પરંતુ તમારા જીવનની અંદર સજીવન કરી લો. તમે એ સર્વમથ બની રહો અને તમે જોયો કે તમે મદાન બની રહ્યા છો. મળવાન અને સમર્થ બની રહ્યા છો, અજ્ઞેય અને નિર્ભય બની રહ્યા છો. હવે તમને જીવન કે મૃત્યુ એમાંથી એકેય તરફથી બચવું કારણ નહિ રહે તમારા શબ્દકેશમાંથી મુશ્કેલીઓ અને અશક્તિના અદૃશ્ય શર્ષ જોયે કારણ કે શાશ્વતશક્તિ તો કેવળ આત્મામાં જ આવી રહેલી છે અને તેથી તમારે જો બાહ્ય જગતનું માત્રામય પાછું જીતવું હશે તો તે પહેલાં તમારે તમારું આંતર-વશજ, તમારા પોતાના પરનું સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવાનું રહે છે.”

ડી. અરવિંદ

આચાર્ય બાપાલાલભાઈ
[જન્મતારીખ ૧૭-૬-૧૮૬૬]

અંજલિ:

દેશરત્ન કી દેખાડે

આ પટ્ટણી સ્નાતક, પૂજ્ય સ્વામીશ્રી આત્માનંદ સરસ્વતીએ સ્થાપેલા તાપી ખતાઅર્ચાશ્રમના પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓ પૈકીના દોઝ પૂ. સ્વામીજીની કૃપાને કારણે સંસ્કૃત હિંદુ સાહુ પ્રભુત્વ ધરાવે છે. હાલ કેટલાં એ વર્ગેથી તેઓ નહીંઆદ આધુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના પ્રમુખશ્રી શાસ્ત્રિના અધ્યાપક છે અને પોતાના વૈદ્યશીવ વ્યવસાય પેટલાદમાં ચલાવે છે. શાંત ૭નાં રમણ ભાઈશ્રી પ્રચિરદત આધુર્વેદના ઉત્કૃષ્ટ કોટિના અભ્યાસી છે.

વાપાલાલ મુર્વેશવિધુતક્રમઃસ્વાતરમમાત્રે મલામ
વાનર્વે પ્રતિપાદિતં હુમટ્ટે પ્રોવદ સદા ગુર્જરે ।
લામ્યા તે ચ શુભાન્વતા હુમવરા મુક્તાત્તે રાજતે
લઃ વા મુર્તિ ચશમમદા કિલિત્તે જીયાન્ સમાના ઘતમ ॥૧॥

પાદાન્ત્રોલનનંતિક્ષ્ણ ગુચ્છઃ સ્વાનન્વયુદ્ધે મદા
વિદાન્ સાધનગંધુલોપિ નિતરા સેવાત્રતી રચનં ।
નિન્ને વૈશ્વજાયવિરત્તિવિપી દક્ષાવધાનોડુભા
શૈલે શુભ્રચશામવા રિજયતા વાપાટિલાલઃ મુખી ॥૨॥

નિયમભારતં મળિલા મ વર્ગેનિ
મુર્ત્યૈર્મનોઝે. મુખીનિ મુશાન્વે ।
મતે નિર્ધુર્ગે નિર્મલે માન્વમાન્વમ
મરા એત મ્પાર્તિને વાપુ મમ્યામ્ ॥૩॥

અર્ચનાં ચીનોડયે^૧ પરમવિદ્યા ચો દુનિયાર.
મુદ્ધયો વૈશ્વનામનિયરતિ પ્રાણાનંત્રજામ્ ।
મદામર્પો દર્શી જ્વલિત્તેવમ્પારિ નિતરામ્
અતિમ્નેતર્પાં વજનિ મુતરાં ઇર્મનિયમ ॥૪॥

ગોરવગાથા

દૉ. જીવળજી હરિમાઈ પટેલ

ગોરવગાથાના લેખક ખ્યાતનામ દંતચિકિત્સક છે. જીવજીજીભઈ એ ગુજરાતના આઝાદી યુગમાં આદ્યતિ આપવામાં યથાશક્તિ ફાળો આપ્યો છે. સંસ્કૃત ઉપરાંત બંગાલી પર પણ તેઓ અદ્ભૂત પ્રભુત્વ દાખવે છે.

જયતુ જયતુ દેવ. સર્વલોકૈરુચ્ય
દિશતુ સપદિ લોકે મંગલં સર્વમય ।
જયતુ જયતુ વેદ આયુષ મપ્રતિષ્ઠ
દદતુ દદતુ લોકે ત્વામયાદાશુ સ્વામ્યમ ॥ ૧ ॥
ભારતી * ભાવિતા મુખી પાપાલલ । મિત્રવર ।
ધન્યાય ગુર્જરી દેવી ત્વયા સંપ્રાપ્તાગૌરવા ॥ ૨ ॥
ધન્યો ગરબહદ્રાસતુ સર્પુત્રેણ યશસ્વિના ।
માતા ધન્યતરા નૂનં હૃષ્ટાદેવી ચ ગુન્તા ॥ ૩ ॥
ધન્યો વૈશગમાજોડય ત્વયા વૈશવરેણ વૈ ।
સન્મિત્રેણ વય ધન્યા ષષ્ટિમન્માતલોડુના ॥ ૪ ॥
આયુર્નદસ્ત્વયા માતૃ સદશુરં સંપ્રસાદયન્ ।
શુક્રલેશમધીનોડય પ્રાપીત હમ ચ સ્વયમ્ ॥ ૫ ॥
ભવતા જનતાસ્વાધ્યકામિનાડરાધિતધિરમ્ ।
સન્નિષ્ઠ વ્રતિના દેવો ધન્યન્તરિરહનિદમ્ ॥ ૬ ॥
ભવતાડરાધિતા દેવી ભારતી અષ્ટિપૂર્વકમ્ ।
પ્રસાદિતા ત્વ યત્નેન લોકોનામ હિતકામ્યયા ॥ ૭ ॥
આયુર્વેદોદયી નિત્ય ભવતા ત્વયગારિતમ્ ।
છાત્રિના યતુ સંપ્રાપ્તમપિ તજ્જનાન્તિકમ્ ॥ ૮ ॥
ત્વયૈવ જનતાસાવનાશાઈ નિષ્ઠયા ત્વ ।
તપ્નં પ્રમાદયન્ દેવં તાં દરતુ વેદિનામ્ ॥ ૯ ॥
વૈગન્ વૈ કૃપમાડુર્ક્યં મા સ્ત્રોદિતિ ચિન્નયન્ ।
યુગાનુરુપાં રષ્ટિ ત્વમનિર્ગન્ધા શુભામલમ્ ॥ ૧૦ ॥

ધન્યા ભવન્તુ ત્વષ્ટિયા ધર્મપૂર્વપ્રણયઃ ।
કાશન્તો લોકૈરુચ્યાણં સન્સીલાથ મદુધ્રતા ॥ ૧૪ ॥
સતતમનનસીલ ઓપવીન્ માર્ગયન્ વૈ
વિવિધગુણવિગુહમૌપથ માર્ગયન વૈ ।
જનપદહિતકામાં ગાનપદોપમેવી
ભવતુ ત્વ મુશિવ્ય. સન્નિચક્તિનાત્વવન્ય ॥ ૧૫ ॥
આયુર્વેદયરિગ્ન—*અનુપદ રાઠમંમતા
ત્વયાપ્યક્ષેણ નિદુપા મપયે સંપ્રવર્તિના ॥ ૧૬ ॥
આયુર્વેદમજ્જગોતિમન સંધુક્તિને ત્વયા
દુલ્લોકકરં ધ્વાન્તં નિરસન્ મંપ્રકાશતુ ॥ ૧૭ ॥
મુક્તિયદ્ધે જનન્યાસવમસ્તેષે કલેશિત પરૈ ।
અનિર્વિણ્ણં મદા યોગે દત્તવાનસિ વીરવત્ ॥ ૧૮ ॥
મુખ્યભોગ્યસસ્ત્રેણ સમ્પ્રતિપરેણ ચ ।
પુરાણીચન્ધુના સાર્થં પુનિને ચીવનં ત્વયા ॥ ૧૯ ॥
સપ્રતિપરૈ શ્લાઘ્યં જીવનં ત્વમલ છમ્ ।
મર્વારાપ્ય ગુર્ણરત્વં મર્વવન્યં મદામરમ્ ॥ ૨૦ ॥

અમિતજ્ઞાનમુલ્લેખમુભાવિતમ
નમુ મુખામુખચંપ્રદાયકમ્ ।

શુદ્ધન્તં ચ પરાત્મનિ વૈ શુભમ્
નિમ્નત્તદાનમદો તવ જીવનમ્ ॥ ૨૧ ॥

આશાકણી

જયંત પાઠક

અનામય આનંદની યાત્રા દગવનાર કવિરાજ, ઐતર્યના મૃદુ રજુકાર અને
તનમન પારના જીવનનો ધ્વનિ, નાડી કે સ્ટેથોસ્કોપ વિના પણ સંભળી શકે છે,
જીવનનો વેદ કાછી રહેલા વેદમાં કવિ આશાકણી જુએ છે, તેને મુગ્ધારકનાદી આપે
છે, બંનેની અહીં કૃતાર્થતા છે.

જ્યાં ફૂટે ત્યાં ફેરે

ગની દાર્દીવાળા

વનસ્પતિવેતાને પોતાના શાસ્ત્રની પરિભાષામાં કવિ બિરદાવે છે. લગ્નમણીની નમ્મકતથી બહુશાખ વટવૃક્ષની, માવજત થએલી અંતઃ કોવા મળે છે. ગુજરાતનો એકેએક યુવાયુવો ગનીભાઈની દાજરી વિના લૂખો લાગે. છતાં આજીવિકા માટે સરસ્વતીના આ સુપુત્રને ભારે શ્રમનું કામ કરવું પડે છે. એટલે તો શ્રમનું ગૌરવ ગાવાનું દંજુ તેમણે બાહ્ય રાખ્યું છે ! વસંત ને કોવલ ને કળીએના જ તેઓ “ગાતાં ગરબા” વહેવરાવે છે

સાત સરિત્તર કિન્નુ બીતગ વહાતા વિવિધ પ્રવાહો,
મુઘડ છવન-પથ વટાવી આનંદાં કટકભાષા રાહો.
ઉઘાને વા વ-વધરાએ ખાસે વગોલમ ઘોરે;
પુષ્પ તો એના ધર્મ પ્રમાણે જ્યાં ફૂટે ત્યાં ફેરે.
દઈ સાપટો થકવી, ઘડતર કરે મમય ગો માથી;
ધૂન દિમાગે, દિલે તમન્ના, વળે જ'પ ત્યાં ક્યાંથી !
અબ્ધિનીર મમ મુક્ત વહીને રહે દિગંતો નપસી;
વાદળ સમ પ'ધાય ધડીભર, ગહે ધડીકમાં વગતી.
નેક દિશામાં અનેક એવા છપાં દગે કંઈ તર્પણ;
જે થઈ આજે તેજગારે ગમે સમાજનું દર્પણ.
દશે સફળતા, દગે સિદ્ધિઓ, છતાં નહીં મગરૂબી;
ખમ્બીરવંત છવનના ખૂણે પડી, દશે આ ખૂબી.
પ્રતિદિને અવ અનેક “પષ્ટિ” અગ્ન ઉજવતી ધાકો;
અમાજ્યેત્રે લાગે આવા મકસેવકો પાકો.

— વૈદ્યરાજ બાપાલાલ પદ્મપૂર્તિ ગૌરવગ્રંથ —

❀ અનુક્રમણિકા ❀

પાન

૧	શ્રી માતાજીના આશીર્વાદ					
૨.	સંપાદકનું નિવેદન	...	...	શાન્તારામ વૈદ્ય	...	...
૩	ભારતના યુવાનોને	...	...	શ્રી અરવિંદ	...	...
૪.	ચંચલિ	...	...	દશરથ દેસાઈ	...	...
૫.	ગૌરવગાથા	...	...	દો. જીવનમૌ પટેલ	...	...
૬.	આશાકવ્હી (કાવ્ય)	...	...	જયંત પાઠક	...	...
૭.	જ્યા કુટે લા ફોરે (કાવ્ય)	...	...	ગની દહીયાળા	...	...
૮.	બાપાલાલભાઈની જીવનસાધના	...	...	શાન્તારામ વૈદ્ય	...	...
૯.	મારી લઘુ અંજલિ	...	...	મંગળદાસ પકવાસા	...	...
૧૦.	ભાઈ બાપાલાલ, એક અંજલિ	...	...	કનૈયાલાલ મુનશી	...	...
૧૧.	મારો અર્ધ	...	...	અમાલાલ પુરાણી	...	...
૧૨	અંજલિ (કાવ્ય)	...	...	તરુણ પાઠક	...	...
૧૩.	યોગ અને આયુર્વેદનું પુનર્મિલન	...	...	કેસરલાલ દિક્ષીત	...	...
૧૪.	જનન વિનાના વૈદ્ય	...	...	ડો. ચંદુલાલ દેસાઈ	...	...
૧૫.	આપણા બાપાલાલ વૈદ્ય	...	...	પૂજાલાલ	...	...
૧૬.	શ્રી બાપાલાલભાઈ	...	...	ચન્દ્રશેખર	...	...
૧૭.	એક સન્નિધિ	...	...	ચંદ્રશંકર મેહતા	...	...
૧૮.	ભામાશાનો પોતરો	...	...	દિનકર પડયા	...	...
૧૯.	અમારા વિદ્યાર્થીજીવનના સંસ્મરણો	...	...	ત્રિજીવનભાઈ ઈ. પટેલ	...	...
૨૦	મારો નિકટનો પરિચય	...	...	યજ્ઞવલ્કરાય જોષી	...	...
૨૧.	પુરાણીમંડળના ભેર	...	...	મંગળભાઈ તલાટી	...	...
૨૨.	પ્રથમ પકિતના વૈદ્ય	...	...	ગદુભાઈ ધુ	...	...
૨૩.	આયુર્વેદના પ્રવાહો	...	...	દયાશંકર દવે	...	...

૨૪.	અભિનવ દૃષ્ટિવાળા વૈદ્યાજી ...	...	કથ્યાપુણ મહેતા ...	...	...	૧૬
૨૫.	મહાપુરુષોના આશિર્વાદ ...	...	ડો. છાત્રભાઈ પટેલ ...	...	...	૧૭
૨૬.	દીક્ષિત આયુર્વેદાચાર્ય ...	...	રવિશંકર રાવલ ...	...	...	૧૮
૨૭.	પૂર્વજીવનનાં કેટલાંક સ્મૃતિચિત્રો ...	...	કથ્યાપુરાય જોષી ...	...	...	૧૯
૨૮.	સાહિત્યરસિક વૈજ્ઞાનિક વૈદ્ય ...	...	રસીકલાલ છા. ખરીખ ...	...	...	૭૨
૨૯.	આયુર્વેદમાં અતિસંયોજિત દોષ કે રસિકતા ?	...	નટવરલાલ માલવી ...	...	...	૭૪
૩૦.	રસિક પંડિત બાપાલાલભાઈ ...	...	ડૉ જયંત પાંડે ...	...	...	૭૬
૩૧.	વૈદ્યશાસ્ત્રીનું અભિનંદન ...	...	ડૉ. ભોમીલાલ સાહેસરા ...	...	...	૮૧
૩૨.	મારા મિત્ર બાપાલાલભાઈ ...	...	ડૉ. વેણીલાલ મોદી ...	...	...	૮૩
૩૩.	હિંદી સંસ્કારી વિદ્વાન ...	...	સ્વામી ચરણદીર્ઘજી ...	...	...	૮૪
૩૪.	શ્રી બાપાલાલભાઈ-કેટલાંક સ્મરણો ...	...	ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતા ...	...	...	૮૫
૩૫.	સાચા વૈદ્ય અને ભક્ત ...	...	દિવપ્રસાદ દિવાનજી ...	...	...	૮૭
૩૬.	છાત્રભાઈ પુરાણીનું કુટુંબ ...	...	જીગતરામ દવે ...	...	...	૮૯
૩૭.	તેજસ્વી વૈદ્ય ...	...	બાલુભાઈ જયભાઈ પટેલ ...	...	...	૯૧
૩૮.	શત' જીવ શરદઃ ...	...	હરિપ્રસાદ કૃપારામ બટ્ટ ...	...	...	૯૨
૩૯.	શુરભક્ત બાપાલાલભાઈ ...	...	સૌ. નાનીબહેન માણેકલાલ ...	...	...	૯૫
૪૦.	સાહિત્ય સંસ્કાર ભક્ત ...	...	ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ ...	...	...	૯૮
૪૧.	જ્ઞાનયોગી અને જનસેવક ...	...	પુરુષોત્તમદાસ મ. ગાયવાળા ...	...	...	૧૦૦
૪૨.	આચાર્ય બાપાલાલભાઈ વૈજ્ઞાનિક અને સાહિત્યકાર ...	...	વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી ...	...	...	૧૦૩
૪૩.	ધીરનર-વીરનર ...	...	પ્રતાપકુમાર વૈદ્ય ...	...	...	૧૦૫
૪૪.	આયુર્વેદના ભક્ત ...	...	ચંદ્રકાન્ત જે. મહેતા ...	...	...	૧૧૧
૪૫.	શ્રી. બાપાલાલભાઈની વનસ્પતિ પ્રેમ ...	...	વૈદ્ય પ્રાગજી રાડોડ ...	...	...	૧૧૩
૪૬.	શુભરાતનું ગૌરવ ...	...	વાસુદેવ દિવેદી ...	...	...	૧૧૭
૪૭.	નવી પેઢીના રાહબર ...	...	બાલકૃષ્ણ વૈદ્ય ...	...	...	૧૧૯
૪૮.	જીવાળની સામે ઝુઝનારા ...	...	મસ્તુરલાલ દેસાઈ ...	...	...	૧૨૨
૪૯.	સ્મરણાંજલિ ...	...	ડૉ. કાન્તિલાલ શાહ ...	...	...	૧૨૪
૫૦.	સુ શ્રી. બાપાલાલભાઈ ...	...	ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી ...	...	...	૧૨૬
૫૧.	કાન્તિકાર બાપાલાલભાઈ ...	...	વૈદ્ય રસીકલાલ ખરીખ ...	...	...	૧૨૮
૫૨.	મુરબી શ્રી. બાપાલાલ-લોડાંક સ્મરણો ...	...	પ્રા. ઉશનસ ...	...	...	૧૨૯
૫૩.	ઉત્સાહી બાપાલાલભાઈ ...	...	ભક્તિબા દેસાઈ ...	...	...	૧૩૨
...	ગરવા શુભરાતી ...	...	ચિમનભાઈ પ્રા. બટ્ટ ...	...	...	૧૩૩

૫૫.	શ્રી પંચ બાપાલાલભાઈ	...	...	ડૉ. કે. વી. નાય	...	...	...	૧૩૫
૫૬.	સલસમર્થક મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈ	...	...	મણીભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ	...	...	...	૧૪૦
૫૭.	આયુર્વેદના વીર સેવક બાપાલાલ	...	...	હંસરાજ તન્ના	...	...	...	૧૪૩
૫૮.	પ્રસન્ન મધુર અને બલ્લાલ સારસ્વતમૂર્તિ	...	...	લાલચંદ્ર કોકર	...	...	...	૧૪૬
૫૯.	શ્રી બાપાલાલ વૈદ્ય	...	...	ચૌધરીલાલ ગો. શાહ	...	...	...	૧૪૯
૬૦.	સાહિત્યકાર બાપાલાલભાઈ	...	...	નાનાલાલ ના. શાહ	...	...	...	૧૫૧
૬૧.	સન્નિષ્ટ સંજ્ઞાન	...	...	શિવચંદ્ર પ્રા. શુક્લ	...	...	...	૧૫૬
૬૨.	આયુર્વેદના પ્રખર વિદ્વાન	...	...	અમૃતલાલ હરગોવિંદદાસ શેઠ	...	...	...	૧૫૫
૬૩.	સર્જક વૈદ્ય	...	...	ગણપતિશંકર દેસાઈ	...	...	...	૧૫૮
૬૪.	નાટ્યો રીમકા	...	...	કાન્તિલાલ હ. વ્યાસ	...	...	...	૧૫૯
૬૫.	મહામાનવ શ્રી. બાપાલાલભાઈ	...	...	શ્રી. આનંદપ્રિય પંડિત	...	...	...	૧૬૪
૬૬.	વૈદ્યરાજ શ્રી. બાપાલાલભાઈને અર્પિત	...	...	ડૉ. ગોરધનભાઈ મ. પટેલ	...	...	...	૧૬૫
૬૭.	શુભંકુ વૈદ્યરાજ શ્રી. બાપાલાલભાઈ	...	...	ડૉ. ગણેશ શામરાવ ગોખલે	...	...	...	૧૬૭
૬૮.	શ્રી. બાપાલાલભાઈ—એક જીવંત જીંદગી	...	...	મણીભાઈ ના. વૈદ્ય	...	...	...	૧૭૦
૬૯.	આયુર્વેદના તપસ્વી શ્રી. બાપાલાલભાઈ	...	...	અમૃતલાલ હી. ગણુજા	...	...	...	૧૭૩
૭૦.	મુરબી શ્રી. બાપાલાલભાઈ	...	...	ડૉ. નવનીતલાલ પંડ્યા	...	...	...	૧૭૫
૭૧.	ઉત્તમગુરુ	...	...	વૈદ્ય સત્તાભાઈ ગો. પટેલ	...	...	...	૧૭૭
૭૨.	શરદેવ	...	...	વૈદ્ય મનુભાઈ ર. દેસાઈ	...	...	...	૧૮૩
૭૩.	વૈદ્ય શ્રી. બાપાલાલનું ચોગદાન	...	...	ડા. એમ. પી. લક્ષ્મી	...	...	...	૧૮૭
૭૪.	બાપાલાલભાઈ—એક સમન્વય	...	...	કૃષ્ણ લક્ષ્મી	...	...	...	૧૮૯
૭૫.	વૈદ્ય કે રોગી ?	...	...	રતિલાલ તન્ના	...	...	...	૧૯૧
૭૬.	અતિથિવત્સલ બાપાજી	...	...	ડૉ. સરલાદેવી ધ્રુવ	...	...	...	૧૯૩
૭૭.	પૂજ્ય શ્રી બાપાલાલભાઈને	...	...	વૈદ્ય પ્રબંકલાલ જોષી	...	...	...	૧૯૬
૭૮.	મંદમરજી	...	...	યશવંત રામચંદ્ર પંડિત	...	...	...	૧૯૭
૭૯.	એક સુવૈદ્ય	...	...	અતુરભાઈ પટેલ	...	...	...	૧

૮૭. બાપાજીનું વ્યક્તિત્વ ...	ડૉ. કે. એસ. પ્રભાપતિ ...	૨૨૧
૮૮. ચરક સહિતાકે વિષયમેં પ્રમ ...	અગ્નિદેવ વિચારલંકાર ...	૨૨૪
૮૯. હમારા પરિચય ધીર અષ્ટાંગસંગ્રહ ...	પં. ચિંદુમાધવ ...	૨૨૭
૯૦. તપસવી બાપાલાલભાઈ ...	મહેન્દ્રભાઈ વિચારલંકાર ...	૨૨૯
૯૧. ધાત્રાર્યશ્રી બાપાલાલભાઈ ...	જયદેવભાઈ ક. ટ્રેસાઈ ...	૨૩૨
૯૨. બાપાલાલભાઈકે અમિનંદન અવસર પર ...	અગ્નિદેવ વિચારલંકાર ...	૨૩૪
૯૩. આયુર્વેદિય નમોમંદલકે તારવટીપ ..	ઘેશ ઓછવળાલ મટ્ટ ...	૨૩૫
૯૪. ધાન્તાત્મમૂર્તિ બાપાલાલભાઈ ...	ઘેશ રતિલાલ કે. મટ્ટ ...	૨૩૮
૯૫. નમ્ર શ્રદ્ધાજ્વલિ ...	ઘેશ વેણવભાઈ પટેલ યંગેરે ...	૨૪૧
૯૬. My felicitations to Vd Bapalalji	Dr B. C Lagu ...	૨૪૩
૯૭. Long live Vd. Bapalalji bhai ...	Vd. B. -V Gokhle ...	૨૪૫
૯૮. A Vd. of great Consequences ..	Raghuvirprasad Trivedi ...	૨૪૬
૯૯. Studious Scholar ...	Vd. G. V. Puranik ...	૨૪૯
૧૦૦. Young old man of Ayurveda ..	A. N Namajoshi ...	૨૫૧
૧૦૧. The new Renaissance ...	Dr. C. Dwarkanath ...	૨૫૩
૧૦૨. ધન્યતાનું પર્વ પરિશિષ્ટ અ ...	પ્રજુભાઈ લક્તા ...	૨૫૫
૧૦૩. ટેલકાક સંદેશાઓ ,, ,, ...	... ..	૨૫૯
૧૦૪. બાપાલાલભાઈના ગ્રંથો પરિશિષ્ટ ૮ થ		૨૬૭
૧૦૫ બાપાલાલભાઈએ ભોગવેલા હોદ્દાઓ ,, ક		૨૬૮

ટેલકાક લેખોના અ તે ખાલી જગ્યામાં ને કંડિકાઓ મૂકી છે તે શ્રી. બાપાલાલભાઈના લખાણોમાંથી પસંદ કરવામાં આવેલી છે.

બાપાલાલભાઈની જીવનસાધના

શાંતારામ વેદ

પચીસ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. એક પેઢી જેટલો સમય વહી ગયો, બાપાલાલભાઈના શુરુ શ્રી અમૃતલાલ પટેલના અવસાન થયે. પોતાના શુરુની અવસાન નોંધ લખતાં ત્યારે તેમણે 'કુમાર'માં લખ્યું હતું કે: "વિદ્યાવ્યાસ'ગૌડીન જીવનના ચિકિત્સક જગતે એક વિદ્યોપજ્ઞની વૈદ્ય ગુમાવ્યો." પૂજ્ય અમૃતલાલભાઈ પ્રત્યે અપૂર્વ માન હોવા છતાં બાપાલાલભાઈના ઉપરના વિદ્યાનથી હું છેડાઈ પડ્યો. જાણે કે તે પડકાર મારી સામે જ ફેંકવામાં ન આવ્યો હોય! મને થયું કે શુરુ જીવન વિદ્યાવ્યાસ'ગૌડીન છે? તેના ચિકિત્સક જગતમાં કોઈ વિદ્યોપજ્ઞની વૈદ્ય નથી? તેના જવાબ કદાચ વ્યક્તિગત રૂપે મેં બાપાલાલભાઈને આપ્યો હતો કે નહીં તે માદ નથી આવતું પણ એટલું તો જરૂર માદ કરું છું કે ત્યારની અમારી પાટણની સંસ્થાના શાળ્યાસિક "લિપંગ્લારતી"માં મેં એક વિશેષ દર્શાવતું ચર્ચાપત્ર લખ્યું હતું. ત'ત્રી મંડળમાંના અમારા વિદ્યાર્થી મિત્રો મેં લખ્યું તેજ રવરૂપમાં તેને રચાન આપતાં ડરતા હતા. બાપાલાલ જેવા પુરંપર વિદ્વાન સામે એક વિદ્યાર્થી કલમ ચલાવે તેને પ્રોત્સાહન આપવાની કોણ હિંમત કરે? છતાં મારા લખાણને ગોળ ગોળ રૂપમાં કોઈકે કેકાણે રચાન મળ્યું હતું. શુરુ જતાં બાપાલાલ-ભાઈને બધે અંધારું જ અંધારું લાગ્યું હોય અને શોકના માયાં તેમનાથી ઉપરતું વાક્ય કદાચ લખાઈ ગયું હોય, બાકી જીવનમાં વિદ્યા હડતાઈ નથી ગઈ. ભણે વૈદ્યોમાં કોઈ કાણે વિદ્યાવ્યાસ'ગૌડીનતા આની જતી હોય પણ સમગ્રતયા જીવનમાં વિદ્યાવ્યાસ'ગૌડીનતા હોત તો તેમાં હેમચંદ્રાચાર્ય, દયાનંદ, ગાંધીજી, નાનાલાલ કે સુનશી થયા ન હોત અને ચિકિત્સકો ગરેરેમાં પણ ઝંકુ ભટ્ટ, ડૉ. ત્રિભોવનદાસ-ધાર્ટીક સર્જરીના

પ્રણેતા-જયકૃષ્ણભાઈ, જદવજીભાઈ, અમૃતલાલ પટેલ, જીવરામ, કાલિદાસ, દુર્ગાશંકરભાઈ, ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ કે આપણા ચરિત્રનાયક બાપાલાલભાઈ કયાંથી પાક્યા હોત?

જે જીવનમાં ચિકિત્સક જગતને બાપાલાલભાઈ વિદ્યાવ્યાસ'ગૌડીન માનતા તેણે આને જીવનમાં તો શુરુ પણ સારા ભારતમાં જે બન્યું નથી તેવા એક યશસ્વી કાર્યમાં-એક સુવૈદ્યને પશ્ચિમી મહોત્સવ યોજવામાં-પહેલ કરી છે અને તે પણ એવી વ્યક્તિને કે જે જીવનમાં કોઈ સમયે વિદ્યાવ્યાસ'ગૌડીન માનતી હતી.

સમયની બલિહારી છ !

જીવનમાં સારસ્વતોનું અભિવાદન કરવામાં પાછી પાની કયારેય નથી કરી, કોઈપણ ક્ષેત્રે. બાપાલાલભાઈ દેવી સરસ્વતીના આજીવન ઉપાસક રહ્યા છે. જન્મે તો તેઓ દસા ખડાવતા વાણીઆ કહેવાય. વાણીન્યમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારને તે વળી સરસ્વતીની ઉપાસના હોતી હશે? એની પાસે તો કાટલાં ને ત્રાજવાં ને રૂપિયા આના ને પાઈ હોય! પણ ના, કોઈ વિરલ પૂર્વજન્મના પુણ્યે કરીને બાપાલાલભાઈ ઉપર સરસ્વતી પ્રસન્ન છે અને પિતા ગરગડાસે શ્રીને તો પહેલેથી જ સાધી રાખ્યાં હતાં. ખુદ બાપાલાલભાઈ ઉપર પણ લક્ષ્મીદેવીએ કૃપા વરમાવવામાં કંજુસાઈ નથી કરી! એટલે બાપાલાલભાઈમાં શ્રી અને સરસ્વતીને સુભગ યોગ જન્મેલો છે.

કુટુંબ અને ભાગપણ

બાપાલાલભાઈના પિતા આમ તો મૂળ વનની સાવલીના; પણ ધંધાથી પંચમદાલના નાનકડા ગામડા

સચ્ચસાક્ષીમાં આવીને તેઓ વસેલા. પોતાની સારી એવી કુનેહથી ધધામાં તેમણે ઠીક ઠીક લક્ષ્મી સંપાદન કરી અને સ્થાવર જંગમ મિલકત પણ વસાવી, ત્યાં તેઓ રિથર થયા. ધીરધાર ઉપરાંત ખેતી પણ તેઓ ધરે જ કરાવતા, ચનગનતી થોડી અને પાણીદાર બળદ તેમનું આંગણું શોભાવતા. પ્રસંગવશાત બહારવટીઆનો સામનો કરવાનો આવે તોપણ તેઓ ગભરાયે એવા પોચટ વાણીઆ ન હતા. માતા ઇચ્છાળા પણ જીવજીવન, ઘરમાં ઢોરડાંકર, નોકરચાકર અને નવ નવ ભાઈબહેનોના વિશાળ કુટુંબને સમાવી શકે એવી શક્તિ અને શ્રુતવાળાં. આવા માતાપિતાને ત્યાં વાણીઆ છતાં બ્રાહ્મણ થવા સર્જાએલા પુત્રે તા. ૧૭-૯-૯૬ ના દિને સૂર્યનો પ્રથમ પ્રકાશ જોયો નાનકડા 'બાપુડીઆ'ને માની આગળી પકડી બપોરે ભાત આપવા જતી વખતે આપણે નજર સમક્ષ કદપી શકીએ છીએ. તોફાની બાપુડીઓ માની નજર ચૂકવી નદીમાં નાડી પણ લેતો હશે અને પોતાના ઢોરોને પણ કાઈ દિ' ચરાવવાને બદલે ભગાડી ચૂકતો હશે ગામડી શાળામાં તે વધુ અભ્યાસ કરતો કે તોફાન તે આજે આપણે જાણતા નથી. પણ એમ કરતાં કરતાં તે ફાઈનલ પાસ થઈ ગયો. વાણીઆના દીકરાને ગણિત તો સરસ આવડતું જ નહોતું પણ આજે ય આપણા બાપાલાલભાઈ ગણિતને નવ જગ્યા નમસ્કાર કરે છે. પોતાથી બે મોટા ભાઈઓ-એક વેપારના નિષ્ણાત પણ ચૂરત મરજદી વૈખણ્વ અને ખીજ તીખા આર્થસમાજ. ધધામાં તેમને જીવ મોટે જ નહોં. આર્થસમાજનો અચાર એ જ તેમને ધધા મને લાગે છે કે બાપાલાલભાઈના સ્થૂલ જીવનની વિગતોમાં વધુ જાંડા ઉતરવા કરતાં તેમના જીવને જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં જે વળાંકો લીધાં અને જે નિષ્ઠાપૂર્વક તેમને તેઓ અનુસર્યાં તે જો માનસશાસ્ત્રી રીતે સમજવા પ્રયત્ન કરીએ તો આપણે તેમને વધુ ન્યાય કરી શકીશું. આ દષ્ટિએ તેમના જીવનને નીચે મુજબ વહેંચી નાખવું હું પસંદ કરીશ.

વ્યવસાય અને રાષ્ટ્રસેવા. (૫) આધુર્વેદ મહાવિદ્યાલયનું આચાર્યપદ અને પુસ્તકલેખન. આમ પાંચ રીતે તેમને જોવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ.

ખરી રીતે જીવન એ એવું ગદન છે કે તેને વ્યક્તિ પોતે પણ બરાબર સમજી શકે છે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે અને ખીજના જીવનની પંચાતમાં જીતરતું એ એક મોટી છેતરામણી છે; ખાસ કરીને બાપાલાલભાઈની બાળ્યતમાં કે ન્યારે તેઓ વાદ કરવા કરતાં જુલો જવાને જ વધુ ટેવાએલા છે. આ તેમની આગવી ખાસિયત છે તેમના જના મિત્રો કહે છે કે તેમનામા અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ છે. મને પણ તેમને જે સાહિત્ય કંઈક છે તે જોતા લાગે છે કે તેમની યાદશક્તિ સરસ હોવી નહોતી. પણ કાને સવારે તેઓ પોતાની જાતને પણ જુની જાણ તો નવાઈ નહોં. થોડા સમય પહેલા તેઓ શું બોલ્યા હતા તે પણ તેમને યાદ રાખવું મુશ્કેલ હોય છે. એમના ચિત્તતંત્રમાં એવું ધમસાણ ચાલતું હોય છે કે બહાર તેઓ ગમે તેવા શાંત દેખાતા હોય પણ 'બીતરફી રામ જાને.' પ્રમંથોની કોઈ ચોક્કસ તારીખ તેઓ આપી શકતા નથી. અરે તેમના ખુદ જન્મ-દિનની ખબર પણ મોડી પડી. એટલે આજે તેમની ધષ્ટિ બીજાએ છીએ પણ થયા તેઓ સડસડના-નશુ વર્ષ બાદ આપણે તેમની સંપત્તિ બીજા શક્યા હોત!

વડોદરામાં અભ્યાસ

બાપુભાઈ ફાઈનલ થઈને અંગ્રેજી અભ્યાસ માટે બારેક વર્ષની ઉંમરે વડોદરા આવે છે મહારાજ સયાજીરાવતું વડોદરા કોઈ પણ મહત્વવાંકી યુવાન માટે સદાયનું આકર્ષણનું કેન્દ્ર રહેતું આવ્યું છે. વિદ્યાધાર તરીકેની તેની પ્રતિબ્ધામા આજ દિન સુધી વધારો જ થતો રહ્યો છે. વડોદરામાં બરોડા હાઈસ્કૂલમાં તેઓ દાખલ થાય છે. શરૂઆતનાં બે ત્રણ વર્ષો તો કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને વાતાવરણને ટેવાતાં થાય. પણ ચોથા પાંચમા ધોરણથી તેની વિશેષતાઓ બહાર આવવા લાગે છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં કેટલાક શિક્ષકોની જીવન-ભરની સારી કે નરસી છાપ આકાઈ જતી હોય છે. બાપાલાલભાઈ આજે પણ ગ્રેમથી બે શિક્ષકોને વાદ કરે છે-એક અંગ્રેજીના શિક્ષક શ્રી વાડીઆ અને ખીજ

(૧) હાઇસ્કૂલ સુધીના અભ્યાસકાળ. (૨) ખરાબી ભાઈઓનો સંગ અને રાષ્ટ્રસેવાની તૈયારીઓ. ચરકેસે આધુર્વેદનો અભ્યાસ. (૪) ચિકિત્સા

સંસ્કૃતના શિક્ષક શ્રી બાપટ. પોતાના વિષયો શીખવવાને આ શિક્ષકોને પુસ્તકોની જરૂર નહોતી પડતી. અંગ્રેજોમાં શેક્સપીયર કે બાયરન કે રોલી શીખવતા વાલીઓ એવા તો તલ્લીન બની જાય અને પોતાના વિષયને એવો તો રસાળ બનાવે કે વિદ્યાર્થીને બહુ ઓછી મહેનતે ઘણો સારો લાભ મળે. સંસ્કૃત બાળે બહુ રુક્ષ વિષય મનાય છે. ત્યારે પણ કંઈક તેવી જ છાપ હશે પણ બાપટ ભૂલું હરિ, કાલિદાસ, વાલ્મીકીની મદદ વડે તેને એવો તો હૃદયંગમ બનાવ્યો કે બાળે પણ બાપાલાલભાઈ રંગમાં આવી જાય તો શ્લોક ઉપર શ્લોક ગુણાવ્યે રાગે છે. આગળ જતાં આ બાળે વિષયોએ તેમને ખૂબ મારી આપી છે. બાળે વિષયોમાં તેમનું વાચન વધારે ને વધારે થતું ગયું; જેણે તેમના પુસ્તક ઓખનના કામમાં મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે. બાળે પણ તેમનાં પુસ્તકોમાં જુઓ તો એલેક્સીસ કેરલ કે મેકડુગલ કે મેક ટેરીસન કે હક્લેસી કે હેવલોક એક્સીસ, કે-એડ કે શ્રી અરવિંદ કે ભવજીત કે કાલિદાસ કે વાલ્મીકી કે વ્યાસમાંથી ભરપૂર અવતરણો ન્યાં ત્યાં વિપુલ પ્રમાણમાં વેરાયેલાં જેવા મળશે; તેને પ્રાથમિક યશ આ બે શિક્ષકોને જ આપવો ઘટે.

બાપાલાલભાઈ પાંચમા ધોરણમાં આવ્યા ને તરત જ ઝડપાઈ ગયા. ચૂંછને દોરો પણ નહીં કૂટે હોય ને તેમણે પ્રણતામાં પગલાં આડ્યા! કદાચ તે જમાનામાં તો મોડું થઈ ગયું ગણાતું હશે પણ તેઓ એક મટીને બે થયા તે પાછા એક થવા માટે. અને એવામાં જ તેમના જીવનની ખીટી ધન્ય ક્ષણ પણ આવી લાગે છે, પુરાણી ભાઈઓના સંપર્કમાં આવવાની. જે વિદ્યાર્થી તેજસ્વી હોય છે તેને પોતાના દૈનિક કાર્યક્રમથી સંતોષ નથી હોતો. તે કાંઈક ને કાંઈક નવું શોધતો જ રહેતો હોય છે અને દેવથોએ તેને નેત્ર મળ્યા પણ રહેતું હોય છે.

દરેક જમાનાને પોતાનું કાંઈકનું કાંઈ આગવું તત્ત્વ હોય છે. ત્યારે દરેક જુવાન મા-ભારતીને ગુલામીની જાંજીરમાંથી મુક્ત કરવા તલપી રહ્યો હતો. અને ત્યારે કોઈ બલિદાન મહાન લાગતું ન હતું. વ્યાયામ મંદિરોમાં તેઓ સરીર કસતા, વાદસભામાં બૌદ્ધિક કસરત કરતા અને સમાજમાં પોતે ભણેલા

પાઠોનું પ્રગટીકરણ કરતા. પોતાની જે કોઈ શક્તિ હોય તેને ભારત માતાનાં ચરણે ન્યોછાવર કરવા તેઓ યનગની રહ્યા હતા, હોડ માંડી રહ્યા હતા. તે કાલનું વધુ સુરેખ ચિત્ર કેટલાક મિત્રોના અને મૂંઝેલા લેખોમાં પ્રતિબિંબિત થાય જ છે એટલે તેને હું દોહરાવતો નથી.

બાપાલાલભાઈ પુરાણીમાં જીવના સભ્ય છે તે તો લગભગ ઘણા જ જાણે છે. પુરાણીમાર્ગોએ તેમના જીવન ઉપર કાયમી ઉર્ધ્વગામી અસર કરેલી છે તે પણ તેઓ જાણતા હોય છે. તરવરતા જુવાનો ઉપર આ ભાઈઓએ જે વર્ણીકરણ કર્યું હતું તેની રામાયક ગાથા ગુજરાતના ઇતિહાસનું એક સોનેરી પ્રકરણ છે. પણ અંજુભાઈ પુરાણીને તેમના જીવનમાં કેવો અદિતીય હિસ્સો રહેલો છે તેનો ઘણાને ખ્યાલ નહીં આવે. હું પોતે અંજુભાઈ તેમ જ બાપાલાલભાઈનાં ગાઠ પરિચયમાં અવગ અવગ રીતે આવેલો છું, પણ મને પોતાને અંજુભાઈના બાપાલાલભાઈ ઉપરના પત્રો વાંચવાના ન મળ્યા હતા ત્યાં સુધી તેની સાચી કલ્પના ન હતી. એમ કહી શકાય કે તેઓ સાથે હતા ત્યારે તો તેમની અસર પડે જ પણ એક હજાર માર્ગિલ દૂર બેસીને પણ અંજુભાઈએ બાપાલાલભાઈને અનેક રીતે ઘસા છે. નાની નાની વાતોથી માંડીને મોટા મોટા પ્રશ્નોમાં સદાય અંજુભાઈએ તેમને દોરવણી આપી છે. ખુદ બાપાલાલભાઈ પણ પ્રસંગ આવ્યે આ વાત કહેતા આવ્યા છે છતાં તેની પૂરી પ્રતીતિ મને દમણું જ થઈ. બાલ દૃષ્ટિએ તો કહેવાય કે બાળે મિત્રો છે; પણ આંતરિક રીતે તેમને સંબંધ કોઈ વિરલ ભૂમિકાનો રહેલો છે. અંજુભાઈની જેમ બાપાલાલભાઈએ પોતાના જીવનમાં શ્રી અરવિંદની પ્રત્યક્ષ દોરવણી સ્વીકારી નથી છતાં શ્રી અરવિંદની બૌદ્ધિક સમજની છાપ અંજુભાઈને કારણે જ તેમનામાં ઉપસેલી છે અને તેમનું જીવન પ્રત્યેનું દૃષ્ટિબિંદુ વિશાળતર બન્યું છે.

કેમિસ્ટ્રી ઇર્ષ B. A. યજ્ઞેલા અંજુભાઈ પોતાના મંડળને આર્થિક દૃષ્ટિએ પરાવલંબી ન રહેવું પડે તે માટે સાથુ કેમ બનાવવા તે શીખવા ખીણીમેસાર ગયા. ત્યાંથી આવીને તેમણે સાથુ બનાવવા માંડ્યા અને વેચવાને મિત્રો સાથે તેઓ વડોદરાની શુકરવારીમાં બેસતા. બાપાલાલભાઈ કહે છે કે ફારેસ તૂટેલ

કપડાંવાળા અંબુભાઈને એ રીતે પોતાના સાણ વેચવા બજારમાં બેસતા તેઓ આજે પણ કદી શકે છે અને રોમાંચ અનુભવે છે. પંદર વીસ માછલ એક સાથે દોડવું તેમને મન રમત હતી. આ હતી તેમની બધાંની જવાંમદી. આજના આપણા જીવાનેની સરખામણી કરતાં તે ચિત્ર દેટણુ ગ્રેરજીવાથી બની નય છે

ઝાડેશ્વર ગુરુગૃહે

રાષ્ટ્ર સેવાની યોજનામાં વ્યાયામ ઉપરાંત, મંડળના સભ્યોએ જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોના નિષ્ણાતની તાલીમ લઈ ગામડાંમાં જઈને તેમની સાથે રહીને તેમની સેવા કરવાની હતી. કેઈ કૃષિનિષ્ણાત બન્યા, કેઈ ડેરી વિશારદ બનવા અમેરિકા ગયા, કેઈ કેળવણીકાર બન્યા, કેઈએ પરચુરિકિટ્સા શીખવાનું જરૂરી માન્યું, તો કેઈએ વૈદ્યકનો અભ્યાસ કરીને પ્રજાના સ્વાસ્થ્યને સુદૃઢ કરવાનું હતું. બાપાલાલભાઈએ કોલેજનું પ્રથમ વર્ષ પૂરું કરીને ઈટરમાંથી M. B. B. S. થવા માટે ઝુબઈ જવાનો વિચાર રાખ્યો હતો પણ તે વખતે દેશમાં અને ઝુબઈમાં મન્દુએન્જાનું વિશાળ મોજું ફરી વળ્યું હતું. ઝુબઈ જતા જ તેમને તાવ આવવો શરૂ થયો અને કોલેજ પણ બંધ થવાની હતી એટલે તેઓ ત્યાંથી પાછા વળ્યા, તે અરસામાં છેલ્લાઈ પુરાણી લાદોરની કોલેજમાંથી પ્રોફેસરપદું છોડીને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સંસ્થા બની કરવા પાછા આવ્યા હતા ; તેમણે બાપાલાલને પોતાની લશ્ચરી રાષ્ટ્રિયશાળા માટે પાઈ ટાઈમ શિક્ષક તરીકે રોજી લીધા. વળી તેમને સમગ્રવયમાં આયુધ કે જે તેઓ આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરે તો પ્રબળી વધુ સારી સેવા થઈ શકશે. પિતાની મંજૂરી વિના જ તેમણે તે વાત સ્વીકારી લીધી. તે વખતે અમૃતલાલ પટ્ટણી ઝાડેશ્વરની આયુર્વેદિક હોમિયપથમાં વૈદ્ય તરીકે પ્રતિષ્ઠિત હતા અને છેલ્લાઈને તેમની સાથે જામનગરનું ઝોળખાણ હતું એટલે તેમને બધી વાતની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી બાપાલાલભાઈને તેમણે આયુર્વેદ શીખવવાનું સ્વીકારી લીધું. એટલે પહેલી વખતે બાપાલાલભાઈએ ઝાડેશ્વરમાં કુટુંબ સાથે વસવાને ઘર વસાવ્યું. આ રીતે તેમનું ગૃહસ્થ જીવન ઝાડેશ્વરમાં શરૂ થયું. સવારે દવાખાનામાં દરદીઓ ભેવાના અને દસ વાગે જમીને ૪ માઈલ

દોડતા લશ્ચર જઈને શાળામાં શીખવવાનું. સાંજે શાળામાંથી છુટી બહુકનાથ વ્યાયામશાળામાં જઈને વિદ્યાર્થીઓને વ્યાયામ કરાવતા અને લગભગ રાત્રે આઠેક વાગ્યે દોડતા ઝાડેશ્વર પાછા ફરતા. રાત્રે જમીને પાછા ગુરુજીને લાંબા અભ્યાસ કરવા જવાનું. આ હતો ત્યારનો તેમનો દૈનિક ક્રમ. બાપાલાલભાઈએ અમૃતલાલભાઈ પાસે જવાનું નકકી કર્યું તે અરસામાં પ્રસિદ્ધ પ્રતિદાસવિદ વૈદ્ય દુર્ગાશંકરભાઈ હવાફર માટે ઝાડેશ્વર આવેલા હતા. અમૃતલાલભાઈએ તેમને પૂછ્યું કે બાપાલાલને શું શીખવીશું, ત્યારે તેમણે વિરભયરણુ ગુપ્તનું બંગાળી નિર્ધનું પહેલાં શીખવવું એવું નક્કી કર્યું. ત્યોક્ત દિવસમાં આ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી બંગાળી લિપિ વાચતો થઈ ગયો અને તેમની ગાદી પૂરપાટ ચાલવા લાગી. સવારે લાંચ જતી વખતે અને રાત્રે પાછા ફરતી વખતે બાપાલાલભાઈ દોડતા જતા અને રાત્રે શીખેલા કેટલાંક કાવ્યના કે આયુર્વેદના શ્લોકો જે તેમણે નાની એવી કાપલી ઉપર લખી રાખેલા હોય તે જોતા જાય, મોઢિ કરતા જાય અને સાથે દોડતા પણ જાય. આવી રીતે ધણા શ્લોકો તેમણે કંદેરથ કર્યા હતા.

એક દિવસ લશ્ચરમાં કામ હોવાથી તેઓને ઘરે આવવાનું ધણું મોડું થઈ ગયું. અમાસ જેની મેઘસી રાત હતી અને આ જાંદા તેમની ધૂનમાં ને ધૂનમાં દોડયે જતા હતા. લશ્ચરથી ઝાડેશ્વર સુધીની સડકનો રસ્તો લાંબો પડે એટલે તેઓ નદીની સમાંતર પાછળના રસ્તે દોડતા જતા હતા. સ્વાભાવિક રીતે નદીની લગભગ કેતરો ને ટકરાવાળો જ રસ્તો હોય પણ તેનાથી તેઓ ટવાઈ ગયેલા એટલે હાકયે રાખે. પણ કાંઈક રસ્તો ચૂકયા અને ટકરા ઉપરથી તેઓ ગળાડગા તે જાય જાંડા કેતરમાં-કાંટામાં જઈને પડયા. પણ લાં રાત્રે કેણુ મદદે આવનાર હોય ? કાંટા બને તેટલા કાઢી, કપડાં ખાંખેરી પોતાની જાતને થોડી પંપાળી લોહી નીગળતા જ તેઓ ઘરે આવ્યા. જમીને ક્રમ યુજન ગુરુજીને ઘેર ગયા. એ વખતે ગુરુજી તેમને નલવમ્પ વંચાવતા.

હંમેશના કરતાં આજે કાંઈક બાપાલાલભાઈની જુદી જ અવસ્થા હતી. કદાચ શરીરને પંપાળતા હોય કે લોહી નીકળવું હોય તેને બંધ કરવા કેઈ લાગ ઉપર

દખાણ કરતા હોય એટલે શુરુએ પૂછ્યું, કેમ માસતર, આ લોલી શાનું ? ત્યારે અમૃતલાલભાઈ બાપાલાલ-ભાઈને ‘માતર’ કહી મંબોધના. તેઓ મૂંઝવણમાં શિક્ષક હતા ને ? અને અમૃતલાલભાઈને પોતાને તો અંગ્રીજ આવડે પણ નહીં એટલે હમેશાં બાપાલાલભાઈને સન્માનપૂર્વક તેઓ મંબોધના. તેમણે બધી વાત કહી એટલે આ ફૂલ જેવા કોમળ દિલવાળા શુરુની આંખમાં અજાણીઆં આવી ગયાં. અને તેમના મુખમાંથી નીચેની શ્લોક પંક્તિ સરી પડી. “ભારે જી સારસ્વતે જ્ઞાનાતિ નિતમિસૌ પુરુષુલ્કિલ્લયો મુરારીપતિ । મુરારીપતિ નામે વિદ્યાર્થી કે જેનો શુરુકુવ કાલ કેવળ કિલ્લટ હતો તે જ સરસ્વતીને સાર જાણે છે. આમ કહી તેમણે સ્વહસ્તે બાપાલાલભાઈને આશીર્વાદ આપ્યા. વિદ્યાર્થીને સુખ કેવું ? અને સુખાર્થીને વિદ્યા શી ? અસહના સમયમાં શિષ્યને શુરુએ શુરુપત્નીની પથ્થ્ર સેવા કરવી પડતી અને એમાં શિષ્યને કહી નાનમ નહોતી લાગતી. આવો મોઠો હતો શુરુ શિષ્યનો સંબંધ ત્યારે મોડા આવનાર શિષ્યને શુરુ દીવે લઈને રાત્રે શોધવા પથ્થ્ર જતા. આને તો ટકોરા વાગે એટલે આવવાનું ને ટકોરા વાગે એટલે પાઠ જવાનું. લાથલુ હોય તે લાણે ને બીજા વા ખાય. શુરુ પાઠળ તીર ચલાવવાં, બૂટ ધસવા કે સીસોટીઓ વગાડવાને પ્રથમ આને છે, ત્યારે ન હતો પથ્થ્ર તે હિ નો દિવસા ગતા ।

લગભગ એ વર્ષ આમ ઝાડેધરમાં શુરુએ બાપાલાલભાઈએ અભ્યાસ કર્યો. આયુર્વેદની સાથેસાથ સંસ્કૃત કાંચેતિના પણ. પાઠળથી હાંસોટ આવીને બાપાલાલભાઈએ જે નિષ્ક્રિયાદર્શ જે ભાગમાં છપાવ્યો તેની શુભ શરૂઆત તેમના અભ્યાસ કાળ દરમિયાન જ ચમ્પેલી. ‘નિષ્ક્રિયા વિના વૈજો-વૈદ્ય ચક્ર’ હોય તેણે નિષ્ક્રિયા સારો અભ્યાસ કરવો જ જોઈએ. આમ ઘણી મહેનત કરીને બાપાલાલભાઈ વૈદ્ય બન્યા છે; અમારી પેઢે ખાલી ચોપડીઓ વાંચીને નહીં. તેમણે આઠ આઠ કલાક ઔષધો ફેટ્યાં છે. રાત્રે ફેડલા પડતા સુધી રોજની ૪-૫ શેર ગોળાઓ વાળી છે. આઠ આઠ કલાક એકધારે અભ્યાસ કર્યો છે. અને આને પણ બાર બાર કલાક અભ્યાસની પ્રતિભા જ તેઓ રત રહેતા હોય છે. The way is not

easy where the prize is great. સુખની સેજમાં લેટીને મહાનનાના શિખરે નથી ચઢાવું. તપશ્ચર્યા કરવી પડે છે, આકરી તપશ્ચર્યા, અને તે બાપાલાલભાઈએ હસતા મુખે કરી છે.

શુરુહના અભ્યાસની એક મુશ્કેલી મને સમજાઈ છે કે શુરુ ગમે તેવા વિદ્વાન હોય પણ તેનામાં સર્વદેશીયતા હોવાનો જોછો સંભવ. વિદ્વાન માણસ પણ સ્ત્રેનાં બધાં જ પાસાંમાં જોછો નિષ્ણાત હોઈ શકે ? એટલે આવી રીતે અભ્યાસ કરનારનાં કેટલાંક પાસાં છૂટી જતાં હોય છે. આ બેરબર ખીલી નથી શકતાં. એટલે જ ચાનુભવથી બાપાલાલભાઈ વર્તમાન શુરુ-પરંપરા પ્રણાલિ શિક્ષણનાં કદર વિરોધી છે.

અધ્યયન-અધ્યાપનનો વિચાર કરું છું ત્યારે આજના તેના કેટલાંક પ્રશ્નો પણ મામે તરી આવે છે. એક શુરુ પાસે લાચુવાની મુશ્કેલી છે તો આજની જેમ અનેક શુરુઓ પાસે લાચુવાની પણ જોછી એવી મુશ્કેલી નથી. વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્નો તેમ અધ્યાપકોના પ્રશ્નો પણ તરી આવે છે. આને નિહાનું પ્રમાણ જ્યાં જઈએ ત્યાં જોછું વરતાય છે. વિદ્યાર્થીઓને લાચુવું નથી ત્યારે અધ્યાપકોને પણ લાચુવવા માટે કરવી જોઈતી તૈયારી પૂરતા પ્રમાણમાં ક્યાં કરવી છે ? ઘડીઆળના કાટા જેની નજર સમક્ષ રહેતા હોય તેની પાસે શું અપેક્ષા રાખી શકાય ? સ્વાધ્યાય આને જૂના જમાનાની ત્રીજ બનતી જાય છે, એવા કાળમાં બાપાલાલ-અમૃતલાલની શુરુ-શિષ્ય જોડેલી મામે આપોઆપ મગતક નથી પડે છે. જાણે સાથે જ તેઓ તેજસ્વીનાડચચિત્તમત્ત ની પ્રાર્થના કરતા હોય નહીં ! બાપાલાલભાઈ સવારના ચારથી રાતના દસ સુધી કંઈ ને કંઈ અભ્યાસ આજદિન સુધી કરતા રહ્યા છે. તેમના સ્વાધ્યાયયજ્ઞમાં સદૈવ યાનની આહુતિ અપાયે જ જતી રહી છે અને તેનાં નવા નવાં ફળો પણ મળતાં જ રહ્યાં છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે બાપલાલ-ભાઈ વાંચતા નહીં તો લખતા જ નેવા મળશે. વાંચતા જવું, તેમાંથી જરૂરી ઉતારા કરના જવું અને તેની ઉપર પોતાની ટીકાટિપ્પણીઓ તેઓ જિંદા જ નથી આવતા. કેઈ પણ માણસના લખાણની એકધારી જિંદી કક્ષા રહી શકતી હશે કે કેમ તેની મને ખબર નથી. વળી જે માણસ પ્રકૃતિએ જ જોમિલ હોય તેના

વિચારોમાં પણ કદાચ એકવાક્યતા ઓછી પ્રવર્તતી હોય તો પણ નવાઈ નહીં. આયુર્વેદ જેવા કેરા હેતુ કે જેની પાટી ઉપર મૂળે જ આજના યુગમાં કંઈ આંકડા મંડાયા નથી તેમાં કદાચ કે એકવાક્યતા ઉપર ધ્યાન આપ્યા કરતાં જે મુઝે તે લખ્યા કરતું, બસ લખ્યા જ કરયું; પછી લએને પાછળથી જેટલું ગળાવું હોય તેટલું ગળાવે જાય, એની પણ એક વિચારસરણી પ્રવર્તમાન છે અને તેના તેઓ સમર્થક છે.

વાંચતાં વાચતાં કે લખતાં લખતાં થોડી મિનિટો થાક ખાવા બાપાલાલભાઈ ખુરસીમા બેઠા બેઠા પણ હાથી જઈ શકે છે. અને કદાચ ધસધસાટ નસકોરાં બોલવાં પણ શરૂ થઈ જાય અને જુઓ તો ખીજી મિનિટે તેઓ વાંચવા પણ લાગી ગયા હોય, આ પણ તેમની વિશેષતા રહી છે. જેમ ગાયકવાડ મહારાજનેા ધ્યેયમત હતો કે 'જીન ધર જીન તખ્ત', આરામ કરવાનો-હાંધવાનું થોડા ઉપર અને રાજગાદી પણ થોડા ઉપર જ. તેમ બાપાલાલભાઈ સદાયે જોતરાએલા જ રહે છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે એક જ રંગ, બસ લખવા વાંચવાનો. પછી કોઈ દિવસ થોરા લાલ હોય તો કોઈ દિવસ ખીજો, કોઈ વખતે લીલો તો કોઈ કાળે કાળો. પણ રંગમા તરમતર.

લેખનકાર્યનું કે ખીજી કોઈ કાર્યનું તેનું જે વસ્તુગત મૂલ્ય હોય તેના કરતાં તેની મારફત વ્યક્તિ વિકાસ સાધતી હોય તે જ વાત મહત્વની હોવી એઈએ. લેખનમાં કે કાર્યમાં મૂલો. યાપ, સારામહાપણું આવે પણ સરવાળે તેને તે કાર્ય આગળ લઈ જવું હોય તો તે સાર્વિક કહેવાય; અને બાપાલાલભાઈમાં એક વાત વેા ચોક્કસ જ કે કોઈ દિવસ તેઓ બધિયાર નથી રહેતા. અરખાંની માફક આગળ ને આગળ વહેતા ગયા છે. કોઈ રચનાં એ નથી ફરાયા કે નથી કેઈ કેકાણે ચંબી ગયા. હા, હવે તેમને વિશાળ સમુદ્રમાં એકરૂપ થઈ જતું સંગમસ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનું સફલાગ્ય નડી સાપડયું હોય. પણ ખરી મજા તો સાધનામાં છે, સિદ્ધિમાં નહીં.

લીંબડીમાં

ઝાંઝરથી અમૃતલાલભાઈને લીંબડી કાંઠેરસાહેબે તાના આયુર્વેદિક દવાખાના ઝાંઝર લીંબડી બોલાવી

લીધા. ગયાની પાછળ વત્સ તેમ અમૃતલાલભાઈ પાછળ બાપાલાલભાઈ પણ લીંબડી ગયા. હવે બાપાલાલભાઈને અમૃતલાલભાઈના કુટુંબના એક સભ્યની જેમ સાથે જ રહેવાનું હતું. સાથે રહેવામાં રહેનારની કપરી કસોટી થતી હોય છે. પણ કસોટીમાંથી પાર ન થાય તો બાપાલાલ શાના? દ્વંધમાં સાકરની જેમ તેઓ કુટુંબી બની ગયા. ઝુટનાં મુખદુઃખને તેઓ પોતાનાં માનતા થયા જ હતા. લીંબડીમાં પણ દવાખાનામા દરદીઓ જેવાના, તેનું નિદાન કરનાં શીખવાનું અને બાકીના વખતમા ઔપદી પણ જાતે ખાડવાના કે ગોળાઓ પણ પોતાને હાથે વાળવાની. અહીં પણ લાઈ સાહેબ સખણા ન રહ્યા. હાઈસ્કૂલના કપાઉન્ડમા જ એક બ્યાબમશળા શરૂ કરી અને સાંજે છોકરાઓને બ્યાબમ શીખવવા લાગ્યા. લાકી, લકડીપટ્ટા, મલખાલ, કુરળી તો તેમનો દૈનિક ક્રમ. તે દરમિયાન ગાંધીજીને અસહકારનો શંખનાદ કુંકાયો. શાળાઓમાં અગ્રેજી કેળવણી લેવી એ પાપ છે એમ કહેવાયું. અને બાપાલાલથી બેસી રહેવાય કે વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રવાદને રંગે રંગી તેમણે હાઈસ્કૂલનેા મૅટ્રિકનેા વર્ગ લગભગ ખાલી કરાવી નાખ્યો. ખુદ રાજ્યના દિવાનનેા પુત્ર પણ તેમની સાથે સામેલ થઈ ગયો. લીંબડી મૂળે તો દેશી રજવાડું અને અગ્રેજી સલ્તનતની સામે ઉપકેલી ચળવળમાં તેનાથી કેવી રીતે લાગ લેવાય? અમૃતલાલભાઈ રાજ્યના નોકર અને બાપાલાલ અમૃતલાલભાઈને ત્યાં જ રહે એટલે કાંઠેરસાહેબે અમૃતલાલભાઈને કપડાં આપ્યો કે તમારે ત્યાં આવેલા આ છોકરાએ શુ માંડયું છે? તેના વડે આપણા બધાંની પરિરિચિત કફાડી ખનવા પામી છે. આ સમયના એક મુખ્ય સાક્ષી આજના ઝુજરાતના મુદપ્રધાન શ્રી રસિકલાલ પરીખ પેાતે છે. તેઓ ત્યારે ત્યાં વિદ્યાર્થી હતા થોડા વખત ઉપર બાપાલાલભાઈને રસિકલાલને એકાએક મળવાનું થયું ત્યારે રસિકલાલએ જે પહેલું વાક્ય કહ્યું તે રમરણીય છે. તેમણે કહ્યું, "તમને કદાચ યાદ નહીં હોય પણ you are my political guru." આ અગ્નિ લઈને બાપાલાલ ફરતા રહ્યા છે. આજે કદાચ તેના ઉપર રાખ ચડી ગઈ હોય પણ અંદરનો અંગારા હજુય ચેતતો જ રહેલો છે.

તે વખતે આપણા મેથેરા લામ્લિયાના પિતાશ્રી
 ડેવરહાર્ડ અમીન દિવાનની નોમરીમાંથી રિટાઇર
 થઈને લીંગડીમાં રહેતા હતા ઝાંઝેરનું દવાખાનું
 પણ તેમના વેવાળના અમરકમાં આવતું હતું એટલે
 બધા એમ્પીજને તે સારી રીતે જાણજે આ તેજની
 વિદ્યાર્થીની ભરતની મરદિની તમને ખ્યાન હતો
 એટલે જ્યારે બાપાનાત લીંગડીમાં એમ્પા આ યા
 ત્યારે પોતાની આજીવિકા માટે પૈમાની આવશ્યકતા
 રહે જ તે વાત આ દક્ષ રાજ્યુની ધ્યાન બહાર
 ન રહી તેમણે ખી દીધું કે જેટલા રમાની જરૂર
 પડે તેટલા માગી પાસેથી માગી લેશે કુખ વેરજો
 નહીં શું આવા માણસોની ઉદાગતા ટોચ છે !

ડેવરહાર્ડ અમીન સાથે ન્હાના દર બાર ગોપાળદામ
 દેસાઈ પણ આપોઆપ યાદ આવી નય છે દર બાર-
 સાહેબ ડેવરહાર્ડના જન્મભાતા થાય તે વખતે ભક્તિ
 યાના તેમની સાથે લગ્ન થઈ ગયેલા એટલે અવાર
 નવાર તેઓ પણ લીંગડી આવતા તે જમાનામાં
 ન્હા એ બહુ પ્રગતિવાદી રાજન ગણાતુ દર બાર-
 સાહેબે પ્રજા સાથે એવો એમરાગ જમાવેનો કે પ્રજા
 તેમની પાછળ થેની થઈને ફગી રાજન-પ્રજા એ
 માથે રાસમાં ધૂમે એ દમ્ય જોતા મના દેવા હેને ન
 ચડે ? પોતાનાં રાજમાં પણ યાયામની પ્રતિષ્ઠિ
 વિષ્ણે એ દૃષ્ટિએ દરબારસાહેબે બાપાનાવને ન્હા
 આવવાનું આમ નણુ આપ્યું અને એમને તો લાવતું હતું
 ને 'દેદે કહ્યું' બાપાલાલભાઈએ ન્હામાં જઈ વ્યાયામ
 પ્રતિષ્ઠિને વેગવતી બનાવી

તે વખતે ન્હાના એક કાઠિને બાપાનાતની
 વ્યાયામકુશળતાની છૂપી થયા હૈ તને થયું કે
 બહારને એક માણસ આનીને અમારો અખાડો ચલાવે ?
 હું તેને પછાક તો જ ખરો એક દિવસ આ
 પડાદ પ્રતિએ બાપાવાલને ખુશો પડ્યો રૂક્યો
 ફરતી બેનવાનો છોડાની માથે શું કુતી રમે છો ?
 આવી જવ મારી સામે દર બારસાહેબે આ બેને જ
 સ્વીકારી લેવાનો મદજો મ્હેલડા થો આવા પડાદ
 માણસ સાથે વ વામાં હાર સિવાય બીજું હોઈ શકે
 નહીં પણ તેને ના મટેડી એ તો વધુ બદનામી
 વહેરાવા જેવી વાત વડાદ એમના શરીરથી નથી
 લડતી તેનામાં પ્રમગ પ્રાણશક્તિ પણ દેવી નોઈએ

બાપાલાને ખુદીથી આ વાન સ્વીકારી લીધું દરમાર
 સાટેજ લામ્લિ ॥ અને બીજા ઘણા માણસોની
 હાજરીમાં માને બને મોદા અખાડામાં ભિતર્યા
 સવામી નેતા નેતા અચાનક બાપાનાને એવો તો
 આચકો માર્યો કે જુવાન ધૂમ ચાડતો થઈ ગયો,
 નમસ્કારી ફૂગી અને તેની ઉપર ચડી બેસીને આખના
 પલકારામાં તો તેને ચિત મગી દીધ લોકોના આનંદનો
 પાર ન રહ્યો તેમણે તાગીઓથી તેમને નવાજી દીધા

અનેક હોરે તેમનો આત્મવિશ્વાસ વધતો ગયો
 અને તેમની સર્વતોમુખ પ્રતિભા પાગરતી ગઈ

લીંગડીની આમવાસ બીજા ગામેમાં પણ બાપાલાલ
 ફગતા થેનાશાના બરવામાં, બરવાળા થેનાશાનું
 કેમ કહેવાયું તેવું સંગોધન પ્રવા તેઓ અઢવાડિયું
 ત્યાં ગમ્યા હતા આ સમય દરમિયાન એમને
 "સીંગ ટ્રી"ના અધ્યપન અમૃતનાન ગેકેનો પરિચય થયેનો

આમ વૈદક શીખવા ગેનો બાપાલાલ, રાષ્ટ્રમેવા,
 યાયામ સંગોધન, લલિતના જેવા અનેક ક્ષેત્રોમાં
 વખન આ થે હાથ અજમાવતા અને પોતાની અને
 રા ટ્રી મેવામાં યથાશક્તિ પ્રદાન કરતા ગયા

બે બાપાનાનખાંતિને એમ થયું કે આપુલેદને
 અજનાસ તો કયો પયુ આજનું પાશ્ચાત્ય વૈદક વિદ્યાન
 કે જે આજે રાજમાન્ય અને જનમાન્યતા પામ્યું છે
 તેના સ બધી ચોડી પણ માહિતી નહીં ટોપ તો આ
 યુગમાં આપણે પણ બધેસેના થઈ નહીં શમીએ
 અને આપણને કયો ને પયને અપૂર્ણતાનું જ્ઞાન
 થયા મશે એટલે તેઓ લીંગડીથી જ્યેક માસ માટે
 અમદાવાદમાં ૧ એથ એમ દેમાઈને ત્યાં અઢ્યાસ
 પ્રવા અને આખના મમને અનુભવ નેવા આ યા
 અમદાવાદમાં તમને જે મમય મળ્યો તેમાં શક્ય એટલે
 વખન પામ ત્ય વિગાનને અનુભવ લીધા અને બાકીના
 વખનમાં પોતાની પ્રિય યાયામ પ્રતિષ્ઠિને ના
 નગાવવને ભદ્રમાં એક વ્યાયામશાળા શરૂ કરી તેમની
 પસે ન્યાયામ ગોખેલા કેટલા જુવાનો અમદાવાદમાં
 નહેર પ્રતિષ્ઠિમાં મરમ મમ મરી રહ્યા છે આજે
 પયુ યાયામ હાગ તેમને મગેલા બીજા અનેક
 મામકાંકિ લાભોની મુખ્યત્વે તેઓ પ્રમમાં કરે છે
 અમદાવાદમાં એમને ઘણો ઓઠો મમય મળ્યો એમ
 લજે છે પણ જે સમય મગે તેનો બાપાલાલભાઈ

હમણાં સદ્ગુણોગ જ ઠરે છે. પછી ભલે તેનું બાલ પરિણામ જણાય કે નહીં એની તેઓ ઝાઝી મિતા નથી કરતા.

જયકૃષ્ણભાઈ સાથે

નિઃકૃનેા પુત્રક્રિયા અભ્યાસ તો બાપાલાલભાઈને સરસ થયો; પણ વનરપતિએ ઝોળખતી, તેની ખૂબીઓ સમજવી અને તેમના સંબંધી વધુ માહિતી મેળવવાની તેમની અભિલાષા અધૂરી જ હતી. એટલે તેમણે વનરપતિ વિદ્યાના નિષ્ણાત જયકૃષ્ણ ઇચ્છને દુર્ગાશંકરભાઈની મદદથી શોધી કાઢ્યા. જયકૃષ્ણભાઈને આજનું જગત ભડે ઝોઝા ઝોળખે, પણ તેઓ એક વ્યક્તિ તરીકે અને એક વિદ્વાન તરીકે બન્ને રીતે અદ્વિતીય જ છે અને રહેશે. બાપાલાલભાઈએ તેમનું જીવનચરિત્ર પ્રગટ કર્યું છે. તેની જીર્ણાધારી નકલો તેમની પાસે પડી રહેલી એ જોઈ છે અને તે પુત્રક હજુ હમણાં જ તેમણે જેને જોઈતું હોય તેને એમ ને એમ આપી દીધું છે. પણ તેમાંનું લખાણ વાંચતાં હું તો દિગ્ગજ થઈ ગયો છું. તેમની સરખામણી તેમણે લખ્યાર બરજેક અને લીનીઅસ સાથે કરેલી છે. વિદ્વાન કરતાંયે તેમના દેવતાઈ શુભોને લીધે આ તે માણસ છે કે દેવ એમ પ્રશ્ન પૂઠાઈ જાય છે. વનરપતિ વિદ્યાના વિદ્વાન તરીકે તેઓ કેવા પ્રમાણશ્રુત ગણાયા છે તેના ખ્યાલ મુંબઈની હાઇકોર્ટના ચીફ જજીસ બર્ડનુક, માન્ટ મેડીકલ કોલેજના વનરપતિશાસ્ત્રના પ્રોફેસર મેકેટોનાઈક, રાજકુમાર કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મેકેટોન અને બીજા ધૂરેાપીઅન વિદ્વાનેા જેવા કે રેવ.નેન, વોરથર્થ, કેમ્પબેલ, લેલી અને હિંદી વિદ્વાનેા જેવા કે મેજર પ્રીનકેર, સંપારામ અર્ટન, પ્રો. દાવર જેવા પોતાનું અભિગ્રાન બૂલી તેમની પાસે જે બાલસહજ ભાવથી વનરપતિશાસ્ત્ર શીખે છે, તેમાંથી મળી રહે છે. અંગ્રેજ ભાષાનેા તેમનેા અભ્યાસ તો નહીં જેવો જ હતો પણ આવા વિદ્વાનેાના સંપર્કના કારણે તેઓ સાદું અંગ્રેજી શીખેલા જણાય છે. વનરપતિ સંહિતની સાથે તેમનેા ગંબપ સીધા હશે. તેઓ કહેલા કે વનરપતિ તેના શુભો મને આગેઆપ કાનમાં કહી જાય છે. આનું કહેનારને આજના જમાનામાં કદાચ કોઈ ગાંડાની હોનિપટલમાં પોલી દે તો નવાઈ નહીં. પણ સાથે જ તેઓ દેવાંશી હતા. આવા મહાપુરુષ બાપાલાલભાઈને

વનરપતિવિદ્યાના શુરુ તરીકે મળે એજ તેમનું ધન્યભાગ્ય ગણાવું. જોઈએ. આજે બાપાલાલભાઈનું નામ વનરપતિશાસ્ત્રી તરીકે શુન્દરતામાં તો છે જ પણ શુન્દરતા બહાર પણ તેઓ પંકાએલા છે તે આ શુરુના પ્રતાપે. પોરણદરેના બરડો કુંગર અને કુચના કુંગરાઓ આ શુરુ સાથે બાપાલાલભાઈ ભમી આવ્યા છે. કવિ ભડે કહે કે, ‘ભોમિયા વિના મારે લમવાંતા કુંગરા, જંગલની કુંજ કુંજ જોરી હતી’ ભલા માણસ, ભોમિયા વિના ખાલી અથડાવામાં શી મજા! સમસંવેદનની વાતો કરનાર આ કવિ બૂલી ગયા કે આનંદ તો સહભાગી મળવાથી કિશુચિત થાય છે. પણ બાપાલાલભાઈ ભોમિયા સાથે આવા કુંગરા ભમી આવ્યા છે અને પોતાના જ્ઞાનને દત્તર જુમિકાએ મૂકી આપ્યું છે અને ખીન્નને પણ તેનું પાન કરવાની સરળતા કરી આપી છે.

જયકૃષ્ણભાઈ બાપાલાલને મળતા પહેલાં અને બાપાલાલભાઈ જયકૃષ્ણને મળતા પહેલાં બન્ને એકબીજાને મહાન અભ્યાસી, જ્ઞાનસમૃદ્ધ, વ્યોટક જ્ઞાનતા. પહેલવહેલા ત્યારે બન્ને મળ્યા ત્યારે જયકૃષ્ણભાઈ પૂનપાઠ કરતા કરતા સીધા જ નીચે આવ્યા. તેમણે ફક્ત ધોતિયું પહેરેલું હતું, સરીર ખુલ્લું હતું અને માથે પંચકેશ શોભતા હતા. બાપાલાલભાઈને થઈ કે આ તો જયકૃષ્ણભાઈના મહારાજ-રસોઈઆ હશે! અને જયકૃષ્ણભાઈએ બાપાલાલભાઈને એક મૂછનેા દોરો કૂટેલ જુવાનીઓ જોયો ત્યારે તેમને એમ થયું કે ના, આ બાપાલાલભાઈ નહિ હોય શકે. આ હતો તેમના મિલનનેા પ્રથમ પ્રસંગ. પણ એક ખાસ પ્રસંગ બાપાલાલભાઈ જરાબાર યાદ કરે છે : એક વખત બન્ને જંગલમાં ફરવા જતા હતા. ઘરેથી દીકીનનેા ડબ્બો જયકૃષ્ણભાઈએ બાપાલાલને સાથે લેવા અપાયો. તેમણે લઈને સાથે આવેલા એક નોકરને આપ્યો. એ નોકર ‘મેઘવાળ’ હતો. મેઘવાળ એટલે દેડ કે આજનેા હરિજન તેવી બાપાલાલભાઈને ખબર નહીં. જમવાના વખતે ડબ્બો માંગ્યો અને બાપાલાલભાઈએ નોકરને મેઘવાળ કરીને ખૂસ મારી. જયકૃષ્ણભાઈ તેને ડબ્બો લઈને આવેતો જોઈને રાતાપીળા થઈ ગયા. તેઓ ચૂત ધૈર્યુવ હતા અને આ બાપાલાલ આઈસમાજી હશે એમ તેમને લાગ્યું.

૨૧ અમૃતલાલ પટેલ

એમનામા (પદ્મીજીમા) અભિમત મન્દારિતા હતી છતાં અનગ્રાપણું ન હતું, વિદ્યા હતી પરંતુ ગર્વ ન હતો, લમ્પિ હતી પરંતુ વેષતાપણું ન હતું, ધનવાન તેઓ ન હતા છતાં એમનામા ઔદાર્ય હતું, વૈદ્ય તરીકેની ખ્યાતિ અજગ હતી છતાં તે કાયમના નિષ્કલ્પન રહ્યા, આન્ધ્રી ગુરુ હતા છતાં તે કાયમના વિદ્યાર્થી હતા, પ્રારમ્ભવાદી હતા છતાં પુરુષાર્થમાં માનતા, તત્ત્વજ્ઞાની હતા ભક્તિશાળી હતા, એમનામા બુદ્ધિ વંશવ હતો છતાં શકાની ઉશ્ચ ન હતી, એ વસ્તા ન હતા છતાં એમની વાણી પ્રેરણાથી પ્રકાશતી હતી, પુરાણુ પ્રિય હતા છતાં અર્વાચીન જ્ઞાનના જમરા ઉપાસક તતા

જેઠ ૧૮૯૮, કુમાર અક ૧૭૪

ફરી જાણુ જન ૧૮૯૩, કુમાર અક ૪૭૪

બાપાવાલ

તેમને ખૂબ સંભળાવ્યું અને બાપાલાલભાઈ પોતાના બચાવમાં એક દરેક પાત્ર ઉચ્ચારી ન શકે તેવા સ્તંભ યર્ધ ગયા જેમ બોલવા જન્ય તેમ તેનો વધુ ખોટો અર્થ થાય તેવી સ્થિતિ હતી. પછી તો જ્યકૃષ્ણભાઈ પોતાના બધાં કપડાં સાથે નદીમાં નાલા અને બીનાં કપડે જ પાસેના લાણુવડ ગામ સુધી ચાલીને ગયા અને ત્યાં જ ભઈ ખાધાપીધા વિના દિવસ કાઢ્યો. બાપાલાલભાઈ જેવા સુરેખીની આ વખતે શું સ્થિતિ ધર્મ દર્શકે કેટલાક અર્થ નહીં આવડતા હોય તો ડીક્ષનેરી ભ્રેષ્ઠને શીખી શકાય, પણ મેળવાળા શબ્દનો અર્થ જાણવાને તેમને જે ભયંકર કિંમત ચૂકવવી પડી તે હંમેશા યાદગાર રહી જન્ય તેવી છે. પછી તો ધીમે ધીમે બંને એકબીજાના ભારે અનુરાગી બની જન્ય છે. એએક વર્ષ બાદ બાપાલાલભાઈ તેમની પાસેથી ધરે આવે છે અને ત્યારબાદ યએલ પત્રવ્યવહાર આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણને સમજાય છે કે બાપાલાલભાઈનું જ્ઞાન એ સુરેષ્ઠ્યમાં કેવું હતું. ફરતા ફરતા જ્યારે પચુ કોઈ નવી વનરપતિ તેઓ જુએ એટલે તરત જ તેમને બાપાલાલ યાદ આવી જન્ય. “ઓહો, બાપાલાલ વગર કેને દેખાડું? આ વાક્યમાં તેમના હિંમમાં કેવા ભાવ ભરેલા હતા. તે દર્શાવે છે. જ્ઞાન આપનાર ને જ્ઞાન લેનારની કેવી જોડી કોટી ધોઈ શકે તે સંચોટ રીતે અહીં વ્યક્ત થાય છે. બાપાલાલની લાજરીમાં તેઓ કેવા ખીચી બેઠે છે અને ગેરહાજરી તેમને કેવી સાથે છે તેનો આપણને ખ્યાલ મળે છે. આમેય પોતે વૈષ્ણવ એટલે કૃપ્તચક્રત. સાથે સુભદ્રાજી અને રાધિકા પણ હોય જ. બાપાલાલને પત્ર લખતાં તેઓ લખે છે કે સુભદ્રાજી અને વપ્તામાં આવી તમારી સુખાકારીના સમાચાર પૂછે છે તમને આશીર્વાદ મોકલાવે છે. એ સુરુતા અને સુભદ્રાજીના આશીર્વાદ જાણ્યો છે ને બાપાલાલ આજે છે તે સ્થાને આરંધ થયા છે. આવા વાતસ્થલ્યમાં માયાણુ ગ્વભાવના જ્યકૃષ્ણભાઈનાં લખાણ વાંચતાં આપણી આંખ પણ બીની યર્ધ જન્ય એવા તે સહેલ્ય હતા. ધન્ય છે તેવા સુરુને અને ધન્ય છે તેવા સિખને. બાપાલાલભાઈને આજે પોતાના વિદ્યાર્થીઓ ‘બાપાજી’ કહીને સંબોધે છે એનાં મૂળ કદાચ જ્યકૃષ્ણભાઈ અને પદ્મણીજીના વાતસ્થલ્યમાં પડયા હોય તો નવાઈ નહીં.

દત્તાત્રય ભગવાને ૨૧ ગુરુ કર્યા હતા. બાપાલાલે પણ ઘણા ગુરુ કર્યા છે. જગદના બીજાને પણ જ્ઞે તે કોઈ વનરપતિની ઓળખ આપે તો તેના તરફ પણ તેઓ ગુરુભાવ રાખે. તેઓ ભણ્યા તો ઘણું પણ હવે ગણવાનો વખત આવી ગયો છે એવું તેમને સમજાવા લાગ્યું. પોતાના જ્ઞાનને અનુભવની એરણ ઉપર કમવાનો મમય હવે પાછી ગયો છે એમ તેમને લાગવા માંડ્યું. જના મિત્રો પણ હવે કોઈ કેકાણે તેઓ ગિયર થાય અને સમાજને પોતાના જ્ઞાનને લાભ આપે એમ ઇચ્છી રહ્યા હતા.

હાંસોટ નિવાસ

ક્ષેત્રપસંદગી એ એક મહાન પ્રશ્ન હોય છે. ગમે તેવું સારું બીજ હોય પણ જ્ઞે તે જીસર જૂમિમાં પડે તો તેમાંથી અંકુર ન ફૂટે. કોઈ પણ માણસને ઉવટે બીજું નહીં તો પોતાના કામની કદર થાય એટલી તો અપેક્ષા રહે જ. પણ બાપાલાલભાઈને તો સેવા કરવી હતી કામ્યે દુઃખ.તતાનાં પ્રાણિનામાર્તિ નામનમ્ । તેમને માલદાર રાજ યર્ધ મોજમજા નહોતી કરવી; સ્વર્ગની તેમને પરવા ન હતી. તેમને તો દુખિયારી જનતાના શારીરિક-માનસિક ધાને મલમપટ્ટા જ કરવા હતા. એટલે ક્ષેત્રપસંદગીએ તેમના માટે કદાચ ખોટો સવાલ બનેા નહીં કયો હોય. મિત્રોએ ભણ્ય જિલ્લો પોતાના ક્ષેત્ર તરીકે પસંદ કરેલો જ હતો. બીજા જિલ્લાઓની સરખામણીમાં ભણ્ય જિલ્લો કંઈકે પછાત કહેવાય, પણ લાગ્યું લાગ્યું તોય ભણ્ય. સંભેદમાં યશવંતરાવ જેવી બી. એજી. ધર્મને પોતાના હાર્થ ઉપર બેઠેલા જ હતા એટલે તેમની નજીકમાં જ હાંસોટમાં બાપાલાલભાઈ બેસી ગયા. ત્યારે ‘રચનાત્મક’ શબ્દ શોધાવો ન હતો પણ આ ધૂની જુવાનોએ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ માટે ભણ્ય જિલ્લામાં પોતાની ધૂણી ધખાવવાનું પસંદ કર્યું. આજે આપણે રચનાત્મક શબ્દની વિડંબના થતી જોઈએ છીએ પણ તેઓ તો તેના સાચા અર્થમાં ત્યાં બેસી ગયા હતા. ત્યાં તેમણે ઘણાએ અવનવા પ્રયોગો કર્યા હતા.

દજ્જ હમણાજ મને ખબર પડી કે હાંસોટ નિવાસના શરૂઆતના જ દિવસોમાં લગભગ માળીસ

વર્ષો પહેલાં બાપાલાલભાઈએ રાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાં એક વિશ્વ સાહસ કર્યું હતું. તેઓ પોતે પણ તેને જુલો ગયા હતા, અચાનક યાદ આવી ગયું કે વીર સાવરકરનું અંગ્રેજી પુસ્તક *History of Indian mutiny-* હાસતના મુકિત સમામનો. ઇતિહાસ કે જેને અંગ્રેજ મરકાવે જાત કર્યું હતું તેને ક્યાંકથી મેળવીને આખા પુસ્તકનો તેમણે સરળ અનુવાદ તૈયાર કર્યો હતો. આજે આપણને એમાં રહેલા માહમનો ખ્યાલ નહોતો આવે પણ એ ઘણું નેપમી કાર્ય હતું. આ આખું પુસ્તક તેમની પાસે સદલાયે સચવાયેલું પડ્યું છે તેનાં પ્રકરણો જોયા ત્યારે મારી આંખ ખુલી ગઈ અને મારાથી બોલાઈ જવાયું કે “આ વાત તો તમે કેઈ દહાડો કરી જ નથી.” આજે પણ તેમથી ઘણી ટ્રેરણા મળી શકે એમ છે. તેનાં થોડાં ભાગ અલગ આ મંથનાં જોવા મળશે.

એકધારાં એંગલોસ વર્ષ સુધી બાપાલાલભાઈએ હાંસોટને પોતાની કમીજીમાં બનાવી આકરી તપશ્વર્ણ કરી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. હાંસોટ જાતી વખતે છાંડુભાઈ પુરાણીએ તેમને એકજ વાક્ય કહ્યું હતું કે *Remember, you are going there as a missionary* તે તેમણે બરોગર સાર્થ કરી બતાવ્યું. અહીં તેઓ ધણા નવા પાઠ ભણ્યા છે અને અન્યને ભણાવ્યા છે. ધણાએ દુઃખી મુઝાએલા માનવીઓ માટે તેમનું ઘર વિશ્રામગ્રામ રજી છે. હાંસોટમાં તેમની ત્રણ મહેન્દાઓ હતી. વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ કરવી, લાયબ્રેરી-પુસ્તકાલય શરૂ કરવું અને આ પછાત વિગ્તારમાં કેળવણી માટે એક હાઈસ્કૂલ ધ્યાપની. પહેલી બે મહેન્દાઓ તેમણે વહનતેજ પૂરી કરી અને છેલ્લી તેમના ત્યાથી ગયા બાદ પૂરી થઈ. એ બધામાં તેમનો હિરસો અવધુર્નીય રહ્યો છે.

હાંસોટ ગામમાં મૂળે મુગધમાનોની વસતિ પ્રમાણમાં વધારે. પ્રજા તેમની નેકકમીથી દળાઈ ગયેલી. સ્ત્રીઓને દિવસે પણ બહાર નીકળવામાં સલામતી ન લાગે, અને ન્યાં દુઃખો ત્યાં નવરા જીવાનો પારકાના એટલાયે ઉપર બેસીને ધિંગામગ્તી કરતા જ હોય. મોઈ દિલ્લે તેજની હોય તો મુસલમાનો એને ‘આરિયો’ માનતા. બાપાલાલ આર્થસમાજ નથી

પણ મુસલમાનો એમને ‘આરિયો’ માનતા. એમાં આ “આરીઆ” એ આવીને અસામાજિક તત્ત્વો સામે બાય બીડી. પોતાની પાસે બાપાલાલભાઈ એક નાનો ડડો રાખતા. જરૂર પડે એને લઈને તેઓ એકવા જીલા રહી જન અને પછી કેમળી મગલ નથી કે તેમનો સામનો કરવા કેઈ જીજુ રહે. ધીમે ધીમે તેમના નામની હાક વાગવા લાગી અને પછી તો કેટલીયે વખત તેમના નામની નનામી પણ નીકળી. ‘જોયો છોકરે બેટેલાલ, બાપાલાલ કે બેટેલાલ?’ એ તેમના મરશીઆનો ક્રુવ મંત્ર હતો. આવી રીતે તેમનું સહઅનિતત્વ આવતું. કેઈ પણ ઇન્સાન આખરે ઇન્સાનીઅતને ઝાળવે જ છે. ચિકિત્સાના કેઈ પ્રસંગે બાપાલાલે તેમની સાથે બેદલાલ નથી રાખ્યો. કેઈ પણ મુચિકિત્સક પોતાની ફરજમાંથી ચૂકે જ નહોતો.

ધીમે ધીમે કેટલાક જીવાનોમાં વ્યાયામ, વાચન અને સોજતને કારણે આત્મવિશ્વાસ વધતો ગયો અને પછી તો માથાભારે તત્ત્વોને પોતાની સ્થિતિનું જાન થઈ ગયું. અતિરૂઢિ કે અનારૂઢિને કારણે બેડૂતો ઉપર આવતી આસમાની-સુલતાનીમાં પણ બાપાલાલભાઈ તેમની પકબે રહેતા અને જરૂર પડે સરકારને પણ સાળદી બનાવી દેતા. ગામડાંમાં આગ લાગે અને ઘરોનાં ઘરો સાફ થઈ ગયાં હોય ત્યારે પણ બાપાલાલભાઈ ત્યાં પહોંચી જ ગયા હોય અને તેમને નેક્રીતી બધી મદદ ગમે ત્યાંથી એકઠી કરી લાવે. એટલે પ્રજાની આહના તેમના તરફ વધવા લાગી. પણ અગત રીતે તેમને વધુ ધસારે લાગતો ગયો. ટાંગેર કહે છે તેમ ‘તારી ને હાક સુણી કેઈ ના આવે તો એકસો જાને રે’ એમ બાપાલાલભાઈની માત્રા મુખ્યત્વે એકલાએ જ કરવાની હતી. સાથ મળે કે નહોતો, વિરોધ થવાનો હોય તો થાય પણ તેમને તો આગળ ધપવાનું જ હતું. જાણે જાણત, ગ્રામ્ય વરાનિવોષત. તેમને તો બીજ રોપે રાખવાનાં હતા, હાલે એમાંથી કેટલાંક નહિ જિવે પણ આજે ૫ હાંસોટ મહાત્મ્યા સામાજિક જગતિ જોવાની મળશે. નાના નાના મંગડોના કરી પ્રજા પોતાના સવાયો પોતાની જાતે જ ઉકેલવા પ્રયત્ન કરતી ત્યાં જોવા મળશે. ગાંધીજી કહે છે કે ‘અન્યાય કરનાર કરતાં પણ અન્યાય સદન કરનાર વિશેષ દોષપાત્ર છે. અન્યાયનો ગમે ત્યાં સામનો કરવો જ

નેઈએ, તેમાં કેઈ જાંબછાડ હોઈ શકે નહીં.' બાપાલાલભાઈના લોહીમાં ભિતરી ગએલો એ સિદ્ધાન્ત હતો. પણ દવે અનુભવે તેમનામાં જવાનીની દટતા કદાચ ઝોળી થઈ હોય. આને તેઓ કેઈ પણ ચીજનો ખાસ આમદ નથી રાખી શકના. તેઓ ચલાવી લેના રીખ્યા કહેવાય પણ પહેલાં તો એમ કશું આશી શકે જ નહિ.

૧૯૩૦ ના નમક સંક્રામ વખતે બાપાલાલભાઈએ જેલમાં જવાને બદલે પ્રજાની વચમાં રહીને જ તેને દોરવણી આપવી તેમ નક્કી કરેલું. હાસિટ પાસે દરીઆ કિનારે દંતરાયના પાદરે વનખાડીમાં મીઠું પકવવા આવનાર સ્વપંસેવકોની છાવણીની બધી જાતની દેખભાળ તેઓ રાખના. સરકાર તેમને પકડી શકતી નહીં એટલે તેમના ઉપર એક બનાવટી કેસ ભરો કરી ગૃહપ્રવેશની ફરિયાદ માંડી તેમને અપકાવવા તેણે એક ભારે તરકટ રચ્યું. થોડો વખત જેલની હવા ખાંધી પણ તેઓ નિર્દોષ છૂટી ગયા. તેઓ જેલમાં હોય કે બહાર, ભાઈ હોય ત્યાં રહી તેમણે કામ કયું પ્રજાને બેઠી કરવાનું. પછી તો પ્રાતિક સ્વરાજ્ય આપ્યું અને કેમ્પેસે તેમને લોકલ બોર્ડના મેમ્બર તરીકે પસંદ કર્યાં. ત્યારે પણ તેમણે પોતાની ફરજ એકનિષ્ઠાથી બજાવી.

બાલ રીતની તેમની પ્રવૃત્તિ ગમે તે હોય પણ તેમનો સ્વાધ્યાય કદી અટક્યો નથી. વયુધ્યએ તેમનું વાચનસેખન આગળ ધાંચે ગયું છે. આજ તેઓ ગળાખૂડ પ્રવૃત્તિમાં રૂબેસા હોય, જેલમાં હોય કે માંદગીને બિછાને, પણ સ્વાધ્યાય તેમનું એકમાત્ર વ્યસન રહેલું છે. રાજકારણમાં તેમણે સારા એવો વખત નીતાયો છે પણ સ્વભાવે તેઓ રાજકારણી જીવ નથી. તેઓ ખટપટથી હમેશા ફરે રહ્યા છે, અભિપ્રાયો આપવાથી પણ ફરે રહ્યા છે. પોતાને ન છૂટકે કંઈ બોલવાનો પ્રસંગ આવે જ તો પછી જે લાગ્યું તે કહેલી વખતે કેઈ સમરગંધી પાસે પણ તેઓ અચકાયા નથી. આ છે તેમની બીજી ખાસીયત.

આયુર્વેદ બાપાલાલભાઈનું સાધન હતું, સાધ્ય નહીં. તેણે તેઓ ગંભીરતાથી અધ્યયન કરતા; પોતાના અધ્યયનનાં ફળ બીજાને મળે તેમ તેઓ દુષ્ટતા પણ નજર તો તેમની મંડાએલી રહેતી આ માયકાગમાં

હાસપિન્ડસ્વાળા દેશ ઉપર. કેમ કરીને પ્રજાનાં દિલદિમાગમાં તેજ પ્રગટે એ જ તેમનું રાત દિનું રટણ હતું. આને પણ કેઈ જાતની કંગાલીઅત જોતાં તેમનો પુવ્વપ્રકોપ ભગ્નથી ભરે છે. કેઈ જાતની ઓછપ-અપૂર્ણતા તેમને અપતી નથી. તેમને યશું જ ભોઈએ બૂકત, મદત, પૂરું. પણ જીવનમાં કંઈ દરેકને તે સદાજ પ્રાપ્ય નથી. મહેનત કરનાર રહી જાય અને આગમનને આપેઆપ આવી મળે એવી ફાંટાખાંટ કુદરતમાં છે. લક્ષ આકાશને આંગવાનું હોય તો માનવી માંડ વક્ષ સુધી ચડી શકતો હોય છે. કાલમ પોતાના ધ્યેયને ટકાવી રાખવું, કે ઉન્નત બનાવવું એ બધાને માટે સહજ નથી. અનેક પ્રયોગનો આડે આવતાં હોય છે, અંતરાયો પણ તેને ટીસો કરવા ઉપરાંતપર આવતા હોય છે. કેવળ અંતરની સુચાર્ધ-નિષ્ઠા હોય તો પડતાઆપડતા પણ માનવી આગળ ધપે છે. બાપાલાલભાઈ પાસે નિષ્ઠાની મોટી મૂડી છે એ તેમનું મોઢું સદ્ભાગ્ય છે. બાપી માણસને કહેજાનું શુભરાત તો કરવાનું હોય જ છે. આ કે તે રીતે પણ તેમની સાધનશુદ્ધિ હમેશા સ્પષ્ટગુણ જ રહી છે.

હાસિટમાં તેમની વંદશીય ગ્રેડીસ કંઈ ખાસ નોંધપાત્ર ન કહેવાય. પણ જે શેણે કળાએ આ બાળતમાં તેઓ સૂરતમાં ખીલ્યા તેનો મૂળ પાયો હાસિટમાં જ નખાયેલો કહેવાય. હાસિટમાં ઝોણા તેઓ કેવળ ચિકિત્સક જ હતા? ત્યાં તેમને ધણી પ્રવૃત્તિઓ હતી. પોતાના સ્વાધ્યાય ઉપરાંત રાજકીય, સામાજિક, સાંકારિક વગેરે. કેટલીક વખત વાતવાતમાં તેઓ કહે છે કે 'હાસિટ ભર્યમાં તો મેં ગાંઠનું ઝોપીચંદન કર્યું છે.' અંધી રાત્રે પણ મહેમાનોનો કાલો આવી પડે તો રાત્રે બિડીને જડાવબંધનને તેમને શેટલા અવકાશવા પડતા. જડાવબંધન માટે આ કાંઈ આનંદપ્રદ સ્થિતિ તો નહીં જ હોઈ શકે. ઠીંટીરીઆની ગિભારીથી તેઓ અનેક વર્ષો સુધી ઘેરાએલા રવાં પણ એક આર્થ સન્નારી માટે બીજું કશું વિચારવાનું નથી હોતું.

નિર્ધન આદર્શ એ લાગમાં છપાવવાને તે જમાનામાં પણ લગભગ ૧૪૦૦ રૂપીઆ બોર્ષતા હતા. તે કયંથી કાઢવા? વંદકને અબ્યાસ તો પિતાની

સમિતિ વિના પોતાની ધૂન તરીકે કરેલો એટલે ધર સાથેના સંબંધો તો લગભગ સ્વાસ્થ્ય અટકી ગયેલા. પિતાના વારસાની તેમણે ફિક્કર પણ નહીં રાખેલી. આખરે તો ય પિતા; પોતાના પુત્રને કેવી રીતે જલવાના? હાંસોટમાં એમને વારસામાંથી કંઈક મળ્યું અને તેમાંથી નિધંદુ આદર્શ છાપવાને તેમણે પૈસા ખર્ચ્યાં. આવી હતી તેમની બેદિકારી. જસ, 'સદા મગનમે' રહેનારો.'

હાંસોટમાં તેમણે કેટલાંક પુસ્તકો પ્રસ્થાન કાર્યાલય અને ખીજાઓ મારફત છપાવ્યાં. ધરમથુ વેદક, દિનમયો, અભિનવ કામશાસ્ત્ર, ન્યાય વેદક વગેરે.

હાંસોટમાં ખીજ એક ખાસ પ્રવૃત્તિ જેની નોંધ લીધા વિના ચાલે જ નહીં તેવી હતી એક અધ્યાપન પ્રવૃત્તિ. પોતે શુરુશુરુ રહીને અભ્યાસ કરેલો તેવી રીતે પોતાને ત્યાં રાખીને વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ ન કરાવે ત્યાં સુધી શુરુશુરુમાંથી શી રીતે મુક્તિ મળે? એટલે તેમણે હાંસોટમાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કર્યાં. તે ભાઈઓ પોતપોતાના સમાજમાં આજે માનસહુ" રથાન છે. તે સૌ બાપાલાલભાઈ" આજે પણ મુક્ત કંઈ જાણ સ્વીકારે છે. તેમાંના સત્તાભાઈ, ડાહ્યાભાઈ, મનુભાઈ, લક્ષ્મણદેવ, બાલદેવ વગેરે છે. સૂરતમાં આવીને તો સેંકડો વિદ્યાર્થીના શુરુ મનવાનું સૌભાગ્ય મળવાનું હતું. આમ તેમનો વિશાળ વડલો વિસ્તરતો જ ગયો છે. બાપાલાલભાઈએ લખાતાં લખાતાં લખાવ્યું છે અને લખાવના લખાવતાં લખ્યા પણ છે.

તેઓ પંચકેશ રાખતા (જેનો ફોટો અન્યત્ર જોવાનો મળશે). તેની પાછળ એક માદગાર પ્રસંગ રહેલો છે. શુરુ જમકૃષ્ણભાઈ ન્યાં સુધી 'કચ્છ સંસ્થાનની જાણીશુદ્ધિ' છપાવે નહીં ત્યાં સુધી પોતે પંચકેશ રાખશે એવી તેમણે પ્રતિજ્ઞા બંધેરી કરી હતી. એ રીતે જમકૃષ્ણભાઈ જેવા અલગારી પુરુષને પુસ્તક છપાવવા માટે પ્રેમના દબાણની જરૂર હતી.

બાપાલાલભાઈનું 'નિધંદુ આદર્શ' સન ૧૯૩૧માં મારા હાથમાં આવ્યું. ત્યારે હું પાટણમાં પહેલા વર્ષમાં અભ્યાસ કરતો હતો. લાવપ્રકાશનો શુટકો વાંચીને વનસ્પતિના શુભ ગોખા સિવાય તેમાંથી ઓપધો પ્રત્યે

રસ જાગે તેવું કશું હતું નહીં. તે સમયે આયુર્વેદ અંગેના ખાસ કોર્સ જ પાટણપુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓ પાસે ન હતાં. ત્યારે 'નિધંદુ આદર્શ' મારા હાથમાં આવતાં જાણે જાણકને જાણનો ધારણો મળ્યો હોય તેનાથી એ વિશેષ આનંદ મને થયો. એણે મને વનસ્પતિના ઓપધીય ગુણો તો શીખવ્યા પણ તેના પ્રત્યે પ્રેમ નિધંદુને નાદ બગૃત કર્યો જેની મારે મન આજે ઘણી કિંમત છે. તેના ઉતારાની કેટલીયે નોટો આજે મારી પાસે સુરક્ષિત છે. થોડાં વર્ષો બાદ બાપાલાલભાઈએ નિધંદુ આદર્શમાં નવું શુ લખ્યું છે; તેમાં માત્ર ઉતારાઓ છે એમ કહેનારા વર્ગ સાથે હું પણ જોડાયો હતો. પણ એવો એવો ય સમ્રાટ કરવા બેસીએ સારે સમજાવ કે તે કેવું અધરું કામ છે અને કેવું આકર્ષક પણ. નિધંદુ આદર્શ એમને એમના જમને પૂરતો જાહેરો આપ્યો છે એમને આદર્શ વનસ્પતિજ્ઞાની તરીકે સ્થાપી આપીને. બાપાલાલભાઈનું નિધંદુનું જાણ મારે સ્વીકારવું જ રહ્યું. તેમના જૂના શિષ્યોએ ભણ્યમાં એક ફોટો પડાવ્યો હતો. તેમાં મને પણ દેસવી દેવામાં આવેલો. મને લાગે છે કે પેલા શિષ્યો જેમ બાપાલાલભાઈ પાસે મને અભ્યાસ કરવાનું સહભાગ્ય નથી મળ્યું પણ તેમના નિધંદુએ મારામાં શિષ્યત્વ સ્થાપી આપેલું જેના કારણે ઉપર્યુક્ટ ફોટામાંનું મારું અસ્તિત્વ દોર્ષ શકે.

૧૯૩૨ના વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ વખતે બાપાલાલભાઈને ૧૪ માસની જેલ થયેલી અને ત્યારે તેમને વીસાપુર લઈ જવામાં આવેલા. તે સમયે જેલ મહેલ જેવી નહેાતી લાગતી. મહેલમાં રહેવાથી જે કાયદા મળે તે કરતાં વધુ કાયદા મેળવીને બાપાલાલભાઈ જેલમાંથી બહાર આવ્યા. સમાજના ઉચ્ચતમ સાંસ્કારિક, બૌદ્ધિક, કંઈક કરી છૂટવાની લગનીવાળા દેશપ્રેમીઓની સાથે રહેવાથી પણ ઘણા દુર્લભ એવા ગુણો સહેજે ખીલી બેઠે છે.

સન ૧૯૩૩ના અરસામાં બાપાલાલભાઈ અમારી પાટણ આયુર્વેદ કેસેજમાં વિજિટિંગ પ્રેક્ટિસર તરીકે નિધંદુ સ્વીકરવા આવતા. કલાસમાં વર્ગ લીધા બાદ તેઓ અમને વનસ્પતિનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવવા ખુલાસામાં-ખેતરામાં દર્ષ જતા ત્યારની તેમની

નિરભિમાનતા, અભ્યાસની ધગશ અને વિદ્યાર્થીઓને મિત્ર બનાવવાની સહજતાથી હું પહેલવહેલો આકર્ષણી. તે અરસામાં એક પત્રમાં તેઓ મને લખે છે કે “વૈદ્યો કેઈ લાજબૂળા નથી કે પાર્ષ પૈસે વેચાતા મળે.” આવી માનખરી અપેક્ષા વૈદ્યો માટે તેઓ સદાય રાખતા આવ્યા છે અને વૈદ્યોનાં રેહુપેંછ દવાખાનાં ભેતોં તેમનું દિલ ખિન્ન થઈ જાય છે. તેઓ કહે છે કે ડોક્ટરોની સાથે જોખા રહેવા માટે વૈદ્યોમાં પણ બહારનો ઝગમગાટ, અપળતા અને સુધકતા હોવાં આવશ્યક છે. ‘લાજબૂળા’વાળા બાપાલાલભાઈના ઉપરના વાક્યે મને એવી ચાનક ચડાવી દીધી કે આજે પણ મારા મગજમાંથી એ રાઈ નથી નીકળતી કે હું ‘વૈદ્ય છું’ માટે કોઈથી જીનરતો છું. સમાન દક્ષા સિવાય કોઈની ભેડે અવહાર જ શક્ય નથી. પછી તે ગમે તે હોય. એ સ્વમાનને પાંદ પહેલવહેલો મને બાપાલાલભાઈએ પડાવ્યો. ઉદ્દરેદાસનાડમને નામાને મગગાડેર ગીતામાં વાંચી મને પાછળથી પ્રુષ્ટિ મળી. મમાજમાં કહેવત છે કે “માગતાં ના આવડે ભીખ તો વૈદું શીખ” એવી પાછળ કોઈ જમાનામાં મજબૂત કારણો હશે અને એ કારણો અમારા વર્ગે જ આપ્યાં હશે એમ કબૂલ કરતાં મને ભારે દુઃખ થાય છે, અને એને કારણે તો કદાચ અમારા વિદ્યાર્થીઓ ‘દોકતર’ કહેવડાવવાનું પસંદ કરતા હોય તો નવાઈ નહીં. આ વસ્તુસ્થિતિ પાછળ બારોબાર કંડુચતા છુપાયેલી છે.

હાંસોટથી સન ૧૯૩૭માં બાપાલાલભાઈએ પોતાના દવાખાનાની એક શાખા આણંદમાં મ્થાપી. દર રવિવારે તેઓ આણંદ આવતા. બાપીના દિવસોમાં હાં રથાવી રહેવાને મને તેમણે જાણવેનું પણ મારા સ્વમાનના કોઈ વિચિત્ર અધ્યયને કારણે હું ત્યાં ખેસવા તૈયાર ન થયો. એ દવાખાનું સરસ આલ્હુ અને કેટલાંક વર્ષો બાપાલાલભાઈએ આમ આવન-જાવન કરી પણ પછી તેઓ કંટાળ્યા અને આવવાનું છોડી દીધું. તે અરસામાં એક વખત મેં તેમને પૂછ્યું કે તમે ઈન્કેક્ષને આપો છો કે કેમ? તેમણે કહ્યું કે ‘આપતો નથી પણ હવે આપવાનો છું.’ મેં મેડેરીઆનું ત્યારે લખ્યું કે પ્રાગલ્ભ્ય હતું અને કવીનીન વિના ગ્રેક્ટીસ કરતી મુરઝેલ હતી. પણ એ પ્રયોગ તેમણે

લખ્યો વખત લ’બાન્થો નહોતો. ધણી લોકોએ ઈન્કેક્ષનની જગ્યાએ દુખાવો થવાની ફરિયાદો કરવા માંડી અને તેમણે ઈન્કેક્ષને આપવાં છોડી દીધાં. લખે તેઓ આજે મિત્રની વજાલાત કરે, પણ દરદીઓની ચિકિત્સાની બાબતમાં તેમનો શુદ્ધનો આમદ આજ સુધી કાયમ રહ્યો છે. પોતાને માટે કદાચ વિદેશી દવાઓ વધુ અનુકૂળ આવી હોય તે બનવાભેગ છે. કેટલાક લોકો એટલોનીની ટીકડીઓ વાટી નિઝાદિયૂર્ણ સાથે મેળવીને મેડેરીઆની સૂક્ષ્ણ ચિકિત્સા કરતા ત્યારે મને હસવું આવતું. ધાખાગાજીનાં પણ જુજવાં રૂપો હોય છે! અમુક અમુક રોગોમાં હું આધુર્વેદિક રીતે દરદીની ચિકિત્સા નથી કરી શકતો એવું કબૂલવાને પણ દિમનની જરૂર હોય છે.

આમ એકધારાં એમણુગ્રીસ વર્ગોં તેમણે હાંસોટની ગાદી તપાવી. હાંસોટ અને બાપાલાલભાઈ એક અને અવિભાજ્ય જેવાં થઈ ગયાં છે. આમપ્રજ્ઞ તો બાપાલાલભાઈ હાંસોટના જ વતની છે એમ હજુ મ માને છે હાંસોટ તેમને પ્રતિષ્ઠા આપી અને હાંસોટને તેમણે ગાજવું કહ્યું. પપ્પ એક વાનનું દુઃખ રહી જાય છે કે ગામને ભોગી ભોગરો! બાપાલાલભાઈની હાં ભોજીએ એવી કદર નહીં થઈ શકી. તેમણે તો ત્યાં પાયામાં પૂગવાવું જ કામ કહ્યું અને તેમાં તેમને આનંદ જ મળ્યો છે. તેમણે કદી હાંસોટ સામે ફરિયાદ નથી કરી. પણ જેમ જેમ તેમની શક્તિઓ વિસ્તરતી ગઈ તેમ તેમ તેમને એમ તો લાગતું ગયું કે હવે વિદ્યાગતર ક્ષેત્રની આવશ્યકતા જોવી થઈ છે. તેમનાં બાળકોના અભ્યાસ માટે પણ પ્રશ્ન જોશે થયો અને વધુ વખત હાંસોટમાં રહેવું મુશ્કેલ બનવા લાગ્યું. પાંચરતી પ્રતિભા સંકુચિત ક્ષેત્રમાં ક્યાં સુધી સમાય? તો ધણી વર્ષોની બધાએલી મમતા એકદમ છૂટી પણ શી રીતે શકે? સમય કોઈ દિવસ કોઈને માટે જોભ્યો છે ખરો? એને તો આગળ ને આગળ જ ધપે જવાનું. જૂતકાળ ગમે તેટલો ઉજળો હોય પણ તેને વાજોળીને કેટલો મંતોય મળે?

લગ્ન પ્રયાણ

હાંસોટ પછીનું ‘પગયું’ બાપાલાલભાઈએ લગ્નયત્ર લઈ. તેમના સ્વાભાવમાં જ કદાચ એકદમ હરખુદાળ

હરવાનું' નહીં હોય. 'મારે એક ડગલું' બચ થાય' પણ આગળ જવાની ઇચ્છાવાળાએ ડગલું ભર્યા વિના છૂટકો જ નથી. ડેઈ રોકેટનો ઉપયોગ કરે તો પ્રદ્ધ બળદગાડીથી જન્ય. અનતની યાત્રામાં સમયની ખાસ કિંમત નથી. આગળ જનારો કદાચ પાછો પડે અને પાછળ જનારો કદી આગળ પધુ નીકળી જન્ય. આવી આ 'રીસેટીવીટી' છે. સાપેક્ષવાદ સમજાય એવો જ ક્યાં છે ?

હાસોટથી વિશાળતર ક્ષેત્રમાં વસવાટ માટે બાપાલાલભાઈ લક્ષ્ય આપ્યા તે તેમનું જનું અને જાણીતું રમણ હતું ત્યાં ઘણા મિત્રો, પ્રસંગિકો વસતા હતા અને કૌંસેસની પ્રવૃત્તિમાર્ગી ધીમે ધીમે ખસતા જઈ આર્થિક અને ચિકિત્સા ક્ષેત્રે કઈ વધુ ધ્યાન આપી શકાય તો સાનુ એમ તેમને અનુભવે સમજાયુ હશે સને ૧૯૪૧માં તેઓ તના હરીકામ થયા ત્યાં એક ધર વસાવ્યુ પણ કૌંસેસની માયાજળની શરૂઆત એમ કંઈ સાવ છોડી શકાઈ નહીં અને '૪૨માં તો 'હદ છોડે'ના સાદ પડયો. ઘણાએ ટેસરીઆ ક્યાં અને આ વખતની અગવળમાં શુદ્ધ અર્થિક માર્ગો સિવાય ખીજા માર્ગોએ પણ સરકારને ઉચલાવવાની યોજના હતી. એટલે છોડુભાઈ પુરાણીની જની કાન્તિધારી ટાળીથી થી રીતે આપ્યા રહેવાય ? લક્ષ્ય જિલ્લાએ તે વખતે હાક વગાડી હતી સરકાર તેનાથી ઘણી ગભરાતી. ઘણાએ સુવર્કોના માયા ઉપર ધનામે જાહેર કરવામાં આવ્યા હતાં. છોડુભાઈ ને ચંદ્રશંકર, દરબાર અને ખાડશાહ, મેધણ અને લાજપત, વિકુલભાઈ અને પ્રાગણ જેવા ઘણા હુવાનોએ પોલીસ થાણા દુરંદયા, રેલવેમાં ધાડ પાડી અને સરકારને બેબાકળી બનાવી મૂકી. આ બધા રણવીરોને આતરિક મસાલો પૂરે પાડવાનો હોય જ અને બાપાલાલભાઈ જેવા ઘણાને તે કામ કરવાનું હતું. સાવચેતીથી તે કામ કરવું પડતું એટલે વ્યવસાયની રિચરતા માટે ગમે તેટલી કાળજી લેવાની હતી પણ આ આપદર્મમાંથી પાછા હકાય તેમ હતું જ નહીં. તે અરસામાં હું પણ લક્ષ્ય જિલ્લામાં હતો અને મારાથી પણ અણ નહોતું રહેવાયુ. મેં પણ મારી નોકરીનું રાજનાસુ આપીને મારાથી થાય તેવી સેકંડ ફન્ટની કામગીરી બજાવી હતી. એ દિવસો બહુ

શામાંચકારી હતા, 'કરેજે' યા 'ગરેજે' એ મર્વનું સૂત હતું અને પાપડી બેગી ધ્રુવજ બધાજ જન્ય પણ ખીજે ઉપાય ન હતો. સરકાર બાપાલાલભાઈને ૧૧ વર્ષના ડીટેન્શનમાં નાસિક જેલમાં લઈ ગઈ અને એમના ઘરમાં બધું રૂમતાન ચર્ચ ગયુ. આજના ઘણાએ પ્રતિષ્ઠિત નેતાઓ તેમની સાથે ત્યારે જેલમાં હતા. એસ. કે. પાટીલ, મંગળદાસ પંડ્યાસા ને નંદાજી અને આવલંકર દાદા અને મુળઈ રાજપના ઘણા ઘણા પ્રધાનો. તેમની સાથે રહેવાનો બાપાલાલભાઈ ને મોઠો મળ્યો. તેમના વિચારો જાણ્યા તો પોતાના અને આયુર્વેદના વિચારો તેમણે તેઓ સમક્ષ મૂક્યા. ઘણાં ભાવણો તેમણે આયુર્વેદ ઉપર આપ્યાં અને ઘણાં લોકોની યાદગાર ચિકિત્સા કરવાના પણ પ્રસંગો આવ્યા પણ એ બધા વિગતાર અટકાવે જ છૂટકો. જેલનો આ વાસ બાપાલાલભાઈ માટે ઘણો જ કીમતી નીવડયા પણ ધર આગળ ચિકિત્સા ક્ષેત્રમાં સાતકે સાત થવા બેઠું. એ અનિવાર્ય હતું ઘણું વેઠવું પડ્યું. દેહ-એ વર્ષ નાસિક જેલમાં ગાળીને સાજતાત્મક ચર્ચને બાપાલાલભાઈ ધરે આવ્યા. આવ્યા બાદ બધું જ નવેસરથી કરવા જેવું હતું. પ્રેક્ટીસમાં દિલ લાગે નહીં અને લક્ષ્ય તેઓ મામતા હતા તેવું કંઈ માટે અનુકૂળ શ્રે. બની રહે કે કેમ તે પણ શંકા હશે. વળી જેલ જતાં પહેલાં તેમને લક્ષ્યમાં જેટલો વખત મળ્યો તેથી તેઓ સવૃષ્ટ હોય તેમ નથી લાગતું. એમાં ખાસ વિકાસની તકો તેમને ઝોલો જણાઈ હશે અને મનેમન તેઓ મડમથલ કરતા હશે પણ વેદકામ ક્ષેત્રના લેખક તરીકે તેમની નામના વિશેષ ને વિશેષ યતી જતી હતી. તેમનાં પુરતકો પણ અવારનવાર બહાર પડતા રહેતા હતા. એટલે તેમના કેટલાક વાચકો પોતાના પ્રશ્નો લઈને તેમની પાસે આવતા રહેતા. આવા દરદીઓ તેમની પાસે વિશેષ હતા અને ટપાલથી દવા તેમ જ માર્ગદર્શન માગનારો તેમના દરદીઓને વર્ગ વધવો જ જતો હતો. તેમના વૈદકામ લખાણોએ આડકતરી રીતે તેમના ચિકિત્સા ક્ષેત્રમાં ઘણી મદદ કરી છે. દુઃખી દરદી પત્રથી પોતાના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ મેળવે અને તેથી કરીને પોતાના ચિકિત્સકમાં જે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય તેને કારણે તેની દવા પણ વિશેષ લાભપ્રદ અને અને તે જલદી

રાગમુક્તિ મેળવે. ઉપાય પછે આ કાર્મ નાનોમને
કાયદો ન કહેવાય. આમ જીગ્ઝા પાણુ-આર વર્ષ આદ્યા
ગયા દરમિયાન પ્રાન મરણીય વ્યાપીથી અત્માનંદ
મરણીને સુરતમા એક આયુર્વેદ મલાધિવાનય
કાદવાની લગની લાગી હતી નાન પ્રમાણુમાં તેનેએ
આયુર્વેદિક અવધાન પોતાના આશ્રમના વિદ્યાર્થીએને
કરાવતા જ હતા પણ દરે તેમને એક મુદર
મંથા શરૂ કરવાના મનોરથો જાગ્યા હતા તેના
માટે જોઈતું વાતાવરણ તૈયાર કરવા તેઓ
સુરતની શેરીએ શેરીએ લાવ્યો કરતા, દાનો એકઠા
કરતા તેમા મદદરૂપ થવા વ્યાપીથીએ જનનગરથી
ડા. પ્રાણજીવનદાસ મહેતા અને ભક્ષથી
બાપાલાલભાઈને સુરત ખોલાવી તેમની પાસે પણ
આયુર્વેદ અંગેના અનેક લાખણો કરાવેલા
બાપાલાલભાઈને અવધાસ અને તમ્બનાથી સ્વામીજી
પ્રભાવિન થયા અને પોતે જીવી ગયા ધારેની
આયુર્વેદિક કોનેજના આચાર્યપદ મટે તેગની પામે
પ્રગતિ મકયો આયુર્વેદ માટે પ્રત્યક્ષ કામ કરવાને
મોકા તેમને માટે જીમો થયો તેમણે ધણુ વ્યયે
એવેલા આયુર્વેદની ઉન્નતિ કરવા માટે ધણી યોજનાઓ
કરેની એટલે આ તક જતી ન કરવી જોઈએ
એમ તેમણે દિલ કહેલું પણ હતા જાગીતું ફો હોડી
નવા ઠેકાણે આવતા તેમને ધણો લાભ થયેનો
આચાર્યપદની જવાબદારી ઉપાડતા પહેલાં દેમનેટ
જેવી તેમની મનોમિતિ હતી જુધ કે નર્મો ? અને
જાજના કાયદા-વેરશાયદ તેઓ નેમ્પે જ રાખે પણ
નિશ્ચય ઉપર આવતા પહેલા તેમને ધાની વાર લાગી

સુરત આગમન

નવા શેરમા જવાનું અને લાવિના ગર્ભમા શુ
છુપાએતુ હોય તે કાણુ જાતે ? આગળ જતા કદાચ
પાછા પડાય તો ? એ છપી કાલ્પનિક નાનેશીથી
તેઓ જાણે ગમતા હતા તેમની આગદિન સુધીની
બધી તૈયારી તેઓ આયુર્વેદિક કોનેજના આચાર્યપદે
અપાય તે માટે જ કદાચ હતી અને તેણે ટાણ
આપીને સામુ જીખ રહ્યું ત્યારે to be or not
to be ના પ્રશ્નાર્થમા તેઓ સપડાના ૨૫ દિનકરણ
દેસાઈ અને છોટે સરદાર શ્રી ચકુલાલ દેસાઈએ

સલાહ આપી કે તેમણે સુરત જવું અને કેટલાક તો
તામને લગભગ ધક્કો મારીને લક્ષ્ય મી બહાર કાઢયા.
આ તેમના જીવનનો છેલ્લો તત્વછો છે અને તેમના
જીવનનો સુવર્ણકાળ સમ છે જે અનુપમ શ્વેતની
તેઓ દિનરાત ઝખના સેવતા તે તેમની હથેળીમા
આડી ધડકુ આરને આગને જાગેલી મદરવાકાક્ષા
નાના એવા શ્વેતમા તેમને જ પીને નવા દે તેમ
હતી જ નર્મો અને સુરતમા તેમને પોતાના વ્યખેને
સાકાર કરવાનું મોટાનું મેદાન મળી ગયું. સુરત
આવવાના નિર્ણયમા તેમણે ખરેખર શાણપણ બતાવ્યું
જુ તે આગની તેમની કાગદિઈ જ્વેતા કોઈ પણ
વ્યખિતને મમજળ

સુરત આવેલી નગરી છે. તેનામા લાંબેરીપણ છે
તો કામ કરવાની ધમશ પણ છે સુન્દરતાના કોઈ પણ
શહેરમા જોવા ન મળે તેવી ધર્મ પ્રત્યે તેને આગ્રહ
છે તો અહીં નાસ્તિકો પણ વસે છે. અહીંઆ કોઈ
પણ સાધુ, સન્વાસી, તપગી, ઢોગી, ધૂતારા દરેકને
સરખો અવકાશ રહે છે સૌને પોતપોતાનું મેદાન
મળી જાય પોતાથી તે બીજાને મોઢ વમડે છે તો
બીજાની સુરતથી પોતે પણ મોઢમાં પડે છે સુરતના
રંગો આરા છે

આયુર્વેદ માટે સુરતમા સ્વામીજીએ વાતાવરણ
તૈયાર કરી રાખ્યું જ હતું આયુર્વેદ સાથે ધર્મ હ મેશ
સકળાએનો જ રહ્યો છે, અને હિંદુ ધર્મમા આરોગ્યના
સિદ્ધાન્તો રજૂાઈ ગયેના જ છે સુરતમા જેટલા
આયુર્વેદિક દવાખાના ચાલે છે તેટલા સુન્દરતાના કોઈ
પણ શહેરમા નહીં હોય. એટલે સુરતમા આવતા વેત જ
બાપાલાલભાઈનું પોતાનું દવાખાનું ધમધોકાર ચાલુ
થઈ ગયું પણ તેમનો પોતાનો ઉદ્દેશ સુરત આવવામા
આયુર્વેદિક કોણેજની આપના જ મુખ્ય હતો,

શહેરના અનેક શ્વેતના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકોને
બાપાલાલભાઈને શરૂઆતમા સારો સંકકાર મળ્યો.
મંથાને આગળ લાવવા અનેક વ્યકિતએને
બાપાલાલભાઈ મળતા, તેમની સાથે ચર્ચા કરતા
અને આમ કરીને તેમણે વ્યાપીજીએ જમાવેલ
વાતાવરણને પ્રુષ્ટ કર્યું

ખાપાલાસભાઈ સરતમાં આનીને અમુક રીતે વિકસતા ગયા તો અમુક ઠેકાણે તેમનાંમાં સ્થિરતા આવતી ગઈ તો કેટલેક ઠેકાણે પોતાની માન્યતાઓમાંથી પીછેહઠ પથ્ર કરતા ગયા હોય તો નવાઈ નહીં એમ કેટલાકને લાગે. આ સમય એટલો નજીકનો છે કે તેની ઉપર વિનાશથી લખવામાં અનેક જોખમો રહેલાં હશેવાય. કદાચ તેમને અન્યાય થઈ બેસે અથવા અહીં છું તેમને સાથી અને સહકારકર રહી હોવાને લીધે મારા દષ્ટિબિંદુમાં કોઈ જાતની એકગીતા આવી જાય અને તેમને તટસ્થતાથી હું ન તીરખી શકું એમ બને. એટલે આ સમયનું ઊત્તુ વિદગાવલોકન કરવું જ ઠીક પડે. એનું સાચું મત્યાંકન કરવા માટે થોભવું ઉચિત કહેવાશે.

શરૂઆતમાં તો તેમને નવી સંગ્રાહ્યાપવાને ધણું જ કામ કરવાનું હતું, અનુભવ પથ્રુ જોણો હતો, સાથીઓને પથ્રુ એકબીજાને સમજતાં વાર લાગે અને સંસ્થાની આર્થિક રીતની સદ્વરતા પથ્રુ જોણી એટલે અનેક મુશ્કેલીઓ આવે તે સ્વાભાવિક છે. પથ્રુ દિમિત હાયાં વિના ખાપાલાસભાઈ મંથા રજા અને ધીમું પથ્રુ મક્કમ કામ કરતા આલા. જવાબદારીભયાં રથાને બેઠા પહેલાં માથુસ અનેક ડાહી મોટી વાતો કરી શકે પથ્રુ તેવા રથાને બેઠા ૧છી કુરેલી વાતો કેટલી આવ્યારમાં મૂકી શકાય છે તે પથ્રુ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. મુળર્થ રાજ્યની પહેલી આયુર્વેદિક મોર્ડ સરકારે રચી તેના તેજો શરૂઆતથી જ સભ્ય રજા હતા. એટલે કેટલીક વિશેષ સગવડો પથ્રુ તેમને હતી. શરૂઆતમાં D. A. S. F. કોર્સ હતો એની અભ્યાસક્રમ જરૂરીઆતો G. F. A. M. જેટલી ન હતી. થોડા અધ્યાપકોથી પથ્રુ આલી શકવું. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનના અભ્યાસ માટે પથ્રુ ફેકલ્ટીનો આમક પાછળથી જેટલો વધતો ગયો તેટલો વધેલો પથ્રુ નહીં હોય.

આગીજ તો સંસ્થાની શરૂઆત પહેલાં જ તથ્રુ માસ પૂર્વે યુજદી ગયેલા એટલે એમની જનજાયા ન હતી. પથ્રુ તેમના આશીર્વાદ અથ્રુક સાથે હતા અને ગમે તેવી મુશ્કેલીમાં પથ્રુ કામ અટકી ન રહ્યું.

આચાર્યપદ

ઓચ્છવલાલ નાગર આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયની પ્રથમ શરૂઆત થઈ. તા. ૨ જુલાઈ ૧૯૪૬ ને દિને ઉદ્ઘાટન મટે મુળર્થ રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન એસસાહેબ આવેલા. પોતે માત્રપક્ષે આયુર્વેદિય સંસ્કારમાં ઉચ્ચેલા એટલે તેમને આયુર્વેદ પ્રત્યે સાગે સદ્ભાવ હતો. સંસ્થાનું પોતાનું મકાન તો હતું જ નહીં એટલે ભાડાના મકાનમાં ટીમલીઆવાડમાં વર્ગો લેવાતા. ધનડોર કે આઉટડોર દવાખાનું પથ્રુ પોતાનું ન હતું. સરકારી સિવિલ હોસ્પિટલમાં આયુર્વેદના મુગ્ધ વિદ્યાર્થિઓ ગિયારા મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં ક્ષીનીકસ રીખતા. કોલેજનું ત્રીજું વર્ષ શરૂ કરવું કે કેમ તે દુરટીઓ માટે ચિંતાને વિષય બની ગયો. પથ્રુ આજના પ્રમુખ ત્રી રથ્રુહોડાદાસ પોપાવાળા, જેઓ તે વખતે તેમાં સભ્ય હતા, તેમની પ્રેરક દોરવણીથી ત્રીજું વર્ષ શરૂ કરવામાં આવ્યું. હોસ્પિટલની વ્યવસ્થા કર્ચે જ છૂટકો હતો એટલે સન ૧૯૪૮ માં ભાડાના મકાન સ્ટેશન ઉપર કામચલાઉ હોસ્પિટલ બની કરવામાં આવી. તે વખતે તેમાં વીસ ખાટલાની વ્યવસ્થા હતી. સન ૧૯૫૧ માં મુળર્થ રાજ્યના રાજ્યપાલ મહારાજસિંગને હરતે આજે જ્યાં હોસ્પિટલ છે તે જ જગ્યાએ શિલારોપણવિધિ થઈ.

સન ૧૯૫૨માં પૂજ્ય હંસદેવજી મહારાજને હરતે હોસ્પિટલ અને કોલેજનાં મકાનોનું ઉદ્ઘાટન થયું. આવા મહાપુરુષોના આશીર્વાદથી સંસ્થાની સદ્વરતા વધતી ગઈ. આજ સારમાં ડી.એ.એસ. એફ. નો ડીપોમાં કોર્સ બંધ થયો અને રેટ ફેકલ્ટીનો જી.એફ.એ.એમ. નો ડિમી કોર્સ શરૂ થયો. પહેલાં પ્રવેશ અટક સંસ્કૃત સાથેની મેટ્રિકની હતી તે હવે ધન્ટર સાયન્સ ખી મુપ પાસ થએલા અને મેટ્રિક વખતે સંસ્કૃત લીધેલા વિદ્યાર્થીઓને કોલેજમાં દાખલ કરવાનું ધોરણ રીતીકારવામાં આવ્યું. આમ અભ્યાસનું સ્તર પથ્રુ ઉચ્ચતર કક્ષાનું થયું. હવે કોલેજના સ્ટોફમાં પથ્રુ આવશ્યક ઉમેરા કરવા પડ્યા. જે તે વિષયના નિખ્યુત અધ્યાપકો રાખવામાં આવ્યા. તેમને માટે પ્રયોગશાળાઓ વસાવરી પડી. સવચ્છેદન માટે પથ્રુ અસ્રગ મૃદ બેનું કરવામાં

આવું. પહેલાં આઠ દસ અધ્યાપકોથી ચાલતું ત્યાં પચાસ જેટલા અધ્યાપકો રોકવા પડ્યા, અને જે સંસ્થામાં શરૂઆતમાં આઠ વિદ્યાર્થીઓ હતા ત્યાં ૭ વર્ષ બાદ ૧૭૪ વિદ્યાર્થીઓનો ધસારો થયો. મને ૧૯૫૫માં ૨૪૨ વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો. સને ૧૯૫૮ના વર્ષી પાછો એક ફેરફાર આવ્યો. ષ્ટેટ ફેકલ્ટીની જી.એફ.એ.એમ. ડિગ્રી મળતી હતી તેને બદલે સંસ્થાને ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે સંલગ્ન કરવામાં આવી અને યુનિવર્સિટીની બી.એ. એમ. એસ ની ડિગ્રી માટે, વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો. આમ સંસ્થાનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો ગયો તેમ વિદ્યાર્થીઓની મહત્વાકાંક્ષા પણ વધવા લાગી. તેમને એમ થયું કે જો તેમને એમ બી. બી. એસ જેટલાં વર્ષો કાઢવા પડતા હોય તો તેમને આગળ વધુ અભ્યાસ કરવાના રતા પણ ખુલ્લા હોવા જોઈએ. તેમણે સળવળ ઉપાડી હડતાળ પાડી. તેનાં પરિણામ સારાં ન આવ્યા અને ગુજરાત રાજ્યે જી. એફ. એ. એમ. કેસી બધાં ક્યો અગ્રે આ વિષયની સારાસારની ચર્ચાને અવકાશ નથી. પણ આયુર્વેદ જેવા પુરાણી શાસ્ત્રને જે ઉત્તેજન મળતું જોઈએ તે નથી મળતું એમ સરકારને લાગ્યું અને તેના વિપરીત પ્રત્યાધાતો પડ્યા જેટું અતિમ પરિણામ એ આવ્યું કે ગુજરાત સરકારે બી. એ. એમ. એસ કેસી પણ બંધ કરાવ્યો અને સને ૧૯૬૩ ના જૂન માસથી શુદ્ધ આયુર્વેદ વિદ્યાલયમાં તેનું ઉપાતર થયું. અને જેમ સને ૧૯૪૬ માં ૮ વિદ્યાર્થીઓથી બાપાલાલભાઈએ શરૂઆત કરી હતી તેમ ધાત્રીના બળદની જેમ આજે ફરી ફરીને ૧૦ વિદ્યાર્થીઓથી તેમને શરૂઆત કરવી પડી છે બાપાલાલભાઈ માટે આ આખી યે પ્રક્રિયા એક કઠવા ઘૂંટકા સમ બની ગઈ છે

લિપિગ્યારતીનું સંચાલન

સને ૧૯૫૪મા બાપાલાલભાઈએ એક વૈદકીય માનિક શરૂ કર્યું. વૈદકીય માનિકો એકાદબે અપવાદ નિવાય સાવ કંગાવ કહેવાય તેવા હતા. એમાં વૈદોના અભ્યાસના પરિપાકમાંથી જ્ઞાનઝરતા લેખો આવવા જોઈએ એવા તેમને મનોરથો હતા; તેના માટે તેમણે

‘લિપિગ્યારતી’ શરૂ કર્યું. મળ તો આ પત્ર પાટણની ઉ. પી. આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયમાંથી યાદમાસિક રૂપે નીકળતું. પણ તે સંસ્થા કાળનો ગ્રાસ બની ગઈ. તેની કંઈ આછીપાતળી યાદ રાખવા તેમણે આ નામ સ્વીકાર્યું. લગભગ એકલે હાથે દસ દસ વર્ષોથી તેને દરમૂળ કરવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. પોતાના વિચારોના ફેનાવા માટે તેનો માધ્યમ તરીકે પણ તેમણે સારો એવો ઉપયોગ કર્યો છે અને તેનું ગુજરાતમાં ઉચ્ચતર કક્ષાએ સારું એવું વાચન પણ થતું રહ્યું છે.

આજે જ્યારે તેમની જીવનભરની તપશ્ચર્યાનાં સુફળ મળવા જોઈએ ત્યારે જ તેઓ જાણે એક ઝંઝવાતમાં ફમાઈ ગયેલા જેવા મળે છે છતાં તેઓ કેઈ આપણુદ મરમુખ્તવાર નથી. તેઓને લોકશાહી પ્રત્યે લારે આદર છે. તેનો જુવો કરવાનો હક્ક માન્ય રાખે છે અને પોતાને અંગત રીતે નહોં ગમતું હોય તેવું કાર્ય પણ જો જાણુજનમાન્ય હોય તો તેને તક આપવી જોઈએ એમ તેઓ સ્વીકારે છે અને આજે તેઓ શુદ્ધ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે પણ ચાલુ રહ્યા છે. કેનામાં કેટલું તથ્ય છે તે તો બાવિ બતાવજો. અત્યારે તો આપણે આ નવો પ્રયોગ ખુલ્લા દિલે અને આખોએ જેવો રહી. કેઈ પણ પ્રયોગમાં બદમતતા બાધારૂપ નીવડે.

અપૂર્વતા

બાપાલાલભાઈ કૃષ્ણ જેવા કોમળ છે તેમ વજ્ર જેવા કઠોર પણ થઈ શકે છે તેમનામાં પરસ્પર વિરોધી પાત્રા જેવા મળે છે. તેઓ બ્રાહ્મણ જેવા સુવાચક છે તો પ્રસંગ આવ્યે પરશુરામનું દ્વાત્રવ પણ પ્રગટ કરી જાણે છે. તો વખતે વાણીઆ મૂઝ નીચી કરી તમાસો પણ જોઈ જાણે છે. આ બધા વિચિત્ર ગુણોનું સંમિશ્રણ-ઈટીગ્રેશન-તેમનામાં જેવા મળે એ પણ એક આશ્ચર્ય છે. કુટુંબની આસકિત કેણુ જાણે ઉમર વધવા સાથે તેમનામાં વધતી જતી જેવા મળે છે સાથે કેટલીક લોતિકતા પણ. પ્રકૃત્યભાઈને જરા જેટલી શરદી

થાય તો બીજાને તો 'ખચર નહીં' પડે પણ તેઓ મનોમન મુંઝાઈ જતા હોય છે. પૌત્ર 'આનંદ' આજ તેમને એક માત્ર આનંદ છે. આનંદ કદાચ કહે કે દાદાજી થોડો થાવ, મારે તમારી ઉપર સવારી કરવી છે તો પણ તેઓ રાજી થઈને ઘૂંટળીએ ચાલવા માંડે! હંમેશ તેઓ બાળકોને રાત્રે વાર્તા કહેતા હોય છે અને વાર્તા કહેતા કહેતા તેઓ અનેક જાતના અભિનય કરે છે. ઘડીમા મોટેથી હસે તો ઘડીમાં રડે અને ઘડીમાં ધૂરકે, તેમને વાર્તા કહેવાની સરસ આવડત છે. રાત્રે જમીને કુકડો પીવામાં તેમને ખૂબ મજા આવે છે, એક દિવસ મને કહે કે મારે કુકડો પીતા પીતાં ફેટા પકાવશે છે. મેં કહ્યું કે કુકડો પીતી વખતે તો તમે 'આન્ડ મોથલ' જેવા લાગો છો! પણ હાકરાં તેમને સુખેથી કુકડો પીવા નથી દેતાં. ઠોઈ આમ બેએ ને ઠોઈ તેમ, તેઓ મ્નેહાળ છે, પિતા તરીકે, પતિ તરીકે, મિત્ર તરીકે, આચાર્ય તરીકે પણ તેમના સ્નેહની નિર્બળતા ઠોઈ ન પારખી જાય માટે તેઓ ઘણી વખત અકકડ રહે છે. પણ ઠોટલાની સખ્તાઈ પાછળ ગાળા જેવી સુલાયમતા વસે છે. અકકડતા ઝાઝી નહતી નથી. લાકડાની તલવાર છતી ઘઈ જાય છે! અને જે એ પકડી પાડે છે તેની સાથે તેઓ વધુ નિકટતા અનુભવે છે.

ઠોઈ મને પૂછે કે બાપાલાલભાઈના ક્યા પાસાને તમે વધુ મહત્ત્વ આપો, તો જરૂર હું મુંઝાઈ. તેમના બ્યક્તિત્વને અનેક પાસાં છે અને બધાંય સમજા છે. ક્યા પ્રમગે ક્યું સપાટી ઉપર છે તે જોવામાં મને આનંદ આવે છે, તેમના વિચારોનું, વ્યક્તિત્વનું, ખાસીઅતોનું અને આચરણનું 'નેટલું' 'ડીસેકશન' મેં ક્યું છે તેટલું જોવાને કરવાનું મળ્યું હશે. તેમના ઘણાએ વિચારોને કુ વિરોધી રહ્યો છું. પ્રસંગ આવ્યે તેમને મંજલાવતા હું મકાચ પણ નથી અનુભવતો. છતાં તેમની બાલસહજ સરળતા કે ઠોઈ વખતની વિચક્ષણતાથી હું ઘણો જ આકર્ષિત રહ્યો છું અને તેમને પ્રશ્ન સકે જાન્યો છું.

આવા એક અપૂર્વ વેદને તેમની વહિવટી પ્રસંગે અજલિ આપવાની મને તક મળી તે બદલ હું મારી જાતને ભાગ્યશાળી માનું છું. હું પ્રાર્થું છું કે તેઓ સત સત શરદે તીક્ષ્ણ આખ, કાન, નાક, જીભ અને કલમથી જીવે અને બીજાને જીવતા રાખવામાં મદદ કરે.

મારી લઘુ અંજલિ

મુંઝાઈ અને મહિસુરના જાતપૂર્વ ગર્વનર શ્રી. મંગળદાસભાઈ બાપાલાલભાઈના જ્ઞાના પુરાણ સાથી છે. આધુર્વેદ માટે તેઓથીને ખૂબ જ ગાન અને ગ્રેમ છે અને તેનું હિત તેમના હૃદયે વસેલું છે.

વૈદરાજ્યભાઈ બાપાલાલભાઈ માટે કંઈક દેહમાં લખવું મુશ્કેલ છે. એમણે વિવિધ સેવાઓ કરી છે. આધુર્વેદની સેવા તો પુષ્કળ જ કરી છે આ સેવાઓ એક જ દિશામાં નહિ પણ વિવિધ દિશાઓમાં છે. આ સેવાઓ પુષ્કળ ઉપયોગી છે. ઘણાને વિચાર કરતા અને ઘણાને કામ કરતા પણ કરી દે એવી સેવાઓ છે, આધુર્વેદને જો આજના વખતમાં ઉપયોગી બનાવી લોકોની સેવા કરવી હોય તો ભાઈ બાપાલાલભાઈએ જો દિશાઓ બતાવી છે અને જે વિચારો જણાવ્યા છે તે અત્યંત ઉપયોગી છે.

ભાઈ બાપાલાલ-એક અંજલિ

કનૈયાલાલ મા. મુનશી

[ગુજરાતની અગ્નિતાના ઉદ્ધાપક, તેના પતેતા પુત્ર શ્રી. મુનશીજી અને પેતાના એક 'ભાઈને' અંજલિ આપી વેદજગતને કૃતાઈ કરે છે.]

મેહુ' મેહુ' પશુ ગુજરાત શ્રી. બાપાલાલ વૈવની પશ્ચિમી ઉજવે છે એ જાણી સતોય થાય છે. જે પ્રસંગ સાન વર્ષ પૂર્વે ઉજવાવો નેઈતો હતો તે આજે ઉજવાઈ શકે છે એ ખતાવે છે કે ગુજરાત છેક નચ્યું તો નથી જ.

ભાઈ બાપાલાલને ગજથુધીમાંથી જ વૈદુ' મળ્યું હોતું નેઈએ કારણ કે એમના બા ગામમાં કોઈપણ માંડુ પડે તો એક નાનીથી પોટલીમાંથી દવાઓ આપતાં-એ પોટલીમાં કકું, કરીઆતુ, કાચકા, હોંગ વગેરે ડોશીવૈદ્યાની સામગ્રીઓ રહેતી.

ભાઈ બાપાલાલ મારી માકક વડોદરા કોલેજના વિદ્યાર્થી. એ કોલેજમાંથી એમણે ઇન્ટરની પરીક્ષા પાસ કરી અને મેડિકલ કોલેજમાં જોડાવા મુખર્ધ આન્માં. પરંતુ ઇન્ફ્યુએન્સીની મહામારી તે સમયે મુખર્ધમાં ઉમરૂપે ફેલાઈ હતી અને પોતે તેમાં પડકાયા એટલે મેડિકલ કોલેજમાં દાખલ થઈ શક્યા નહીં.

પુરાણીજીઓએ ગુજરાતની જે વિવિધ સેવાઓ ખમવી છે તેમાં ૨૧. છોડુભાઈની અખાડા પ્રવૃત્તિ મોખરે હતી. મુખર્ધથી નિરાશ થઈને પાછા ફરેલા બાપાલાલ બાજવાડાના અખાડામાં નિયમિત જતા અને છોડુભાઈએ એમને એમ. બી. બી. એસ. નો અભ્યાસ છોડી આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરવાની મલાહ આપી. તે સમયના ગુજરાતી યુવાનોને પુરાણીભાઈઓમાં ખૂબ જ વિશ્વાસ અને ભક્તિ હતી, એટલે

બાપાલાલે પશુ ૨૧. છોડુભાઈની મલાહ સ્વીકારી લીધી અને છોડુભાઈના બાવસાથી જાણીતા વૈદ શ્રી. અમૃતલાલ પટ્ટણીના કાથ નીચે ભર્ય પાસે ઝાડેશ્વર ગામમાં ઔષધાલયમાં દરરોજના બન્ને કલાક તાલીમ સેવા માંડી. બાણીના સમયમાં ભર્યની શાળામાં છતિદાસ-જુએળ લખાવતા. શ્રી. પટ્ટણીની બદલી લીમડીમાં રાજવૈદ તરીકે થઈ સારે હવાન બાપાલાલ પશુ શુરુ સાચે લીમડી ગયા અને આયુર્વેદનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

પુરાણીના ચેલાઓ એટલે જીવતા-જગતા અખાડાઓ. જ્યાં જ્યાં એ લોકો જાય ત્યાં ત્યાં અખાડા પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય જ, અને વિદ્યાર્થી આલસ એકઠી થાય. આમ વડોદરા, ભર્ય, અમદાવાદ અને લીમડીમાં આ પ્રવૃત્તિ સારી રીતે પાંગરી અને બાપાલાલે એમાં સારો જોવા લાગ લાગ્યો. દસમાં અખાડાઓ ખોલવા માટે દરખાસ્ત શ્રી. ગોપાળદાસે અને ભક્તિબાએ બાપાલાલને ત્યાં પશુ બોલાવ્યા હતા.

ત્યાર પછી શરૂ થયુ અસહકારનું દેશબાપી આદોલન. પૂ. ગાંધીજી ગુજરાતના એટલે ગુજરાતે આ આદોલનમાં મદદવનો લાગ લાગ્યો. શાળાઓ, કોલેજો અને અન્ય શિક્ષણમંચોમાં પટોપટ બંધ થવા માંડી. છોડુભાઈની આયુર્વેદિક કોલેજ સ્થાપવાની યોજના જોરજો પડી. એમની સલાહથી બાપાલાલ દાંસોટ ગયા અને લગભગ ૨૦ વર્ષ ત્યાં રહી વૈદ્યશી,

સમાજ-સુધારણા અને રાજકારણીય પ્રવૃત્તિઓમાં અગત્યનો ફાળો આપે. રાજકીય પ્રવૃત્તિઓને પરિણામે તેમને જેલમાં પણ જવું પડ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૯૪૨-૪૩ની સાલ તેમણે નાસીક જેલમાં કાઢી હતી.

તાપી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ (સૂરત)ના સ્થાપક ૨૧. નવામી આત્માનંદ સરસ્વતીને આયુર્વેદ માટે અનન્ય પ્રેમ હતો અને આયુર્વેદની એક પ્રથમ કક્ષાની સરચા સૂરતમાં ગ્રંથપાલ એ માટે એમણે ૬૩ પૃષ્ઠ ભેટુ કપું હતું. ૨૧મીજી કેઈ મારા સંચાલકની શોધમાં હતા અને ૨૧. દિનકરરાવ દેસાઈ અને ડૉ. ચંદુલાલના આગ્રહથી બાપાલાલ આ સરચાના સચાલન માટે સૂરત આવ્યા. ઇ. સ. ૧૯૪૬માં નાઝર આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી અને તેના પ્રથમ આચાર્ય થયા અને આજે પણ એઓ આચાર્યપદ પર કાયમ છે એમના માર્ગદર્શન નીચે સૂરતનું આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય સમગ્ર દેશમાં સારી કીર્તિ સપાદન કરી શક્યું. સૂરતમાં ગ્રંથપાનારી Full fledged મેડિકલ કોલેજનું એ અગ્રણી બનશે કે ?

ભાઈ બાપાલાલની ત્યાર પછીની સેવાઓ તો ગુજરાતને સુવિદિત છે. સંસ્કૃત ભાષાના તેમના અનન્ય પ્રેમ અને વનસ્પતિશાસ્ત્રના તેમના જ્ઞાન અભ્યાસના સમન્વયને પરિણામે તેમણે ગુજરાતને વેદક વિષયના અનેક પુસ્તકો આપ્યા છે જેમાં ગુપ્તમત્વે છે “નિધક્ર આદર્શ”ના જે ખડે, “દિનચર્યા”, “ગુજરાતની વનસ્પતિઓ”, “ભારતીય રસશાસ્ત્ર”, “વેદગીય

કાવદાશાસ્ત્ર” અને “આયુર્વેદ-એક વિજ્ઞાન દર્શિ” મુખ્ય છે. ગ્વામી આત્માનંદ સરસ્વતી સહકારી કાર્મસીના આગ્રય હેઠળ “લિપગભારતી” નામના માસિક પત્રનું પણ છેલ્લા ૧૦ વર્ષ થયાં એઓ સચાલન અને સંપાદન કરી રહ્યા છે.

રાજ્ય સરકાર અને ભારત સરકારે તેમજ તેમના વ્યવસાયી વૈદ્યમ કુઓએ એમના કાર્યની સુચોગ્ય કદર કરી છે. મુગર્ષ રાજ્યની ફેકલ્ટી ઓફ આયુર્વેદ અને બોર્ડ ઉભયના એ સભ્ય હતા અને હાલ ગુજરાત રાજ્યની આયુર્વેદિક ફેકલ્ટીના અધ્યક્ષ છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી સેનેટના સભ્ય છે અને યુનિવર્સિટીની આયુર્વેદિક ફેકલ્ટીના ડીન છે મુગર્ષમાં ભરાયેલા ગુજરાત પ્રાન્તીય વૈદ્ય અધિવેશનના એ પ્રમુખ હતા ત્યારે શ્રીમતી લીનાવતી મુનશી એના અતિથિવિશેષ હતા એમ મને યાદ છે ઘણી આયુર્વેદ કોલેજોની અભ્યુગ્નાતક પરીક્ષાઓમાં તેઓ પરીક્ષક અને અધ્યક્ષ સહકારની ફામીલિપીઆ કમિટીના તેઓ સભ્ય છે.

આમ ભાઈ બાપાલાલ ગુજરાતના તેમજ ભારતના વૈદક શિક્ષણના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપી રહ્યા છે. ઝડુ લઈ જી આદિ અનેક ઉચ્ચ કક્ષાના લિપગવર્ષોએ ગુજરાતની કીર્તિ વધારી છે. ભાઈ બાપાલાલ આમાં ઉમેરો કરે એ જ એમના પટિપૂર્તિના આ અવસરે મારી શુભેચ્છા છે. પ્રજા એમને આયુર્વેદની સેવા માટે દીર્ઘાયુ અર્પે

જીવન પાથેય

૧૯૦૫માં મેક-ગીલ યુનિવર્સિટીના વૈદ્યક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ બોલતાં એસલરે કહ્યું હતું કે તમે જે શિક્ષણ માટે આવી બેગા થયા છો તે કેવળ મેડિકલ કોર્સ જ નથી, પરંતુ જીવનભરનો અભ્યાસક્રમ છે. થોડા વર્ષો અહીં તમને સારા પ્રાધ્યાપકો સાથે ગાળવાનાં મળશે તે તો તમને ભવિષ્ય માટે તૈયાર કરવાની તૈયારી ગ્રંથ જ હતો. તમારો જીવનપથ ઉન્નતવાનું કામ તો તમારા હાથમાં જ છે એવી સરસ તૈયારી કરો- જીવનપાથેય બેચું કરી જીવે કે તમને ભવિષ્યના વિકટ પથમાં કામ આવે.

મારો અર્થ

અમલદાર પુરાણી

ગુજરાતમાં આ નામથી કોણ અપરિચિત છે? સમર્થ બેખક અને સાક્ષર હોવા ઉપરાંત તેઓ ઉત્તમ કોટિના વક્તા અને વિચારક છે. ગુજરાતમાં પૌરુષનું તેજ પ્રગટાવનાર તેઓ આદિ પુરુષ છે. તેઓ યોગી છે તો માનવતાનો મહેરામણ પણ તેમનામાં બંધો પડ્યો છે. તેમના અંતરનો ધગધગતો અગ્નિ જ યોગ કરવા તેમને યોગીચરી બેઝી ગયો છે.

ભાર્ગવ પાપાલાલની પદ્ધિપૂર્તિનો પ્રસ્નાવ તો હું સૂરતમાં હતો ત્યારે જ મારા આગળ રજા કરવામાં આવ્યો હતો ને સાથે સાથે એ પ્રસંગ માટે એક લેખની માગણી પણ મારે પૂરી પાડવાની થઈ. મારે માટે તો આ એક આવકાર્યોગ્ય વિષય હતો. આપણા ગુજરાતની એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ અને તેની ચિરંજીવ સેવાને હું મારું અર્ધ અર્ધ કરી સકીશ એ વિચારે મને આનંદ થાય છે.

પરંતુ ગઈ ૨૦ મી ફેબ્રુઆરીએ મને ‘દાર્દ’ એટલેક થવાને પરિણામે હું ધારું છું કે ભાર્ગવ પાપાલાલ પોતે એક નિષ્ણાત ચિકિત્સક તરીકે અને એક લાંબો લેખ લખવાની મહેનત કરવાની રજા ન આપે એ સ્વાભાવિક છે.

વડોદરાની નરસિંહજીની યોજનામાં વસતા વિદ્યાર્થી પાપાલાલ અમારા અખાડામાં નિયમિત આવતા. પંચીથી લગ્નમાં ઝાડેશ્વર મુકામે આણવેંદનો અભ્યાસ કરનાર યુવાન પાપાલાલ ત્યાંથી થોડો વખત અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે સંપૂર્ણ આદારની વ્યાખ્યા આપનાં ‘શીરો’ એ એક શબ્દ જ એને માટે વાપરે છે. મહિનાઓ સુધી રવાનુભવના પુરાવા ઉપર આ વ્યાખ્યાનું પ્રતિપાદન એમણે કરી યતાચું હતું.

આમ આવા અનેક વિકાસક્રમોમાંથી પસાર થઈને પાપાલાલ અમારા મંડળની યોજનાના સર્વાંગી પ્રમોદાર કરવાના પ્રયત્નમાં સામેલ થયા ને સક્રિય સાથ આપવા માટે ઉત્સાહપૂર્વક તેમાં જોડાયા. પણ વખત જતાં એમની નેમર્ગિક પ્રતિબાને તથા યોગ્ય ક્ષેત્ર ન મળવાથી પોતાની જાની જગાએ એક નવા લાયક માણસને મૂકી એમણે સૂરતના વિશાળ કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશવાનું રીકાણું.

અને હું ધારું છું કે એ નિર્ણય ગુજરાતને માટે તથા આણવેંદની પ્રગતિ માટે ખરેખર ઉપયોગી હતો. પાપાલાલભાઈની સૂરતની પ્રવૃત્તિ વિશે હું બહુ કહેવા માગતો નથી, કારણ કે કેવળ સૂરતની જ નહીં પણ સમગ્ર ગુજરાતની જનતા તે જાણે છે.

જાહેર પુરુષ તરીકે એમના વિશે કંઈ કહેવા કરતાં વ્યક્તિગત સંબંધ વિષે એક બે મુદ્દાઓ રજા કરું છું, જેથી વ્યક્તિત્વનું માપ તેના સમગ્ર વિકાસથી મપાવું જોઈએ એ સત્ય આપણા લોકોના ધ્યાનમાં આવે. ઘણીવાર બને છે કે અચૂક વિષયના નિષ્ણાતના જીવનમાં બીજા પાસાઓ અધુરવિકસિત રહી જાય છે. પાપાલાલભાઈ વૈદકના વિશિષ્ટ જ્ઞાતા હોવા ઉપરાંત સાહિત્ય, કળા, રસતંત્રતાની લગત એમ અનેક

દેત્રોમા એમણે ગતિ સાધેલી છે. કેટલાક ઉત્તમ આર્થિક સંસ્કારો — ઉ. ત. આપ્તજનની સેવા — એમના સમગ્ર જીવનમાં વ્યાપી રહેલા જાણી શકાયેલા ઉદારતા એમના સ્વભાવમાં રિશર થઈ ગયેલો સદ્ગુણ હોવાથી ઘણીવાર લોકોની દૃષ્ટિએ ચંદ્રતો નથી.

ગુજરાત પોતાની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓને વખતસર

પિંજાનું નથી, આ એની એક પ્રાંતીય ખામી છે. સરદાર વલ્લભભાઈ એક હતા. પડિત ચોમડારનાથ ખીન્ન એક અદિતીય છે. એવા એવા અનેક એકાદી ગુજરાતીઓમાં ભાઈ બાપાલાલ પણ એક જ છે, એ વસ્તુ ગુજરાત ચમત્તે, સ્વીકારે ને એના દાસ લે તથા ભાઈ બાપાલાલ પોતે દીર્ઘાયુધ્ય બોગવે એની શુભેચ્છા સહિત લેખ સમાપ્ત કરું છું.

અંજલિ

ભાઈ તરુણ પાઠક બાપાલાલભાઈની આ કૌમેયજનના તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતા. ડી. એ. એસ. એફ. થઈને અત્રે કૌમેયજનના જ અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે. ઉપરાંત પોતાની સ્વતંત્ર પ્રેક્ટીસ પણ કરે છે. હાલ તો તેમની કાવ્યશક્તિ જાણી કરમાઈ ગઈ છે. પુણ્ય પોતાના અભ્યાસકાળ દરમિયાન બાપાલાલભાઈને આપેલી અંજલિ અને ૨૦૬ કરવામાં આવી છે.

(શાદ્દલવિક્રિયીત)

આયુર્વેદનું ખીજ વાંચુ ઋષિએ
સીંચુ તમે વારિએ,
કિન્તુ છોડ દુઝો તમે જાતનથી
સંવર્ધો નિત્યે રહ્યા,
નિષ્ઠા સાચી હાઈ, અચાક શ્રમ ને
અભ્યાસશક્તિ યદી,
ચારો છોડ વિશાળ વૃક્ષ વટનુ
શાંતિ સદા અર્પતું.

યોગ અને આયુર્વેદનું પુનર્મિલન

કેસરલાલ દીક્ષિત

ગ્રીયુત દીક્ષિતભાઈ પોરીચરી આશ્રમના ધણા જના અન્તેવામી અને માતાજીના પરમમક્ત છે. પુરાણી મંડળના ડોઝ્યુનના તેઓ વડીલ સભ્ય હતા. તેમની યોગભાષ્ય માટે બાપાલાલભાઈએ અંજુભાઈ પુરાણીની યદિપૂર્તિના અભિનંદન મંથમા લખેલ લેખ વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ. પ્રગટ અને ગુપ્ત રીતે બાપાલાલભાઈ માટે તેમના દિવસમાં કેવા સકારણ ઉભાગયા હોય છે તે આ લેખ વાચનાં સમજાશે.

બ્યક્તિ અને સમૂહોની કાળક્રમે ચડતી પડતી થયા કરે છે. તે પ્રમાણે ભારતનાં પશ્ચ લગભગ છેલ્લાં દત્તર વર્ષ ભારે અવનતિમાં પમાર થયાં ત્યાર પછી દેશની દશા વળી. દેશમાં સ્વાર્થી, અમાની, નિર્મલ્લ્લ લોકોને બદલે સ્વાર્થીત્યાગી, દેશપ્રેમી, પ્રકાશપ્રેમી અને તેજસ્વી બી-પુરુષો જન્મ્યા અને જીવવા લાગ્યા. ભારતને ઉન્નત, સ્વતંત્ર, જ્ઞાન અને શક્તિસંપન્ન કરવાને જીવન જીવવાની પ્રેરણાવાળાં બન્યાં. ગુજરાત પશ્ચ પ્રાચ્યપ્રેરક જીવન જીવણથી પ્લાવિત બન્યું અને તેના ફળરૂપે લોકમાં પુરાણી મંડળ તરીકે જાખીતું ઉછરતાં બાળકો અને યુવકોનું મંડળ જન્મ્યું. આ મંડળનું લક્ષ્ય દેશની ઉન્નતિ અને દેશનું સ્વાતંત્ર્ય હતું અને એ સાધના સાધનરૂપે દેશ અને ગુજરાતની ઉછરતી પ્રજાની શારીરિક ઉન્નતિ અને તે માટે ફેરફાર અખાડાઓની સ્થાપના, મદની રમનગમતનું પ્રચારકાર્ય, ગામડાંની ઉન્નતિનું કાર્ય, રાષ્ટ્રીય જીવનશૈલીના પ્રચારનું કાર્ય, વગેરે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવતી હતી.

બ્યાપામની પ્રવૃત્તિ અથવા અખાડાની પ્રવૃત્તિના ફળરૂપે અનેક આશાપ્રદ યુવાનો અને કિશોરોનો સંબંધ મંડળના મેવડીઓને થતો. વડોદરાના અખાડામાં સાંજના અનેક છોકરાઓ બેઠા થતા એમાં બે

છોકરાઓ આવતા. એક બાપાલાલભાઈ અને તેમને લાભેજ. કેટલાય માસ લગી સાંજના આવતા એ છોકરાઓની હમી માનસપટ પર હપાયા કરી છે અને મંડળમાં છે. મંડળની વિશિષ્ટતા હતી બે વાતમાં. વડીલો પ્રત્યે મ્નેદ અને આદર અને મંડળના સંબંધમાં આવનાર સર્વ તરફ પરરપરનો જાંબુભાવ. એ સમયમાં બાપાલાલભાઈ હાથમુલ અને કોલેજના વિદ્યાર્થી બને છે અને કોલેજનો અભ્યાસ અધૂરો મૂકી ગામડાઓમાં કામ કરવામાં ઉપયોગી થવાય તે માટે વદકનેા અભ્યાસ આરંભે છે અને ભગ્યમાં વસીનેા ઝાડેશ્વરમાં, ઝાડેશ્વર આયુર્વેદિક દવાખાનાના વંદચાર અચૂતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી પાસે આયુર્વેદનો અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ આરંભે છે. રોજ સવાર-સાંજ હાથમાં લાઠી સાથે ભગ્યથી ઝાડેશ્વર અને ઝાડેશ્વરથી ભગ્ય જતા-આવતા અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો રસ પીતા અને ચખાડતા બાપાલાલભાઈનું ચિત્ર અંતરપટ ઉપર અંકાયેલું છે. તે સમયમાં હું, બાપાલાલ, મૂળજીભાઈ તલાટી અને ગોપાળદાસ શાહ એમ ચાર જણા એક જ ઘરમાં રહેતા હતા.

અભ્યાસ પૂરો કરી બાપાલાલ હાંસોટમાં વૈદકનું કામ ચાલુ કરે છે. ત્યાર પછી ન્યારે એ હાંસોટમાં કામ કરતા હતા ત્યારે મંડળના કેટલાક લાઈઓનો

હાંસોટમાં મેળો થયેલો. તે વખતે ચાંદની રાતના દિવસમાં અમે જે જગ્યા મેદાનમાં ફરવા નીકળ્યા. વાત કરતાં ભારતના ધાર્મિક ગ્રંથો અને તેના રચયિતા શ્રાવણોની વાત નીકળી. બાપાલાલભાઈનું કહેવું એવું હતું કે એમાં કેટલીક બાબતો એવી છે જે શુદ્ધિને સાચી લાગે નહિ અને શ્રદ્ધા ખેડે નહિ. મેં જવાબમાં એવું કાંઈક કહેલું કે ધાર્મિક ગ્રંથોની મુખ્ય અને ગૌણ બાબતોને ભેદ કરવો અને મુખ્ય વસ્તુની કસોટી કરી તેના સત્યનું પારખું કરવું. ભાગવત જેવા ગ્રંથની મુખ્ય વાત શું? કે ભગવાન છે, તે મળી શકે છે; તેના મય જીવન શક્ય છે. ભગવાન મેળવવાના સાધનોમાં ભક્તિ એક મોડું સાધન છે. આ વાતોનું પારખું કરી ગ્રંથના મહત્વનું અને તેના કર્તાનો તોલ કરવો ધરે.

સાર પછી એમણે ભરત-સરત કહ્યું અને ૩૦-૪૦, વર્ષના ગાળાની ગાન અને કર્મસાધના વડે સૂરતનું દવાખાનું ખીલવ્યું, કોલેજ ખીલવી અને આયુર્વેદ જગતમાં પોતાના સાથીઓમાં પ્રિય અને આદરપાત્ર બન્યા. અને મેં, થોડો આમતેમ આશર્યા પછી પોંડીચરી આશ્રમમાં આશ્રય લીધો. એ દરમિયાન જેમ કેટલીક નદીઓના પ્રવાહ ચોમાસા સિવાયની અન્ય ઋતુઓમાં રેતીના પટ નીચે ભેળવી ગુપ્ત પ્રવાહ બની જાય છે તેમ અમારો રોહ અને સહકર્મનો પ્રવાહ આંતર કે ગુપ્ત વહેણરૂપ બની વલે રહી હતો. તે બેચાર વર્ષ ઉપર એક સુબગ દિવસે બાપાલાલભાઈ પોંડીચરી, આગ્યા અને અમે મળ્યા અને પેલા પ્રવાહની અંરિત ગદાર આવી. કેણું મળ્યું? યોગ અને આયુર્વેદના સંપર્શની સ્પર્ક એ સુલાકાત હતી અથવા આયુર્વેદને માતાજીના ધર્મ રહેલા સ્પર્શની આગાહી હતી?

ફરી પાછો બાપાલાલભાઈની વહિવટીતેના પ્રમગ જગ્યા અને તે નિમિત્તે હાવાવના સંસ્મરણ ગ્રંથમાં કાંઈ લખવાનું મને નિમંત્રણ મળ્યું. જ્યારથી હું આશ્રમના આયુર્વેદ વિભાગમાં કામ કરવા માટે જોડાયો છું અને શાનારામભાઈ જોડે પત્રદાર અને રૂગરૂમાં

સંબંધ ઉઘડતો જાય છે તેમ તેમ જોડે જોડે બાપાલાલભાઈ માટે ઉમળકા ઉઠ્યા જ કરે છે. આ પ્રસંગને અનુલક્ષીને એક વહીવટી અને દિવસિકા તરીકે બાપાલાલભાઈનું દીર્ઘાયુષ્ય અને આયુર્વેદ માટે તેમણે જે ભેખ લીધો છે અને ઘણી ખંત અને ઉત્સાહથી તેના ઉત્કર્ષ માટે પ્રયત્ન કર્યો છે તે પ્રયત્ન માટેના ખંત અને ઉત્સાહ દરે પછીનાં વર્ષોમાં અનેકઘણાં ત્રિદિગત થાય એવું હમણું છું.

અને મારા જેવા આયુર્વેદના સંબંધમાં નવાસવા આવનાર અને જેના જીવનમાં આયુર્વેદની સેવા કરવાનો અથવા આયુર્વેદ દ્વારા ભગવાનની સેવા કરવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો છે તેને એમની સાથેના રોહસંબંધ આ સેવામાં સહાયકારક થાય.

જે મંડળમાં તેઓ ભાગ્યવધી ધરાવે છે અને જે મંડળ એક સંસ્થા નથી પણ ભાઈ-બધી છે તેમ જ જેણે દેશની ઉન્નતિ અને દેશની સ્વતંત્રતા માટે દેશમાં સંસ્થામાં રહી ભાગ્યવધીથી કામ ચલાવ્યું છે, તેમાં પોતાનાથી બનતો સહયોગ સહકાર આપવા છતાં પોતાનું નોખું વ્યક્તિત્વ જાળવ્યું છે તે મંડળનું લક્ષ્ય શું છે? તેનું લક્ષ્ય શું હતું અને છે? જીહારતી પ્રજાનાં શરીરની ખિલવણી, સુદૃઢતા અને મહાનિષ્ઠતા, ગામડાંની ઉન્નતિ, આપાર ધંધાની ખિલવણી, દેશની પ્રજાની ઠેળવણીનું નવસર્જન, દેશનું રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય, દેશની સર્વતોમુખ ઉન્નતિ એવી આગળ વધી શી અરવિંદની જીવનદષ્ટિવાળું જીવન. જીવનના સર્વ પ્રદેશને આલેખતા આધ્યાત્મિકતાવાળું જીવન જીવવું અને અન્યને જીવવાનું બતાવવું, આયુર્વેદ પરત્વે યોગ પ્રકાશથી જીગ્મેલા આયુર્વેદના પુનર્જીવનનો પ્રયત્ન કરવો પણ એમાં સમાવિષ્ટ છે.

આ વહિવટીતેના ઉત્સવ પ્રસંગે એ સત્ય આપણ સર્વને વધુ સુરપટ થાય અને તદ્દનુસાર આપણ જીવન અને કર્મ ધરવાનો નિશ્ચય પ્રબળ બને અને એની સંકળતા માટે માની કૃપા ઉતરે એ જ પ્રાર્થના.

અનૂન વિનાના વૈદ

ડૉ. ચંદુલાલ મ. કેસાઈ

ગુજરાતના આ છોટા સરદાર ૮૧ વર્ષની ઉંમરે પણ જીવાનને શરમાવે તેવું જોમ ધરાવે છે. તેઓ કવિ છે તે ઘણા જોજાને ખગર હશે. દેસ માટેના વિરય ત્યાગ, ફજારીની મસ્તી અને જાળકની નિર્દોષતા જોવાં હોય તો ચંદુભાઈ પાસે જવ.

બાપાલાલભાઈનો પરિચય મને ૧૯૨૧ માં થયો. એ વૈદ છે માટે નહીં પરન્તુ કોંગ્રેસના એક કાર્યકર્તા તરીકે એ સમયે તે હાંસોટમાં હતા. અને વૈદ તરીકે પણ આખાયે વિભાગમાં તેમજ પ્રતિષ્ઠા ધણી સારી જમાવી હતી. ગામડે ગામડે એમને સારી જોળખાણ હતી. અને એ સમયના સંબંધી આજે પણ ટકી રહ્યા છે. કારણ કે તેઓ હવે સૂરતમાં છે. જેવા મેં એમને પહેલી વાર જોયા ત્યારથી મારા ઉપર એમને માટે સારી અને જાડી છાપ પડી છે. એમની ઉત્સાહલસી વાણી, સરળ નિર્દોષ આધ્યાત્મિકતા ભરેલી આજો તેમ જ શબ્દે શબ્દે નિતરતી વિદ્વતાએ મારું મન એમના તરફ ખેંચ્યું. આ તો ૪૦ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. અને એ સમયે તેઓ ભરજીવાનીમાં હતા. જતાં એક વૈદ તરીકે એમજો સારી નામના મેળવી હતી. દેશભક્ત તો હતા જ અને તેથી જ હાંસોટમાં વસ્તી હતા. મૂળ પંચમહાલના વતની, પુરાણી મંડળના એક સભ્ય તરીકે એમને હાંસોટમાં યુગમ નાખનારું કહેવામાં આવ્યું અને આ કારણેજ એમજો અંતઃકરણપૂર્વક સારી રીતે ઉપાડી લીધું. એટલે સુધી કે હાંસોટ મહાલની બહાર એ દર દર સુધી જાણીતા થયા. ખુદ ભરૂચ શહેરમાં પણ હાંસોટ રહેવા જતાં પણ વૈદ તરીકે એમજો સારી નામના મેળવી હતી. પછીથી એ ભરૂચ આવ્યા અને ત્યાંથી પ્રસૂતમા

આયુર્વેદિક કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે ખાસ માગણી થવાથી અહીંના કેટલાક મિત્રોએ સૂરત મોકલ્યા.

આયુર્વેદ ઉપર એમને જાણ પ્રીત છે. આયુર્વેદનાં ગુણગાન ગાતાં એ કહીયે યાકતા નથી. વૈદકને લગતાં એમજો કેટલાંક પ્રશ્ન સનીય પુસ્તકો લખ્યાં છે. જે સમસ્ત ગુજરાતમાં તેમ જ ગુજરાતની બહાર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી વસે છે ત્યાં હમેશાં વખણાતાં રહ્યાં છે. ગુજરાતની બહાર પણ એટલે સુધી જાણીતા છે કે એમને વૈદ તરીકે બહારથી “કોલ” આવે છે. આમ જતાં પણ એ આયુર્વેદના “કેનેટીક” નથી. એ એમ માને છે કે આયુર્વેદ અંગે હજી ઘણી શોધખોળ કરવાની જાણ છે. આયુર્વેદ ઉપર એમને વહાલ છે જતાં એ અધ્યયન નથી. હાલના જમાનાની નવી શોધખોળોની કિંમત તેઓ પૂરેપૂરી સમજે છે. કરીઆણ તાવ ઉપર જાણ સારી અસર કરે છે એ બધાં જાણે છે. જતાં તાવ કરીનાઈનથી તરત જીનરી શકે એમ લાગણ હોય તો એ આપતાં અચકાતા નથી. દરદીને જલદીથી આરામ થાય એ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગમજે છે. એમની સાથે મેં ઘણી વાર વાત

એવા વેદોની ખચર છે ને શુદ્ધની જ વાતો કરે છે
જતાયે પોતે જ્યારે માદા પડે છે ત્યારે એવોપથીનો
ઉપયોગ કરતાં જરાય અચકાતા નથી. અને આ દંશ
લાગે છે. પરિચયે લોકો દાલિંગના પારખી જાય છે.
હું પોતે આયુર્વેદમાં ઘણો રસ ધરાવું છું. એક એક
આયુર્વેદની શોધથી માત્રું હૃદય પુલકિત થાય છે. પણ
તેથી બીજી સારી ઔષધિઓને ઉતારી પાડવાને હું
તૈયાર નથી. એવોપથીવાળા પણ કેટલાક આયુર્વેદને
વિના સમજે ભાંડતા અચકાતા નથી. એ પણ પોતાને
માટે ખાસ જરૂર લાગતાં આયુર્વેદની કે એવોપથી
શિવાયની દવાઓ વાપરતા અચકાતા નથી. શુદ્ધ
આયુર્વેદવાળાનું એક જ્ઞાતનું જગનીપણું (ફેનેરીઝમ)
છે તેવું જ આ લોકનું છે.

હું જ્યારે નાનો હતો અને કોલેજમાં હતો ત્યારે
મેં સુદર્શનચૂર્ણ ધરમાં બનાવેલું, હું કાઢી તે વખતે
વેદકને અભ્યાસ કરતો નહોતો જતાયે અને ઉપયોગિતા
લાગેલી. વાગબદ્ધ વગેરેનાં નામને હું પહેલેથી જાણું
છું. આયુર્વેદનું એક નાનું પુસ્તક કવિતામાં લખાયેલું
લોક્ષીગ્ધરાજ વેદનું છે તે મેં વાંચ્યું અને તેમાં નાટી-
પરીક્ષા વિગે વેદરાજ લોક્ષીગ્ધરાજને ને લખ્યું છે તેમાં
મને કેટલુંક મત્ત લાગ્યું છે.

હું જ્યારે કોલેજમાં હતો ત્યારે મને ક્ષય
લાગ્યું પડ્યો. તે વખતે મારા પિતા એક જાણીતા
ડોક્ટર હતા. તેમના એક ખાસ મિત્ર પ્રખ્યાત ડૉ.
સોલોમન એક્લાકર ને ઇંગ્લેંડમાં ડરદમ યુનિ. માં
અભ્યાસ કરી આવ્યા હતા તેમણે સુવર્ણ વસ્ત્ર
માલતી ખામ વેશ પાસે તૈયાર કરાવી અને આપી.
અને એનાથી કાયદો પણ થયો હતો. પણ હવે

એવોપથીમાં વધારે શોધખોળ થયા પછી એનાથી
પણ વધારે અસર કરતી દવાઓ નીકળી છે. તો પછી
ને દર્દી આપણી પાસે પૂર્ણ વિશ્વાસથી પોતાના રોગ
મટાડવા માટે ખાસ આવે છે તેને જાણી અસર કરે
તેની દવા કેમ ન આપવી ?

ડોક્ટર કે વેદ એની પ્રથમ કરજ દર્દ મટાડવાની
છે; નહીં કે જનન જતાવવાની.

મારા મિત્ર ગાપાલાલભાઈને કોઈ પણ જાતના
જનનીપણામાંથી બહાર રહેવા માટે ખરેખર અભિનંદન
આપું છું. એ સારા અભ્યાસી છે. સંસ્કૃત ઘણું સારું
જાણે છે. કાલિદાસ, ભવમુક્તિ વગેરેનાં પુસ્તકોનો એમણે
જોડો અભ્યાસ કર્યો છે. આયુર્વેદવાળાએ ને એ
પોતાના વિષયમાં નિખળાત થવા માગતા હોય તો
તેણે સંસ્કૃત જાણવું જોઈએ. સૂત્રોનો ગાંઠડો લઈને
વેદરાજ કહેવડાવવાની ને પ્રથા છે તે આયુર્વેદને
નુકસાનકારક છે. મૂળ સંસ્કૃતમાં ચરકસમૂત વાગલદનો
આ લોકો સારો અભ્યાસ કરી શકતા નથી.

ગાપાલાલભાઈ પોતે કેવળ શુદ્ધ આયુર્વેદની વાત
નથી કરતા. કારણ કે બીજી વેદકીય પદ્ધતિઓ સમજે
છે. બાયોમેડિકલ દવાઓ પણ કેટલીક સારી અસરો કરે
છે. એ પણ મારા જ્ઞાતજ્ઞભવથી કહું છું. તેજ જ
લેખોપદેશીનું છે.

ગાપાલાલભાઈને એમનાં ૬૦ વર્ષ પૂર્ણ થવાં
માટે ખરેખર અભિનંદન આપું છું અને ઇચ્છું છું કે
હાલમાં મારી જિંદગી ને ૮૧ વર્ષની છે તેનાથી મે
આગળ વધીને ૧૦૦ વર્ષ નેઓ પૂરા કરે.

અગત્ય હરીતપ્રી

અગત્ય હરીતપ્રી નામનો પ્રખ્યાત ચોગ કાસનિકિસમાં ચરકે
આપેલો છે. અત્યેક આસ રોગીએ આ દવાનું સેવન રોજ કરવા જરૂર
છે. આમાં હરડે સાથે લગભગ તમામ કાસકર દવાઓ આવી જાય છે.
આસ પંથની વિશુદ્ધિ રાખવામાં આ પાંદ ઉપયોગી છે દમવાળાએ
એકાદ વખત આ દવા રોજ લેવી હિતાવહ છે.

આપણા બાપાલાલ વૈદ્ય

પૂજનાલ

ગોધરામાં જન્મેલા ભાઈ પૂજનાલ હવે તો ગુજરાતમાં 'ભક્તકવિ પૂજનાલ' તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. વળેથી તેઓ પોડીચેરી શ્રી. અરવિંદ આશ્રમના અન્તેવાસી છે અને માતાજીના તેઓ પરમભક્ત બની ગયા છે જીવના બગના દેવતાના આ "નાત" તેમની "પૂજ" સિવાય હવે કશી પ્રતિષ્ઠા કરવા રાજી નથી. નિત્ય વૃત્તન કાન્યમુખને શ્રી ચરણારવિંદે ધરવાં એજ એમની એકમાત્ર પ્રતિષ્ઠા બની રહી છે.

આધુનિક વિદ્યાનની દૃષ્ટિએ આયુર્વેદનો ને આયુર્વેદને અંગે વનરપતિશાસ્ત્રનો સર્વતોલદ્ર શેડો અબ્યાસ કરી, તેના મોંઘા ને મીઠા મર્દવ્ય ગુજરાતને ચરણે ધરનાર શ્રી બાપાલાલ વૈદ્ય, એકવા ગુજરાતના જ નહિ પરંતુ હિંદુસ્તાન આયુર્વેદિક સમાજના જે આદરમાન પામતા રહ્યા છે તે એકમાત્ર તેમની પ્રતિભાજન્ય અધિકારિતાને જ કારણે છે એમ કહીએ તો તેમાં કશું જ વધારે પડતું નથી. આ અમામાન્ય યશસ્વી સિદ્ધિના મૂળમાં આયુર્વેદના આઘદ્વિષ્ટો અને આચાર્યો પ્રતિની એમની ભક્તિ અને પોતાને પહે અથાક ઉત્સાહભરી આરાધના રહેવા છે, એ તો એમની જીવન-સાધનાના બાજુકારોને જણાવવાની જરૂર રહેતી નથી. પ્રેમ હોય, સંકલ્પ હોય, સેવાની ભાવના હોય ને શ્રમસહિષ્ણુતા હોય તો માણસ કેટલું કેટલું સાધી શકે છે, એવું જીવંત દૃષ્ટાંત જેવું હોય તો સુરતની આયુર્વેદિક કેળવણી પ્રિન્સિપાલ શ્રી. બાપાલાલભાઈનો સમાગમ સાધી પ્રત્યક્ષ કરી જેવું.

બગલંગના હદામ આન્દોલનથી બગી જોવા ને દેશની મુક્તિને માટે મરી ફોટવાની તૈયારી રાખી દેશાદારની અનેકવિધ પ્રતિષ્ઠા આરંભવાની ઉત્કટ ભાવના સેવનાર કેટલાક સહૃદય સ્વદેશપ્રેમી યુવકો, ને તેમને પીઠબળ પૂરું પાડનાર એવા જ

સ્વદેશપ્રેમી પ્રોદેશુ' એક મંડળ વડોદરા કેન્દ્રે અસ્તિત્વમાં આવ્યું. તેમાં બીજી હરેળમાં શ્રી. બાપાલાલભાઈ સૈનિકની સિમ્ત સ્ત્રીકારી મામેય ચર્ચા ગયા ને મંડળની વિચારણાઓને અતે આયુર્વેદમાં પારગત ચર્ચા, તે હાગ સ્વદેશને સેવા મમર્ષવાને નતબદ્ધ ને કટિબદ્ધ ચર્ચાકામે વળગી ગયા. અખૂટ ખંત, અણુશયો ઉત્સાહ ને પ્રબળ પરિશ્રમ સેવી એમણે પોતાનું વૈદ્યકીય શિક્ષણ પૂર્ણકૃતિએ પહોંચાડ્યું ને વિદ્યબ વિના સેવાયત્રમાં આકૃતિરૂપ બનાવી દીધું. આ પરિણતિની પાછળ એમણે જે તપસ્ચાત્ર અવધનન લીધું હતું તે બાગત બીજા ઘણાઓએ લખેલું હતું, તેથી અહીં તો તેનો ઉલ્લેખ માન કરી મારે અગત દૃષ્ટિએ જે કહેવાયું છે તે કહીશ.

૧૯૧૭-૧૮ ના અરસામાં નડિયાદ ગામે પૂ. શ્રી. અણુભાઈએ મડળના આદેશ અનુસાર અખાડાની શરૂઆત કરી, ત્યાંથી હ તેમાં જોડાયો હતો ને ધીરે ધીરે એમની ને એમના મડળની પ્રતિષ્ઠાઓથી ને પ્રતિ પાછળની વ્યક્તિથી પરિચિત થવા લાગ્યો હતો. એ વખતે જે ત્રણચારી સેવકોના અમરણીય નામ સાલભાઈ હતા તેમાં શ્રી. બાપાલાલના નામે, અમે ઉભય એક જ પંચમહાલ જિલ્લાના હોઈ, વધારે મમતા જગાડી હતી. પત્રીય બ્યારે કું કોવેજમાં

લાયુવા માટે જે અઢી વરસ અમદાવાદ ગયો ત્યારે ત્યાં આયુર્વેદ ઔપધાસના કાર્યમાં નિરત થી. બાપાલાલભાઈનાં શુભગાન સાંભળવાનાં મળતાં ને હું મનમાં ને મનમાં મલકાતો.

કોલેજનો અભ્યાસ અધૂરો મુકા હું અમદાવાદથી ભણ્ય આગ્યો ને ત્યાં હાસિટ ગામમાં આયુર્વેદનો અડો જમાવી બેસેલા બાપાલાલના પ્રસંગમાં આવવાના અવસરો જેમ જેમ ઉપસ્થિત થતા ગયા તેમ તેમ તેમનો લાભ પશુ હું અચૂક લેવા લાગ્યો.

ભણ્ય પછીનું એશન અંકલેશ્વર ને ત્યાંથી મડળના અન્ય મુરબ્બી કાર્યકર્તા થી. જશવતરાય જેવીને હરતક સભેદ ગામે વ્યાસતો કૃષિવ્યવસાય ને એના દ્વારા લોકસેવા કરવાનો સ્વત્વ પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ કરવાનો લાભ વારંવાર લેવાને હું લલચાતો; ને સભેદ જઈ તો ત્યાંથી થોડા માહજ જ દૂર હાસિટ ગયા વિના કેમ રહેવાય ? સભેદથી હું હાસિટ જતો જ ને ત્યાં શાંત ને સ્વસ્થભાવે નિષ્કામ સેવા કરી રહેલા બાપાલાલભાઈની મનોમેહક મીઠી મહેમાનગીરી માણવાનો લક્ષણ ને સાથે સાથે મંગળના બીજા ઉછરતા સેવકોનો સમાગમ સાધવાની મોજ એવી તો લેતો કે જે આજે ચાળીસ વરસ પછી પશુ એ વિચારની સાથે સજીવન સ્વરૂપે સામે ખડી થઈ જાય છે.

કોઈવાર બળદગાડી તો કોઈવાર પગગાડીની સહાયથી આમ હાસિટની યાત્રા કરવામાં જે આનંદ આવતો તેનું વર્ણન કરવાને બદલે અનુભવ કરવો જ મને તો ગમે. સત્સંગ તો થતો જ પરંતુ સાથે સાથે જે રસની રેલમહેલ થતી તેના સંસ્મરણો ખૂટાઈ ખૂટી તેમ નથી. આવા આનંદધામગાથી પાછા ફરતાં કેટલી સાતપાચ થતી હશે તેની તો કલ્પના જ કરી લેવી.

ચાળીસેક વર્ષો પહેલાની આ વાતોની વિગતો વિચારી જઈ હોય એ મંજૂર છે, પરંતુ હાસિટમાં અમારા વૈદ્યજનું એક સેરી આગળનું માળ વગરનું

નાનકડું છતાં સ્વસ્થ ને સુખક ધર, એમનું એવું જ નાનકડું છતાં જરૂરી સર્વે ઔપધિઓથી સજ્જ દવાખાનું ને પાછલા ભાગમાં આવેલી પાંદશાળા દીક દીક યાદ આવે છે. સાદાઈની મુદ્રતામાં લાવની મધુરતા ભળતાં સોના ને સુગંધ જેવો જે મુમેળ જ-ને છે તે સુખાનુભવની જે લયસમાધિમાં આપોઆપ આરઠ થઈ જવાય છે તેમાં દિવસો ઉપર દિવસો પસાર થઈ જાય તો ય ખબર ન પડે એ સ્વાભાવિક છે ! પણ આ જગતમાં આવા સુખોને માટે ઝાઝો ચમચ મળતો નથી એ તો સૌ કોઈ જાણે જ છે. મારે ય પાછા ફરવાના દિવસનું જોડકમી ફરમાન આવતું ત્યારે તેને માન આપ્યા સિવાય ચાલતું નહિ; પરંતુ આ પાછા ફરવાનું સાચું કહું તો ખરેખરું આકરું થઈ પડ્યું.

હાસિટમાં બાપાલાલને ત્યાં ઘરમાં ઘરનો બનીને હું રહેતો હતો કે બાપાલાલભાઈ મને ઘરનો બનાવીને રાખતા હતા તેના નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ એમના ઘરમાં દોઢ સાં સુધી ઘર સાલરતું નહીં એ તો નિઃસંદેહ; અને એમનું ઘર એટલે રસશાળા-ઔપધિઓ માટેની, બહારે તોય ય કંઈક વધારે કાવ્યની. સંસ્કૃત સાહિત્યના પોતે મોટા ઉપાસક. એટલે જ્યારે એ મહાકવિઓની રસનિર્જરતા વાણીને રસનિર્જરતા કંઈથી મધુર સ્પર્શ લલકારે ત્યારે અરસિકમાં રસિકતાનો સંચાર થવા માટે ને ‘અર્ચકેયુ રસાભિવિદને’ વાણે શ્લોક તથ્ય શ્રુતિ બેસે.

તે સમયે હું સ્વલ્પ સંસ્કૃત જાણતો હતો. શાળામાં ભણ્યો હતો તેના કરતાં બહુધો હતો વધારે, તેમ છતાં સંસ્કૃત ભાષા ઉપર મારી પ્રીતિ તો હતી જ; એટલે બાપાલાલભાઈના શ્લોકપાઠના શ્રવણથી મારી એ પ્રીતિ બલવત્તર બનતી જતી. તેમાં ય બાણસર્યા ઉપર સતેલા પિતામહ ભીષ્મે શ્રીકૃષ્ણની કરેલી સ્તુતિના એમના પાઠે તો મને સાચેસાચ મંત્રમુગ્ધ જેવો બનાવી દીધો હતો “इति मतिरुपकल्पिता विष्णुणा” થી શરૂ થતી એ સ્તુતિ ઉપર હું આજે પશુ એટલો જ મુગ્ધ હોઈ તો તે શ્રી. બાપાલાલભાઈને આભારી છે એમ કળ્ય કર્યા વિના મારી કૃતજ્ઞતાને સંતોષ નહિ થાય.

પછી તો હું પોડિયરી આ ચો ને ૩૬-૩૭ વરસના લાખા ગાળા દરમિયાન એ અહીં આ થા ત્યારે જ એમનો સમાગમ સાધી શક્યો પરંતુ એ અટકાલીન સમાગમેય પૂર્વના સ્નિગ્ધ સરમરણોને તાજા બનાવી દઈ મને જે આનંદ આપ્યો હતો તેને દીર્ઘકાલીન બનાવવાનું નિર્માણ ન હોવાથી અમારે એટલાથી જ સતોષ માનવો પ થો હતો છતાંય એમના હૃદયમાં જેમ અમે વિસિષ્ટ સ્થાન મેળવેલું છે તેમ અમારા હૃદયમાં પણ એ ધનવન્તરિય નિત્યના નિવાસી બની બિરાજી રહેલા છે

સૌહાર્દો સ્નિગ્ધ સહભાવી
અજરામર અતરે
રહે છે રાજતા નિત્ય
કાળનો કાળિયો કરી

આ પશ્ચિપ્રીતિના યુગ્ય ટ્રસગે અમારો આત્મા આનંદિત લાવે અભિનંદનો આપી પ્રજ્ઞને પ્રાર્થના કરે છે કે શ્રી ગાપાવાનલાઈની આવી ખીજ પશ્ચિપ્રીતિ આવો ને એમની પ્રતિભાનો પ્રસાદ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતો રહી શુશ્રુષાતની ને માનવજાતની સેવામાં ઉશ્વરપ્રીત્યર્થે સમર્પણો !

દાંતની સંભાળ

- ૧ રોજ તાંત્ર દાંતથી કરવાનું રાખો
- ૨ લીમડો, કણુછ, બાવળ કે ખેર વડ વગેરેના દાંતણો અવારનવાર કરવા
- ૩ દાંતચૂના દ્વારા સાથે સાડુ દંતમજન ધમવ
- ૪ મો સાફ કચો પછીથી તનના તેનનો મોટો કોગળો (ગળ્લપ) ભરીને ૧૦ મિનિટ સુધી મોમાં ભરી રાખવો પછી કાઢી ના મૂકો અને આગળી વડે દાંત ધસી કાઢી પાણીના કોગળા કરી નાખવા તેનના કોગળા કરનારના દાંત મરતા સુધી નહિ બગડે
- ૫ પાનનો ફૂલો મોમાં ન રાખશો બહુ પાન ન ખાવા ખાઈ જીડીને પાન ખાવા ઠીક છે
- ૬ સૂતી વખતે ઝીણી વાસની સળી વડે દાંતમાં ભરાયેલો કચરો બરાબર કાઢી નાખવો અને કોગળા કરી સુવાની ટેવ રાખવી
- ૭ ચુઈગ ગમ, ચોકોટો સાકર, પીપરમીટ વગેરે ખાધા પછી પાણીના કોગળા કરી કાઢવા આ ચીજો મોમાં બહુ વખત રાખવી ઠીક નથી
- ૮ ચવામ એવી કઠણુ લાખરી ખવાનું રાખો અવારનવાર ચણુ ખાઓ બહુ પોચી વસ્તુઓ ન ખાવી
- ૯ બાળકોને રોજ સવારમાં તન અગર તત્સાકળી આપો તનમાં કે લીમડા પણુ સારા પ્રમાણમાં છે તનથી શરીરમાં શક્તિ આવશે અને ચાવવાની ક્રિયામાં દાંત સુધરશે એક ૫૪ દો કાજ
- ૧૦ દાંત બગડે એ પેટનો બગાડ સચવે છે
- ૧૧ દિવસમાં ૩-૪ વાર દાંત આગળી વડ ધસી કાઢી પાણીના કોગળા કરવા
- ૧૨ કુકતાહાર (બેનેટ્સ ડાયેટ) આવશ્યક છે રોજના જોરાકમાં ખનિજ ક્ષારો, વિટામિન વગેરે જવા જોઈએ
- ૧૩ દાંત વડમની કળી જેવા સ્વચ્છ, ચક્રચક્રિત હોવા જોઈએ નાનપણથી જ આપણા ગાળકોને દાંતથી બરાબર કરી, કોગળા ભરવાની ટેવ યાડવી જોઈએ
- ૧૪ દુધ-મશનો ઉપયોગ રોજ ન કરવો ૧-૧૦ દિવસે ઠીક છે
- ૧૫ તેનના કોગળા કરવાથી દાંત દાંતના હશે તે મજબૂત થશે, દાંત અળાશે નહિ, મરતા સુધી દાંત સારા રહેશે ડેન્ટીસ્ટોની જરૂર નહીં પડે

શ્રી. બાપાલાલભાઈ (એક પરિચય રેખા)

સુ-દરમ

ભરમ જિલ્લામાં આવેલા સરગોધના વતની ભાઈશ્રી ત્રિભુવન યુજનાના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે 'સુ-દરમ' નામે લખપ્રતિષ્ઠ છે. એઓથી વર્ષોથી પોંડીચરી આશ્રમમાં નિવાસ કરે છે. હાલ તેઓ સોળ વર્ષોથી 'દક્ષિણ' ત્રિમાસિકના તંત્રી તરીકે પણ વિશેષ જાણીતા છે. એમનો પરિચય આપવો એટલે સૂરજને દીવો જાતાવવા જેવું થાય.

શ્રી. બાપાલાલભાઈનાં રમરસો તાજાં કરું છું ત્યારે સગસગ ચાલીસ વર્ષ ઉપરના જૂતકાળમાં પહોંચી જવાય છે. ભરમની શ્રી. છાત્રભાઈ પુરાણીની રાષ્ટ્રીય શાળામાં ત્યારે હું વિનીતનો વિદ્યાર્થી હતો અને તેમના જ છાત્રાલયમાં રહેતો હતો અને બહુકનાથ વ્યાયામશાળામાં વ્યાયામ કરવા જતો હતો. એ વખતે હાંસોટની વ્યાયામશાળા તરફથી આમંત્રણ આવ્યું. અને અમારું આપ્તું છાત્રાલય અને વ્યાયામશાળા હાંસોટ જવા નીકળ્યાં. નદી પાર કરીને અમે બધાએ હાંસોટ પહોંચવાનો પગરસ્તો લીધો. ભરમથી હાંસોટ સુધીના એ બારેક માર્મિલ મોરે મારે જરા મુશ્કેલ બન્યા, પણ એ બેનરેમાંથી પસાર થતા થતા અમે હાંસોટ પહોંચ્યા ત્યારે હાંસોટમાં અમારે મારે ઘણું ખુશનુમા વાતાવરણ હતું. અમે બેએક દિવસ ત્યાં રહ્યા. વ્યાયામશાળાનો ઉત્સવ ભરેલો, અને ત્યારે શ્રી. બાપાલાલભાઈનું નામ કાને પડ્યું.

હાંસોટમાં તેમનું દવાખાનું તો હતું જ, પણ એ ઉત્સવના દિવસોમાં દવાખાનું ઢંકાર્તું ગયું હતું. થોડાક ખવડરાતા અને દવાની શીશીઓ જેવું કંઈક સહેજ ભેજેલું. પણ શ્રી. છાત્રભાઈના એક ખાસ સિબ અહીં છે, અને તે વેધ છે એ વાત ત્યારે મનમાં ધરાધર સ્તી ગયેલી.

પુરાણીય ધુઓની આસપાસ જે યુવક વર્ગ ભેગો થયો હતો તેમાં અનેક યેજોની અનેકવિધ બાળિઓ હતી. એમાંના આ એક વેધ પણ છે, અને ઘણા હોસિયાર છે એમ પણ સાંભળેલું. આ પ્રસંગ પછી એમનો વિશ્લેષ પરિચય ધીરે ધીરે થયો. હાંસોટમાં હું તો તબ્દન નાનો છોકરો અને બાપાલાલભાઈ તો ભારે પ્રજ્વલિતમગ્ન વ્યક્તિ એટલે એ સમૂહ સમારોહમાં એકમેકને અમારે મળવાની તક યોજી હતી. એમનો ખામ પરિચય તો 'પ્રસ્થાન' માસિકમાં એમના લેખો આવવા લાગ્યા અને વેદક વિગેનાં તેમનાં પુનઃકે પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં ત્યારે થયો. આ વિષય ઉપર આની રીતે લખનાર એ પ્રથમ વેદ હતા. આયુર્વેદની પ્રતિષ્ઠા તે વખતે વ્યાપક રૂપે બહુ યોજી હતી. ગામડાંમાં ન છૂટેકે કોઈ પડીકીઓ આપનાર માણસ મળી આવતો. શહેરોમાં તો સરકારી દવાખાનાં હોય અને કાને જુગળી ઝૂલાવનાર ડોક્ટરો હોય. બહુ ચાંદ પડાય ત્યારે હોરિપટલમાં જવાનું થાય. એવે વખતે આયુર્વેદ એક દુર્વત સક્રિય છે એવી આજની સિદ્ધ અને સંસ્કારી લાખામાં શુદ્ધિપૂર્વક વાત કહેનાર શ્રી. બાપાલાલભાઈ પ્રથમ હતા.

અગે વિદ્યાપીઠમાં હતા ત્યારે શીરામનારાયણ પાઠકે 'પ્રસ્થાન' શરૂ કર્યું અને ગાંધી સંસ્કારોમાં પોષાયેલા અમારે મારે બાપાલાલભાઈનાં વિધાનો જરા અ-દર

રીતનાં અને આદાદક પશુ નીવડા. માધીજી અરવાદવત અને કોર સંચરિત જીવનની ઉપાસના કરવાનું કહેતા હતા ત્યારે આ વૈદરાજની જોરાકર્મા આરોગ્યની દૃષ્ટિએ મસાલા સેવા ભોઈએ, મર્યા પેટને માટે મદદ રૂપ છે, પાન ખાઈ શકાય, એ પશુ શરીર માટે હજુ વરણ છે, રમિકતાની રીતે પશુ હજુ છે, આવી આવી વાતો અમને બહુ આનંદ આપી ગયેલી. મવમ અને આરોગ્યનો અમે પછી વ્યવહારુ મેળ કરી લીધેલો, અરવાદને ખાતર કે સ્વાદને ખાતર એવા કશા આમદ વિના બધી આરોગ્યપ્રદ વાનીઓ અમે લેતા અને ગ્વાદ અને અગ્વાદ ઉલયનો એકસરખો આરવાદ લેતા રહેતા હતા.

એ પછી તો શ્રી. બાપાલાલભાઈના હાથે ધણું માહિત્ય સરળરૂપે. એમના સંપૂર્ણ સાહિત્યના અભ્યાસે, ખાસ કરીને તો કાલિદાસભાઈ અપનાવાયેલી એમની રચનાઓ અને મુગ્ધ કથો. અને શ્રી છોકુભાઈ, શ્રી અંજુભાઈના વિવાહો મિત્રમંડળમાં દુ અને બાપાલાલભાઈ મિત્રો બની રવા અને એકબીજાના ધણા નિકટ સહવાસમાં આવ્યા. એમની આયુર્વેદ વિષેની પ્રત્યક્ષ સેવાઓ અને લેખનપ્રતિષ્ઠાએ એમને જીજ્ઞાસાતાની જાહેર જીવનમાં એક આગવું ગ્વાન કરી આપ્યું.

સરતમાં આવીને શ્રી બાપાલાલભાઈએ આયુર્વેદ કોયેજની સ્થાપના કરી અને 'વિષ્ણુભારતી' માસિક શરૂ કર્યું ત્યારથી તેમના જીવનનો મીઠો મહત્વનો તળાકો શરૂ થતો ગણાય. એમાં તેમની સંગદન શક્તિ તથા પ્રબલિતને માટે લગનાર એક નિર્ભીક રમણવકતા કાર્યકર્તાની તીક્ષ્ણ શક્તિ વધુ ને વધુ પ્રગટ થતી ગઈ. જીજ્ઞાસાતા તેમ જ હિંદુલભા અત્યારે આયુર્વેદ જાહેર જીવનમાં જે સક્રિય બ-યો છે, અત્યારે અનેક વૈદરાજો અનેક રીતે આયુર્વેદની જે ઉપાસના કરે છે, લેખની અને

ખરલ ઉલયનો આશ્રય લઈ આયુર્વેદને જીવનમાં જે રીતે સક્રિય કરે છે એ બધાની જીમિકા ભીની કરવામાં બાપાલાલભાઈનું કાર્ય મૂળ પાયાનું તથા મહત્વનું છે. જેનું ભરૂં લેવા મહા આયુર્વેદાચાર્યોથી આયુર્વેદની પરપરા આમ તો અનેક રીતે જીવત રહેલી છે પણ તેને અર્વાચીન જીવન સાથે જગૃત રીતે જોડી આપવાનું કામ તો શ્રી. બાપાલાલભાઈએ કર્યું છે એમ મારી હાથ છે.

અત્યારે અને કુવારેય પશુ જીવનનું કાર્ષ્ણ્ય પશુ ક્ષેત્ર મધ્ય વિનાનું, વિકાસ પ્રાપ્તિની બગીચા મધ્યામ્ય વિનાનું રહેલું નથી. અને એ સમ્પ્રદાયમાં બાપાલાલભાઈનું કર્તવ્ય ધણુ જ વિશિષ્ટ છે. 'વિષ્ણુભારતી'નાં પાનામાં એમની કલમને જે અનેક વિષયોની સાથે, વિચારો અને વ્યક્તિઓની સાથે, આયુર્વેદની તેમ જ જાહેર જીવનની હરેકવિધ પ્રતિષ્ઠાઓની સાથે સતત ક્ષિપ્રીય ભોઈ છે એમણે ધીરમંબાર વિચારણા આપી છે, વેધક અને વિપદ લાગતા સવાદો અને વિવાદો બેઠા છે, દેખીતા અનિષ્ટ ઉપર તેમણે નિંજુર બનીને પ્રકાશો ઝીંક્યા છે અને એમના લખાણમાં મને હમેશા અત્યંત કાર્ષ્ણ્ય ને કાર્ષ્ણ્ય રજુકાર દેખાયો છે.

આવી એમની સમૃદ્ધ જીવનમંતિ પશ્ચિનના ઉબરે પહોંચી છે એ મગ્ય થઈતા છે અને તે પ્રસંગે તેમને મારી કાર્ષ્ણ્ય દુભે-છાઓ પાહ્યું છું.

અમારી સાથેના સગંધમાં રહીને, તેમજ તેમની પોતાની સ્વાધીન અભીપ્રાયથી પશુ તેઓ શ્રી અરવિંદના મોગના સાધક રહેલા છે અને એ રીતે આ પ્રકાશને પશુ તેમણે પોતાના ચેતનામુકરમાં ઝીંક્યો છે આમ હરેક રીતે સુસમૃદ્ધ એવું એમનું જીવન પોતાની ચરિતાર્થતા તરફ જઈ રહ્યું છે અને જીવનમાયની વિધાની મહાશક્તિ એમના જીવનને હજુ ગતવ્ય ગ્વાને પહોંચાડશે જ એવી શ્રદ્ધા સાથે વિરમુ છું.

એક સન્મિત્ર-શ્રી. બાપાલાલભાઈ

ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ

એમ. એલ. એ.

કેંગ્રેસના આ ભેગીલા સેવક પાર્લિમેન્ટના વર્ગો મુખી મળ્ય હતા. હાલ ગુજરાત વિધાન સભાના મળ્ય છે. પુરાણીમંડળના આ ભાઈનું તેજ જળીનું છે. ખડનથ શરીર, સેવાભાવ, સાદાર્થ, સંગઠનશક્તિ એટલે જ ચંદ્રશંકર રાજકારણ પબ્લ એમની માનીતી પ્રતિ છે.

ગુજરાતમાં ત્યારે ગાંધીજીનું આગમન થઈ ચૂક્યું હતું. સને ૧૯૨૧ પછીથી કેંગ્રેસમાં ગ્વરાજપાટીએ એ વિદુલભાઈ પટેલ અને રવ. ચિત્તરંગનદામની આગેવાની નીચે ધારાસભાઓમાં પ્રવેશ કરી ગ્વરાજની લડત ત્યાં જ આપવી એવો નિર્ણય કર્યો ત્યારે કેંગ્રેસમાં બીજા પક્ષ હતો. તેણે ધારાસભાને બદલ્યાર પોકારીને એ ચાલુ રાખ્યો જેની ચરદારી રવ. વલ્લભભાઈ પટેલે લીધી અને તે પક્ષ No Changers તરીકે ઓળખાયો. આ પક્ષે રચનાત્મક કામો કરવાનું નક્કી કરી દેશની સામાન્ય જનતાને સંગઠિત કરવાનું મહાભારત કામ ઉપાડ્યું. દેશભરમાં ટેર ટેર ખાદી આશ્રમે, વણાટશાળાઓ, ચર્ચ ઉદ્યોગાલયો અને શૃંગેયશાળાઓ જેવી સંસ્થાઓ હયાતિમાં આવી. તેની એક સંસ્થા પંચમદાલ મિલ્લાના રામેસરા ગામમાં સ્થાપવામાં આવી, જેને રામેસરા આશ્રમ તરીકે લોકો ઓળખતા અને જેનું સંચાલન શ્રી. લક્ષ્મીદાસ આશર કરતા હતા. ત્યારે ગુજરાતમાં એ સંસ્થાની હાપ સારી હતી. અમે એ સંસ્થાની યાત્રાએ જપાયા. ત્યાં ગયા, આખો દિવસ રહ્યા અને સાંજે વળતી ગાડીમાં વડોદરા પાછા ફર્યા. ભરૂચ તરફ જવા ગારેની ગાડીને હજી બે-ત્રણ કલાકની વાર હતી એટલે અમે લાટાર મારવા માંડી ડાઉન

પ્લેટફોર્મ પર! અમે ત્રણ બપુ-ભાઈ ગબુપતરામ ત્રિવેદી, ભાઈ બાપાલાલ અને હું-જ દના. વરસાદ ઝરમર ઝરમર પડતો હતો. અમારા ત્રણમાંથી માત્ર બાપાલાલભાઈ પાસે જ છત્રી હતી બાકી તે બપાની પામે કપડાંની બીજી રીતે પપ્પુ નડાતી અને જે કપડાં પહેરેલાં હતાં તે તે બધાં પવળા ગયાં હતાં એટલે એ પહેરેલાં કપડાંને હજી મારીને જીએ લઈ લીધેલાં હતાં. અધૂરામાં પૂરું પેલા હરિનીઓ બાધ છે તેમ મેં હાથ-કમાવને માથે બાંધ્યો હતો. રાતના સાડાસાત વાગ્યા હશે, હું એક ખૂમચાવાળા પાસે જઈને જોભો દિલ તો લાવ પછું હું ત્યાં તો ખૂમચાવાળાને વહેમ ગયો કે હું માર્કેટર કે ચૂડો છું એટલે એણે મારી સાથે અણે તણે કરવા માંડી. વાત વધી ગઈ. બોલાચાલી સાંભળીને ભાઈ ગબુપતરામ અને બાપાલાલ આવ્યા. પછી તો એકના ત્રણ થયા! ઉછળતું લોકો! કાણ કેતો વાંક બેવા જોભો રહે! ચર્ચ મર્ચ હાથોહાથની મારામારી! પ્લેટફોર્મ પર ચેવેડો અને ફરસાણ વેચામાં; ચા ટોળાઈ મર્ચ. ખૂમચાવાળાની મદદે બીજા ખૂમચાવાળા અને વેન્ડર્સ મારી પહોંચ્યા. રોસનનો ગટાફ પપ્પુ આવ્યો. મામલો ગંભીર બની ગયો. વરસાદ પડેલો અને થોડો થોડો પડતો પપ્પુ હતો. એટલે એ મારામારીમાં પગની રોક

મારીએ કે ખૂમચા સાથે પેનો પડે અને ચેવડો મેવ, મમરા, ગાડીઆ રેશનના પ્લેટફોર્મ પર ચારે બાજુએ વેરાઈ જ રહે કોઈને હાથે વાચ્યુ, કોઈકને પગે તો કોઈકને લમણામા ! દેખાવ સમરાગણુ જોવે થઈ ગયો પછી તો રેલવે પોલીસ આની અચારી સામે ફરિયાદ થઈ કમી કલમ લગાડેની તેનો તો ખયાલ નથી પરંતુ ઉપરી અમનદારે ઓર્ડર આપ્યો કે ત્રલોને રેશન પરની પોલીસ લોખ-અપમા પૂરી દો અમારે મન આ બંધી રમજ હતી કેમકે આમ લોક-અપમા પૂરાવાનો કોઈ વખત જ નહીં આવેનો એટલે અમને થયુ કે હવે તો નાટક જરાયર લજવાય

હતા ત્યાંથી તો પાછા લા ચા, વગી હવે ખીછ કમી જેન છે? આ વાતચીત ચાનતી હતી તે દરમિયાન એક લાર્ડ આપા આગળ થઈને પચાર થતા હતા તેમણે અમને જોયા અને બાપાલાલમા નિ પૂછ્યુ કે “તમે અહીં કેમ ?” અમે બંધી હકીકત એમને કહી એમણે પોલીસને પણ પૂછી જોયુ હકીકત તો બનેની સરખી નીકળી પેના લાર્ડએ જવાદારને કયુ કે “આમને હુ ઝાળ્યુ હુ મુહમ્મના છોકરાઓ છે, જુવાનો છે કર્મિ ચો” કે તોફાન કંઈ હશે પણ કલાક દોઢ કલાક અટકમા રાખ્યા છે એ જ સજા ગણી લો અને ગાડીમા જવા દો !” પેવા જમાદાર સાહેબ

આવા કિસ્સાઓ જીવનમાં ઠીક ઠીક થયા છે. અનુભવો પશુ સારા પ્રમાણમાં થયા છે. વિદ્યાર્થી-જીવનમાં અને ત્યાર પછી પશુ રાજકીય જીવનમાં સાથે રહીને લાઈ બાપાવાલ સાથે આવા અનુભવો લીધા છે. ધણી કિસ્સાઓમાં લાઈ બાપાવાલ સાથે હોય જ! લાવનાશીલ મન, ભર્મિલવૃત્તિ, શરીરમાં તાકાત, ઉછરતી જુવાની, ઉછળતું લોહી અને નીડરતા આ બધા ગુણોને લીધે જો કે તોફાનો કરવાની વૃત્તિ નહીં છતાં કેઈ વખત ઉપર વર્ણવેલ જેવા ટીખળા અને તોફાનો કરવાનું મન થઈ જાય! પરિણામ ગમે તે આવતું પશુ એમાં મજા તો પડતી જ!

લાઈ બાપાવાલની સાથે 'Love at first sight'-પ્રથમ દૃષ્ટિએ પ્રેમ કરાવે થયો, એ પણ કે ફાજની કેઈ યાદ નથી પરંતુ એક વાત યાદ આવે છે કે જ્યારે અમે સયાજી હાઈસ્કૂલમાં ભણતા હતા ત્યારે એ દિવસોમાં લગભગ દર શનિવારે વડોદરાના કમાટી બાગમાં મેંદીની ભુલભુલામણી પાસે મેરી-ગો-રાઉ-ડના હોયકા ખાવા માટે ભાદરવાના શ્રી. માધવસિંહ મડીડા, શ્રી. ઉદેસિંહ રાણા (જો પાછળથી ડી. એસ. પી. થયા), લાઈ બાપાવાલ અને હું એટલા એકઠા થતા હતા. ત્યારે એ બાપાવાલ સાહેબ હતા અને પંચમદાલના સજ્જસોથી ગામના વતની ને એમનાં બહેન શ્રીમતી ડાહીબહેનને ત્યાં રહેતા હતા અને લાણતા હતા. ત્યારે તો એ આહુવેંદ લેશે, એવોપથી લેશે, એન્જિનિયર થશે કે શિક્ષક થશે એની કેઈ કલ્પનાજ નહોતી. પશુ વખત જતાં શ્રી. લક્ષ્મીનાથ બ્યાયામ શાળામાં અમે એકબીજાની વધારે નિકટ આવ્યા અને મિત્રો તરીકેની અમારી ગાંઠ મજબૂત બનવા લાગી. સાંજના બ્યાયામ શાળામાં એકઠા થઈએ. દંડ, જેક લગાવીએ. મલખંડા, લાકડી કુરતી કરીએ. શનિવારે દરબી અને પીલોલની ઢોડ તથા રવિવારે રવિ વર્ગોમાં હાજરી આપવા માંડી. ત્યારથી અરસપરસ એક પ્રકારની ગાંઠ ગાંઠ બંધાવા માંડી.

લાઈશ્રી અંબુલાઈ પુરાણી રવિવારના વર્ગો લેતા. ચારિત્રગર્હન, માનસિક વિકાસ, વજ્રકાય શરીર, રાજકીય આદેશનો અને ભારતની સ્વતંત્રતા માટેના

પ્રયત્નોની તૈયારી રૂપે એ વર્ગો ચાલતા હતા. નિદાન ચાર પાંચ કલાક આ વર્ગો ચાલે. જુદા જુદા પ્રશ્નો ઉપર વાચન આવે, ચર્ચાઓ થાય. દેશસંકોતનાં જીવનચરિત્રો વંચાય, લોકમાન્ય તિલક, શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજી, શ્રી. ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે, મર શ્રીરામચંદ્ર મહેતા, શ્રી. મિપિનચંદ્ર પાલ અને લાલા લજપતરાય એ તમામ વિશેની જીવનની જેટલી મેળવાય તેટલી દર્શાવતો મેળવી લેતા અને વાચતા. એમાંથી ઉભા અને પ્રેરણા લેતા દક્ષિણ આફ્રિકાના ગિરમીટિયાના પ્રશ્નો પર પશુ ઠીક ઠીક નુકતેચીની થતી. આ બધા વર્ગોમાં છેવટ લગી ટપા રહેનાર અરથો ડાન જુવાનોમાંના એક લાઈ બાપાવાલ હતા. અમે સૌએ લાઈશ્રી અંબુલાઈ અને લાઈ દિનકર પંડ્યા વગેરે સામે હનુમાન સમક્ષ ભારતની સેવા કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી.

સેવા કરવાનું ત્રત તો લીધું પશુ કયા ક્ષેત્રમાં સેવા કરવી એને તો નક્કી કરવાનું હતું. કેઈકે બ્યાયામ, કેઈકે વિજ્ઞાન, કેઈકે કૃષિ, કેઈકે વાણિજ્યતો કેઈકે વૈદક-આવાં ક્ષેત્રો પરંતુ બ્યાન દોરાયું. પરંતુ એ તમામ વિશેના કેન્દ્રમાં ભારતમાના એટલે ભારતની જનતા; લાખો અને કરોડો ભૂખ્યા, ઊન, ગરીબની સેવા! નામી શ્રી. વિવેકાનંદના શબ્દોમાં કહીએ તો દરિદ્રનારાયણની સેવા એજ અમારું બ્યેય હતું. શ્રી. રામકૃષ્ણ પરમહંસ, ગ્વામી શ્રી. રામતીર્થ અને શ્રી. વિવેકાનંદે શ્રી. લક્ષ્મીનાથ બ્યાયામશાળાના સભ્યોના મન પર ખૂબ અસર પડેાંચાડી હતી. એ મહાપુરુષોનાં વચનોમાંથી ઉ.ચા મેળવીને સૌએ સાથે નક્કી કર્યું કે જો ભારત માતાની સેવા કરવી હોય, એને કૃષ્ણભાઈનાં સુત્ર કરવી હોય તો ખડતલ શરીર જોઈએ, નિર્જય બનવું જોઈએ, ચારિત્ર્ય અને સંસ્કારીય સંગ્રહન જોઈએ. આ બધું પુરાણી મંડળમાંથી મળી રહ્યું હતું. શ્રી. લક્ષ્મીનાથ બ્યાયામશાળા એક પ્રાણુવાન સંસ્થા બની, એની શાખા પ્રજાપાઓ ગુજરાતમાં ઊભી થઈ. ગુજરાતની સેવા કરવા માટે સારા સરખે ફાલ એમાંથી ઉર્ધો.

૨૮. છાટુલાઈ પુરાણીએ 'આમડાંની ઉન્નતિ શી રીતે થાય?' એ નામની એક પત્રિકા લખી કાઢી.

એમાં સેવાનાં તમામ હેતોનો નિર્દેશ આવી જતો હતો. યોજના પથુ હતી. બધાએ વાંચી, વિચારી અને નક્કી કર્યું કે એ દિશામાં કંઈક પ્રયત્નો કરવા. એમાંથી 'ગુજરાત સેવા મંડળ'નો જન્મ થયો. જેના સભ્યોમાંના એક ભાઈશ્રી બાપાલાલ હતા. એમણે ૨૯. ઓક્ટોબરની સલાહથી મુંબઈનો મેડીકલ કોર્સ છોડી દઈને ગામડામાં વસવા માટે, એમની સાથે એમનાં સગાં સહોદરો તેમને જોડીને કરવા માટે મન ત સંપૂર્ણ સાધન વેડું જ છે એ રીતે વિચાર કરી આયુર્વેદનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

ભરૂચથી ત્રણ માર્ચ દર પૂર્વમાં જાહેર છે. નાનકડું પથુ મંદર અને સુધક ગામ છે. ત્યાં આયુર્વેદ ઔષધાલય હતું આને પથુ છે. એ ઔષધાલયના વેદ તરીકે ૨૯ અમૃતલાલ પદ્મણી ખાનનામ વેદ હતા. એમની પાસે આયુર્વેદનો અભ્યાસ શિષ્યનેટ્રાંશિ મા ત્વા પ્રજ્ઞમ્ થી શરૂ કર્યો. સવારના વહેલા ચાર વાગે ઉઠી જઈ શુરુનાં બારણાં ખખડાવે, દમ વાગ્યા હજી આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરે, ૧૧-૦૦ વાગે ભરૂચ આવે અને ત્યાં ૨૯. ઓક્ટોબર પુરાણીએ નવી કાટેવી The New English School મા શિક્ષક તરીકે કામ કરે. વળી પાછા સાજાના શુરુને ઘેર ખસ ઘૂંટવા અને પડીકાં વાળવા પહેાંચી જાય.

દાકતર થવાને બદલે પડીકા વાળનાર વેદ થવાનું નક્કી કર્યું એટલે પિતાએ એક પાર્ક પથુ મદદ નહીં કરવાનું કહેલું મોડી આપ્યું. The New English School માં તે માત્ર વીસ જ રૂપિયા મળતા હતા. એમાં ખાતું, પીણું, કપડાં અને પુત્રકો વગેરેનો ખર્ચ કાઢવો અધરું હતું. છતાં ભારતની જનતા પ્રત્યેની શક્તિએ, આઝાદીની તમન્નાએ, આ સંઘળા સંકટો વેઠવાની શક્તિ આપી. યોડાક વખત લીમડીમાં આવેલ ઔષધાલયમાં અનુભવ માટે ગયા. ત્યાંથી વળી ગુજરાતના ખાનનામ ૨૯. જ્યેષ્ઠ ઈ-૧૯૨૯ ને કચ્છના હતા તેમના હાથ નીચે વનરપતિશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું. આમ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ આયુર્વેદ પર ઠીકઠીક પકડ જમાવી. પથુ પછી શું? સેવાનું ક્ષેત્ર કયાં પસંદ કરવું?

૨૯. ઓક્ટોબર ભરૂચના વતની હોવાથી એમણે સુચન કર્યું કે ભરૂચ જિલ્લામાં જ કાર્યકર્તાઓની જળ પાથરી દેવી. ભાઈશ્રી યશવંતરાય નેપી બી. એચ. થયા. તે પથુ ભરૂચ જિલ્લાના એટલે એમણે અંકલેશ્વર હાંસોટની બરાબર મધ્યમાં આવેલ સમ્બેદ ગામમાં એક ખેતીવાડી કાર્મ શરૂ કર્યું. અમેરિકાના છુકર-ટી-વોશિંગ્ટનના ટકેટ કાર્મને ત્યારે ખ્યાલ હતો. જુવાનો કાર્મ પર આવે, ખેતી શીખે અને આનુષંગિક વિષયો જેવા કે સુધારી, કુદારી, કડીઆ-કામ વગેરે શીખી પારગત થાય અને એ કાર્મમાંથી એવી એકાદ મહાશળા બીની થાય એવા ખ્યાલો તેમાં હતા.

વેડું શરૂ કરવા માટે બાપાલાલભાઈ માટે હાંસોટ પસંદ કરવામાં આવ્યું. આમ માંધીજના 'Back to the village' ના ખ્યાલને તેમણે આ સુત્ર આપ્યું તે પહેલાં મૂર્તિ રવરૂપ આપવાનું શરૂ થઈ ગયું.

હાંસોટ એ બાપાલાલભાઈ માટે કાયડો હતો. એમાં ઠિંકુ અને મુસ્લિમની વસ્તી હતી. એ જમાનામાં હાંસોટના દિન્દુ ડરપોક અને મુસ્લિમ તોફાની-જનની! જાને વચ્ચે વૈભવનરૂપ આવે. પરદેશી શાસનને લીધે વટાળ પ્રદત્તિ ત્યારે આખા દિન્દુસ્તાનમાં જોરથી ચાલતી હતી. એને એ પથુ ગુજરાતને પથુ લાગ્યો. અને એનું નિવારણ કરવા, એને અટકાવવા આર્થ-સમાજીયોએ શુદ્ધિની સળવળ શરૂ કરી. મુસ્લિમ તંત્રીઓ અને તમસીધનો પ્રચાર કરના હતા. ગુજરાતમાં પથુ ઠીક ઠીક થઈ ગયો શરૂ થયો.

હોવા છતાં, કૌટુંબિક ભાવનાની રેશમની દોરીએ એ તમામ બધાંબેલ હતા. એકબીજા પ્રત્યે માન અને દરકને પોતાના સપ્રદાય પાળવાની છૂટે ! જમરજમરથી કોઈ જગ્યાએ નહીં. પરિણામે ગાપાલાલભાઈના જીવનમાં અથવા કહે કે આખા કુટુંબના જીવનવ્યવહારમાં - આચરણમાં Life is a compromise-world is a compromise-એ સૂત્ર આચરવામાં આવ્યું. આ 'compromise' ની કસોટીમાંથી એમને ડગલે ને પગલે પસાર થયું પડ્યું.

ગાપાલાલભાઈને ડરપોક પ્રત્યે ભારે નફરત ! બાપલા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ઠીક છે, પરંતુ દયા કે ઉદાસતા તો અચાને છે એવું કંઈક એ માને છે. બાપલી વાતોથી એ ભજીજી જો ! ત્યારે મર્દાનગીના ભારે પ્રશંસક. હાંસોટમાં જ્યારે હિન્દુ-મુસ્લિમ અંધકાએ તીવ્રરૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે કમળેર પક્ષે એ અટીખમ જીભા રચા, એમને મુગ્ધિમ પ્રત્યે વેર નહોતો પણ સમાજમાં તોફાની અને જાની તત્ત્વો સમાજને તુકસાન કરનાર ને ભારતી સમાજને ખંડિત કરનારાં છે. એટલે એમને કાબૂમાં રાખવાં-એ પછી હિન્દુ હોય કે મુસ્લિમ-એવું એ માને છે. પરિણામે હાંસોટમાં એમની સામે વરોળ જીભા થયો, જાન જોખમમાં હોવા જેવી પરિસ્થિતિ જીભા થઈ. એમના વિરોધમાં કાંચો અને ગજમે લખાઈ, ચકલેચીટે ગવાઈ, સરથસો કઠાયાં અને છેલ્લે છેલ્લે મહોરનના દિવસોમાં તાજિયાના સરથસમાં ખાજિયાં પણ લેવાયાં. છતાં એનો એજ અણનમ જરસો ! એ ધણી વખત કહે કે Weak must go to the wall છતાં Never submit the Bully એ પણ એટલી જ મક્કમતાથી બોલે !

આવા સંજોગો હોવા છતાં અભાસ, મનન અને વાચન ચાલુ. લેખન પ્રવૃત્તિ એટલી જ જોરમાં ચાલે. સ્થિતિ સારી અને એકામટિ વધારે. ત્યારે 'પંચકેશ' રાખેલા. કારણ તો ખબર નથી. પણ આવા દુચકા પણ કરે જ, રાખે. જમવા બેસે તો કદે કે એક કેળીયો પચાસ વખત આવશે. અને એ ત્યારે જરાખર પચાસ વખત ચાલે. પરિણામે કોઈક વખત નાંદેર જમણમાં જાય ત્યારે પતરાળાં ઉઠાવી લેનાર આવે

ત્યાં સુધી એમનું સૂત્ર 'બોરાકને પીવો અને પાણીને ખાવું' અમલમાં મૂકતા જ હોય. પતરાળું ખસતાં હાથ ધોઈને જોડી જરૂં પડે !

એ જ-એ વધુક છે, પણ કોઈ ન્યોતિયાંએ કહેવું કે ગત જ-મર્માં એ બાલ્યુ હતા. એટલે આ જ-એ બાલ્યુના તમામ લક્ષણો એમનામાં જોવા મળે છે. હિસાબ-હિતાબમાં પૂરેપૂરા મજબૂરીયાજ, પરંતુ અભાસમાં, દાનમાં, વિદ્યા લેવા અને આપવામાં, ત્યાગ અને શીર્ષમાં પૂરા બાલ્યુનાં લક્ષણો છે.

શ્રી. ગાપાલાલભાઈ આયુર્વેદના અઠંગ અભાસી છે. વનરપતિરાજના શ્રોણીન છે. છતાં આયુર્વેદમાં એમને કંઈક ઉચ્ચ સાગવા જ કરે છે. એક વખતની આ વિદ્યાને સજીવન કરવી પડશે, સંશોધન કરવું પડશે અને આર્થ સંસ્કૃતિના ચોક્કામાં એને બેસતી કરવી પડશે એ ભગીરથ કામ છે. પણ પરદેશી વિદ્યા પ્રત્યે-એલોપથી માટે એટલું જ માન અને આદર ! એ પણ વિકસિત વિદ્યાન છે, વિદ્યા છે; ધણું લેવા જેવું-પચાવવા જેવું છે. લોકહત્યાયજીવું સાધન છે; એમ એ માને છે. આયુર્વેદ એકલો અટલો પ્રયોગ નથી, કે નથી એ પડીકાં વાળવાનો ધંધો; તો નથી એ હાથે રેશમની દોરી બાંધી નાડપારણુ વેદોની દંતકથાઓના ગમ્પાં. આયુર્વેદ તો જીવન જીવવાની કળાજી શાસ્ત્ર છે; એમાં ગમ્પાં કે દંતકથાઓને અવકાશ નથી. પણ એનો ઉદ્ધાર કરવા કોઈ ધનવંતરિ જનમે બોઈએ; સંશોધનો કરવાં જોઈએ અને પછી લોકભોગ્ય બનાવશે જોઈએ. એ માને છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમના મિલનથી જોમ ભારતને ફાયદો થયો છે તેમ આયુર્વેદ અને એલોપથી એકબીજાની નજીક આવવાથી જનેને ફાયદો થયો છે. અને કદાચ લેખકની સાથે ગાપાલાલભાઈ સદમત યશ કે શસ્ત્રક્રિયામાં જ્યાં આયુર્વેદ હાથ ધોઈ નાખે છે ત્યાં એલોપથી શર કરે છે અને મુખ વાટે દવા આપવામાં જ્યાં એલોપથી હાથ ધોઈ નાખે છે ત્યાં આયુર્વેદ શર કરે છે. અને સ્વ. સાક્ષર શ્રી. મણિલાલ નયુભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો કોઈ અવદિત ઘટના પરિવર્તી માયાના અવરુર્ધ અને અગણ્ય, અઘૌંકિક અને ચમત્કારિક સંજોગોમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમનું મિલન થયું; તેવું જ મિલન

આયુર્વેદ અને એલોપથીનું થયું છે. જન્ન એકબીજાનાં પૂરક છે.

આયુર્વેદમાં જીવન જીવવાની કળા છે પરંતુ આયુર્વેદમાં પણ જ છે એવું માનનારા અધ્યક્ષોમાંના એ નથી. એ માને છે કે આયુર્વેદને પણ પશ્ચિમની કસોટીએ ચડાવવો જોઈએ. આયુર્વેદ પોતાનો પરચો ખનાવી આપવો જોઈએ. એ માટે ધન જોઈએ, વિદ્યાર્થી જોઈએ, પ્રયોગશાળા જોઈએ, સમય જોઈએ આમ થાય તો આયુર્વેદનો વાવરો દિગ્ગંતમાં ફરકતો થઈ જાય !

સુરત નામર આયુર્વેદિક મહાવિદ્યાલયના પ્રિન્સિપાલ બન્યા પહેલાં પણ એમણે આયુર્વેદ પ્રત્યે લોકોની અભિરુચિ જાગૃત કરી છે, લોકોમાં જનાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. ઠીક ઠીક સંખ્યામાં પુસ્તકો લખ્યાં છે

શુદ્ધ રાષ્ટ્રવાદ ઉપર એમનું ઘડતર થયું છે. ગુલામી હતી ત્યારે અને આજે પણ ભારતભાતા પ્રત્યેની ભક્તિ અણુનમ ! જનનાને દુષ્ટે દુષ્ટી અને મુષ્ટે

મુખી થવાની તાલીમ એ પામેલ છે એટલે જનતા પર પોતાનાં દુષ્ટણને લીધે, પ્રમાદ અને આળસને લીધે, પોતાની ભૂલોને લીધે ત્યારે ત્યારે આપત્તિઓ આવે છે, ત્યારે બાપાધાત્રસાર્ધ બહુજ અકળાય છે. ગાંધીજીના અનુયાયી તો નહીં પણ ભાગ્યભાર પ્રશંસક હોવા છતાં કડકમાં કડક ટીકાકાર પણ એજ થઈ શક્યા છે. છતાં દશકે દશકે લડાની રવન'તતાની લડતોમાં, મીઠાના સત્યાગ્રહોમાં, જેલ ભરતીમાં એ કોઈ દિવસ પાછા પડ્યા નથી. ત્યારે આયુર્વેદ કે પોતાનો ધંધો કે કુટુંબ કોઈની પે ચિંતા કર્યાં સિવાય એમણે અપલાયે રાખ્યું છે. એમ માનીને કે 'પાણેમ કરીને પડો, ફતેહ છે આજે.'

એમના જીવનનાં બીજા પાસા પણ છે શાન પિપાસા, યોગ જિજ્ઞાસા, અને પિતા તરીકે બાળકો પ્રત્યેના શ્રેષ્ઠ ઇત્યાદિ માટે આ ઝથાન પણ નથી અને સમય પણ નથી, તેથી આવા એક વિશ્વસનીય સંમિત્રની વદિપ્તિ વખતે પ્રશ્ન પ્રત્યે એટલી જ પ્રાર્થના કરીએ કે : શનં જીવ કારદ.

તાવમાં શું કરશે ?

- ૧ ખાવાની અરુચિ હોય તો ૧-૨ ઉપવાસ કરવા.
- ૨ ગરમ પાણી પીવું. ગરમ પાણીથી પરસેવો અને પેશાબ સાફ આવી તાવ નરમાયો.
- ૩ શાંતિથી સ્થઈ રહેવું.
- ૪ તુલસી મરી વગેરેનો ઉકાચો પીવો.
- ૫ દસ્ત સાફ ન હોય તો દડૂ કે સોનામુખી લઈ લેવા.
- ૬ ગંજ સુદર્શન ચૂર્ણનો ફાટ જનારી પીવો.
- ૭ અરુચિ હોય ત્યાં મુખી લ'ધન કરવું દિલાવડ છે.
- ૮ તાવ ઉતારવાની દવાઓ ન લેશે.
- ૯ કફનો તાવ હોય, શરદી હોય તો મોલ્સબીનો રમ ન લેવો.
- ૧૦ શરદીથી તાવ આવ્યો હોય તો નાકનું પાણી બંધ ન થાય ત્યાં મુખી લ'ધન જ કરવું.

ભામાશાનો પોતરો

ફિનકર પંડ્યા
B. Sc. (Agr.) (U. S. A.)

ફિનકર પંડ્યા, ગાંધીસાલભાઈના પુરાણ સાથી અમેરિકા જઈ કૃષિનિષ્ણાત બની આવી ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં જોડાયા હતા. ત્યાર પહેલાં પુરાણીમંડળના સભેદ કાર્મ ઉપર કામ કરતા હતા. હરિપુરા કોંગ્રેસ વખતે અગત્યની જવાબદારી સ્વીકારી તેઓ સરદારશીના ખાસ પ્રીતિપાત્ર બન્યા હતા. હાંડીકૂચ વખતે ગાંધીજીના એંસી સાથીઓ પંડ્યાના તેઓ એક હતા. હાલ દિનુભાઈ મલવાડામાં પોતાના કાર્મ ઉપર જતે જ ખેતી કરે છે. એમની ડિમી ખેતીનું કામ કરતા આરે નથી આવતી.

૧૯૧૨-૧૩ ની એ વાત. પાંચ દાયકાના વહાણી વાવાં અને ગયા પશુ મિત્રતાના-બંધુભાવના-ગંભીરની મીઠાશ મીઠી મધ જેવી રહી. સાકરના ગ્વાદ કરતાં મધની મીઠાશ ઓર અને અતોખી-વધારે ડુચ્છિર હોય છે. અતિ પરિચયે મેળધને વધારે ગાદ બનાવ્યો. અવડા પલકી શકી નહિ. એક પશુ વખત ઉંચા સાહે કે ઉના શ્વાસે બોલવાનો પ્રસંગ ઉપરિચત ન થાય તે સંબંધની પશુ બાંધિદારી છે.

બંધુભાવના જમાના પાછળનાં તાજેતરનાં વર્ષોમાં ખાણ શાન્તિ ભાગતી હતી પરંતુ અંદરનો ખલખલો આંતર જ હતો. ભાવનાશીલ મુવાન પેઢીનો તનમનાઈ-restlessness-શરયો નહોતો. છૂટાં જવામાં ઇમકલામાં તે અવારનવાર પ્રદર્શિત થતો હતો. અરવિંદબાણ અને બારીનબાણની બંધુ-બેલડી તેમની શાન્તિકારક વિચારધારા વહાવે રાખતી હતી અને કેસુડા રંગનો હંટકાવ કોઈ કોઈવાર દેખા દર્શાવેલા અગ્નિને જીવંત રાખતો હતો. કેસુડા રંગ અને શોષિતના રંગના દેખાવમાં ભિન્નતા કરતાં સામ્યતાની ગાયા વધારે દેખાય જ છે.

આવા જમાનામાં પુરાણીના 'અખાડા'માં અમે કેટલાક નવચોરીઆ ભેગા થયા. વડોદરામાં કોનેજ અને હામરડેલમાં ભણતા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ હોડબાઈ પુરાણી અને અંબુભાઈ પુરાણીની લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામશાળા તરફ ખેંચાયા અને માણસપારખુ અંબુભાઈએ તેમને ત્યાં જકડી લીધા. વડોદરાની ખીજ વ્યાયામશાળાઓ સાથે શારીરિક સ્પર્ધા અને રસાકસી ચાલ્યા કરે પશુ પુરાણી ભાઈઓની વ્યાયામશાળામાં એક જુદું જ તત્ત્વ હતું અને તે એક પ્રકારની રાજકીય વિચારસરણીનું-પરદેશી સત્તાને ઉથલાવી પાટી પરદેશીઓને હાંટી કાઢી દેશમાં દેશની સત્તા ગ્યાપવાનું. તેને માટે કોઈ પશુ ભોગ આપવાની તૈયારીઓ ચાલતી હતી.

તે જમાના “કંઠા વાગ્યો લડવૈયા શરા જનજને રે” જેવાં લજનીયાં ખાઈને પ્રચાર કરવાનો નહિ પશુ છૂપી રીતે સિર સારેના ખેલ ખેલવાનો હતો. અને તે ખેલ ખેલવા માટે જંધીજી જાતની જોડકી તૈયારીઓ કરવાનો હતો. શારીરિક શક્તિ ખોલવવી એ એક પ્રથમ પગથિયું હતું. તેની સાથે સાથે માનસિક

નિશ્ચયળ તથા બૌદ્ધિક ભાષા બાંધવાના હતા. લકડી-લાડી અને કુરતી અવખળ સાથે સાથે પંદર નીસ માઈલ એકા વખતે દોડી જવાની અને જરૂર ઊભી થયે રોજના પચાસ પચાસ માઈલનો પંથ કાપવાની તાલીમ લેવાતી હતી. અદારથી બાનીસ વર્ષની ઉંમરના ગમરુઓ રાજકીય કાંગ્રેસમાં ફરતીને લાકડે લટકતા હોય, કાવતરું પકડાઈ જવાની અણી ઉપર દેશભક્તો જંગલોમાં નાસભાગ કરતા જંગલી પશુઓની માફક સરકારની પોલીસના શિકાર બનતા હોય, જેઓમાં સીતમોની ઝડી વરસતી હોય અને રાજકીય યુનાઓની માહિતી મેળવવા ટાકળીઓ ખોસી ઉઠવા ન દેવાના પ્રયોગો થોડાઅપમાં થતા હોય તેવી હકીકતો જાણી-વાચીને વધારે જુઝા સાથે દૈનિક નિશ્ચય બની, માતાનું શ્રીકળ-બલિ બનવાના મનોરથો સેવનાર પુરાણી મંડળના અંતરંગ સભ્યોમાંના બાપાલાલભાઈ એક હતા. મોટરમાં ખેરી કોલેજમાં જનારા આયુર્વેદિક કોલેજના પ્રિન્સિપાલ સાહેબ, મુવાળા લાગતા બાપાલાલભાઈ વેદ, તેજ હો એવો ખ્યાલ પણ તેમના આજના સહકાર્યકર્તા અને પિતાનવાળાઓને લાગ્યે જ આવે.

બાપાલાલભાઈ તેજની ખરા પણ પ્રથમ શ્રેણીના વિદ્યાર્થી માફક ચમકેલા નહિ. અગ્નિ તરફની અડુમિએ તેમને મેટ્રિકમાં બે વર્ષ રાખેલા અને તે વખતે અમે “અખાડા”ના મંસર્ગ ઉપરાંત ગ્રેલમાં અભ્યાસમાં પણ એકઠા થઈ ગયેલા. તે વખતે સંબંધની-અચુક પ્રકારના વિશિષ્ટ સંબંધની-એક માંડ બધાઈ ગઈ તે અવિરત આત્મા જ કરે છે. વલ્લાવબેદ સ્વાભાવિક હોય પણ તેની કો-શીયસનેસ રહી નથી અને વિચારમેદન બૂત લકડકું નથી. પ્રમગ ઉપનિયત થયે “ફરતીને લાકડે સાથે લટકવાના” મનોગ્રથો સાથે બધાયેલા. વચાઈવતિ રહિતના મગધો આવા જ પણ વિરલ હોય છે અને તે વિરલ સમયો એક બેના નહિ પણ એક આખી “ગાળજી”ના. પુરાણી મંડળની કંઈક વિશિષ્ટતા હોય તો આ જ છે.

વિદ્યાર્થી જીવનમાં બાપાલાલભાઈને ક્રિકેટનો ગોખ લાગેલો પણ અખાડામાં દાખલ થયા પછી ત્યાંના વાતાવરણની અંધે તેને ઝાંખો પાડી નાખેલો. તેમનું

અભ્યાસી જીવન આજ મુધી સતત ચાલુ રહ્યું છે પરંતુ તેમનું કોલેજ જીવન અસ્પષ્ટની બન્ધુ. તે વખતના ક્રાંતિકારીઓની ડિમોક્લીન મિલિટરી, ડિસીપ્લીનને ટપી બંધ તેવી. મંડળનો એક નિર્ણય કોર્સપિલ સભ્ય માટે થાય તેમાં પ્રથાર્થની વાત જ નહિ. ક્રાંતિ માટે ગામડાંમાં વસી ત્યાંથી પગ પહોળા કરવાનો પાયો નક્કી થયો. સરકારની આખનો કબ્જો તગ્ત જ ન થઈ જવાય માટે કેટલાક ખેડૂતોને વ્યવસાય સ્વીકારે, કેટલાક દરદાસ બની કથા-વાર્તાઓ કરતા રહે, કેટલાક શિક્ષકો થઈ વિદ્યાર્થી આવમ અને સામાન્ય વર્ગમાં વગવસીએ વધારે, કેટલાક સધુ મહંત થઈ મંદિરો આટોપી બેસે, કોઈક વૈદ-દુક્રમ અને દોરના દાકતરો થાય. આ રીતે જુદા જુદા વ્યવસાયો આટોપી ગામડા અને કુખાઓ તથા શહેરોમાં વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાઈ જઈ વખત આવે ઠીક લાગે તેમ મરકાર સામે માયું ઉંડવાનો આશય ગમ્યમાં હતો. અમારા જ મંડળના એક ખેતીવાડીના શ્રેયસ્યેટ થઈ આવેલા શ્રી. યશવંત જોશી સાથે ગામડામાં ખેડૂત તરીકે વસવાનો મારો વારો બાપાલાલભાઈની પહેલાં આવ્યો. પણ તે લાગ્યા વખત મુધી કોલેજમાં રહી શક્યા નહિ. તેમનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કંઈક સારો અને તે તરફ તેમની અભિરુચિ પણ ખરી તે હું જાણું એટલે બાપાલાલભાઈની ગેરહાજરીમાં જ અમારી એક મિટિંગમાં તેમણે વૈદકનો અભ્યાસ કરી વૈદ બનવું ઠીક, એવો મારો પ્રસ્તાવ પસાર થયો અને તેમને તેની ખજાર પહોંચતા કોલેજની ચોપડીઓના ગમસડા વાળી, અભરાર્થ એ ચઢાવી, વૈદકનો અભ્યાસ માટે ઝંપલાવ્યું.

આ વગ્તુ તેમના પિતાજી માટે આધાતજનક બની. બાપાલાલ-પાણીઆલાર્થના વકાલસોયા નામધારી પુત્ર ઉપર તેમણે ખુબજ મદદ આપેલી. વિલાયત જઈને વળવ-ડોક્ટર થઈ આવે તો મહિને પાંચસો રૂપિયા આપુ પણ વૈદકના નામબોળુ ધધા ઉપર એક પાર્થ ન પરખાયું. આવા નિશ્ચય ઉપર તે આત્રી ગયા અને તે પાલ્યો પણ ખરો. પણ બાપાલાલભાઈ કાચી માટીનું માનવી નહોતા. ઈન્ટરમાં ગયે પંદરેક દિવસ વખતે થયા હશે, ચોપડીઓ વગેરે ખરીદાઈ હશે. અને વૈદકનો અભ્યાસ કરવાની વાત જાલ

આર્થિક મંડવણુ તો જીવી થઈ હતી પણ લાંબી લપછપમાં પડ્યા વગર ભરૂચની ટિકિટ કપાની અને પુરાણીની રાષ્ટ્રિય શાળામાં વીમ રૂપીઆના પગારે ઉદર નિર્વાહ માટે પ્રતિહાસ અને ભૂજોળ રૂપિયવવાની માસ્તરગીરી સ્વીકારી અને વિદ્યાર્થીઓ માટે બહુ સારા રસવાડી માસ્તર થયા.

ઝાડેશ્વરના આધુર્વેદિક દવાખાનામાં શ્રી. અમૃતલાલ પટ્ટણી કરીને પેદી દર પેદી ઉતરતા આવેલા વૈદકના વ્યવસાયવાળા વૈદને શુરુપદે ગ્યાપી, બાપાલાલભાઈએ વૈદકને અભ્યાસ આપ્યો. ભરૂચથી ચાર પાંચ માર્ગે દર ઝાડેશ્વરમાં રહેલું અને ભરૂચની શાળામાં માસ્તરગીરી કરવાનો ક્રમ ચાલુ થયો. સવારમાં ચાર વાગે ઉઠી વૈદના ચરણોમાં વિદ્યોપાજ્ઞન કરવું. દસ વાગે જમીને નિશાળમાં પઢોચવું અને રાત્રે પાછો અભ્યાસ. મિનિટની કુરસદ વિનાનું જીવન; તે એટલી હદ સુધી કે ભરૂચથી ઝાડેશ્વર અને ઝાડેશ્વરથી ભરૂચ રોજ લગભગ બે વખત દોડતા જવું અને દોડતા પાઠા આવવું. એક વખત તો રાત્રે અંધારામાં દોડનાં કેતરડામાં ઝીંકાઈ ગયેલા. આવી કંઠાશ તપશ્ચર્ચાવાળું જીવન અને તેના ફલસ્વરૂપ આજના બહુશ્રુત વિદ્વાન લેખક અને અધ્યાપક બાપાલાલભાઈ. પોતાની સાથે પહેલવહેલી જ “સાસરે” આવેલી પોતાની પત્નીની પણ બાપાલાલભાઈએ આકરી ઠસોટી કરેલી. અને જના જમાનાના અભણ જેવાં લાગતાં જડાવળદેને તેટલી જ ધીરતાથી તેના મકકમ પ્રત્યુત્તર નાખ્યો. અભ્યાસિક, માનસિક, સામાજિક અને ધાર્મિક જુદી શક્તિ અને જુદા રસોવાળું હિંદુ સંસ્કૃતિમાં પરિપકવ થયેલું ‘એક’ કેટલું એકરૂપ જનીને દ્વંધ-શર્કરામય અમૃત જીવન જીવી જાણે છે તેના જેને તાદત્ત્વ મિતાર નેવો હોય તે આ ધર જુએ.

શુરુ સાથેના અભ્યાસની પૃષ્ઠહિતિ થતાં બાપાલાલભાઈ હાસોટ પુરાણી મંડળના કાર્યક્ષેત્રની ખમિના કુડાળમાં ગયા અને ત્યાં લાંબી પધારી નાખીને પડ્યા. વૈદકના વ્યવસાય અને મનન અધ્યયન સાથે રાજકીય દામ તો ખરું જ અને ખરું કાચ તે જ હતું. પહેલાં અરવિંદ ઘોષની હાપવાળી ક્રાન્તિ હતી તે હવે વખત બદલાતાં ગાંધી હાપની ક્રાન્તિ બની

પણ જીવનમાં ક્રાન્તિકારી તરવે સતત આગ ભજવે જ રાખ્યો. દરેક વખતની સત્યાગ્રહની લડાઈમાં કારાવાસ ભોગવ્યો. હાસોટનું ઘર તો સત્યાગ્રહની હાવણી જેવું બની ગયું હતું. ભરૂચનું તેમનું ઘર અને દવાખાનું પણ રાજકીય અને સામાજિક અડા જેવું બનેલું રહેલું.

હાસોટના વસવાટ દરમિયાન તેમની જીવનની સિદ્ધિઓની શરૂઆત થઈ. કૌમારભૂત્યે તેમને બાલ જગતના પ્રકાશમાં આપ્યા. નિષંકુને પ્રથમ ત્યાં જ સ્વરૂપ લઈ પ્રગટ થયો. વર્ષોની મહેનત પ્રથમ થઈ. બીજા પુત્રકે અને લેખોએ તેમના સાક્ષી જીવનને વિકસાવ્યું. વૈદ બનેલા પુત્રથી પિતા એટલા નારાજ થયેલા કે ઘેર-સણસોશી (પંચમહાલ) જતાં તેમણે પૂઠ દેરવેલી. પણ કૌમારભૂત્ય અને બીજા પ્રકાશનોએ તેમને પુત્રની શક્તિઓની પિઠાન કરાવી હસતા કરેલા. ધ્યેયને ખાતર ગમે તેવી મુશ્કેલીઓનો શાન્તિથી અને બડબડાટ કર્યા વિના ધીરજથી સામનો કરવાનું અને તરછોડાયેલા રહીને પણ ધ્યેયચૂત ન થવાનું અમૃત માનસિક બળ બાપાલાલભાઈએ એક કરતાં વધારે વખત બતાવ્યું છે.

વૈદકના વ્યવસાયમાં ઠીક ઠીક વિત્ત પેદા કરતાં પણ તેમણે નીતિને નેવે મૂકી નથી અને માનવતામાં ઉત્થપ આવવા દીધી નથી. ગરીબો તરફ તેમણે ખૂબ જ રહેમનજર દાખવી છે. દવા તો વગર દામે આપે પણ પરચ માટે દૂધ પીવાના પૈસા પણ, દારૂમાં ન વાપરવાની શિખામણ સાથે આપે. હોરિપટલના દરદીઓને સામે સલાહ માટે ઘેર બોલાવવાને બદલે ઘેર આવતા મરીબ દરદીઓને તેનીજ, તેજ સલાહ આપે પૈસે લેવા હોરિપટલમાં આવવાનું સચન કરતાં મેં તેમને સેંકડો વખત સાંભળ્યા છે. આવા વૈદ-ડોક્ટરો બધે જ હોય તો હિંદુસ્તાનનો ખેડો પાર.

આધુર્વેદ તરફના તેમના પ્રેમની પ્રશંસા સર્થ આગળ દીવો ધરવા જેવી લાગે એટલે તે વાતને જવા દઈએ. પૈસાને તેમણે કેઈ દિવસ પોતાના કાર્યમાં વચમાં આવવા દીધો નથી. તેમના એક કમ્પાઉન્ડરે અને એક વખત કહેલું બરાબર યાદ છે કે “બાપાજી

ઈન્જેકશનો આપે તે ખીન્ન દોઢ-બે ટનનર તોડી પાડીએ એટલી પ્રેક્ટીસ વધી જાય.” પણ ઈન્જેક્શનો આપી પ્રેક્ટીસ વધારવા પ્રયત્ન કરે તે “ગાપાણ” ખીન્ન “દાકતર સાહેબ અજશન આપે તોય બે પૈસા ખર્ચવાનો વાધો નહિ” એવુ દરદી કહેત્યારે “બેચ્ચાનીની પડીપી કામ કરેત્યા પાચ રૂપીઆ શુ કરવા બગાડવાનો?” માબજી દરદી નવાઈ પામે અને “સાહેબ તમને ઠીક સામે તેમ કરો” કહેતાં મે ધણીવાર સાબરજી છે “ચવસાઈમા આદિય દષ્ટિ તરફ આટની અવદૃષ્ટા દાખવતા માણસનો નોંદો મોઢવો મુરકેન છે “વેદે પૈસો માગવો નહિ પણ દરદી આપે તેનાથી સતેજ માનવાનો” આ સિદ્ધાંતે તેમના વ્યભાવ અને વર્તન ઉપર ક્રાંતિઓ કર્યો છે જૂતદયા તેમના જીવનનું એક અંગ બની ગઈ છે

ગાપાલાલજીઓને મિત્રજી ભારે. મગડી જો ત્યારે શરીર રાત્ર ધર્મ જાય, મૂછ ઊંડે અને બોલવામા તત્તલ ધર્મ જાય પણ આ પુણ્યપ્રકાષ નરાતર જુઠાણુ અને હેતરપીડી દેખાય ત્યારે જ. ગાપી શાન્ત અને વિનમ્ર, હમમુખા અને મેન્ડીમેન્ટલ-ગાવનામય દત્તિએથી ભરસા ખીજનુ દુખ જોઈ ન શકે તેટલી મમતાવાળા પ્રિન્સિપાલ માદેગ-સાદેગ મગી આ વાતસલ્યભાવે વિદ્યાર્થીઓના “ગાપાણ” બની બેઠા છે

ગાપાલાલજીઓનું તટસ્થપદ-રવનો અભાવ અને માનસિક પ્રામાણિકતા, મુલ્યાંકન ન ધર્મ શકે તેવા છે આથી જ તે નિર્મય ગીતે એક ધાથી બે કટખ કરે તેટલા રપષ્ટવકતા ધર્મ શકે છે તેમને લાગી આવે તો ગમે તેવા માધાનાને તે ઊંડે નહિ પણ તેમા વિનયનો અભાવ નથી હોતા તેમનેા મઝકાગી-સરૂત જીવ તેમને તોડડા બનવા નથી દેતા તેમના કટાક્ષમા તિરમ્મરનો અભાવ હોય છે અને વેર વાળવાની દત્તિથી તે મો કાસ દૂર રહે છે ખડુ કહેના ગભરાણુ, અચપાણુ કે કોચળીમા પાચગેરી રાખવી, તેમના રવજાવથી વિરુદ્ધ છે હૃદયની બગતરા કાવવાની હોય અને લવિષ્યમા સુધારી ન શકાય તેવી ખોટકાવાની પરિસ્થિતિ બિબી ચતી હોય ભારે જ તે તલવારને મચાન બહાર કાઢે છે બાબી તેમની દત્તિમા તનવારનો

અભાવ છે આગળ કોઈ મમજી વે તો બાપાનાનબાજ સાથેના ઠાપણુ મમાન વિચાર કે વિરોધ વિચારના બાનેા અવદાગમા બેસે પાગ રહે ન કહુતા ઉત્પન્ન થાય કે ન વિરોધાભામ આગુ રહે વ્યક્તિનો વિરોધ તે કહતા જ નથી અને જડમુખમ્ તે સનારી વેતા નથી પાગકાને તે પોતાના કમી વે છે પણ તે તેનું પરાયાણુ જૂનાતીને ખાટગતિ નિ લાતી વેવણુ તેમને વરસાધ્ય નથી આથી તેમને અજખામણુ બનવા જેવુ કોઈ વખત થાય છે પણ તેની તેમને ચિંતા નથી, દુખ જડજ છે

ગાપાનાનબાજમા અભ્યાસગતિ પ્રાધાન્ય બોગવે છે ઉપચોટિયા જ્ઞાન કરના મુદત તરફની લદજી પ્યાન બેમે તેની છે. વિદ્યા પામંગ તેમનેા જીવનમાથી બની ગયો છે. વનરપતિવિપયક એનેટામી અને ફીઝીયોલોજીમા તે ખાધ અઝાત નથી પણ તેમા પારગત થવાની તેમને તક મળી નથી, પણ વનરપતિ સાવેનો તેમનેા સળથ આત્મીય બની ગયો છે ઝાડ પાદડા અને વનગાજિ જોઈ તે ગાડા ગાડા બની જાય છે વનરપતિશાસ્ત્રમા વનરપતિઓની ઓળખનો વિષય ધણો અધરો છે. તેમના મીક અને લેટીન નામેા પાદ ગાયવામા ખૂબ જ પાદશસ્ત્રિની જરૂર છે કેટલીયે વનરપતિઓની ઓળખ આજે વિવાદાસ્પદ છે તેના નામાલિપાનમા પણ ધણા મતબેદો પ્રવર્તે છે. ગાપાલાલજીઓ આ બંનેમા એકા છે હિંદુસ્તાનની ઘણી લાખાઓમા વનરપતિઓના જુદા જુદા નામેાથી પડુ તે ઠીક ઠીક માહિતગાર છે એ અપદૃષ્ટા હન્ડજી પાને ફુનિયાના લનબના ખોટનીરટ માર્ગેદર્શન માટે આવતા ગાપાલાલજીઓ ઉપર અપદૃષ્ટાઓને ખૂબ જ આશા હતી અને પોતે પોતાનું જ્ઞાન સર્જને મગી જાય તે પહેલા સુપારે તે સે પી જવાની ઇચ્છાથી ગાપાલાલજીઓને તેમને પોતાની પાસે રહેવા બોલાવેલા તેમની સાવના આ રહેવામને પગિચામે અવદૃષ્ટાઓનું જીવનચરિત્ર પણ ગાપાનાલબાજએ કનમગદ મધુ છે.

વેદક, વનરપતિ અને જીવનચરિત્ર વિષે ગાપાનાલબાજએ ઘણા પુતકો લખ્યા છે નિધકુ આદર્શ તેમની પામેથી વધુમા વધુ મહેનત અને

વખત લીધો છે અને શરૂઆતમાં તે અંથે પૈસાનું પશુ ઠીક ઠીક નેપમ ખેડાયું છે. જે વસ્તુના વાંચનાર ઓછા તેના ખરીદનાર તો તેથી પશુ ઘણા ઓછા. આ બાબતના છતાં તેમણે તે લખવામાં અને તેના અંથે છપાવનાર તો ન જ મળે તે છપાવવામાં અપવાદનું અને આર્થિક દૃષ્ટિએ તે અંથે આજે પશુ તેમની તેમાં ખરચેલી મઠી પૂરી કરી હશે કે કેમ તે વિશે શંકા છે. તેમાં કમાવાની તો વાન જ શાની હોય ?

કોઈપણ વિષયના લેખનમાં બાપાલાલભાઈ પોતાના અભિપ્રાયો અગર મંતવ્યો જેવાં હોય તેવાં ટાંકવામાં જરા પશુ પાછી પાની કરતા નથી. કોઈ તેમને માટે શું કહેશે અગર માનશે તેની તેમણે ચિંતા કરી નથી. ઘણી વખત ધૌધિક અંબાવાત જોવા કરે તેવી વાતો તે તદ્દન નીડરપણે લખે છે અને કહે છે. લિપ્યભારતીયા તેમની કલમ નિર્લિપ્ત રીતે વહે છે. ટીકા કરવા ખાતર જ કે કોઈને ઉતારી પાડવા ખાતર લખવાનું તેમના સ્વાભાવમાં નથી પશુ લખવા જેવું લાગતાં ગમે તેવી બાબતમાં પશુ તે વગર ખંચકામે રખાઈ રીતે અગલિત ભાષામાં ટપકાવે છે અને તેને અંગે સહન કરવું પડે તો તેની પૂરી તૈયારી તે રાખે છે. આ જાતના લેખનની પ્રમાણિકતા અને પ્રમાણજૂતતા કષ્ટસાધ્ય છે અને બાપાલાલભાઈને તો તે સહજ છે. આ તેમની એક જેવી તેવી વિશિષ્ટતા નથી.

સામાન્ય રીતે બાપાલાલભાઈનાં લખાણો વિસ્તાર-પૂર્વકના-broad based-હોય છે. પ્રમાણો અને આધારોથી પશુ તે ભરપૂર રહે છે. તેમાં ખાલી માન્યતાઓ જ નથી હોતી કે કોઈકી તો નહિ જ. પૌર્વાત્ય અને પ્રથિમાત્ય લેખકો અને સાહિત્યનું તેમનું વિશાળ વાચન તેમના કોઈપણ લખાણમાં તરી આવે છે. અને તેમાં અવગતતા-Jarrest information-ની ઝાંખી તે કસાવતા જ રહે છે. લેખન તેમને સહજસાધ્ય હોવા છતાં તેની પાછળનો તેમનો પરિશ્રમ ઓછો નથી તે તેમના સદવાસમા આવનાર નેપ્ર શકે છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે જાતજાતનાં અને ભાતભાતનાં પુસ્તકો તે ફેંદા જ હોય-અમાનાજનાં અને પ્રેસમાંથી નવાં જ

બહાર પડતાં, બનેને તો તેમાં સમાવેશ છે. કામશાસ્ત્ર જેવા કષ્ટસાધ્ય લેખનમાં પશુ સુરુચિ અને શિષ્ટતાનો લગ ન થાય તે જેવા તેમણે ઠીકઠી બહેમત ઉઠાવી છે.

લેખનમાં જેવી રીતે તે લખ્યપ્રતિષ્ઠ રહ્યા છે તેમ તેમના વંદકના વ્યવસાયમાં પશુ રહ્યા છે. અથેપાજન કરતાં દરદીનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવામાં તે વધારે અભિરુચિ બતાવે છે. પ્રોડાઓ અને નવોડાઓ પશુ પોતાની હરીકત મન મુજબને ખુલ્લી રીતે તેમની આગળ મુકતા સંકેતો નહિ એથી તેમની દરદીઓ સાથે વાત કરવાની અને તેમનો પૂરો વિશ્વાસ સપાદન કરવાની તદ્દખીર છે. સહાનુભૂતિભૂર્વર્તન, તોહડાઇ અને તિરસ્કારનો અભાવ, દરદી તરફથી ચાચા મમતા અને જીમની ભાવનાપૂર્વકની મીઠાશ, દરદીમાં પોતાની વાત પ્રુલેયુક્તા બજાવવાની હિંમત પેદા કરે છે, જુઓ કણુલાવે છે અને લવિષ્યમાં તેવી જુલો ન કરવાની પ્રેરણા આપે છે.

બાપાલાલભાઈને બિંદગીમાં ઓછાં પ્રલોભનો આવ્યાં નથી પશુ નગદનારાયણે તેમને ચળાવ્યા નથી. આયુર્વેદની સેવા તેમણે બેખધારીની માફક કરી છે. જે કોલેજની તેમણે સેવા ઉપારી છે તેના માર્ગમાં આવતાં પ્રલોભનો અને અંતરાયો તેમણે આડે હાથે દૂરાવી કાઢ્યાં છે. તેમાં માનસિક કલેષ પશુ તેમણે હસતે મોઢે સજો છે. મોહમયી મુંબઈની બેમાતાયુ પશુ તેમને ત્યાં લાઇ જઇ શકી નથી અને તેનું કારણ કલેજ તરફની તેમની મમતા. ૨૧. જાદવજી ત્રિકમજીને પશુ કંઈક આમલ ખરા અને તેમની બધી પ્રેક્ટીસ તેમને સોંપી દેવાની તેમની ઓહરને પૂરા માન સાથે બાપાલાલભાઈએ અવગણી છે. નહિ તો તેમની ગાદી ઉપર આજે તે બેસા હોત અને મનના દગલા ચલા હોત.

બાપાલાલભાઈ ખૂબ જ રસિક માણસ છે તેની ઘણાને ખબર નહિ હોય. ભાવનામય જીવન અને રસજીવિતો તેમનામાં ખૂબ જ સુમેળ જામ્યો છે. ગુહ કેવું હોય, શુદ્ધિથી કેવી હોવી જોઈએ, રસોડા અને રસચાળથી માંડી વેપજના વગેરે માટે સ્લોક પદ્ધતિ

સ્થોકો ભોલતા જાય અને જીવનચર્ચાનાં પ્રમાણશૂદ્ધ મંતવ્યો સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને નાનાલાલ જેવા લેખકોનાં પ્રમાણો સાથે આપતા જાય ત્યારે એમ જ લાગે કે આશાચેતી મૂઠજીવન જીવવામાથી માણસ પરવારે જ નહિ અને દુનિયામા દુઃખ-દારિદ્ર જેવી વસ્તુનો સાવ અભાવ જ દેખાય. જીવનની પૂર્ણતા ભોગ અને યોગ સાથે અનુભવાય. રમતરોળાણ રહેવા છતાં અસિપ્તતાની ભાવનાનાં તેમાંથી ઝરણું ઝરતા જ હોય. કળિયુગમાં સત્યયુગના જમાનાનો પ્રાદુર્ભાવ થતો હોય હોય એવું વાતાવરણ જીવું કરવું-આવા ભાવો તેમને સહજસાધ્ય છે. મદાસનાનાં “શિવોસિ શુદ્ધોસિ” જેવા અને આધુનિક કવિઓનાં હાસરડાં ભાવવાહી ભાષામાં અને અવાજમાં લલકારી બાળકોને હોચકે ઉધાડતા રસિક અને માનુષ્યની ભાવનાભર્યા બાપાલાલભાઈને જેવા-સાંબળવા એ પણ એક સદાવા જ છે.

બાપાલાલભાઈના આખા કુટુંબમા સામાન્યતાથી કંઈક જુદું તરી આવે છે. જે ક્ષેત્રમા પડ્યા હોય તેમા બેઠા પાર કરે તેવું કંઈક અદ્ભુત, દરેક ભાઈ-બહેનમાં કંઈક ને કંઈ દેખાય છે. પૂરા વ્યવર્થથી પૂરી નિઃસ્વાર્થતા સુધીની હરો તેમા આંતરની જાતી જણાય છે. જે માન્યતા લીધી તેમા પૂરા જુરસાથી આગળ ધપવાની ભાવના હમેશા જાણત દેખાય છે મરજદીથી માંડી પૂરા રંગે રંગાયેલા આર્યમહાજી અને તદ્દન ઉદાત્ત અને અકુદ્દિત માન્યતાવાળાઓનો નુબદ શંભુમેજો આ કુટુંબમા થયેલો છે, સર્વાર્થજ્ઞ અને સર્વસંચયના વિરોધી વિચારવાળા એકજ ધરમા જન્મ્યા છે અને રહ્યા છે તે આ કુટુંબની એક વિચિત્રતા જેવું લાગે છે. વેપારની લાગોની ખોટ પૈસા પૈસો ભેગો કરી ભરપાઈ કરનાર અને વળી લાગો પેદા કરનાર વસીકવૃત્તિના ભાવ અને અભાવના અજ્ઞ સહયોગવાળા આજ્ઞાપતી પ્રજાનો વ્યક્તિગત અભ્યાસ કરવાના પગરણ દહા આપણા દેશમાં યુનેનીકસના વિશેષરોએ નથી માંડ્યાં એ એક આપણી વૈજ્ઞાનિક ઉણપ છે તેની અહીં નોંધ લઈએ તો ખોટું નથી.

બાપાલાલભાઈની વૃત્તિ અને વ્યવહારમાં બ્રાહ્મણ અને વસીક બન્ને સમાયેલા છે. પણ તેમાં બાળીએ કોઈક જ વખત જાગે છે બાકી બ્રહ્મત્વ સપાટી ઉપર તળું જ હોય છે. દુર્વાસાના ક્રોધ સાથે શકુંતલાના ક્રાપિની સમતા છે પણ ક્રોધના “નરો વા કુંજરો વા” થી તે પર છે. તે મિત પણ સ્પષ્ટભાષી છે વિદ્યાસ રાણે તેમા મન મૂકીને વિદ્યાસ રાણે. વ્યવસ્થાપક-એડમિનિસ્ટ્રેટરની કોરવા કોઈક વખત દેખા દઈ જાય પણ સામાન્ય રીતે તે સામાની સગવડ જોનારા છે. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ રાત્રે પણ ઘેર આવી રહી-અધડી અને તેની જાતની દાદાગીરી કરી પેતાનું કામ “બાપાજી” પ્રિન્સિપાલ પાસે કરાવવા જાય, ત્યારે ધમકાવીને કાઢી મૂકવા જેવી વાતો કરીને પાછા તેમના મનનું સાત્ત્વન કરીને આ પાઈને પણ પાછા મોકલે. આવો છે વિદ્યાર્થીઓ તરફ તેમનો વ્યવહાર અને તેની પાછળ ભવિષ્યના સદૃષ્ટિ બતાવવાની વૃત્તિ.

મિત્રો સાથેના તેમનો વિનિમય બહુલાવનાનો છે. એસાની આપ-લેમાં તેમણે આતરો રાખ્યો નથી. અભ્યાસ અર્થેની મારી વિદેશમાત્રમાં તેમણે કેટલાયે કાગળો લખ્યા હશે. કેટલાયે કાગળોમાં એમાનો ઉલ્લેખ ખરો. “મારી પાસેના પૈસા તારા જ છે. જરા પધ અગવડ વેઠતો નહિ યુરોપ બધું ફરતે અને જોજો. જ્યારે જેટલા એસા જોઈએ તેટલા નિઃસ કાચ મંગાવતે” આવી જાતનાં લખાણ પાર વગરનાં હશે. વડોદરામા રહી છૂટું કૌંઝેસનું કામ કરું. ૧૮૩૦-૩૨ના અસહકારની ઝૂંબેશને જમાનો. કૌંઝેસમાનો મારો ઉપાડ માસિક દસ રૂપિયા મારા ખર્ચના, દસ મારી પત્નીના, દસ ઘરલાડાના અને પાંચ મારી છોકરીના. કામ કરનારામા સમાનતાની ભાવનાનું ધોરણ, એટલે બધા સ્વયંસેવકોના પ્રમાણે માસિક પાત્રોસ રૂપિયા મારે લેવાના અને કેટલાક કારણસર (મહેમાનો વગેરે) સો સવાસોનું ખર્ચ. બાપાલાલભાઈ મારે ત્યાં આવે અને “તું કેમ ચલાવે છે?” તે વિષે પૂછે. “તું અવજન્ય કે, મારે નહિ અને અગવડ ભોગવે તે મને નહિ પોસાય” વગેરે જેવી વાતો કરે. “કેટલા આપગો?” “માગીશ તેટલા.” “કેટલો વખત?” “પાસે હશે ત્યા સુધી.” “બીજું” ગમે તેમ હોય પણ આ વખતે તો સંકેપ કરીને

આવ્યો છું કે એક ઓપરીના ચારસોએક આવ્યા છે તે તારે લેવાના જ છે,” એમ કહી ચારસો રૂપિયાનાં કાગળીયા મારા ગજવામાં ઘાલીને જ ગયા. બીજા મિત્રો સાથે પચ્ચ જરૂર હોય ત્યાં લગભગ આવેા જ વ્યવહાર, પચ્ચ દુરપયોગ થતો લાગે તો સીધી વાત કરી નાખે ખરા.

હું અમેરિકા લણુતો ત્યારે મારા પિતાશ્રી “બાપુભાઈ” સાથે અવારનવાર મળિનાઓ રહે. “કાકા”ને મારી ખોટ ન સાહે તેની “બાપુભાઈ”ને કૌટુંબિક કાળજી, હું તાજે આવેલો તેવામાં કંઈક કામ શરૂ કરવાની વાત ચાલે. હાસોટમાં બાપાલાલભાઈએ તેમની પાસે બે કમા જેટલા નગદ રોકડા પૈસા હતા તેટલા મારી સામે મૂકી દીધા. હું વિચારમાં પડ્યો, તો કહે કે “દાખ પર આટલા છે. તારા કામ માટે જોઈએ, તું બંગા કરે તેમાં (મારુ કામ અગત તો નહિ જ પચ્ચ રાંધ્યું) આ પહેલા”. મને વિચાર આવ્યો કે આ ગાંડો માથુસ શુ કરે છે. “તારા પૈસા મારા છે તે તો મની લીધેની વગુ છે. તેને ઉપયોગ, કોઈ પાસે પૈસા મંગાવ નહિ કે આપે નહિ તેવું કામ કરવું હોય તેમાં—જોખ ફોડવા જેવું કંઈક કરવું હોય તેમાં થાય સો રૂપિયાની નોટમાં તમાકું નાખી બીડી પીએ તો કોઈ પૂછે નહિ એવું કરવું હોય તેમાં થાય” એમ કહી મેં પેસા પરત કર્યા પચ્ચ દેશના રંગે રંગાયેલા તેમની રૂતિ તો આવી જ. લામાશનો પોતરો; પચ્ચ પ્રતાપ પેદા થવો જોઈએ તેટલી વાર.

સામાજિક મળ ધ્યા સાચવવામાં બાપાલાલભાઈ એકલા છે તેમના સબધીઓનું વર્તુળ જોઈએ તો દેશની સીમા વટાવી જાય. દરદીઓ સાથે પચ્ચ સબધ બધાય અને અવિરત ચાલ્યા કરે. સામાન્યમાં સામાન્ય અલણુ અને મેત્રા લૂગડાવાળા ગામડીઆથી માટી મિષ્ટ સમાજની ટોચે ભેરવા સાહિત્યરવામીઓ અને કલાધરો સાથે ધરધરાયું મીરો મળધ પ્રતિત થાય છે રંગેકાણે ‘ધરોળો’ જળવાયેલો જળવાય. તેમની સાથે રેળવ પર ભેરો વણટેવાયેલા—સંકેત સાથે જમના, કપડાના રંગમાં કોન્ટ્રાસ્ટવાળા અચણુ અને અસમૂત દેખાતા ગાયડાંના મહેમાન તરફનો

તેમનો સમભાવ—સમાન વર્તન—જોનારને આશ્ચર્ય પમાડે. લધુ કે યુરુ અન્યથા તે પર છે. તેમના આખજીવનમાં ગાંભીરા વચોને આ બધું આભારી છે.

શુજરાતના સાહિત્યિક વ્યક્તિવિશેષોમાં અને શુજરાત બહારના આયુર્વેદ વિશેષજ્ઞોમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવા હશે જેની સાથે બાપાલાલભાઈ ને અગત રીતે મીઠા મળધો નહિ હોય. આ એકતાનતાનું કારણ તેમની અભ્યાસની રસદ મનોરુતિ ઉપરાંત ભારતની યુગોજ્જ્વલી સંસ્કૃતિ સાથેતુ તેમનું તાદાત્મ્ય છે. શુજરાતી સાહિત્ય સાથે જેટલા તે ઝોતપ્રોત છે તેટલો જ સંસ્કૃત સાહિત્ય સાથેના ધનિષ્ઠ તેમનો સબધ છે. શુજરાતીની જેમ સમૂતમાં પચ્ચ તેમનો વાગધારા અખાલત—નિરપદિત—અનફોર્ટેડ—વહે જાય છે તેમના સાંસ્કૃતિક વ્યાખ્યાનો પારદર્શક અને વાણી ભાવવાહા છે ગાય ત્યારે તેમનો અણુકેળવાયેલો કદ મધુ ખરતો ડોવાયમલ રહે છે—વાતાવરણ ઉપર અસર રહે તેવો મિષ્ટ.

બાપાલાલભાઈ સર્વશુભ સપન છે અને તેમનામાં કંઈ પચ્ચ ક્ષતિઓ નહિ હોય તેવું માનવાની જરૂર નથી. જે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ મનાયા છે તે ગીતાના ગાયક શ્રીકૃષ્ણને, પચ્ચ જેટલાકે છોડ્યા નથી તો સામાન્ય માથુસ શી વિસાતમાં પચ્ચ સામાન્ય જનસમાજને અપર્જીતી ન હોય તેવી ક્ષતિઓની ખાણ ખોદવાની હોતી નથી. ખાણ તો રત્નોની જ ખોદવાની હોય અને તે અપાયા અન્ધો મારે.

થતું તેમ તેમથી કાઢો તો તજિયુ ખાની નહિ થાય
અને નાખો તો ઉભરાઈ નહિ જાય

આયુર્વેદના વિષયમાં પણ તેવું જ છે વેદ
શબ્દની સાથે પૂર્ણિત—અંશિરસર્જિત સ પૂર્ણતાને
રણકાર હો છે એટલે આયુર્વેદ સર્ગશો—સઘટિત
થયો ત્યારે તેવું વગર ગમે તેવું સ પૂર્ણ હો—તે
કંપનાને વિષય રહ્યો—આધારો હોય તો હું જાણુતો
—નથી પણ આને યુગો વહી જતા ધર્મમાં તેના
પાના ખવાઈ ગયા હોય કે આગે તેને ભરિમજૂત કયા
હોય અને આને તેવું સ પૂર્ણ જ્ઞાન પર્યાપ્ત ન હોય,
નથી તે વખતે તે જ્ઞાનપાત્રમાં આધુનિક જ્ઞાનને
હમેરો થાય તો શુ વહીપાડક વહી જવાના છે ?
પાપાનાનભાઈનું આ મન કુખ છે—પ્રસન્નાની પીડાથી
પણ તે ખૂંટુ છે અને તેની માનસિક અસર તેમના
દૃઢ ન્યાયમંડળ ઉપર છતી થતી દેખાય છે અણુ
જ્ઞાનને ઉપરોગ વિનાશ અને વિધાયક જાને ક્ષેત્રોમાં
થવા માટે છે અને તે કયા પહેાચમે તેની કંપના
અણુ—વિદ્યાનીઓ પણ કરી શકના નથી તેવા
જમાનામાં ધર્મેશ્વર કે ટેવેલોડેય પકડતા અબડાઈ
જવાની મિતિને આપવાનું વિગેરણ શોધવું અઘરું પડે
તેમ છે જ્ઞાન—વિદ્યા સનાતન શુદ્ધ છે તે અબડાઈ
જવાની—કર્મ જવાની ખીંચ વિદ્યા ઉપરને અવિશ્વાસ
છે તેમાં અવિશ્વાસની ઊણપ છે, જ્ઞાનભડારની નહિ
બાર પૂરબિયામાં તેર ચાકા જેવી આ વાત છે તેરમે
ચોકો કોના માપને ? અને તે જુદો પાડવાનું પ્રયોજન
શુ ? આ કાયદો પાપાતાતભાઈના મનને અને ખીજ
ધણના મનને છે બધાને તે ખૂંટી ગયા છે

શુદ્ધ—અશુદ્ધના વિવાદનું મારું ક્ષેત્ર નથી પણ
એક વાત ચપ્પ છે જે વાત અધૂરી છે તે આજના
જમાનાનાં અજાવાતમાં ટકવાની નથી આયુર્વેદ
અધૂરો હોય તો જોશજ અને જવોજ જોઈએ પણ
તે અધૂરો પણ નથી અને જવાનો પણ નથી
અધૂરા તો આપણે આ ગડમથતમાં પડી, પેટ ચોળાને
પીડા ભીની કરી, ન લાવવાના પ્રશ્નો લાવી ગહેવા
છીએ દુનિયાનું સારામાં સારું આપણામાં હમેરોઓ
અને આપણે ભરાભર રહી આગળ ચાલી દુનિયાની
હરોળમાં રહીએ અને દુનિયાના જ્ઞાનભડારમાંથી લઈએ

અને તેમાં હમેરતા પણ રહીએ એ પાપાનાનભાઈની
મનીષા રહી છે આયુર્વેદીય બનાવટોમાં અને તેની
અસરોમાં ઇટલુક એવું છે જે શરીર વિનાનના
ગાતાઓને પણ અચળો પમાડ છે જેમ આયુર્વેદ
આજની પોશ્વમાન અને ખીજ જ્ઞાનવૃદ્ધિઓમાં હમેરા
કરી શકે છે, તેમ ખીજ પથીઓના જ્ઞાનને હમેરો
આયુર્વેદમાં થાય તેમાં આયુર્વેદ ભૂસાર્જ જવાની કે
પાતળો પડી જવાની શકા આશકાઓ જ્ઞાને ?
આપણું અવગણણજ આ શકા—આશકાઓને જન્મદાતા
છે એટલું આપણે સમજી લઈએ તો આયુર્વેદ
ક્ષેત્રકુશળ છે—નિત્ય નિરંતર રહેશે

પાપાનાનભાઈ આયુર્વેદના નિઃપૃઢી ઉપાસક છે
અને ક્ષેત્રે કામ કરનારા છે પોત્રીશનના લોકો તેમને
નત્યા યા નથી એક વખત યુસાફરીમાં તે બે મિનિટ
મિનોની સાવ ટ્રેનમાં એકા ધર્મ ગયા તે વખતના
મુળ રાજ્યમાં આયુર્વેદના ડિરેક્ટર થવાની તેમને
આફર થઈ લનચાઈ જવાય તેવું તો ખરું પણ
એકમિનિટરેશનમાં પકડો માણસ કેવણી ક્ષેત્રે બ
કામને રહેતો નથી તેથી જે મટી વાણીતર થવાની
પરિસ્થિતિમાંથી પ્રધાનના આમદને નકારીને તે છટકી
ગયા હતા વિદ્યાર્થીઓની સાથે રહી વિદ્યાર્થી કરી
શકાય અને આયુર્વેદના ક્ષેત્રને વિગતારી શકાય તે
લાભનાએ તે કોનેજના પ્રિન્સિપાન ગયા છે તને પણ
નકારવી પડે એવા પ્રયત્ન આવે તો તે કરવું તેમને
મન મન વાત છે. પોત્રીશન મરતા સેવાક્ષેત્રને તે
વધારે મહત્ત્વ આપે છે અને પોત્રીશન એ સેવા
કરવાનું સાધન છે તે પૂરનાજ તે તેને વળગી રહે
છે એવી મારી માન્યતા છે આજના એકમિનિટરેટીય
જમાનામાં પોત્રીશન સાથે જ કરવા જેવા ફેટલાક
કામ મકામોના રહે છે એ આજની પ્રથા છે
આજના જમાનામાં કામ કરવું દોષ તો તે પ્રધાને
અનુકૂળ રહેવા પૂરતા જ તે આજે ને છે તે છે

મોંથી વધારે તો પાપાનાનભાઈ લાયકો છે ચાપુ,
રિલાવર કે પાધમજી તેમને ડારતી નથી. ખીક
જેવી ઝીજ તે સમજ્યા નથી કળનમાં તે અનુભવી
નથી લય ગ્રન્દથી તે કેવળ અજ્ઞય રવા છે લનજવા
નીમમારખાની તેમણે સાડામારી રાખી નથી ત્રામાણિક

અને નિર્બળ નિર્દોષ જીવન જીવનારના શબ્દકોષમાં
બીક-ભયને યથા નથી. જીવનની લીલીસૂકી તેમણે
હીક ઠીક ભેઈ છે. નથી તેથી તે કૂલાયા કે ગલરાયા;
પણ એકધારું નિષ્ઠાવાન સુચરિત જીવન તેમને કેડે
પડી ગયેલું છે—સહજ અને આભાવિક રહ્યું છે. આત્મ
મુખ્ય કારણ વારસાગત હોવા ઉપરાંત તેમના ધડતરને
આભારી છે.

બાપાલાલભાઈનું ઘડતર ગામડામાં શરૂ થયું.

શહેરમાં તે મઠરાણું અને ફરીથી ગામડાંમાં તેની
તાવણી થઈ; નગરમાં તેના ઉપરનો કાયમી આપ
ચડ્યો ગામડાં દૂપણુરહિત નથી અને શહેરી જીવનમાં
ક્ષતિઓ નથી એમ પણ નથી. ગામડાંનાં દૂપણુથી તે
દૂર રહ્યા છે અને શહેરી ક્ષતિઓ તેમને અપર્ણ થઈ
નથી. ગામડાંની નિખાલસ નિર્દોષતા અને નગરીની
આડબાર રહિત સંજ્ઞાનતાને અરવાળો તેનું નામ
બાપાલાલભાઈ. આવાઓથી ભારત સભર રહે
એ અલિલાયા.

આહાર માટેની કાળજી

મિનઘમઝીયાત્ હમેશા મિનઘ-રનેહપ્રચુર-બોજન જમવું નોઈએ.
મિનઘ બોજન ગ્વાદિષ્ટ લાગે છે. જઠરાગ્નિનું ઉદીરણ કરે છે, જતદી
પચી જાય છે, વાયુનું અનુયોમન કરે છે, શરીરની પુષ્ટિ સાધે છે,
ઉદરિની શકિતને વધારે છે, પાનની અભિદક્ષિ સાધે છે, શરીરનો વર્ણ
સારો બનાવે છે, માટે હમેશા મિનઘ બોજન લેવું.

માનાવશનીયાર હમેશા પ્રમાણુસર ખોરાક ખાવો નોઈએ માફકસર
ખાવાથી વાત, પિત્ત અને કફ આ દોષોમાં જરા પણ વૈચર્ય પામ્યા વિના,
આયુધ્યની વૃદ્ધિ જ થાય છે, આડો પેસાગ મુજેથી ભિતરે છે, શરીરની
ગરમીને બરાબર સાચવે છે, જરા પણ કષ્ટ વિના સહેવાઈથી પચી જાય
છે હમેશાં માત્રાસર ખાવું.

મીઝીઝનીયાર સવારનું ખાધેયું પચી ગયા બાદ સાંજે અને આજનું
ખાધેયું પચી ગયા બાદ સવારમાં આમ ખોરાક બરાબર હજમ થઈ
ગયા બાદ જ જમવું નોઈએ. પર્યા સિવાય ખાવા બેસવાથી એક
આમરમમાં બીજો આમરસ મળે છે અને એને લઈને જલદીથી સંધ્યા
દોષો પ્રકાપ પામે છે. બરાબર પચી ગયા પછી જમવાથી દોષો સ્વસ્થાનગ્ય
રહે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. ખાવાની વૃત્તિ શુભક્ષા બળે છે.

અમારાં વિદ્યાર્થીજીવનનાં સંસ્મરણો

ત્રિભોવનભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ
નિવૃત્ત શિક્ષક, શ્રી સયાજી હાઇસ્કૂલ,
વડોદરા

શ્રી. ત્રિભોવનદાસ ઈ. પટેલ ફેળવણીકાર તરીકે પોતાના પ્રદેશમાં જાણીતા છે. બાપાલાલભાઈને પણ યાદ ન હોય તેવા પોતાના સદાધ્યાયીનાં સ્મરણો, આ મદાનુભાવે અત્રે રજૂ કરી તે કાળજી તાદૃશ્ય પ્રતિગિય રજૂ કરું છે.

લગભગ અર્ધશતાબ્દી પૂર્વેના અમારા વિદ્યાર્થીજીવન પર દૃષ્ટિપાત કરવાનો એક શુભ અવસર મળતાં ખરેખર માડું દિલ હર્ષથી નાચી ઊઠે છે. સને ૧૯૧૪-૧૫ થી ત્રણેક વર્ષ દરમિયાન વડોદરાની મોટા ભાગની મુખ્ય પોળામાં એક જ ઔરડીના સહવાસી, સદ્ગાધ્યાયી અને સહચારી મારા પરમ રનેલી મિત્ર તે અત્યારના શ્રીમુત વૈષ્ણજ બાપાલાલ ગ. શાહના સ્મરણુભાગથી અમારા મીઠા સંબંધોના કંઈ કંઈ પ્રસંગો નજર સામે તાદૃશ તરવરે છે. એમના બધા મિત્રો સાથે એમનો મોરો સંબંધ આદર્શ જુમિકાએ હજી અત્યાર સુધી ચાલુ રહે એ એમનું અનોખું સૌજન્ય છે.

ભણે નિઃસ્વાના આમેદની ત્રીસ-પાત્રીસથી ચાલીસ વિદ્યાર્થીઓની તે વખતના ચાર ધોરણની (અત્યારના ધો. ૫ થી ૮) એક નાની માધ્યમિક શાળામાંથી હું વડોદરે બરોડા હાઇસ્કૂલમાં અં. ૯ માં ધોરણમાં ભણવા આવ્યો. વડોદરા જેવી પૂર જાહેજલાલીવાળી શ્રીમંત માયકવાડ નરેશની રાજધાનીમાં હું પોતે અમેરિકામાં આવ્યો હોત તો હું મને લાગતું હતું. હું ગભરાતો. અભ્યાસક્રમ કે તે સમયના અમારા વર્ગમાં ચાલતાં પાઠ્યપુસ્તકો સંબંધી કોઈ મને સીધો જવાબ આપે નહિ. એવામાં મને

ભાઈ બાપાલાલના મુંદર સ્વચ્છ સુવાચ્ય અને મરોડદાર હતાસહવાળી ખૂબ કાળજીથી લખાયેલી એમની અભ્યાસ નોંધવહીએ આકર્ષ્યો. એમાંથી હું મારે જરૂરી વસ્તુઓ ઉતારી ભાઈ પાછી તે એમના સ્થાને એમની જાણુ ગહાર જ બરાબર મૂકી દેતો. એમ કરતાં કરતાં થોડા દિવસોમાં મારે એમની સાથે દોઢી ચર્મ. તે વખતે એઓશ્રી શરીરે સુદૃઢ અને ખડનલ, મનના મક્કમ અને દિલના ઉદાર; એક બારે અધ્યાપકમિત્રી મારા એ સાથી હતા. ચિત્રકળાને પણ એમનો શોખ ભારે મુળદ્ધ સર જે. જે. આર્ટ્સ સ્કૂલની ત્રણે ઝેડોની પરીક્ષા એમણે અં. ૯ માં ધોરણમાં જ ઉત્તીર્ણ કરેલી. એમના ચિત્રશોખને સંગદોષ મને પણ લાગ્યા વિના રહો નહિ. એમણે મને બે ચિત્રપરીક્ષાઓ ઉત્તીર્ણ કરાવી હતી. પણ તે મુંદર લલિતકળા કામ માટેની કુદરતી બક્ષિસ મારામાં નહિ, એટલે મેં મારી મર્યાદા સમજી તે શોખ જોને કર્યો. અમારા બંનેના મદાધ્યાયી-સહવાસી અન્ય એક મિત્ર જહાદરપુરના વતની ભાઈ જીવાભાઈ બાપુભાઈ દેશાઈ હતા. તે એક સફળ સ્રમર્થ વરિષ્ઠ કોર્ટના વકીલ થયા. તે પોતે શરીરે ખૂબ મુકુમાર હતા. કોલેજ જીવનમાં તે ભાઈ ખૂબ ખડનલ ખેવાડી નીવડ્યા હતા. અમારી ત્રિપુટીમાંથી હું પોતે વિવાહિત હતો.

શ્રીયુત બાપાસાલ અને શ્રીયુત જીવાભાઈ ને એ લદાવેા લેવાનો જીવનમાં હવુ બાકી હતો. અમારા અબ્યાસ-કાળમાં અમને લખવરત્ર મળતી નહિ. અબ્યાસને એ બારે નકતર છે, લાવિ વિકાસમાં વિશેષ છે, એમ અમે નિષ્ઠાપૂર્વક માનતા હતા. એટલે બાઈ બાપાસાલેના લખેના પ્રતાવ એમના સનાતન લાવનાસેવી જૂત વેળાવુ પિતા તરફથી આવતા અમે બારે મૂંઝવણમાં પડ્યા. બાપાસાલભાઈ તે વખતે પણ પોતે નીચર હતા, વળી સુધારક વિચારશ્રેણી એમના આર્ચસમાજ વડિલજીંધુ ચુનીભાઈના સંસ્કારસિંચનથી ધરાવન. હતા. સુગ્રાથી જીજી અનેલી જડતા, અર્થહીન જની પુરાણી ચાલી આવતી બાળકગન જેવી સામાજિક કુરદિઓને તિરસ્કારતા બાપાસાલભાઈના દિલમાં તમન્ના હતી ધણુંક ધણું લાંગવાની, ધણુંક ધણું તોડવાની-આધુનિક મુંદરમ્ કવિની લાવના અનુસાર ધણુ જિંદગી અનિષ્ટા અને અનર્થો પર ધા ફટકારવાની. શિરછત્ર પૂજ્ય પિતાએ કરેલા લગનપ્રતાવનો વિદ્યાર્થી બાપાસાલે વિનયથી અને વિવેકથી વિરોધ તો જરૂર ઉઠાવ્યો. પણ તે જમાનાના માતાપિતાની પોતાના બાળકોને ઉતાવળે ઉતાવળે લગનપ્રતીથી જોડવાની ઉમ્મ લાલસા સામે સંતાનેનું શું ચાલે ? છેવટે નિષ્પાયે લાચારીથી પિતાના સંતોષ અર્થે વિદ્યાર્થી બાપાસાલે પ્રભુતામાં પગલાં મૂક્યા. તે ખરેખર પ્રભુતા-દિવ્યતા અને જીવનની પવિત્રતા સાચવીને સંયમને કિનારે કિનારે એમણે પોતાની વિદ્યાર્થી અવસ્થા નિર્ગમન કરી-અમે બધા મિત્રો સારી રીતે ધો ૯ મુ ઉત્તીર્ણ થયા. અમારા વર્ગના પચીસ વિદ્યાર્થીઓમાં અદ્યાર બધા જ વિષયોમાં સારોપાંગ સપૂર્ણ સફળ થયા. અમારા વર્ગનું પરિણામ આખી બરોડા હાઇસ્કૂલમાં સૌથી ઉત્તમ આવ્યું. મૌરોજીના વતની અમારા વર્ગ-શિક્ષક શ્રીયુત વી. કે. દેસાઈ સાહેબને અમારા તે સમયના ખૂબ ચૂસ્ત શિષ્યત્રેમી ડેડમાસ્ટર સાહેબ શ્રીયુત આર્ટે સાહેબે હાર્દિક ધન્યવાદ આપ્યા. અમારા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓએ પણ પોતાનો વિજ્યાનંદ મુખરોડિ તથા નાગતા ચા-પાણીથી માણ્યો. હાઈની રેલ આટલેથી ન અટકી. અમારા શોખીન સાથી જીવાભાઈ બા. દેસાઈએ ધીરેધી વાત મૂકી કે આપણા બધાની ફેલોના ડંકા પ્રમુદ્ધાએ વાગ્યા, તો એકાદ નાટક

નેર્મજે ત્રણેમાં જુએ રૂં સદગ્ વંદિય મોટો હતો. એ બાને મિત્રો મારી આમન્યા માને. ફું નાટક જીવાની વૃત્તિ-ગચિ ધરાવતો નાંદ. બનાં ખુશીથી જીવાભાઈની સાથે દું સંમન થયો. તે વખતે સીનીમા-બોલપટ કે ચલચિત્રો જગતમાં ન હતાં. નાટકમંડળીઓના નાટ્યપ્રયોગોથી જનનાને મનો-રંજનના કાર્યક્રમે મળતા હતા. અમે જીવા જ્યાં તૈયાર થયા તે હતું નાટક સરસ્વતીચંદ્રનું. નાટક તો નહારા માણસો જુએ એવી મારા મનની આન્તિ તે વખતે ટળી. તે નાટ્યપ્રયોગ ખૂબ શિષ્ટ પ્રકારનો હતો. સંસ્કારી નાગરિકો અને કેળવણીવાળા સજાજનોના મેળે ત્યાં જામરાતો. આવા નાટ્યપ્રયોગોની શૈક્ષણિક ઉપયોગિતા પણ અમને-ખાસ કરીને મને સમજાઈ. એટલે ત્યાર પછી મહિનામાં એક વાર અમે એવા મુંદર નાટ્યપ્રયોગોના લાભ લેતા. ધર્મોદા એવ ઠાપ તે તો અમને બે આનાની ટિકિટથી મળતો. અમારો લખવાનો વાર્ષિક ખર્ચ વાર્ષિક રૂ. ૧૨૫ થી ૧૫૦ મુધી આવતો. આજે તો એક મહિને આટલો ખર્ચ વિદ્યાર્થી માગે છે. આર્થિક, સામાજિક અને રાજકારણીય યુગપ્રવર્તન થયેલા પાછલી વાતો આજની દુનિયા ન માને. સુખી, ઉલોગી સાદું અને સંયમી અમારું વિદ્યાર્થીજીવન મધુરતાથી વ્યતીત થતું હતું. મુંબઈ વિદ્યાપીઠની તે વખતની બધા જ વિષયો અંજેજ માધ્યમથી શિખવાડાતા હતા તેવી મેટ્રિકની પરીક્ષા સને ૧૯૧૬માં અમે બધા મિત્રોએ પહેલે પ્રયત્ને જ પસાર કરી. અમારી બરોડા કોલેજ જનની ૧૭મી તારીખે જામડે. ત્યાં સુધીની એ લાંબી રજાઓના સદુપયોગ ભાઈ બાપાસાલ અને અમારા એક અન્ય સહૃદય રનેલી સહાધ્યાયી મિત્ર પારુરંગ ગોવિંદ વેણીકર વગેરે મિત્રમંડળે એક પચોપકારના કાર્યોએ કર્યો. સને ૧૯૧૬માં બંગાળના બાંકુરા જિલ્લામાં અને લશ્ચ જિલ્લાના જંબુગર તાલુકામાં ભારે દુષ્કાળ હતો. ધાસચારાની ભયંકર તંગી. અનન્યાળીના સાંસા-ટોરો અને માણસોના નિર્વાહ ઘણો મુશ્કેલ હતો.

આ દુષ્કાળમગ્ત લોકોના અકલ્પ અને અસલ મંકટના નિવારણાર્થે એક રાતકાર્ય બાપાસાલભાઈ, ભાઈ વેણીકર તથા અન્ય મિત્રોએ બેગા મળી રજાઓના દિવસોમાં વડોદરામાં ઉપાડ્યુ હતું. એમના

કાર્યના હેવાવપત્રો મને મારે ગામ મીયા-સરલાણુ જિ. લગ્ન મળ્યા કરતા. એમના આવા જનકલ્યાણના સુંદર કાર્યની પ્રેરણાથી મારા ગામના દરવારના ઉપનામથી ખ્યાતનામ આગેવાન સદ્ગત મયુરભાઈ ડીરાભાઈ તથા અન્ય આગેવાન ઉધરાતદાર સદ્ગત શ્રીયુત દાદાભાઈ ગાહ્વાઈ પટેલ (દાદા)એ મને સાથે રાખી ઘેરેઘેર ફરી દુકાળપીડિત લોકોની હાડમારીઓને ખ્યાલ લોકોને આપી યથાશક્તિ ફૂંડકાળો ઉધરાવ્યો અને રાહત સમિતિને પહોંચતો કર્યો. તે વખતે ભગ્ન તાલુકામાં ધાસચારાની સારી છત હતી. ત્યાંના ખેડૂતોને વધારાને ધાસચારો જલુસર તાપુકાના ખેડૂતોને ત્યાંના મામલતદાર સાહેબ દારા પહોંચતો કરાવતો હતો. આમોદના એક સજ્જન ખેડૂત શ્રીયુત દયાળજી પટેલે પણ મને મુખ્ય તેડી જઈને ત્યાંના દાનશીલ ધનિક વેપારીઓ અને વેપારીમંડળો પાસેથી આ કાર્યમાં સારી મદદ અપાવી હતી. પ્રચંડ આગ ફારવાને ડાલ-બે ડાલ પાણી છાંટવાના આવા અદ્ય પણ વેળાસરના ખૂબ કીમતી પ્રયાસો સેવાલાવી વિદ્યાર્થી બાપાલાલ અને તેમના મિત્રો થઈ થતા. તે સમયની વિદ્યાર્થી-આલમમાં આજના જમાનાનાં સુસંગઠિત વિદ્યાર્થીમંડળો ન હતા. છતાં પૂર્વ ગાંધી બાપુજીના રાજકીય ગુરુ ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલેજીએ રચાપેલા સર્વેન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી (ભારત સેવક મંચ) નામની સંસ્થા તે સમયના યુવકોને પ્રેરણાપ્રદાન હતી. એ સંસ્થાના એક પીઠ કાર્યકર, દાહોદ બીચ સેવામંડળના સંચાલક અને પ્રાયુક્ત સદ્ગત પૂજ્ય અમૃતલાલ વી હક્કરજીના રાષ્ટ્રવાદી સંકેતોના રાહત કાર્યો ચલાવતા. તેવાં રાહતકાર્યોની શાખાઓ દારા આણું જનકલ્યાણનું કામ ચર્ણ. એવાં કાર્યોમાં જોડાઈ જઈ ભાઈ બાપાલાલ વિદ્યાર્થી અવગ્યામાં પણ તન, મન અને ધનથી કામ કરતા અને પોતાના મિત્રોને પણ એ માર્ગે દારતા યુગગાના આગેવાન કાર્યકર, દેશની આઝાદીના ચરનીર મુલત અને સેનાપતિ સદ્ગત શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ પુરાણી અને તેમના બંધુ અરવિંદ આશ્રમવાસી ગેગસાધક શ્રીયુત અણુભાઈ પુરાણીની પ્રેરણાથી ચાલતા રાષ્ટ્રસેવક મંડળના બાપાલાલભાઈ વિદ્યાર્થી અવગ્યાથી આજીવન સભ્ય

રહ્યા, અને ડાહ્યાભાઈના માર્ગદર્શનથી, પોતે પાછળથી વૈદ જનીને હાસિટ જેવા વાહનવ્યવહારનાં માધનથી ખૂબ દૂર એવા ગ્રામ્ય પ્રદેશમાં યથાર્થ ગ્રામસેવક થઈ, વ્યાયામમંદિર અને દવાખાનું ચલાવવાની ભેવડી જવાબદારી એમણે મહર્ષ અને મદ્દજનાથી ઉઠાવી. ત્યાં રહી વૈદકના તાલીમાર્થીઓને પોતાને ત્યાં રાખી વૈદો તૈયાર કરતા અને પોતાના જ્ઞાનને અને અનુભવોને લાલ બીજી જમતી પેદીને આપતા રહ્યા. આ દિશાને એમને સર્વોચ્ચ વિકાસ તે સુરત આયુર્વેદિક કોલેજનું એમનું ગૌરવવંતુ આચાર્યપદ.

મેટ્રિકની પરીક્ષા આપ્યા બાદ સન્માર્ગે વ્યતીન થતી જનાણાની લાંબી રજાઓ પૂરી થતાં ઉચ્ચ અભ્યાસ મારે અમે સી મિત્રોને બરાડા કોલેજમાં પ્રવેશ મળ્યો ત્યાં ડોલેજના પ્રિવિયસ ઈયર-વિનયનનું પ્રથમ વર્ષ તથા ઇન્ટર આર્ટસને અમારો અભ્યાસ થયો. મારી બાદદારત પ્રમાણે ભાઈશ્રી બાપાલાલે ઇન્ટર આર્ટસમાંથી કે ત્યાર બાદ કોલેજનો અભ્યાસ છોડ્યો અને ભગ્ન પાસેના ગામ આંધરમાં વસતા ધુરંધર વૈદરાજ અમૃતલાલ પટ્ટણીના સંસર્ગમાં રહ્યા. તેમની પાસે ચરકસૂત્રનો અભ્યાસ એમણે આરંભ્યો. શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ પુરાણીના માર્ગદર્શન-દેખરેખ નીચે ભગ્નમાં તે વખતે એક હાઇગ્રૂલ ચાલતી હતી. એ સંસ્થામાં પણ ભાઈ બાપાલાલ આંધરથી રોજ ભગ્ન જઈને સેવા આપતા. આ પ્રતિ એમના દિલમાં ઉભરાતા, ઉજળતા ભવેશાભિમાનને લઈને હતી. કારણ કે તે સમયના કેવળ કારકુનિયા શિક્ષકથી કોઈને સતોપ ન હતો, એટલે શ્રી ડાહ્યાભાઈને થયું હશે કે લાલે, એક સ્વતંત્ર શિક્ષકમંચા ચલાવી બાળકોમાં નવીન ભાવના, નવીન પ્રકાશ-આઝાદીની દવા ફેલાવીએ અને બાપાલાલભાઈનો એ કાર્યમાં પૂરો માથ દનો. સ્વદેશાભિમાની એક દાંડીકુચ દરમિયાન ભગ્ન સેવાશ્રમના કેન્સ-સંચાલક મદ્દજના નાનુકલાલ નદલાલ ચોક્કરી પણ આ શિક્ષકકાર્યમાં જોડાયા હતા. એ સંસ્થાની મુલાકાતે જવાનું મારે થયું હતું. ત્યારે મારા મિત્ર બાપાલાલનું શિક્ષકકાર્ય અવગ્યાવાની

મને તક મળી હતી. એકાદ ઐતિહાસિક ઘટના રામાયણના પ્રસંગમાંથી એમણે ઉપાડેલી. ‘રામનું’ જીવન આદર્શ કથી કથી રીતે’ એ વિષયની આલોચના એમણે ખાસ વિશદતાથી અને સચોટતાથી કરેલી. પ્રથમ કક્ષાના તાલીમ પામેલા ડોક્ટર અનુભવી સફળ શિક્ષકની યાદ અપાવે એવું એમનું કામ મને તે સમયે લાગ્યું. એટલે શિક્ષક તરીકેની એમની યોગ્યતા પણ અનુપમ હતી. પણ ભગવાને બનાવ્યા એમને વૈદ્યરાજ; અને જેનું પંથેય કોઈ રીતે નિર્મિત ન હતું તેવા હું પોતે, ઘર્ષ પડ્યો. જીવનભરનો સીધો મારો બેખધારી શિક્ષક.

શ્રીયુત બાપાલાલે આયુર્વેદાયાર્થ યર્ષને પોતે પોતાના ધંધાથી અઢળક ધન કમાવાની દૃષ્ટિ રાખી નહિ. દેશસેવાનું યત્ન એમણે આજ રાખ્યું. એમની આ પ્રકારની પરોપજ્ઞી જીવનયાત્રા સરગત શ્રીયુત છોકરાઈ પુરાણી અને એમના મંડળની પ્રેરણાને આભારી છે. ગામડાંના દીનદરિદ્રની સેવા એજ ખરી દેશસેવા છે, પ્રભુસેવા છે, એમ માનીને જ રહેવે કે બીજા વાહનવ્યવહારનાં સાધનોથી દૂર અંદરના ભ્રામ્યપ્રદેશમાં હાંસિટ જેવા દિન્દુ-મુરિલભ વસ્તીવાળા કર્યાને ધર્મજાતિના ભેદ વગર પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું અને ત્યાં રહી વૈદ્યરાજ શનાણાઈને પણ આયુર્વેદની તાલીમ આપી. આ રીતે આજ ધરેડથી જુદા જ, જનતાને અતિ ઉપયોગી જીવનના માર્ગે જવાનોને વાળ્યા.

શ્રીયુત બાપાલાલે દેશની આઝાદીની લડતમાં પૂન્ય ગાંધી બાપુજીના અસહકારના આંદોલનને પણ ટેકો આપ્યો અને ત્યારબાદ રાષ્ટ્રની સ્વરાજ્ય સાધનાને તેની બધી કક્ષાએ એમનો સુંદર સાથ હતો. મૂળથી જ એ પોતે સ્વતંત્ર વિચારક હોઈ કેન્દ્રનું ગાયુ ગાવાની એમને ટેવ ન હતી. પૂન્ય ગાંધી બાપુજીના આરોગ્ય સંબધી અને તેમના ખાસ કરીને જોરાકના અખનરાઓની તેઓશ્રી આગવી અને અનોખી પૈઠાનિક દૃષ્ટિએ ઠરેલ ગંભીર ચર્ચા કરના હતા. મદ્યગત સાક્ષરથી રામનારાયણ વિ. પાઠક સાહેબના તંત્રીપદે ચાલતા માસિક “પ્રસ્થાન”માં છટથી આવી એમની ચર્ચાઓ આવતી હતી. શરૂઆત, દ્વિ-તાંબુલ

વગેરે જોરાકની એમની ચર્ચા ખૂબ જનભોગ્ય હતી. આમ અથાગ પરિશ્રમ અને કઠોર પુરુષાર્થથી એમનું જીવન ઘડાયું છે.

આયુર્વેદની પોતાની વસ્તુઓ એલોપથી સાથે કેટલી સુસંગત કે તેનાથી કેટલી વિસંગત છે, તે એઓ પોતે ખાસ કાળજી અને નિરાશિમાનથી નોંધ-તપાસી લેતા. પોતાના વિષયના ગહન જ્ઞાન અને બહોળા અનુભવનો એમણે કોઈ દિવસ ધમક સેવ્યો નથી. ન્યાયી મળે તવાથી વિનમ્ર ભાવે સત્યશીલકની નજરે જ્ઞાન સંપાદન કરી સંશોધનનું કાર્ય એમણે આગળ ધપાવ્યે રાખ્યું. વડોદરા રાજ્યના પ્રજામંડળના એક જૂતપૂર્વ પ્રમુખ સારંગ્ય અને શ્રીમંત મહારાજ સવાજીરાવના અંગત ડોક્ટર સાહેબ શ્રીયુત સુમંત મહેતા સાહેબે એમની નામના સાંભળીને પાટણની આયુર્વેદ કોલેજના આચાર્યપદે સેવા અર્ધવાની માગણી શ્રીયુત બાપાલાલભાઈ પાસે કરેલી. પણ એ વાતનો એમણે એમનાં પોતાનાં અંગત કારણોથી સાંભાર અસ્વીકાર કર્યો હશે. ઉવટે એવી જ કે તેથી સવિશેષ જવાબદારીવાળું સ્થાન મુસ્તની આયુર્વેદ કોલેજનું આચાર્યપદ શોભાવવાનું ગૌરવ પ્રભુએ એમને અપાડ્યું. તેથી દેશને અને ખાસ કરીને ગુજરાતને ખૂબ ફાયદો થયો. એમના બહોળા અનુભવ અને જ્ઞાનનો લાભ ગુજરાતની બીજી પેઢીને મળતો રહ્યો. કઈ વૈદ્યો એમના હાથે તાલીમ પામ્યા. વિમરતા આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર થવામાં એમને ફાળો નાનોમ્હતો નથી. એમની યોગ્યતાથી એમને દેશવ્યાપી નામના મળી.

વૈદ્યો તો જુદા લખા. તેમાં આ જીવાને જુદી ભાત પાડી. સૌરાષ્ટ્રના એક રાજદરબારી હાંઠવાળા સુવિખ્યાત વૈદ્યરાજની મુલાકાતે આ ચિત્ર ગયા હતા. ત્યાં અગવધાને પ્રવેશ મુકેલ હતો. શ્રીયુત બાપાલાલે પોતાના નામથી તે વૈદ્યરાજને સંદેશ કહેવડાવ્યો. એટલે તે જીજ્ઞાસુ મુરખીશ્રી દોડતા આવ્યા શ્રીયુત બાપાલાલને ભેટવા અને બાપાલાલને જોતવિંત તેઓશ્રી ચક્રિત થયા. “આપ જ બાપાલાલ છો ? મેં તો તમને ઘણા ધરડા માનેલા”-ગુજુ જ પૂજનું સ્થાન છે, નહિ કે જાતિ કે ઉંમર, એ સૂત્રનો અનુભવ

પેલા મોટા વૈદરાજને પણ શ્રી બાપાલાલ વિશે થયો
શ્રી બાપાલાલે જુવાનીમાં પણ આમ ગાલીચ અને
ધૈર્ય દાખવ્યા હતા પોતે ઠરેલ-ઠાવકા અને સાથે
હસમુખા અને વિનોદશક્તિની પણ હતા એમના
રમણ સ્વભાવને ધર્મને દીખાડી શક્યાના વિદ્યાર્થીઓના
ટાળા સાથે પણ એઓશ્રી એકરસ થઈ જતા તે
વખતના બાળીતા નકલ કરનારા શ્રીયુત ભાઈનીકરની
પણ નકલ કરનારા અમારા એક સદ્ગત મહાધ્યાયી
નાગરમિત્ર નસુભાઈ જી દેશાઈ જેવા દીખીળીની
સોમતે પણ એ રગાતા એમનો આવો મિનનસાર
સ્વભાવ જનતાનો સ્વભાવ પારખવામાં ખૂબ સહાય
થઈ પડ્યો

ખાસ કરીને એમના જીવનનો ખ્યાન નીચેની
અંગ્રેજી પંક્તિઓનું હાર્દ સમજવાથી કીક આવશે
એ કા યનો ધ્વનિ શ્રી બાપાવાતના જીવનમાં
રણકયો છે

To suffer woes which hope thinks
infinite

To forgive wrongs darker than death
or night

To defy power that seems omnipotent,
To love and bear—

To hope till hope creates from
its own

Wreck the thing it contemplates

Neither to change nor falter, nor
repent,

This Titan-like thy glory is to be
Good, great and joyous beautiful and
free,

This alone is life, joy, empire and victory

[કા યનો ભાવાર્થ —

આશા પણ અણખૂટકા (અનંત) માને એવા દુ ખો
વેઠવા-મૃત્યુ અને રાત્રિ કરતા પણ કાળા અધકાર
ભયો અ યાથો દરશ્ય કરવા-સર્વશક્તિમાન
જ્યોતી હોય તેવી સત્તાને પણ પડકારવી—

સાહસ અને સહન કરવું—

આશા એટલે સુધી રાખ્યા કરવી કે આશાના
લગભગથી જ આશાએ ચિંતવેલ વસ્તુ નીપજ આવે

રવુ નહિ-ડગરુ નહિ-તથકરુ નહિ-એટલે
પગતાવાતુ પણ કારણ નહિ

સજ્જન, મહાન, આત્મી મુદ્ર અને સ્વાધીન
થવામાં જ તારી આ જગી પ્રતિષ્ઠા અને નામના છે
આ જ માન જીવન આનંદ, સામ્રાજ્ય અને (વનનો)
વિજય છે]

આ કા યના હાર્દ અનુસાર શ્રીયુત બાપાલાલે
પોતાના જીવનનું ધડતર કહ્યું છે, જીવનના અનેક
વિધેની હારમાળા વટાવી એઓશ્રી વિજયને વર્ષા છે

આવું ધીરવીર, સુલીલ અને સૌજન્યમૂર્તિ
આપણા વૈદરાજો સમજતાથી પડિ વટાવી એ અમે
સૌ મિત્રો અને રનેહી રને તેમ જ એમની સેવાને
પાન જનેના સદૃશ થો અને મન્નારીઓ માટે ભારે
હર્ષ અને ઔરવનો પ્રસંગ છે એમની પદ્ધિપૂર્તિ
નિમિત્તે રચાયેલા સન્માન સમારભે અમારા એમને
હાર્દિક અભિનંદન છે અને જનતાને એમની સેવાના
લાલ હજી દીર્ઘકાળ સુધી મળતો રહે તે અર્થ પ્રભુ
એમને નિરામય દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષે અને ભાવિમાં એમની
પાત્રી શતપૂર્તિ ગોઠવાય એ જ અમારી અતરની
અભિલાષા

મારો નિકટનો પરિચય

યશવંતરાય રામરામ જોષી (B. A. ૬.)

પુણેલીમડળે સન્નેદમા જેતીવાડી કાર્મ શર કરેલું તે માટે યશવંતરાયભાઈને બી. એલ. થવા માટે કહેવામાં આવ્યું. ડિગ્રી મેળવી આવીને માસિક રૂપિયા ૩૦ ના પુરસ્કારથી તેમણે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું, અને ઘણાં વર્ષો સુધી એ જ રીતે પોતાનો નિભાવ કર્યો. આજ સુધીની પોતાની ૭૪ વર્ષની ઉંમર તેમણે એકૂતો માટે ખર્ચ્યો છે. તેમના માટે સહકારી સોસાયટીઓ, છત્રો, ગ્રેસો ઊભાં કરવા અને વ્યવસ્થિત કરવાં, એ જ તેમના જીવનનો ઉદ્દેશ રહેલો છે. શ્રુજગતની સહકારી પ્રવૃત્તિઓના તેઓ આદ્ય પ્રણેતાઓમાંના એક છે.

બાપાલાલ ગરખડાસ વૈદ્ય મૂળ પંચમહાલ જિલ્લાના સણસોલી ગામના વતની હતા. એમના પિતા નાના જમીનદાર અને કપાસ વગેરેનો વેપાર કરતા. તેઓ જન્મથી ખાનદાન કુટુંબના નબીરુ છે અને ધરના પ્રથમથી સુધી ગણાય. બાપાલાલભાઈ કોલેજના અભ્યાસ અર્થે ૧૯૧૧ કે ૧૨ માં વડોદરા આવેલા અને એમના પિતાની હઠથી એમને વફાલ કે ડોક્ટર બનાવી તે વખતના આગળ પડતા માણસોના ધ્યેય મુજબ, તેમને સુધી અને સમૃદ્ધ જીવન જીવતા બનાવવાની હતી.

બાપાલાલભાઈ વડોદરા લાલુવા આવ્યા તે વખતે વડોદરામાં બાજવાડા મહોદ્દામાં લક્ષ્મીનાથ બાપામ-શાળા ચાલતી હતી. એ અખાડામાં તેઓ કસરત કરી શરીર મુખારવા દાખલ થયા. પરંતુ આ બાપામશાળા એક જુદી જ વસ્તી હતી. છોકરામાં પુરાણી, જેને દેશસેવાનો રંગ લાગેલો હતો અને જેઓ અરવિંદ ધોષના શિષ્ય હતા, તેમણે શ્રુજાતમાં દેશ માટે સંગીન કામ કરવા માટે પાંચે નાખવા નક્કી કરી, ડેટલાઃ મિત્રા સાથે આ બાપામશાળા છોળી કરેલી. આ બાપામશાળામાં શરીરને કસરતથી કરી મુદ્દ તો બનાવવાનું હતું. પણ તે ઉપરાંત સહનશીલતા,

અનમજબૂતી, ઉચ્ચ વિચાર, દેશપ્રેમ વગેરેની પણ તાલીમ લેવાની હતી. એ અખાડાની પ્રવૃત્તિના હેતુ સંપૂર્ણ રીતે જ્ઞાનવશકિતઓ ખીલવી દેશના ઉત્થાનમાં એ સક્રિયને કામે લગાડવાનો હતો.

શ્રુજાતના જીવાનો શરીરે નિર્માણ હતા. તેમને તૈયાર કરવાના હતા. આ રીતે શરીરને મરાવર બનાવી, શરીર અને મનને મુદ્દ બનાવી, દેશને પરતગ્રતામાંથી મુક્ત કરવા, અને માણસોને યોગ્ય સેવા માટે લાયક કરવાનો અખાડાનો હેતુ હતો. અને એ રીતે માણસો તૈયાર થાય એટલે જુદે જુદે રથળ, જુદા જુદા કામે માટે મુખી દેશમાં દેશપ્રેમની નવમન્યુતિ લાવવાની હતી. આ હેતુ બર લાવવા અખાડામાં કુન્તી અને બીજી બાપામની રમતો ઉપરાંત દર શનિવારે પાંચ-સાત માર્ચલ દોડવાની પણ ટેવ પાડવામાં આવતી. દર શનિવારે દેશનેતાનાં કામે ને જીવનો વચ્ચાતો ને ચર્ચાતો અને સાંજે અમુક વિષય ઉપર દરેકને બોલવાનું કહેવામાં આવતું. આ રીતે અખાડામાં આવનારમાંથી યોગ્ય શક્તિવાળા માણસો તૈયાર કરી તેમને અજીવન દેશના કાર્યકર્તા બનાવવા પ્રયત્ન રહેતો. એ સંસ્થામાં દાખલ થવાનું સહબાગ્ય બાપાલાલભાઈને પણ પ્રાપ્ત થયું.

ડાબેથી જોવા : (૧) કુ. કુચુભાઈ, (૨) સો. જાનભાઈ, (૩) આપાલાલભાઈ,
(૪) વિ. પ્રફુલ્લભાઈ (૫) સો. મુશા પ્રફુલ્લભાઈ
જોડેલાં બાળકો : આજલિ, વિ. આનંદ, મંજરી.

તે કાળે જીવનમા મોજશોખને તિતાજસિ આપી અને કુટુંબીજનોને દુલ્હીને અગર તેમનાથી છટા થઈને પશ્ચ દેશ માટે આજી જીવન યતીત કરનારા જે માણસો અખાડા પદ્ધતિએ ઉત્પન્ન કર્યા તે પૈકીના એક બાપાલાલભાઈ છે તેમણે પુરાણી-મહાના આદેશ મુજબ દેશ માટે જીવનભર કામ કરવાનું અને એ રીતે કુટુંબીજનોની નારાજી વહેારી, કામ કરવાનું નત રવીકાણું

મહાના હેતુ અનુસાર તેમને મુળર્થ ડોક્ટર થવા મોકલના પરંતુ ત્યાં એઓ બીમાર પડી જવાથી પાછા આવ્યા તે માગ મારી જાણ મુજબ ૧૯૧૭ નો હતો

આ વખતે મહાના કાર્યકર્તાઓએ ભરૂચ જિ નાને પોતાનું પ્રથમ કામ કરવાનું મથક નાવવા ધારેલ હોવાથી છાકુભાઈ પુરાનીએ પોતાના મ્માએના સાથીઓ સાથે ભરૂચમા કેળવણીમાળ કાઢી, ધી ન્હુ દંગીશ મફલની ગ્યાપના મેલી અને ત્યાં છાકુભાઈ બધાના મુખી હતા બાપાનાવ મુગર્થથી પાછા ફરતા છાકુભાઈએ તેમને વેદુ ક્ષીખી ગામડામા ગોઠવાઈ જવા સલાહ આપી આ વખતે ભરૂચ પામ આરંભ ગામમા હરિભાઈ અમીન નામના સખી મુજબનું ધર્માદા આયુર્વેદ દવાખાનું ચાનું હતું તેમા અગ્રતાનાલ પદ્મણીજી મરીને એ નિષ્પાત અને સેવાભારી વૈદ્ય હતા તેમની પાસે વૈદ્યનેા અભ્યાસ મરી લેવાની બાપાનાલભાઈ માટે ગોઠવણ કરી આપી વિદ્યાર્થી અને શુરુ બેઠક ખતીના ને દોસીલા હોવાથી ધારેત કામ બરાબર થયુ એમની પામે બાપાનાલભાઈએ લગભગ બે વરસ અભ્યાસ કર્યો પરંતુ આ કામ દરમિયાન એ ધરથી લગભગ હોવાથી એમના ખાનપાનને ખર્ચ એમણે જ મેળવવાનો હતો અને તેથી છાકુભાઈ, પોતાની રૂલમા એ-બે કલાક શિક્ષક તરીકે એમની પાસેથી કામ લઈ તેમને માસિક રૂ ૨૦ આપતા, તેમા તેમણે પોતાનેા ખર્ચ નભાવી નેવાનો હતો

પદ્મણીજી પાસે વૈદ્યનેા અભ્યાસ પૂરો કરી વનરપતિના અનુભવ અર્થે ચોડા વખત માટે તેઓ કચ્છ શ્રી જયકૃષ્ણ દંડજી પાસે ગયા ને વનરપતિ શાસ્ત્રનેા હાડા અભ્યાસ કર્યો, જે બાપાનાલભાઈએ પાછળથી લખેલા નીધ દુની ત્રય ઉપરથી માલૂમ પડે છે

તેઓ કચ્છથી અભ્યાસ પૂરો કરી આવ્યા તે વખતે હું પણ આજીવન સભ્ય તરીકે મહાના કામ કરતો હતો બી એ નો અભ્યાસ છોડી મહાના આદેશ અનુસાર હું પૂના જઈ ખેતીવાડીનેા ટ્રેનિયુએટ થયો, ને મારે ગામડામા રહી કાર્મ કાઢી લોકોમા કામ કરવાનું હતું તે મુજબ ૧-૧૭મા મે ભરૂચ જિલ્લાના અકનેધર તાલુકાના સભેદ ગામે કામની શરૂઆત કરી જુદા જુદા ક્ષેત્રોના નિષ્ણતો બનાવી, જુદા જુદા ગામમા તેમને મુકવાનો મહાનો ઉદ્દેશ હતો

ભરૂચમા કેળવણી મહા કાઢી ન્હલ શરૂ કરી ત્યાં એ ચાણું નાખ્યું હતું અને બીજી સભેદમા ત્રણ થયું પણ બાપાનાવ તૈયાર થઈને આ યા ત્યારે તેમને હાસોટ મુકામે મુકવા મે મહાને જણાવ્યું તનો વીકાગ થયો પરંતુ વદ તરીકે હાસોટમા શરૂઆત કરવાને અમગી કેઈ પામે સાવન ન હતું તેથી હાસોટના નાણુ મુજબેા પાસેથી રૂ ૧૦૦-૧૦૦ ની રકમ વર્ષ રૂ ૩૦૦ થી હાસોટમા બાપાલાલના વૈદ્યની ગચ્ચાન થઈ

હાસોટમા વૈદ્યને મુકવાને હેતુ એ વિભાગને એ સારો મર્થકર્તા મળી રત હતો વળી દવાની રી પણ બે આના ગમ્પવામા આવેની, જેથી લોકો પણ રાહત અનુભવે વૈદ્યના મેવાગવી ગમ્પથી ચોડા જ વખતમા તઓના તરફ ચોકોની નીતિ જમી વળી વૈદ્યનું તેમનું સાડુ ગાન પ્રાસાશ્ચિક વર્નન, ખત અને માગજીને લઈ હાસોટમા અને હાસોટ મહાનના ગામોમા તઓ જાણીતા ને માનીતા થયા કેટલાકના તો તેઓ જાણુના કુટુંબના વૈદ્ય બની ગયા તઓ હાસોટમા ૧૯૦૧મા આ યા ને ૧૬ વરસ લગી હાસોટ રહી સેવા ભજવી અને એ દરમિયાન હાસોટ અને હાસોટ મહાનના ગામોને તેમના વદમના ગાનનેા, તેમના પ્રમાણિષ્પણનેા ને શુદ્ધ પ્રેમનેા લાલ મળ્યો દવા મરી વખતે તેમને શુ કર્માર્ક થયો તેના ઉપર એમણે કઠી ધ્યાન આપ્યું નથી, પાણુ દર્દાનું દર્દ મટાડવા િ જ એમની તમન્ના રહેની આ ઉપરાત હાસોટના યુવાનોને સુદ. બનાવવા એક અખાડો પણ યોયેનો અને તેમા પણ અખાડ અવના તાનીમ આપતા

હાસોટમાં આત્મ્યા પછી થોડા જ વખતમાં તેમના પ્રેમાળ અને સહૃદયી દેશપ્રેમી સ્વભાવને લઈ ઘણાના મન તેમણે છતી લીધાં અને એ વિભાગના મુખ્ય કૅબિનેટી કાર્યકર્તા થયા. દેશકામ માટે માથે આવતા ખર્ચ કરવા તે કહી અચકાયા નથી. કૅબિનેટના કામ માટે વરસમાં બેત્રણ વાર ગામડે ગામડે કરતા અને લોકોનાં દુઃખો નિવારવામાં બને એટલેા ફાળો આપતા એક વખતે એાલા ગામે આગ લાગી, અડધું ગામ બળી ગયું, ત્યારે આગની વાત સાંભળતા પોતાના મિત્રો સાથે ત્યાં પહોંચી ગયા. પેપરામાં ગલત માટે મદદ માગી અને તેમના અગત પ્રવનથી એાલા ગામ ફરીથી બંધાયું; તેની અમર કોંગ્રેસ માટે આજે પણ ત્યાં બોલે છે.

૧૯૩૦ માં હાકીમ વખત મીઠાની લડત કેંગ્રેસ જીતી કરેલી તે વખતે હાસોટ મહાલમાં દનાઈ ગામે વહખાડીયા મીઠું પાકેલું, તે મીઠું લૂંટવા દનાઈ ગામે કેંગ્રેસ તરફથી, અમારા બેની આગેવાની નીચે હાવણી નાખેલી. નવપંસેવકો હાવણીમાં આવતા, ગામડે ગામડે પ્રચાર અર્થે જતા ને હુકીબંધી મીઠું લૂંટવા જતા. એમને પકડવાને પોલીસ હાવણી પણ બીજી માણ પકેલી હતી. એ પણ અમહકારની મીઠાની લડતનું એક મુખ્ય ધામ બનેલું. આ હાવણીને ખર્ચ, અનાજ, બધું ગામડાંમાંથી ફરીને મેળવાયું ને મોઢો બેવાને મેળાની મારફત બેગા થતા. આ વખતે હાવણીમાં કામ કરનાર નવપંસેવકોનું ઘડી પછી શું થશે તે કોઈ બાણુનું ન હતું છતાં હિંમતથી મોઢો કામ માટે બહાર આવતા. આ હાવણી નિભાવવા ને તેનું કામ પાર પાડવામાં બાપાલાલે લારે દિન્રાત, માહસિકતા અને કાર્યદક્ષતા બતાવેલી. સાચા શીર્ષથી એ લડતને પાવવાની હતી, તે કામ બાપાલાલે પ્રેમપૂર્વક કર્યું. આ વખતે એમના ઉપર પણ સરકારની ખફામરજી બેનરેલી, પણ કાય રાખ્યા વગર તેઓ કામ કરે ગએલા.

હાસોટમાં તેઓ ૧૯૩૯ સુધી રહેલા અને ત્યાંથી તેઓ ભરૂચ ગએલા. ત્યાં પણ તેમના ઉમદા સ્વભાવને બઈ પેઢ તરીકે અને બહેર કાર્યકર્તા તરીકે સારી નામના મેળવી. ત્યાં પણ સ્વતંત્રતાની લડતમાં ઠીક ઠીક ફાળો આપ્યો. બાપાલાલભાઈ સ્વભાવે ખંતીલા, આનંદી અને લીધેનું કામ પાર ઉનારવાની ગતિવાળા હોવાથી તેમને

ધંધો નાખાલસતાથી કરતા પરંતુ કૅબિનેટનાં કામ આવતા પ્રથમ કામ તેને ગળ્યાતા. હાસોટમાં રહી એમણે કેટલુંક ગ્રસ ઉપયોગી વૈદકીય સાહિત્ય લખ્યું છે, જેને લઈ તેઓ ગુજરાતમાં બખીતા થયા. વખેલા પુતકો હપાવવા પૂરતી હાસોટમાં કમાણી કરેલી નહિ, પણ લોન્ડોના જ મંદ હતો તેથી પુસ્તકો હપાવવા માટે બાપૂજી મિલકતને ઉપયોગ કરવો પડેલો. એમનું જીવનધ્યેય પૈસા કમાવાનું ન હતું, પણ દેશસેવાનું હતું. તેમના જીવનનાં બે મુખ્ય ધ્યેય મને ટેખાયા છે. પ્રથમ, દેશસેવા-બહાર પડે તેમાં ખપી જવું, અને બીજું ધ્યેય, વૈદ તરીકે પ્રામાણિકપણે પ્રાને રાહત આપી, રોગો થયા પછી દવા કરવાને બદલે રોગો ન થાય એને માટે કાળજી રાખી સગ્રાય તે માટે લખાણ તૈયાર કરવું આમ તેમના સહૃદયીપણાએ પ્રજાપ્રેમ છલ્યો છે.

તેઓ જ્યારે ભરૂચ હતા ત્યારે એક વખત શ્રી રતનલાલ ખાડવાળા તેમની મુલાકાતે આવેલા, અને સ્વામીજી આત્માનંદ સરસ્વતીની ઇચ્છા મુજબ એક આયુર્વેદિક કોલેજ સ્થાપવાની થોળના વિચારેલી, અને બાપાલાલભાઈને સરત આવી એ થોળના મુળ્ય કોલેજ ચલાવી આપવા આગ્રહ કરેલો; અને એમના ન્વભાવ પ્રમાણે તેઓના આગ્રહને વશ થઈ કોલેજની ગ્થાપના કરવા સરત ગયા અને આજ લગી ત્યાં જ છે.

જેવા શુદ્ધ અને સહૃદયપ્રાવધી એમણે વેદકને અભ્યાસ કર્યો તેટલા જ ઉત્સાહથી તેમના હાસોટ વસવાટ દરમિયાન ચારપાંચ વિદ્યાર્થીઓને એમણે ધેર રાખી વૈદકને સારો અભ્યાસ કરાવેલો, જેઓ પણ આજે પોતાના ધધામાં સારી પ્રગતિ કરી રહેલા છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબના મારા મિત્ર અને એક પંથના પ્રવાસી જેવા બાપાલાલભાઈની પરિપૂર્તિ પ્રમે તેમની સાથેના મારા જીવનપ્રસંગો ને અનુભવો આલેખતા મને ઘણો આનંદ થાય છે એક સામાન્ય દેશસેવક તરીકે જીવન શરૂ કરી પોતાના જ્ઞાન, કર્મ, સહૃદયતા અને નિખાલસતાને લઈ સમાજમાં જે ઉત્તમ પદને તેઓ પામ્યા છે તે જોઈ તેમના એક જના સાથી તરીકે મારું દેહું હમેશાં હરખાતું રહ્યું છે આ પ્રસંગે હું મધ્યું કે તેઓ હવે સારું ગ્વારધ્ય બેગાયે અને પ્રજાગામી બની જીવનહેતુ સમજ કરે.

પુરાણીમંડળના ભેરુ

મૂળજીભાઈ તસાદી

૧૮. છોડુભાઈ પુરાણીએ ભરમ્મા કેળવણીના પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી ત્યારે બાળમંદિરથી તેઓએ પોતાનો એકઠો ઘૂંલ્યો. મૂળજીભાઈ ત્યારે રેલવેમાં નોકરી કરતા હતા. તેમને બાલમંદિર માટે બોલાવી લેવામાં આવ્યા અને પુણીથી પોતાની નોકરીનું રાહનામું આપી તેઓ તેમાં જોડાયા. જીવનભર તેમણે આ જ પ્રવૃત્તિ આદરી છે. શ્રી. અરવિંદ કાર્યાલય ઉત્કૃષ્ટ કરી, તેમણે ઘણાં પુસ્તકોના ગુજરાતી અનુવાદો કરાવ્યા છે. અને હાલ “પથિક પ્રકાશન” શરૂ કરી અંશુભાઈનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન પણ તેઓ જ કરે છે.

પુરાણીભાઈઓએ વડોદરામાં લઢમીનાથ વ્યાયામ-શાળા શરૂ કરી સને ૧૯૦૬-૦૭માં. તેને ઉદ્દેશ ગુજરાતી યુવાનોને વ્યાયામની તાલીમ આપી તેમના શરીરને કસવાનો, વિકસાવવાનો અને સુદૃઢ બનાવવાનો હતો. આ મુખ્ય ઉદ્દેશની સાથે આ સંસ્થા દ્વારા શાળામાં અપાતાં શિક્ષણની પૂર્તિરૂપી અનેક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવામાં આવેલી હતી : (૧) નાના-મોટા પ્રવાસ કરવા, (૨) અભ્યાસમંડળો રચવાં, (૩) તહેવારોને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી જોળવવા, (૪) હસ્તલિખિત માસિકો કાઢવાં, (૫) વક્તૃત્વ સભાઓ યોજવી, (૬) પરસ્પર મદદ કરવી, (૭) શ્રમનું મહત્ત્વ વ્યવહારમાં ઉતારવું, (૮) આરોગ્ય ખીલવવું અને સિસ્ત પાળવી, (૯) ફોલ, માચીઝ, ઊપદ્રાષ્ટ, રફાઉટીંગ અને કેમ્પીંગની તાલીમ લેવી—આ બધી પૂરક પ્રવૃત્તિઓ આજે સમાજને અને આપણી મરકાડે ઉપાડી લીધી છે એ આનંદની વાત છે. જ્યારે કેઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો ત્યારે પુરાણીજીઓએ આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ‘દીર્ઘદૃષ્ટિથી અને અગમ્ય પ્રેરણાથી શરૂ કરેલી તેથી આજે પણ આનંદ ચામ છે. શ્રી. બાપાલાલભાઈ આ મંડળના એક ભેરુ હતા અને તે દ્વારા તેમણે જે તાલીમ

મેળવેલી તેનાં કળે આજે તેમને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યાં છે તે અપાર જોઈ શકાય છે.

કાન્તિમંડળના સભ્ય

અતિ ઘણાં વરસો લીધીને પાછળ જાય છે. મુ. શ્રી. છોડુભાઈએ ચેરાઆઈ શ્રી. અરવિંદ ચરણે જેસીને પ્રેરણા મેળવેલી, ગુજરાતને આઝાદ કરવાની. તેમણે તેમના નાનાભાઈ શ્રી. અંશુભાઈને તૈયાર કર્યા અને તેમના દ્વારા ગુજરાતમાં એક કાન્તિમંડળ રચવા તૈયારી કરવા માંડી. ગુજરાતમાંથી અંગ્રેજોને હાંફી કાઢી, લોકીયાળ કાન્તિદાગ ગુજરાતને આઝાદ કરવા માટે સાચા દિલના ‘અંબુઓ’ની જે નાની ટોળી જીવી કરવામાં આવેલી તેમાંના એક શ્રી. બાપાલાલભાઈ, ત્યારે ‘ગવર્નમેન્ટ’નાં હાથે જે ‘કેમ્પ’ને સ્વપ્ન પળ આપ્યું હતું ત્યારે આ હુકમીએ કુટુંબ પ્રત્યે બેદરકાર બનીને પોતાનું સર્વસ્વ મામોમને ચરણે અર્પણ કરવા અંતરમાં નિર્જીવ લીધો હતો. તૈયારી પૂરી કરીને ‘કામ’ શરૂ કરતાં થોડેલાં શ્રી. અંશુભાઈ પ્રેમકાન્ત શ્રી. અરવિંદ પાસે રજા અને આશીર્વાદ હાજર થયા. તે મહાપુરુષે રજા ન આપી પાછો ચેરાઈ લીધી અને ચોરીનું એક કં

પાડયા વિના હિંદ આગ્રહ થવાનું છે તેની ખાતરી આપી આ રીતે દિશા બદલાઈ અને બધું ધ્યાન રચનાત્મક કાર્ય કરવા તરફ વળ્યું.

રચનાત્મક કાર્ય

શ્રી. યશવંતરાય જ્ઞેશી-આ બંધુમંડળના એક સભ્ય-ખી એજ થયા. તેમણે નોકરી નહિ કરવાનેા નિર્ણય લીધા, મુરબીઓએ અગત જવાબદારી ઉપર પૈસા ઉધરાવી લાવીને અંકલેશ્વરથી છ માઈલ દૂર સન્નેદ ગામે કેટલીક જમીન ખરીદી એક ફાર્મ શરૂ કર્યું. શ્રી. જ્ઞેશી ત્યાં નિયુક્ત થયા. ગામડામાં પ્રકાશ લાવવા એ મદામુસ્તેલ કામ છે. તે કરવા માટે સંસ્કારી શિક્ષિતાએ ગામડામાં વર્ષો સુધી વસીને બેઠું કામ, ધીરજ રાખીને કરવું જોઈએ ‘સેવા-મતધારી’ શ્રી. યશવંતભાઈએ ખૂબ શ્રમ કરીને, કપટો વેદીને, મુશ્કેલીઓના સામનો કરીને, વ્યવહારુ કાર્યદક્ષતા વાપરીને એ કાર્ય કરી બતાવ્યું. ફાર્મ ઝિયર થયા પછી ‘કોટન સેલિંગ સોસાયટી’ તેમણે શરૂ કરેલી ખૂબ વિરોધ સાથે. અંતે હાંસિાટમાં બેઠા છત્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યું અને શ્રી. જ્ઞેશી યુજરાતમાં આ કાર્યના ફેલાવો કરવાને માટે નિયુક્ત થયા. એટલે પાછળથી ફાર્મની પ્રગતિ બંધ કરવામાં આવી.

સન્નેદમાં બ્યારે આ પ્રગતિ ચાલતી હતી ત્યારે હાંસિાટમાં વસીને શ્રી. બાપાલાલભાઈએ વેદકનું કામ શરૂ કરીને ત્યાં અનેકવિધ પ્રગતિઓ ચલાવેલી. આ રીતે રચનાત્મક કાર્ય શરૂ કરવાનેા યશ પછુ પુરાણીઓના બેઠુંમંડળને કાળે જાય છે એ એક કહીકત છે.

ભરૂચ કેળવણીમંડળ

રચનાત્મક કાર્ય શરૂ કરવા માટે સન્નેદમાં ફાર્મ શરૂ કર્યા પછી, ભરૂચના જ્વ. દિ. બા. મલજસાહેબનેા પુરાણીલાઇઓ સાથે સંપર્ક થયો વડોદરામાં ચાલતાં કાર્યનેા તેમના ઉપર પ્રભાવ પડ્યો અને આવું કાર્કિ ભરૂચમાં કરવા તેમણે તેમને આમંત્રણ આપ્યું ભરૂચની ખટકનાથ વ્યાયામશાળાથી તેની શરૂઆત થયેલી. પરંતુ થોડા સમય પછી, આકર્ષિક રીતે ભરૂચ કેળવણીમંડળની રચાવના કરવાનું નક્કી થયું અને

શ્રી. હેડુભાઈએ તેના શ્રીગણેશ માંડવા. દેદ બે માસ પછી અને ૧૯૧૬ના મનુષ્યમારીની પહેલી તારીખે મંડળની ‘નતનશાળા’ની યોજનામાં જોડાવા દું ભરૂચ ગયો ત્યારે ભાઈ બાપાલાલ પછુ ત્યાં જ હતા યા તો દૂંક સમયમાં ત્યાં આવેલા. (વિલાબ્યાસ છોડીને અને કુટુંબના વિરોધની પરવા કર્યા વિના.)

મોટું કુટુંબ

ભરૂચમાં જમીઅતરામની ખડકીમાં પેસતાં જ એક મોટા મકાનમાં-મુકુન્દચાચાના મકાનમાં વડોદરાના શ્રી. જોપાળદાસ શાહ, શ્રી. બાપાલાલભાઈ તથા હું-અમે ત્રણે બેઠુએ છુ. શ્રી. હેડુભાઈ સાથે-આમ ચારેય કુટુંબો એક જ ઘરમાં એક કુટુંબી તરીકે વસેલા. અહીંજ અમને સમુદયવનના લાભો તેમ જ મુશ્કેલીઓના પછુ થોડા સમયમાં જ અનુભવ થયો. શ્રી. જડાવબહેન (શ્રી. બાપાલાલભાઈની પત્ની) પછુ પાછળથી દૂંક સમયમાં જ આ મોટા કુટુંબમાં સભ્ય બન્યા.

ઝાંડેશ્વરનું દવાખાનું

ભરૂચ પાસે ઝાંડેશ્વરમાં યુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વૈદરાજ ઝંકુ લઈજના ત્રણ મુખ્ય શિષ્યોમાંના એક શ્રી. અમૃતલાલ પ્રાણેશંકર પટ્ટણી, (પ્રાણાચાર્ય) એક સાર્વજનિક દવાખાનું ચલાવતા હતા. ભાઈ બાપાલાલે શરૂમાં થોડા માસ માટે ભરૂચ કેળવણીમંડળની ‘ધી ન્યુ ઇન્ડિશ રફલ’માં કામ કર્યું. દરમિયાન તેઓ શ્રી. અમૃતલાલ પાસે શિક્ષણ લઈ શકે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. શાળાના કામના કલાઓ યોજા કરવામાં આવ્યા અને તેઓ ઝાંડેશ્વર અભ્યાસાર્થે આવજા કરવા લાગ્યા. શ્રમ વધારે પડતો અને અભ્યાસ પૂરતો ન થઈ શકતો હોવાને કારણે ઉવટે તેઓ શાળામાં આવતા બંધ થયા અને તેમણે થોતાનું બધું ધ્યાન આભુવેદના અભ્યાસાર્થે કેન્દ્રિત કર્યું. ગંતયા તેઓ અચારા મોટા કુટુંબમાંથી નીકળી ઝાંડેશ્વર ગયા અને એક મકાન લાડે રાખી ત્યાં જ રહેવા લાગ્યા અને અભ્યાસ સાથે અનુભવ લેવા લાગ્યા. આ રીતે તેમનું રવતંત્ર યુદ્ધવન શરૂ થયું. અમે ઘણી વખત સાંજે ફરવાને નિમિત્તે તેમને સાં જતા, શ્રી. બાપાલાલભાઈની મુતિ જોયા પ્રકારની

છે. એક જ વખત વાચવાથી તેમને ચરક મુશ્તના મંથોનાં મુત્રો કંઈક થઈ જતાં. અહીંના અભ્યાસ પૂરા કરી એનોપથીનો અનુભવ મેળવવા માટે તેઓ અમદાવાદમાં એક F. R. C. S. ડોક્ટરને ત્યાં રહેવા એમ યાદ છે.

કુટુંબ-ચિરોધ

શ્રી. જાપાલાલભાઈ વેદ ચર્ચ હોસિટ રહેવાના છે એ હકીકતની તેમના કુટુંબને જાણ થતાં, વડીલોને ભારે આઘાત પહોંચ્યો. તેઓ માનતા હતા કે વૈદુ કરતું એ હવકું કામ છે. વાણિયાના દીકરાને માટે એ નીચું જ્ઞેવણવાનું છે, આ કારણે જાપાલાલભાઈના મોટાભાઈ આવેશમાં આવીને ભણ્ય આવેલા અને રોયમાં ને રોયમાં તેઓ ખૂબ બોલેલા. થી હોટુભાઈ અને દીક્ષિતભાઈએ તેમને સમજાવી શાંત પાડ્યા. તેઓ પાછા ગયા પરંતુ જ્યારે, વેદક દારા ધીમે ધીમે શ્રી. જાપાલાલભાઈની પ્રતિષ્ઠા વધતી જતી તેમણે જોઈ, સારે જ તેમને શાંતિ થઈ.

હોસિટમાં

પુરાણીમંડળે રચનાત્મક કાર્યની શરૂઆત સન્મેદના કાર્યથી કરેલી. પછીથી ભણ્ય કેળવણી મડળના આશ્રમે “ધી ન્યુ ઈંગ્લીશ સ્કૂલ” નામથી માધ્યમિક-શાળા અને બાલમંદિરની પ્રવૃત્તિ આદરવામાં આવેલી. હવે ત્રીજું પગલું રચનાત્મક કાર્યનું હોસિટમાં ચર કરવામાં આવ્યું. આજુબાજુના પ્રદેશમાં મિત્રો વસતા હતા. અહીંના કાર્ય દારા ગામડાની પ્રજાના હાર્દમાં પ્રવેશી તેમને બેઠા કરવાનો દેવ હોતો. આ વખતે હોસિટની પ્રાથમિક શાળામાં ‘મોહનલાલ ભાસ્કર’ નોંધરી કરના. તેમણે શાળામાંથી રાજીનામું આપ્યું અને તેઓ આ કાર્યમાં જોડાયા. તેમના સહકારમાં ભણ્યના થી ગણપતરામ ત્રિવેદી જોડાયા અને એ બેના સહકારથી ‘કાપડ ભંડાર’ ચર કરવામાં આવ્યો. શ્રી. અજુભાઈએ પોતાની અગ્ર જવાબદારી પર તેમને કાપડ અપાવવાની વ્યવસ્થા કરી. આ રીતે ગામડાના લોકોને વેપારીઓના વધુ પડતા મોટા નફામાંથી બચાવી લેવાનો તથા તે દારા તેમના પરિચયમાં

આવવાનો દેવ હોતો. જીજ્ઞાસુઓ શ્રી. જાપાલાલભાઈ પછુ હોસિટમાં મોહવાયા. હોસિટની તથા આજુબાજુના પ્રદેશની જનતાને માદગીમાં મદદ કરી, દવા આપી, તેમને આગેગયના પાંદ પડાવવાના હતા અને આ દેખીતા બાદ કાર્યની સાથે સાથે તેમના સંપર્કમાં આવવું, તેમનામાં વિશ્વાસ પેદા કરવો, તેમને સંગઠિત કરવા વગેરે આંતરકાર્યો પછુ નજર સમક્ષ હતાં.

શ્રી. મોહનભાઈ માનરને ઝોર થોડો વખત કામ કર્યો પછી કેટલાક કારણોમર બધ કરવો પડ્યો.

શ્રી. જાપાલાલભાઈ હોસિટમાં નવા હતા. ગામમાં મુસલમાનોની વમતિ વધારે હતી. તેમનું જ જોર હતું. હિન્દુઓ સંગઠિત ન હતા તેથી તેમની (મુસલમાનોની) મામે લોચી આખ પછુ કરી શકતા ન હતા.

ધીમે ધીમે શ્રી જાપાલાલભાઈનું નામ પ્રસરવા લાગ્યું. હોસિટમાં મોહનલાલ ભાસ્કર તો હતા જ, ઉપરાંત હીરુભાઈ નામના બીજા એક હિંસાહી યુવાન તેમના તરફ હતા. આ ભાઈ ઘોડાગાડીઓ ચલાવના. જાપાલાલભાઈ સવારે પરવારી દવાખાને બેસતા, હાર્દમાં આવના, વાતોચીતો થતી, સારવાર થતી, દવા અપાતી. ગામડેથી ગાડી-ડમણું લઈ લોકો આવના-વેદારાજને બોલાવવા-વીઝીટે લઈ જવા. આ રીતે તેમને આજુબાજુના ગામડાંમાં જવાનું થતું અને લોકસંપર્ક સધાતો. મામજીવન કેવું હોય છે, ત્યાં કેવો નર્મો જ ચર્ચા હોય છે, અંદર અંદર ખટપટો હોય છે, ખૂબ જ કુચિતતા હોય છે, વગેરેનો તેમને અનુભવ થવા લાગ્યો. જે હેતુ માટે પોતે હોસિટમાં વચ્ચા હતા તે કામ ધણું મુશ્કેલ છે એમ તેમને દેખાતું અને તેથી કેટલીક વખત તેઓ અકળાતા

જાપાલાલ, ચંદ્રશંકર અને દીનુભાઈ પડયા આ ત્રિપુટીએ પુરાણીમંડળમાં સરથી જ ધ્યાન દોરેલું છે. ગામડાની ઉન્નતિ કરવા માટે, ગામડાંમાં બેસી લોકસંપર્કમાં આવી, કામ કરવા અને માર્ગદર્શન કરવા માટે આ ત્રિપુટીના એક થી ચંદ્રશંકર-વેટર-નરીનું-પણ્યોના રોગની ચિકિત્સાનું કામ શીખવા

મુશ્કેલી કોલેજમાં જોડાયા હતા. ત્યાં કેટલુંક કામ કરી, માંદગીને લઈને સંજોદ કાર્મને માણસની તગી, પડવાથી ભાઈ ચંદ્રશંકર સંજોદમાં આવી વસ્યા. શ્રી. દીનુભાઈ ઉર્ફે પડવાભાઈ આ જ ઉદ્દેશ પર લાવવા માટે ભારે જહેમત ઉઠાવી કેરી કાર્મિંગને અભ્યાસ કરવા અમેરિકા વિદાય થયા હતા.

શ્રી. બાપાલાલ અને શ્રી. ચંદ્રશંકર વખતોવખત મળતા, ખૂબ વિચારમંચનો કરતા; આ વખતે શ્રી. અણુભાઈ આશ્રમે પહોંચી ગયા હતા. બંને ભાઈઓ સંયુક્ત પત્ર શ્રી. અણુભાઈને લખી માર્ગદર્શન માગતા. શ્રી અણુભાઈ ધણી વાર અહીંના કામની વિગતો સુરવર્ષ શ્રી. અરવિંદને જણાવી માર્ગદર્શન મેળવના અને જવાબ આ ભાઈઓને લખતા.

ધીમે ધીમે બાપાલાલભાઈની પ્રતિષ્ઠા હાસોટમાં જમી. હું પણ કેટલીક વખત તેમનો મહેમાન થતો. તેઓ ધણી દવાઓ જાતે ખનાવતા, ચૂર્ણ ખનાવવા માટે નાનું સાદું ચંત્ર વસાવ્યું હતું. ભરમો ખનાવવા માટે વાડામાં ખાડા તૈયાર કરી કામ ચાલતું, એક વખત ધણી મોટા જથ્થામાં 'દ્રાક્ષાસવ' પણ ખનાવેનો. બાપાલાલભાઈને ધણી વખત બહારગામ જવાનું થતું હોવાથી કેટલીક વખત લાભ લેનાર દર્દીઓની સંખ્યા ઘટી જતી.

પ્રતિષ્ઠા જમ્યા પછી બાપાલાલભાઈએ ધીમે ધીમે હાસોટના હિંદુઓને સંગઠિત કરવાનું કામ હાથ પર લીધું હતું. ત્યાં તેમણે એક અખાડો-વ્યાયામશાળા શરૂ કરી લીધી. તેના સારો લાભ લેવાતો. પછીથી એક સેવા-સમિતિ પણ રચવામાં આવેલી

હાસોટમાં આ ધીમી પણ નક્કર પ્રગતિ થવા લાગી. તેના પ્રત્યાધાતો પણ પડ્યા. આજ સુધી છટા દારથી ફરેલા મુસલમાનોને આ ન ગમ્યું. કેટલીક વાર 'દંડલ' થયે એવી પરિસ્થિતિ સર્જાતી, વાતાવરણ ગરમ થતું, છતાં કેઈ ખાસ મુશ્કેલી પડી નથી. હિંદુ-મુસ્લિમ એકઠા લાવવાનો એક જ રસ્તો છે કે હિંદુઓએ સંગઠિત અને અને વીર બનવું. ખીન્ને પ્રત્યાધાત ગામમાં જાગી પડેલા હિંદુઓનો હતો. તેઓ બહારથી મીઠી વાતો કરતા, અદરથી મુસલમાનોને

સંકારતા અને આમ કાર્યનું કોકડું ચંચવના. છતાં આ બધાને પહોંચી વળી બાપાલાલભાઈ કામ કરતા ગયા છતાં કેઈ કેઈ વખત અકબાતા પણ ખરા, અને અંતમાં જ્યારે બાળકોના શિક્ષણનો પ્રશ્ન તેમને મૂંઝવવા લાગ્યો ત્યારે તેમને હાસોટ બહાર જવાના વિચારો આવવા લાગ્યા. હાસોટના કાર્યમાં તેમને નડતી મુશ્કેલીઓ વિષે શ્રી અણુભાઈના તેમના ઉપર પત્રો આવતા.

વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ

હાસોટના સમય દરમિયાન તેમના હાથ નીચે અભ્યાસ કરીને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થયા છે. તેમના એક તે હાલ નડિયાદમાં બાળવૈદ તરીકે જાણીતા થયેલા શ્રી સતાભાઈ વેંઘ, અને આણંદમાં ડોક્ટર ડાહ્યાભાઈ તરીકે જાણીતા થયેલા શ્રી. ડાહ્યાભાઈ પટેલ તેમના ખીન્ન વિદ્યાર્થી આ ભાઈને દવાખાને આણંદમાં લગભગ બે વરસ સુધી બાપાલાલભાઈ દર અઠવાડિયે આવતા અને દરદીઓને તપાસતા. ખાનગી કારણોસર આવવાનું તેમણે બંધ કર્યું.

લેખક બાપાલાલભાઈ

વડોદરામાં, લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામશાળામાં નિયમ (Convention) હતો કે તેને સંચાલક ને યુવક હોય તે ખીન્ને જતા પહેલા, ખીન્ન યુવકને તૈયાર કરતો જાય. આ રીતે ભાઈ બાપાલાલને લાગે પણ વ્યાયામશાળાના સંચાલનનું કામ આવેવું. ઉપરાંત વ્યાયામશાળા તરફથી પ્રથમ 'હનુમત' અને પાછળથી 'જય-આનંદ' નામનું હસ્તલિખિત માસિક કાઠવામાં આવતું શરૂઆતમાં રૂ. નારાયણ પુરોહિત તેનું સંચાલન કરતા. તેમના અવસાન બાદ આ કામ બાપાલાલભાઈ પાસે આવેલું. બધા લેખોને ગોઠવી લેખો અને લેખકો વિષે એક સ્વતંત્ર ત્રી-નોંધ ભાઈ બાપાલાલ લખતા. આ નોંધ સુદર અને વાચવાને ગમે તેવી હતી. આ રીતે તેમનામાં રહેલો 'લેખક' અહીં તૈયાર થઈ રહ્યા-ઘડાઈ રહ્યો હતો.

તેમની સ્વતંત્ર લેખન પ્રવૃત્તિ હાસોટ આબ્યા પછી શરૂ થઈ એમ કહી શકાય. એક વખત વાત

નીકળતાં તેમણે મને કહેલું કે દરરોજ સવારે સનાનાદિથી પરવારી આ બેઠક ઉપર બેસું છું. (ભર્ય જિલ્લાનાં ગામડાંમાં જમીનદારોનાં મકાનોમાં આગલા ભાગમાં આવી એક બેઠક હોય છે.) પછી કાગળ અને પેન લઈ લખવા બેસું છું. જે વિચારો આવે તેના વિષે 'લેખ' લખી નાખું છું. કયા વિષય ઉપર લખવું તે વિષે પોતે આગળથી નિર્ણય કરી મૂકતા નહિ. આમ છટાછવાયા લેખો લખાતા અને તેમાંના કેટલાક માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થતા.

હાસોટના નિવાસ દરમિયાન તેમણે આયુર્વેદનું સાહિત્ય ખૂબ વાંચ્યું. સાર પછી તેમણે એ પુસ્તકો તેમજ ખીખાં સંસ્કૃત પુસ્તકોને આધારે 'નિર્ધટ્ટ આદર્શ'ના બે દળદાર મહાન મંથો તૈયાર કર્યા એક તો પોતે ખ્યાતનામ લેખક તે વખતે ન હતા. ખીલ્ડા આવાં શાસ્ત્રીય પુસ્તકોને કોણ ખરીદશે? એમ લાગતું હશે એટલે તેમના આ પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરવા કેઈ પ્રકાશક તૈયાર ન થયો. અંતિમ ઉપાય તરીકે, બાપાલાલભાઈએ જાતે એ મંથો છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા અને પોતાને પિતા તરફથી મળેલી રૂ. દસ હજારની રકમ એમાં વાપરી કાઢી. આ પુસ્તકની ધણી નકલો તો બેટ આપવામાં વપરાઈ ગઈ. ત્યાર બાદ તેમણે બાળકોના સ્વાસ્થ્યને લક્ષમાં રાખીને "કોમારશ્રુત્ય" પ્રસિદ્ધ કર્યું. ધીમે ધીમે તેઓ લેખક તરીકે જાહેરમાં આવવા લાગ્યા ભર્યના અભાગ વડીલ ડો. ચંદુલાલએ 'વિકાસ' નામનું સામયિક શરૂ કર્યું. લોકોના હિતાર્થે તેમાં તેમણે ધરગથ્ય વૈદકની લેખમાળા લખેલી, જે પાછળથી પુસ્તકકારે મૂકાઈ અને ત્યાર પછી તેમણે 'અભિનવ કામશાસ્ત્ર' ગુજરાતને આપ્યું. આ પુસ્તક અંગેના શ્રી. અંબુભાઈ પુરાણીના વિચારો તેમણે પત્રમાં લખી જણાવ્યા હતા, એ પત્ર મેં "પત્રોની પ્રસાદી"માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. હવે તો તેમના લેખો અને પુસ્તકો વિષે માગ થવા લાગી—પછીની મને ખબર પચું નથી

વનસ્પતિશાસ્ત્રો જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજીને ત્યાં

ભાઈ બાપાલાલ એક સમયે વનસ્પતિશાસ્ત્રને અભ્યાસ કરવા પોરબંદર ગયા. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી,

ભારતના એક ખૂબ જ ઊંડા અભ્યાસી વનસ્પતિશાસ્ત્રી હતા. કોલેજના પરદેશી પ્રોફેસરો તેમને મળતા અને બોટની-વનસ્પતિશાસ્ત્રને અભ્યાસ કરવા માટે તેમના—હસ્તલિખિત-પુસ્તકની તારીફ કરતા. બાપાલાલભાઈ અહીં દોઢેક વરસ રહેલા, એક કુટુંબી જેવા થઈ ગયેલા. તેમણે ત્યાં વનસ્પતિશાસ્ત્રને સારો અભ્યાસ કરેલો ગુરુ-શિષ્ય જન્મે જણે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ ન થઈ શકે ત્યા સુધી 'પંચકેશ' રાખવાનું 'પણ' લીધેલું. બાપાલાલભાઈએ અંતપર્વત એ 'પણ' પાળેલું. પોરબંદરથી પત્ર આવ્યા કે— પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે. ત્યાર પછી જ તેમણે પંચકેશ ઉતરાવેલા. દાદીવાળવાણે તેમને અહેરો એક લગ્ન અહેરો—સંતપુરુષના જેવો દેખાતો. યાદ છે કે તે પ્રમંગલો એક ફોટો પણ બેંચાયેલો. બાપાલાલભાઈએ આ વનસ્પતિશાસ્ત્રી સાથેના પત્રો પ્રસિદ્ધ કરેલા એમ યાદ છે. લીંબડીમાં અશ્રુતલાલભાઈ સાથે જ્યારે તેઓ અભ્યાસ કરતા ત્યારે ત્યાં પણ અખાડો ચલાવતા. દરગાર સાહેબની ધમ્મણ દસામાં એક અખાડો બોલવાની થઈ અને એમને ત્યાં બોલાવવાથી એ ત્યાં ગયા. બાપાલાલભાઈ રાસડાઓમાં ધૂમતા અને રાસડાનાં તથા કાઠિયાવાડી આતિથ્યના ભારોભાર વખાણ કરતા.

બાપાલાલભાઈએ ૨૫૦-૩૦૦ વનસ્પતિના નમૂનાઓ તૈયાર કરેલા મેં જોયેલા. પછીથી તેઓ ડાગની વનસ્પતિને અભ્યાસ કરવા માટે ત્યાં જવાના હતા. બાદ શુ થયું તેની મને જાણ નથી.

બ્યાયામ અંડળાનું બંધારણ

શ્રી અશુભાઈ પુરાણીને બધારણોમાં શ્રદ્ધા નથી. તેઓ સાચે જ માને છે કે બધારણ વડે સુવકો ધડાતા નથી કે મંચાઓ નક્કર કામ કરી શકતી નથી. તેઓથી વિના બધારણે અજબ કામ કર્યે જતા હતા અને ગુજરાતના સુવકોમાં જગૃતિ લાવતા હતા. દરમિયાન મને ૧૯૨૩ ના માર્ચ માસમાં ગુરુના આદેશને માન આપી તેઓ દૂક સમય માટે પોડિયેરી ગયા. એ મુદત વધીને અચોક્કસ સમય થતો ગયો. તેઓ ગુજરાતમાંથી ગયા ત્યારે બધી પ્રજાતિઓ તેના મધ્યાહ્નકાળે હતી એમ કહી શકાય. તેમનું આવવાનું

દર દર જગુ' ગણુ' એટલે અંદરખાને હોલ થવા લાગ્યો. દરમિયાન નાથુભાઈ રાયમાલાજી, જયસી (જયકૃષ્ણ પુરાણી) અને પૂનલાલ ત્યાં જઈ આવ્યા. આ બધા શ્રી. અંબુભાઈ તરફથી ગંદેશો લાવતા પરંતુ જયકૃષ્ણે ત્યાંથી આવ્યા પછી જે વાત કરી, તેમાંથી ગેરસમજૂત પેદા થઈ. ઘણાખરાને એમ લાગ્યું કે પુરાણી સંબંધ છોડી દેવા માગે છે વગરગિચિત એથી જુદી હતી. વ્યાયામની પ્રવૃત્તિયું દર રહીને પણ તેઓ સંચાલન કરવા માગતા હતા. વ્યાયામ મદિરાને તેઓ સંસ્કૃતિના કેન્દ્રો-Centres of culture-બનાવવા માગતા હતા. પરંતુ ધણેને લાગ્યું કે શ્રી. ર. મ. રાવળના શબ્દોમાં કહીએ તો) ગુજરાતે અકાળે એક મહારથી ગુમાવ્યો છે. આની પગિચિત ઊભી થવાથી અંદરખાને ખૂબ ચર્ચાઓ થવા લાગી. શુ કરવું નેઈએ તે વિચારાવા લાગ્યું અને પરિણામે વડોદરામાં યુવાન કાર્યકર્તાઓની એક ખાનગી સભા બોલાવવામાં આવી. આ બધામાં કુખ્ય ભાગ ભજવનાર વડોદરામાં શ્રી છોડુભાઈ અને યુવકોમાં શ્રી. બાપાલાલ અને શ્રી. ચંદ્રશંકર હતા. બેઠકમાં એક કાચું બધારણ ઘડી કાઢવામાં આવ્યું. ભાઈ બાપાલાલ અને ચંદ્રશંકર જુદી જુદી વ્યાયામશાળાઓમાં જતા, કામ તપાસતા, વિચાર વિનિમય થતો અને આ રીતે શ્રી. અંબુભાઈની

ગેરદાખરીમાં વ્યાયામકાર્યની દોરવણી આ ત્રણેયે ચળીને આપી.

૧૯૨૫ માં નડિયાદમાં પ્રથમ વ્યાયામપરિષદ ભરખી અને તેમાં મદાયુજનરાની અડીસો જેટલી સંસ્થાઓએ ભાગ લીધો. આખું નડિયાદ શહેર એક ભરકરી હાવણી જેવું દેખાતું હતું. નડિયાદના શ્રી. રાવજીભાઈ તથા બીજા મિત્રો અને શ્રી. બાપાલાલ -ચંદ્રશંકરની બેઠીએ આ કામ ખૂબ કાર્યદક્ષતાથી પાર પાડ્યું.

છેવટના શબ્દો

પછી તો મારો સંબંધ ફક્ત શ્રી. અંબુભાઈ સાથે જ રહ્યો મારું કાર્યસ્થળ પણ આવુંદ થયું. સાબળવા મળેલું કે શ્રી. બાપાલાલભાઈને દક્ષિણથી ખસવું છે તેમણે અમદાવાદમાં પ્લેટ રાખ્યો છે, તેઓ પાટણની ઉત્તરમધી આયુર્વેદિક કોલેજના પ્રિન્સિપાલ થવાના છે. ઘણા સમય પછી જાણવા મળ્યું કે તેઓ સરતની આયુર્વેદિક કોલેજના પ્રિન્સિપાલ બન્યા છે. તમે સૌ મિત્રો તેમની વર્ષિતપૂર્તિ બજાવવા તૈયારી કરી રહ્યા છો તે જાણી આનંદ થાય છે. પ્રભુની કૃપાથી તમારું કાર્ય સફળ થાઓ અને શ્રી. બાપાલાલભાઈને તથા તેમના કુટુંબને સુખી રાખો.

પ્રથમ પંક્તિના વૈદ્ય

જ્યોતિર્ધરના તંત્રી શ્રી. ગડુભાઈ મુ પોતાની આગવી રીતે બાપાલાલભાઈ વિશે થોડું લખી ઘણું કહી જાય છે.

શ્રી બાપાલાલભાઈને હું પ્રશંસક છું. સરતની આયુર્વેદ કોલેજ એમના સિવાય ગુજરાતમાં બીજે કોઈ વૈદ્ય શર પણ ન કરી શકત અને તેને સમૃદ્ધ અને જિંમી કક્ષાએ લઈ જઈ ગુજરાતની સુનિર્વાસિતિ તરફથી માન્ય સંસ્થા પણ ન કરાવી શકત. પરંતુ હું શ્રી બાપાલાલભાઈના નજીકના પરિચયમાં બહુ જ થોડો આવ્યો છું. એટલે એમને વિશે લેખ લખી શકવા જેટની મારી પાસે માહિતી નથી. ગુજરાતના પ્રથમ

પંક્તિનો વૈદ્ય તરીકે અને પોતાની વિકૃતતાને કાલ અન્ન વૈદ્યો તેમજ વિષભભારતીના વાયકોને આપવા માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. આયુર્વેદ અને એકોપથી બનેલું ઘણું સાડું જ્ઞાન હોવાથી તેમજ સામાજિક પ્રશ્નો અંગે ઉદાર દષ્ટિ હોવાથી એમના માસિક પત્રમાં એ અનેક વિષયો અંગે માહિતિપૂર્ણ લેખો લખે છે, અને તે ઉપરાંત અંદર અંદરના ઝઘડાથી અલિપ્ત રહે છે.

ગડુભાઈ મુ

આયુર્વેદના પ્રવાહો

દયારાકર દવે B. A. LL B

એક વખતના સૌરાષ્ટ્ર સરકારના આરોગ્યપ્રધાન અને ડેન્ડ સરકારે આયુર્વેદના ઉત્કર્ષ માટે જે કમિટી નીમેલી, તેના સરનશીન દયાશંકરભાઈએ, 'દેવે કમિટી'ના અહેવાલથી સારા હિંદમાં વૈદ્યોના હિતેથી તરીકેની ખ્યાતિ સંપાદન કરેલી છે પણ વૈદ્યોના કમનસીબે તેમની સૂચનાઓનો અમલ ન થઈ શક્યો અને આને આયુર્વેદ ને િચિતિએ પહોંચ્યો તેના શ્રીગણેશ બેઠા

ભારતના વંદ્ય મહાજ્ઞા આયુર્વેદના અભ્યાસક્રમ પરત્વે વર્તમાન સમય સિન્ન પ્રકારના બે વિચારપ્રવાહો ચાલે છે. એક પ્રવાહ મિત્ર આયુર્વેદનો દિમાયતી છે, ન્યારે બીજો પ્રવાહ શુદ્ધ આયુર્વેદને પ્રમુખપદ આપે છે.

એક સામાન્ય, વ્યવહારુ માણસના દષ્ટિકોણથી ન્યારે કુ શુદ્ધ આયુર્વેદના દિમાયતી વિચારપ્રવાહને તપાસુ છું, ત્યારે મારા મનમાં પ્રશ્ન ઊઠે છે કે શુ આયુર્વેદશાસ્ત્ર, ભારતની કેઈ પ્રાચીન ભાષા, કે સંસ્કૃતિ છે? કે વિજ્ઞાન છે? કારણ કે શુદ્ધ આયુર્વેદને, કઈ પણ ફેરફાર કર્યા વગર આ મમયમાં પણ બે કાયમ રાખીએ તો તે ભારતની કેઈ પ્રાચીન ભાષા કે સંસ્કૃતિને સાચવી રાખવાનો જ હેતુ સારે.

સર્વે વિજ્ઞાનો સમય પ્રમાણે વિકસતા રહે છે. કેાઇ પણ વિજ્ઞાનને હેતુ, માનવકલ્યાણ હોય છે. અને તે વિજ્ઞાન, સફળ રીતે માનવકલ્યાણ ત્યારે જ સાધી શકે, ન્યારે તે વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને સમયને સંમત હોય.

શુદ્ધ આયુર્વેદની વિચારસરણીને હેતુ, માત્ર તેમાં પારગત થયેલા વૈદ્યોને જ દષ્ટિકોણમાં લે છે, ન્યારે મિત્ર આયુર્વેદનો હેતુ સમગ્ર માનવસમાજના કલ્યાણને દષ્ટિકોણમાં લે છે કારણ કે તેમાં પ્રાચીન આરોગ્ય વિજ્ઞાનના સળળ પાયા પર અદ્યતન વિજ્ઞાન અને તેના સાધનોની મહામુવી ઇમારત ઊભેલી છે જન્ને વિજ્ઞાનોનું વ્યવસ્થિત મિશ્રણ થતા, બંને વિજ્ઞાનો એકબીજાના પૂરક પાની રહે છે અને એક બીજાની ખોટ પૂરે છે.

આધુનિક એનેટોમી, આધુનિક ફીઝિયોલોજી અને આધુનિક સર્જરીનું પ્રાયગિક્ક જ્ઞાન પણ જે આરોગ્ય વિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમમાં આ સમયે ન હોય તે શુદ્ધ આયુર્વેદ વિજ્ઞાનમાં સફળ થયેલા વૈદ્યો શુ' જનતાને વિશ્વાસ મેળવી શકશે?

રાજ્યો તરફથી તેવા વૈદ્યોને રજિસ્ટ્રેશન મળશે, આમજનતા સરકાર પર વિશ્વાસ મુકી તેવા વૈદ્યોની દલા કરાવવા પ્રેરાશે, અને ન્યારે તેનું પરિણામ વિપરીત આવશે ત્યારે તે દુખી દર્દીઓની સ્થિતિ માટે કોણ જવાબદાર લેખાશે?

નિદાન પરત્વે, એક્સ-રે અને પેથોલોજી વિશેરે આધુનિક વિજ્ઞાનના વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન દરેક વૈદ્યને હોવું જોઈએ નહીં તો સાત્ર શુદ્ધ આયુર્વેદના અભ્યાસક્રમનો પ્રયોગ મારા મતલબ મુજબ આયુર્વેદ-શાસ્ત્રના હેતુનો આતમધાત સર્જશે તે નિશંક છે.

વેઘરાજ શ્રી બાપાવાલભાઈ, આયુર્વેદના એક નિષ્ણાત અને અનુભવી વૈદ્ય છે. તેઓનો અનુભવ તેમને મિત્ર આયુર્વેદના અભ્યાસ તરફ ખેંચે છે, તે તે જાણી મને ધણો આનંદ થાય છે. રાજકારણથી પર, અને નીડરપણે શ્રી. બાપાવાલભાઈએ પોતાનું મતલબ વૈદ્યસાજ વચ્ચે રખાટપણે મુક્યુ છે અને જનતાની સેવા માટે પરમાત્મા તેઓને દીર્ઘ આયુષ્ય અને સળળ સામર્થ્ય આપે તેવી કુ' પ્રાર્થના કરુ છુ.

અભિનવ દષ્ટિવાળા વૈધરાજ

દેહ્યાણુજી વિ. મહેતા

‘કુલ્લુ’ની બેઝીએ સરત જિલ્લાને શુજરાતમાં મોખરાનું સ્થાન અપાવ્યું છે. આ પ્રખર દેશસેવક પોતામાં સંતોષ રહેલા સંતને પહાર નથી આવવા દેતા એટલે તો તેઓ કર્મચોગી બન્યા છે. સાચી વાત કહેવામાં તેમણે કદી પશુ પાછી પાની નથી કરી, પછી ભલે તેના કારણે તેમને કંઈક ભોગવવું પડે. દીનદુઃખી માટે તેમના દરવાજા હંમેશા ખુલ્લા છે તેઓ મૂળ સાહિત્યસેવક પણ છે.

પોતપોતાના કર્મક્ષેત્રમાં જેમણે એક કામગીરીથી ભાત પાડીને શુજરાતને યૌરવવંતું બનાવ્યું હોય એવા નિષ્કાવાન શુજર સુપ્રતોની શાદીમાં બાપાલાલભાઈનું નામ નિઃશંક મુકાય જ.

સેવાના બેખંધારી ભરૂચ એવાશ્રમના સ્થાપક ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઈ અને શુજરાતને અખાડા અને બ્યામામ-પ્રદર્શિનું વસાણું બતાવનાર પુરાણી ભાઈઓ (૨૧ છોકરામાં પુરાણી અને અર્ચિદં આશ્રમવાળા થી અણ્ણભાઈ પુરાણી) જેવા થોડા વિદ્વાન દેશભક્તોની ટાળી માટેલા એક બાપાલાલભાઈ.

વતની પંચમહાલના અને જન્મે વણિક, છતાં આર્યસમાજના ઉજળાં પાણીના જમાનામાં એમનું કુદૃઢ શુજરાતમાં ખાસ કરીને આર્યજાતમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવતું હતું. વિદ્યાભ્યાસમાં ચાલણ જેવા અને દિગત તથા પરાક્રમમાં ક્ષત્રિયને પણ આટી એવા બાપાલાલભાઈનું કાર્કશ્વેત્ર વિસ્તરતું ગયું. એમના જળદેર જીવનનાં મંડાણ ભરૂચ જિલ્લામાં થયાં અને છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી એમના પંદકગ્રામ-મંગાનાં નીર, સરતના સુપ્રસિદ્ધ નાગર આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના આચાર્યપદના અને આયુર્વેદ દોરિષ્ટલના વડા તરીકેના ઉન્નત સંજોથી ધરાવ

સહેરને, જિલ્લાને અને સમગ્ર શુજરાતને નવપદ્મવિન કરી રહ્યાં છે.

‘વૈદ્ય’ તો સામાન્ય રીતે આયુર્વેદનો જ હિમાયતી હોય અને બીજી પથીઓ તરફ તેનામાં અચુક ઝંખીઓ નંધાયેલી અનુભવાય છે, તેવી જ રીતે ડોક્ટરોનો મોટે ભાગે ‘એક્સોપથી’ સિવાયની બીજી પથીઓને તુચ્છભાવથી જોતા હોય છે. પરંતુ બાપાલાલભાઈ એક નામાંકિત વૈદ્ય હોવા છતાં, બીજી પથીઓ તરફના પૂર્વગ્રહથી મુક્ત છે. એ એમની વિશેષતા છે.

શુદ્ધ આયુર્વેદનો અભ્યાસક્રમ અને મિશ્ર અભ્યાસક્રમ પૈકી તેઓને બીજાના હિમાયતી તરીકે ઝૂંઝેલા આપણે તાજેતરમાં જોવા છે, એમાં એમની આયુર્વેદ પ્રતિની નિષ્ઠાની કમીના નહિ પરંતુ એમની શાળ-સાધન માટેની પૂર્વગ્રહ રહિત અને અકુટિલ મનોદૃષ્ટિનું આપણને દર્શન થાય છે.

આમ તો બાપાલાલ સાથેનો મારો પરિચય ધોળો જૂનો ગણાય; પરંતુ એમના નિકટ સંપર્કમાં આવવાનું તો ૧૯૪૨ની લગત વખતે જેલનિવાસમાં જ બન્યું. ત્યાં એમના મળતાવાડા છતાં તેજસ્વી અને

અભ્યાસ-પરાયણ સ્વભાવનો અને સુંદર પરિચય થયો. તેઓ જેલમાં પણ પોતાના સમયનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ જ્ઞાન વધારવામાં જ કરતા હતા. એમનું શુભરાતી ભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ એમનાં નવી દષ્ટિવાળાં પુસ્તકોમાંથી જણાઈ આવે છે. શુભરાતી ઉપરાંત સંસ્કૃતનો પણ એમનો અભ્યાસ જોડો અને અગ્રેજી સાહિત્યથી પણ તેઓ સુપરિચિત રહે છે. એટલે કોઈ જૂનવાણી વૈદ્યરાજને બદલે નવતર અને અદ્યતન પ્રવાહોથી પરિચિત અને નવી દષ્ટિવાળા “અભિનવ વૈદ્યરાજ”નું આપણને એમનામાં દર્શન થાય છે.

એમનો સ્વભાવ સ્વમતાગ્રહી અને પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ કરવા માટે નોંધતી પૂરેપૂરી નિર્ભયતાવાળો. ખાસ કરીને શુદ્ધાધુર્વેદના અભ્યાસક્રમની અર્થા વખતે આપણે એમને પુરજહારમાં ખોસેલા

જોયા છે. મોટા ચમરમધથી પણ સહેજે દબાયા વિના પોતાને સાચું લાગે તે તેઓ અચૂક પ્રતિપાદન કરે છે.

એમના તંત્રીપણા નીચે પ્રકટ થતું “લિપિગ્રહારતી” માસિક વૈદ્યો માટે તે ઉપયોગી છે જ પરંતુ આપણા જેવા સામાન્ય વાચકને પણ તે ઘણું ઉપયોગી અને પથ્ય ભાણું પૂરું પાડે છે.

આવા આપણા સમર્થ આપાલાલભાઈની પઠિત્તિ જીજ્ઞવનો પ્રસંગ ઘણા આદરાર્ઠક છે. તેઓ પૂર્ણ સો વર્ષનું પોતાની સર્વશક્તિઓ સાથેનું, આયુષ્ય ભોગવે અને શુભરાતને અનેક ભાવનાશીલ, સ્વચારિત્ર્યવાળા અને ઉત્તમ વૈદ્યો પૂરા પાડવા શક્તિમાન થાઓ એવી પ્રાર્થના સાથે આ પ્રસંગે હું એમને મારાં પ્રેમપૂર્વક અભિનંદન પાઠવું છું.

મહાપુરુષોના આશીર્વાદ

અમારા સ્નાતકોમાંથી આધુર્વેદના પરમભક્ત, સહદયી, જે મિત્રે બહાર પડ્યા છે તેમાંના છોડુભાઈ એક છે. તેમનો આ પત્ર સ્નાતકોના મનોરથો અને કેટલીક મુશ્કેલીઓ રજૂ કરે છે.

“અને ઈશ્વરકૃપાથી મારું કાર્ય ઠીક ઠીક ચાલી રહ્યું છે. આધુર્વેદ તરફ મારી ઘણી જ ભાવના છે, પરંતુ અત્યારના સંજોગોને જોતાં એકલી આધુર્વેદની પ્રેક્ટીસ શક્ય ન હોવાથી હું મિત્ર પ્રેક્ટીસ કરી રહ્યો છું. જો કે શરૂઆતમાં તો મેં આધુર્વેદની પ્રેક્ટીસ કરેલી પરંતુ આ તરફ લોડરૂચ એલોપથી તરફની હોઈ, હવે મિત્ર પ્રેક્ટીસ કરવાની નેમ રાખી છે. આપ સૌએ મારામાં આધુર્વેદ વિશેની અભિરુચિ સિંગેલી હોઈ આપ સૌને હું જૂલો શક્તું તેમ નથી. સ્વરાતનું આધુર્વેદ મહાવિદ્યાલય પૂ. બાપાજીના નેતૃત્વ હેઠળ જે પ્રગતિ સાધી રહ્યું છે તે કાયમને માટે પ્રગતિવાન રહે એવી મારી અંતરની ઇચ્છા છે. ચાલુ

સાલથી શુદ્ધ આધુર્વેદનો કેસ શરૂ થાય છે, તે આવકારદાયક છે.

છેલ્લે ૫ બાપાજી ૬૦ વર્ષો પસાર કરી જીવનને હજુ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચાડવા અથાગ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અને આધુર્વેદ પ્રત્યે જે લકિત દાખવી રહ્યા છે, અને અમારા જેવાઓને આંતરિક માર્ગદર્શન આપી રહ્યા છે તે અમારાથી જૂની શકાય તેમ નથી. હું તો આવા મહાપુરુષોના આશીર્વાદ જ ઇચ્છું છું. તેઓનું આયુષ્ય સો વર્ષો લખાઓ એવી હું ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરીશ કે જેથી જીવનના છેક છેલ્લા સમય સુધી આધુર્વેદના અભ્યાસીઓને માર્ગદર્શન આપતા રહે.

દીક્ષિત આયુર્વેદાચાર્ય

રવિશંકર રાવળ

શુભરાતના કલાચુરને કાણ નહિ ઝાળખતુ હોય ? અનેક નામી અનામી કલાકારોના ધીરને જીતુ કરનાર રવિભાઈએ શુભરાતનું નામ દિંદમાં અને દિંદ બદાર રોશન કર્યું છે. શુભરાતમા જોનો જોડો નથી તે ‘કુમાર’ માસિક થકી કરીને અને તેને પાળીપોળીને માસિક સંચાલનનો તેમણે મિશનનું લેખી આપ્યો છે.

શુભરાતના સદ્ભાગ્યે ૧૯મી સદીના અત્ત લાગમા શુભરાતમાં આયુર્વેદની જ્યોત સંચેત કરનાર મહાપુરુષ ઝંકુભટ્ટએ પ્રાચીન ઔષધી અને પ્રયોગોને અનુભવ-સિદ્ધ કરી તેની વાગ્તવિક શક્તિઓનો પ્રજને પરિચય કરાવ્યો. આ મહાન વ્યક્તિમાં માનવકલ્યાણ અને સદ્વિદ્યાની પ્રતિબદ્ધતા જ આકાંક્ષા હતી. દ્રવ્ય-સંચય કે કાર્તિ કે પદ્ધતિનાં પ્રયોજનોને તેમણે કદી આદર આપ્યો નહોતો, એટલે જ જાણે લારતની રંક પ્રજને આરોગ્યનું મદાન કરનાર ખપિનો અવતાર હોય તેમ પ્રજાએ તેમને હૃદયમાં સધરી લીધા છે.

તેમની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રચારો પૂરેપૂરો લાલ તેમની પાસે આવેલા વિદ્યાર્થીસમુદાયને આપીને તેમને પશુ સમર્થ વૈદી થવાની દીક્ષા આપી હતી. આવા દીક્ષિતોમાં સદ્ગત શ્રી. અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી હતા. શુરુથીની ભક્તિ, આયુર્વેદમાં શ્રદ્ધા અને જનકલ્યાણને જ પ્રથમ રચાન આપી તેઓ ચિકિત્સા, ઉપચાર અને ઔષધિનિર્માણ કરતા, એ મેં સાક્ષાત્ નિહાળ્યું હતું શુદ્ધપ્રસાદથી તેમનામા પશુ માનવમાત્ર ઉપર પ્રેમ અને શ્રદ્ધા અપાર હતા તે સાથે પરમન સદિયુષ્ અને પ્રગતિમાન વિદ્યાઓ અને સંશોધનો પ્રતિ આદર ધરાવતા હતા.

આવી સજીવ પરંપરાવાળા શુદ્ધ પાસે શ્રી. બાપાલાલભાઈનું આયુર્વેદનું અધ્યયન, પાટણ આયુર્વેદ વિદ્યાલયમાં આવતું હતું તે સમયથી તેમના દેખે વિદ્યાર્થી નરીકે ગણના થતી હતી અને તેઓ સદ્શુરુના વચનોને સાક્ષાત્ કરવા ઔષધિઓના

ગાન અને પ્રત્યક્ષ પરિચય માટે આમ્રદ સ્તેવતા. રવ. શ્રી. અમૃતલાલ પ્રાણશંકરભાઈ વનવગડામાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે ફરતા હોય ત્યારે અનેક અનામી વનસ્પતિઓને ઝાળખાવી, તેના દેશી તેમ જ સંસ્કૃત નામો તથા ગુણોની ચર્ચા કરતા. તેમણી શ્રી. બાપાલાલભાઈને, ‘નિધંદુ’ અથવા શુભરાતમાં તેવાર કરવાની તમન્ના જાગી હોય તો નવાઈ નહિ.

વર્ષો પછી મેં જાણ્યું કે રવ. અમૃતલાલ પ્રાણશંકરભાઈના શિષ્ય એક મહાપ્રધનું શુભરાતી અવતરણ તૈયાર કરી રહ્યા છે ત્યારે મને એમની પ્રત્યક્ષ જીવનશક્તિ વિશે શંકા રહી જ નહોતી. ગાનપ્રાપ્તિ અને પ્રયોગોમાં તેમણે કદી જડ ગદિચુગ્તતા બતાવી નથી. આયુર્વેદમાં રહેલી પ્રતિભાપૂર્ણ સદ્વિદ્યામાં અટલ શ્રદ્ધા સાથે તે પૂર્ણ શુદ્ધ રૂપે સમજવાનો તેમનો આમ્રદ સુપ્રસિદ્ધ છે. યુરોપ કે યુનાની ઔષધિઓ કે પ્રગતિમાન રીતો તેમ જ ત્વરિત સદાય માધનો માટે તેમને વિરોધ નથી, છતાં આપણા દેશને તેમની હવા, આદાર અને વ્યવહાર અનુસાર કેટલું અનુકૂળ થઈ શકે તેનો તેઓ વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી શકે છે. આ કારણે તેઓ નિર્મળ દષ્ટિથી વિચારો અને ઉપચારમાં રિયર રહી શક્યા છે. તેમની સતત જન્યુત હિતબાવના અને અમૃતિત્રેમથી વૈદ્યસમુદાયમાં તેમનો પ્રભાવ જાણીતો અને તેઓ લારતને રોગા અને પ્રતિષ્ઠા આપે એવી વૈદ્યકીય સુપ્રજાવી આપી રહ્યા છે એ શુભરાત અને લારતનું સુભાગ્ય છે.

પૂર્વજીવનનાં કેટલાંક સ્મૃતિ-ચિત્રો

કલ્યાણરાય ભેખી

શ્રી. કલ્યાણરાયભાઈ એક સારા કેળવણીકાર અને સાહિત્યકાર છે, બાપાલાલભાઈને વડોદરાના પોતાના અભ્યાસકાળ દરમિયાનથી તેમના માટે સારું માન રહેલું આવ્યું છે. એ. હરિલાલ દેસાઈના તેઓ નિકટના મિત્ર હતા. આ બંને શૃંગારીના જીવનની અસર, બાપાલાલભાઈમાં સંક્રાન્ત થયેલી છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૦ થી ૧૯૨૦ સુધીનો દશકો વડોદરાના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના ઉજ્જવળ દિવસોનો હતો. ઉત્તરમાં નદીઆદ સુધી અને દક્ષિણમાં ભરૂચ સુધી વડોદરાને સહુ ગુજરાતનું કાશી ગણતા હતા. ભરૂચના મુનશી કુટુંબે અને નડિયાદના દેસાઈ કુટુંબે તેા યુવાનોને ભણવા માટે વડોદરાને પીઠગ્રામ તરીકે સ્વીકાર્યું હતું.

શ્રી. બાપાલાલ એ રીતે પોતાના ભાઈની દોરવણીથી ભણવા માટે પોતાને ગામડેથી વડોદરા આવી રહ્યા હતા. તે અંગ્રેજ હાઈન્ડેસમાં હજી ધોરણમાં ભણતા હતા ત્યાં મેં એમને સંસ્કારવાચ્છુ યુવાન વિદ્યાર્થી તરીકે પીછાણી લીધા હતા અને એમણે અને ઉત્સાહપૂરક શિક્ષક તરીકેનું ન્યાન પોતાના ચિત્તમાં આપ્યું હતું—એમના અભ્યાસના સમયમાં વડોદરાની કોલેજ અને વડોદરાની હાઈન્ડેસ એક જ મકાનમાં સમાઈ જતા હતાં એમના અભ્યાસની સુદૃઢ દરમિયાન વડોદરાની નવી હાઈન્ડેસનું ભવ્ય મકાન બંધાયું. [આજની Experimental High school] શ્રી બાપાલાલના યુગના વિદ્યાર્થીજીવનની વિચિત્રતા એટલે એકા પાઠ્યપુસ્તક અને જી.કે. ભગુતર. ઘણું વાંચનું અને ઘણું વિચારનું—એણે શાહમાઠ અને જિંડો પ્રબોધ. જ્ઞાનથી ભરેલા પશુ જેવી વગરના શિક્ષકો

અને ગુજરાતને ભવિષ્યમાં શોભાવશે એવી આશા આપતા દરેક વર્ગમાં પાંચદશ વિદ્યાર્થીઓ. વડોદરાની કોન્ગ્રેસ સભાના નાકસબા શ્રી. હીવાનજી, વડોદરાની યુનિવર્સિટીના પ્રમુખપદને સેવાથી દીપાવનાર શ્રી. મેણીલાલ મોદી એ શ્રી. બાપાલાલના સમકાલિન વિદ્યાર્થીઓ ગણાય. હું બાપાલાલને સીધા વર્ગ—શિક્ષક નહોતો. પરંતુ હજી ધોરણની (૫) ટુકડીમાં એ ભણ્યા અને હજી ધોરણની (૫) ટુકડી હું સંભાળતો હતો. બાપાલાલે એમની ટુકડીના વર્ગ—શિક્ષક શ્રી. મલગારી મારફત અને ઉત્સાહપૂરક શિક્ષક તરીકે ઓળખ્યો હતો, અને હું વડોદરામાં શિક્ષક તરીકે મારા વર્ગમાં કે મારી શાળામાં મારું સ્વરૂપ દેખાડી શક્યો હતો, તેના કરતાં વડોદરાની શહેરની છતર સંસ્કારી પ્રવૃત્તિમાં મારું શિક્ષકત્વ વિશેષ અંગે ખતાવી શક્યો હતો તેથી શ્રી. બાપાલાલ મારા નિકટ પરિચયમાં આવ્યા કરતા હતા સુર્વને ખગર હોતી નથી કે તે યુધ્ધને ખીલવે છે અને યુધ્ધને ખગર હોતી નથી કે તે સુધ્ધી વિદ્યે છે, તેમ અમારા બંનેને મંબધ એકમેકથી અનુપો રતો.

સંસ્કૃતનો આશ્રય

એક વાર મેં બાપાલાલભાઈને પૂછ્યું—(મારી દેખરેખ નીચે આજનું વિદ્યાર્થીઓનું રસોડું અને

અભ્યાસમહા-ગાપાલાલને અતુલ્લભ લાગ્યું અને તેમાં તે રહેતા હતા.) “તમને ગણિતના વિષય પ્રત્યે જરા અણુમો નથી-છતાં તમે સંસ્કૃત વિષય માટે કેમ વિશેષ તત્પરતા બતાવો છો?”

તેમણે કહ્યું—“મને કૉલેજમાં જોડાવાની ઇચ્છા નથી. મારે દેશી વૈદ્ય બનવાની આકાંક્ષા છે-સંસ્કૃત લાપાનો સારો પરિચય જો આજ થઈ જતો હોય તો હું મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવાનું છોડી દઉં.”

આ વિચાર એ યુગના વિદ્યાર્થીઓ ન સેવે; છતાં ગાપાલાલને આ કેમ સચું દર્શો! હજી ગાંધીજીના વિચારો ગુજરાતના વિદ્યાર્થીમંડળ સુધી પહોંચ્યા નહોતા. મને તે દિવસથી ગાપાલાલ સામાન્ય વિદ્યાર્થીથી પર હોવાનું જણાયું હતું.

પછી તેમને સંપર્ક વડોદરાના બાજવાડામાં-શ્રી. છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુશ્પાણીની દેખરેખ નીચે આલતા વ્યાયામ મંડળના સભ્યો સાથે સંધાયો હતો-ત્યાં તેમને આરોગ્યની અને શારીરિક તાકાતની કિલસકીનું જીંડું જ્ઞાન મળ્યું હતું. એમના જીવનના પાયાની શિલારોપણની વિધિ વડોદરાના બદુકનાથ વ્યાયામ અન્દિશમાં થઈ હતી.

ઝાંડેશ્વરના વૈદ્ય સાથે

ભરત્યમાં શ્રી. હરિભાઈ અમીન અને શ્રી. કાશીભાઈ અમીન (શ્રી. દરબાર ગોપાલદાસના સસરા કુટુંબના ભંડારી) પોતાના યુગના વાતાવરણને અનુસરતું જીવન ગાળવાની તમન્ના સેવતા હતા. તેમનું ગરસતું ગામ ભરત્ય પાસે ઝાંડેશ્વર છે ત્યાં લોકસેવા માટે તે પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા. એ પ્રયત્નોને અંગે ઝાંડેશ્વરમાં દેશી વૈદ્યને જોડાવી તેમની મારફત સાર્વજનિક આરોગ્યની સંભાળ રાખવાનું કામ તેમણે ઉપાડ્યું હતું. એ ઝાંડેશ્વરમાં વૈદ્ય તરીકે લોંબકી ગામના વતની વૈદ્યશ્રી અમૃતલાલ પટ્ટણીને રાખવામાં આવ્યા હતા. વૈદ્ય દાંકધુરંત છે તે બહુ થોડા લોકો જાણતા હતા. શ્રી. ગાપાલાલે તે બાબી લીધું અને એમના શિષ્ય તે બની ગયા. વૈદ્ય અમૃતલાલના પુત્ર શુભલાલ અને ગાપાલાલ બન્ને સાથે વૈદ્યવિલાનું અનુદાન

માંડી બેઠા-મંથ ગાંડે અને વિલા પાંડે-એ ઉક્તિ વૈદ્ય શ્રી. અમૃતલાલભાઈએ જીવનમા બરાબર ઉતારી હતી. તેથી તે ગાપાલાલને પાંડે આપતી વખતે કેમ પુસ્તક પોતા પાસે રાખતા નહિ-પણ ગાપાલાલની જિજ્ઞાસા હિત્ય કક્ષાની છે એમ વૈદ્યશ્રી અમૃતલાલભાઈને જણાયા પછી તેમણે વૈદ્ય વિદ્યાના સંસ્કૃત ગ્રન્થો ગાપાલાલના હાથમાં મૂક્યા. શ્રી. ગાપાલાલની નિષ્ઠા તો સાચી દીક્ષા મેળવવાની હતી એટલે વૈદ્યરાજ શ્રી. અમૃતલાલને ઘેર લોંબકી ગામે જઈ ત્યાં જની પ્રણાલિકા પ્રમાણે વૈદ્યાની દીક્ષા એમણે મેળવી હતી. ઘણાને ખબર દશે કે આ વૈદ્યરાજ શ્રી. અમૃતલાલ પટ્ટણીની પમંદગી, ડોક્ટર સુમન્ત મહેતા કે જ્યો. વડોદરા રાજ્યના મેડિકલ ઓફિસર તરીકે હતા, તેમણે પાટણની (ગુજરાતની પલેવી) આયુર્વેદિક કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે તેમની નિમણૂક કરી હતી.

ક. સ. ૧૯૨૬, ૨૭.

મૂંગા સેવક

મૂંગા સમાજસેવક તરીકે શ્રી. ગાપાલાલ ભરત્યમાં મારા સ્વ. સન્મિત્ર શ્રી. હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈના સહવાસમાં આવ્યા હતા. હાંસિટમાં એમની મૂંગી સેવા પ્રશંસનીય હતી.

શ્રી. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી સાથેના પરિચય

શ્રી. ગાપાલાલ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી વૈદ્યવિલાનું પરિશીલન કરવા ઇચ્છતા હતા. તેથી વનરપતિ શાસ્ત્રને અભ્યાસ કરવાની તેમને અગત્ય સમજાઈ હતી. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના વગડાની વનરપતિ પાછળ થેલા બનનારા પૈકીના એક શ્રી. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી જાણીતા હતા. શ્રી. ગાપાલાલે તેમનાં પુસ્તકોને અભ્યાસ કર્યો એટલું જ નહિ પણ શ્રી. જયકૃષ્ણભાઈ સાથે અંગત પરિચય સાધવા તે પોરબંદર અને કચ્છ અનેકવાર ગયા હતા ત્યાંના મૂકા વેરાન પ્રદેશની વનરપતિનો પરિચય શ્રી. ગાપાલાલે પડિત જયકૃષ્ણભાઈ પાસેથી પરિપ્રેક્ષે વૃત્તચા-ની રીતે સાધ્યો હતો. કચ્છમાં રહી શ્રી. ગાપાલાલે અનેક અભ્યસનીય વનરપતિના નમૂનાના સંગ્રહ-મારાં કાર્ડ બોર્ડ ઉપર મઢી કરી લીધો હતો. એ કાર્ડ બોર્ડની મોટી ગાસડી કચ્છથી ગુજરાત તરફ જતાં શ્રી. ગાપાલાલ મારે

ધેર દારકામાં લાગ્યા હતા. એમના સન્નિહાવાળા આવા અભ્યાસ માટે મને તે વખતે 'ખૂબ માન જીવું' થયું હતું. મને જણાયું હતું કે સાઈ બાપાલાલ ગુજરાતની આગવી મૂડી બને એવી પૂરી સકયતા એમના જીવનના ઉમતા કાળમાં દર્શાવી રહ્યા છે. કચ્છની વનસ્પતિ અનેક અંગે મારા દારકાના પ્રદેશને મળતી હોય છે તેથી મેં એમના સંગ્રહમાં વધુ રસ લીધો હતો.

આવા અભ્યાસમાંથી જ શ્રી બાપાલાલને કાલિદાસ કવિના કાળની વનસ્પતિનું સંશોધન કરવાની જિજ્ઞાસા ભળી હશે. જયકૃષ્ણ પંડિતે તો ખરકા કુંગરની વનસ્પતિ અને કચ્છની વનસ્પતિનાં પુસ્તકો આપણને આપ્યાં છે પણ તેમની પાસેથી દીક્ષા મેળવી શ્રી. બાપાલાલે તો મહાકવિ કાલિદાસના પરિચયની વનસ્પતિની ઝોળખાણ આપણને આપી છે.

શ્રી. બાપાલાલ અને વ્યાયામ

વિદ્યાર્થીજીવનમાં વંદાદરમાં બહુકનાથ વ્યાયામ-શાળામાંથી શ્રી. બાપાલાલે વ્યાયામ માટેનો આદર પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

શ્રી. બાપાલાલની દષ્ટિ પહેલવાની તરફ દર્શાવેલી, પરંતુ જીવનમાં હવા, પાણી, ખોરાકની અગત્ય માણસને જીવન ટકાવવા સમજાઈ હોય છે. પણ એ ત્રણે મૂળ ધાતુરૂપ પદાર્થોની સમન્વય કરવામાં વ્યાયામ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એ વાત શ્રી બાપાલાલ સમજ્યા હતા. તેથી વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ તેમણે વ્યાયામનું મૂલ્યાંકન કર્યું હતું.

એક વાર શ્રી. બાપાલાલ દારકા આવ્યા હતા. ત્યારે મેં એમને દારકાના વિદ્યાર્થીઓને લાડીની વ્યાયામ પ્રત્યેની અભિમુખતા જોવી કરવા માટે થોડા પ્રત્યક્ષ પ્રયોગથી લાડીના દાવપેચ બતાવવા તેમને વિનંતિ કરી હતી. તેમણે તરતજ પહેરેલે કપડે લાથમાં લાડી લઈ કેટલાક પ્રયોગ એવી સફાઈથી કરી બતાવ્યા હતા કે મારી શાળાના વ્યાયામ શિક્ષકને નવાજ લાગી. શ્રી. બાપાલાલ જેવા સદૃશ્ય આવી સરસ રીતે લાડી ફેરવી શકે છે.

શ્રી. બાપાલાલને તો વ્યાયામ એ મનુષ્યના શરીરના યોગ્ય રીતે ચલનહલન માટેની રોજીન્દી દીનચર્યા પંક્તીની એક હતી. શ્રી. બાપાલાલને મન વૈદ્યનીય આવડત માત્ર માર્દાને સામ્ય કરવા માટે જ જરૂરની છે એમ નથી પરંતુ મનુષ્યની દીનચર્યાને નિયમિત રીતે સાચા રૂપે સાચા માર્ગે વાળવામાં વૈદ્યની મોટી જરૂર હોય છે તે રીતની હતી. શ્રી. બાપાલાલ માને છે કે સમગ્ર માણસે વૈદ્ય વિદ્યાના સાદા નિયમો અને વૈદ્યવિદ્યાનું મૂળજૂત જ્ઞાન મેળવવું જ જોઈએ. તેથી જ શ્રી. બાપાલાલસાથે એ એકાદ બાર અને રોગ હમર-જેથું પુરતક નથી લખ્યું પણ જીવનની દીનચર્યા ઉપર સંગીન પુસ્તક ગુજરાતને તેમણે આપ્યું છે.

ગુજરાત રાજ્યે ભારત સરકારની નેમ પાર પાડવા સાચા આયુર્વેદની શિક્ષા માટે સંગીન કામ ઉપાડ્યું છે તેમા શ્રી. બાપાલાલનો સંગીન ફાળો મળી રહે એ જ શુભેચ્છા.

અરીકાં ને આંખળાં

મોઢા ઉપર આજકાલ કાળા ડાપ ઘણાને પડે છે. આથી મુખ કદરૂકુ લાગે છે. આ માટે રોજ રાત ઉપર અરીકાં અને આંખળાં બારીક ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ભીંજવી રાખવું. મવારમાં એ પાણી થોડું છાકાળો લેવું અને આ પાણીથી મુખ સાફ કરવું. આંખમાં પાણી ન વળે તે સાચવવું. આંખો મીઠી દેરી. જેને માથામાં ખોડો કર્યો હોય, ખુબ્બી આવતી હોય તેવાઓ માટે પણ આ પ્રયોગ સારો છે. વાળ ખરતા હશે તે માટે પણ આ પ્રયોગ સારો છે.

સાહિત્યરસિક વૈજ્ઞાનિક વૈદ્ય

રસિકલાલ ઠા. પરીખ

શ્રી. રસિકલાલ પરીખે સાહિત્યક્ષેત્રે, પ્રતિભાનાં તેજ અનેકવિધ રીતે પાથ્યાં છે. તેઓ પુરાતત્ત્વવિદ્, વિવેચક, કવિ અને નાટ્યલેખક છે. બો. જો. અધ્યયન સંશોધન જીવનના પોતે અધ્યક્ષ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે પણ આ વખતે તેમની વરણી કરવામાં આવી છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈનો પ્રથમ પરિચય અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં થયો. ગુજરાતના પ્રતિભાશાળી વનરપતિશાસ્ત્રી શ્રી. જયકૃષ્ણ ધ્વન્દ્વ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની મુલાકાતે આવેલા તેમની સાથે તેઓ આવ્યા હતા; તે સમયે હું ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં અધ્યાપન અને સંશોધનનું કામ કરતો હતો અને તેના મંત્રી હતો. શ્રી. રામનારાયણભાઈ જેઓ પણ પુરાતત્ત્વ મંદિરના મંત્રી હતા તેમને શ્રી. જયકૃષ્ણભાઈ સાથે પહેલાંના પરિચય હતો. તેમણે અમને બધાને જયકૃષ્ણભાઈનો પરિચય કરાવ્યો. તે પ્રસંગે જયકૃષ્ણભાઈના મુખ્ય શિષ્ય તરીકે શ્રી. બાપાલાલભાઈનો પણ પરિચય થયો. તે પ્રસંગે જયકૃષ્ણે બાપાલાલભાઈ ઇન્ટર સાયન્સમાં બોટની-વનરપતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી એ વિષયનો વધારે અભ્યાસ કરવાના જયકૃષ્ણભાઈના અતેવાસી થયા હતા.

જયકૃષ્ણભાઈના વનરપતિના જ્ઞાનમાં આધુનિક વિજ્ઞાન તો હતું ઉપરાંત આધુનિક બોટનિસ્ટને ન હોય એવું વૈદ્ય અને ભારતીય વનરપતિશાસ્ત્રનું પણ જીવંત જ્ઞાન હતું. તેઓ સંસ્કૃતના સારા વિદ્વાન હતા. પ્રત્યેક વનરપતિ પોતાનું કોઈ કેટકું હોય તેમ તેઓ તેને સંસ્કૃત નામે, ગુજરાતી નામે (જે જુદું હોય તો) અને લેટિન નામે બોલાવતા. તેના વૈદ્યકીય વિનિયોગો કહી જતા અને કષ્ણ વલ્લી, પર્ણી કે પુષ્પ

શિલ્પકળાના કેતરકામ કે ચિત્રના કયા નમૂનામાં કેવી રીતે દર્શાવાયાં છે તે પણ કહી જતા અને તેના સાહિત્યના ઉલ્લેખો પણ તેમને યાદ આવતા. ચાલતાં ચાલતાં જયકૃષ્ણભાઈ કોઈ નાનો સરખો છોકરો ધાસ પણ જુએ કે તરત જીભા રહી આજુબાજુનાં તેનું વિવરણ કરી આપે. ત્યારે તેઓ વનરપતિ સાથે વાર્તાલાપ કરતા કોઈ પ્રેમી જેવા, કવિ જેવા લાગતા.

આવા ગુરુના શિષ્ય તરીકે શ્રી. બાપાલાલભાઈને પ્રથમ ઝોળખ્યા; અને જેમ જેમ પરિચય વધતો ગયો તેમ અમને એ મહાન ગુરુના જ્ઞાનનો અને કાન્ધનો વારસો ખ્યાવનાર સાચા શિષ્યની પ્રતીતિ તેમનામાં થવા લાગી.

‘પ્રગ્યાન’માં શ્રી. બાપાલાલભાઈના લેખો વારંવાર આવતા. આયુર્વેદનાં મૂળગ્રંથોનું તેમનું જ્ઞાન ચોક્કસ અને સપ્રમાણ તુ લેખોમાં જણાતું. ઉપરાંત વૈદ્યોમાં જે જ્ઞાનની સરખ અને અભાવ હોય છે તેવા આધુનિક વૈદ્યકીય વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન અને તત્ત્વમૂલક આયુર્વેદની તુલના કરવાની પણ તેમનામાં શક્તિ છે એ પ્રતીતિ થતું હતું

એમણે રચેલો દળદાર ગ્રંથ “નિષકું આદર્શ” જાને પરંપરાઓના તેમના વિશ્લેષ અને ઊંડા જાનનો નમૂનો છે. એ કમલાગ્ર્ય છે કે એ મહાન મંથની બીજ આટતિ છપાતી નથી.

એમની સુખનતા એમને કોઈ પણ માણસના મિત્ર બનાવે એવી છે. એમની સેવાપરાયણતા એમના વૈદ્યકીય ગુણનો લાલ સર્વસુલભ કરે છે; તો મારા જેવા મિત્રને તે મળે અને ઉપકારવશ બનાવે એ સહજ જેવું લાગે છે.

પરંતુ એમની સાથે મારી મેત્રી ગાઠ બની તેનું નિમિત્ત તો ખીજું જ બન્યું. પોતે સારા સંસ્કૃતજ્ઞ છે અને મહાકાવ્યો તથા નાટકોથી સુપરિચિત છે. મારી પણ એ સાહિત્યમાં રુચિ, પણ એના આસ્વાદમાં મને એક ખુસ્કેલી નક્કી જે મારા જેવા ખીજા અનેકોને નહીં છે અને નહોતું છે. તે એકે એ સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ પામતાં વૃક્ષો, વસ્ત્રો-પુષ્પોને કેવી રીતે ઓળખવાં, તેમનાં શુભરાતી નામે કયા, છત્યાદિ. બાપાલાલભાઈએ તેમના નિઘપટ્ટ આદર્શમાં આ માર્ગ ખુલ્લો કર્યો હતો. એટલે મેં એમને વિનંતી કરી કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ખાસ કરીને કાલિદાસની કૃતિઓમાં ઉલ્લિખિત વૃક્ષાદિકનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે એવી લેખમાળા આપો. મારી એ પણ આકાંક્ષા તેમને જાણી કે એક કાલિદાસોદ્યાન કે કાલિદાસ વાટિકા કરીએ કે

જેમાં કાલિદાસે રમરેલાં બધાં વૃક્ષ, છોડ, લતા, આદિ ઉગાડીએ. મારી આ ઇચ્છાએ પૂરી કરવાનું તેમણે ઉત્સાહ સાથે સ્વીકાર્યું. જુદા જુદા કાવ્ય-નાટકોના શ્લોકો ઉતારતી સંદર્ભપૂર્વક ખુલાસો આપતી આવી લેખમાળાઓ તેમણે પ્રકટ કરવા માંડી; અને એ પ્રવૃત્તિના કળશરૂપ 'સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનરૂપિ' એ નામનો ગ્રંથ તેમણે રચ્યો, જે શુભરાત વિદ્યાસભા દ્વારા સને ૧૯૫૩માં પ્રકટ થયો.

મારી ખીજા માગણી 'કાલિદાસ વાટિકા' હજી તેમણે પૂરી કરી નથી. પહેલાં તેમનો વિચાર અમદાવાદમાં વસવાટ કરવાનો હતો અને એ સંદર્ભમાં આવી વાટિકા કરવાનો અભિલાષ રાખ્યો હતો. પણ તે હવે વિસરાઈ ગયો લાગે છે. એનું એમને રમરૂપ કરાવું છું.

આવા મારા એક પરમમિત્રની યજ્ઞિપૂર્તિ પ્રસંગે તેમને અભિનંદન આપતાં અને યશસ્વી દીર્ઘાયુ પ્રાર્થના મને આનંદ થાય છે.

જહરાગિન

જહરાગિન એ એક જાતનો યજ્ઞકુંડ સમન્ને. યજ્ઞકુંડમાં યજ્ઞાગ્નિ જેમ પવિત્ર ગણવામાં આવે છે તેમ જહરાગિન પવિત્ર ગણ્યો જોઈએ. અગ્નિમાં ગમે તે અશિષ્ટ પદાર્થ ન દોમાય. આજ રીતે અતરંગિ (જહરાગિન)માં હમેશા દિત એવાં અન્નપાનરૂપી સમિધોથી અગ્નિહોત્રોની નિષ્કાથી સવાર સાજ, સાત્રા અને કાલનો જરાજર વિચાર કરી, દોમ કરવો જોઈએ. આ દિત્યાગ્નિ (અગ્નિહોત્રી) જ્યમ સાયંપ્રાતઃ અગ્નિહોત્ર કરે છે અને હમેશાં બ્રહ્મનો જપ કરે છે, દાન કરે છે, ત્યમ આપણે પણ અંતરંગિરૂપી યજ્ઞાગ્નિમાં દિત અન્નપાન દોમમાં જોઈએ અને મનની શાંતિ તથા તે યજ્ઞ ઉત્પન્ન થતા સતોષ સાથે આ વિધિ સમેટવો જોઈએ. પર્ય આદારથી રાગો યતા નથી અને દીર્ઘાયુ તેમજ નિઃશ્વેસ પ્રાપ્ત થાય છે. જુઓ ચરક સુ. ૨૭-૩૪ થી ૩૫.

આયુર્વેદમાં અતિશયોક્તિ દોષ કે રસિકતા ?

નટવરલાલ માલવી

પ્રસિદ્ધ પત્રકાર શ્રી. નટવરલાલ માલવી, કેઈ પણ વિષય ઉપર સ-રસ, છત્ર કે કલમ ચલાવી શકે છે. 'વૈદક' એમના શોખનો, માનીનો વિષય છે. એટલે આયુર્વેદ વિષે લખતી વખતે તેમના સોનામા સુગંધ ભળે છે "વગર પૈસાનું વૈદુ" નામની તેમની પત્રિકાઓ જાણીતી છે. એક ઉપર એક તેના ભાગ બહાર પડતા જાય છે અને આશ્ચર્યમાં પડે. ખીછ લાપાઓમાં તેના હિતારા પણ ચતા રહ્યા છે.

"આ તમારા આયુર્વેદમાં તો અતિશયોક્તિ દોષ ખુબ જ છે. દરેક વસ્તુથી જાણે બધું જ મટી જતું હોય તેવી વાતો છે. ફટ દર્દને મટી જતું હોય એવો ભાવ છે. ને કંઈ કેટલાયે લગભગ અસાધ્ય ગણાતા રોગો જાણે ચપટી વમાડતામાં મટી જતા હોય એવું બધું મીઠું મરચું ભજારાવી ભજારાવીને લખેલું હોય છે, તે આજના જમાનામાં કોને ગળે જિતવે ?"

એક દાકતર મિત્રે ટીકા કરતા કહ્યું. તેમણે આયુર્વેદને લગતા કેટલેક લખાણો અલ્પજ્ઞતા વાંચ્યા હશે; અગર તો કેટલેક શ્લોકના અનુવાદ પર અહતી નજર નાખી હશે. એથી વધારે ઊંડા તેઓ જિતમાં નહોતાં એવું મારું માનવું હતું; કહો કે જાણુ હતી. મોટે ભાગે આયુર્વેદ સંબંધે વિરોધ કરનારા સમુદાયને જરાક ખોતરીને ચકાસીએ, તો આણું જ ભાલમ પડે તેમ છે...એની પાછળ વધારે ઊંડા જિતયાથી સત્યનો ખીકાર કરવો પડે એવી ખીક હશે કે કોણ જાણે ! અત્યારે તો એટલો આત્મસંતોષ રહી શકે કે જાણી ખત્રીને ખોટાણું મોલતા નથી ? !

જરા વિચારીએ.

આયુર્વેદના ગ્રંથો, જ્યારે યીનાઓની શોધરૂપી કાગળ પણ બનતો નહોતો, (લગભગ ૧૧મી સદીમાં કાગળની શોધ થયાતું, યીનામાં જ થયાતું મનાય છે.) તે પૂર્વે લખાયા છે, કહો કે રચાયા છે. કાગળ નહોતો, ડાપખાનાં નહોતાં, મુદ્રણ યંત્રનું તો સંપત્તિ નહોતું. જ્ઞાનને સાચવવાની રીત આપણી પાસે હતી તે 'સ્મૃતિ' અને 'સ્મૃતિ' જ, બહુ તો મહા મુસીબતે તાડપત્રો પર આલેખન. તે હ મેશ થઈ જ શકે એવું નાહ. લાંબું ટકી શકે કે કેમ તે વિષે પણ દેહશત.

આ બધા સંજોગોમાં, અગર કદાચ તાડપત્રો પર લખવાનું કાવે છે એવી જાણ થઈ તેની પણ પૂર્વે આપણા અધિઓ, પડિતો, વિચારકોએ પોતે જ કેઈ સંશોધન કરેલું તેને 'અમર' બનાવવાનો, પ્રબળ કાયમી વારસારૂપે આપવા માટેના કામિયો શોધી કાઢ્યો : એ કામિયો, ખરું જોતાં દિવસરૂપે લેખાય. એક તો એ, કે એ બધી વસ્તુને-

કવિતાનું રૂપ આપવું જોઈએ, જેવું નવરૂપ આપવું જોઈએ, અને વળી તેમાં એવા લાવણીકા અને ઉપમા અવકાશોનું સચોટન કરવું જોઈએ કે મગજમાં તેની છાપ દૃઢ પડે; ધૂધળી ન પડે, આંધી ન પડે પણ રૂપરૂપ, નકલ પડે “દૂધ ઘોળું છે,”—એટલું કહેવાથી જો છાપ પડે તેના કરતા ગમલા જેવું ઘોળું છે; એમ કહેવાથી,—સાંભળવાથી અનરિયાળ મગજમાં દૂધની અને બગવાની,—બંનેની છાપ મરાય છે, અને તે વધારે યથાથી લાગ પડે છે. આ જ કારણે કહેવતો પણ લોકોને મોટે જટ ચઢી જાય છે. તેમ ગદ્ય કરતા પદ્ય, તેની તાલમદ્દતા, ગ્રાસ અને રૂપનીયતાને કારણે વધારે જટ થાદ રહી જાય છે એટલું સમજાવવા કોઈ પ્રકારના પિષ્ટપેયજની જરૂર નથી.

શાળાઓ હતી,—શુરુશાળાઓ,—પણ આજી તો નહિજ; ઠેર ઠેર તો નહિજ. શિક્ષણ આપતું, પણ બહુ જનસમાજને તો નહિજ; તે શક્ય નહોતું. એવા મંજેગમાં આ બધું જ્ઞાન ‘અમર’ કરવા માટે કવિતાને, એટલે કે કંઈક અતિશયોક્તિને ઉપમા અવકાશોદિતો, માનવીના મન પર રૂપરૂપ ચિત્રાકન કરવાને અને સંગીતને એટલે કે ગેયતાને આધાર લેવાયો. આજે ટેપ રેકોર્ડના જમાનાના માનવીને જો એ વાત રમૂજ અગર ‘હીન’ લાગે તો તેથી કંઈ તેની પાછળ રહેતું ઐતિહાસિક સમર્થન નહતે થઈ શકતું નથી. ને આ વાત કંઈ આયુર્વેદને જ લાગુ પડે છે એવું નથી; આપણી બધીજ વિદ્યા પદ્યરૂપિણી છે. ને તે પદ્યરૂપિણી હોવાનું કારણ, આજ તેને અવિરમરૂપીય બનાવવાનું છે. મુગ્ધિમોના ધર્મત્રય કુરાને શરીર, મારી સમજ પ્રમાણે ગદ્ય રૂપ છે, તેજ રીતે ધણું કરીને વરુચુર સાહેબની અવગના પણ. પરંતુ એ બંને ધર્મત્રયોનું અંગ્રાન્ધ્યાગ્ય, લવકારા વડે જ થાય છે, કાચી-પાછી લયમદ્દ રીતે કરાય છે. શાળાઓમાં આંકિના પાંડા લલકારતા આવ્યા છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે, ને તેમાં પણ કેટલીક વાર રમૂજ ચિત્રાકન ઉમેરાતું આવ્યું છે. “જે શિક્ષા માન, િટે મારી લાત.”

પણ આપણે વાત કરીએ છીએ આપણી પુરાણી વિદ્યાઓની, ને તે બધી દેવબાપા સંસ્કૃતમાં

છે. સંસ્કૃતના અષ્ટકારોએ, શાલ્લો, પડિતોએ, વિદ્યોપાગક સમુદાયે જ એ વિદ્યાને કંઈક કરીને અમર રાખી, એટલું જ નહિ, એમાંનું વ્યવહારુ જ્ઞાન સમાજમાં ફેલાવતા રહેવાનું કામ પણ તેઓ જ બજાવતા રહ્યા.

પણ યુગ પળો થઈ ગયા. મુગ્ધ યંત્ર ગોધાપુ. ચોપડીઓ છાપાવા લાગી. છાપા ચોપાનિયા નીકળવા લાગ્યાં. પ્રજા સાંભળીને નહિ પણ વાંચીને, જાતે જ, પોતાની સમજ કુરસદને ઉપયોગ કરતી કરતી, રાતે, અંધી રાતે, મળસંકે, બપોરસપોર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માગે લાગી. આપણી પુરાણી વિદ્યાઓનું જ્ઞાન ધીમે ધીમે મંથન બનવા લાગ્યું અને પદ્યને યથા ગદ્યને વિકાસ થવા લાગ્યો.

એ બધા ઇતિહાસમાં વધારે લોકા જિતવાનું નથી જરૂરી, નથી શક્ય. દેશમાં એટલું જ કહેવાનું કે ગયા દોરેકે એકા દરમિયાન, અમર મવા નેકા કહો તો વ ચાલે, ગદ્ય લખાણોનું મર્જન ઉત્તરોત્તર વધતું ચાલ્યું, છપાતું ચાલ્યું, ફેલાતું ચાલ્યું, પ્રજા તેનો રસ કેળવવા-મેળવવા લાગી, અને તે કાર્યમાં હોસીયી, વધારે ને વધારે હોમીયી બનતી ગઈ.

એટલે ધીમે ધીમે વેદકના ગદ્ય પુનઃકે પણ બહાર પડવા લાગ્યા. વેદકના લેખો લખાવા લાગ્યા, છપાવા લાગ્યા, વચાવા લાગ્યા—માસિકો આદિમાં.

પણ વેદકના આ ગદ્ય જ્ઞાનને લલિત વાંચકરૂપે ગુજરાતીમાં ઉતારવાનું કાર્ય પહેલવહેલું સ્વયં, આવડ્યું તે શ્રી. બાપાલાલને, ને યશુશ્રી. બાપાલાલને હાથે. વેદકના લખાણોની શરૂઆત ગુજરાતીમાં કરવાનું માન તો મોટે ભાગે આપણે સ્વ અમૃતવાલ મુદરજ પરિવારને જ આપણું પડે. અને કોઈને એમ પણ લાગે કે ‘જુવાની જાળવવાના ઉપાયો’ની તેમની ચોપડી વેદકને લગતી હતી. (તેમના તૂટક વેદકીય લેખો ‘સુદરી મુદોધ’ આદિ અસિકોગ આવતા.) પણ એ ચોપડી ગળીએ તો Psychiatry ની છે. માનસ-

સુંદર કાવ્યાવતરણો સાથે લોકજીવનમાં રમ્ય પાસાંઓનો સાહિત્યરૂપી આવિષ્કાર ગૂંથી લઇને ગુજરાતને આપવાની પહેલ મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈએ જ કરી, એમ કહેતાં મને જરા પણ સંકેત ચતો નથી. વૈદકીય લેખોને “શુદ્ધતા”નો “અધિકાર” તેમણે જાણે છીનવી જ લીધો. ડોસાઓ જ-કે ડોસીઓ જ-તે વાંચે એ અવદશામાંથી વૈદકીય જ્ઞાનને તેમણે મુક્ત કર્યું. સાહિત્યના, કાવ્યના, તત્ત્વચિંતનના ને-સમગ્રે કલાના ઉપાસક એવા બાપાલાલભાઈએ ગુજરાતમાં વૈદકીય જ્ઞાનને લીલામય રૂપે ઉતારવાની પહેલ કરી.

“હલકાતું આવે બેડધું”
મલકાતી આવે નાર રે
મારી સાહેલીનું બેડલું ...”

એ લોકગીતનું રહસ્ય તેમણે આયુર્વેદની બોલીમાં સમજાવ્યું-તેમાંથી આયુર્વેદ એ દવાનું શાખ નથી પણ જીવનનું શાસ્ત્ર છે, આમુલ્ય જીવન સહિતા છે એવું સિદ્ધ કર્યું. કવિવર ટાંગોરની કવિતાઓ કે ઉક્તિઓ ઉતારી તેમણે આયુર્વેદની લીલા દાખવી. નોનલ પારિતોષિક વિજેતા એલેક્સીસ કેરોલ, મહાન સંશોધક, વિદ્વાન પંડિત, ને વિજ્ઞાનમાંથી જ તત્ત્વચિંતન દોડી કાઢનાર; તેના ચિંતન નીચેડ પણ આયુર્વેદમાં કયા ને કેવી રીતે દર્શાવેલો છે તે સમજાવી બતાવ્યું. ઉપનિષદોના ઉતારા ને તેમની આખ્યાયિકાઓના ઠેર ઠેર ઉલ્લેખ, વેદની અઘાઓના પણ ખરા જ. લવમૂલિના માલતીમાધવ જેવા કૃત્તાર રસ પ્રધાન નાટકમાંથી પણ એમને આયુર્વેદને રસિક બનાવનારી કાવ્યોદિતઓ મળી જાય. રામચર્યામી આયર, પંડિત જવાહરલાલ, સમર્થ સાક્ષર આનંદશંકર ધ્રુવની ચિંતન કશ્યાઓ પણ તમને વૈદકના આ ગ્રંથોમાંથી અતિ ભિન્નિતરૂપે સહેજ મળી જાય. રામાયણને મહાભારત શાના બાણી રહે ? શાહજહાંની દીકરીને સને ૧૬૪૫માં સાજી કરનાર ડોક્ટર એળિયલ બાઉટને જ ખરેખર તો ભારતમાં ઇંગ્લિશ સલ્તનતનો પાયો નાખ્યો, (ને એજ રીતે અંગ્રિજ આંધ્ર સલ્તનતનો પણ ખરો જ ને ?) એ વાત વાંચી તમને જરા આંચકો તો લાગે, પણ બાઉટના અનુકરણ રૂપે જ આજે અસંખ્ય મિશનરીઓ ‘હિન્દુત્વ’ના

પાયા હવમયાવી રલા છે એની જાણ હોય તો પછી એ આંચકો શમી જાય. રમણભાઈ નીલકંઠના રાષ્ટ્રીનો પર્વતમાંથી-

ભાયાં તળાવો તણી પાળ તોડી
ધારી શક્યા કે જલધોધ, લાઈ!

એવું અવતરણ, વૈદકનું લખાણ વાંચતા વાંચતા આવે ત્યારે અવગ્રહ તાઝગી પ્રકરે જ; પણ તુલસીદાસજીના રામાયણમાંથી—

મોહ સકલ વ્યાધિન કર મૂલા
તે દિ તે પુનિ ઉપજઈ બહુ દુલા
કામ બાન
કંઈ લોભ અપારા
ક્રોધ પિત
નિત છાતી જરા !

એવા તંત્રોત્તર બંધોસતા, અને વ્યાધિના જીડામાં જીડા મૂળિયાને ખાલ આપનારો Chemistry of Emotions—લાગણીઓનું રસાયણશાસ્ત્ર દાખવનારો એક વાંચી તમારું હૃદય અવસ્થ થનગની જાડે. કેન્ટ ને જલિયસ હકસલી, ગર ને ટેનિસન, પ્લીની ને રામ જનક ને પ્લેટો, વિવેકાનંદ ને મહર્ષિ અરવિંદ; નામાવલિ લખાયે જ જાય એમ છે, લખાયે જ જાય.

એટલે કદાચ એવું કહેવાની હિંમત પણ કરી શકું કે ભારતભરમાં આયુર્વેદનું આયુ લલિત ને લાવણ્યમય દર્શન ગુજરાત સિવાય બીજા પ્રાંતોને, ગુજરાતી સિવાય બીજા ભાષાઓને લાગે જ સાપડકું હશે.

અને આયુર્વેદ સર્જન એક જ પ્રકારે શક્ય બને-તત્ત્વચિંતા વડે. બાપાલાલભાઈનું સમગ્ર લખાણ તેમની કલાપ્રેમી, જ્ઞાનપ્રેમી, ઉલ્લાસપ્રેમી તત્ત્વચિંતામાં જ ઉદ્ભવ્યું છે, કહો કે કુવારાની પેડે જીલ્લું છે ને કુવારાનું કંઈ સ્નાન જ નહિ, તેનું દર્શન પણ કેટલું બધું આદ્વાદક હોય છે !

બાપાલાલભાઈ ઘણું જીવે, ને ગુજરાતને તેમની તત્ત્વચિંતાલરી લેખણને લાલ મળતો જ રહો, મળતો જ રહો.

રસિક પંડિત બાપાલાલભાઈ

ડૉ. જયંત પાઠક M. A. PH. D.

ડૉ. જયંત પાઠક કુજરાતની નવતર પેઢીના આગવી હોળના કવિ છે. કવિ તો છે પણ મધ્યેષક તરીકે પણ તેમણે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે. કુજરાતીના પ્રાચ્યાપક તરીકે પોતાના વિદ્યાર્થીઓના તેઓ લાડીલા રવા છે. તેમનામાં કેવી સર્વતોપરિ દષ્ટિ છે તેનો આ લેખ વાંચતાં ખ્યાલ આવશે.

[૧]

શ્રી. બાપાલાલભાઈનો પ્રત્યક્ષ પરિચય તો મને, કુ' ૧૯૫૩ માં વ્યવસાયાર્થે સુરત આવ્યો. સાર પછી થયો; પણ છેક વિદ્યાર્થીકાળથી એમનાં લખાણોના પરિચયમાં આવવાનું બનેલું. દસ અગિયારની ઉંમરે કુ' વતનની નિશાળમાં ચાર ધોરણ પૂરાં કરી કાલોલ (પંચમહાલ)ની અગ્રેજી શાળામાં દાખલ થયો. કુ' મારા બહેનને ત્યાં રહી ભણતો. મારા બહેની શ્રી. પૂર્ણલાલ બટ્ટ તે કાળે પંચમહાલમાં વેદ તરીકે ઠીક ઠીક બુધ્ધીતા ને જામેવા હતા. એમને સ્નાં પેદકનાં પુસ્તકો ને સામયિકો સારી મંજુરમાં રહેતાં.

શ્રી. બાપાલાલભાઈનાં નિર્ધન આદર્શ, ધરમશ્યુ વેદક, દિનચર્યા આદિ પુસ્તકો મેં અહીં વાંચેલા. ઉપરાંત વતનમાં મારે શ્રે તમારે 'પ્રધાન' માસિક આવતું. એમાં પ્રસિદ્ધ થતા શ્રી. બાપાલાલભાઈના લેખો અમે-દુ તથા મારા ભાઈ શ્રી. રમણલાલ પાઠક બહુ રસપૂર્વક વાંચતા ને એમનાં કેટલાક આશ્ચર્યવિપ્રક સૂચનો અમલમાં મૂકવાનો પ્રયાસ કરતા. કુ'ગળી (કાદા) વિષેનો લેખ વાંચીએ એટલે કુ'ગળી ખાવાનું શરૂ કરી દઈએ; 'આદુ' વિશે વાંચીએ એટલે આદુ ખાવા મંડીએ; શીર્ષાસન ને નાકેથી પાણી પીવા જેવા

પ્રયોગો કરીએ. આથી કુહંગમાં ને મિત્રમંડળમાં કેટલીક વાર અમે રમજનો વિષય પણ બનતા. જમીને હોળના કરીએ કે આંટા મારીએ એટલે મોઈ રૂઢકાંજુ જ છે : "બાપાલાલે કહ્યું છે કે—"મોઈ વાર મોઈ ટોણા પણ મારે : "આટઆટલું" પાચો છો, પણ તમિષત તો એવી ને એવી જ રહી છે તબુ શું ?" જવાબ આપીએ : "પણ છવના છીએ ને ? મરી નથી મયા તે બા 'બાપાલાલો નિયમો' પાળવાને લીધે જ."

પન્થવિમ્બાધરોઠીની માદ આવે જ. વનરપતિ વિશે સખતાં આપણા કવિઓના વનરપતિ વિશેના અજ્ઞાનની અને વર્ણનમાં એમણે કરેલા છત્રરકાની ખખર પથ્થુ તેઓ સર્ધ નાખવાના. એમણે આ બહુશ્રુતપથ્થુ અને રસિકતા આજે પથ્થુ મારા આકર્ષણના વિષયો રહ્યા છે ને તેથી એમના એ રસિક પદ્ધિતોના કંઈક પરિચય કરાવવાનો આશય આ લેખમા રાખ્યો છે.

[૨]

આ રસિકતા ને બહુશ્રુતતાનું ચૂંક શેમા હશે ? કદાચ ગાંધીયુગી છવનદષ્ટિ, છવનસમજમા ગાંધીજી, કાલેનરક, મહાદેવભાઈ, રાગનારાયણ, કિશોરનાથ-આ બધા એક જ વિષયના નિષ્ણાન નહિ, અનેક વિષયના સારા જન્યુકાર પડિનશુદ્ધિ હતા બાપાલાલભાઈ પથ્થુ એમનામાના જ એક. કાવ્ય, ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, રાજકારણ, સમાજશાસ્ત્ર આ બધા શાઓનો ગાદ પરિચય તેમણે કેળવ્યો છે ને પોતાને પ્રિય એવા આયુર્વેદના વિષયમા એનો સમુચિત વિનિયોગ કર્યો છે, ગાંધીજી અને એમના પ્રભાવ હેઠળ આવેલા આ વિદાનોએ પોતાની પ્રદેશિ ને જ્ઞાનના કેન્દ્રમાં 'છવન'ને રાખ્યું છે. એટલે તેઓ ભાગ્યે જ એકાગ્રી ચર્ચ શકે; બધા પ્રશ્નોનો છવનના સદર્ભમા જ તેઓ વિચાર કરે. બાપાનાલભાઈનો પ્રિય વિષય આયુર્વેદ હોવા છતાં 'દુઃખવિવેક' કે 'સુષ્ટિની ઉત્પત્તિ' જેવા તત્ત્વજ્ઞાન ને વિદ્યાના પ્રદેશના વિષયો ઉપર પથ્થુ તેઓ અસાધારણ જીજ્ઞાસુકારીથી કલમ ચલાવી શકે છે એ આ ગાંધીપ્રેરિત છવનસક્ષી જ્ઞાનસંજ્ઞાને પ્રતાપે જ. એક વાર હું એમને ઘેર ગયો. તેઓ ને ઘરમા રહેતા અને દવાખાનુ ચલાવતા એ ઘર એમણે ખરીદી લીધું છે એમ મેં સાંભળ્યું. મેં પૂછ્યું, "આ ઘર તમે ખરીદી લીધું, કેમ ?" જવાબ, "હા, સાડુ મોટું છે, રાત્રિ વિશાળ મકાન ગમે." પછી અંગ્રેજીમાં કહે : "I believe in the fulness of life" થા. અરવિદદર્શનના પથ્થુ તેઓ અનુસંગી છે.

કેટલીક વાર તો બાપાલાલભાઈને જાણે પોતાના વિષયની પ્રેરણા જ સાહિત્યની કેમ કૃતિમાથી, એની કેમ પદ્ધિતઓમાથી મળી હોય એવું સમજાય છે.

'પુરુષનું સૌન્દર્ય', 'કાયસંપત્ત' ને 'હાયતુ' મહત્ત્વ જુઓ.^૧ 'પુરુષનું સૌન્દર્ય'નો આરંભ ટાગોરની પદ્ધિતઓથી થાય છે ને પછી તો લેખક પોતાનાં વિધાનોના સમર્થન માટે શરીરશાસ્ત્રીઓનો નહિ તેટલો કવિવેખકોનો હવાનો આપે છે, એમાં 'રાઈતો પર્વત'ની પેવી મુન્દર પદ્ધિતઓ પથ્થુ બરાબર ખેંસી જાય છે.

ને શૌર્યમા કેમજતા છુપાઈ
તેને જ સાચું પુરુષત્વ માન્યું.
સ્વન્ત લેખકનું ખરૂં થાય,
બાપાજીના ખગ નથી ઘડાતા.

ને પછી તો નાનાતાન, કાલિદાસ ને ઉપનિષદની મુદ્દા ભાવનામખર પદ્ધિતઓમા આ રસિક પદ્ધિત આપણને રમતા કરી દે છે 'કાયસંપત્ત'ની પહેલી પદ્ધિતનો પહેલો શબ્દ જ 'હવિકુલયુતુ' ! રધુવંશના આરંભના દિલીપ રાજાના આરંભનું 'દિલ્લચપ્પ વર્ણન' લેખકને એટલું તો ખેંચી રાખે છે કે પછી આખા લેખમાં અવારનવાર કાલિદાસને લાંબા વગર એમનો છૂટકો જ નથી થતો. એ લેખમા કવિ સાથે જોડાનાર ખીજ મહાપુરુષને ય ચરક સુશ્રુત નહિ પથ્થુ મહાભાષ્યકાર પતંજલિ ! લેખક શરીરમયુદ્ધિ વિશે લખે છે ત્યારે એમની દષ્ટિ આપણા જૂતકાળના ગૌરવસમૃદ્ધિ અને વર્તમાન દીનવીનતા ઉપર ફરે છે, ને તેથી ક્યારેક તેઓ પુસ્તકપ્રકાશી લાખામાં હૃદયદમ્બનો જાડગાદ મક્કવે છે. એનો સરસ નમૂનો જોવો હોય તો "આરોગ્ય ! કયા છે ?" એ લેખ જોઈ લેવો. લેખક કઈ હતાશાથી કહે છે : "આરોગ્ય અંક" માટે શું લખ્યું ? મારી ચોતરફ હું આરોગ્ય વિધાતક વાતાવરણ જોઈ રહ્યો છું અને લાચાર બની એનો સાક્ષી બની રહ્યો છું. વ્યાસજીએ મહાભારતને અંતે નિઃઆસો નાખી, બિચા હાથ કરી કહ્યું છે કે, "હું પોકારી પોકારીને કહું છું, પરંતુ માડું કેમ સાંભળતું નથી...આરોગ્ય સંપત્તિ પ્રચાર મેં આજદિન સુધી ઠીક ઠીક કર્યો છે, મેં ઠીક ઠીક લખ્યું છે, પરંતુ આજે હું જોઈ છું કે

૧. આયુર્વેદ અને વૈદ્યાનિક દષ્ટિ ૧. ૧૩૮, ૧૪૪ અને ૧૫૬.

૨. આયુર્વેદ અને વૈદ્યાનિક દષ્ટિ-૪. ૪૩. "

તેનું પરિણામ કશું જ નથી આવ્યું.” અંત પશુ કેવો કલાકારની સુઝથી સાધવામાં આવ્યો છે ! “આજે તો સો મધુ તેલે અંધારું બાસે છે. તમને મા જ્યોતિર્મયમ્” “હાથનું મહત્ત્વ” એ લેખનું ગ્રેરજ્ઞાર્થાન મહાભારતનું શાન્તિપર્વ છે. હાથનો વ્યાસે વજુવેલો મદિમા લેખક એક મેટ્રોક ટાઈપને રજૂ કરે છે તે તો ઠીક પણ જરા આગળ ચાલીએ એટલે એ આપણને હેઝેટનો મેળાપ કરાવે છે : “What a piece of work is man...!” માણસ અદ્ભુત છે ને એનું કારણ હાથનો ઉપયોગ એ શીખ્યો છે એ છે. આખી સંસ્કૃતિના મૂળમાં હાથ રહેલો છે એ વાત કહેવામાં લેખકને આટલેથી સંતોષ નથી થતો. એ તો ત્યારે થાય છે જ્યારે ઉમાશંકર જોશીના “અ-નંધલ” કાવ્યમાંથી તેઓ પંદર સપ્તર પંક્તિઓ ઉતારે છે ! બાપાલાલભાઈ ને કંઈક કહેવાનું હોય છે, ઉપદેશ આપવાનો પણ હોય છે, પણ આવા લેખોમાં આવતો ઉપદેશ એ યુરનો કે મિત્રનો નહિ પણ કાન્તાનો બની રહે છે એ એમની રસિકતાની સિદ્ધિ છે.

વનસ્પતિ વિષયક લેખોમાં બાપાલાલભાઈ જેવા ખીલે છે તેવા ખીલે જોહા જ ખીલતા જેવામાં આવશે એમાં એ માત્ર વૈદ્ય નહિ, વનસ્પતિશાસ્ત્રી અને કવિ બની જાય છે ને વનસ્પતિનો મદિમા ઉલ્લાસપૂર્વક ગાય છે પ્રકૃતિમાં વનસ્પતિનું આકર્ષણ વેંદને વિશેષ હોય કારણ કે આયુર્વેદના ધણા એસક વનસ્પતિમાંથી બને છે; પણ બાપાલાલભાઈને વૈદ્ય તરીકે નહિ તેટલો પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યમાં નિરંતર રહેતા આપણા ઋષિકવિઓ જેવો અદોભાવ પ્રકૃતિ પ્રત્યે છે. એમાં ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિ માંધ સૌન્દર્યની દૃષ્ટિના સુલભ વિનિયોગ થયો છે ગુજરાતની વનસ્પતિઓમાં પહેલી આંક પંક્તિઓમાંના ઇમર્સન (લેખનો આરંભ જ આમ થાય છે : ઇમર્સન કહે છે : “Trees are imperfect men”), અમરકોશના ટીકાકાર દ્વિરસ્વામી, ‘એક અંગ્રેજ મંચલેખક’ અને રતીન્દ્રનાથને યાદ કરી લીધા ! ને વક્ષ તરુનો અર્થ પણ આપ્યો : તત્ત્વિત આપદ ભ્રમેન દન્તિ તદ. ! આ સીર્ષક હેતુ લેખક ગુજરાતમાં યતી વનસ્પતિ, તેની શોભા અને ઉપયોગ, ગામડામાં તથા શહેરમાં કયા વક્ષો ઉગાડવાં

જોઈએ એ બધાનો વિચાર કરે છે; પણ પેલો એમનામાંનો રસિક જીવ જ પે શાનો ! એ તો અવારનવાર સક્રિય બની ઉપનિષદ, કાલિદાસ, ભવમુક્તિ, પૂજાલાલ ને કવિ A. E.ને આપણી સામે હાજર કરે છે ને શેક્સપિયરના ‘એઝ યુ લાઈક ઇટ’ની પેલી પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓનું સ્મરણ કરાવે એવી પણ એથી વધુ આધ્યાત્મિક ભાવ રજૂ કરનારી ‘એક રસિક અંગ્રેજ કવિ’ની પંક્તિઓ ટાંકે છે.

There is a lesson in each flower,
A story in each stream and bower;
In every herb on which you tread
Are written words which rightly read
Will lead you from earth's fragrant sod
To hope, to holiness and god²

‘દુઃખવિવેક’ જેવો લેખ બાપાલાલભાઈ માંડતા હશે ત્યારે એમના મનમાં શું હશે? વેદક? આયુર્વેદ? કદાચ નહિ; બધાં શાસ્ત્રોમાં જે સમાવિષ્ટ છે ને બધાં શાસ્ત્રોનું જે પ્રભવ-સ્થાન છે તે જીવન. ને તેથી તો લેખક ઠાઈ શારીરિક કે માનસિક દુઃખની ચિકિત્સા આપીને નથી કરતા પણ દુઃખને સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે. ‘દુઃખ વિવેક’ની વાત આવી એટલે પછી વૈદ્યોદ્દેશ તો હોય, પણ એમનું જીવન ને એમના શારીરિક માનસિક ચિકિત્સાપ્રશ્નો ગોળુ બની જાય ને તત્ત્વગાન તથા કાવ્ય લેખકની વિચારજીતો કબળે લઈ લે. લેખ વાંચ્યા વગર માત્ર ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ અવતરણો વાંચીએ તો પણ સમજાય કે આ લેખક કાવ્ય ને તત્ત્વગાનનાં ફોનોનો કેવો વિદારી છે ! જુદાકાવ્ય દોહનમાંના ધીરન્નજીવાનની પંક્તિઓથી ચર થતા લેખમાં આકર્ષક, વર્ણનમય, સ્મરણ્યુસદિતા, ખગરદાર, મહાભારત, નરસિંહ મહેતા, રતીન્દ્રનાથ, મેરીડિય, વિવેકાનંદ, સર એચ. ટેન્કલર, સરસ્વતીચંદ્ર, ગીતા, શ્રી અરવિંદ, આનાતોલ ફ્રાન્સ આદિ દોહ બે ડઝન લેખકો ને કૃતિઓના ઉલ્લેખ આવે છે. દેશપરદેશના વૈદ્યો ડોક્ટરો ને ફિલસૂફો તો

વળી જુદા! 'સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ' (આયુર્વેદ વ્યાખ્યાનમાળા -૫. ૯૧)મા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે વિવિધ અભિપ્રાયો ને મંતવ્યો તપાસવાનો ઉપક્રમ રાખીને પશુ લેખક એવા વિજ્ઞાન વિષયની પૂર્ણાકૃતિ તો રેનિસનની પંક્તિઓથી જ કરે છે! 'શાન્ત સૂત્ર' ૪ એ લેખમાં રામનારાયણ પાઠકના 'ધમાલ ન કરો' એ પંક્તિથી શરૂ થતા 'છેલ્લુ દર્શન' કાવ્યનો તેમજ 'અદ્ભુત ગ્રંથો'મા ડિક્સના 'પિક્નીક પેપર્સ'ના Fat boyનો ઉપયોગ તેઓ કેવી કુશળતાથી કરી લે છે!

૪. આયુર્વેદ અને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ. ૫ ૩૪૪ અને ૨૬૩

બાપાલાલભાઈ રસિક પંડિત છે એની પ્રતીતિ માટે આટલું પૂરતું થશે. પણ આથી કેાઈ રખે એમ માને કે તેઓ ભાવનાવાદી, રવૈરવિહારી, અભ્યવહારુ પંડિત છે આ તો જીવનની પૂર્ણતાના અનુભવી, વ્યવસાયે વૈદ્ય પણ વિવિધ જ્ઞાનક્ષેત્રોમાં રુચિદષ્ટિ ધરાવનાર ગાંધીયુગના એક પ્રારંભ છે. તેઓ આયુર્વેદવાદી નહિ, આયુર્વાદી છે, જીવનવાદી છે આપણે કંઈક એ એમના આ બહુયુષી રસિક જ્ઞાનનો લાભ આપણને લવિષ્યમા ઘણા વર્ષો સુધી એમની પાસેથી મળતો રહે.

કરડીનું તેલ હૃદયરોગમાં

હૃદયના રોગોએને આજના હૃદયરોગ નિષ્ણતા કરડીનું તેલ ખાવાની સલાહ આપે છે. આ કરડી એટલે કમ્બુબાના છોડ જેનાં ફૂલોમાંથી આપણે કમ્બુબ રંગ બનાવતા હતા અને આ મુદર રંગ રેશમી અને કીમતી વસ્ત્રો રંગવામા ખૂબ વપરાતો, અરે પરદેશ જતો. આ છોડનું વાવેતર ગૂજરાતમાં કેાઈ કરતું અમારી જાણુમા નથી. આ છોડનું વાવેતર મહારાષ્ટ્રમા ખૂબ થાય છે. કરડી એ મરાઠી નામ છે એના કુમળાં પાનની લાજી ખવાય છે. એના ફૂલે કેાઈપણ બાગની શાભા વધારે એવા મુદર હોવ છે મહારાષ્ટ્રમા કરડીનું તેનજ ખવાય છે તો પછી મહારાષ્ટ્રમાં હૃદયના રોગો થવા જ ન જોઈએ

આયુર્વેદ માને છે કે કરડીનું તેલ બધી જાતનાં વનસ્પતિ તેડોમાં અધ્રમાધ્રમ છે આ વિરોધનો પરિહાર ટાળવાની ફરજ કુડ એક્ષપર્ટ્સની છે કે આયુર્વેદન. આ સુત્ર ઉપર દડતાલ લગાવવી જોઈએ કે આજના આપણા ડોક્ટરોએ આ તેવ સબધી આયુર્વેદનો મત સાચો છે કે ખોટો છે તે તપાસવા ઉઠાપોઠ કરવો જોઈએ અથો તો આ કરડીના તેવની વાત ઉપર બહુ વિશ્વાસ મુકતા જ નથી. પરંતુ હવે આ વાતનો પ્રચાર ઠીક ઠીક વધતો જાય છે એમ અપ્પયા પત્રી અમારાથી ચૂપ રહી ન જ શકાય.

‘વૈદ્ય-શાસ્ત્રી’નું અભિનંદન !

ડૉ. બોખીલાલ જ. સાંડેસરા

‘ડૉ. બોખીલાલ સાંડેસરાને બાપાલાલભાઈનો પરિચય તેઓ પાટણુ આવતા ત્યારનો છે. ત્યારે અમે પાટણુમાં આયુર્વેદિક કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા. અમારી રૂમ ઉપર તેઓ લગભગ અચૂક આવતા અને અમે અલકમલકનાં ગરખાં ખાતા, ત્યારની અમને ખાતરી હતી કે આ ‘ધોરજોડુ’ જીવાનને વખત જતાં રત્નોની ખાણ હાય લાગવાની છે ! આજે તેમણે એ માન્યતા સાચી કરી બતાવી છે.

આજથી ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં પાટણુ આયુર્વેદિક કોલેજમાં વનરૂપલિશાસ્ત્ર શીખવવા માટે બાપાલાલભાઈ વર્ષમાં બે-ત્રણ વખત હાંમેટાથી પાટણુ આવતા ત્યારથી એમના નામથી અને કંઈક અંશે એમના કામથી હું પરિચિત છું. એ પરિચય ધીરે ધીરે અંગત સંબંધ અને મૈત્રીમાં પરિણમ્યો અને મારું એક સદ્ભાગ્ય સમજું છું.

આયુર્વેદ ક્ષેત્રે બાપાલાલભાઈ ગુજરાતની એક વિરલ વિભૂતિ છે અને એ વિષયમાં ભારતભરમાં પણ તેમનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. આયુર્વેદનું અધ્યયન અને અધ્યાપન, એ વિશેનું અન્યલેખન અને પ્રકાશન, આધુનિક વિજ્ઞાન સાથે આયુર્વેદનું સંયોજન અને એ રીતે તેનું અર્થદર્શન તેમ જ દર્દીઓ ઉપર આયુર્વેદનો પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ-એ સર્વ દિશાઓમાં તેમણે ઉત્તમ પ્રદાન કર્યું છે. આ કામમાં તેમણે જીવનના સૌથી કામગીરી વર્ષો ગાળ્યા છે. વઢિપૂર્તિ નિમિત્તે તેમની આ મેવાઓનું સન્માન થઈ રહ્યું છે એ સર્વથા ઉચિત છે.

‘નિધંદુ આદર્શ’ જેવા મહાત્રયનું મંકલન; ‘વૈદ્યપ્રાય કાવદાશાસ્ત્ર’, ‘અભિનવ કામશાસ્ત્ર’ અને બીજા અનેક ગ્રંથો તથા સેંકડો લેખોનું સર્જન,

આધુનિક વિદ્યાઓના મંદર્ભમાં ફિલસફી અને પ્રયોગની દૃષ્ટિએ આયુર્વેદની વિશેષતાઓ દર્શાવતાં વ્યાખ્યાનોનું લેખન, ‘લિપિગહારતી’ જેવા શિષ્ટ અને સુવાચ્ય માસિકનું એકલે દાર્યે સંપાદન; આ બધાં કામો સાથે દવાખાનાનું સંચાલન તથા દર્દીઓ સાથે પ્રત્યક્ષ મંપર્ક દ્વારા સંશોધનનું સાતત્ય; સરત આયુર્વેદિક કોલેજની સ્થાપના તથા આચાર્ય તરીકે એ સંસ્થાનું તથા તેની હોમિપેટલનું નિયમન-આ અનેકવિધ યશસ્વી કામો બાપાલાલભાઈને એક સાચા ‘આચાર્યશ્રી’ની કાટિએ યુકે છે.

બાપાલાલભાઈ પ્રત્યેનું મારું આકર્ષણ એમને માત્ર વૈદ્ય-વિદ્યામાં જ નહિ, પણ સાહિત્યવિદ્યા સમેત વિદ્યાની અનેક શાખાઓમાં વ્યુત્પત્તિ છે એ કારણે છે. જ્ઞાનયાત્રમાં આ જીવંત રસને કારણે તેમના તમામ લેખનમાં એક પ્રકારની તાજગી અને રસ અનુભવાય છે, અને ગંભીર લેખોમાં પણ સાહિત્ય-ગુણને કારણે જીંદી માનવતા અને ઝળૂતા વસતાય છે.

જૂના સમયમાં આપણા દેશમાં વૈદ્યકને માનવવિદ્યાઓ સાથેનો સંબંધ માત્ર ગાંઠ નહિ, અનિવાર્ય ગણ્યોતો હતો. એ કારણે વૈદ્યો એ ‘વૈદ્ય-શાસ્ત્રીઓ’ હતા દવાની પડીકા વાળતા

વૈદ્યો માધ, કાલિદાસ કે લલથાતિના શ્લોકો બોલતા હોય એ દશ્ય સાધારણ હતું. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ આને વિતરન કે ટેકનોલોજીના વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રાચીન પ્રશિષ્ટ ગ્રન્થો અને માનવવિદ્યાઓનું અમુક અધ્યયન અનિવાર્ય ગણવા લાગ્યું છે એનો વિચાર કરીએ ત્યારે આપણી આ પ્રાચીન પરંપરામાં કેટલું ઔચિત્ય રહેયું? હતું એનો ખ્યાલ આવશે. ક્રાન્સમા તો આને પણ માનવવિદ્યાઓ લઈને ઐત્સ્યએટ યનાર જ ઔપધિવિદ્યાન શીખી શકે છે. માનવનાં તન અને મનને સમજવા માટે માનવવિદ્યાઓના અદ્યતનો એમાં વધીકાર છે.

આ દૃષ્ટિએ ‘સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનરપતિ’ એ શ્રી યાપાલાલભાઈના ગ્રન્થ ખાસ ખ્યાનપાત્ર છે, કેમકે આપણા પ્રશિષ્ટ કાળો, વનરપતિશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ એ ત્રણેયનો અદ્યુત સુમેળ એમાં છે. ‘સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનરપતિ’ ભારતમાં સંસ્કૃતમાંથી વ્યુત્પન્ન થતી ભાષાઓમાં તો એક અબ્બેક ગ્રન્થ છે, અને એક તરફ ‘યેદક’ અને વનરપતિશાસ્ત્રના અભ્યાસોનું તથા બીજી તરફ સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસોનું એ તરફ ભ્રષ્ટ્ર એટલું ખ્યાન હજી ‘જે’આયુ’ નથી એ ખેદજનક છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય,

વનરપતિશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ એ ત્રણેયના એકસરખા ઊંડા વ્યાસંગને પરિણામે તેમ જ વર્ષોના સતત પરિશ્રમ વડે જ આવો ગ્રન્થ રચી શકાય. પ્રાચીન ભારતીય કવિઓ મૂર્તિના પ્રેમીઓ અને અભ્યાસીઓ હતા; એમના કાવ્યમય નિર્દેશો અને વર્ણનોમાંથી વનરપતિશાસ્ત્રના આયુર્નિક અભ્યાસીઓને પણ ઘણું જાણવાનું મળશે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળતા વનરપતિના ઉલ્લેખોના આ પ્રકારના વિવેચનાત્મક અધ્યયનમાંથી સાહિત્ય અને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને ઘણા નવા મુદ્દાઓ મળશે તથા પ્રાચીન સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો તેમને અવ્યાસ વધારે ફળવાન બનશે. એ પુસ્તક વાચતા, પ્રાચીન સાહિત્યના એક વાચક અને વિદ્યાર્થી તરીકે આરા કેટલાયે સ્થાનો મારા જોવામાં આવ્યાં છે, પણ તે બધાં અહીં ટાંકીને આ ટૂંકા લેખનો વિગતાર નહિ વધારું. જિજ્ઞાસુને એ પુસ્તક વાચવાની જ લાલામયુ કરીશ. આજુ એક જ પુસ્તક એના લેખકને વિદ્યાના હેત્રમાં અમર બનાવે. યાપાલાલભાઈની સેવાઓ તો એ કરતાં ઘણી વ્યાપક અને અનોકેદેશીય છે.

શુજરાનના આ મહાન ‘વૈદ્ય-શાસ્ત્રી’ આરોગ્યમય દીર્ઘાયુ ભોગવે અને પેતાનાં પ્રિય હેત્રોમાં અત્યધિક સેવાઓ આપતા રહેા એ શુભેચ્છા !

જીવંત વસુધરા

આપણે વસુધરાને જીવંત વ્યક્તિ તરીકે માની છે. કહો કે આયોએ કેઈ ચીજને નિર્જીવ ગણી જ નથી. વસુધરા=વસુને ધારણ કરનાર, જમિમાંથી જ સર્વ કંઈ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. હીરામાણેક વગેરે રત્નો, સુવર્ણ, તાંબુ, લોહ વગેરે ધાતુઓ અને અનાજ ઉત્પન્ન કરનાર અનેક નરનો-આ જીવ જ પૃથ્વીના પેટાળમાં પડેલું છે. આથી ‘વસુધરા’ એ નામના જ જમિનો મહિમા બરેલો છે.

મારા મિત્ર બાપાલાલભાઈ

ડૉ. વેણીલાલ મોદી એમ.બી.બી.એસ.

ડૉ. વેણીલાલ મોદી, એક વખત વડોદરા મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા. વ્યવસાયે તેઓ દાકતર ખરા પણ સમાજસેવા તેમના ક્ષેત્રોમાં વણાઈ ગયેલી. પોતાની અસ્વસ્થ તબિયતને કારણે તેમને વહેલી નિવૃત્તિ લેવી પડી. છતાં વડોદરા શહેરને આદર્શ નગર બનાવવામાં તેમને હિસ્સો નાનોમુનો નથી.

શ્રી. બાપાલાલ સાથેનો મારો મિત્રીનો સંબંધ ઠેક મધ્યપણથી સંધાયે છે. અને બંને બાજુવાડામાં રહેતા અને સાથે અભ્યાસ કરતા. હાઈસ્કૂલમાં એક જ વર્ગમાં, આ વખતે પણ એમને સ્વસ્થ કામળા પણ દર આપ્યો.

અમારી ૧૦-૧૨ વર્ષની ઉંમરથી શ્રી. લક્ષ્મીનાથ વ્યાપાર મંદિરની તાલીમને અમને લાલ મળ્યો. શ્રી. હોડુભાઈ અને અંજુભાઈ પુરાણી અને તેમના સહકારીકરોની દોરવણી નીચે શારીરિક ઉપરાંત બૌદ્ધિક અને નૈતિક શિક્ષણ અને શિરતનો લાલ મળ્યો. તેની અસર બાપાલાલના જીવનમાં પાછી અંકાઈ રહી છે. દેશપ્રેમ, સમાજસેવા, સાદાઈ, હૃદય ચિંતનનો રંગ ત્યાં સંઘીન થયો. અને આની કાંઈ ધૂનમાં જ એમને આયુર્વેદનો અભ્યાસ સંઘ્યો. હોલેજ ઓડી વૈદકના અભ્યાસ માટે ઝારિયર વજેરે રચેલ ફરી શિક્ષણ લીધું અને એમની પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે ડિગ્રીનો મોહ, કુટુંબની મમતા, સંસારના શોખ વજેરે ઓડી વૈદકના જ્ઞાન પાછળ તન મન ધન સમર્પણ કર્યું. જ્યાં સુખ ઓડી, મારો ખર્ચ કરી, વધો સુખી વૈદકના સંશોધન, સમૃદ્ધિ

માટે સમય ગાળ્યો. કુંભર, વનવગડાના એમના પ્રવાસો સંબંધી તે એક આખું પુસ્તક થાય અને તેની કહાણી પણ ઘણી રસપ્રદ અને ઉત્તેજક થઈ શકે.

હંસીટ, હૃદય અને ચુરતના તેમના જીવનનાં પ્રકરણો આયુર્વેદની સેવામાં સમર્પણનાં પ્રકરણો છે.

ધંધા એમને કરતાં આવડે નહિ. લાખો રૂપિયા રળી શકતે, પરંતુ નાનપણમાં મોજશોખ, ધનલાલસા એમને હતી જ નહિ. સંપૂર્ણ રીતે, એકાંતિક નિષ્કાથી, કાર્યપણ ભોગે જે જીવનકાર્ય રજીકાયું હતું તેમાં સર્વ સમર્પણ કર્યું અને હજી પણ કરે છે. કદાચ રાજકીય અથવા સામાજિક નેતા થવાનું તેમણે ધાડ્યું હોત તે આ નિષ્કા, ધનશ અને શિસ્તમય જીવન વડે જીંદગી પુરસ્કીએ પડોંગી ગયા હોત. પરંતુ વિદ્યા અને સેવાના માર્ગમાંથી તેઓ હમણેય લલચાઈ આવ્યા નહિ અને આદ્ય મુજરાતમાં આયુર્વેદની પુનઃ પ્રતિષ્ઠાના ગણુતરમાં સ્તંભરૂપે ગયા.

શુદ્ધ હૃદય, વિદ્યાવ્યાસંગ, ત્યાગ અને સમર્પણની લાવના એ મિત્ર બાપાલાલની જીવનચાલીઓ છે.

જિંયા સંસ્કારી વિદ્વાન

સ્વામી ચરણતીર્થજી

સ્વામી ચરણતીર્થજી મહારાજ, પૂર્વાશ્રમના વૈદ્ય જીવરામ કાળીદાસ, નિમ્નિહ ભારતવર્ષ આયુર્વેદ મંમેલનના એક વખત પ્રમુખ હતા. તેમનો હસ્તલિખિત પુસ્તકભંડાર નેવા દેશપરદેશથી વિદ્વાનો તેમની પાસે આવે છે. આયુર્વેદ ઉપરાંત ખીન્ન અનેક વિષયોમાં તેમને જાણ રસ છે.

તમે લાઈએ શ્રી. બાપાલાલભાઈ અંગેના શ્રેષ્ઠ માટે લખ્યું પરંતુ હું તેઓને એક જિંયા સંસ્કારી અને આયુર્વેદના વિદ્વાન તરીકે ઓળખું છું. તેઓના અંગત પરિચયમાં કું નથી. એટલે એમના સંબંધમાં હું શું લખું? પરંતુ તેમણે જે કેટલાંક પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે તેમાં તેમની વિદ્વાતા પ્રકાશમાં આવે છે. એ પુસ્તકો પૈકી ઔષધિય નિબંધના બે દળદાર ભાગ બહાર પાડ્યા છે તે એમના પરિશ્રમના ફળ રૂપે છે. જે કે એ નિબંધમાં ધણે દેકાણે શાસ્ત્રીય વિધાનોથી ઊલટું નેવામાં આવે છે પરંતુ એ તો દરેક વિદ્વાનની કૃતિમાં ન્યૂનાધિકપણે હોય છે તેથી એમના પરિશ્રમનું મૂલ્ય ઓછું અંકાતું નથી.

અમારા જ્ઞાના સ્વર્ગસ્થ મિત્ર શ્રી. જનદવજીભાઈના તેઓ પટ્ટશિષ્ય છે; તેથી ઝુરના સિદ્ધાંતો તેઓએ ંનીકારી પોતાના હૃદયમાં ઉતારે એ સ્વાભાવિક છે. શ્રી. જનદવજીભાઈ અહીં મોંઝલ વખતોવખત આવતા અને અમે શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં એકબીજાના મતભેદ ચલાવતા તેથી તેઓ સાથેના સ્નેહ સંબંધમાં કાંઈ ઉચ્ચ આવી નથી, તેવી જ રીતે લાઈશ્રી બાપાલાલભાઈ મિત્ર આયુર્વેદના સિદ્ધાંતોને પોતાની દૃઢ માન્યતાથી વળગી રહેલ છે અને તેના પ્રતિપાદન માટે પોતાની શુદ્ધિ અને આયુર્વે વખતોવખત પ્રસિધ્ધ કરેલ છે. તેવી રીતે શુદ્ધ આયુર્વેદના અભ્યાસક્રમ અંગે મારી પાંચ દૃઢ માન્યતા છે તેને અંગે મારે પણ પ્રસંગ પરત્વે લખવું પડ્યું છે આ રીતની મતલિનનતા એ તો પરાપૂર્વથી વિદ્વાનોમાં ચાલતી આવે છે તેથી

કરીને એકબીજા પ્રત્યેના અંગત સ્નેહ સંબંધમાં કે બાવનામાં ખામી આવતી નથી.

હવે સરકારે શુદ્ધ આયુર્વેદ અભ્યાસક્રમ સમ્રા ભારતવર્ષમાં ચાલુ કરી દીધો છે એટલે આ અભ્યાસક્રમથી વિદ્વાન વૈદ્યો પ્રજ્ઞની સેવાભાવનાવાળા અને આયુર્વેદનું ગૌરવ વધારનારા વિદ્યાળ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય તે માટે બાપાલાલભાઈ, પોતાની વિદ્વાતાને ઉપયોગ કરે એમ હું આશા રાખું છું.

કોઈપણ શાસ્ત્રને અભ્યાસક્રમ હંમેશને માટે એક સરખો કાયમ રહેતો નથી, એ આપણે સરકારી યુનિવર્સિટીઓ વગેરેમાં જોઈ શકીએ છીએ. આપણા હાલના સિદ્ધાંતક્રમમાં દર વર્ષે સરકાર ચોપડીઓ બદલે છે અને વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અભ્યાસનો હદ ઉપરાંતનો બોલો વધે છે. આધિકારીતે પણ વિદ્યાર્થીઓ મુશ્કેલી ભોગવે છે અને નવી નવી ચોપડીઓ ખરીદી શકતા નથી તેઓ અભ્યાસ પડતો મૂકે છે. એ રીતે આપણે શુદ્ધ આયુર્વેદ અભ્યાસક્રમ વિદ્યાર્થીઓને માટે દરેક રીતે ઉત્સાહ ધેરનારો રહે એમ આપણે આશા રાખીએ છીએ. અનુભવ અને પરિચયિતિને અંગે તેમાં જરૂરનો સુધારોવધારો કરવો પડે એ બનવાભેગ છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈ ખૂબ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવે અને આયુર્વેદની વધુ ને વધુ સેવા કરવા સમર્થ થાય એવા શ્રી. જીવનચરિ માના અને અમારા વેદાંત આશીર્વાદ છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈ-કેટલાંક સંસ્મરણો

ડૉ. પ્રાણજીવન મા. મહેતા

M. D., M.S., F.C.P.S.

ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતાએ આયુર્વેદના જીવનમાં પ્રાણ પૂરવાને એક ઋણ જેવા તપશ્ચર્યા કરી છે. જામનગરરથ આયુર્વેદની બધી જ સંસ્થાઓ બની કરવામાં અને તેઓ આજે જે છે તે રથને લાવવામાં તેમને અદિતીય મિત્રો છે. કેમ પણ પાશાલ દાકતરે તો ઠીક પણ ખુદ વૈદ્યોએ પણ આયુર્વેદ માટે તેમના જેવા શ્રમ નથી લીધો. તેઓ આયુર્વેદના પ્રખર દૃષ્ટાપુરુષ છે. છતાં ગ્વલાવે અલંકૃત મધુર, મિલનસાર, રંગદર્શી વાતોડીઆ-કેન્વરએશમાલીરટ-છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈનું ઐકતિત્વ ખરેખર વૈવિધ્ય-ભર્યું છે. તેઓશ્રી જેમ લેખક, વિવેચક તથા મંરૂત-આયુર્વેદ અને વનરપતિશાસ્ત્રના અઠંગ અભ્યાસી છે તેમ શુજરાતમાં વૈદ્યકીય જગતના પ્રથમ શ્રેણીના વિદ્વાન વૈદ્યોના વર્ગમાં તેમનું નામ હંમેશ ગણાયેલ છે.

જામનગરમાં આયુર્વેદનું કાર્ય શરૂ કરવાનો શ્રી. ગુલાબકુંવરબા આયુર્વેદ સોસાયટીએ નિર્ણય લીધો અને મને તેની વ્યવસ્થા કરવાનો આદેશ મળ્યો. મારે માટે આ વિષય નવો હતો એટલે આ વિષય સંબંધી સાર્વજનિક માહિતી બેળી કરવા તજજ્ઞો પાસે જવાનું રહ્યું. તેમાં પ્રથમ પ્રયાણે ભરચમા શ્રી. બાપાલાલભાઈ પાસે ગયો અને બે-એક દિવસ ત્યાં સાથે રહી બધી માહિતી મેળવી. તે પછી નડિયાદ, અમદાવાદ, પાટણ વગેરે ગયો. આ સમય દરમિયાન સ્વામીજી શ્રી. આત્માનંદજીને પરિચય થયો. સ્વામીજીએ અલખ જગતી, આયુર્વેદની લોકકથાઓ કરી, ધન મેળવી, આયુર્વેદનું મહાવિવાલય સ્થાપવા વિચાર કર્યો હતો. તદનુસાર સુરતથી સ્વામીજીની સુચના પ્રમાણે શ્રી. રતનલાલભાઈએ અમુક

વિદ્વાનોને આયુર્વેદનું વાતાવરણ સુરતમાં સર્જવા નોતપાં દત્તા. શ્રી. બાપાલાલભાઈ અને હું બંને સાથે પોતપોતાનાં આવેલ અને સુરતમાં ત્રણ દિવસમાં ૯ રથને બંનેએ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. એમાંયે નગીનચંદ હોલનું છેલ્લું વ્યાખ્યાન રચિતપટમાં સદાય અંકિત થઈ ગયું છે. સ્વામીજી પ્રમુખરથાને હતા, સુરત આખાપના વિદ્વાનો, વપ્રીથો, ડોક્ટરો, નિવૃત્ત અમલદારો અને સહયુદરથો તથા સત્કારીઓથી હોલ ખીચીખીચ ભરાયેલ હતો. ઉત્સાહ અને ઉમંગમાં મારું હૃદય ખોલી મેં લાપચુ કહ્યું. સ્વામીજીને આત્મા પ્રસન્ન થયો અને તેમણે કહ્યું, 'ને મારું આયુષ્ય આપી શકાતું હોય તો હું તમને તે આપું જેથી આયુર્વેદના કાર્યમાં તમે હંમેશ નિમગ્ન રહો.' આ પ્રસંગ એટલા માટે નોંધ્યો છે કે આવી હતી આત્માનંદજીની આયુર્વેદ માટેની લગની, જેને પ્રતાપે સુરતમાં આયુર્વેદ મહાવિવાલય રચાયું. હવે તેના ગ્રિન્સિપાલની નિમજ્જકને પ્રથ ઉપરિચિત થયો ત્યારે સુરત રાત્રે જીતરી રા. રતનલાલભાઈ સાથે એ પ્રશ્નની વિચારણા કરી, ઉવટ નિર્ણય તરીકે

શ્રી. બાપાસાલભાઈને એ વિદ્યાલયનું સુકાન સોંપવામાં આવ્યું.

તે પછી તેા પંદર વર્ષાાિા વીતી. જાનનગર અને સુરતે સાથે D. A. S. F. નો અભ્યાસક્રમ શરૂ કર્યો. તે પછી G. F. A. M. કેસ આપ્યો. તેમાં ઈન્ટર સાયન્સ પછી વિદ્યાર્થીઓ લેવાના હતા. આ બાગતમાં મને કંઈ ન સમજાય તેવી રીતે શકા અને ભાય લાગેલાં. ફેકલ્ટીની મિટિંગમાં મેં વિરોધ કર્યો અને એક વર્ષ એ કેસ જાનનગરમાં શરૂ ન કરતા વર્ષ ખાલી જવા દીધું. તે પછી જાનનગરમાં યુનિવર્સિટી સાથે બેડાઈ B. A. M. S. કેસ શરૂ કરવાનો નિર્ણય થયો અને યુનિવર્સિટીમાં આયુર્વેદ ફેકલ્ટીમાં જાનનગર થોડો વખત એકત્ર રહ્યું પણ બાપાસાલભાઈની સાથે અમે આ પથે નીકળેલ તે એકલા કેમ ગમે? તેથી તેઓએ પણ યુનિવર્સિટીમાં સુરત વિદ્યાલયને જોડ્યું. આયુર્વેદના 'વાત'ના યોગવાદી સ્વરૂપને મળતા આયુર્વેદના કેસમાં વળી યુનિવર્સિટીમાં ફેરફાર થયા. વિદ્યાર્થીઓની જીવનશૈલિની અનુકૂળતા તરફ વિશેષ લક્ષ આપ્યું. તે ૭તાં વિદ્યાર્થી-જગત અમતુષ્ટ રહ્યું. વૈદ્ય જગતમાં શુદ્ધ આયુર્વેદનો આદર્શ જોવા થયો. શ્રી. બાપાસાલભાઈએ આ વિવાદમાં રસ લઈ વિદ્યાર્થીઓનો કેસ રજૂ કર્યો. અરસપરસ ઘણાં લખાણો-પત્રો બદાર પડ્યાં. પણ આજે શુદ્ધ આયુર્વેદનો અભ્યાસક્રમ સુરતે અને જાનનગરે સ્વીકારેલ છે. બીજી નવેક આયુર્વેદ કોપેને જનરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલે છે.

શ્રી. બાપાસાલભાઈએ શુદ્ધ આયુર્વેદ સ્વીકારવામાં પ્રથમ પદ લીધું તે માટે તેમને અભિનંદન ધટે છે. વ્યવહારકુશળતા અને સમયાનુસાર લોકમત સાથે રહેવું એ જ લોકશાહી સમાજનું લક્ષણ છે તે પ્રત્યક્ષ આચરી જતાની તેમણે હિમદા અને સંસ્કારી સ્વભાવની પ્રતીતિ કરાવી છે.

આ ઉપરાંત પૂ. મહાત્માજીના આદેશ અનુસાર તેઓશ્રી જેલમાં ગયેલ; ત્યાં પણ આયુર્વેદની મહત્તા ઘણા વિદ્વાનો અને વિચારકોને વાણી અને વર્તન દ્વારા સમજાવી હતી. સંગૃહ લાવામાં અને સાહિત્યમાં નિષ્પ્રાપ્ત હોઈ અનેક પ્રકાશનો પ્રગટ કરેલ છે. જેમ કે બે વનરપતિ ગ્રન્થો, સંગૃહ સાહિત્યમાં વનરપતિ, બેપજસ હિતા અને અમદાવાદની મેડિકલ કોલેજમાં આપેલ વિદ્વાલયમાં અભ્યાસનો વર્ણવેલ. વિદ્યાલયમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકે તેઓશ્રી વિદ્યાર્થીઓ તથા સ્ટાફના અતિ માનીતા છે. વિદ્યાર્થીઓ તેમને 'બાપુજી'ના નામથી સંબોધે છે. આ હકીકતો કોલેજના નિરીક્ષણ અર્થે તેમ જ દશ વર્ષના વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે સુરત જવાનું થયું હતું; ત્યારે મેં પ્રત્યક્ષ જોયેલ અને અનુભવેલ છે. તેમની લોકપ્રિયતા કેટલી છે તે આ વર્ણનથી ઉત્તર પ્રસંગે પ્રાપ્ત થયેલ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણી શકાય છે.

ઉપરનાં, હું જ્યારે જ્યારે સુરત ગયેલ ત્યારે તેમને થેર જ અતિથિ બનેલ અને તેમના પત્ની, પુત્ર અને પુત્રવધૂના આતિથ્ય-વાત્સલ્ય માણી ધરના સંસારનું ઉચ્ચ પ્રકારનું દિગ્દર્શન થયેલ છે.

અગ્રીસ લક્ષણા પુરુષો

અગ્રીસ લક્ષણા પુરુષો એટલે આદર્શ શરીરવાળા પુરુષો અને આવા પ્રમાણવાળા શરીરો જે દેશમાં વિશેષ હોય તે દેશમાં આયુષ્ય, બલ, ઝોજ, સુખ, ઐશ્વર્ય, ધન અને બીજા કષ્ટ લાવો અવસ્થા હોય જ. ચરક કહે છે કે : તન આયુઃ ચત્તં જોગઃ શુભં દેયવં વિતં દૃષ્ટાચારે માના મન્વન્ત્યશ્ચાઃ પ્રમાણવતિ શરીરે ॥

સાંચા વૈદ અને ભક્ત

- દિલપુરા બ. દિવાનજી

ગાંધીજીના વિચારો અને આદર્શોને જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરી જતાવનાર આંગળીને વેડે ગણાય એવા જે રચનાત્મક કાર્યકરો ગુજરાતને સાપડયા છે તેમાંના દિલપુરાભાઈ એક છે. હાથતાં ભગતાં બસ આ એક જ ધૂનમાં તેઓ રમમાણુ છે, જના ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રવાહોથી તેઓ સુપરિચિત રહે છે.

બાપાલાલભાઈ કુશળ અને પ્રગતિશીલ વૈદ તો છે જ કારણ કે આપણી પ્રાચીન આયુર્વિદ્યાના એ અનન્ય ભક્ત છે. એ વિદ્યાની એમની અખંડ ઉપાસના પુસ્તકીયા ન રહી એટલે જ એ ઉપાસનામાં એ વિદ્યાનું જીવંત નવસંસ્કરણ કરવાની શક્તિ બાપાલાલભાઈ પ્રગટાવતા રહ્યા છે. કેઈ પણ વિદ્યા યુગપ્રવાહથી ભિન્નતી રહે છે ત્યારે જ એના પર કાટ ચડતો નથી. અને કાળના પ્રવાહમાં એ ટૂંબી નથી જતી તે વિદ્યાની અંતરગત શક્તિના પ્રતાપે તે નિરંતર તરતી રહે છે. પચાસથી વધુ વર્ષોની આયુર્વેદની એકધારી પ્રત્યક્ષ સાધનાથી બાપાલાલભાઈએ વિદ્યાની એ અંતરગત શક્તિને યોગ્યપી લીધી છે. એના પર કાટ ન લાગે તેની નિરંતર ચિંતા એમણે કરી છે. દબંગે દર્દીઓના નાના મોટા રોગો એમણે મટાડ્યા છે એથી જ કંઈ આપણે બાપાલાલભાઈને શ્રદ્ધાજ્ઞા અર્પણ નથી કરતા. દર્દીને સારા કરતાં કરતાં સૌથી મોટી સેવા તો એઓએ કરી રહ્યા છે કે પશ્ચિમના એલોપથીના આંધળા અનુકરણના અસંખ્ય પ્રહારોથી માદગીના બિજાના પર પટકાર પડેલી આયુર્વિદ્યાને એમણે બેઠી કરી છે. આયુર્વેદની વિદ્યાની એમની એકધારી ઉપાસનાની વિશેષતા એ રહી છે કે જીવન સમર્પણના તેજનું સામર્થ્ય એમાં પ્રગટ્યું રહ્યું છે.

બાપાલાલભાઈ સાહિત્યકાર ભણે ન હોય પરંતુ આયુર્વેદની વિદ્યામાં રહેલી ખૂબીઓનું નિરંતર પ્રત્યક્ષ પરિશીલન કરતા એ રહ્યા છે. આથી જ સ્વાભાવિક રીતે એમના અનુભવોને વાચા મળી અને આપણી એ પ્રાચીન વિદ્યાને પ્રચલિત કરવા એમણે સાહિત્યકારની કલા અને ચીવટાઈથી એ વિદ્યા પર અનેક પુસ્તકો આપ્યાં છે અને હજી આપતા રહે છે. આયુર્વેદ વિદ્યાલક્ષનું સુકાન એમણે સભાળી લીધું એટલે એમણે ભિષગશાસ્ત્રીનું માસિક શરૂ કરી પ્રગળી તંદુરસ્તીના રક્ષણની સ્ત્ર-સમજા જધાને આપવા માંડી.

આ બધું તો બાપાલાલે કર્યું અને હજી કરી રહ્યા છે પરંતુ એઓ કેવળ વૈદ નથી રહી શક્યા. દેશની પરાધીનતાના ડાંખ એમને નિરંતર સાંધ્યા છે કારણ કે એઓ સ્વતંત્રતાપ્રેમી નિર્ભળ દેશભક્ત હોવામાં રહ્યા છે. બાપુએ સ્વરાજની ભડતમાં નિર્ભયતા અને ત્યાગ બલિદાનની સંજ્ઞવની પ્રગટાવી એનાથી પ્રભાવિત થઈને બાપાલાલભાઈએ જો સ્વરાજ્ય યત્નમાં પધ્ધતિ થયાશક્તિ પોતાનો કાળો આપી દીધો છે. સ્વરાજ્ય પછી જે અનેક રચનાત્મક કાર્યો કરવાની જરૂર છે તેમાં જ બાપાલાલભાઈએ પોતાની શક્તિ વધારવા માંડી. આયુર્વેદની વિદ્યાને જીવંત અને પ્રગતિશીલ રાખવી હોય તો આપણા નવજુવાનોને એનું બ્યવસ્થિત શિક્ષણ મળવું જોઈએ. હવે તો

પ્રમનું રાત્રી છે એટલે એલોપથીથી સહેજ પથુ ઊતરતી કદા આયુર્વેદની ન રહે એની નિરંતર કાળજી રાખવા માટે એમના જ પ્રયાસથી સૂતમાં રીતસર આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય શરૂ થયું અને બાપાલાલભાઈ એના આચાર્ય થયા. પોતાની હોશ અને પોતાના વિચારો પ્રમાણે આ કોલેજનું સંચાલન કરવા બાપાલાલભાઈ મથે છે; છતાં અનેક મર્યાદાઓમાં રહી આ કોલેજને અનેક તડકા-છાંયકા વેદતાં પોતાના કામને આગળ વધારવાનું છે. બાપાલાલભાઈ નિરંતર જૂઝતા રહે છે અને પાર વિનાની ધીરજ રાખી

પ્રતિકુળ સંજોગોમાં આયુર્વેદની વિદ્યાની ઉપાસનાની નાવડી હંકારી રહ્યા છે.

નિત્ય યુવાનની શક્તિ એમનામાં રહેલી છે, સતકાર્ય માટેની સમર્પણ લાવનાથી એ ભીંજતા રહે છે. એમના ઘટિપુર્તિના પ્રસંગે આપણે બધાં એટલીજ પ્રાર્થના કરીએ કે બાપાલાલભાઈ સતકાર્ય કરતાં શતાશુ થઈ, માદગીની પધારી પર પટેલી આયુર્વેદ વિદ્યાને ઉભારી વેવાના કુશળ અને સાચા વૈદ રહે.

આયુર્વેદ-લવંગ લતિકા બળી રહી છે

લલં મસમતગર્જ . નિયદ્વિ ઢિમ તુવાદિતે : ।
 શિષ્ટં પ્રીષ્મજીક્ષ્ણ માતુ કિરણેઃ મસ્મીકૃત કાનનમ્ ॥
 છુપા કોગગવા મુહુઃ પરિમલેઃ કામોદયન્તી દિત્તં ।
 હા વર્ટ લલિતા લવંગલતિકા દાગ્ધિનિવા દહતે ॥
 (સુમાપિતમ્)

આ સુમાપિતમા લવંગલતિકા લતાને સજોધીને જે વસ્તુચિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, ગરાગર તે જ રિયતિ આજે આયુર્વેદરૂપે લવંગ લતાની છે એક સુંદર વનસ્પતિ ઉદ્યાન હતો. કવિ કહે છે કે આ ઉદ્યાનના ઘણા વૃક્ષોનો મદો-મત હાથીઓએ નાશ કર્યો, કેટલાંક ઉપર ખરફ પડવાથી બળી ગયાં, બાકી રહ્યાં હતા તે મીઠમ કાવૃની સખ્ય ગરમીમાં બળી ગયા. આમ એક વખતનો સુંદર ઉદ્યાન લસગીયત થઇ ગયો છે. હવે ગાગના એક ખૂણામાં એક સુંદર લવંગ લતા બચી ગઈ છે. તે પોતાની સુવાસ એમેર મહેકાવી રહેલી છે. પરન્તુ હાથ ! આ સલિન લવંગ લતા થયું હમણા દવના અગ્નિથી બળી રહી છે.

છોટુભાઈ પુરાણીનું કુટુંબ

લુગતરામ દવે

વર્ષોથી આદિવાસીઓમાં ધૂણી ધખાવીને બેટેલા આ ગાંધીવાદી સંતને યજ્ઞરાત સારી રીતે ઓળખે છે. યજ્ઞરાતના પરમ સેવક બનવાને તેમણે સર્વવંશને ત્યાગ કર્યો છે. આવા તપગ્નીઓને કારણે જ ગાંધીબાપ્પા ગ્વરાન્ત્યનું સુખ આપણે ભોગવી ગયાંએ.

ગુજરાતના જાહેર જીવનમાં આજે કદાચ ભરત્ય જિલ્લો ખીજા કેટલાક જિલ્લાઓના જેવો ગાજતો સંભળાતો નથી. આપણા છોટા સરદાર અને સદા યુવાન એવા ડોક્ટર ચંદુભાઈ જુહાવગધાને લીધે હવે ક્યારેક જ જળકે છે. અને તેમના સેનાપતિ સમા છોટુભાઈ પુરાણી અકાળે અવમાન પામી બહુ વર્ષોથી અદૃશ્ય થઈ ગયા છે. તેથી જ આજે આપણને આંધો ભાસ થાય છે.

પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજી બ્યારે ગુજરાતના અને ભારતના જાહેર જીવનમાં પહેલા પગલા માડી રહ્યા હતા અને હજુ બહુ પ્રકાશમાં આવ્યા નહોતા તે દિવસોમાં ભરત્ય જિલ્લાનું રયાન ગુજરાતમાં જુદું જ હતું. ડૉ. ચંદુભાઈ દેસાઈ ઉત્સાહ અને બહાદુરીને વહેતો ઝરો હતા, અને તેમના સેનાપતિ છોટુભાઈ પુરાણીમાં એવી અજન્મ સગવળ શકિત હતી કે તેમણે થોડા વર્ષોમાં ભરત્ય જિલ્લો જ નહિ પણ અમદાવાદ, ખેડા, વડોદરા, મુરત વગેરે અનેક જિલ્લાઓમાં અખાડા પ્રદર્શિને લોકપ્રિય બનાવી દીધી હતી. એથી જ્યાં જઈએ ત્યાં જીગતી પ્રજા અને તેમના સિંશકોમાં છોટુભાઈ પુરાણીના નામને ડોકા વાગતો હતો.

આજે જો કે જાગૃતો બદલાયો છે અને ગુજરાતમાં અખાડાની પ્રદર્શિ પહેલાની ગાજતી

સાથે ચાલતી જોવામાં આવતી નથી. બ્યાપક બની ગયેલા ચોમાસાની જેમ તે શાળાઓમાં, હાઈસ્કૂલોમાં અને કોલેજોમાં અને સરકારમાન્ય આવાસ કોલેજોમાં ફેવાઈ ગઈ છે તે વખતના અખાડાના અનુભવને સાર ભાગ આજના સેવાદળોમાં પણ જીડો જીતીએ જોઈ શકાય છે અને તેને કેટલોક લાગ મરકારની સૈનિક તાલીમમાં પણ પહોંચી ગયો છે.

છોટુભાઈ પુરાણીના આ શિષ્યમંડળના બહુ માઠ અપકર્મમાં આવવાની મને તક મળી નથી. હું બ્યારે કામ કરવા જોવડો થયો ત્યારે ગાંધીજીને મુર્ખ આકાશમાં હીક હીક જોયે ચડવા લાગ્યો હતો, છોટુભાઈ અને તેમના શિષ્યો અખાડાઓ છોડી નવાતંત્રની વધારે સીધી લડતોમાં જિતરી ચૂક્યા હતા. આથી આજે એ વિશાળ મંડળનું અમરણ કડું છું ત્યારે ધણા નામો જુવાઈ જવાનો મને ડર રહે છે.

છોટુભાઈના શિષ્યમંડળના સિનારાઓ આજે પણ ગુજરાતના અને દેશના ગગનમંડળમાં જુદા જુદા સ્ત્રોતોમાં ચમકી રહ્યા છે. તેમનું અમરણ આજે આપણા મુખસિદ્ધ વૈદરાજ ડૉ. માપાલાવ વૈદની ધટિપતિ અને ચર્ચ રજુ છે તેથી એ સિનારાઓમાં પહેલું અમરણ તેમનું ચાલે છે. તેમણે આપુવેદમાં ધણું

કામતી કામ કર્યું છે અને તે ક્ષેત્રમાં આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે, પરંતુ તેમના દૈન્ય શરીરમાં તેમજ તેમના હાથ નીચે ચાલી રહેલા મૂરતના આધુર્વેદ મહા-વિદ્યાલયના તત્ત્વમાં તેમના અખાડાના સંસ્કારો કોઇને પણ દેખાયા વિના રહેશે નહિ.

છોટલાઈ પુરાણીના નાના લાઈ અણુલાઈ પુરાણી વર્ણોથી અરવિંદ આશ્રમમાં પહેલાંથી યોગસાધનામાં પ્રગતિ સાધી રહ્યા છે. તે ત્યાં પણ તેમના કામમાં અખાડાના સંસ્કારો પારખવા પુરુષેદ નથી. વળી એ પણ એમના લાઈની જેમ ધ્રુવકેના નેલા અને શુદ્ધ થવા લાગ્યા હતા. અરવિંદ આશ્રમમાં તેમણે ચેતાની પાછળ એ શિષ્યમંડળમાંથી સારી સંખ્યાને ખેંચી છે.

લક્ષ્ય એકા નિદેશની તેમજ વડોદરા અને અમદાવાદની સંસ્થાઓમાં પણ આ સિતારાઓ દેર દેર અમુકી રહેલા જોવામાં આવશે. પણ મારે આ લખાણ બહુ લંબાવતું ન જોઇએ. છેવટે અમારા શ્રદ્ધાતમંડળમાં નજર કરું છું તો ત્યાં પણ જગદીશ લાખિયા, નાનુભાઈ મદુમદાર અને જ્યોત્સ્નામહેન આ કુટુંબના ઊગતાં બાળકો તરીકે તરી આવે છે.

મૂળરાતના જનકેરજીવનના ઇતિહાસનું એક ઉત્તરજીવન પાતું ચાલ આપી જતી શ્રી. જાપાલાલભાઈ વૈદ્યની આજની પઠિતપૂર્તિના સુપ્રસંગે હું તેમને અભિનંદન આપું છું અને તેમને હાથે આધુર્વેદના અને સમાજસેવાના ક્ષેત્રોમાં ધણી ધણી કાંબો સેવાએ થાઓ એવી પરમાત્માને પ્રાર્થના કરું છું.

અપૂર્વ વૈદ્ય

દેહના રોગો મટાકનાર વૈદ્યો તો ઘણા છે પરંતુ રોગમાત્રના જ-મરણા રોગો રોગોને જડમૂળથી ઉખાડનાર કોઈ અપૂર્વ વૈદ્ય જ નોંધીએ. અહીં રોગમાત્રનું કારણ પણ આર્થદિષ્ટિ જ દર્શાવી શકે એવું અપૂર્વ નિદાન આપવામાં આવ્યું છે. સૃષ્ટિની સાથે જ રોગોની શરૂઆત છે અને સૃષ્ટિના અંત સાથે જ તેનો અંત થવાનો છે. પ્રાચીનમાં આ રોગના ઝપાટામાંથી લાગે જ મુક્ત રહી શકે છે, કારણ રોગનું કારણ નમસ્ અને રજસ આ બે દોષો છે અને જ્યાં સુધી પ્રાણી આ બંનેમાંથી મુક્ત થઈ, સત્ત્વપ્રય ન બની જાય ત્યાં સુધી રોગોનો તે ભોગ બનવાનો જ. માનવસ્વભાવ જ્યાં સુધી ઉત્ક્રાંત નહિ થાય, તમસ અને રજસમાંથી નહિ છૂટે ત્યાં સુધી તેને મારે રોગમાંથી મુક્તિ છે જ નહીં. રોગોમાંથી છૂટવું હોય તો માનવસ્વભાવ ઉત્ક્રાંતિ માંડે છે-સત્ત્વપ્રયનો ઉત્કર્ષ માંડે છે, ક્ષુદ્રતાગાથી મુક્તિ વાંચે છે, માનવ તેનાં પોર્વદેહિક કર્મો સાથે જ અવતરે છે અને એ સારાં મારાં કર્મો તેને ભોગવવાં જ પડે છે, જેને આર્યો “દેવ” કહે છે. કાળા માયાનો અનુધ્વ ધારે તો પેતાનાં આ લખનાં કાર્યો કરા દેવને મહાત કરી શકે છે. માનવમાં અનેક અપૂર્વ સંવિત્તઓ ભરેલી ■ અને માનવમાત્ર ઊર્ધ્વગતિ તરફ પ્રયાણ કરવા જ નિર્મિત થયો છે. આ માન જેને જેટલું સત્ત્વ લાઈશે તે તેટલો મરણ જીર્ણગામી બનશે અને જીર્ણગામી (સંવિસર્ગેશન) બનતાં તે શુદ્ધતામાંથી છટી, મુક્તિમાંથી પ્રવાસી બની રહેશે.

તેજસ્વી વૈદ્ય

બાપુભાઈ જશભાઈ પટેલ

શ્રી. બાપુભાઈએ ગુજરાતના રાજકારણમાં ઘણી લીલીચમ્રા જોષ છે પણ સ્થિતપ્રજ્ઞની અદાથી તેઓ પોતાની ફરજ જગજ્યે જાય છે, પછી તેઓ પ્રધાનપદે હો કે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રીપદે હો કે વસ્ત્રવિધાનગર યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિપદે. તેમણે રાજકારણ અને રચનાત્મક કાર્ય પચાવી જવ્યાં છે.

વૈદ્યરાજ બાપાલાલભાઈનો પરિચય મને ત્રીસ વર્ષથી છે. એમને જોતાં જ એમની તેજસ્વિતા, ઝાંઝસ, મેધા વગેરેની છાપ પડે છે. ઉત્તમ કોટિના વૈદ્ય હોવા છતાં પશ્ચિમની વૈદ્યકીય પ્રણાલિકાઓમાથી પણ પૂર્વમંદ્ર વિના સ્વીકારવા તૈયાર એવી સમન્વય ભાવનાવાળા એ વૈદ્યરાજ છે. પોતાના વિષયની એમની પકડ પાછી છે. એમનો અભ્યાસ જિંડાણવાળો છે. સંસ્કૃતના એ પંડિત છે. એમનું ઉચ્ચ આદર્શોની સાથે સાદગીભર્યું અને અડતલ જીવન આકર્ષક છે. વ્યાયામનો એમનો પ્રિય ગુપ્તરિચિત છે. નવું ગુજરાત શુદ્ધિમાન, વીર્યવાન અને ઘર બને એ એમની ભાવના છે. અને એની સિદ્ધિ માટે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થાઓમાં એ રસ લે છે.

એમના વૈદ્યકીય જ્ઞાનની નિપુણતાનો એક પ્રસંગ ૧૯૪૨ના જલ જીવનની સાદ આપે છે.

એક સાથી કાર્યકરને માથાને અસહ્ય દુખાવો જીપડયો. એ ભાઈ જીરવી ન શકે એટલી વેદના થવા માંડી. સાથીઓમા અનેક નિષ્ણાત વૈદ્ય-ડોક્ટરો હતા. સૌએ ઉપચાર અજમાવ્યા પણ પેલા ભાઈની પીડા ન ઘટી. છેવટે બાપાલાલભાઈએ પૂછ્યું કે કોઈની પાસે માથનું વી છે ? સદ્ભાગ્યે વી મળ્યું. એમણે થોડાં ટીપા ગરમ કર્યા અને પેલા ભાઈના નાકમાં થોડું વી રેડ્યું. પેલા ભાઈની વેદના લમી ગઈ. હું આશ્ચર્યગ્રસ્ત થઈ આ સાદો ઉપચાર જોઈ રહ્યો.

આયુર્વેદનું આયુ' જીંડું જ્ઞાન આયુર્વેદ પ્રતિ આયુર્વેદને ન સમજનારમાં પણ આદર જગાવે એવું છે. અને વૈદ્યરાજ આડંબર વિના આ જ્ઞાનનો લાલ અર્ધો સદાથી છૂટથી આપે જાય છે.

એમના ઉચ્ચ આદર્શો અને આયુર્વેદની સેવા માટે એઓ ઉત્તમ આરોગ્ય સાથે ચિરાયુ બને એ જ પ્રાર્થના.

શત્તં જીવ શરદઃ

હરિપ્રસાદ કૃપારામ ભટ્ટ

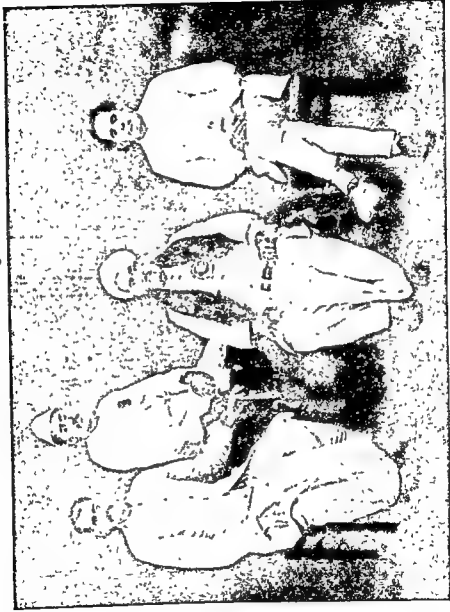
પ્રશ્નોરા નાગરો ખીજ ગમે તે હોયે કામ કરતા હોય પણ આધુર્વેદ તેમની ગળથૂથીમાંથી તેમને મળેલો હોય છે. શ્રી. હરિપ્રસાદભાઈ જાપાલાલભાઈના શ્રુ પદ્મણીજીના જામતા હોઈને તેમને જાને પોતાની પચીસીમા વારંવાર મળવાનું થતું. બનરપતિશાસ્ત્રીનો, પોતાના વિષયના અજ્ઞાનનો, એક ચોટદાર પ્રસંગ અંગે તેઓ ૨૪ કરે છે.

પરમ પ્રિય વૈદ્યવર શાઈશ્રી જાપાલાલભાઈના પશ્ચિમૃતિ સન્માન સમારોહના આ માગસિક પ્રસંગે અમારા જાનેના (તેમના મોટાબહેન-શુરુપુત્રી સૌ. ગૌતમગૌરી દ. ભટ્ટ તથા તેમના મોટા ભણ્ણ હરિપ્રસાદ કૃ. ભટ્ટના) અનેકાનેક હાર્દિક અભિનંદનો અને શુભાશિષો પાઠવતાં ખૂબ આનંદ અને સંતોષ અનુભવીએ છીએ. કુળા વૃજાસ્થાનમ્ એ ન્યાયે અમે એમને પૂજનીય ગણીએ છીએ છતાં જે વડીલ તરીકે તેમને આશીર્વાદો આપવાનો અમારો સર્વિશેષ હક્ક તેઓશ્રી માન્ય ગણે છે અને રાખશે જ તેવી તેમની વિનયશીલતામાં અમને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. સાઠ વરસ સુધી તેઓનું નેહુ આરોગ્ય સચવાયું તેથી જે વિશેષ ભવિષ્યમાં જે સદા સચવાઈ રહે અને પોતે એક-નિઃહાથી આધુર્વેદ તેમજ સમગ્ર વૈદ્યીય વિજ્ઞાન દ્વારા થતા માનવકલ્યાણ માટે જે એકધારી સેવા ઉલ્લાં ૩૫-૪૦ વર્ષથી આપી રવા છે તેવી ભવિષ્યમાં જે સદા આપતા રહે તેવી મંગલ કામના અને પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા પાસે પ્રાર્થના છે. શાઈશ્રી જાપાલાલભાઈએ આપેલી સેવાઓ અનેાખી, અન્નેક અને અનેકદેશીય હોઈ તેમનું થતું આ ગૃહમાન બધી દૃષ્ટિએ ઓમિલપૂર્ણ અને અભિનંદનીય છે; અને શુભરાતની શુચિતા, કૃતચતા તેમજ ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠાને પણ તે અનુરૂપ જ છે.

આટલા દુઃકા પ્રસ્તાવ પછી ભાઈશ્રી જાપાલાલભાઈ વિષે થોડુંક કંઈક કહેવાની મને હજી થાય છે. જો કે જાણું છું કે તેઓશ્રીથી વિશેષ પરિચિત હોય તેના ઘણા મારા કરતાં ઘણું વિશેષ જાણુતા જ હોય છતાંયે કહ્યું છે ને કે 'દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ.'

ભાઈશ્રી જાપાલાલભાઈ સાથેના અમારો સંબંધ ઘણો જ નો અને કૌટુંબિક જેવી ભાવનાથી તે ખૂબ પરિપુષ્ટ થયેલો છે અને કંઈ નહિ તો લગભગ ઉલ્લાં આલીસ વરસના ગાળાને તે આવરી રહ્યો છે. આ ગાળામાં અમારો પરસ્પરનો મેળાપ પણ ઠીક સમય થયો છે છતાંયે કેાણુ જાણુ કેમ એક અતિ મહત્વનો પ્રશ્ન તેમને પૂછવાનું મારાથી બૂલાવું જ રહ્યું છે અને તેઓશ્રીએ વણપૂછ્યે કહેવાનું ટાળ્યું છે પ્રશ્ન આ છે: "જાપાલાલ" જેવું અતિ માનાર્વ નામાભિધાન તેઓશ્રી માટે શોધી આપનાર વ્યક્તિ કેાણુ? તેમનાં ફોણમાં કે અન્ય કોઈ? જો હો તે હો; તેમને મારા અનેકાનેક અભિનંદન હો-તેમ કદી અત્યારે તો મન વાળું છું. અમારા એક સંબંધી લાલખાપા તો હતા, પણ તે તો ધીમે-ધીમે, રહતે રહતે, કાકા અને પછી જાપા થયેલા; પણ આ તો પ્રથમથી જ જાપા. જેમનું શુણુ સંકીર્તન ગાઈ રવા છીએ તે સન્માન્ય જંધુને બોલાવવા હોય તો તેમને પ્રથમ 'જાપા' તો કહેવા જ પડે.—પછી જોયેને બોલાવનાર વ્યક્તિ

અમદાવાદ—વૈધ સંમેલન વખતે પરાયણો ગ્રીષ્મ ફોટો

ડાબિયા પહેલા : રત્ન, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી
જમણે લાલે : કાંકુ દેવમંડીવાલા શ્રી જીવતરામભાઈ
વચ્ચમાં : ગુરુશ્રી અમૃતલાલ પદમણી
પાછળ ભોંલેલા આપલાલભાઈ

તેઓશ્રીથી ઉંમરમાં ગમે તેટલી મોટી હોય ! 'બાપા' કહેનાં જ માણસનું મેં કેવું ભરાઈ જાય છે અને અન્તઃકરણમાં કેવા પૂજ્ય અને પુણ્ય ભાવો પ્રકટે છે ? વળી દીર્ઘાયુષી થયા સિવાય 'હાપા'ના માનાર્થ સંબોધન માટેની પાતતા સાંપડતી કંઈ સહેલ છે ? યથા નામાસ્તયા ગુણ !

ભાઈશ્રી બાપાલાલભાઈનો પ્રથમ પરિચય મને આજથી લગભગ આઠીસ વરસ કે તેથી થોડુંક વધેલો થયેલો, સાલ તો બરાબર યાદ નથી. હું મારે વતન જામનગરથી કામ પ્રમંથે મુંબઈ ગયેલો અને વળતાં મારા શ્વસુરશ્રેષ્ઠ (ધનુલ્લહનિકાનો સ્વર્ગસ્થો નરાગમ ખડું ને ?) નર્મદાને તીરે ભરચથી થયું ચાર માઈલ દૂર આવેલ આડેશ્વર ગામે ઊતરેલો. મારા શ્વસુર તે સદગત વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટેલી. તે સમયે આડેશ્વરના ધર્માદા દવાખાનાના વૈદ્યરાજ તરીકે નોકરી કરતા અને પોતાને ઘેર, આપણી પ્રાચીન પરિપાટી પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓને આયુર્વેદ ભણાવતા. ભાઈશ્રી બાપાલાલભાઈ પણ કોલેજનું પ્રથમ કે દ્વિતીય વર્ષ પૂરું કરી અગ્રેજીને અભ્યાસ અધૂરો મૂકી (ધણું) કરી કુટુંબીમાંના ધણીના વિરોધને અવગણીને પણ) વૈદકની જ લાઈન લેવા કૃતનિશ્ચય બની આ મુખસિદ્ધ વૈદ્યરાજ ભાઈશ્રી અમૃતલાલભાઈ પાસે આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરી તેમાં વ્યુત્પન્ન થવા તેમને ત્યાં તાજ જ આવી રહેલા. જ્યારે પોતે વણિક-પુત્ર છે એમ બાપાલાલભાઈ વિધે મેં જાણ્યું ત્યારે મારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો તેણે કારણ કહાય મારા યુવાન મગજ પર "કંઈ ન આવડે તો વૈદું શીખ" એ કહેતીનો તેમજ ધણી દેશી વૈદ્યોની આર્થિક મુંઝવણોનાં થયેલાં દર્શનની પડેલી બાપ તરફે પરત્વે ધરના મુખ-સંગવડ-નૈભવ ઊડી, બાપ-દાદાના ચાલતા ધીક્તા ધધા રોજગારને અને ભવિષ્યના આર્થિક લાભના વિચારને પણ તિલાંજલિ આપી આમ પોતે કહેલા નિષ્ણંતની સિદ્ધિ માટે ઘર ઊડી રવેન્દ્રધા અર્ઝી ચાલી આવનાર યુવક માટે કોઈને પણ આશ્ચર્ય અને અજોગ્મન થયા સિવાય કેમ જ રહે ? આમ પડેલે જ પરિચયે-પડેલે જ દર્શને બાપાલાલભાઈમાં કશુંક અસાધારણ છે તેમ મેં જોયું અને હું મુગ્ધ બની ગયો ભારતને આવા ખગીરવંતા

યુવાનો જોઈ એ છે પણ એવા કેટલાક ? એવા એવા કંઈ કંઈ વિચારો બાપાલાલભાઈની અસપાસ મારા મગજમાં ફર્યા ફર્યા અને તે-રાત્રિએ દું નિદ્રા થયો. બીજા દિવસની વહેલી સવારે દું જાગ્યો અને મેં જોયું તો બાપાલાલભાઈ પોતાના ગુરુશ્રીની સમીપમાં બેસી એકચિત્તે-સૌમ્યભાવથી અધ્યયન કરી રવા હતા. ત્યારે કેણુ જાણે કેમ એ વણિક-પુત્રમાં મને ઋષિ-પુત્રનું ભાન થયું. એ એક અજગ્ય દર્શન હતું. જાણે પ્રાચીન કાળના સાંદિપતી ઋષિ અજે વૈદ્યરાજ અમૃતલાલભાઈમાં અવતીર્ણ થઈ પવિત્ર રવાજને તીરે આશ્રય બાંધી રવા છે, અને કૃષ્ણ-સુદામાજી જેવા બાપાલાલભાઈ-સ્વામ રંગનું પણ સામ્ય હોઈ-અને એક બીજા ભાઈ તેમને ત્યાં રહી વિદ્યાધ્યયન કરી રહ્યા છે અને ઋષિપત્ની-એ અમૃતવાપનાશ્રનાં પત્ની મેવાયા આ બાળકેની માતા પેરે સંભાળ લઈ રહ્યાં છે. ગુરુશ્રી અને ગુરુપત્નીનું રનેહાર્દ અને અનેક પુણ્યશાલોભ્યું જ્વાલસભ્ય અને આ શિષ્યોનો તેઓ પ્રત્યેનો તેવોજ મીઠાશબ્દો પૂર્વભાવ-એ બધું જોઈ હું જાણે પાવન થયો, એવું મને લાગેલું. પ્રાચીન કાળની જેમ ગુરુશ્રી માટે અહીં સમીપ-ફૂલ-ફળ-કંદમળ દંધવણ વગેરે વીણી લાવવાના ન હતા પણ સીમમાં રખડી વનસ્પતિઓ, ઔષધિઓ વીણી લાવવી, સૂકવવી, દીચવી, ખાંડવી, ઔષધો બનાવવાં, દવાઓ આપવી, અને અતિ અશક્ત માંદાં દરદીઓના મેલાં પણ ધોવા-ત્યાં મુઠીનાં અનેકવિધ કામો ગુરુશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે અધ્યયન ઉપરાંત આ શિષ્યોને કરવાનાં હતાં. આ શ્રમયત્રમાં પણ જ્યારે બાપાલાલભાઈનું સ્થાન મેં મોખરે જોયું ત્યારે દું તાજજીવ થયો. તીવ્ર સંવેગ વગર કોઈ સિદ્ધિ હાંસલ કરવી શું સહેલ છે ? ભાઈશ્રી બાપાલાલભાઈની વિદ્યોપાસના માટેની એ તપશ્ચર્યા આજના યુવાનોને માર્ગદર્શક નીવડે એવી ઇચ્છા અને અપ્રગૃહ્ય લાગે છતાં, વ્યક્ત થઈ જાય છે.

કૃષ્ણ માટે જેમ સખા સુદામાજીએ ગાયું કે "એ બેડો સિદ્ધાસન ચડી ચારે તુંબડીને લાકડી" તેમ ભાઈશ્રી બાપાલાલભાઈ માટે પણ મારા શકાય તેવી પોતાના જીવનનાં અનેક પાસાંમાં તેમણે જે સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે તે તેમના ગુરુશ્રીની પ્રેરણા અને આશિષો

ઉપરાંત તેમની કર્તવ્યનિષ્ઠા, આકરી તપશ્ચર્યા અને તેમનામાં રહેલ ગુણસમૃદ્ધ્યને આભારી છે તેમ મને લાગે છે.

ભાઈશ્રી બાપાલાલભાઈએ જ્યારે જેમણે કે-સંસ્કૃત ભાષા પર ઠીક એવું પ્રશ્નત્વ મેળવ્યા સિવાય આયુર્વેદમાં વ્યુત્પન્ન થયું ચુસ્કેલ છે ત્યારે તેમણે અરેશ્વરમાં ધણું કરી નલ્લમ્બુ વગેરેનું અને પાછળથી લોંગીડીમાં (જ્યારે તેમના શુરુથી અમૃતલાલભાઈ લોંગીડીના રાજવેદ તરીકે નિભાયા ત્યારે તે પછી તેમની સાથે જ અધ્યયન માટે ગએલા) શ્રીમદ્ ભાગવતનું અધ્યયન કરેલું. આ લખત, લોંગીડીના રાજવેદ અમૃતલાલભાઈના નિવાસસ્થાનનું પટાંગણ અને તે વચ્ચે લાડી ખેલતા ઉભેલા વ્યાયામશીર બાપાલાલભાઈનું ચિત્ર રમૂતિપટ પર ઊપસી આવે છે. ચીનના આક્રમણની તો ત્યારે કોઈ સંભાવના ન હતી પણ બાપાલાલભાઈ અહીં ભેરશોરથી અખાડીઅન-વ્યાયામ પ્રદર્શિમાં મચી પડ્યા હતા અને કેમ જાણે પોતાના શરીરને વધારે અને વધારે સુદૃઢ બનાવવાનું જ શુભ્ય ધ્યેય લઈ બેઠા હોય તેવું મને લાગેલું-અલગત નિયત સમયે પોતાનું અધ્યયન તો ચાલુ જ હતું. એ સમયના મારા પ્વસુરગૃહ નિવાસ દરમિયાન આજના આયુર્વેદ તેમજ વનરપતિના પ્રખર ગાતા ભાઈશ્રી બાપાલાલભાઈએ જે એક રમૂજ જીભી કરી હતી અને પોતાની અગાનતા ઉપર અમને હસાવ્યા હતા તે પ્રસંગનું સ્મરણ થાય છે.

સવારને સમય હતો. લોંગીડીની શાક માઈંટમાં શાક વગેરેનાં પોટલાઓ આવવા માંડ્યાં હતાં. તરત શાક લેવા જવું જ ભેઈંએ; નહિ તો સારાં સારા શાક વેચાઈ જાય; એટલે બાપાલાલભાઈ હાથમાં શાકની થેલી લઈ રાખેતા મુજબ શાક લેવા નીકળી પડ્યા; પણ અમારા સૌના મહદ્ આશ્ચર્ય વચ્ચે ખાલી થેલી સાથે તરત પાછા આવ્યા અને સીપા જ પોતાના શુરુપત્ની મેવાળા પાસે જઈ પુછ થતા થતા કહેવા લાગ્યા, “બા, બા, આજે એક નવું શાક વેચાવા આવ્યું છે, માણસો મોટા જથ્થામાં તે લઈ જાય છે. દેખાવમાં મૂળીઆં-મૂળીઆં જેવું છે.

મેં નામ પૂછ્યું તો શાકવાળાએ ‘ગલતર’ કહ્યું. મોટામદદ (લેખક) મહેમાન છે તો નવું શાક એમને ખવરાવીએ. તમે કહેા તો લઈ આવું.” પ. મેવાળાએ કહ્યું, “ભાઈ, તમારી કંઈંએરસમજણ યદ્ ઘોય તેવુ લાગે છે. ગલતર નહિ પણ ‘ગરમર’ કહ્યું હશે. તેવું તો અચાલું થાય, શાક નહિ; તોયે તમે તેના નમૂના લઈ આવો.” નમૂના આવ્યા અને તે ગરમર જ હતી ભાઈશ્રી બાપાલાલભાઈની આવી અગાનતા-ખામાઈ-માટે અમને સૌને જરા હસવું આવેલું અને પોતે ખૂબ છાલીલા પડી ગયેલ, તે દૃશ્ય અત્યારે એવું જ તાજું, સ્મરણપટ પર મડી આવે છે.

આ એક જ પ્રમંગની ઓટ એમનામાં એવી જનૃતિ આણી દોધી કે પોતે પોરબંદર ગયા વનરપતિશાસ્ત્રના પ્રખર ગાતા (સહગત) પૂ. જયકૃષ્ણભાઈ પાસે રહીને તેમની સાથે ખરડા હુંગર વગેરે રથળે ખૂદી વળાને વનરપતિઓનું પ્રત્યક્ષ ગાન મેળવ્યું અને તત્સંબંધી સાહિત્યને પણ જોડા અભ્યાસ કરીને તેના નિયોઝણ “આદર્શ નિષ્કંટ”નું જ્યારે સર્જન કયું; ત્યારે જ પોતાને સંતોષ થયો હશે પોતાની નાનીશીયે ત્રુટિ ટાળવા માટે અને ગાનપ્રાપ્તિની સિદ્ધિ માટે કેટલી તપશ્ચર્યા?

ગુજરાતના આ અગ્રગણ્ય વૈદ્યરાજ વનરપતિશાસ્ત્રના ખ્યાતનામ ગાતા, અગ્રા લેખક, કવિહૃદયી, રસાભિ-નિવેદન કરવાનો ઉત્સાહ આવે તેવા રસમ, અને અનેક શક્તિઓ, સદ્ગુણો અને પુણ્યભાવોનું જેના જીવનમાં સુલભ દર્શન થાય છે એવા બડભાગી બાપાલાલભાઈ વિશે મારે ધણું થે કહેવાનું છે; પણ બાધેલી મર્યાદા મારાથી કેમ ઓળંગાય ? રથળ-સંકોચનો પણ વિચાર કરવો ઘટે; એટલે પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા એમને સંપૂર્ણ આરોગ્ય અને સૌખ્ય સાથે (અતીના રામસ દારદ કામ્ય એવી વેદોની શીખ છે ને ?) ખૂબ દીર્ઘાયુષ્ય આપે અને અનેક વર્ષો સુધી એમની સેવાઓ ગુજરાત અને સમગ્ર દેશને મળ્યા કરેા એવી અમારી જનનેની પ્રાર્થના અને શુભાશિયો સાથે હું અહીં વિરમુ છું.

શુરુભક્ત બાપાલાલભાઈ

શ્રી. નાનીબહેન
માણેકલાલ ભટ્ટ

શ્રી. અમૃતલાલભાઈનાં પુત્રી નાનીબહેન તથા તેમના પતિ માણેકલાલભાઈ સંયુક્ત રીતે બાપાલાલભાઈના પશ્ચિમીર્ણના શુભ પ્રસંગે આશીર્વાદ પાઠવે તેમાં ઔચિત્ય રહેલું છે. પોતાના ભાઈની ચટતી બેઈ ક્યાં બહેન-બહેનીને આનંદ ન થાય ? શ્રી. માણેકલાલભાઈ, પદ્મણીજીના લીંબડીના દવાખાનાનું આજે પણ સંચાલન કરે છે.

ભાઈશ્રી બાપાલાલભાઈને પ્રથમ પરિચય અચારી સાથે વડોદરા દાકઃકૃલમાં થયેલો. તે વખતે તો એક સહાધ્યાયી તરીકે માત્ર 'કેમ છો ?' એટલે પૂછવા વ્યવહાર હતો.

પછી હું એક વખત ભરમ પાસે ઝાંઝર ગામમાં, ત્યાં મારા સસરાજી પૂ. અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પદ્મણી વૈદ્ય હતા ત્યાં ગયેલ ત્યારે બાપાલાલભાઈ ત્યાં ભણુવા આવ્યા હતા.

દરરોજ સવારમાં વહેલા લગભગ છ વાગે મારા પૂજ્ય સસરા વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પદ્મણીને વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાનો સમય હતો. ત્યારે એક મગન (ધોળા) અને એક મગન (કાળા) એમ બે મગનભાઈઓ સાથે બાપાલાલભાઈ પણ અભ્યાસ માટે આવતા અને ઘણું કરીને “ચરક સંહિતાનો” અભ્યાસ ચાલતો તેટલું વાદ છે.

શુરુ પરંપરા-પ્રણાલિકા પ્રમાણે મુ. બાપાલાલભાઈને પૂ. અમૃતલાલ પ્રા. પદ્મણી માટે ઘણું જ માન હતું; અને શુરુ-પત્ની, શુરુ-પુત્ર, શુરુ-પુત્રીઓ એ તેમનાં જ ભાઈબહેનો છે એમ તેઓ માનતા અને હજી પણ માને છે, તે હું મારા અંગત અનુભવ ઉપરથી બહુ છું. મારા ધર્મપત્ની સૌ. વસન્તને હજી પણ તેઓ પોતાની સગી બહેન માને છે અને તે જ પ્રમાણે એક

બહેન તરીકે વ્યવહાર પણ સાચવે છે. આ તેમની શુરુભક્તિનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

પૂ. વૈદ્યરાજ ઝાંઝર છોડી ન્યારે લીંબડી આવ્યા ત્યારે બાપાલાલભાઈ પણ સાથે આવ્યા. દવાખાનું નવું શરૂ કરવાનું હતું એટલે તેઓ બાજીની સીમમાં જઈ વનપતિઓ ઝાળખી લાવી તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ બનાવતા અને તે ડ્રગ્સ, ઔષધ તરીકે વાપરી લેતા પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવતા.

તેઓએ વૈદ્ય બનવાનો નિશ્ચય કર્યો તે પહેલાં તેઓ અંગલાલ પુરાણીની અખાડા પ્રશસ્તિથી મુગ્ધ થયા હતા-કેઈપણ કામ કરવા માટે શરીરનું સ્વાસ્થ્ય સારું હોવું જરૂરી છે એમ તેઓ માનતા અને હજી પણ માને છે એમ અને લાગે છે-એટલે કસરત કરવી, દંડ-બેઠક-શીર્ષાસન કરવા, અખાડામાં નિયમિત

જ્ઞાન કરવા પહેલાં-સાચુને ખદલે તેઓ તેલ ચોળીને ચણાના લોટથી શરીર સ્વચ્છ કરતા.

અભ્યાસમાં તેમને કંઈ સમજ ન પડે તો તે પ્રશ્ન પૂછતા અને તેમને તે શુદ્ધિગમ્ય થાય પછી જ આગળ ચાલતા. આ બાબતમાં તેમની ચીવટ તેમને ઘણી ફળદ્રુપ નીવડતી.

વ્યાયામપ્રિયતાને તેમને વ્યવસાય-શીખ-હતો તેથી મારા સાળા સ્વ. પૂ. અચૂતલાલ પ્રા. પટ્ટણીના પુત્ર શુશ્રુાદયને પણ તેને એ પાઠ્યો અને તેથી તે પણ વ્યાયામ કરતા અને મોટી ઉંમરમાં તેમણે અહોની એક કન્યાશાળામાં વ્યાયામ શીખવવાનું વિના મૂલ્યે સ્વીકાર્યું-અને પછી અમારા એક ભાઈ રૂપસિંહે-જે અમારે ત્યાં હજી છે-તેમણે પાછળથી શુશ્રુાદય-વ્યાયામ શાળા એ નામથી એ પ્રજ્ઞાતિ વિકસાવી.

ધર્મની બાબતમાં અમે માનીએ છીએ ત્યાં સુધી તેઓ જેને ફી થી-કર કહે છે તેવા છે. તેમના કુટુંબને ધર્મ વૈધ્યુષ છે. અમારા જડાવ લાભી હજી શીજી મહારાજની પૂજા કરે છે અને બાપાલાલભાઈને તે નિજ મંદિરમાં આવવા નથી દેતાં અને કહે છે “એ ભલે ટેક લગીયાને આડે, કું મારે મારું સાચીશ”

બાપાલાલભાઈ અંબાલાલ પુરાણી માફક શ્રી. અરવિંદના અનુયાયી છે. વૈદ્યકીય વ્યવસાય લીધા પછી દરદીઓ-અને ગરીબ દરદીઓ એ સાક્ષાત નારાયણ છે અને તેની સેવા-નિષ્કામ સેવા-એ તેમનું ધ્યેય છે. દરરોજનાં સો બસો દર્દીઓ તપાસી, તેમને ધીરજથી સંલગ્ન, આત્મવાસન આપી, પુણ કરવા એ તેમને ખૂબ પ્રિય છે.

સહવેલો તૈયાર કરી તે દ્વારા આયુર્વેદનો પ્રચાર કરવાનો તેમનો નિશ્ચય એ તેમની અનુલક્ષિતનું બીજું ઝણુ છે. પૂ. સહગત વૈદ્યરાજ અચૂતલાલ પ્રા. પટ્ટણીનું જે જીવનકાર્ય હતું તે તેમણે ઉપાડી લીધું છે અને એ રીતે તેઓ શુરુ-પ્રજ્ઞાલિકા નળવી રહ્યા છે.

વૈદ્યકીય અભ્યાસમાં વનરપતિની ઝોળખ, તેનું માન અને શુશ્રુાદયની સંપૂર્ણ વિશ્વતા ને સમજ હોય

તો જ સહવેલ થવાય; એટલે વનરપતિશાસ્ત્ર ભણવા તેઓ કન્ઝમાં જયકૃષ્ણભાઈ પાસે પૂજ્ય વૈદ્યરાજ અચૂતલાલ પ્રા. પટ્ટણીને ઝોળખપત્ર લઈ ગયા તે તે વિદ્યા સંપાદન કરી. અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે “Best way to learn is to teach or to write.” તેમણે “નિર્ધટુ આદર્શ”નું પુસ્તક તૈયાર કર્યું અને તે શુરુનું ઝણુ અદ્ય કર્યું.

તેમણે આરોગ્ય વિષે લખવાનું તો પહેલાં જ શરૂ કરેલ. જૂના “પ્રસ્થાન” માસિકમાં તેમના આરોગ્ય વિષેના લેખો પ્રસિદ્ધ થતા. ત્યાર પછી ઘણા માસિકોમાં હજી સુધી ડાઈ એક દ્રવ્ય ઉપર તેઓ લેખો લખે છે. હજી આ ઉંમરે પણ તેઓ વહેલા ઊઠી વ્યાયામ કરે છે અને એકાદ કલાક તો લખવાનું કાર્ય પણ કરે છે.

માનવસેવા એ જ પ્રથુ સેવા છે. “ચિકિત્સા નારિત નિષ્ફલા”-એ સૂત્રો તેમને શુરુ તરફથી મળ્યાં એટલે-દર્દીને ખૂબ આત્મવાસન આપી તેની હીકન ખ્યાનથી સંલગ્નતાને તેનું કુખ દૂર થાય તેનું ઔષધ નિર્માણ કરીને માનવ સેવા કરવી, એ તેમના શુરુનું ધ્યેય હતું તે તેઓએ અપનાવ્યું છે. તૈલક પુર્ણ જૈવજ્યંત વદ્ આરોગ્યમ્ કયતે-એટલે જે દરદ મટાડે તે દવા તે સિદ્ધાત તેમણે અપનાવ્યો છે. એટલે શુદ્ધ-મિશ્ર એલોપથી-હોમીઓપથી એ બધા માર્ગો છે અને તેમાંથી જે ગ્રંથ અને દરદ મટાડે તે ઔષધનો પ્રયોગ કરવો અને તે રીતે નિષ્કામ લાવે મનુષ્ય સેવા કરવી એ ધ્યેય તેમણે સ્વીકાર્યું અને લાખો દરદીઓના આશીર્વાદ મેળવ્યા.

જ્યાંથી મળે ત્યાંથી જ્ઞાન મેળવવું, સતત અભ્યાસી રહેવું અને જેટલું સાડું લાગે તે અપનાવવું એવી ટેવ એમણે કેળવી છે. જ્યાં જ્યાં જ્ઞાનની ક્ષતિ જરૂર થાય તે પૂરી કરવી એમ તેઓ માને છે; એટલે ધરવેડું પહેલાં લખ્યું; પછી કામશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપવા માટે અભિનય કામશાસ્ત્ર લખ્યું; જે ઘણા જુવાનીઓને માર્ગદર્શક નીવડ્યું. એ રીતે તેમણે, પ્રમને પેતાનાથી જનનું જ્ઞાન આપવા માટે વૈદ્યકીય કાયદાશાસ્ત્ર વગેરે લખ્યાં.

તેઓ જ્ઞાતિના વાડામાં માનતા નથી. તેમનાં એક દીકરી તેમની માતિ બહાર પરણ્યાં છે. બીજા દીકરી હજી કુવારાં છે અને તેમને બાપાવાલભાઈએ ગમે ત્યારે પોતાની પ્રસન્નગીથી પરણવાની છૂટ આપી છે. આ તેમની ઉદાર વૃત્તિ સૂચવે છે. તેમના પરિવારને તેઓ ખૂબ સ્વતંત્રતા આપે છે તે અમારું ભ્રમેલું છે.

તેઓ નિયમિતતામાં માને છે. તેમનું દરરોજનું જીવન ધડિમાળના કાંટા માફક નિયમિત ચાલે છે. તેમને નવરા બેસતું ગમતું નથી. તેઓ હમેશાં કાર્પરલ રહેવામાં માને છે અને તેમને જે સિદ્ધિ મળે

છે તેનું આ નિયમિતતા એક અગત્યનું અંગ છે.

અત્યારે તેઓ સુખી છે, પુત્ર પરિવાર છે, યશ છે અને ધનસંપત્તિ ધણ છે.

તેઓ આ રીતે જિંદગીને છેડે છે. તેઓ આત્મ સુખપૂર્ણ યશસ્વી જીવન જીવી શતાયુ થાય એવી અમારી ધર્મ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે અને અમારા તેમને શુભઆશિષ છે.

અમે કંઈ લેખક નથી; અમને જે લાગણી થઈ અને અમારા જે અંગત અનુભવો હતા તે લખ્યા છે.

વૈષક વિદ્યાર્થી

આજના વૈષક વિદ્યાર્થી માટે એમ કહેવાય છે કે 'He learns more and understands less.' તે ભણે છે વધુ પરંતુ સમજે છે ઓછું.

હોરિપટલમાં ભણે એ સફેદ ઝબો પહેરીને, ગળામાં ગેથોરકોપ લટકાવીને ફરતો હોય પરંતુ મોટે ભાગે તો એ માનસિક રીતે સાવ નિરૂપયોગી થઈ ગયો હોય છે. (He is mentally lost) પોતાની જાતને હોકટર ગણાવતો અને કંઈ કશી રાખતો આજનો વૈષક વિદ્યાર્થી, ખરી રીતે, રોગોનો અભ્યાસ કરે છે પરંતુ રોગી-માનવ વિશે કશું જ સમજતો નથી.

આજના વિદ્યાર્થીને ઘણું શીખવવામાં આવે છે પરંતુ તેનું જ તેને અર્થજ્ઞ થાય છે. આ બધું તે પચાવી શકતો જ નથી.

એના મગજમાં ઘણી ઘણી માહિતી સંસ્કારોમાં આવે છે જે એના બપમાં ઘણી ઝોઝી આવે છે. એથી એ પરીક્ષાઓ પાસ કરે છે પણ દાકતર થવા માટે જેની જરૂર છે તેથી તો તે વર્ગિત જ રહે છે. Humanitiesની વાતો બહુ જ ચાલે છે, કેઈ વિદ્યાર્થી જ એનાં દર્શન ચાલે છે.

સાહિત્ય - સંસ્કારભક્ત બાપાલાલભાઈ

ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ
M Sc. Ph. D.

ડૉ. એન. એમ. શાહે ગુજરાતમાં વિદ્યાનને પ્રચાર કરવા માટે અનેક પુસ્તકો લખ્યા છે. સામાયિકોમાં અવારનવાર લેખો પણ લખ્યે રાખે છે. વિદ્યાનને ફેલાવે કરવાની તેઓ પ્રખર તમન્ના સેવે છે. શાત, સરળ, નિરભિમાની આ વિદ્વાન પાસે ગુજરાત ધણી આશા રાખે છે.

મુરબી શ્રી બાપાલાલભાઈની ધૃષ્ટિપૂર્તિ અંગે પ્રગટ થનાર ગૌરવમયમાં હું કાષ્ઠિક લખું, એ વૈદરાજ બાપાલાલ ધૃષ્ટિપૂર્તિ સન્માન સમારંભ ગૌરવ મય પ્રકાશન સમિતિના આમંત્રણને માન આપી મારી લક્ષિતાવપૂર્ણ અંગ્લિ આપવા પ્રયુક્ત થયો છું. મહાકવિ કાલિદાસના શબ્દોમાં તિતિર્ણુઃ દુસ્તર મોહાન્ વદુવૈનારિમ સાગરમ્ એના જેવો મારો પ્રયાસ છે.

હું એ વખતે લીંગડી (સૌરાષ્ટ્ર) હાઇસ્કૂલમાં ભણતો હતો ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૫ની સાલ. અત્યારે સહગત વૈદરાજ શ્રી. અમૃતલાલભાઈ પટેણી, તે વખતના લીંગડી રાજ્ય તરફથી ચાલતા આયુર્વેદિક દવાખાનામાં નીમણા હતા. મહાલક્ષ્મી મંદિરના બાજુના ઝોરડામાં તેઓ બેસતા. એમના લીંગડીના આગમનને લીધે તેમના હાથ નીચે અભ્યાસ કરતા શ્રી બાપાલાલભાઈ પણ લીંગડી આવ્યા હતા, અને મેખલાઈના માદના ઝોરડાએમાં તેમને નિવાસ હતો, આ અરસામાં બાપાલાલભાઈને પ્રથમ પરિચય મને થયેલ.

યુવાન બાપાલાલભાઈ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતા. સંસ્કૃતમાં તેમની પ્રવીણતા અમને બંધાને વિરમય પમાડતી તેમના આયુર્વેદના વિષયમાં તેમની સિદ્ધિ વિશે બે મત હવા નહીં; અમે એ વખતે હાઈસ્કૂલના

ઉપલાં ધોરણોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ એમની પાસે જતા, તેજશ મરતી કરતા અને તેમના જ્ઞાનને લાભ ઉઠાવતા બાપાલાલભાઈને. સમાગમ અમને 'સત્તમ્ સદ્ભિઃ સંગ જેવો નીવડ્યો. અમને સંસ્કૃતમાં રસ લેતા કરનારાઓમાં અમારા સંસ્કૃત શિક્ષક શ્રી. અમૃતલાલ પંડ્યા અને બીજા બાપાલાલભાઈ. પંડ્યા સાહેબ અભ્યાસક્રમની ધરડ મહાર વિશેષ ન જતા; ન જઈ શકે એ રવાભાવિકે હતું. પણ બાપાલાલભાઈ અમને સંસ્કૃત સાહિત્યસત્તુ ખરેખર પાન કરાવતા આજે આ મંડળીમાંથી અમે ધણા ખરા વેરવિખેર ચર્ષિ ગયા છીએ-જીવન વ્યવસાયની ભિન્નતાને લીધે. ડૉ. શાંતિલાલ અક્ષરમાં તળાવમાં ડૂબી જતા પરલોકવાસી થયા એ ખરેખર દિલગીરીની વાત છે. ડૉ. ઉત્તમલાલ મ. શાહ મદ્રાસમાં છે. શ્રી. સોભાગ્યચંદ મોહારી રેલવે એન્જિનિયર તરીકેની નોકરીમાંથી નિવૃત્ત ચર્ષિ સુરેન્દ્રનગરમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે. પરંતુ સામસામા બોલાતા એ સંસ્કૃત મ્લોકો અને તે વખતે જમણું વિવાન વાતાવરણ આજે પણ મારા મનમાંથી જુસાયું નથી. આમ વૈદરાજ અમૃતલાલભાઈના લીંગડીના આગમનથી લીંગડીના યુવકોને વિદ્યાવ્યાસથી વાતાવરણને લાભ મળ્યો હતો અને એવું કેન્દ્ર હતા યુવાન બાપાલાલભાઈ.

કોઇ પણ ગરીબ-ગરબા માટે દવાદાર અંગે કહેવું હોય અથવા કોઇ પણ અન્ય સામાજિક પ્રવૃત્તિ માટે ફિલયાલ કરવી હોય તો અમારા જેવા 'હોકારી'ને મુરખી બાપાલાલ અને તેમના ગુરુ અમૃતલાલભાઈ પૂછવાના રથાનરૂપ હતા. બાપાલાલભાઈ નાઇટ્રોજન જેવા ગુણ ધરાવે છે. સામાન્ય નાઇટ્રોજન સૌમ્ય ગુણાય છે. પણ તેને ઉત્તેજિત કરવામાં આવે તો રોડાટક બને છે. બાપાલાલભાઈ સૌમ્ય સંસ્કારી છે: પણ જ્યારે વાત તેમને સત્ય સાથે તો તેને કદી છોડના નથી અને પોતાના વિચારો નિર્ભયપણે રજૂ કરે છે.

હાઇડ્રોજનનો અપયોગ પૂરો થતાં કૉલેજમાં જતા બાપાલાલભાઈ સાથેના સંબંધ આઠો ચર્ધ ગયો. બાપાલાલભાઈ પણ લીંબડી છોડી જતા રહ્યા. પરંતુ અવારનવાર લીંબડી જવાનું થતાં અમૃતલાલભાઈ સાથેના સંબંધ આઠ રજો અને તેમના દ્વારા બાપાલાલભાઈની પ્રવૃત્તિઓની માહિતી પ્રાપ્ત થતી; પછી તો મારે સરકારી નોકરી અંગે ધારવારની કપ્પાટક કૉલેજમાં જવાનું થયું. સરકારી નોકરીને રાજીનામું પ્રવૃત્તિઓમાં લાગ લેવાનો પ્રતિબંધ હતો. પણ ગુજરાતમાં ચાલતી રાષ્ટ્રીય લડતમાં બાપાલાલભાઈ જેલમાં ગયાહું છાપાઓમાં વાંચું. હરથ યા અંકલેખરમાં તેમણે પોતાનું મથક રાખ્યું હતું એમ યાદ આવે છે. આ વખતના ગાળામાં બાપાલાલભાઈ ગુજરાતમાં એક અગ્રગણ્ય આયુર્વેદાચાર્ય તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામી ચૂક્યા હતા. મારી માહિતી અનુસાર તેમની પ્રેટીસ ધણી સારી હતી: પણ તેમણે પ્રેટીસ પાછળ દોડાદોડી કદી કરી નથી.

૧૯૩૭માં મારી બદલી અમદાવાદ થઈ અને બાપાલાલભાઈ સાથે સંબંધ તાજે થયો. અમદાવાદ તેઓ આવે ત્યારે એમના સમાગમનો દાસ મળવા લાગ્યો. ગુજરાત કૉલેજમાં વનરપતિના અન્વેષણનું જે સંશોધન મારા હસ્તક થયું તે દેખાડવા એક વખત બાપાલાલભાઈને બોલાવી લાવેલો. વનરપતિ અંગે બાપાલાલભાઈ નિષ્ણાત છે અને ઘણાં વિદ્યાર્થીઓને તેમની વિદ્વાનો દાલ મળ્યો છે. હિસાબસારતીમાં વિશાળ ક્ષેત્રને આવરી લેતા તેમના લેખો આવે છે. એ આનો પુરાવો છે. તે દ્વારા વેદકને જોડે લઈ

જવાનું જે કાર્ય તેમણે કર્યું છે એ ખરેખર વૈગ્નાનિક છે.

બાપાલાલભાઈ એકાંગી નથી: માત્ર આયુર્વેદના ઉપામક નથી. તેઓ માને છે કે આયુર્વેદ એ જીવનની એક રીત છે; એ અનુસાર તેઓ આયુર્વેદને અનુગ્રી વિષયોમાં પણ પ્રવીણ છે. તેમના સંમૃત્તના યાનના પુરાવા રૂપ 'સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનરપતિ,' 'હાલિદાસની વનરપતિ' વગેરે ગ્રન્થો તેમજ લેખો મેળવે છે. વેદકને લોકભોગ્ય ભાષામાં ઉતારવાનો તેમનો પ્રયાસ, મને યાદ આવે છે ત્યાંસુધી, ધણો જનો છે; જે સમયે ગુજરાતી માધ્યમનો પ્રશ્ન પણ કેઈ ઉડતું નહોતું; તેમનાં કેટલાંક ગ્રન્થો એવી સારી સરળ ભાષામાં છે કે દાકતર નહીં પણ બાળકે કેઈ સાહિત્યકારે લખ્યાં હોય. તેમની ધૃષ્ટિપૂર્તિ અંગે તેમના મિત્રો અને પ્રશંસકો જે અંજલિ તેમને આપવાના છે તેમાં એક વિગ્નાનરમિક તરીકે કું બેઝાઈ છું.

આ નાની અંજલિ પૂરી કરતાં પહેલાં એક સ્થાન કરવાની તક લઈ તો એ અરથાને નહીં ગણાય. આ પ્રસંગે વેદકીય વનરપતિએનું રાસાયણિક અન્વેષણ કરવા અંગે બાપાલાલભાઈના સન્માનાર્થે એક સંસ્થા જેવું જીતું કરવામાં આવે તો આપણે બાપાલાલભાઈની યથાર્થ કદર કરી ગણુશો અને આયુર્વેદની ખરી સેવા કરી લેખાશે.

ગુજરાત જેવા સાધનસંપન્ન પ્રદેશમાં વૈગ્નાનિક વેદકીય શોધખોળની એક પણ સ્વનંત સંસ્થા નથી, ત્યાં ગુજરાતનો વિદ્યાર્થી સંશોધનના ક્ષેત્રમાં બેઝાવા નજર માંડી શકે અને દેશના અને જગતના યાનમાં પોતાનો દિરસો આપી શકે. બીજા પ્રતિભા, જેમકે બંગાળના, મહારાષ્ટ્રમાં આવી સંસ્થાઓ બીમી થયેલ છે. આપણા ગુજરાતમાં અનેક સંસ્થાઓ પોપાય છે તો આજી રાખી ન શકાય કે ગુજરાત બાપાલાલભાઈની ધૃષ્ટિપૂર્તિને પ્રસંગ પ્ધાનમાં રાખી એક શોધખોળનું કેન્દ્ર બીલું કરવા પ્રયત્ન કરે ?

શ્રી. બાપાલાલભાઈ દીપધિ યાય : શનં જંતેર હારદં, અને વેદકના ઉપાસકોને માર્ગદર્શન આપે, એટલું ઇચ્છી આ મારી નમ્ર અંજલિ પૂરી કરું છું.

જ્ઞાનયોગી અને જનસેવક

શ્રી. શુરુપોત્તમદાસ મધુરાદાસ ગાયવાળા
એમ. એ. છ.

શ્રી. ગાયવાળાએ વર્ષો સુધી પૂનાની એમીકલ્થર કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે કામ કરેલું છે. ત્યાંથી સીવોન સરકારને તેમની સેવાઓ ઉઝીની આપવામાં આવેલી પણ તોફારીની સરકારી દળછબ તેમને પસંદ આવે તેવી નથી. ઘણી ખાનગી સંસ્થાઓ તેમની સલાહનો સારો લાભ લે છે. તેમને પુસ્તકો વસાવાનો અને વાંચવાનો જખરો શોખ છે. શાત, સેવાભાવી મિશનસાર આ સજ્જન થોડો વખત પોતાના વતન જંજીરમાં અને થોડો વખત મુંબઈમાં વિતાવે છે.

મારે શ્રી. બાપાલાલભાઈ સાધેનો પ્રથમ સંબંધ સને ૧૯૩૧ માં એમના “નિર્ઘટ્ટ આદર્શ”ના વાચનના પરિણામે થયો. ત્યારબાદ છેલ્લાં ૩૨ વર્ષોમાં એમના વધુ ને વધુ નિકટ સંબંધમાં આવવાના પ્રસંગો બનતા ગયા.

મને વનરપતિશાસ્ત્રનો કુદરતી શોખ અને પૂનાની એમીકલ્થર કોલેજના અધ્યાસક્રમ પછી આ શોખ વધુ ખીલતો ગયો. બગીચાના કામ અંગે કુદરતી ઊંચી નીકળતી ઘણી વનરપતિઓના સંસર્ગમાં આવવાના પ્રસંગો બનતા ગયા અને તેના ઉપયોગો જાણવાની ઉત્સુકતા બગી. આ કામમાં શ્રી. બાપાલાલભાઈના “નિર્ઘટ્ટ આદર્શ” મહત્વનો ફાળો આપ્યો. “નિર્ઘટ્ટ આદર્શ”ના અભ્યાસથી અને ત્યાર બાદના તેમના નિકટ પરિચયથી શ્રી. બાપાલાલભાઈના વનરપતિ વિષેનો પ્રેમ તથા તે બાબતમાં તેમણે કરેલ બૌદ્ધિક મંશાધન મારા અનુભવમાં આવ્યું. “નિર્ઘટ્ટ આદર્શ” તેમની યુવાન વયમાં તૈયાર કરવામાં તેમણે તે સમયે પણ વિવિધ પ્રકારનું સંશોધન કાર્ય અને અથાગ શ્રમ કરેલાં હોવાં ભેદિ, અને તે પણ હસિંટ નેવા ગામમાં રહીને. યુવાન વયમાં જીવનના સારારથ

સંન્નેગોના ને પ્રાચ્યજીવનની વચમાં રહીને આવા પ્રકારના જોખને ફળવી પોષણે ને અભ્યાસને ખીલવી તેને મૂર્તસ્વરૂપ આપવું તે જરૂર એક અસધારણ પ્રકારની જ્ઞાનપિપાસા છે, અને જ્ઞાન યોગની સિદ્ધિનું પ્રથમ પગથિયું છે.

ત્યારબાદ તેમને મળવાનાં ઘણાં પ્રસંગો બન્યા. એમે વનરપતિ સંશોધનના જોખને અંગે ઘણી જગાએ સાથે ફરેલા અને વનરપતિ વિષયક ઘણી લાંબી ચર્ચાઓ પણ કરેલી છે. આ નિકટ સંબંધના પરિણામે હું તેમને જ્ઞાનયોગી તરીકે જ ઓળખતો થયો છું. વનરપતિની વિવિધ જાતો, તેની ઓળખ, તેના વિવિધ ઉપયોગો અને તે સાથે તેના ઉપયોગોનો જનકલ્યાણ અર્થે વિશાળ રીતે પ્રચાર થાય તે બાબતમાં તેઓ ઘણા જ મહત્વનો ફાળો આપ્યા જીવન દરમિયાન આપી રહ્યા છે, આ એક પ્રખર જ્ઞાનયોગનો જ પ્રકાર છે.

વનરપતિનું સંશોધન કાર્ય ધેર બેઠાં થવું નથી. તે માટે માત્ર કામઘરો હોડી, દેશના વિવિધ ભાગનાં જંગલોમાં યાત્રા અનુસાર પર્વટનો કરવા પડે છે. પૈસા અને જાતમહેનત આ બંને આ કામમાં જરૂરી

છે. સાધારણ મધ્યમ વર્ગમાં રહીને આ કામમાં અધ્યાગ શ્રમ લઈને રોકાવું એ અતરના પ્રેમ વગર જનવું નથી આ કારણે કું. શ્રી. બાપાલાલભાઈને વનસ્પતિ અને કુદરતના પ્રેમી જ્ઞાનયોગી તરીકે જ ઓળખતો આગ્યો છું. શ્રી. જયકૃષ્ણભાઈ આ દિશામાં ઘણું કરી ગયા છે પણ શ્રી જયકૃષ્ણભાઈને એક અનુકૂળતા હતી કે તેઓ જંગલ અને જમીનના ખાતાની નોકરીમાં અમુક વર્ષો હતા. આ અનુકૂળતા હોવાને કારણે તેઓ મહત્વનો સક્રિય કાળો આ દિશામાં ગુજરાત માટે આપી ગયા છે શ્રી. બાપાલાલભાઈની બાબતમાં તો તેમનો વ્યવસાય વેદકનો છે અને તે વેદકીય વ્યવસાયમાં સફળ સેવા આપવા માટેની ખાતરીની વનસ્પતિની જરૂર આવડતી છે. આવી દૃઢ સમજાને નિશ્ચયથી તે અંગે પોતાના અંગત પૈસા અને સમયનો ખૂબ ભોગ આપી આ જ્ઞાનયોગમાં કેવળ પોતાના પુરુષાર્થથી ધીરે ધીરે પશુ મક્રમપણે એકલે અવગિચ્છન રીતે આગળ વધતા ગયા છે.

“નિષકું આદર્શ”ના બંને ભાગો અને સ્વાર પછીના મહત્વના આધુ લેખોનું પ્રકાશન અને “ઉદ્દેશિજ્ઞ શાસ્ત્ર” “ગુજરાતની વનસ્પતિઓ,” “વૃદ્ધત્રયીની વનસ્પતિઓ,” “વનસ્પતિ વર્ણન પ્રવેશ” અને “સમુદાય સાહિત્યમાં વનસ્પતિ” એવા મહત્વના મૌલિક સાહિત્યનું પ્રકાશન, આ સર્વ તેમનો વનસ્પતિ પ્રત્યેનો નૈસર્ગિક પ્રેમ, સતત અભ્યાસ ને મૌલિક સંશોધનનાં પ્રત્યક્ષ ને મૂર્તિવરણ છે આ સર્વ તેમના દીર્ઘ જ્ઞાનયોગનું નુષકવ ફળ તેમણે ગુજરાતી આશ્રમના, વિદ્વાન વૈદ્ય વર્ગ, ને વનસ્પતિના જાણીતાની સેવામાં નિઃસ્વર્ગસાધે અર્પણ કર્યું છે.

વા. બાપાલાલભાઈની વનસ્પતિ વિષયક કાર્યમાં નીચેનાં ત્રણ ખંડેય મારા અનુભવમાં આમાં છે.

(૧) ગામના પાદરે થતી, ખેતરો-વાડામાં ભીળી નીકળતી અને જંગલમાં થતી વનસ્પતિ સંપત્તિને ગુજરાતની જનતા વધુ ને વધુ ઓળખતી થાય, તેમાં વધુ ને વધુ રસ લે અને કુદરતની અમૂલ્ય ભક્ષિસનો

વધુ ને વધુ ઉપયોગ પોતાના દૈનિક જીવનમાં, આરોગ્ય ને મુખશાંતિ માટે કરે.

(૨) વૈદ્યો વનસ્પતિ જરૂર ઓળખે અને તેનો વધુ ને વધુ વ્યવસ્થિત રીતે પોતાના દૈનિક વ્યવસાયમાં ઉપયોગ કરે.

(૩) ઘણી જાણીતી વનસ્પતિઓના ઔષધ તરીકે ઉપયોગ દિન પ્રતિદિન વધતો જાય છે, આવી વધતી જતી માગણીને કેવળ જંગલમાંથી એક સરખા ગુણવાળી, મેળવવાની મુશીબત દૂર કરવા તેના વ્યવસ્થિત વાવેતર માટે પ્રેરણા કરવા તેઓ પ્રયત્નશીલ છે.

સુપ્રસિદ્ધ ઔષધીય વનસ્પતિઓના વ્યવસ્થિત વાવેતરમાં તેમણે ઘણો રસ લીધો છે. મેં થોડા મહિના પરાજ તેમને વાત કરેલી કે નવસારીમાં સર્પગ્રધા ધરેલું વ્યવસ્થિત વાવેતર મારી કેવલેખ નીચે શરૂ થયું છે ત્યારે તેમને ખૂબ આનંદ થયો અને મેં તેના નિરીક્ષણ માટે આમંત્રણ આપેલું, એક વૈદકીય ચિકિત્સક માટે આ પ્રકારના ધ્યેય અને તે ધ્યેયની સિધ્ધિ માટે આજીવન અધ્યાગ પુરુષાર્થ એ શ્રી. બાપાલાલભાઈના જીવનની ઘણી જ મહત્વની સિદ્ધિ છે.

ઉપચારો ધણા દરદોમાં હતાં છે અને તેમાં તેમને અન્ય સંજ્ઞતા મળી છે.

વેદકના શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં ધણા અસરકારક વનસ્પતિના પ્રયોગો છે, પણ અત્યારના પલટાવણા જીવનના પરિસ્થિતિમાં કેટલે દરજ્જે તેઓમાંના કેટલાક કામ આપી શકે છે તે એક પ્રશ્ન છે. આ બાબતમાં બાપાલાલભાઈએ તેમના વૈદ્યીય વ્યવસાય દરમિયાન અભરવનું સંશોધન કર્યું છે અને એક આદર્શ ચિકિત્સક તરીકે તેમણે આવા સંજ્ઞ જાણીએલા પ્રયોગોને લોકકલ્યાણ માટે વગર સંકોચે જાહેરમાં મૂક્યા છે. તેમણે કોઈ બોધ પેટંટ કરાવ્યું નથી. પોતાના વિદ્યાળ બનુભવમાં જે જે સાદા પ્રયોગો અત્યારના જમાનામાં અસરકારક ને ઉપયોગી જણાયા છે તે તેમણે ધણીજ ઉદારતાથી નિરવાઈ બાંધે પ્રકાશમાં મૂક્યા છે. આ એક આદર્શ લોકોપયોગી ચિકિત્સક જીવન છે. આ સ્વાર્થલેષા જમાનામાં આ પ્રકારનું જીવન જીવી પાતાવનું તેજ જીવનની ધન્યતા છે,

શ્રી. બાપાલાલભાઈએ આયુર્વેદિક ચિકિત્સા-પદ્ધતિને સાદી સરળ ને સરતી, લોકોગ્રમ બનાવવામાં ઘણીજ મોટા ફાળો આપ્યા છે. અન્ય વૈદ્યીય પદ્ધતિમાં જે કાંઈ સાદું ઉપયોગી ને પ્રહસ્ય કરવા યોગ્ય લાગ્યું તેના તેમણે સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો છે. આ રીતે આયુર્વેદને બને તેટલો ચાહ જમાનાના સંજ્ઞોમાં સોંપાવ્યો બાપક રીતે ઉપયોગ કરી શકાય તેમ બનાવવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે. વેદક વ્યવસાયમાં

પૈસા એકઠા કરવાનો ધ્યેય મુખ્ય રખાયો નથી. તેમના હાથે ધણીયે ગરીબ દરદીઓની મના સારવાર થઈ છે અને તેમના આશિષ અન્યા છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈના આ વિશિષ્ટ પ્રકારના ગાન-યોગની સિદ્ધિ સાથે ધણીજ મદદરવની વાત તો એ છે કે તેમનું આયુ જીવન પ્રખર લોકસેવાનું પ્રતિનિધિ છે. તેઓ મૂર્તિમત જાંબી કાટીના જનસેવક છે. તેમનું જીવન તદ્દન સાદું, સરળ, નિરભિમાની છે. કોઈ પણ પ્રકારના આડંબર કે ધમક તેમને ગ્રપ્સી શક્યાં નથી. આ સાથે તેઓ તદ્દન ગ્રપ્સ્યતા છે અને જે સત્ લાગે તે વગર સંકોચે દરેક મંત્રેમમાં નીડરતાથી જણાવી શકે છે.

રાષ્ટ્રીય જીવનમાં આઝાદીની લડતમાં પણ તેમનો સક્રિય ફાળો છે. આઝાદી બાદ તેઓએ કોઈ રાજકીય દોહાનો સ્વીકાર કર્યો નથી. તેમનો વનસ્પતિનો અભ્યાસ અને તેનું સંશોધન હજુ પણ ચાલુ છે અને તેના પરિણામે કાંઈ કાંઈ નવીન પ્રયોગોની બેઠ જનતાના કલ્યાણ અર્થે ધરી રહ્યા છે.

ધન્ય છે ગુજરાતની ગૌરવશાળી જૂમિને કે ન્યા આવા ગુજરાતના ગૌરવને વધારનાર વિશિષ્ટ ગાન-યોગીનો જન્મ થાય છે, કે જે પોતાની ગાનશ્રિધિનો લાભ જનતા-હનાદનને ચરણે ધરી રહ્યા છે. ઉઝિર એમને શતાયુ આપે અને દિનપ્રતિદિન આવા મંગલ કાર્યની વધુ ને વધુ સિદ્ધિ માટે શક્તિ આપે; એ જ અભ્યર્થના.

નિરીક્ષણ શક્તિનો લોપ

એટલી વાત છે કે આજના યંત્ર યુગમાં સ્ક્રમ નિરીક્ષણ શક્તિનો લોપ થતો ચાલ્યો છે અને યંત્રો તરફ વધુ પડતો વિશ્વાસ જન્મ્યો છે. આપણા પૂર્વજોને વસ્તુની પકડ પારખવાની કે પકડવાની એક ત્રીજી આંખ હતી. યંત્રો સિવાય તેઓ ઘણું સાદું જોઈ શકતા હતા. આ અજમાયી બહિષ્કરણ, વિદ્યાન જે કહેવું હોય તે કહે—આજના યંત્રો કંઈ જ વિસાતમાં નથી.

આચાર્ય બાપાલાલભાઈ, વૈજ્ઞાનિક ને સાહિત્યકાર

વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

ગુજરાતી સાહિત્યકાશમાં સીળી ચાદનીરૂપે મગજાવી વિશ્વભાઈ પોતાના તેજ પાથરી રહ્યા છે તેમની પાસે જનર દરેકને તેમની મૈત્રીની કુક ચળે છે. તેમનું દર્શન, અતરના તાદરશની અલૌકિક ભોગકામથી, હેતના રસે રસાઈને, પત્રી આકાર ધારણ કરતું હોય છે એટલે જ સાહિત્યકાર અને વિવેચક તરીકે તેઓ વિશેષ અસિદ્ધિને પામ્યા છે. ૩૮ વર્ષો સુધી મૃતતની એમ ટી. બી કોયેજના અગ્રેજ તેમજ ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક તરીકે તેમણે કામ કર્યું છે તેમના વિવેચન ગ્રંથ ‘ઉપાધન’ને આ વર્ષે રાષ્ટ્રિય પારિતોષિક મળેલું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તેઓ પ્રમુખ છે.

આચાર્ય બાપાલાલભાઈનો જ્યારે જ્યારે મારે પ્રત્નમાં કે ભાષણમાં ઉલ્લેખ કરવો પડતો ત્યારે ત્યારે વેદ અને વૈદ્યરાજ શબ્દ જોને ને કલમે મદતો, પણ કું તરત જ એ શબ્દો પડતા મૃતો એ શબ્દો અશ્વદર્શક કરતા અર્ધદામ્બરક બની ગયા છે. બાપાલાલભાઈ દાકતર નથી, “ડોક્ટર” શબ્દ પડિતવિશેષ માટે વપરાય છે એ રીતે તેમને ડોક્ટર કહી શકાય પરંતુ વિદ્યા, વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાધાર સાથેનો તેમનો લાભો એને વશગતી સબધ જોતા તેમને આચાર્ય કહેવા જ થોડું છે.

વિદ્યાર્થીઓ તેમને પ્રિય વહીલ તરીકે ગણે છે અને વિદ્યાર્થીઓ ઉપર બાપાલાલભાઈની અસાધારણ મમતા છે, એટલી એક જ વાત આ જમાનાના પરિણામે જોતા તેમને આચાર્ય ગણાવવા પૂરતી છે. પણ આપણે કેવળ એ દષ્ટિએ નહીં જોઈએ. પોકમાં કે વિદ્યાર્થીઓમાં માનીતા થવાની તેમને જૂથ નથી તેમના જ્ઞાનથી, વિદ્યાન્યાયમથી, જ્ઞાનવિતરણના તેમના કૌશલથી તેમજ ભૂડી સન્કારિનાથી તેઓ સહેજે વિદ્યાગુરુ પદ પામ્યા છે

આવા વિદ્યાગુરુ સન્માન થાય એમાં એક રહસ્ય છે જેને લઈ આપણું હૃદય દરબુ જોઈએ. ઉપવક દષ્ટિએ આપણો સમાજ પ્રગતિ કરી રહ્યો છે એમાં સંદેહ નથી રાજકીય મ્વાર્તમ્બના ફેટનાક લાભો આપણને પ્રલક્ષ છે. મુખસંગવડ વધ્યા છે, વ્યવસાય, રોજગાર અને રહેણીયા આ પદે વરસમાં મોટા ફેરફાર થયા છે. સમાજનો પઠાત વર્ગ જીવે આપ્યો છે તેવું સ્વાભાવિક વધ્યું છે અને આપણી ફેટલીક સામાજિક ગ્રંથીઓ ઓગળી ગઈ છે. સમાજના જંધા વગેરે એકમેકની નજીક આવવામાં આજે કશી બાધા નથી, અને ભાવતમક એકતા

ધારણા પશુ હિતરી ગયાં છે. સંસ્કૃતીય ઉદ્ધતા ને અણુષકપણું નિભાવીને વૈષ્ણિક સંસ્કારિતા આપણે જાત્રી દારી સકલના નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રજાએ, ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોએ બાપાલાલભાઈ જેવાના જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવી જોઈએ.

બાપાલાલભાઈનું ખમીર બહાદુર અને સ્વાતંત્ર્યપ્રિય જીવનું છે; એટલે કે એમનામાં શાસ્ત્ર અને દ્વિત્રિય શ્રેણીના ગુણ છે. વૈદ્ય તરીકે સંસ્કૃતનો તેમનો અભ્યાસ છે જ, પશુ તેમનું સંપૂર્ણ સાહિત્યનું પરિચીલન તેમને પડિત ગણાવે એટલું જ કહે છે. કાલિદાસના મનરમલિતા ઉદ્દેશ્યો વિશે તેમના લેખો વાંચતાં અને ચર્ચે કહે આ લખનાર વનપ્રાપ્તિનો વિદ્વાન છે કે વનશ્રીનો કવિ છે? આ લખનાર વૈદ્ય છે કે આરુત્તાનાં તત્ત્વ સમજવનાર વિવેચક છે? સાહિત્યકાર તરીકે એમની નજર આરુત્તા પર પડે છે, તો વિદ્વાન અને વૈદ્ય તરીકે તેમની દષ્ટિ શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિકની છે. એ દષ્ટિ ઉદાર અને વાનુસરી છે. એમણે વિગામી તરીકે બધા જ મૂકામક ટાળ્યા છે. એમના જેટલી સ્વતંત્ર અને ઉદાર શ્રુતિ થયું એટલા દાક્ષિણ અને વૈદ્યોમાં જણાય છે. સત્સંપાત્ર વ્યવસ્થાને લાગતી વિદ્યા પોતે જાતે ના ચર્ચ શકે. તે હંમેશાં સ્વચ્છ ને જીવંત ને પ્રગતિશીલ હોવી જોઈએ, પછી તે આધુર્વેદ હોય કે પાશ્ચાત્ય દાક્ષતરી વિદ્યા હોય. બાપાલાલભાઈના આ દષ્ટિદોષોથી તેમણે શ્રેયસમય અને અપ્રિયતા વહોરી છે, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક તરીકે પોતાની તેમજ આધુર્વેદની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે.

જનું જનું છે માટે સારું, કે નવું નવું છે માટે જ સારું એમ તેમણે ગણ્યું નથી. સમગ્ર શાસ્ત્રની કસોટી અનુભવ અને પ્રયોગ જ છે. આધુર્વેદનું જ જીવાનુદ્ધન છે, સ્વાસ્થ્ય છે તે જનજીવનું; અને આધુર્વેદિક ને ગોણું ને પ્રયોગની કસોટીએ ચઢી શકે નહિ, જુદામાં હિતરી શકે નહિ અથવા દાલમસત હોય તેને છોડી દેવું : એમાં જ આધુર્વેદનો શું, કોઈ પણ વિદ્વાનો ઉદાર છે; એમાં જ એની ઉપયોગિતા છે.

સાચો વૈદ્ય કે દાક્ષત્ર પ્રજાના સ્વાસ્થ્યને નિરીક્ષક ને રક્ષક છે. શુભચાર્યોના શુદ્ધદાય અને તેમની રહેણીકરણીનાં લક્ષણ-અપલક્ષણ બાપાલાલભાઈ બરાબર જાણે છે તેમને સ્વસ્થ અને જીવવાન બતાવવાની તેમની ઉમેદ છે, એમની પ્રવૃત્તિનું એ પથ છે. આપણા આજસ, વિદ્યાસપ્રિયતા, આરામપ્રેમ, ચોખ્ખાવાપણું, વેવલાપણું, વૈભવ, જે કોઈ આપણા સ્વાસ્થ્યને બાધક હોય તેને તેઓ વખોડ્યા વગર મ્હેતા નથી. વહેમ માનના તેઓ વિરોધી છે, પછી તે વહેમ દેશી હોય કે વિદેશી હોય. પ્રજાના સમુત્કર્ષને માટે જરૂરી હોય તો જનતાઓથી સેવેલી માન્યતાઓનો પ્રતિકાર કરતાં તેઓ અચકતા નથી.

આ છે સાચા વૈદ્યનું, વિદ્વાનનું કાર્ય, સાચા વિદ્વાનીનું કાર્ય; આ છે સાચા લોકદિત્તચિત્કર્તાનું કાર્ય. એ કાર્ય આજીવન કરનારને આચાર્યનું અભિધાન શોભે છે.

દ્રવ્યની શક્તિ

વાનમાં તેલ, પિત્તમાં વી અને કર્માં ચર્મ પથ છે આ વાત જુદા જગ્યાએ છઠી હોય તેથી કરી આ દ્રવ્યોનાં ગુણમાં કોઈ જુદા કે સ્થિત થવાની છે શું? આ શક્તિ તો દ્રવ્ય માનમાં સ્વાભાવિક જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. કોઈ અધિકારી પુરુષે કે કોઈ આમ પુરુષે તેના ગુણો વર્ણવ્યા છે એથી એ શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ નથી, દ્રવ્યની શક્તિ કોઈ પ્રવક્તાથી જરૂરેય વધતી કે ઘટતી નથી, એ તો સ્વચ્છ હોય છે. પ્રત્યક્ષ વસ્તુને આત વચનોની જરૂર નથી. (અદ્યાગ હૃદય, જી. ૨૫-અ-૪૦)

ધીર નર - વીર નર

પ્રતાપકુમાર રૂઢ

પ્રસિદ્ધ આયુર્વેદાનુરાગી દાકતર પિતાના પત્નકાર પુત્ર, નેટના આયુર્વેદીય રાજકારણના નિષ્ણાત છે તેટલાજ પોતાના મનોગત લાવાને વ્યક્ત કરવામા નીડર, નિષ્પાલસ અને સુરેખ છે ભરે ફેટવાકને તેઓ તીખા લાગે પછુ તેમનુ દિલ હમેશ સાદ અને મુકેમળ છે આવવાના અને મતાવવાના હુદા, તેવુ તેમની પાસે નથી. એકવીસ વર્ષોથી નિયમિતરૂપે ‘આયુર્વેદ જગનનુ’ એકવે દ્વાથે તેઓ સદળ સચાવન કરી રહ્યા છે. હાન ગુજરાત સરકાર અગ્રેજી મેડીકન યુગતકોને, ગુજરાતીયા ઉનારવામા તેમના સગસ ઉપયોગ કમી રહી છે પછુ હવે તેઓ લામના ક્વથ છે

મુ શ્રી બાપાવાલભાઈના અભિનુદન મથમા મારે કશુક લખી મોકલવાનુ જ છે એમ મને યેનથુ વાર છેડ્યા યેનથુ માસમા કહેવામા આનુ છે આવી તકને વધી જવા દેવાની ઠગા ભાગે જ કોઈને થાય અને મારા અગત મતાપોને વેગળા કરીને શા માટે યોડા ગ્નિમા જ મારાથી જુદા લખાનુ નથી તેના પ્રમ મારી જાતને કરતા મને એક ઉત્તર નેપો મન્યા તેવો અગ્રે ૧૪ કડુ હુ.

શ્રી. બાપાવાલ (હવે પછીથી, સમય અને રચળ વચાવવા લાઈનું) સ-મનપુરુષ ઉમેરાશી નહિ મારો એ રચલાવ મિત્રો જાણે છે) ના નામનો પ્રથમ અક્ષર છે બ, આ અક્ષરને જો તેના કાના પર ઉજો કરી દો તો ૫ મળી રહે છે અને જો એ આકૃતિનુ દર્ષણ પ્રતિબિમ (Mirror Image) ઝીલવામા આરે તો ક મળી રહે છે અને મળી રહેલી એ આકૃતિ અરાત આનુ પ્રકચિલ ૨ ને મગતી આવે છે, એમ નજરને લાખી દોડાવવાથી ફલિત થશે વસ્તુન શ્રી. બાપાવાલ પરત્વે મને મોટેભાગે ૨ ઉપસનુ રહુ છે, એમની થોડી વાતો સમજનારાઓને એમની બધી વાતો સમજાતી નથી અને એમની ગધી વાતો

મમજવાની ઠગા રાખના મિત્રોને એમની થોડીક વાતો પરત્વે, હમેશા ન તોય થતો નથી

ને અથળને ૫ માડુ ઘર ગણુ છુ અને તેમા ૫ ને આવાસિકામા પચાપ વર્ષા ગહેવાનુ હોય છે ત્યા મારા મેજની નજદિકમા રહેના-સહજપ્રાપ્ય-પુરતકોમા એ છે નિષ્કંટુ આદર્શના બને લાગે એ યુગતકનુ સંકલન કરનાર અને પ્રકાશક, પછુ શ્રી બાપાવાલ છે સકલનકાર્ય કેટનુ પરિશ્રમવાળુ હશે તેની કલ્પના એવા કાર્યમા પડનારાઓને જ આવી શકે અને એ પ્રકાશનનુ સાહસ કેવુ તો મવિશેષ હતુ તેની કલ્પના તો મારા વશમા ચાલી આવી છે, કારણ કે સને ૧૮૭૫ થી આનુ કરીને મારા પૂર્વજોએ અનેક અથપ્રકાશનો ને કર્યા તેમા સુચ્ચત મહિતા (૧૯૦૨) એક સાદુસવિશેષ હતુ એ ગાળાથી શરૂ કરીને સને ૧૯૩૭મા મે ‘નૈપોનુ’ વાર્ષિક પ્રસિદ્ધ કર્યુ તે પછુ એક ઝવેરવિહાર હતો સુચુતની મર્વ પ્રતો વેચાતા આવીસ વર્ષો લાગ્યા, પેદોલું વાર્ષિકની ૭સો પ્રતો વગે પડતા અગિવાર વર્ષો લાગ્યા અને નિષ્કંટુ આદર્શની પ્રતો શ્રી બાપાવાલ પાસે આજે ૧ જો રમીદી હોય તો મને આમર્થ નહિ લાગે

અલખત, આ ત્રણેય પ્રકાશનોની કેટલીક પ્રતો અવલોકન આદિ માટે મોકલવામાં આવી હશે તેને ખ્યાલ પશુ વાચકે રાખવો. કેટલીક પ્રતો સન્મિત્રોને કે વહીવટીઓને એટ આપવામાં આવી હશે તેય યાદ રાખવાનું છે.

૧૯૨૭ના ઉત્તરાર્ધની એકાદ સાતે નિધંદુ આદર્શના પ્રથમ ભેડે શ્રી. બાપાલાલ શાહને મેં પ્રથમવાર નિહાળ્યા. એ. સુ. શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી ભેડે તેઓ એ પ્રથમની મેટ આપવા મારા એ. પિતા પાસે આવ્યા હતા. કાળી ટોપી, લીલાસ પકતા કોઈ કાપડનો લાખો કોટ અને દાંતિયુ, છઠ્ઠી છઠ્ઠીને વધેરાઈ જતી મૂંઝા, એવું એમનું પ્રથમ દર્શન હતું.

મારા એ. પિતા પ્રાણાચાર્ય ડૉ. પોપટભાઈ પ્રભુરામ (જેમને નિર્દેશ હવે પછી મારા એ. પિતા તરીકે જ યશો-ચયન અને સમય ખચાવવા રતો) ને એ. શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી માટે સારી પેઠે પૂર્વગ્રહ થયો હતો. બંદુ સંસ્થા દ્વારા ૧૯૨૭મા શરૂ કરેલા પત્ર આયુર્વેદ વિજ્ઞાનમાં એ. દુર્ગાશંકર મારા પિતાની એક યા ખીજી રીતે ખચર લઈ નાખતા. દીકા કરતાં અને એ. વૈદ્ય જાદવજીભાઈના મુરગતા અને વખાણનારા ગણાતા અને જાહેર થતા. આ બંધની ભીતરમા શુ હઈ તે હું જાણતો નથી. પશુ એ. શ્રી. દુર્ગાશંકર અમારે ત્યાં કશા કારણ વગર મળવા આવે તે કદિ જ ખનતું નહિ. મુગઈ વૈદ્ય સભાની બેઠકા અમારા મકાનમાં મળતી ત્યારે તેઓ આવતા પશુ મારા પિતાને મળવાનું ટાળતા કે આડું ભેઈ જતા.

એટલે મારા પિતાના દવાખાનાની બહાર બેભા બેભા મેં આ બંને દવાખાનામાં પ્રવેશતા બેભા ત્યારે અને તીવ્ર કુદરત યશુ, કશીક બેભાચાલી યશો તેને ભય થયો અને તેથી ય વિશ્વ તે આદર્શ યશુ. શ્રી. બાપાલાલને તે હું જાણતો જ નહોતો. શ્રી. શાસ્ત્રીને મારા પિતાના વિરોધી અને દીકાકાર હું ગણતો હતો કારણ કે ધરની એ હવા હતી. એટલે દવાખાનામાં જઈને એક પૂજી બેભા રહ્યો, એ ધારણથી કે કશાક ઉત્પાન થાય તે મારી મતાને બેભાની લાણ-સમન અને સામક નરીકે.

એ લેખકની અને ગેરમમજ દોષા અંબલ છે. ખા. કાળી

પશુ કશા ફટકકા ફટકા નહિ. મુલાકાત અત્યંત ટૂંકી ચાલી. એક બીજીની તબિયતના સમાચાર ના પૂછવા જેટલી કડવાસ એ કાળમાં બેભા થઈ હતી એમ હું માનું છું.

શ્રી. શાસ્ત્રીએ શ્રી. બાપાલાલને પરિચય કરાવ્યો. નિધંદુ આદર્શ મેટ આપવા આવ્યા છે તેમ કહ્યું. શ્રી. બાપાલાલે નમસ્કાર કર્યા, મારા પિતા એ પુસ્તકો ટબલ પર રાખીને એકાદ બે વિવેક વાક્યો બોલ્યા. શ્રી. બાપાલાલ તો ફેંક મુઝ અને ફેંક ત્રાજી રીતે વિશેષ બોલ્યા નહિ-બોલી શક્યા નહિ એવી રજીત છે. પશુ થોડી જ વારમાં બંને જણા છઠ્ઠીને વિદાય થયા

એકવીસ વર્ષો પછી, એ જ બાપાલાલને હું ભંતે જઈને મળ્યો ૧૯૪૮ ના ઉત્તરાર્ધમાં-શહેર સરત, એળ ગોપીપુરું; સમય સવારનો.

અમારા બંનેના વ્યક્તિત્વમાં થોડાક ફેરફાર થઈ ગયા હતા. નિધંદુ આદર્શના સંકલનકાર, હવે, સૂરતના નાજર આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના વડા બન્યા હતા તેમને હેર મેં પગલાં પાડ્યા હતાં, સૂરતના કચ્છ કાઢિયાવાડ વૈદ્ય સંમેલન મેળવવા ધારતી અને જેને વ્યક્તિત્વમાં લાવવામાં પરમાત્માએ અને નિમિત્ત બનાવ્યો હતો તે સ્વાગત સમિતિના પ્રધાન મંત્રીને નાતે. મારી સાથે હતા મારા પત્ર આયુર્વેદ જગતના સર્જનમાં અને નિમિત્ત બનાવનાર સૂરતના શ્રી. નટવરરાલ વિમાવળા-જેમણે પાઠબધી, એવેબધી, પોતાની મૂળ માલરી અટકને સ્વીકારી.

મારા પ્રવાસનો ક્રમ આયુર્વેદ જગતમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો હતો ૧૯૪૨ની એકાદની અધવચ્ચે સરત દરમિયાન કારાવામી બનેલા બાપાલાલે જેલમાંથી મુક્ત બનીને ૧૯૪૪ માં ક્યારેક આયુર્વેદ જગતનું લવાજમ ભરેલું, એટલે, તેમને એ ખચર હતી.

મારામાં વિવેક વાક્યો બોલવાની સૂઝ નથી. જે કામ માટે કંઈક ચેરો હોઈ એ કામ પર નીજે વાક્યે મારાથી આવી જવાય છે. ઘણીવાર તેથી કામ બગડતું હશે-પશુ એ સ્વભાવ હતો નથી અને તેથી હવે એ ટોપી કે લીલા કોટ આ સમયમાં પહેર્યા નથી. —સં.

રવલાવ જતો નહિ હોવાથી છેવટના નિયત તજજી સિવાય કશું જનું નહિ પડે તેની રીતે આજી જીવનને પસંદ આપવાનો પ્રયત્ન હું કરી રહ્યો છું.

પણ એ દિવસે તો જીવન ગુવાળી હતું અને મનમા અનેક હોસ હતી. બાપાલાને આવકાર આપેલા ત્રણેક કલાકોથી મારી રાહ જોતા હોય તેમ. આદરાતિથ્ય માટે તેમણે સધળી જ ભવામણ કરી. ચાહ, કેકી, કોકો, દૂધ વગેરે વગેરે પણ મને તો કંઈ કશું ફાવે જ નહિ અને શ્રી. માલવીને મારી એ કુટુંબની ખમર એટલે મેં પાટીની નામા એમણે સાક્ષી આપી.

મારા આગમનનું કારણ બાપાલાનું જીવન હતું મળનારા અધિવેશન માટે મારે નિધિ એકત્ર કરવો હતો તેને માટે હું એકમેવ (મારી ગ્વ. પત્નીના સાથમાં) નીકળ્યો હતો. જનકાગમ આપેલા નિધિ ભેગો કરવા માટે ડેપુટેશને નીકળતા બે-ત્રણ ભાઈઓનાં અને કવચિત એકત્ર કરેલાં રકમ કરતાં તેમને ચાત્રાખર્ચ વધી જતો પણ અમારે ત્યાં ગ્વગત સમિતિના પ્રમુખ રવ. વૈ. જાદવજીભાઈએ મારી યાત્રા માટે રૂ. ૨૫૦/- મંજૂર કર્યા હતા અને વધારાનો ખર્ચ જો થાય તો તે મારે ભોગવી લેવાનો હતો. મારું બીજું અને વધુ મહત્વનું કામ વેલોને અધિવેશન માટે ઔપચારિક આમ ત્રણ આપવાનું જ હતું.

“બોલો કેટલા આણું ?” બાપાલાએ પૂછ્યું.

પણ નિધિ એકત્ર કરવા નીકળેલા આ દેહને પૈસા માગતાં કદી આવડતા નહોતા. મારા વ્યવસાયમાં મને કમાતા આવડ્યું જ નથી આ તપકે, શ્રી. માલવીની મદદ સારી ગઈ. તેમણે મ મેલનેના અસાધારણ ખર્ચોની વાતો કરી. અધિવેશનનો માચડો બધાય ત્યારથી તે અધિવેશન પૂરું ચતા માચડો છૂટી જાય ત્યાં લગી કયા કયા પૈસાની જરૂર નથી પડતી તેવું તેમણે મને કહી પણ કંઈ ન આવડતે તેવું બયાન કર્યું.

શ્રી. બાપાલાએ આકડો મૂક્યો એકસો એક મારો બ્રાહ્મણીયો જીવ સજ્જ બની ગયો. મેં તો રસીદબંધ બહાર કાઢી. પણ નંદવરલાસની વધુ સહાય ગળી:

“એ તો બાઈ તમારે માટે આજી કહેવાય.” એટલે મેં એ સરમમને આગળ ચલાવી. બાપાલા ૧૫૧ પર આવ્યા અને મેં પૂર્ણવિરામ મૂક્યું. ૧૫૧ નિધિ માટે અને પ્રતિનિધિ મુદ્દના ૩ કે ૬ લઈને અમે બહાર પડ્યા. શ્રી. માલવી આજી મેં માને છે કે મેં ‘હિતાવળ’ ના કંઈ હોત તો એ રકમ ૨૫૧ પર જરૂર જતો. મને એ સાચું વાગે છે.

પણ એમની પ્રતિ કાર્યને પ્રેરમાદન આપવાની હતી. અને મને યાદ છે ત્યાં લગી મુજરાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડના કોર્મ દેવે જતે ૧૫૧ ની રકમ એ નિધિ માટે એ કામમાં આપી નહોતી અવનત, મુખર્ષી ખાતે ગ્વગત સમિતિના ભેડામેદા મુજરાતના જ ગણી શકાય તેવા કેટલાક વડીલોએ ૨૫૧/- આપ્યા હતા, તે યાદ રાખવાનું છે.

તે દિવસે સવારે બાપાલાના જીવનમાં અનેક પસંદાઓ આવી ગયેલા મેં નિહાળ્યા. કાળી ટોપી અને બીલાસવાળા કોટ પરથી સ્વેત ટોપી અને જલ્લા પર એ આવી ગયા હતાં. નિષ્કંદ આકર્ષણ અનુસંધાનમાં તેમણે અનેક સિદ્ધિઓ મેળવી હતી. હાસોટની હવામાંથી ભક્ત્યના જના બળતરની નર્મદાપુનિત હવા તેમણે ગ્રીથી હતી અને પછી મરતની તાપીપુનિત અને મોપીપરાના મકાનમાં પહોંચી શકતી હવા તેમણે મર કરી હતી તેઓ ‘મોટા’ બન્યા હતા ૧૬૪૦-૧૬૮૦ના પ્રથમ વૈદ્યકીય યોગના સભ્ય તરીકે તત્કાલીન આરોગ્ય મંત્રી ડૉ. મિહરે તેમને (શ્રી. સુનશી કારા શ્રી. દુર્ગાશ કર શાસ્ત્રીની ભવામણથી) નિયુક્ત કર્યા હતા એમના કેટલાક કાર્ય પરત્વે મારા મનમાં જે કંડુતા જાગી હતી તેને આયુર્વેદ જગતના સર્વપ્રથમ આક્રમ મેં રજૂ કરી હતી (૧૫ જુલાઈ ૪૨), પણ આજી એ બધું અચરત છે. વિધાદની અને વિવાદની વેવને ઉગાડી શકાય પણ તેથી કોર્મને લાલ થતો નથી. કેટલીક વેલના મુળ ગ્રાથી રહે છે અને તેને અવનવા ફૂલો આવે છે. પણ કેટલાક મૂળો દબાઈ જાય છે. એટલે, મારા મનમાં એ વિવાદની વેલ આજી છે નહિ તેની મને ખાતરી છે. જો કે પરમાત્માએ જેમ ધણું હતું તેમ થયું; જેમ થવાનું જ હશે તેમ થયું.

પણ ૧૯૩૭ને કેમ જૂલી જાણ્યો!

૧૯૩૬માં 'દિયોતુ' વાર્ષિક નામનો એક અભિનવ વાર્ષિક ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાની અભિલાષા મારા મનમાં પરમાત્માએ પ્રગટાવી પ્રારંભ તરીકે મેં ભારતભરના આજવાન વૈદ્યો પાસે લેખોની માગણી કરી. લેખો ય ઘણા મળ્યા. જાતજાતની ભાષાઓમાં મળ્યા. પણ એ ગ્રંથમાં એક જ લેખક એવા છે કે જેના બે લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે અને એ છે શ્રી. ગાપાલાલ. એમના લેખો હતા પહેલું અને ફૂલનાં લગ્ન એમની લેખનશક્તિ માટે મને ત્યારેય આદર હતો અને આજેય છે.

પછી તો ૧૯૩૮ના માર્ચની એક સવારે વિરમગામથી ઉપડેલી સૌરાષ્ટ્ર એક્સપ્રેસના ચડી કક્કાસના ખાલી ખાનામાં હું મુબઈ આવી રહ્યો હતો. મારા સ્વ. બંધુના અને મારા પુત્રોના મજાપવીત પ્રસંગે કાર્મિકાવાડના પાંચપંદર નરેશો અને કેટલાક સ્વજનોને જાતે આમંત્રણ આપવા માટે મેં વટવાણથી શરૂ કરીને વટવાણમાં પૂરી થતા મોટરયાત્રા કરી હતી- 'માઈલે બે આના.' રાજકોટથી ઘર પર ટૂંકકેસ કરતાં મારી પત્નીની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ નથી એ સાંભળતાં મારની ગાડીએ અમે (એટલે કે મારા મસિયાર્થ લાઈ વેંદ બાવાભાઈ અને હું) સુરેન્દ્રનગર-ત્યારે વટવાણ કેપ- પહેંચ્યા અને જાણે મારે કારણે રાહ જોતી હોય તેમ ટ્રેન બીબી હતી અને એણે મને સ્વીકાર્યો.

આણુંદને ઝેરને ગાડી બીબી રહેતાં પહેલા ડો. ડાહ્યાભાઈ પટેલ કેપાયા અને પછી ગાપાલાલ નજરે પડ્યા. ડાહ્યાભાઈ પટેલનો પરિચય અને તેમની લઘુમણુ કરનાર બાપાલાલ જ હતા અને એ સંજોગે જુદી જુદી પરીક્ષાઓ પસાર કરીને GPACની પદવી બ્યાંધી મેળવી હતી એ સંસ્થાનો હું માનદ મંત્રી હતો. ખતનાં લગી ૧૯૨૭ થી ૧૯૩૮ના અવધિ દરમિયાન બાપાલાલને મળવાની નક મને મળી નહોતી. એટલે, મને તો એક નવા જ માનવનું દર્શન થયું. શુભ વચ્ચે, પડખે દેહ, નૈસર્ગિક લાગણું ગિમત-એ કે તેમાં કોક વાર તિરંગાર કોય, મરકરી હોય કે સાચો આનંદ હોય અને ધીમી, સ્વસ્થ ચાલ, એટલે બાપાલાલ એવું ચિત્ર આજેય સાચું જ બનશે. એ કે કેશમાં થોડીક શુકલતા, સ્વભાવમાં થોડીક કિલબટતા અને

એ કાળના પ્રમાણમાં ત્વરાથી આવેદમુકન બનવાની અશક્તિ ય તેમનામાં આવી છે. પણ એ રોષ કાળનો છે, એમનો નથી.

ડાહ્યાભાઈએ પરિચય કરાવ્યો. અને મારા એ હાલમાં જોઈને એમને આશ્ચર્ય થયું હશે કે કદિક મનમાં મારેલો મારા વિષેનો તેમનો સરવાળો સાચો હશે તે જાણવાને તો મારી પાસે માર્ગ નથી. પણ ગાડી ચાલી. થોડાં વિવેક વાક્યો અમે બોલ્યા હોઈશું. પણ મને ઉજ્જગર અને થાક બંને હતાં. ખાનું ખાલી હતું (અમે બંને ફર્સ્ટ ક્લાસના યાત્રિકો બન્યા નહોતા) એટલે મેં તો ઉપલા પાડીઆ પર લંબાવ્યું. નિદ્રાવશ થયો. બાપાલાલને 'પરાજ લાગ્યું' કે કેમ તે તો યાદ આવે તેમ નથી, પણ ભદ્ર્ય ઉતરતાં પહેલાં તેમણે મને ટંકાવ્યો અને તેથી વિદાય થયા. ગાડી ચાલી.

અને ૧૯૪૭ના જુલાઈમાં બાપાલાલની કુમારની પ્રતીતિ થઈ. જામનગર ખાતે અભ્યાસક્રમની વિગતો નક્કી કરીને તત્કાળે નિમાયેલી જીવરાજ (પાછળથી થોધ) સમિતિને પહેંચ્યાલાલ એક કમિટી મુબઈ ખાતે નિમાઈ હતી. પ્રારંભિક સભાના આમંત્રકોમાં સ્વ. વૈદ્ય જીવજીભાઈએ મારું નામ પણ ઉમેરાયું હતું અને સભા મારા નિવાસસ્થાનમાં-પ્ર. આ. કોલેજના આવાસમાં મળી હતી. એ વખતે નિમાયેલી સમિતિને જામનગરથી પધારેલા પ. ડૉ. પ્રાણજીવજીભાઈ સહિતના જામનગરમાં બેઠક મેળવવાનું આમંત્રણ આપ્યું, અને સમિતિ પર નિમાયેલા સભ્યો પૈકી મોટા ભાગના સભ્યો ત્યાં હાજર થયા. એ સમિતિનો કું મંત્રી ગણાયો હતો.

જામનગરમાં જામસાહેબનું તંત્ર ચાલુ હતું. અમે બધા જ જામસાહેબના જેટલે હાકિસમાં અતિથિઓ હતા એટલે પરીણામતનું તો પાછળ જ રહ્યું? આંક દિવસ તાથેલા ચાલુ રહ્યો. અને એ દરમિયાન પોરબંદરથી આમંત્રણ આવ્યું, શેઠ નાનજી કાલિદાસના આર્થ કન્યા મહાવિદ્યાલયના સમારંભમાં હાજર રહેવાનું. જામનગરનરેશો મોટરે આપી અને જે રસ્તે ૧૯૩૮ના માર્ચમાં-પોરબંદર- નરેશની ખાસ રજ

મેળળીને—હું પોરખંદરથી જામનગર મોટરમાં ગયો હતો એ જ માર્ગે, અમારી મોટરો પરવરી.

એ સોહામણી માર્ગ પર જતાં રેશન વેગનમાં આપાલાલ અને હું જોડે જ હતા. બીજા મિત્રો પણ હતા અને મારી પૂત (પ્રથમ) પત્નીની રમૂતિ થતાં મારી આંખોમાંથી અશ્રુધારા ચાલી. બીજાઓને તે દેખાયું કે નહિ તે નથી યાદ આવ્યું; પરંતુ આપાલાલને તરત સમજ પડી અને એમણે એમની ગ્વચ રીતે સમજાવટથી મને આપાસન મળે તેવી વાતો કરવા માંડી અને બનતાં લખી ઉત્તરેરામચરિતના એક બે મોકો સંલગ્નતા-સમજાવ્યા, એવી એમના હૃદયની કુમાશ હતી અને આજે ય હશે જ.

એટલે જ્યારે શ્રી. આપાલાલની મુલાકાત અધિકૃત નાતે મેં ૧૯૪૮માં લીધી ત્યારે અમે સદતર અપરિચિત પણ નહોતા. જોપડા સમિતિની નિમણૂક માર્ચ ૧૯૪૪માં થતાં મેં જે નોંધ આશુર્વેદ જગતમાં લખી હતી તેને યોગ્ય ગણનાર એ એક જ હતા અને તેય મને લખીને જાણવું ત્યારે મને આનંદ થયો હતો.

પણ રવાગત સમિતિના પ્રધાનમંત્રીમાંથી વૈદ્ય મંડળના મંત્રીમાં મારું જે પરિવર્તન થયું તે મારે મટે આકસ્મિક અને અણચિંતિત હતું. એવું એક કારણ નડિયાદના રવ. વૈદ્ય મુદરલાલ જોશીની વાગ્ધારા હતી. ઠાણુ જાણે, તે સવારની બેઠકમાં એકત્ર બનેલા વૈદ્યસમાજ અમદાવાદના કાર્યકર્તાઓને દૂર કરવા જ માગતો હતો અને એમાં હું જે બેરવાયો એ એક અકસ્માત હતો.

પણ માથે કામ આવે સારે તે સ્વીકારવાના અખાડા ના કરવા એમ મારી માન્યતા હોવાથી તે કામ મેં સ્વીકાર્યું. મને આવડ્યું તેવું તે કયું અને તેના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. આપાલાલે મને જે સતત, સરળ અને શુદ્ધ સહકાર આપ્યો હતો તે ગૌરવપ્રદ હતો. કામ ચાલુ થયા કેરે અમદાવાદના કાર્યકર્તાઓએ તેમના પર મારી વિરુદ્ધ “પાનગી” પત્રો લખેલા પણ એ સર્વને તેમણે હિંમત ઉત્તરે આપીને શાંત પાડી દીધા હતા. મંડળને વ્યવસ્થિત

બનાવવાની મારી તમન્નાને તેમણે વેગ આપ્યો હતો. નાની મોટી મુજબજોખાં તેઓ બાબુમાં જોવા રહ્યા હતા. એકંદરે, જરા બધારે સમય લગી એકધારું સંચાલન કરવાની તક મને મળી હતે તો આજે સંસ્થાને અનેકમણું મહત્ત્વ સાંપડી શક્યુ હોત તેમ હું માનું છું. કમનસીબે ત્યાર પછીના પ્રમુખે મને પરાણે મંત્રી બનાવ્યા હતા મંડળના કામને ચેતાના અંગત કામની શાખા જેવું બનાવ્યું; કેટલીક પ્રજ્ઞાશીઓને ગંધ પાડી અને મારે નીકળી જવું પડે તેવી સ્થિતિ જોવી કરી. તેમના મિત્રોએ કહેશ અ.બે. અને તેને નવા પ્રમુખે ચલાવ્યો. પરિણામે મંડળની પ્રવૃત્તિ આજે કેવી દશામાં છે તે ગુજરાતના વૈદ્યો જોઈ શકશે. કારણ એ છે કે શ્રી. આપાલાલ પછીના બંને પ્રમુખોમાં કાર્ય કરવાની શક્તિ નહોતી, વિચારગ્રિયતા નહોતી અને લોકશાહી સંસ્થાના અધિકારી પદ મટે જે શુણ્ણ આવશ્યક ગણાય તે શુણ્ણ તેમનામાં નહોતા. આ મારે અંગત મત છે; પણ એકંદરે આપાલાલ-પ્રતાપકુમાર સંચાલન (નવેમ્બર ૧૯૪૮ થી માર્ચ ૧૯૫૨)ની મીઠાસ અને તેની જે નોંધ આશુર્વેદ જગતમાં છે તે મને આજે ય વિવશ બનાવે છે.

૧૯૫૦ના ઓગસ્ટમાં જાત જાતની તડાંદી પછી શ્રી. આપાલાલ ફેફટીના અને હું વૈદ્યકીય બોર્ડના સભ્ય બન્યા. મહત્ત્વની પ્રથમ બેઠકની આગથી સાજો મારે ત્યાં આવીને શ્રી. આપાલાલે બીજા દિવસની મુજબજોખાં માટે જાત જાતની મુશનાઓ અને આપાસના પણ આપેલા હતા.

પછી તો સૂરત જવું એટલે શ્રી. આપાલાલને મળવા માટે જ જવાનું હોય તેવું બનવું રહ્યું. અને તેઓ હમેશાં મને આદરથી અને મમતાથી મળતા રહ્યા. એક વાત કહેતાં મને સંકાય નહિ થાય. કેઈ વિષયમાં શ્રી. આપાલાલથી વિપરીત મત હું ધરાવતો હોઉં તો પણ સૂચનામાં એમને સાં જીતવાનું અને મન થાય એવી લાગણી મેં એમનામાં જોઈ છે. બધા જ વૈદ્યકીય નેતાઓ માટે તેમ કહેવાની મારી હોંસ નથી. અને હવે તો વંતિયા નેતાઓ વધી

પડ્યા છે. નેતાઓ જા બેતાઃ એમ બે કરી શકાવું હોય તો તે આ મૂર્ખ લોકો માટે કહી શકાય તેમ છે.

વયની દૃષ્ટિ બેડે શ્રી. બાપાલાલના સ્વભાવમાં કદના દેખાય છે તેની પદ્માદ્યોગમાં તેમની માન્યતા-પ્રમાણિક માન્યતાને, મળતો જાકારો કારણજીત હોઈ શકે. વધેથી રાખેથી અને કેળવેથી ભાવનાને કેઈ જવામ, ધડીના હજા ભાગમાં પોતાની જડ પાકુમતી વડે હડાવી દે તે કેઈને ના ગમે. મારા સ્વ પિતાનું પણ બોડને નામે ૧૯૪૧-૪૨માં જે અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું તે એમને ૫ રૂપિયા નહોતું. મહારાષ્ટ્રના આલાક કાર્યકરોએ જે અશુભ કામમાં શ્રી. બાપાલાલને જ ભેડે રાખ્યા હતા. આજે ૨૨ વર્ષે ચક્ર કૃષ્ણ છે અને શ્રી. બાપાલાલ પણ અશક્તઃ એવી જ સ્થિતિમાં મૂકાયા છે.

આવી વિચિત્ર ક્ષેત્રે તેમના જ ગામના નિવાસી પણ સકળ શબ્દાતમાં અને મુખ્યમાં જોરવ મેળવનાર કવિ નર્મદે લગભગ ૧૦૦ વર્ષો પૂર્વે એક બીજા જ મુદ્દરને ઉદ્દેશીને થોળેલા, કાવ્યની બે પંક્તિઓ

ઘેટ કરી શકીએ: “ધીર ધર, ધીર ધર, ધીર ધર, ધીર ધર, ધીર ધરવા શકી ધીર રહેશે.”

તેમના થોડા વધુ સંપર્કમાં આવનાર સર્વ કેઈને શ્રી બાપાલાલ માટે લાગણી રહેશે જ. પોતાને સાચો લાગતો મત રજૂ કરવાની તેમણે જે વિશેષ હિંમત ધરાવી છે તે કડખું હોવા છતાં અસિનદનીય છે. શબ્દાતના તન્ત્ર આખા પ્રશ્નને જે રીતે કહોઈએ છે તેમાં અને કર્યું જોરવ નથી દેખાયું.

આ ક્ષણ એવી છે કે જ્યારે શ્રી. બાપાલાલે શિક્ષક-ક્ષેત્રને તિલાંજલિ આપીને ધત્તર વિશાળોમાં વધુ પ્રયાત કરવું બેઠું હતું હતું. પણ તેમણે તેમ ન કરતાં નવા કમને અમલમાં મૂકવાનું સ્વીકાર્યું છે. એમાં તેમની મોટપ અને ઓછપ બંને છતાં બન્યાં છે, પણ એમાં કશોક ઉધરી સંકેત હશે એમ માનીને તેમના શબ્દાતને ચકાકાણે નવું જ નવનીત આપશે તેમ આપણે ખાતરી રાખી શકીએ.

પરમાત્મા તેમનું કલ્યાણ કરે—તેમના પરિવારનું સદેવ શુભ કરે અને તેમની શુભેચ્છાઓને પૂર્ણ બનાવે તેવી મારી પ્રાર્થના છે.

ગાયના દૂધનો મહિમા

જે પ્રજાઓ મદાન બની છે, મોટી, સસકત અને પ્રાણવાન બની છે, તેણે પોતાનું મરણપ્રમાણ ધણું જોઈું કરી નાખ્યું છે, જેઓએ જગત આપામાં સારો વેપાર જમાવ્યો છે. જેઓ કલા, સાહિત્ય અને સંગીતનો રસાન્વાદ માણી શકે છે, અને આ કલાઓની કદર કરી જાણે છે, જેઓ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અને માનવ બુદ્ધિની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં ખૂબ આગળ વધેલા છે—આ બધા લોકોના જોરાકમાં ગાયનું દૂધ અને દૂધની બીજી બનાવટોનું પ્રમાણ ધણું સારું હોય છે જ.

આયુર્વેદના સંકેત

અનંદકાન્ત જી. મહેતા
B. Sc., B. Ph.

મી. ફાર્મ થઈને અમેરિકા જઈ આવ્યા બાદ સંશોધનમાં તેઓ સવિશેષ રસ ધરાવે છે. આયુર્વેદમાં તેઓને ધણી જ દિવ્યરૂપી છે. આવા સન્નજનોને ભટકે ઉપયોગ થવો ભરખે તેટલો આપણે, આયુર્વેદિક ક્ષેત્રે કરી શકતા નથી એ દુઃખદ હકીકત છે.

શુરૂબી શ્રી. બાપાલાલભાઈ પ્રથમ આયુર્વેદના ભક્ત હતા-અને હજી પણ છે. પરંતુ જેમ ભક્ત, પોતાની સેવાના બળે ભવિષ્યમાં પૂજ્ય, અને દેવ સમાન બને છે, તેમ પૂ બાપાલાલભાઈ હવે આયુર્વેદના સંશોધન મંદિરો માટે તથા કેળવણિક્ષેત્રો માટે એક પૂજનીય ભક્ત છે. આપણે બધા કદાચ સાચા ઉપાસકની શ્રેણીમાં પણ નહીં પહોંચ્યા હોઈએ એ સહવિત છે તેમની પશ્ચિમી અંગે એક મથ પ્રકાશનની યોજના રાખી છે તેમાં કૃષ્ણી પાખડી જેણે મારું આ નમ્ર નિવેદન, જે કદાચ તેમની સેવાઓની ધુનનામાં બહુ જ અદ્ય જણાય તે રજૂ કરી દું આનંદ અનુભવ છું.

આયુર્વેદ વિષે આપણા કરતા બહારના કેટલાક દેશોમાં વધારે રસ જાણ્યો છે એમ લાગે છે હા તા. અમેરિકામાં આપણા સંકળના ઓપધો માટે મારા ફાર્માકોલોજીના પ્રોફેસરો ઉચ્ચ અભિભાવ અને સન્માન ધરાવતા હતા અને તેમાંની બે ઓછે ઉપર અમે સંશોધન કાર્ય પણ હાથ પર લીધેલું. અહીંથી તે માટે વિમાનમાં ઓપધિના નમૂના મંગાવવો હતો અને પૂ બાપાલાલભાઈને અભિભાવ પણ ત્યાં બેઠે બેઠે પૂછતો હતો. હજી પણ પાશ્વર્યના દેશોમાં આવા સંશોધનો પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચાઈ રહ્યા છે બંને

પછી તે સંશોધનોની જરૂરીઆતને સ્વીકાર અહીં આપણે કરીએ કે ન કરીએ. કેટલાક વૈદો સંશોધનોની વિરુદ્ધ છે. પૂજ્ય બાપાલાલભાઈ ૬૦ વરસે પણ છુટાને જેવા નવા વિચારો અને સંશોધનની વૃત્તિ ધરાવે છે. નકામું નાખી દેવા અને ઉપયોગી સ્વીકારી લેવાની સમાધાન વૃત્તિ પણ તેઓમાં છે, જે માટે તેમના તરફ મારા ખૂબ માન અને આદર વર્ધ્યા છે તેમની પાસેથી હું વિદ્યાર્થી તરીકે-ચર્ચાઓમાં-ખૂબ શીખી શક્યો છું

મને તેમના સહવાસમાં લાગ્યું કે આયુર્વેદ એ દવાઓના મથ કે ફાર્માકોપીઆ નથી આયુર્વેદના વૈદમાં રાત્ર ઉપરાત સારી વલણ-approach, -સુંદર સ્વભાવ, ક્ષમાવૃત્તિ, નરમાશ, બહુ વ્યવહાર હોવાના અલંકારોના અભાવ, હંધરપ્રેમ, ચારિત્ર્યબળ, શિષ્યપણું અને શિક્ષકપણું-એ તમામ લક્ષણોનો સમન્વય હોય ત્યારે જ પૂજ્ય બાપાલાલભાઈ જેવા તે બની શકે છે તેની મને ખાતરી થઈ છે કોઈ દિવસ મે તેમનામાં એનોપથી Allopathy-મટે ધિક્કાર, તિરસ્કાર કે દુશ્મનાવટ જોવા નથી; એ રીતે એ ઘણાઓ જુદા પડે છે દાકતરોથી તો તેઓ એ રીતે ખાસ જુદા પડે છે. આવી મહાન વ્યક્તિએ યુજ્જનામાં રહીને આપણને તેમના પુનઃકીર્તિ, તેમના પરિશ્રમો, શિક્ષણો અને સહવાસનો લાભ આપ્યો એ બદલ

આપણે ધ્રુવરનો આભાર માનવો જોઈએ. ખીણ' ધરના સારા સંજોગોએ તેમને પોતાના કુટુંબની જ નાની દુનિયામાં, નાના ક્ષેત્રમાં જોતપોત રાખવાને બદલે, સંશોધન અને લેખનકાર્યના વિશાળ ક્ષેત્રમાં રસ લેવા દીધો અને સમય આપ્યો તે પણ મહત્વનું છે.

તેમણે વનસ્પતિની તપાસ માટે જંગલોમાં પરિભ્રમણ કર્યું છે. આવા અનુભવી વૈજ્ઞાનિકને હવેનો સમય, ફક્ત વહીવટી કે પ્રેક્ટીસના કામમાં ગુમાવવાને બદલે, બહોળા સંશોધન માટે, જંગલોમાંની ઔષધિની વિસ્તૃત યાદીઓ કરાવવા માટે અને અમુક ઔષધિનું વાવેતર (કૃત્રિમ રીતે) કેમ કરવું તેની શોજના ધડપા માટે સમયનો ઉપયોગ કરી શકાય તો તે દેશને માટે વધારે ઉપયોગી અને સમયસરનું ગણાશે. ધરઆગણે (દા ત ડાગ-પચમહાલ) ઊગતી વનસ્પતિની આપણને દિમ્ભત નથી અગર તો માહિતી નથી. જલ્દીમાંથી ફક્ત બળતણ અને દ્રમરતી લાકડું પેદા કરવામાં આવે છે. તે સિવાય જંગલોના ઉપયોગ બાગ્યે જ થાય છે. ઔષધ-બગીચા

-drug garden-નો શોખ તો ગામડાંના વૈદોમાં પણ નથી પ્રકટ્યો. તો આવા Fundamental કાર્ય માટે પૂ. બાપાલાલભાઈના અનુભવનો સદુપયોગ થાય તે શુભરત માટે અને દેશ માટે ખૂબ હિતાવશ છે.

સૂરતમાં સારા વૈદની કેમ જરૂર પડી તે મને સમજાતું નથી. "સૂરતનું જમણું અને કાશીનું મરણ" -એ કહેવત પ્રમાણે સૂરતીઓની તમિયત તો ખૂબ સારી હોવી જોઈએ અને તો પછી બાપાલાલભાઈનું પ્રવૃત્તિસ્થાન પચમહાલ જિલ્લા જેલું હોય તો વ્યાજબી ગણાય. સૂરતે ઘણાં ક્ષેત્રોમાં કીમતી શોધ આપ્યો છે અને આ આયુર્વેદના ક્ષેત્રમાં તો તેનો અગ્રગણ્ય ફાળો છે. પ. બાપાલાલભાઈનાં પુસ્તકો કવિ નર્મદના પુસ્તકો જેવા, મહાવાન અને ગૌરવદંતાં શુભર પ્ર થો છે.

આપણે બધા પ્રાર્થના કરીએ કે પૂ. બાપાલાલભાઈ તેમના નાત્ર સ્વસ્થ, અધ્યાત્મબળ, બધાના આશીર્વાદો અને પ્રવૃત્તિના બળથી સો વર્ષનું સુખી જીવન જીવે અને આપણી સુખાકારીની રક્ષા કરે.

પત્રસ્વેદ

અગે અમારી પ્રેક્ટીસમાં આવા સ્વેદોનો ખૂબ ઉપયોગ કરીએ છીએ. અગે સામાન્ય રીતે નીચેની વનસ્પતિઓનો ઉપયોગ કરીએ છીએ:

ખીણી, નંગોડ, સરખેલો, ખીણ, અરણી, દિવેલો, આકડો, ઠણુછ, લીમડો, લીંણ કે યુકેલિપ્ટસ-આનાં પાન ઉકાળીને તેનો નાહ-બાદ-આપીએ છીએ. ઉપરની બધી વનસ્પતિઓ લેવાય તો વધુ સારું. પરંતુ આજના યુગમાં આ વનસ્પતિઓ લાવવામાં જોછી મુશ્કેલી તો નથી જ. પરંતુ આ યાદી, જે નાહ લેવા-આપવાનું કામ કરતા હશે તેને માર્ગદર્શક જરૂર થશે. વાત કદના વ્યાધિઓમાં બાદ અપાય છે. પિત્તના વિકારોમાં નહીં જ. આને કદના અને વાતના અનેક દરદીઓ જોવામાં આવે છે ત્યારે આ નાહની સવિશેષ જરૂર અમને લાગે છે અને એટલે જ આ ઉત્તરનાતિકનો અહીં ઇશારો કરીએ છીએ.

શ્રી. બાપાલાલભાઈનો વનસ્પતિપ્રેમ

વૈદ્ય પ્રામંજી મોહનજી રાઠોડ

‘શરીર અને સ્વાસ્થ્યના’ જ-અભૂમિ-પ્રવાસીના સંચાલક ‘શ્રી. ચિકિત્સકે’ ગુજરાતમાં લેખક અને વૈદ્ય તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરેલી છે. આણર્વેદને પુણ્ય કરવા ખીજાં ક્ષેત્રોમાંથી પણ તેઓ મધુસંચય કરતા રહે છે. એકધારા ઉત્સાહથી જ્યાં જ્યાં જાની શકે એમ લેવા ત્યાં પોતાની સેવાઓ આપવા તેઓ તત્પર છે.

ગુજરાતમાં શ્રી. બાપાલાલભાઈ એક ઉત્તમ ડોકીની વૈદ્ય તરીકે સુપ્રખ્યાત છે અને ગુજરાત એમને એક ઉત્તમ ડોકીના વૈદ્ય તરીકે જ ઓળખે છે. પરંતુ શ્રી. બાપાલાલભાઈ એ માત્ર ‘વૈદ્ય’ છે ખરા? એવો સ્વભાવિક રીતે જ મારા મનમાં એક પ્રશ્ન ઉપજીત થાય છે. એમણે જીવનમંથવહાર તરીકે વૈદ્યકીય વ્યવસાય જરૂર સ્વીકાર્યો છે, પણ એમનો આત્મા તો આણર્વેદની પ્રાચીન અને અવિચીન વનસ્પતિઓના સતત અભ્યાસ અને ચિંતામાં મગ્ન રહ્યો છે. આ વનસ્પતિઓને એમણે કેવળ ઔષધિય વનસ્પતિઓ તરીકે જ જોઈ છે એવું નથી પણ એ વનસ્પતિઓ દ્વારા એમણે પ્રાચીન સંસ્કારને વ મજબૂત કર્યા છે; પ્રાચીન સંસ્કૃતિને જીવંત જાગવી છે. ભારતીય સંસ્કાર એ વનશ્રીનો સંસ્કાર છે. વનસ્પતિ તરફનો આદર, પ્રેમ અને મમતાભરી ભક્તિના ગુણો ભારતીય પ્રજામાં ઠેક વેદકાલિન સમયથી જોવા મળે છે. દુર્વાને, કાંઠાનું કાંઠાનું પ્રતોદ્ધન વરદ-વાજો, શ્લેષ્ઠ આ વિધાનની સાક્ષી પૂરે છે. શ્રી. બાપાલાલભાઈએ આવી અનેક વનસ્પતિઓ સંબંધમાં પ્રાચીન-અર્વાચીન ઉલ્લેખો સાથેનું જે લગ્ન સાહિત્ય સર્જન કર્યું છે તેમાં શ્રી. બાપાલાલભાઈના નિસર્ગપ્રેમના દર્શન થાય છે.

વનસ્પતિઓ એ ભારતીય પ્રજાને પ્રાણ છે અને આથી જ વનસ્પતિઓને તદુપરની સંસ્કૃતિ તરીકે

સ્વીકારવામાં આવી છે. તદુ એટલે, માનવી પોતાનાં દુઃખ દર્દોને દૂર કરીને તરી જાય તે તદુ, વનસ્પતિ એ માત્ર ઔષધિય દ્રવ્યો જ નથી, પણ પ્રજાના શૈલકા જીવનમાં ધર્મને સતત જાગ્રત રાખનારી લાગણીઓને- મંવેદનાઓને સતત પ્રત્યક્ષિત કરનારી દીવાદાંડી છે; તેનું જાગ્રત જ્ઞાન આપણા પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં જ્યાં અને ત્યાં જોવા મળે છે.

વિષ્ણુની તુલસી, ભગવાન સંકરના ત્રિલ્લીપત્ર, મદાવીરનાં ગુલાન, ગણપાતેની શ્રેા, પીપળા, વડ અને આવી અનેક અન્ય વનસ્પતિઓ ધર્મમંદાર સાથે સંકળાયેલી પવિત્ર વનસ્પતિઓ તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે. અને આજે ભારતીય પ્રજા જાણે અજાણે પણ એના તરફ પ્રેમભરી ભક્તિ પ્રગટ કરી રહી છે. વનસ્પતિનું આ મંમગદર્શન છે. શ્રી. બાપાલાલભાઈ આવી વનસ્પતિઓના પૂજારી છે. એમને આત્મા વનસ્પતિઓ જોઈને નાચી જાહે છે અને એમને ઉલ્લાસ એમના સાહિત્યમાં ફેર ફેર જોવા મળે છે.

સર્વસામાન્ય રીતે, જે કાન્યો રમે છે તે કવિ, એવી એક લોકમાન્યતા છે. પરંતુ કેવળ પદ્ય સાહિત્યમાં જ કાવ્યત્વ આવી જાય છે તેમ કહેવું સર્વથા સાચું નથી. જે સાહિત્યમાં ભીંમનો ઉદ્ભવ જોવા મળે, જ્યાં મમતાભરી લાગણીઓની સંવેદનાઓ પ્રગટ થતી જોવા મળે ત્યાં જ કાવ્યત્વ છે એમ કહેવું

નેઈએ. એક દૃષ્ટિએ હાલે શ્રી. બાપાલાલભાઈએ કાળો ન લખ્યાં હોય તો પણ એ વનશ્રીના કવિ છે એમ કહ્યા વગર રહી શકાતું નથી.

“સંસ્કૃત સાહિત્યમા વનરપતિઓ” જેણે નેઈ દશે તે સૌ શ્રી. બાપાલાલભાઈના આ કવિહૃદયને ભક્તિભાવે જરૂર નમસ્કાર કરશે. આ અંધમા એમણે ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કારને સજીવન કર્યો છે. વેદમા રજૂ થયેલી વનરપતિઓથી માંડીને રામાયણ-મહાભારત અને ખીજા અનેક આર્ય યોદ્ધા દ્વારા જે વનરપતિઓની આસપાસ માનવીય સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો તેના એમણે પરિચય કરાવ્યો છે. અને આ પરિચયનો મંગલ માર્ગ વ્યાસ, વૃક્ષસી, બાણ, ભવભૂતિ, કાલિદાસ અને ખીજા અનેક કવિઓની પ્રતિભા દ્વારા પ્રકાશિત થયો છે અને ઠેક અર્વાચીન સાહિત્ય સુધી એ પ્રવાહ ચાલ્યો આવે છે.

કાસ નામની એક વનરપતિ મંબદામા શ્રી. દલપત કાવયા ૧/૫. ૧૩નો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે :-

ગુધરે તનયન સુપરતા, ઘટતા કદ ધરી નય,
કાસ સુધરી થઈ શેતરી, વળી કામ તે થાળ.

અને શ્રી. નાયાલાલ દવેની પંક્તિઓ પણ આ જ વિચારને પોષક બને છે :

વનપ્રજા-તે હવે રવચ્છ નાનું ઝિગ્ગ મરેવર
ઊઠતો કામ દૂસમા વાણુનો મંદ મર્મ—

આગ મંત્રો મહંતો-તપસ્વીઓ અને તપોધૂમિઓના અનેક પ્રસંગે દ્વારા શ્રીકૃત બાપાલાલભાઈએ આ વનરપતિઓની સજીવતાને પરિચય કરાવ્યો છે આ સજીવતા માનવીનાં જીવનમા ઐતર્યાત થઈ ગઈ છે. અને આથી જ માનવીના સુખદુઃખમા પણ આ વનરપતિઓ પોતાની સંવેદનાઓ વ્યક્ત કરતી એવા બને છે. રાગના વિવાપમાં કે સુકૃતલાના પતિત્રુદે જવાના પ્રગંથોમાં આશ્રમની વનરપતિઓ પણ રુદ્ધ

કરતી ભેળી-આલેખની એમાં જ કવિની સંવેદનાઓ ભરી પડી છે.

૫. બાપાલાલભાઈ સાથે ખસાર દરેલી ભાદરવાની એક સાંજ ચાંદ આવે છે. ગ્વામી આત્માને સરવતિના આશ્રમ તરફથી અને સૂરત તરફ આવી રહ્યા છીએ. ત્યાં દર દર તાપીના કિનારા ઉપર કાસની સફેદ વચ્છ ધવળ મંબરીઓ દેખાય છે, અને શ્રી. બાપાલાલભાઈનો કવિ આત્મા બગી જાડે છે. એક પછી એક એકાએક બોલીને એ દર દરનાં આ કાસનાં દૂસોનાં સંસ્કૃત માહિત્યમા વર્ણવેલો વૈભવ પ્રગટ કરતા જાય છે અને કુદરતની શક્તિનું અમને મહાકાવ્ય કરાવતા જાય છે.

કામ મને પૂછે કે શ્રી. બાપાલાલભાઈનું ઉત્તમ સર્જન કયું તો કુ આ “સંસ્કૃત સાહિત્યમા વનરપતિઓ”ને આગળ ધરું. એમાં એમણે જે અપાર એવી વનશ્રીની સંસ્કૃત સાહિત્યમાંની સૃષ્ટિ સંગ્રહી છે તેમાં માત્ર રથૂળ વનરપતિનાં જ દર્શન નથી થતા, પણ વનરપતિના આત્માનાં જ દર્શન થાય છે. માનવીનું જીવન એટલે જ વનરપતિ, એના વિના માનવીના જીવનની શક્યતા જ નથી એ વાત આ પુસ્તકના પાને પાને, એના ગંગાભિત્યથી આલેખવામા આવી છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈ એક વેદ છે એ બંધી શકાતું નથી. આથી એમણે ગ્વાલાલિય રીતે આયુર્વેદિય વિજ્ઞાનના સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં સમૃદ્ધ કર્યું છે તે ૧૫૫ જેણું બેઝંદાએ. શ્રી. બાપાલાલભાઈના “નિષંકુ આદર્શ”, “જુદ્ધધીની વનરપતિઓ”, એમના આયુર્વેદિય વિજ્ઞાનનો પરિચય કરાવતા ઉત્તમ મંથો છે. ભારતીય ભાષાઓના નિષંકુ સાહિત્યમાં ગુજરાતના પ્રતિનિધિ તરીકે બે કામ ધને મેકલવામાં આવે તો તેમાં આ “નિષંકુ આદર્શ” ગૌરવવદ્ધ ગ્યાન મેળવે એની મારા મનમાં જરાય શંકા નથી.

આયુર્વેદના પ્રાચીન અને અર્વાચીન મંથોમાંથી આયુર્વેદની વનરપતિઓના શુદ્ધરોધને જ માત્ર સમજવા હોય તોય વિચાર કરવો પડે તેવી સ્થિતિમાં વનરપતિઓ

વિષે જે કોઈ જગ્યાએથી જે નાઈ ઉત્તમ હોય તે મેં કહ્યું અને એક સ્થળે ૧૯૪૨ માં એ વનસ્પતિનું સર્વાંગ ચિત્ર દોરવું એમાં માન નેખાની શક્તિની જરૂર નથી, પણ સાધની છોડી જાના પશુ જોઈએ છે આની જાખના વન પતિના સાંબીયગુરુદોષ એની ઉપયોગીતા, અને એનાખવાની મનાગ માતિની અને એ પછી પશુ એ વનસ્પતિ માત્રસ મત ન ધર્મ હોય તો એ માટેની અનિશ્ચિતતાના માર્ગો અને વિદ્યાન વર્ગના પ્રમાણવચનો દોષોને જે વિગતપૂર્ણ માહિતીઓનો અર્થ વિચાર થયો છે તેમાં જેવા મળે છે

આધુર્વેદ એ પ્રાચીન શાસ્ત્ર છે આ શાસ્ત્રને અનેક પડિતોએ પોતપોતાની રીતે જોયું છે વિચાર્યું છે અને મૂલ્યુ છે આથી એક વાત ધી જ વપ્ત રીતે દેખાય છે કે આધુર્વેદનો જેના ઉપર સૌથી વિશેષ મદાર છે તે વનસ્પતિઓના જ્ઞાન વિષે એકવાક્યતા જેવા મળતી નથી આખી ફેટનીય વનસ્પતિઓ તો આજે જેવા જ મળતી નથી તો ફેટનીય વનસ્પતિઓના નામ કઈ વનસ્પતિ માટે હશે તે સમજવું નથી આ મધી અવસ્થામાં વનસ્પતિ શાસ્ત્રના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન દ્વારા એનો નિર્ણય થયો જોઈએ આવે નિર્ણય વિદ્યાનોની મદદથી શ્રી બાપાનાનનાર્થએ પોતાના નિધકુ આદર્શમાં કયો છે આ બધામાં એમણે પ્રાચીન અને અર્વાચીન જેવા વિજ્ઞાન સાહિત્યનો નિષ્કર્ષ જુદો પાડ્યો છે એમાં અમરકોશ પણ હોય તો તેની સાથે ડો કીર્તિકર બસ પણ દેખાય એમાં ચરક સંસ્કૃત વાગ્જલ લાવમિષ જેવા આઘ પડિતો હોય તો એની સાથે વોટ, ચોપ્રા મુષ્ટિન શરીફ અને એવા અનેક અઘતન પડિતોના પ્રમાણ વચનો પણ જેવા મળે વૈદ્યકીય પરપરાની શરૂઆતથી માંડીને કતોમદ જેવા એક સૌરાષ્ટ્ર (સૌરાષ્ટ્ર)ના વનસ્પતિ શાસ્ત્રીને પણ ગૌરવવર્ણુ જ્ઞાન મળે ચરક જેનો પોતની સહિતામાં ઉદ્દેશ જ ન મ્યો હોય તેની વનસ્પતિઓનો જે અવસ્થાએ જે પ્રથમ ત્રી પ્રથમ ઉદ્દેશ થયો હોય તેની પણ અહીં માહિતી મળે આમ ઉત્તરોત્તર ઔષધિય વનસ્પતિઓનો ક્રમશઃ રીતે જે વિકાસ થતો ગયો તેનો વિગતપૂર્ણ ઇતિહાસ આ નિધકુ આદર્શમાં જેવા મળે છે

શ્રી બાપાનાલભાઈના વનસ્પતિપ્રેમનું પ્રેરણાતમના શરૂ ૨૫ અશ્વત્થાસ પ્રાણકર પટણી, ૨૫ જ્યેષ્ઠ ૧૯૪૭ જેવા વનસ્પતિના સાધકોના સંદર્ભમાં ૨૫ છે અને આથી જ વનસ્પતિઓનો અજનાસ જે એક રીતે મુખ્ય વિષય ગણાયો છે તેમાં પણ એમણે એ જીવત આનંદ પેદા મ્યો છે

શ્રી બાપાનાલભાઈની નીરક્ષીર શક્તિના થોડા દર્શાવો મુલાનુ અર્થો પ્રતોભન થાય છે નિધકુ આદર્શના પાન ૧૫૨ પૂર્વાર્ધમાં ઉમડાનો પરિચય આપતા એમણે જે અભિપ્રાય આપ્યો છે તે જોઈએ

અકાદિ પ્રાચીન પ્રથમમાં ઉમડાનો ઉલ્લેખ નથી રાજનિધકુકરે એન નામ ગોરક્ષ (કદાચ હાયાક્રશ હોવાને લીધે, ગાયો એની નીચે બેસતી હશે તેથી તો આ નામ નહીં આપ્યું હોય ? અથવા ગોરખ આખો એ વખતે પણ કદાચ પ્રચલિત હોય અને તેથી તેનું સંસ્કૃત નામ પણ ગોરક્ષ આપ્યું હોય ?) આપેલું છે કેટલાં એને જ સપ્તપર્ણુ માને છે પણ તે જૂન છે સપ્તપર્ણુ આનાથી તદ્દન જુદું જ ગાદ છે (જુઓ સપ્તપર્ણુ)

આ એમની નીરક્ષીર શક્તિનો એક નમૂનો છે (આવા તો અનેક દર્શાવો અહીં મૂકી શકાય) આવી વનસ્પતિઓનો નિર્ણય કરવાની તાત્ત્વિક અર્થા એમણે પાને પાને કરી છે

પ્રાચીન પ્રજ્ઞાવિમળની જ વનસ્પતિઓનો વિચાર કરવાની સાથે એમણે નવી વનસ્પતિઓને પણ પોતાના નિધકુમાં જ્ઞાન આપ્યું છે બગાળની ઔષધિય વનસ્પતિ ઉલટક ગણતો મોથી પ્રથમ ઉદ્દેશ અહીં જેવા મળે છે આમ આ નિધકુ આદર્શને બધી જ રીતે સમજ કરવાનો અર્થો પ્રથમ થયો છે

સંસ્કૃત સાપ્તમીની વનસ્પતિઓ' માં શ્રી બાપાનાલભાઈએ બધી મળીને ૨૪૧ વનસ્પતિઓનો પરિચય આપ્યો છે અને એક કવિહૃદયના ઉમંગકાથી એનું દર્શન થાય છે કવિઓએ વનસ્પતિઓના પરિચય દ્વારા કામદેવની રચિતને ઉલ્લાસથી ઉન્મત્ત થતી માણી છે, તો કયાક વિપાદના બેડા ચિતનના પણ પડ્યા પડે છે વિરહની વેદનાઓ પણ આ જ

વનરપતિએ દ્વારા પ્રગટ થાય છે તો કયાક કવિ પ્રકૃતિના પ્રકૃત વાતાવરણમાં પોતાની જાત પશુ જીવી જાય એવા આનંદની મરતીને કેકે પશુ માણે છે આમ માનવીના સર્વાંગ જીવનનો પડથો પડતો જોવા મળે છે. લાગણીઓના પ્રતિબિંબ આ વનરપતિએ દ્વારા પ્રગટ કરીને માનવીય હૃદયને અહીં વાચ્ય આપવામાં આવી છે. ગુજરાતી ભાષામાં અને ગુજરાતની પ્રજા પાસે અવે એક વૈભવભરાર મૂકીને શ્રી બાપાલાલભાઈએ ગુજરાતને આપી બનાવ્યું છે ગુજરાત આ આજુ રોજગરોજના જીવનમાં પોતાનો

નિસર્ગપ્રેમ વિકસાવીને જ અદા કરી શકે અને તો જ એની સાર્થકતા છે આપણે રોજગરોજના જીવનમાં વનરપતિઓનું જીવનની ભક્તિભરી લાગણીઓથી ગ્વાગત કરીએ, પગલ કરીએ, એને પ્રેમપૂર્વક ઉછેરીએ, અને સંવર્ધન કરીએ અને એના મક જીવનમાંથી પ્રેરણા લઈને આપણા જીવનને સર્વતોમુખી રિકાસ થાય તેવી બખના સેવીએ હું શ્રી બાપાલાલભાઈના સહિત્ય-સ રકારને નમસ્કાર કરું છું અને એમનું લાજુ નીરોજી હાથધાય પ્રાર્થું છું.

ફલફલનો મહિમા

આપણા દેશમાં ફલફલનો મહિમા ઘણા પ્રાચીન કાલથી જોવામાં આવે છે આપણા રોજના આહારમાં ફોનો સમાવેશ થએલો છે એ ચરકસ હિતાનો અન્નપાનવિધિ અધ્યાય જોતા જણાય છે કેટલાયે ફોનો ગુણ એમાં આપવામાં આવેલા છે ફો અને ફો તો આપણે ધર્મમાં વણી લીધેલા છે પ્રથમ ફો જોસે તે કાકારજીને ધરાવ્યા વિના ન ખવાય, મગલ પ્રસન્ને પશુ ફો તો ખરા જન્મરા નહિ, અનિવાર્ય જ અથર્વવેદ, બૃહદારણ્યક, શુકનીતિ, રામાયણ, મહાભારત આદિમાં અને કાલિદાસદિ સ રૂત કવિઓના કાવ્યોમાં ફોનો ઠીક ઠીક ઉપયોગ જોવામાં આવે છે. યજ્ઞોમાં ફો સિવાય ન આવે ઉપવાસમાં ફોહારતુ સ્થાન, સવિમુનિઓ તો ફો ઉપર જ નિર્વાહ કરતા ભારતની સ રૂતિ અરવળની હોવાથી ફો સાથે આપણા મળધ ધણે પુરાણો છે આપણા વનરપતિ આહારીઓના ખોરાકમાં ફો અગત્યનો ભાગ લખવતા હતા ધર્મિષ્ઠ, યીન અને બીજી મદાન સ રૂતિઓવાળા દેશોમાં ફો તેમની સ રૂતિનું જ અગ બની ગએલાં જોવામાં આવે છે ફોનો ઉછરે એ એક શાખનો વિવધ હતા અને ઘણા રાજ્ય અખીર ઉમરાવોએ દેશ દેશથી વિવિધ અન્ના ફો મગાડીને ઉછેરવા ઠીક ઠીક પ્રયત્નો કર્યા છે

ગુજરાતનું ગૌરવ-શ્રી. બાપાલાલભાઈ

વૈદ્ય વામુદેવ મૂ. દિવેલી

વામુદેવભાઈ દિવેલી સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના જના આયુર્વેદ ડિરેક્ટર. રાજ્યની શરૂઆતના દિવસોમાં તેમણે ભારે પરિશ્રમ કરીને આયુર્વેદના પગરણ માત્રા છે રસશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે પણ જાનનગરના પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ રીસર્ચ સેન્ટરમાં તેમણે મુદર નામના મેળવેલી છે કુશળ વહીવટકર્તા તરીકે પણ વૈદ્યો તેમને યાદ કરે છે.

વૈદ્યરાજ શ્રી. બાપાલાલભાઈનો પ્રથમ પરિચય સંવત્ર ૧૯૮૨માં અમદાવાદમાં ભારતિય ગુજરાત પ્રાતિક વૈદ્ય સંમેલન (પ્રથમ)માં થયો. ત્યાર બાદ અમારી મૈત્રી ધનિષ્ઠ થતી રહી. “આયુર્વેદ વિદ્યાન”માં લેખો લખવા માટે ગ્રેરણા તેમના તરફથી મળી, અને રસશાસ્ત્ર પરના લેખો તેમાં લખતો રહ્યો. સદ્ગત શાસ્ત્રી દુર્ગાલાલભાઈ, ઝવ. યુ શ્રી. યુગતરામભાઈ, તથા રવ. ડૉ. ગાલકૃષ્ણ પાઠકનો પરિચય ભાઈશ્રી બાપાલાલ દ્વારા જ થયો. તે વિદ્વાનોએ મને આયુર્વેદ ક્ષેત્રે ઠીક ઠીક ઉત્તેજન આપ્યું; આ પરથી સિદ્ધ થાય ॥ કે વૈદ્યરાજ બાપાલાલભાઈ તેમના યોગ્ય વિદ્વાન મિત્રોને ઉત્તેજન તથા હેતુ આપે છે.

તેઓશ્રીએ ઇન્ટર સાયન્સ ઉત્તીર્ણ કરીને, આયુર્વેદને. અભ્યાસ કરવાનું દ્વંદ્વેષે વિચાર્યું. યુરુપરપરા પદ્ધતિથી તેઓશ્રી સદ્ગત વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાચીનકર પદ્ધતિને લા રહીને પદ્ધતિ તથા લઘુત્તરની ભવના, અને ચિકિત્સાનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન શ્રી. અમૃતલાલભાઈ જેવા સિદ્ધદસ્ત વૈદ્ય પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું. તેઓ વનરપતિશાસ્ત્રના સાર્વત્રીય જ્ઞાન માટે રવ શ્રી જયકૃષ્ણભાઈ પાસે રહ્યા, અને તેમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી

અને ૧૯૮૬માં નાસિકમાં ભારતિય અખિલ ભારતીય વૈદ્ય સંમેલનમાં સાથે જવાને વિચાર કર્યો; એટલે કુ ઢાસોટ ગયો. લાથી અમે નાસિક ગયા; ત્યાંથી રવ. શ્રી. જોડુલદાસભાઈ સાથે અમે વનરપતિ પર્યટન માટે પશ્ચિમધાટમાં એકાદ માસ સાથે ર્ધ્યા, તે સમયે તેમના વિદ્યાન્યાસગથા બહુ પ્રસન્નતા થઈ.

શ્રી. બાપાલાલભાઈ સિદ્ધદગ્ન લેખક છે; તેઓશ્રીએ ગુજરાતના ચરણે ખૂબ જ સમૃદ્ધ સાહિત્ય આપ્યું છે. સૂરતની કોલેજના પોતે પ્રિન્સિપાલપદે નિયુક્ત થયા, અને દ્રવ્યગુણ તથા રસશાસ્ત્રનું અધ્યાપન કાર્ય શરૂ કર્યું. તે વેળાએ તેમણે રસશાસ્ત્ર વિષે એક ગ્રંથ લખવાનું વિચાર્યું. અને તે કાર્ય માટે લખ્યું-પણ મારી કૌટુંબિક પરિસ્થિતિને અંગે હું લખી શક્યો નહીં, અને તેઓએ મારા લેખોની માગણી કરી. મેં તે સંધળા સદર્થ મોકલ્યા. તેઓએ સંદેર અન્ધ-“ભારતીય રસશાસ્ત્ર” લખી નખ્યો અને યોગ્ય રચણે મારા ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે.

તેઓએ રવમ્બટલ, કામશાસ્ત્ર, વ્યવહાર આયુર્વેદ, નિષંકુ આદર્શ, ભારતીય રસશાસ્ત્ર, આહાર, આયુર્વેદના સિદ્ધાંતો, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનરપતિઓ,

શુદ્ધતાની વનરપતિ ઇત્યાદિ ઘણા મંથો લખ્યા છે, અને તે સર્વ આયુર્વેદ જગ્યામાં ખૂબ જ આદર પામ્યા છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈ રાષ્ટ્રભક્તિના રંગે પ્રમાદ રીતે રંગાયેલા છે. સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધની ચળવળમાં ત્રણ વાર તેમને કારાવાસમાં બ્રિટિશ સરકારે મોકલેલા.

તેમનો મિત્રસમુદાય ખૂબ જ વિખ્યાત છે, સમૃદ્ધ છે. કેળવણી ક્ષેત્રે તેઓએ ઘણું જ પ્રયત્ન કર્યું છે; અને હજી કરી રહ્યા છે કેટલાક મિત્રોએ તેઓ મિત્ર અધ્યાપનના પ્રખર દિવાયતી છે, તેવી ટાપ લગાવી દીધી છે, પણ તેઓ પોતાના અંત કરણના પ્રયત્નપૂર્વક આયુર્વેદના દ્વિતમા જે વિચારે છે તે પ્રમાણે બોલે છે, લખે છે, અને વર્તે છે. મનસિ એકં વચસિ એકં કર્મેણિ એકં મહાત્માનમ્-એ શ્લોકાર્થે તેમને બરાબર લાગુ પડે છે. આ જ શ્લોકના ઉત્તરાર્થને

ફલિત કરનાર મિત્રો જે કેટલાક છે. મારો અનુભવ છે કે શ્રી. બાપાલાલભાઈ દાસોદથી અત્યાર સુધીના તેમના ઔષધાલયમાં સર્વ આયુર્વેદિક ઔષધો જ વાપરે છે અને તેનું નિર્માણ તેમને ત્યાં જ થાય છે આયુર્વેદ માટે આગ્રહ અને નિર્દાવાત વિદ્યાન વૈદ્ય તરીકે તેઓ જાણીતા છે તે સો ટકા સત્ય છે. જ્ઞાન શાશ્વત છે, શુદ્ધ છે, સામાજિક મૂઠી છે, તેમાં સીમામાં બાધવા એ યોગ્ય નથી; શુદ્ધ વિજ્ઞાન જ્યાંથી મળે અને તે આયુર્વેદને પોષક હોય તે રીતે તેમાં સમાવણી એમાં સૌ સમત થાય છે, આ રીતે તેઓએ કર્યું છે આયુર્વેદના સાચા ઉત્કર્ષને તેઓ ખૂબ જ જાણે છે, પણ તે દિવસો કેટલા દૂર હશે, તે કલ્પનાતીત વાત છે જહોજો શિષ્યસમુદાય, સમૃદ્ધલેખન, સમૃદ્ધ જ્ઞાન, સહચારિત્ર, સદ્વાચન, સહવિચાર, શુભેચ્છા પુત્ર અને પરિવાર, આ તેમની અમૂલ્ય સમૃદ્ધિ છે ભગવાન ધનવતરિ તેમને સાતું સ્વાસ્થ્ય અને સૌ વર્ષવું દીધાંયુષ્ય આપે.

હરીશ્ચન્દ્ર અને પ્રવાહન

પ્રવાહન એટલે કરાંઝવું, જોર કરવું આ અવાહન પ્રવાહિવામાં ખૂબ હોય છે એટલે તો આ નામ પાડ્યું છે. આમાં મળતી હાજત તો હોય છે જ પરંતુ ગમે તે કારણથી દસ્ત સાફ જીતરતો નથી એટલે કરાંઝવું પડે છે. મરડામાં એવું થાય છે કે હમણાં દસ્ત ખૂબ થશે, પરંતુ જાજરમાં બેસતાં દસ્ત નહિ જેવો જ જીતરે છે. પાંડો બહાર આવે છે ને જાણે દસ્ત ખૂબ થશે એમ લાગે છે. પરિણામે દરદી ખૂબ કરાંઝે છે. કવચિત્ આડો સાફ જીતરે પણ છે પરંતુ દરદીને એમ જ લાગે છે કે એને સાફ દસ્ત જીતરતો જ નથી-‘કૃતેઽપિ અઘ્રતસક્તા’ એ આ સ્થિતિનો આદર્શ ખ્યાલ આપનાર વાક્ય છે.

હરીશ્ચન્દ્રમાં વેગની ઇચ્છા જ નથી થતી. હાજત જ નથી થતી અને કટાક્ષ દસ્ત માટે જાય છે-અને જોર કરે છે. હરીશ્ચન્દ્રનો અર્થ જયજયપરીથી હાજતને ઉત્કેરતી એવો છે.

નવી પેઢીના રાહબર-શ્રી. બાપાલાલભાઈ

બાલકૃષ્ણ વૈદ્ય

સૌરાષ્ટ્ર વૈદ્ય સભાને જીવંતી જાગતી રાખનાર કુશળ સંચાલક, વૈદ્ય હોવા છતાં રાજકારણમાં તેઓ ગજાખૂડ રૂબેલા રહે છે અને આગેવાન કોંગ્રેસી કાર્યકર તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા પામેલા છે. જામનગરની શ્રી. શુભાંગકુંવરબા આયુર્વેદ સોસાયટીના મંત્રી તરીકે પણ એક નાજુક તબક્કે તેમણે સારું કામ કરેલું છે.

સગળગ પાંચીસ વર્ષ પહેલાની વાત છે. એ વખતે રવ. રામનારાયણ પાઠકનું 'પ્રગ્ધાન' માસિક શુજરાતી સાહિત્યમાં મોખરે હતું. બાપાલાલભાઈ વૈદ્યના આયુર્વેદ અને વનસ્પતિઓ વિષેના અભ્યાસપૂર્ણ અને કાબજમય લેખો તેમાં આવતા. એ વાંચાને મારા દિલમાં આયુર્વેદ પ્રત્યે એવી અભિમુખતા ડેળવઈ ગયેલી કે 'પ્રગ્ધાન'નો નવો અંક આવવાની દર મહિને હું આહુરતાપૂર્વક રાહ જોતો, અને 'પ્રગ્ધાન' મળે કે તરત જ પહેલાં બાપાલાલભાઈનો લેખ વાંચી લેતો. આ રીતે મને અને મારા જેવા નવી પેઢીના અનેક વિદ્યાર્થીઓને તેઓ પ્રાચીન આયુર્વેદના અભ્યાસ તરફ પ્રેરનારા બનેલા.

આમ છતાં બાપાલાલભાઈનો મને ત્યારે પ્રત્યક્ષ પરિચય બિલકુલ ન હતો. એમ સાંભળેલું કે એમણે પ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ શ્રી અમૃતલાલભાઈ પટ્ટણીના અંતેવાસી તરીકે રહીને આયુર્વેદનો જીડા અભ્યાસ કર્યો છે; તપસ્વીની પેઢે પચ્ચેસ રાખીને વનવચેડે લાગ્યા છે અને વનસ્પતિઓની જાતે જાળખાણ કરી છે. ઉત્તમ વૈદ્ય તરીકેની અને આયુર્વેદના મિશનરી તરીકેની અહોભાવભરી એમની છાપ મારા દિલમાં ત્યારથી અંકાયેલી હતી.

બારડોલીની ઐતિહાસિક લડત પછીથી શુજરાતની જ નહિ, આખા દેશની હવા બદલાઈ ગઈ

હતી. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનાં રણશિંગાં બજવા માંડ્યાં હતાં. રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ મારેની પ્રબળ અભિમુખતા તો દેશમાં ઘણા વખતથી પ્રગટી ચૂકી હતી. અમે સૌ ત્યારે વિવાદો હતા. દેશના પુનરુત્થાનમાં ઉપયોગી થાય એવી ટોર્ષ વિદ્યા શીખી લેવાની સૌમાં ઉત્કંઠા હતી. મને ય મન થતું હતું કે ટોર્ષ મારા વૈદ્ય પાસે રહીને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરું. નજર સામે બાપાલાલભાઈની કદવનામૂર્તિ તરતી હતી. પણ લડતની ઉંમર શાંતિથી અભ્યાસ કરવા દે એવી અમારી માનસિક રિચતિ ત્યારે ન હતી. લડત શરૂ થઈ અને પુરતકો દેંકાઈ ગયા. પણ એના બદલામાં જીવંત પુરતકોનો સંગ મળ્યો. બાપાલાલભાઈનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મળ્યો.

એ પરિચય પણ ક્રમે ક્રમે થયો. હું પકડાઈને સાળગરમતી જેલમાં ગયો. થોડા દિવસમાં અમને ત્યાંથી વિસાપુર બદલવામાં આવ્યા. રસ્તામાં ઠંડી વધારે હતી. મેં કંઈ ગરમ કપડું સાથે લીધેલું નહિ. એક ભાઈએ જોયું અને પોતાનાં કપડાંમાંથી ગરમ બંદી કાઢીને મને પહેરાવી દીધી. પછી વાતચીત કરી, સારે ખજાર પડી કે જેમને મળવા હું અંખતો હતો તે બાપાલાલભાઈના જ એ નાના ભાઈ શ્રી. હિમતલાલ ગુપ્તા હતા. આ કુટુંબનો આવો રનેહણ્યો પરિચય

ધવાથી મને બહુ આનંદ થયો. બાપાલાલભાઈ પ્રત્યેનું આકર્ષણ વધ્યું.

દિમ્તભાઈને તે રસ્તામાંથી જ અલગ પાડીને નાશિક જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. પરંતુ બાપાલાલભાઈનું આયુ પર લગતમાં હોમાયેયું દેખાયું. થોડા દિવસોમાં ફેરીઓની નવી ટુકડી વિસાપુર આવી એમાં બાપાલાલભાઈ પોતે પણ આવી પહોંચ્યા. હતા તો જેલના લેબાસમાં, છતાં એમની અભ્યાસિતા અને ચિંતનશીલતાને પરિચય એમની મુખાકૃતિએ જ આપી દીધો. એમના પ્રત્યક્ષ પરિચયની મારી લાંબા વખતની અપેક્ષા રહી.

એ વખતના વિદ્યાર્થીઓ માટે તો જેલ એ જ વિદ્યાપીઠ હતી ત્યાં અમને દરેક વિષયના વિદ્વાન આચાર્યો મળી રહેતા. બાળીના વનરપતિશાસ્ત્રી શ્રી. ગોકુલદાસ ખાંડાઈ ત્યાં આવી ગયા હતા અને હું એમની ટુકડીમાં જોડાઈ ગયો હતો. એ પછી બાપાલાલભાઈ પણ આવ્યા. સવાર સાંજ બાજબીયાનું કામ ચાલે અને બપોરે વનરપતિશાસ્ત્રના મંથનનું અધ્યયન ચાલે. વનરપતિશાસ્ત્રનું રહસ્ય અને આયુર્વેદના તેનું મહત્ત્વ બન્ને ત્યારે સમજાયાં. બાપાલાલભાઈએ વનરપતિશાસ્ત્ર માટે કેટલો જખમર પુરુષાર્થ કર્યો હતો એનો ખ્યાલ પણ ત્યારે જ આવ્યો.

વળી બાપાલાલભાઈ તો આયુર્વેદના પણ આચાર્ય હતા. જુદી જુદી શાંકાઓ લઈને રાજ એમને પૂછવા જઈએ, ખીજાઓ પ્રશ્નો પૂછે એનો પણ લાલ મળે. ઉપરાંત એમનાં વ્યાખ્યાનો પણ ગોઠવવામાં રહેતાં. અમે બન્ને હતા તો જુદી જુદી બેરેકમાં, છતાં સુરજન તરીકેના એમને હાથે મને બરાબર મળી ગયો.

દિમ્તભાઈના અલ્પ પરિચયથી પણ એટલો ખ્યાલ તો આવેલો જ કે આ કુટુંબ આર્યસમાજના રંગે રંગાયેલું છે એ રંગ એમની વાતોમાં જણાઈ આવ્યો. બાપાલાલભાઈ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના ઉપાસક હોવા છતાં, ન્યાં ક્યાં અધઘટક કે જુદામાં ન જિતરે એવી પરંપરાગત માન્યતા દેખાય, ત્યાં એનો વિરોધ રપષ્ટપણે અને સખત સખટોમાં

કરતા. જેલમાં શાક તરીકે કુંગળી અનિવાર્ય હતી, પરંતુ ખેરાકના સાત્વિકાદિ ભેદ પાડીને કુંગળીને તામસી ગણવાની પરંપરાગત મનોદશા ધણી ફેરીઓમાં હતી. બાપાલાલભાઈએ એ માન્યતાને મૂળમાંથી ઉઘાડી દીધી. અને પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન વેદકશાસ્ત્રોમાં કુંગળીના જે ગુણો જતાંવ્યા છે તેની શાસ્ત્રીય રીતે ભેરદાર રજાઆત કરીને ધણીનાં મગજ પરનો ભાર હળવો કરી દીધો. વૈદ્યોના નાડીગાનને મહિમા પણ સમાજમાં આવી રીતે જ ધર કરી ખેંડો છે અને એ બંનેની અનેક કિંવદન્તિઓ પ્રચલિત છે. બાપાલાલભાઈએ ચરક, સુશ્રુત વગેરે સંહિતા મંથોના આધાર આપીને આયુર્વેદના નાડીગાનની અત્યંત ગૌણતા કરી નાખી. આ બધા વિચારો સંબંધમાં ફાઈને પ્રામાણિક મતભેદ હોઈ શકે છે પણ જે વસ્તુ એમના મગજમાં ન જિતરે એનો રપષ્ટ વિરોધ કરવાના અને પોતાનો અભિપ્રાય મુકનપણે રજૂ કરવાના અભાવથી ધડાયેલું એમનું બેધકક વ્યક્તિત્વ ત્યારે ભેવા મળ્યું.

પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને શાસ્ત્રોની ધરેકમાં રહ્યા હોવા છતાં, ઔદિક સ્વાતંત્ર્યથી પ્રેરાયેલા બાપાલાલભાઈ આધુનિક વિજ્ઞાનના અને સંગ્રાધનોના પણ એટલા જ અભ્યાસી રહ્યા છે. જ્યાં ક્યાં માનવસમાજને ઉપકારક એવો મૌલિક વિચાર કે પ્રયોગ દેખાયો એના પ્રત્યે તેઓ આદરપૂર્વક ખેંચાતા રહ્યા જ છે, એમના લેખો અને પુસ્તકો જુદા, એમનાં વ્યાખ્યાનો જુદા, એમના એમણે આયુર્વેદનો અને એલોપથીનો સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો, પણ બંનેને સમાન આદરથી રજૂ કર્યાં છે. છતાં આયુર્વેદ પ્રત્યેની એમની પ્રણી નિહા એમાં જિપસતી રહી છે. જુદિસ્વાતંત્ર્ય કે અભ્યાસસ્વાતંત્ર્યને કુહિત કરે એવી કોઈ મર્યાદા સ્વીકારવાથી તેઓ કામ્ય વિરુદ્ધ રહ્યા છે. એટલે જ સુદ્ધ આયુર્વેદમાં દંતાપૂર્વક માનનારા મિત્રોના ઉમ વિરોધ વહોરીને પણ તેઓ આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને આધુનિક વિજ્ઞાન અને વેદકશાસ્ત્ર જરૂર પડતાં શીખવવાની દિમાલત કરતા જ રહ્યા છે. બાપાલાલભાઈની નિર્બંધ ગાનપિપાસાએ એમને અભ્યાસક્રમ પ્રત્યે એટલા ઉદાર બનાવ્યા છે કે વિદ્યાર્થીઓની ગાનપિપાસાને અવરોધે એવો અભ્યાસક્રમ તેઓ સહી જ શકતા નથી.

વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેના પ્રેમ અને મમત્વ તો જાણે એમણે એમના વૈદ્ય ગુરુ શ્રી. અમૃતલાલભાઈ પટ્ટણી પાસેથી વારસામાં મેળવ્યાં છે. મિશ્રક્રમના વિદ્યાર્થીઓના પદ તેમજ વેતનમાં જે અવમાનના યાચ છે એ તેઓને એટલું દુઃખ જીભુ કરે છે કે એ વિદ્યાર્થીઓની જે માગણીઓ ખીન્નઓને અનુચિત લાગેલી તેના પ્રત્યે પણ બાપાલાલભાઈને જાડી સહાનુશ્રુતિ રહેતી. વિદ્યાર્થીઓના તેઓ સાથે જ 'બાપાણ' છે. એવાં જ પ્રબળ પ્રેમ અને મમત્વ સૂરતના આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય પ્રત્યે એમને છે. એ એમનું જ સર્જન છે એમ કહીએ તો પણ ખોટું નથી. પૂરી એક પચ્ચીસીથી એમણે આ મહાવિદ્યાલયને દેશમાં સર્વોત્તમ બનાવવા માટે કુશળતા અને નિષ્ઠાભર્યા પ્રયાગો કર્યા છે. આજના આ મહાવિદ્યાલય પાછળ બાપાલાલભાઈનું મોટું તપ છે.

બાપાલાલભાઈ પ્રાચીનતાના પૂજક હોવા છતાં આધુનિક વિજ્ઞાનના પ્રશંસક પણ છે. તેઓ વૈદ્યો સમક્ષ આધુનિક વૈદ્યકની સિદ્ધિઓ મુગ્ધલાવે વર્ણવતા હોય છે. એ જ ન્યારે મેડીકલ કોલેજની વ્યાખ્યાન-માળામાં વ્યાખ્યાન આપતા હોય છે ત્યારે શ્રોતાઓને આયુર્વેદની સિદ્ધિઓ અંગે મુગ્ધ કરી દે છે. આથી તેઓ આયુર્વેદ અને એલોપથી વચ્ચે, વૈદ્યોની જૂની પેઢી અને નવી પેઢી વચ્ચે, કડી રૂપ બન્યા છે અને નવી પેઢીના રાહબર પણ બન્યા છે. તેઓ ગુજરાતમાં જ નહિ, સમગ્ર ભારતમાં આયુર્વેદના અમૂલ્યોમાના એક છે. એમની સામે ગમે તેટલા ઉગ્ર મતભેદો હોય છતાં સૌ સ્વીકારશે કે તેઓ આયુર્વેદના નિષ્ઠાવાન સેવક છે. બાપાલાલભાઈ આયુર્વેદની સેવા કરતાં કરતાં પૂરા સો વર્ષ નીરોગી આયુષ્ય ભોગવેા અને આયુર્વેદના ઉત્કર્ષની એમની આકાંક્ષાઓ સિદ્ધ થાઓ એ જ અવધર્થના.

સુવાવડમાં દૂધ ખવાય ?

સુવાવડમાં દૂધ ન ખવાય એવી એક માન્યતા ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે. દૂધ વાયકું છે એટલે સુવાવડમાં ન આપવું ભ્રેષ્ઠ એમ ધણા વૈદ્યો પણ માને છે. સુવાવડમાં દૂધ ન અપાય એવો ઉદ્દેશ્ય કયાંયે શાસ્ત્રમાં નથી. દૂધ વાયકું છે એ માન્યતા જ મૂળે ખોટી છે. દૂધ, દૂધપાક, ખીર સુવાવડમાં જરૂર આપાય-આપવા ભ્રેષ્ઠ એ. સુવાવડમાં વાયકો-ગુણો ખોરાક ન આપવો ભ્રેષ્ઠ એ. રોહપ્રચૂર રિનગ્ધ ખોરાક સુવાવડીને આપવો ભ્રેષ્ઠ એ ઘી જેને ધરે તેને છૂટથી ખાવુ અથવા શીરો કે એવી ડાઁડી ઝીજ ખનારીને આપવી. જેની જઠરાગ્નિ સારી ન હોય તેને ઘી બહુ આપવું ન ભ્રેષ્ઠ એ. પહેલા પ ૭ દિવસ તો ઘીપ્રચૂર આહાર ખવાય તે ધ્રુષ્ટ છે. પરંતુ જધાને એક લાકડીથી દંડાય નહિ. જેની પ્રકૃતિ નાદુક હોય, જેને ઘી ખાવાની ટેવ ન હોય, જઠરાગ્નિ મદ હોય-તેને ઘી અથવા ઘીયુક્ત ખોરાક ન આપવો ભ્રેષ્ઠ એ. પરંતુ જેની તમિચત સારી છે, ઘી ખાઈ શકે છે તેને ઘીવાળો ખોરાક જરૂર આપવો ભ્રેષ્ઠ એ.

ઘી, દૂધ આ બંને સુવાવડીને છૂટથી આપવાં ભ્રેષ્ઠ એ. સુવાવડમાં યુગ્ગ્ગો ખોરાક ન આપવો ભ્રેષ્ઠ એ. દૂધ, ઘી, શીરો વગેરે આપવાં જ ભ્રેષ્ઠ એ.

જુવાળી સામે જૂઝનારા

ઈશ્વરલાલ ઈ. દેસાઈ

સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના આ જૂના સૈનિક, સૂરતના બહેરશવનમાં તેમજ પત્રકારત્વમાં અગ્રગણ્ય ગિરાજતા રહ્યા છે. સૂરતને સર્વમંદિર-સૂરત સોનાની મૂરતના-તેઓ સંપાદક છે.

ઉચ્ચ સ્થાને માટે સર્વથા પાત્ર, છતાં એવાં સ્થાનાંથી વંચિત રહેલા, અને તેને માટે ઝંખના ન કરનારા શ્રી. બાપાલાલભાઈના જીવનનું પ્રાણતત્ત્વ જ એ છે કે તેઓ ગતાતુગતિક જીવ નથી, અન્યાય ને અસત્ય સામે જૂઝનારા છે, અને તેથી તેઓ અન્યતઃશત્રુ નથી, પણ સારી સંખ્યામાં તેમના વિરોધીઓ પણ છે-અને આ મુગમાં આવા માણસો માટે જીવંત સ્થાને ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. ઉપરથી જોનારાને શાંત ને ગંભીર લાગતા થો. બાપાલાલભાઈના દૈયામાં ભારેથી અગ્નિ ભજૂકતો રહ્યો છે. સામાન્ય રીતે એ બહુ ઓછાઓલા છે, પણ પરિચિતો વચ્ચે એમનું ટેથું ખૂલે છે, ત્યારે એમને પ્રુપચક્રોપ જોવા જેવો હોય છે, આજની દાકતરી પદ્ધતિ સામે-દાકતરો સામે નહીં-એમને મળજૂત વાધો છે અને લેખો કે ભાષણો દ્વારા તે વ્યક્ત કરવાની એમનામાં હિંમત છે. પ્રચંડ જુવાળોની સામે થવા જેવી આ પ્રવૃત્તિ લાગે, પણ જ્યાં એમને ધર્મ જણાય છે, અને આયુર્વેદના કલ્યાણને માટે, એ પ્રવૃત્તિ એમણે સતત કરી છે. મિત્ર આયુર્વેદ માટેની એમની લડત યાદગાર રહે એવી છે. પરિણામે દાકતરોની દુનિયા એમનાથી મિલાક રહે, અને પ્રધાનો એમની તરફ તીરછી નજરે જુએ તો એમાં કંઈ નવાઈ નથી. પણ જે સત્ય માન્યું તે માટે જૂઝતું અને અન્યાય માન્યો તેનો સામનો કરવો એ વાત એમના લોહીમાં છે એટલે વિરોધની

પરવા ક્યાં વિના ને નિષ્ફળતા મળવાની પૂરી મંભાવના છતાં, તેઓ આવા પ્રશ્નો અંગે જિદ્દી ગણાઈ જવાના લાયક છતાં, પોતાની વાત પકડી રાખે છે.

અને આવી વ્યક્તિ યુગ ને મવાલીઓને કેમ જ સંખિ? પરદેશી સત્તા એને કેમ ન કંડે? હાંસોટમાં યુગ ને મવાલીઓનો ભનનના ભેખમે એમણે સાગનો કર્યાનું ધણા ઓછા બન્યું હશે. એ તો છે પુરાણીની મંડળીના એક સભ્ય-એમાંથી કોઈ વ્યાયામની પાછળ ભેખ લઈને જોઈ, કોઈ અમેરિકાની જિંચી હિંમોઓ છતાં બળદનાં પૂછડાં આમળતાં આમળતાં ખેતીવાડી ક્ષેત્રે નવતર પ્રયોગ કરતા રહ્યા, કોઈ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે જિંડા જિતરી જીવન અને જગતનાં અગાધ રહસ્યો શોધી રહ્યા. પણ એ બધા શ્રી. છોડુભાઈ પુરાણીની કરીતોડ તાલીમ પામેલા હતો. કુચરો ચડવા, નદીઓ તરી જવી, જંગલો ખૂંદવા, માઈલોની રોડ કરવી ને અખાડા ખેલવા એ બધી તાલીમ ભાવિનાં ભાથાં લેખે એમણે મેળવી હતી. શ્રી. બાપાલાલભાઈને ભાગે આયુર્વેદના કાયાકલ્પને પ્રયોગ આપ્યો અને ગુરુપરંપરાની પ્રણાલિમાં એઓ એ ક્ષેત્રે તૈયાર થયા.

પણ આ બધા નવચોદિયા જુવાનોની તાલીમ પાછળનો મુખ્ય હેતુ શરીર અને મનને મજબૂત

બનાવી દેશને મુક્ત કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે અખી જવાનો હતા. શ્રી. બાપાલાલભાઈ એક કટ્ટર કોંગ્રેસી છે. ચૂરત ખાદીધારી છે અને પરદેશી સત્તાની નાગચૂડનો ભોગ બનેલા, આઝાદીના એક લડાઈયા છે. એ આજના કેટલા કોંગ્રેસીઓ પશુ જાણતા હશે ?

નાશિક જેલમાં મને એમનો પહેલો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો. ૧૯૪૨ની લડત અંગે અમે ગદા ત્યાં અટકાયતમાં હતા. શુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનું જાણે નવનીત ત્યાં એકકું 'યથુ' હતું. આજના મુર્ખ ને શુજરાતના પ્રધાને ને મોટા મોટા રાજકીય આગેવાનોથી જેલ ભરેલી હતી. શ્રી. બાપાલાલભાઈ અમે જેને કાઉન્સિલ રૂટી કહેતા, તેને ખીજે છેડે આવેલી ઓરડીમાં રહેતા હતા. ત્યાં અમે પહેલાંની ધબ્બી જેણે કરતા સુખી હતા ને ઈર્ષક અંગે સ્વતંત્ર પણુ હતા. શ્રી. બાપાલાલભાઈની વાચન-લેખન પ્રવૃત્તિ નિરંતર આવે છે તે ત્યાં પશુ આસતી અને સાથે દવા ને સલાહનું કામ પશુ આહનું. આયુર્વેદ વિશે તેમણે ત્યાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાનું પશુ રમરમુ છે. એ પછી તો તેઓ સરત આખ્યા અને આયુર્વેદિક કોલેજ ને હોરિપટલની વિશાળ પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાઈ ગયા એટલે

અમારો પરિચય દૃઢ થયો. આ પ્રવૃત્તિમાં એમણે આત્મા રેડ્યો અને એની સફળતામાં એમનો દિરસો નાનોમુનો નથી.

એ સાથે જ એમની લેખનપ્રવૃત્તિ પશુ વિપુલ રહી છે અને આયુર્વેદને ક્ષેત્રે એમણે ઉત્તમ મંથો આપણને આપ્યા છે. સંસ્કૃત અને રજરાની સાહિત્યને એમનો અભ્યાસ જોડા છે અને એમના પરમ મિત્ર શ્રી. અંબાલાલ પુરાણીને કારણે અધ્યાત્મ ક્ષેત્ર પશુ એમણે ખેડ્યું છે. એક અમળી આયુર્વેદ નિષ્ણાત તરીકે તેઓ શુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમ કાગે છે કે 'એમની શક્તિને પ્રકટ કરવા માટે નોર્થએ એવા સંભોગે એમને નથી મળ્યા, નહીં તો તેઓ હજી ઘણું વધારે અર્પણ કરી શકે એમ છે. આપણા દેશમાં તો જેને જીવનને મધ્યાકાળ કહેવામાં આવે એ કાળમાંથી તેઓ પસાર થઈ રહ્યા છે. એ સંધ્યાકાળે એમની પ્રતિક્ષા ને શક્તિ હજી વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રકટે અને પરમાત્મા એમને તંદુરસ્તી ને હીધાયુ આપે એવી પ્રાર્થના એમની ધૃષ્ટિપૂર્તિના આ પ્રસંગે કરીને હું' વિરમીશ.

ભાંગરાના ગુણો

ભાંગરાનો સ્વરસ જ વાપરવા દિતાવદ્ છે. બાળકોના યકૃત કાર્કિન્ચમાં ભાંગરાનો સ્વરસ આપી જેવા જેવો છે. ભાંગરા કલેજની ક્રિયાને સુધારનાર છે. કલેજના દરદીઓને ભાંગરાનો રસ રોજ પીવા જેવો છે. એનાથી પિત્તનો સ્ત્રાવ કીક થાય છે. યકૃત, આમાશય અને પકવાશય-ત્રણેની ક્રિયાઓને સુધારે તે દ્રવ્ય રસાયન જ ગણાય. મોટે ભાગે રોગો યકૃત બગડવાથી જ થાય છે અને યકૃતની ક્રિયા બગડતાં અંગ-ગૌરવ, અપચો, ગેસ, મથિવા, શિરશ્ચ, ચામડીના અને રક્તના વિકારો-આયુર્વેદના મત પ્રમાણે બધા ગામના જ વિકારો થાય છે. આયુર્વેદે જે દ્રવ્યોને રસાયન ગણ્યા છે તેની પાછળ શરીરના પ્રત્યેક અવયવોની ક્રિયાઓને સુધારવાનો ગુણ પશુ લક્ષમાં લેવાય છે જ.

ભાંગરા તાબે જ વાપરવા નોર્થએ, એવું ચૂર્ણ ગુણુ નથી કરવો. ભાંગરાનો આસવ સારો બને છે. એ વાપરવા જેવો છે.

દાકતરોમાં લાગ્યે જ નેવા મળે એવું જીવનને નેવાનું તટગ્થપણું અને અભ્યાસપરાયણતા, આ ગૃહગ્રંથને નિશ્ચિત મ્થાને મૂકી આપે છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓના ગ્વાર્થ અંગેના રિપોર્ટો ગુજરાતીઓની આખો ઉધાટી આપે છે તે તેમનાં શ્રમ અને દીર્ઘદષ્ટિનું ફળ છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈ સાથેના મારો પરિચય ત્રીસેક વર્ષ જૂનો તો હશે જ. સરઆતમાં હું એમનાં લખાણોથી આકર્ષાયેલો. ઘણું કરીને “ધરમશુ વૈદક”ની પ્રથમ આવૃત્તિ બહાર પડી ત્યારે એમાં “નાડીનું ધર્તીગ” એવું મથાણું આપીને એમણે લખેલું કે લોકો માને છે એવી “નાડી પરીક્ષા” આયુર્વેદમાં નથી, ને એવા નાડીવૈદો પણ હોતા નથી. વળી એ જ પુસ્તકમાં એમણે લખેલું કે મેલેરીઆ માટે કવીનીન જેવું અસરકારક ઔષધ આયુર્વેદમાં નથી. એમની આ ગુણમાહક દષ્ટિ અને આયુર્વેદની વિવેકયુક્ત ભક્તિથી હું પ્રભાવિત થયેલો અને આકર્ષાયેલો.

પછી તો એમનાં લખાણો હાથમાં આવે ત્યારે હું અવશ્ય વાંચતો. જેમ જેમ એમનાં લખાણો વાંચતા ગયો તેમ તેમ એમની બહુશ્રુતતા અને હંસદષ્ટિથી હું વધુ ને વધુ આકર્ષાયો. આયુર્વેદના તો એ ઉપાસક હતા જ, પરંતુ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાહિત્ય, એલોપથી, અને મુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી પુસ્તકોથી પણ એ સારી રીતે માહિતગાર હતા.

વચમાં એક વાર મારે એમની સલાહ લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે જાણવા મળ્યું કે. મુંબઈથી પ્રસિદ્ધ યતા “મેડિકલ જુલેટીન” (હાલ બંધ થઈ ગયું છે)માં આવતા મારા લેખો તેઓ પણ વાંચતા હતા.

આમ અમારો પરોક્ષ પરિચય લાંબા કાળ સુધી રહ્યો. પછી પહેલવહેલા અમે ક્યારે મળ્યા તે પાદ નથી, પરંતુ અમદાવાદની બી. જે. મેડિકલ કોલેજમાં એમની એક વ્યાખ્યાનમાળા યોજાઈ હતી ત્યારે એમને સાંભળવાનો મોકો મળ્યો. આ વખતે, એમની માનસશુદ્ધિ અંગે જે જે અપેક્ષાઓ મેં સેવી હતી તે બધી પૂરી પડતી અનુભવી અને એમના તરફના સહલાવમાં એર વૃદ્ધિ થઈ. આ વ્યાખ્યાનો હવે તો પુસ્તકરૂપે ઉપલબ્ધ છે, અને હરકોઈ વ્યક્તિ મારા કથનને પોતાની કસોટીએ કસી શકે છે. આ વ્યાખ્યાનો માટે શ્રી. બાપાલાલભાઈને તો ધન્યવાદ ધટે જ છે, પરંતુ તે વખતના મેડિકલ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ડૉ. બર્વેને પણ ધન્યવાદ આપવા નેઈએ. સરકારી મેડિકલ કોલેજમાં આયુર્વેદના લઘુપ્રતિષ્ઠ વિદ્વાનને વ્યાખ્યાનો આપવા આમંત્રણ મળે એવા પ્રસંગ લાગ્યે જ નેવામાં આવે છે.

આ પછી તો નાગર આયુર્વેદિક કોલેજમાં મારે જવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે, શ્રી બાપાલાલભાઈ યુનિવર્સિટીમાં આવે ત્યારે, એમ અનેક પ્રસંગો દ્વારા અમારી ગૈત્રી પરિપુષ્ટ થતી ગઈ. મિત્રગારતી શરૂ થયું ત્યારથી એમાં આવતાં શ્રી. બાપાલાલભાઈનાં લખાણો હું વાંચતો રહ્યો છું.

આયુર્વેદ માટેની એમની નિષ્ઠા, આયુર્વેદની ગ્લાન-સમૃદ્ધિને વિસ્તારવાની એમની તમન્ના-દર્શ, આડંબર, અને સરતી લેણક્રિયાતા પ્રત્યેની એમની કૃષ્ણા—આ બધા ગુણો કોઈપણ વાચકને સુખ કરે એવા છે.

શુદ્ધ આયુર્વેદની ચળવળ શરૂ થઈ ત્યારે ઘડીસર મને પણ એમ લાગેલું કે આ એક ધટ્ટ પ્રતિ છે, અને એ માગે જ આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર શક્ય છે. પરંતુ જેમ જેમ બાપાલાલભાઈની દલીલો વાંચતો ગયો તેમ તેમ એમના દષ્ટિબિંદુની ચચાર્થતા મારે ગળે ઊતરતી ગઈ, અને પ્રતીતિ થતી ગઈ કે “શુદ્ધ આયુર્વેદ”ની હિમાચતમાં દીર્ઘ દષ્ટિ નથી. બાપના કૃવામાં રૂપી મરતુ ન હોય તો અદ્યતન વિજ્ઞાન સાથે આયુર્વેદ હાય મિલાવવા જ પડશે. આમ હાય મિલાવ્યા છતાં, પોતાનું વ્યક્તિત્વ આયુર્વેદ ન સુમાવે અને પોતાની વિશિષ્ટતાને જાળવી રાખે, એમાં જ એનું શ્રેય છે અને કસોટી છે. આયુર્વેદના સાચા ઉપાસકોની પણ આ જ કસોટી છે. આપણે આશા રાખીએ કે શુભરાતનો વૈદ્ય સમાજ બાપાલાલભાઈનું દષ્ટિબિંદુ સમજશે અને અપનાવશે.

આવા સંનિષ્ઠ વિદ્વાનની ધટ્ટિપૂર્તિ જીજ્ઞાસુ છે એ માત્ર નાગર આયુર્વેદ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ કે આયુર્વેદના ઉપાસકો માટે જ નહિ પરંતુ શુભરાતની સંસ્કૃતિ અને ગ્લાનસમૃદ્ધિના પ્રત્યેક ચાહક માટે આનંદ અને ગૌરવનો વિષય છે. એક શુરુ તરીકે બાપાલાલભાઈની કારકિર્દી કેવી છે તેનો મને પોતાને કંઈ જ અનુભવ નથી. પરંતુ આ ધટ્ટિપૂર્તિમાં એમના જૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓએ જે ઉદાર હાથે ફાળો આપ્યો છે તે જોઈ સાનંદાશ્વર્ષ અનુભવાય છે. હું વિચાર કરું છું કે મૈટ્રિકલ કોલેજના મારા કોઈ પ્રાધ્યાપકની ધટ્ટિપૂર્તિ જીજ્ઞાસવાની હોય તો હું અડીસો રૂપીઆ આપું? મારું અંતર કહે છે કે જરૂર ન આપું? એટલું જ નહિ, ધટ્ટિપૂર્તિ જીજ્ઞાસવા યોગ્ય કોઈ શિક્ષક (એકાદ અપવાદ સિવાય) મારા વખતમાં હોય એવું પણ અત્યારે તો દેખાતું નથી. આ રીતે વિચાર કરતાં થી, બાપાલાલભાઈ તથા એમના વિદ્યાર્થીઓ અને ધન્યવાદ આપવાનું દિલ ધઈ જાય છે. પરમાત્મા બાપાલાલભાઈને, એમની સંસ્થાને, તથા એમના વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ કરો એ જ પ્રાર્થના.

ભગવાનની ચક્કી

માણસ ધારે છે કંઈને ભગવાનનું ધાધું ચાપ છે કંઈ. વિશ્વના આયોજનમાં સુદો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, એની કોઈથી ના પાડી શકાય એમ નથી. જૂનાં મૂલ્યાંકનો બદલવામાં પણ સુદો ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. મિલ્ટને યોગ્ય જ કહ્યું છે કે

*The wheels of God grind slowly
Though it grinds exceedingly small*

ભગવાનની ચક્કી ભારે ઓછું દળતી હશે પરંતુ એટલું દળ છે તેટલું ખરાબર દળ છે. ભગવાન સૃષ્ટિને કેવા ઘાટ ઘસવા માગે છે તે સમજવાની અમારા જેવામાં તો શકિત નથી જ; અને અમારું આર્થ હૃદય તો એમ માને છે કે મનુષ્યો ભારે ને ગમે તેમ કહે ને કરે, છેવટે ચાપ છે તો ભગવાનની ધટ્ટા સુજળતું જ. ભગવાન ભારતને પણ તાની કુએ તો નવાઈ નહીં.

મુરુખીશ્રી. બાપાલાલભાઈ

ડૉ. શિવપ્રસાદ કુ. ત્રિવેદી
L. C. P. S.

દાકતરોને શુજરાતીમાં લખતાં ફાવતું નથી હોતું. ગ્વાન્ય અંગેનું અંગેજી લખાણ કેટલા શુજરાતીઓ વાંચી શકે? ડૉ. શિવપ્રસાદભાઈમાં શુજરાતી લખવાની મુંઢ ફાવટ આવી ગઈ છે. ‘કુમાર’માં આરોગ્યને લગતા અને ‘કાયાની કરામત’ જેવા તેમના લેખો આપુ આપ્યા જ કરે છે અને પુસ્તકાકારે પણ પ્રગટ થતા રહ્યા છે. શુજરાતી પ્રભુ ખૂબ જ પ્રેમથી તેમના પુસ્તકો વાંચે છે.

મારે મુરુખીશ્રી બાપાલાલભાઈના અક્ષરદેહની ઝોળખ વરસોજની છે. યાદ છે કે દાકતરી અભ્યાસનાં વરસો દરમિયાન ‘પ્રસ્થાન’માં સૌ પ્રથમ તેમનો ‘દુઃખત્રિવેક’નો લેખ વાંચ્યો, પછી ‘ત્રણ ઝોળાઓ’ વાંચી. આમાં પ્રદર્શિત થયેલું ‘જિંદગીનું તત્ત્વજ્ઞાન ખૂબ પસંદ પડ્યું’ અને ત્યારથી તેમના સાહિત્ય પ્રત્યે લાક્ષિકાવ પેદા થયો. આ પછી તો તેમનું સાહિત્ય ઘણું વાંચ્યું છે. હજુ ઘણું વાંચવાનું બાકી છે.

બાપાલાલભાઈની સમૃદ્ધ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં એમના વિશાળ વાચન અને બહુશ્રુતતાનો સ્પષ્ટ પડે છે. એમના પદ્યાની ઉપાસનાના ફળનું એમણે સાહિત્ય-પ્રદર્શમાં નૈવેદ્ય ધર્યું છે. એમાં વૈદ્યક અને વૈદ્યકોતર લખાણોનું વૈવિધ્ય અને વિસ્તાર છે એમાં વિષયની સર્વાંગીણ શીમાસાને, વિષયને સંગીન બનાવવા વૈજ્ઞાનિક વિધાનોનાં, વ્યવગ્રિયત યોજના અને રુચિનાં વાચકને દર્શન થાય છે. વાચકને તેઓ આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પાસે દેવી બન્ય છે. એમાંના શ્રેષ્ઠ વિચારરત્નો સાથે આધુનિક વિચાર-પ્રવાહોનો સમન્વય સાધી ચિંતનસમૃદ્ધ સાહિત્યકૃતિનું નિર્માણ કરે છે.

Books which have influenced me
અંગે મારે લખવાનું હોય તો મારે મુરુખીનું ત્રણ સ્વીકારવાનું છે. એમનાં પુસ્તકોમાં ચરક સ્ત્રુત આદિ પ્રાચીન આયુર્વેદશાસ્ત્રોનાં ટાંચણો અને ઉદ્દેશો વાંચીને જ હું એ મૂળ પુસ્તકો વાંચવા પ્રેરાયો છું. વળી લેખકની પ્રતિભાને પિછાની તેને ગિરદાવવાની ઉદારતા પણ તેઓ ધરાવે છે. જ્ઞાનેષુ વાચકોને ‘ધ્યાનમાં રાખી ‘કુમાર’ માસિકમાં મેં જ્યારે ‘કાયાની કરામત’ નામની લેખમાળા શરૂ કરી ત્યારે તેઓએ સામેથી આવી ‘અણુપણુ પથ પર વિજયી પ્રસ્થાન’ તરીકે તેને આવકારી. શુજરાતભરના વૈદ્ય-દાકતરોમાંથી આવી પીઠ થાળકનાર તેઓ સર્વપ્રથમ અને અઘણિ એકાકી જ છે.

બાપાલાલભાઈ એકલબની લક્ષિતી અને સમૃદ્ધતા ગાંભીર્યથી સાહિત્યરસેવા કરી રહ્યા છે આથી આયુર્વેદની દવા ઊભી કરવામાં તેમનો વિરલ ફાળો છે. એમણે વૈદકના જ્ઞાનને માત્ર અર્થપ્રાપ્તિનું સાધન નથી બનાવ્યું પણ લોકો પાસે રોગોથી બચે તેનું દિવધારી ‘ધરમથુ વૈદક’ એને ‘દિનચર્યા’નાં પુસ્તકો દ્વારા વૈદકજ્ઞાનનું વિતરણ કર્યું છે. પહેલા પુસ્તકમાં લોકોને દવાઓની અતિશયતાથી ચેતરી, વૈદ્યોના નાશીના

પતિંગના ઢોંગ ઉપર બેધક પ્રહાર મથાન્યા છે. ‘આપણો ખોરાક’ અને ‘ખોરાકનાં તત્ત્વો’નાં પુસ્તકોમાં આહારના જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાને બદલે આપણા વિવિધ ખાદ્યપેય પદાર્થોની ઉપયોગિતા અને છબેટતા, સારા અને નરસાપણાની છબાવટ કરી વાચકને આરોગ્ય જાળવવાની દિશા સૂઝાડી છે. અરે, અત્યારનાં મોંઘાં બનેલાં અને રોજિંદા ખાદ્ય તરીકે જૂલાઈ જવા આવેલાં દૂધ દહીં છાશ અને ઘીનું આપણી આહાર આયોજનામાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠાપન થવા કાળે એવી તો પ્રજાળ વાણી વહેવડાવી છે કે એમાં આપણને લોકહિતચિંતકના હુસ્સાના નિર્ભજ દર્શન થાય છે.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં બાપાલાલભાઈને પ્રણાલીગત વાડાના બંધન નડ્યાં નથી. તેઓ વિદ્યાની ઉપાસનામાં માને છે. મહર્ષિ સુસુતના કથન અનુસાર સારું વિજ્ઞ જ્ઞાનના લંડારૂપ સ્વીકારી એમણે પશ્ચિમી વૈદક વિદ્યાથી પોતાનું આયુર્વેદનું જ્ઞાન પરિપુટ કર્યું છે. નવું જ્ઞાન અપનાવી આત્મસાત કરવામાં તેઓ માને છે. આ વિચારસરણીના કારણે જ એઓશ્રી મિશ્ર આયુર્વેદ અભ્યાસક્રમના પ્રખર દિગ્ગમ્ય રહ્યા છે. તેમનું કહેવું છે, “આયુર્વેદમાં નવું જ્ઞાન આવવું જોઈએ. તેને સંસ્કારવો જોઈએ. પણ તે આયુર્વેદના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને અનુરૂપ હોવું જોઈએ.” જો કે અત્યારે આયુર્વેદ અને એવોપથીના સમન્વયની વાતો વહેતી થઈ છે. આયુર્વેદમાં પારંગત બની ભલે કોઈ યાનેપ્ત પરદેશના વિક્સેલા વૈદક વિજ્ઞાનથી માહિતગાર બને પણ તે તેનો હાથો તે ના જ બને એવું આપણે ઇચ્છીએ છીએ. આયુર્વેદમાં વિચારક્રાન્તિની આવશ્યકતા છે; આચારક્રાન્તિની નહિ.

બાપાલાલભાઈએ વૈદક વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનેતર વિષયોના લખાણથી શુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવી છે. ‘લિપગહારતી’ દ્વારા શુજરાતના સામાજિક જીવનમાં તેઓ સારો ફાળો આપી રહ્યા છે. તેમની લેખિનીમાં

પ્રાસાદિકતા તેમજ રોચકતા છે. તેમની સાહિત્યોચ્ચિન ટીલીથી શુજરાત પરિચિત હોવા છતાંય તેમના સાહિત્યની વિવેચના કે એનો અછડતો ઉદ્દેશ્ય થયો મેં જોયો કે જાણ્યો નથી. ‘શુજરાત સમાચાર’ દૈનિકના ‘સાહિત્ય અને સંસ્કાર’ વિભાગમાં શ્રી. સન્ધ્યાચીના “સાહિત્યમાં ‘ઝોકટરો’નું અર્પણ” નામના લેખમાં નવીન વૈદ-દાકતર લેખકોની નામાવલિ વાંચવો મળ્યા. પણ બાપાલાલભાઈને નામોદ્દેશ્ય સુદર્શત પણ ન હતો ! આમ કેમ હશે ? સમજાય છે કે સાક્ષરો લલિત વાઙ્મયને જ સાહિત્યમાં સ્વીકારે છે, બીજા પ્રકારના સાહિત્યને નહિ.

વૈદક અને ઇતર વિષયોને શુજરાતી ભાષામાં અર્જનારની સાહિત્યસેવા આપણે કેમ ભૂલી શકીએ ? સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન બન્ને જીવનસરિતાનાં ઉપકૂસો છે. આમાંના એક વગર આપણું જીવન એકાંગી રહી જાય. વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ જીવનના બાહ્યતત્ત્વ ઉપર નિર્જર છે; ન્યારે સાહિત્ય માનવતાને પ્રચાર કરે છે. સાહિત્યમાં સંવેદનશીલના અપેક્ષિત છે ન્યારે વિજ્ઞાન અનુભૂતિના સીમાપ્રાનું અતિક્રમણ કરે છે. સાહિત્યમાં સૌંદર્યપૂર્ણ ભાવનાત્મક અભિવ્યક્તિ છે તો વિજ્ઞાનમાં સંવેદનીય ભાવનાહીન જુદિવાદી યથાર્થતાનાં દર્શન થાય છે. સાહિત્ય આપણી દૃષ્ટિને વ્યાપક બનાવે છે, વિજ્ઞાન આપણી પ્રગતિમાં સહાયક નિવડે છે. વિજ્ઞાનની અવહેલના કરનાર સાહિત્ય કે સાહિત્યકાર પ્રગતિશીલ હોઈ શકે ખરે ?

બાપાલાલભાઈ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના પ્રાચાર્યપદે હોઈ તેમની વિદ્યોપાસના અખંડિત રહી છે. વળી તેઓ પેદોની જીમતી પેઢીના સંસ્કારધૂરિણ પણ છે. વિદ્યાપીઠ સમા એ સારસ્વતની પશ્ચિમૂર્તિ સમારંભ પ્રસંગે એટલી જ અબધના કે એમની, માતા સરસ્વતિની ઉપાસના અને લલિત અધિકાધિક બનો અને એમની લેખિની દ્વારા શુજરાતી સાહિત્ય વધુ સમૃદ્ધ બને.

કાન્તિકાર બાપાલાલભાઈ

રસિકલાલ ધંધ

ગુજરાતનું આધુર્વેદીય ક્ષેત્ર આ યોદ્ધાએ વગર યુદ્ધે આજે સર કરી દીધું છે. અંગ્રેજ કવિના શબ્દોમાં કહેવું હોય તો “He came, saw, and conquered”-તે આવ્યો, જોયું અને જીતી ગયો. વિચારસરણીમાં બે જગ્યા બે છેડે લાવે બેઠા હોય, પણ લોહીની સગાઈએ તેઓ એક છે.

બાપાલાલભાઈમાં આર્થિકની ઉપાસના અને વર્તન માટે જિદ્દાસા જે હતી તે કોઈ જ તત્વોએ જમીનદારીને ફગાવી દીધી અને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અપલાવ્યું તે ખરેખર તેમના જીવનની ક્રાંતિનો એક ભાગ છે.

ત્યાર બાદ વતનના મોહ અને લાલચ છોડી ઝાડેધર, લક્ષ્ય, હાસિદ અને સુરતના ભૂચુ અધિના ક્ષેત્રમાં બાપાની જિદ્દગી અનેક સંદેશો વેઠી ગાળી. તે તેમની સંસ્કૃતિ માટે વેઠવાની બીજી ક્રાંતિ કહેવાય.

હાસિદમાં પુસ્તકાલય, વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ, હિંદુ અને હિંદુત્વની રક્ષા વગેરે સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં આત્મબોગ અને તિતિક્ષાન્તપ એ તેમના જીવનની નીજ ક્રાંતિ છે.

હાન્ડક્રન અને કોલેજ કેળવણીમાં તેમનો સહારો અને પ્રેરણા મારાથી જુલાય તેમ નથી જ.

સાદુ જીવન અને જીંદગી વિચાર માટે તેઓ જીવ્યા છે.

આધુર્વેદ બાબતમાં તેમની સહૃદયતા ખરી પરંતુ તેમને શશિમના મોહો અવગે પાટે ચઢાવી દીધા છે અવળા પાટાસા પણ તેમની Sincerity તો કમન કરવી જ પડે.

ભગવાન તેમને દીર્ઘાયુષ્ય આપે અને દેશભક્તિ માટે જે જોઈએ વગેરે લાવનાપૂર્વક વેઠી અને ભારતીયતા અને લોકકલ્યાણને માર્ગ અપનાવ્યો તે માટે તેમની પૂર્તિમાં મારો પણ અતરનો હિમળયો છે

સળેખમનો ઉપાય

સળેખમ વખતે મરી મોમાં રાખી મૂકવા અને જ્યાં સુધી એ ઝોગળી ન જાય ત્યાં સુધી રાખ્યા કરવા.

અથવા

રોજ સૂઈ અને સિંધવ સમાન લાગે લઈ, ગરમ પાણી સાથે પીવું

અથવા

વર્ષમાન પિપ્પલીનો પ્રયોગ રોજ કરવો. આજે ૩, કાને ૬, ૮, ૧૨ એમ પીપર ૩ રોજ વધારતા જઈ મધમાં ચાટી જવી

કાશ્યપ

મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈ-થોડાંક સ્મરણો

પ્રા. ઉશનસ્

કવિત્વમ્ ઉચના કવિઃ । શીતાશાખ્યા આવા કવિ થવા મળતા પ્રા. નટવરલાલ પંચા
વલસાડની વિનયન દોલેજીમાં ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક છે. તેમના કાવ્યના ત્રણેક ગ્રંથો
પહાર પડ્યા છે.

એવું કંઈક યાદ છે કે છેક મારા હાઈસ્કૂલના
અભ્યાસકાળમાં મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈનું નામ
અમારા કુટુંબમાં અવારનવાર સંભળાતું. વડોદરા
રાજ્યનું સાવલી ગામ, મારું વતન. તેની માધ્યમિક
શાળામાં હું લખતો ત્યાં મારા કેટલાક સહાધ્યાયી
મિત્રોને મુખે પણ એમનું નામ સંભળાતું.
શ્રી. બાપાલાલભાઈ એમના સગામા હતા;
મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈ મળ સજીસોલી પંચમહાલના
ને પંચમહાલમાં મારું મોસાળ, ને સાવલીમાં એમનું
પણ સર્થવહાલું એટલે પ્રથમથી જ મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈ
તરફ એક જાતની નિકટતા જન્મીઃ આ નિકટતા
પછીથી તે અચુક જાતની આત્મીયતામાં
પણ પરિણમી.

મુ. શ્રી. બાપાલાલ તે દિવસોમાં ‘પ્રચ્ચાન’માં
નિયમિત લખતા. આનંદશંકરના ‘વસન્ત’ પછી
૨૬. રામાનારાયણ પાંડકરના તંત્રીપટે ચાલતું ‘પ્રચ્ચાન’
એક વિદ્વાન-અન્ય ને પ્રતિષ્ઠિત માસિક ગણાતું.
‘પ્રચ્ચાન’ અમે નિયમિત વાંચતા; તે વખતની એમની
નિયમિત ચાલતી લેખમાળાએ વાચકવર્ગમાં સારું
એવું આકર્ષણ જમાવ્યું હતું. એમના ‘દિનચયા’ ને
એવાં બીજાં વૈદ્યક લખાણ અમારા મિત્રમંડળમાં
ને કુટુંબમંડળમાં રસપૂર્વક વચ્ચાતા, ચર્ચાતાં. કેઈ
એક રોગ ઉપર કે કેઈ આદ્ય-અખાદ્ય, પથ્ય-અપથ્ય

ચીજના ઉપયોગ ઉપર શ્રી. બાપાલાલભાઈનું મંતવ્ય
અમારે મન ધ્રુવવાડક હતું. એ જાણે એ મુદ્દા પરનો
અંતિમ ચુકાદો હતો, એ શ્રદ્ધાથી અમે કેટલાક મિત્રો
એમની વૈદ્યક સલાહોને અમલમાં પણ મૂકતા.
‘ધરગથ્યુ વૈદક’ અમે રસપૂર્વક વાંચી ગયા હતા.
ગૂજરાતના એક આગેવાન વૈદ્ય તરીકે એ, એ
જમાનામાં પ્રતિષ્ઠિત હતા. એમના તરફ અમારું
માન વધતું જતું હતું.

એમણે ‘પ્રચ્ચાન’માં ‘કાલિદાસની વનરપતિ’ તથા
‘રામાયણમાં વનરપતિ’ જેવી ઉપયોગી ને રસિક
તેમજ શાકિત્યપૂર્ણ લેખમાળા શરૂ કરી હતી; અમે
થોડાક મિત્રો આ લેખમાળાને રસપૂર્વક વાંચતા. એ
જમાનો, મારા દોલેજીકાળ. કાલિદાસનું અને સંસ્કૃત
સાહિત્યનું મને હારે આકર્ષણ હતું. વાદ્યોગિક અને
કાલિદાસને વનરપતિની દષ્ટિએ-વૈદ્યક દષ્ટિએ
જોનાર આ રસિક સંસ્કૃતય પાંડિત વૈદ્યાજ તરફ
અમારું આકર્ષણ એકદમ જ વધી ગયું; જે આજ પણ
એવું જ એકધારું ચાલુ રહ્યું છે.

આ નર્ચા મુખ્ય પુસ્તકોમાં આકર્ષણમાં એક
બીજી જ અંગત વિગત ઉમેરાર્હ. ડું ઇ. સ. ૧૯૪૭માં
નવસારીની ગાડો દોલેજીમાં અધ્યાપક તરીકે નિમણો;
ને નવસારીમાં મારી પત્નીને સરદોવાળા વાતાવરણમાં

ખાંસીનું દર્દ લાગ્યું પડ્યું. ઘણી દવા કરતાં છતાં જ્યારે એ ન જ મટ્યું ત્યારે મારી નજર કુદરતી રીતે જ સૂરતમાં વસવાટ કરતા સુ. શ્રી. આપાલાલભાઈ તરફ ગઈ. સૂરતમાં સુ. શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીની તથા લાઈશ્રી જ્યોત્વત પાઠકની પણ એ દવા કરતા. હું પણ કવિતા લખતો એટલે આપાલાલભાઈને એ રીતે પણ થોડો પરિચિત ખરો. મેં મારી પત્નીની દવા સુ. શ્રી. આપાલાલભાઈ પાસે કરાવી. એક વૈદ્યરાજ તરીકે એ મારો પ્રથમ સંપર્ક. એ ગંપઈમાં મને તે પૂરા સમભાવી ને માનવતાપૂર્ણ દષ્ટિવાળા ધીર સભજનરૂપે દેખાયા. પૂરો સમય લઈ, પૂરી ગંભીરતા ને ધીરજથી તે રોગનું નિદાન કરે છે, ને દર્દીને થોડું દર્દ તો એ સમભાવમાં જ શમી જવું લાગે છે; કહેવાની જગર નથી કે મારી પત્નીની હઠીલી ખાંસી સુ. શ્રી. આપાલાલભાઈની દવા ને સારવારથી મટી ગઈ હતી.

૧૯૫૭માં હું નવસારી છોડી વલસાડની કોલેજમાં બેઠા. હું અનુરનાતક ગુજરાતીના વર્ગો લેવા સૂરત જતો હતો; એવા રવિવારનાં ને ખીજાં સાહિત્યકીય સંમેલનોમાં પછી અને અચૂક મળી જતા; પણ વિધિની ઠેવી વિચિત્રતા છે! કિશોરઅવસ્થામાં જે પુરુષ તરફ, એક રસિકપૂર્ણ વૈદ્યરાજની હેસિયતમાં એક મુગ્ધભાવપૂર્ણ લક્ષિત હતી, તેની કાને ખજર હતી કે એ જ ભદ્રપુર પાસે એક દિવસ મારે જ દર્દીના રૂપમાં જવું પડ્યું. વલસાડ કોલેજમાં શ્રી. શુભાનભાઈ નાયક જે સૂરતના એમના પડોશી-મિત્ર ને દર્દી પણ હતા, તે શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપક હતા; હું જૂના શરદીના દર્દી છું ને હઠીલું દર્દ મને મટવું નથી; બેલડું, રોજરોજ વધતું જતું હતું. એ વાત એમણે જાણી એટલે મને એ સુ. શ્રી. આપાલાલભાઈ પાસે લઈ ગયા. મને એવા વહેમ છે કે સુ. શ્રી. આપાલાલભાઈ પોતે પણ શરદીના જૂના દર્દી છે. અમારી વચ્ચે ડોક્ટર અને દર્દીના જેવો સંબંધ રહેવાને જલ્દે એક વત્સલતાવનો સંબંધ બંધાયો હતો એમ મને તો લાગતું હતું. ઔષધ કરતાં ય પથ્યાપચ્યની ચર્ચામાં એમને વધુ આમંત્ર. મને યાદ છે કે એમણે મારી પાસે ત્રણ

અઠવાડિયાંના ઉપવાસ કરાવ્યા હતા. હું કેવળ આદુના રસ ઉપર ટકતો હતો. ઉપવાસમાં હું ખૂબ જ અચકત ને ક્ષીણ થઈ ગયો હતો; પણ એમની ધીરજ ખુટતી ન હતી. એમણે કહ્યું કે “હું આદુથી ભૂખ જમત કરવા માગું છું. કઠડીને ભૂખ લાગ્યા વગર જમવાનો કશો અર્થ નથી. સૂકો રોટલો પણ ખાઈ જવાનું મન થાય ત્યારે સમજવું કે ખરી ભૂખ લાગી છે.” એમણે કહ્યું હતું: “રીઠા જૂના દર્દીએ પછી તો પોતે જ પોતાના ડોક્ટર જની જવું નેઈએ, ને અનુભવથી જ સુ પદ્ય ને અપદ્ય છે તે જાણી લઈ ગાડીનું જીવન ગોઠવવું નેઈએ.” એ હું કદી ભૂલી શકીશ નહીં.

જૂના શરદીના દર્દીઓને એ હંમેશાં સલાહ આપે છે જે એવા દર્દીઓએ યાદ રાખવા જેવી છે: “ધાતુના વાસાડુમાંનું પાણી પીવાનું રાખો. બને તો પાણીમાં સડ નાખીને પાણી પીવાનું રાખો. ફૂદીને, આહુ વગેરેનું ખાવાપીવામાં બને એટલું વધુ સેવન રાખો.” આ જીવનચર્યાથી શરદીના દર્દી તરીકે હું કદી શકું કે એકંદરે મને લાભ થયો છે.

સુ. શ્રી. આપાલાલભાઈને પ્રતિષ્ઠા હવે તો પુટ થયો છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે સંકલિત આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય, સૂરતના, એ સંમાન્ય આચાર્યપદે છે; એને અનુવંશે આયુર્વેદિક ચિકિત્સા સારવાર માટે એક પૂર્ણ કદની ઇસ્તિતાલ યાદાવે છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં આયુર્વેદ વિદ્યાનું ‘ડીન’ પદ પણ એમણે ભોગવ્યું છે. અને ‘શિષ્યશારતી’ નામનું એક સામયિક પણ એમના તત્ત્વપદ નીચે ચાલે છે; જે કદાચ એ જાતનું એકમાત્ર સામયિક છે.

આજે તો એમની આત્મી પ્રતિષ્ઠા છે; પણ એ મારેની એમની સાથના જેવી તેવી નથી. ૧૯૪૧ના અરસામાં એ સૂરત આવી વસ્યા અને એક આયુર્વેદ કોલેજ સ્થાપવાને વિચાર સૂરતમાં મૂક્યો ને પ્રચાર કાર્ય કહ્યું. સૂરતના નાનપુરા વિસ્તારમાં કોલેજ શરૂ પણ કરી; ગોપીપુરાના એમના નિવાસસ્થળથી રોજ પડે ચાલીને નાનપુરા જતા-આવતા. ડોક્ટર તરીકે પણ દવા પોતે જ

ધેર તૈયાર કરીને આપતા. એમની આ સાધના, તપ વગેરેથી આજે એ માત્ર સૂરતના જ નહીં, ગુજરાતના પણ એક અગ્રગણ્ય નાગરિક તરીકે વિકસ્યા છે.

પુરાણીય ધુઓએ ગુજરાતમાં જે વ્યાયામનું આદેશન ઉપાડ્યું તેની અસર નીચે પણ તે અઘ્યા હતા. રાજપીપળાના વ્યાયામ મહાવિદ્યાલયની

સ્થાપનામાં મુ. શ્રી. બાપાવાલભાઈનો પણ ફાળો છે, એ વાત એમના વ્યક્તિત્વના એક અલ્પગાતપૂણ્ય પર નવા પ્રકાશ ફેંકે છે; જે એમને આપણા વધુ માનના અધિકારી બનાવે છે. મુ. શ્રી. બાપાવાલભાઈની પશ્ચિમી પ્રમગે હું એમના ઉપયોગી કારકિર્દીવાળા જીવનને વધુ સફળતા પ્રાપ્ત થાય તે માટે લાચુ, નીરાંગી અને આનાદ જીવન પ્રાર્થુ છું.

“અપૂર્વ વૈદ્ય”

આર્યો ગ્રન્થની શરૂઆત મંગલાચરણથી કરે છે. ઇષ્ટદેવની સ્તુતિ સાથે ગ્રન્થકર્તા ગ્રન્થને હેતુ પણ સાથે દર્શાવી દે છે, અહીં જે મંગલાચરણની વાત કરવાની છે તે વાગમટના મટાજ દ્વયના મંગલાચરણની છે. અમને લાગે છે કે આપ મંગલાચરણ આર્યવાણીમાંથી જ રફૂરી શકે અને સંસ્કૃત જેવી ભાષા જ આ ભાવ આટલા થોડા શબ્દોમાં વહન કરી શકે. ખીજી કોઈ ભાષા આ ભાર વહન કરી શકે એમ નથી. ચાર લીટીમાં આ લેખકે અજગ ભાવ-ભંડાર ભરેલો છે. આજે જે મહાગ્રન્થોમાં લખાય છે અને જનાય વાચકના મન ફલક ઉપર તે કાયમનો પ્રભાવ મૂકી જઈ શકતું નથી, તે અહીં ચાર પંક્તિના નાનકડા શ્લોકમાં ગ્રન્થના લેખક લઘુ વાગમટ કલાત્મક રીતે રજૂ કર્યું છે અને વાચકોના ચિત્ત ઉપર કેા અપૂર્વ પ્રભાવ પાડતું બતાવ્યું છે. આર્યવાણીની આ પ્રતિભા છે સંસ્કૃત ભાષાની આ ગુણ-ગરિમા છે. અપૂર્વ મંગલાચરણમાં કવિએ અપૂર્વ વૈદ્યનું ઉચિત રમરણ કરાવ્યું છે, તે પણ આ અપૂર્વ મંગલાચરણને એાર જ હિલ્લ અને ગોરવ અર્પે છે, વધુ વિસ્તાર ન કરતાં આ અપૂર્વ મંગલાચરણ જ બોધેલું.

રાગાદિ રોગાન્ સત્તવાન્નુયત્તાન્

અરોગ્યપ્રપ્ત્ય પ્રકૃતાન્નરોગાન્ ॥

ઔષ્ણક્યમોદ્ધારતિદાન્ યધાન્

યોડ્યૂર્વવૈદ્યાન્ નમોડ્યુત્તરમૈ ॥

અર્થ :

વિપયાસક્તિ (રાગ, દુઃખવેલાદિ પરિમદ (આદિ) વગેરે દેહ અને મનને સતાપ આપનાર રોગો જે પ્રાણી-માનને સર્વકાલ માટે વળગેલા છે અને સંપ્તિ ઉપરના સર્વ શરીરધામી જીવોને વિશેષ કરી ખીડી રહ્યા છે, જેમાંથી કોઈ પણ પ્રાણી મુક્ત રહી શકતું નથી, અને જે ઔષ્ણક્ય=વિષેષો તરફથી ઉત્કંઠા વા અભિલાષા, મોહ=કાંચાંકાર્ય અનભિવૃત્તિ: અરતિ=એચેની, ચંચળતા વગેરે જ-આવનાર છે, આવા રાગાદિ રોગોનો સંહાર કરનાર અપૂર્વ વૈદ્યને નમઃકાર દો.

ઉત્સાહી બાપાલાલભાઈ

લક્ષિતબા દેસાઈ

ત્યાગમૂર્તિ, તપસ્વિની લક્ષિતબા માટે વધુ લખીને શબ્દોને શા માટે ઝાંખા પાડવા ?

બાપાલાલભાઈની દેશલક્ષિ અને અદ્યય ઉત્સાહથી આઠપાંઈને સદ્ગત શ્રી. દરબારસાહેબે તેમને દસા બોલાવ્યા હતા. તેમની તેજસ્વી, શાંત, ગંભીર મુખમુદ્રા અને ખડતલ શરીર, તેમજ છવનમાં કંઈક લોકકલ્યાણનું કાર્ય કરી છૂટવાની તેમની તમનાની શ્રી દરબાર-સાહેબ પર સારી છાપ પડી હતી.

વિદ્યાર્થી તરીકે પણ તેમના મહેનદુ, સ્વીયટલર્પા રવલાવને કારણે એક આસારપદ સુવાન અમેરોડે લાગતા હતા. તેમના ધનિક અભ્યાસ અને વિશાળ વાચનના પરિપાકરણે તેમણે શુભશતને અનેક ભેગો અને પુરતકેદારા જે લાભ આપ્યો છે તે અદિતીય છે. અમને તેમનામાં રાખેલી શ્રદ્ધાને આજે મૂર્તિમંત થતી

નેર્ષને મને આનંદ થાય છે. ખૂબ લક્ષિત અને સેવાદારા વૈદરાજ શ્રી. અશ્વત્થાલભાઈના પથ તેમણે અન-ય ગ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો.

એક રમુજ પ્રસંગ મને યાદ આવે છે. બાપાલાલભાઈને તેમના પત્ની, સાથે અણુબનાવ હતો. વૈદરાજ શ્રી. અશ્વત્થાલભાઈએ આ વાત જાણી ત્યારે તેમણે તેમને પૂછ્યું હતું, જવાબમાં તેમણે કહેલું કે તેમના પત્ની રૂપાળાં નથી તેથી ગમતાં નથી. ત્યારે અશ્વત્થાલભાઈએ કહેલું કે તમે કેવા રૂપાળા છો તે જાણો છો ? ત્યારપછી આ બાબતમાં રસ લઈને વૈદરાજ તેમને સમજાવ્યા હતા. પરિણામે તેમણે એ સંબંધ સુધારી લીધો હતો.

પરમ જ્યોતિનો આવિર્ભાવ

અર્ચિર્મુતજ્યોતિષાં પ્રાણનાનો યે વ્યાહારાતેષુ ગા સંચયો મુદ્
મ્દા હિ ઇયાં વાપિ લક્ષ્મીનિષિકા નેતે વાષે વિષ્ણુતાં વ્યાદરન્તિ ॥

પરમ જ્યોતિનો આવિર્ભાવ જેને થયો છે એવા પ્રાણજ્યોતી વાણીમાં કદાપિ મંદાય લાવશે નહિ. કારણ, એમની વાણીમાં ભદ્ર 'લક્ષ્મી'ના વાસ છે અને આવા આત્મસાક્ષાત્કાર કરેલા આત્માને કલ્પિત વિશ્વતા વાણી ઉચ્ચારતા નથી.

श्री हा सी डी देशमुख साहे

૧૮ના જન્મનાના માણસદોની યાદ તાજ કરાવતા ગાંધીયુગના આ કથાકાર વ્યવસાયે તો કેળવણીકાર છે, જેને આજે છુનિવાદી તાલીમ કહેવામાં આવે છે. આદિવાસીઓની કેળવણીના ક્ષેત્ર વેડછીમાં તેમણે ધણા વરસોથી આસન જમાવ્યું છે અને ત્યાં જ એકચિત્તે પોતાની સેવાઓ આપે રાખે છે.

આજના વિજ્ઞાન યુગમાં ૬૦ વર્ષ કે તેથી વધુ વર્ષોનું આયુષ્ય ભોગવનાર વ્યક્તિઓની સંખ્યા ઠીક વધી રહી છે પરંતુ તેવા દીર્ઘજીવી મનુષ્યોમાં જેમણે કોઈ સારિયક અને લોકકલ્યાણકારી ક્ષેત્ર નજર સામે રાખીને જીવનના ૩૫-૪૦ ઉત્તમ વર્ષો સફળ રીતે પસાર કર્યા હોય, તેવી નિષ્ઠાવાન અને પુરુષાર્થી વ્યક્તિઓ ઓછી જ દેખાય છે સાધકજાતિના, ઉચ્ચ આદર્શને વરેલા પુરુષો એકંદરે અલ્પ સંખ્યામાં હોય એ કદાચ આ સંસ્કૃતિયના સાથે જડાયેલી વસ્તુ હોય. અને છતાં એ નાની સંખ્યાના ધીર-વીર પુરુષો પોતાના જીવનને અને અનેક માનવજંદુઓના જીવનને ઉન્નત કરી જનારા બને છે. શ્રી. બાપાલાલભાઈની ગણના હું આવા પ્રમાણમાં અલ્પ સંખ્યાના ધીર-વીર પુરુષોમાં કરું છું. તેમણે પોતાની વિવેકયુક્ત અને તેજસ્વી આયુર્વેદનિષ્ઠાથી ખાસ કરીને આરોગ્યક્ષેત્રે શુભરાતનું ગૌરવ વધાર્યું છે. જે પુરુષમાં જીંચી કોટિની જીવનનિષ્ઠા વિકાસ પામે છે તેનામાં પોતાની પસંદગીની પ્રગતિ વિશેની નિષ્ઠા પણ આપોઆપ પ્રગટે છે શ્રી. બાપાલાલભાઈમાં તેવી જીવનનિષ્ઠા હું વર્ષોથી જોતા આવ્યો છું. તેઓ એક કુશળ વૈદ્ય હોવા ઉપરાંત વિચારક સર્વેશ્વર પણ છે.

મને તેમના પ્રથમ પરિચય લગભગ ૩૭ વર્ષ પહેલાં હાસિટ ગામમાં થયો મારી બહેનની આખરી ૧૭

માંદગી વખતે કોઈ સામાન્ય ડોક્ટરની દવા ન કરતાં તેમની દવા કરવાનું મેં વધારે પસંદ કર્યું. એ પહેલાં તેમના આરોગ્ય વિશેના લખાણોથી મને તેમને અપ્રત્યક્ષ પરિચય તો હતો જ. એ પ્રથમ પરિચયે જ તેમને નિખાલસ અને માયાળુ સ્વભાવ મને ગમ્યો. અને આ દ્વંદ્વ પરિચય પછી ૮-૯ વર્ષે વધુ પરિચય થયો ભણતરમાં. ત્યાં પણ તેમને મળવાનું નિમિત્ત તો મારી બિમારી હતું. પણ ધીમે ધીમે અમારા પરિચયે મૈત્રીનું સ્વરૂપ મેંવા માણ્યું. સમાન ગુણશીલ વ્યક્તિઓ વચ્ચે જે મૈત્રી સહજ રીતે પામરે છે તેવી આ મૈત્રી બની. કખીરજીએ ઠીક જ કહ્યું છે, ‘સહજ મિલા સો દૂધ બરાબર.’ અમારી મૈત્રી એવી દૂધ બરાબર નીવડી છે એમ હું કહું છું ત્યારે બાપાલાલભાઈનાં સીબ-પને અને થયેલો મધુર અનુભવ મારા મનમાં ઊપસી આવે છે.

વળા કેટલાક વર્ષોના ગાળો વીતી ગયો. તેઓ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના આચાર્યપદે નિયુક્ત થયા અને મુનમાં આવી રહ્યા. તે પછી અમારી મૈત્રી એકધારી પુષ્ટ થતી આતી છે.

વૈદ્ય તરીકે બાપાલાલભાઈ એટલા સુપ્રસિદ્ધ કે તે અંગે મારે કંઈ ઉમેરવાનું રહેતું નથી. એટલું જ

હું' કે મારે પોતાને માટે અથવા મારા કોઈ વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિની માટે વૈદ્યગ્ય સલાહ લેવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે હું પ્રથમ તેમની સલાહ લઉં છું.

તેમના સૌજન્યનો એક નાનો પ્રસંગ યાદ આવે છે. ચારેક વર્ષ પહેલાં વેણી આશ્રમના મુળ પુરુષ ૨૫. સુનીભાઈ મહેતા મઢી આશ્રમમાં લકવાની બિમારીથી પીડાતા હતા. ડોક્ટરી ઉપચારો તો ચાલતા હતા પણ તેથી કંઈ રાહત નહોતી થતી. તેવામાં હું મઢી ગયો ત્યારે મેં સુનીભાઈને કહ્યું, “તમે કહેા તો આપણે ગાપાલાલભાઈને બોલાવીએ અને તેમની સલાહ પ્રમાણે કરીએ.” સુનીભાઈ તેમના મલાવિક સહાય સાથે બોલાયા, “પણ આપણે એમને બોલાવીએ તો તેઓ આવે ખરા ? એમને તકનીક અપાય ?” મેં શ્રદ્ધાપૂર્વક જણાવ્યું, “તમે એ વાતની ચિંતા ન કરો. હું તેમને તમારી માદગીની વાત કરી અહીં આવવા કહીશ. તેઓ મારા મિત્ર છે અને તમારે માટે અવરુપ આવશે.” “તો તો એમને જરૂર બોલાવો.” સુનીભાઈએ સંતોષપૂર્વક કહ્યું. “હવે તો એમની જ દવા કરવાનું મન છે.”

હું તરત ચૂરત ગયો અને ગાપાલાલભાઈને સુનીભાઈની માદગીની અને તેમની લાગણીની વાત કરી અને તેમણે જરા પણ આનાહાની વિના અસત સહજ રીતે મઢી આવવાનું સ્વીકાર્યું. ખીજે દિવસે તેઓ આવ્યા અને સુનીભાઈ પાસે બેસીને નિરાતે વાતો કરી. તેમની વાતોથી સુનીભાઈને ઘણા સંતોષ થયો અને તેમની દવાથી કંઈક લાભ પણ મેલમ પડ્યો, જે કે છેવટે તો તેમને રોગ છવ્યેજી નીવડ્યો.

ગાપાલાલભાઈની વીરતાનો એક પ્રસંગ તો જાણીતા છે. મુળધર્મ જતાં રેલવેના પ્રથમ વર્ગના કામમાં તેમને એકલા જોઈ એક સભ્ય પોષાકમાં સળજી એવા શૂંઝાએ તેમના પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે લાચારીને વશ ન થતા તેમણે રીતસર બદાહુરીપૂર્વક શરીરબળથી તેને સફળ સામનો કર્યો અને પરિણામે

તે શૂંઝા ગાડીની બાજુ ધીમી પડી તે લાગ જોડીને જીતરી નાંકો. તેમને એ અપાઝપીમાં કંઈક વણેનું પણ ખરું. આ પ્રકારની સામી ક્ષાનવિત્તિની આપણા સમાજજીવનમાં ટેવથી બધી જરૂર છે તે જાણ નથી જાણતું ?

શ્રી. ગાપાલાલભાઈ આયુર્વેદના માત્રા પદ્ધતિવિદવાળા ઉપાસક છે. આયુર્વેદનો પ્રેરણા ઉદ્ધાર થવાનો દરો તો આયુર્વેદના તેમના જેવા જ્ઞાતા અને પ્રેમી વૈદ્યોના હાથે જ વહેંચેમોડે થશે સરકારી તંત્ર આજે જોઈએ તેટલું અનુકૂળ નહિ હોય તો આવા પુરુષાર્થીઓના પ્રયત્નોથી આવતી કાલે તે પણ અનુકૂળ થશે, એ વિશે શંકા નથી અને શુદ્ધ અને મિશ્ર આયુર્વેદ અંગે જે દીર્ઘ ચર્ચા ચાલી આવી છે, તેનું સુયોગ્ય સમાધાન પણ વહેનું-મોડું થઈને જ રહેશે.

ભારતની જનતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ એવા આયુર્વેદની સેવા, સંશોધન અને ઉત્કર્ષ અર્થે ગાપાલાલભાઈની સંકલિત ઘણી ઉપયોગી છે. વળી તેઓ માત્ર વૈદ્ય છે એવું નથી. તેઓ એક આત્મચારી પુરુષ પણ છે, અને તેમની સાથે ગંધીજીનાં કર્મયોગની અને શ્રી. અરવિંદના જ્ઞાનયોગની વાતો-ચર્ચાઓ નીકળે છે, ત્યારે તેમનું તે આત્મચારી હૃદય જોઈ ઘણાં સાર્વત્રિક આનંદ થાય છે.

ગરવી શુભરતના ગરવા શુભરાતીઓની નામાવલિમાં શ્રી. ગાપાલાલભાઈનું નામ મુકવામાં યોગ્ય પુરુષની યોગ્ય કદર કરવા ઉપરાંત, વધુ કંઈ આપણે નથી કરતા એવી મારી ખાતરી છે.

શ્રી. ગાપાલાલભાઈ આયુર્વેદની અને જનતાની સેવા અર્થે નીરોગી અને કર્મરત જીવનની ખીજ ૪૦ દિવાળી પૂરી કરે એવી અભિલાષા, એમની યશ્વિપુર્તિ પ્રસંગે રાખીએ તો તે સર્વથા ઉચિત જ છે.

શ્રી પંચ બાપાલાલભાઈ

મહોત્પાધ્યાય ડૉ. કે. વી. નાથ
L. A. M., સાહિત્યાયુર્વેદાચાર્ય, દર્શનશાસ્ત્રી

નામ લખવાની દબે તો કાઈ બંગાળી કવિરાજ સમજાય પણ તેઓ પદ્યમાં
સ્નાતક છે અને આયુર્વેદ ઉપરાંત અનેક ક્ષેત્રે તેમણે સિદ્ધિ હાંસવ કરેલી છે. જ્યાં
તેમના જ્ઞાનનો લાભ ગુજરાતને હજુ ભોંઈએ તેવો મળી નથી શક્યો.

પટ્ટિપત્તિ જેની ઊત્તરવાય એ વ્યક્તિની વયોરૂઢમાં
ગણતરી કરીએ તો એનામાં વાર્ધક્યનો આરોપ
અકાળે કરવા જેવા આપણે ધૂંટ બન્યા છીએ એમ
કોઈ નહિ કહે.

જેનું બહુમાન કરવા નાનાવિધ અનેક ચિકિત્સા
સંમતિ આપી ચૂક્યા છે એની ગણતરી જ્ઞાનરૂઢમાં
કરીએ તો અપૂર્વપૂર્વના કર્મને અનુભવીએ છીએ
એમ પણ કોઈ નહિ કહે.

સત્યની સામે અમૂલ્યવાનું એમ જે જણાયે છે તે,
વયમાં વૃદ્ધ છતાં સત્વરથી યુવા છે એમ કહીએ તો
સત્ય-ઉક્તિને બિરદાવનાર જોનાને તે યોગ્ય જ લાગશે.

જ્ઞાનરૂઢણની તત્પરતા જેનામાં સતત રહેતી છે તે
જ્ઞાનમાં વૃદ્ધ છતાં બાલસદૃશ છે એમ કહીએ તો
“અજરામરણ પ્રાગ્જો વિદ્યામર્થ” ન ચિન્તયેન્” એ
નીતિશાસ્ત્રના વચનનું જીવંત ઉદાહરણ આપણે રજૂ
કરીએ છીએ.

આ રીતે બાલ્યસહજ જિજ્ઞાસાપૂર્ણ જ્ઞાનજિજ્ઞાસા,
યૌવનસદૃશ સત્વપૂર્ણ વિજિજ્ઞાસ અને વાર્ધક્યસહજ
લાવનાપૂર્ણ માનાર્હતાને એક સાથે ધારણ કરનાર
શ્રી પંચ બાપાલાલભાઈ સર્વ અવસ્થાઓનું સંગમસ્થળ
હોઈ જંગમ તીર્થસ્વરૂપ ગણવા પાત્ર છે.

ગુજરાતની પ્રજામાં આકરની જતી જે કેટલીક
બાળતા હશે તેમાં જ્ઞાનપિપાસા અને વિદ્યાબ્યાસંગ
એ બેના વ્યાપક અભાવ મોખરે છે. એવા પ્રદેશમાં
જ્યાં જ્ઞાનપિપાસાવાળા વિદ્યાબ્યાસંગને દિન પર
દિન વધિષ્ઠુ પ્રકારેના બનારી રાખેલાં એ એક ધોર
તપ છે. શ્રી. બાપાલાલભાઈ એવાં ધોર તપના
આચરનાર એક ગુજરાતી તપગરી છે.

સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધના એ અદ્વિસક લડાવેલા, સત્યાગ્રહી
મૈનિક, ખાદીપરાયણ, ગાંધીરાદી, વર્ષ કે ધર્મના બેદ
જાતે કદાચ નહિ માનતા હોય; છતાં, તેમાં માનનારની
એ માન્યતાને અબાધિત રીતે સાચવવાની કાળજી
રાખનાર એ પોતાની રીતે અગ્નિસિંહપણે સમાજની
સેવા કરતા રહ્યા છે.

ગ્રીસ સાલ પહેલાની વાત છે : પાટણના ઉજ્જવશી
પીતામ્બર આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયમાં વનરપતિશાસ્ત્રના
વિષય ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવા એ આવેલા, ત્યારે,
દુ તે કોનેજામ લણું. તેઓશ્રીનાં પ્રથમ દર્શન થયેલાં-
સૌમ્ય મૂર્તિ, શાંત દષ્ટિ, શુદ્ધ વાણી, મધુર મુખમુદ્રા,
મંદ ગતિ, મિલનસાર સ્વભાવ : આ બધું તો એ જ
વખતે એમનામાં જે ભેવામાં આવ્યું તે, એવું અંકિત
ચર્ચ ગયું કે, હજી એવું જ તરી આવે છે. બીજા પણ
વ્યાખ્યાનકર્તાઓ જે ત્યાં આવેલા, લગભગ તે બધાનાં

વ્યાખ્યાનો પોતે ધારણ કરેલી વિદ્યાના અહંથી જોતજોત દેખાતાં હતાં, ત્યારે શ્રી. બાપાલાલભાઈ નિરંજન વ્યાખ્યાન એમની વિશિષ્ટતા હતી.

એકેક વર્ષ બાદ મારા સહાધ્યાયીઓ ખળદ લાવ્યા કે બાપાલાલભાઈ વાઘ બનીને અહીં આવવાના છે. હું વિચારમાં પડ્યો કે એમને હરથોગનો અભ્યાસી કેઈ શુરુ મળી ગયો હશે ને કાષાપલટની વિદ્યા શીખવી ગયો હશે; તે વિદ્યાનું વ્યાખ્યાન કરવા આવતા હશે કે શું? પણ તે માટે વાઘ બનીને શું કામ આવે? અહીં આવીને વાઘ ક્યાં નથી બનાતું? મારા મિત્રોને મારો આ શુંવારો? મેં કહી બતાવ્યો. એમણે પણ મારી ગેરસમજનો લાલ લઈ ટાળમાં કીધું કે, હા; એમ જ કરશે. અહીં આવીને જ વાઘ બનશે. પણ વ્યાપણે બધા ખીતાં રહીશું એટલે વાઘ બનીને જ આવ્યા એવું કહેવાશે ને? એવું એવું બલુવાની અને કરવાની મને મૂળથી આદત એટલે સારથી હું ઉલ્લાસમાં આવી ગયો.

પણ મારો એ ઉલ્લાસ ટક્યો નહિ. પછી તો એ પરીક્ષક બનીને આવ્યા. મેં પેલાઓને પૂછ્યું કે, આ વાઘ બનીને આવવાના હતા તે કેમ ઊડી ગયું? મને જવાબ મળ્યો કે, માખીઓના વાઘ બનાવ એવું મ અભારે કેને આવડે છે? પરીક્ષક આપણા પરીક્ષાર્થીઓના હિસાબે તો વાઘ ખરા કે નહિ? એમને આવેલા ભેદા છે સારનો છવ અદર ને અદર છે. એ વાઘ નહિ તો ખીથું શું? વાઘ શબ્દમાં રહેલી લક્ષણ ત્યારે મારા લક્ષમાં આવી.

સૌએ કહેલો આ વાઘ તો નીરસીરનો વિવેક કરનાર અને સાચાં મોતીનો ચારો ચરનાર માનસ સરોવરનો હંસ છે; એવો અકલ્પિત અનુભવ મને એ પરીક્ષામાં યર્થ ગયો.

વાત એમ બની કે રસશાસ્ત્રના એ પરીક્ષક અને હું એ વિષયનો પરીક્ષાર્થી. પહેલો નંબર રહેતો હોઈ મારો વારો એમની પાસે જવામાં પહેલો આવ્યો. વાધના પાંજરામાં પ્રવેશ કરતાં જેટલી બકરાને જેટલી

ત્યારે મને દિલમાં ચેહ. છતાં, પ્રથમદર્શને તેમની પહેલી હાપની અને હું ખરી. એટલે હૃદયનું લલકર-ડલકર જોણું વધ્યું. પ્રેક્ટીકલની મારી નોંધ એમણે જોવા માગી. નામ વાંચીને મને કહે કે, તમે જ કે આ? મેં હા કીધી. પણ મનમાં ડબ્બો પડ્યો. જે થાય તે ખરું; એમ કરી, હિંમત સાચવી રાખી. એમ હશે કે, આ પહેલાં મેં એક લેખ લખેલો. તેમાં શ્રીગણુનાથએનની શરીરવિષયક કેઈ સમન્વયની માન્યતા સામેના મારા વાંધાની મેં કરેલી શાસ્ત્રીય અર્થો તેમણે વાંચી હશે. એટલે પ્રેક્ટીકલની મારી નોંધમાં મારું નામ નજરે પડતું મને જોળખી લીધો.

પછી તો તેમણે નોંધનું પાને પાનું ફેરવી લીધું. એક શબ્દની ભેડણીમાં મારી જૂલ મોઢી કાઢી. મને કહે કે, તમે સસ્તના વિદ્યાન યર્થને ભેડણીની આવી જૂલ કરો તે કેમ ચાલે? મારે તો પરીક્ષામાં પ્રથમ ક્રમે જ મક્ષિકા આવી પડી. હું મૌન રહું તો મારી જૂલ સાબિત થાય. જવાબ દઉં તો વિદેશે વાઘ શું ન કરે? મારી નહોતી એવી જૂલ રચીકારવા હું તૈયાર નહોતો. મેં કહી દીધું કે, હું સાચો જ છું અને હું જ સાચો છું. વિદ્યાન પરીક્ષક પરીક્ષાર્થી હું એવું અહં કેમ ચલાવી લે? એમણે કીધું કે, તમે જ જોટા છો અને તમે જોટા જ છો.

હવે તો અમે પરીક્ષક-પરીક્ષાર્થી ન રહ્યાં. અદ્વૈત્ય કક્ષાના અમે વિભિન્નપુ પક્ષકારો બની ગયા. પ્રમાણની અપેક્ષા ઊભી યર્થ. મંથ મંગાવ્યો મંથના આધારે મારું જોડું નથી એટલું તો નક્કી થયું. એમનું જોડું છે એવું પણ એમાથી જ નક્કી યર્થ હવે છતાં, વિકલ્પનો કલ્પિત આશ્રય લઈ તેમનું થ સાચું કરાવવા દલીલથી મને કસવા માંડ્યો. આકરણને આધાર આપી ત્યારે એમના એ વિવેકને નિરાધાર બનાવ્યો ત્યારે એ વિવાદનો અંત આવ્યો.

અંતે મારી પ્રેક્ટીકલની નોંધ પાછી આપતાં મને બહાર જવા અને બીજા પરીક્ષાર્થીને અંદર મોકલવા કીધું. મારી પરીક્ષા લેવાની દજ બાકી છે એમ મેં વાદ કરાવ્યું ત્યારે કહે કે, નથી લેતી. એ સાલળી મારા તો હાંજ ગમતી ગયાં.

આજનો છે એવા એ જમાનો હોત તો માફમાં ચોડાડો જ મૂકાઈ જત, ખર છે? આજે તો પાસ થવાના સોદા પૈસાથી ચતા ક્યાંક સંભળાય છે. તો ક્યાંક સુટ-સાડી સારાં દેખાતાં તેની બેટ માગી લેવાય છે પરીક્ષકનાં લખેલાં પુસ્તકો ક્યાંક ખરીદવાં જ પડે છે. તો ક્યાંક દેહ સાથે લેવાતી છૂટછાટ ચલાવી લેવી જોઈએ છે. ક્યાંક ખાંડાની ધાર પર 'જી, હજુર'ની નીતિ સાચવવી પડે છે, તો ક્યાંક પોતાની ખીન્ને વગ હોય તે પરીક્ષક જાણી ન જાય તેટલા સાવધ રહેવું પડે છે. પરીક્ષા આજે પવિત્ર નથી રહી. આજે બધું 'બધું' હું' સાચાં છું ત્યારે એ વખતના ભદ્ર પરીક્ષકો પ્રત્યે માનના ભારથી મસ્તક આપેઆપ ઝૂંટી જાય છે. અને એમાં આજે વિવાદનો પ્રસંગ બન્યા બાદ પરીક્ષક કેપે નહિ એ વાતની તો ત્યારે ચ નવાઈ ગણાતી.

અંતરનો વિવાદ મારા મો ઉપર ઉમરાઈ આવ્યો. મેં કહ્યું કે, મારી પરીક્ષા તો લો. મારે પાસ જ થવાનું નથી. પહેલો નજર ન આવે તો મારી મેરીટ સ્ટોવરશિપ જાય પછી તે કહે કે, પરીક્ષા થઈ ગઈ; જાઓ. ચિંતા કરશો નહિ.

પરીક્ષકની આવી સ્વમતખંડનસહિષ્ણુતા, નિષ્પાલસતા, વિલેકપક્ષપાતિતા અને ઉદાર ન્યાયમિયતા એ વખતે પછી એકત્ર મળવા વિરલ જ હતા.

આગળ પાછળનું વેર ન હોય કે જૂખ પછી ન હોય, છતાં વાધ સામે માધ્યસનું આવી જ બને છે. એમ પરીક્ષકે ચ વાધ બનીને આવે છે; એટલે એમની સામે પરીક્ષાર્થીનું આકારણ પછી આવી જ બને. તો આ પ્રકારનો વિવાદ ચલા પછી એમાં પૂછવું જ શું? પછી મને જાતઅનુભવ થયો કે, વાધની જાતના હિસાબોર પરીક્ષક આ નહોતા. પવિત્ર માનસજન-મા શુભ રાજહંસોની જાતના નીરક્ષીરનો વિવેક કરનાર એ, સાચા અર્થમાં પરીક્ષક હતા. પરીક્ષકની શુચિમાહિતાર્થી ગૌરવશ્રીથી એમનું અતર પ્રોજાવવ્ય હતું.

જનહિતનો હેતુ અક્ષત રહે એ જ માત્ર કામનાથી તત્કાળ મળતો અર્થલાભ, અધિકારલાભ, પ્રસિદ્ધિલાભ

વગેરેને જતા કરીને પોતાનું જીવન તેમજે કેવું ગૌરવવાળું જનાયું છે તેનો એક પ્રસંગ મને નોંધવા જેવો લાગે છે.

મુળપ્રમાં એક પગિલક લિમિટેડ કંપની આકાર ધારણ કરતી હતી. દવાઓનું મેન્યુફેક્ચરીંગ પણ એનું એક મુખ્ય ઉદ્દિષ્ટ કાર્ય હતું. શ્રી. બાપાલાલભાઈને તેમાં ડાયરેક્ટર કે ચેરમેન તરીકે રયાન આપવાના ધરાવાથી મારી મારફત તેમની સાથે વાતો થઈ. એ બાબતમાં એમણે એક નનનો જ ભણી દીધો. આજે નયાન સામેથી મારી મળતું હોય તો ખાઉકણ માધ્યસને દુઝણી ગાય દોહી પીવા મળી કહેવાય. પછી તેમને એ મંજૂર ન હતું. તેની પાછળ કારણ એ હતું કે, એમનું નામ જે કંપનીમાં હોવાનું સંભળાય તે કંપનીમાં નાણાં અને ધંધાનુ ભાવિ જીજ્ઞાસુ સમજીને લોકો તેના શેરહોલ્ડર થાય અને પછી કંપનીનું સુકાન તેમને હસ્તક ન રહે તો નાણાં ભરવા બધાઈ ચૂકેલા શેરહોલ્ડરોનું દિન કેવું ધવાવડે કેવી ગરતી એ જનહિત કામના ! !

કોલેજ સ્ટુડન્ટ ગમે ત્યારે ગમે તેવું 'ન્યુસનમ' કરી બેસે તો નવાઈ નહિ. એવા વિદ્યાર્થીઓના દિલ જીની લેવાનું કામ સહેલું તો નહિ જ ને? મેં ન્યારે જાણ્યું કે, બીજા અધ્યાપકો વિષે વિદ્યાર્થીઓમાં એકસરણું માન દેખાતું નથી; છતાં શ્રી. બાપાલાલભાઈ માટે સહુના દિલમાં એકસરખા પ્રકારની હેતબરી ભાવના છે, ત્યારે લોકના લારીક્ષા નેતા શ્રી. નેહરુ મારી નજરે આવ્યા. આ મુદ્દા ઉપર મોઈનીય ઉપમા બે એમના માટે મેળવી શકાય તેમ હોય તો તે નેહરુની જ. વિદ્યાર્થીઓના એ લારીલા આચાર્ય છે. એ લાડ વાણીદારા વ્યક્ત કરવા વિદ્યાર્થીઓ તેમને માટે 'બાપાજી'નું મળી ગયેલું ગરણું પદ ભાવપૂર્વક વાપરે છે. અધ્યાપક તરીકે એ ઓછા ગૌરવની વાત નથી.

એહાધિકારનાં કર્તવ્યના ભોગે પદાધિકારનાં કર્તવ્યો કે પદાધિકારનાં કર્તવ્યોના ભોગે સ્નેહાધિકારનાં કર્તવ્યો જાળવવા જેવી વિપ્રમ નીતિ તેમજે અખત્યાર કરી નથી. મારામાં એમનો સ્નેહ ઓછો નહિ.

પદાધિકારની મર્યાદાનું એક કામ કરી આપવા એમને મેં વિનંતિ કરી. એની વિગતો વિષયાતરમા ગણુર્ધન્ય એવી છે એટલે અહીં નહિ આપુ પણ એટલું કહીશ કે, એ કામ રૂઝ્તાથી પણ સાધ્ય હોય એવી આશા ત્યારે ન હતી એમના મગજમાં હવે બન્યું. રેનેહાધિકારને અવગણ્યો ન હતો દિવ કહેલું હતું કે, આટલું કામ ન કરાય તો રેનેહને ઉપયોગ થુ ૨ દિમાગ કહેતો હશે કે, પદાધિકારનો ગેરલાભ ઠાકો ન થ લેવા દેવાય કેમ? આખરે પદાધિકારની મર્યાદામાં રહીને રેનેહાધિકારનું એ કામ એમણે ઉકેલ્યું જો કે એ ઉકેલ વિષમ નીતિથી વર્તનારના હિસાબે પૂર્ણ સતોપદાયક નહોતો, છતાં એ ઉકેલ તો હતો જ જનમીપના અપરાધીને ૭૭ માસની સાદી સજા થાય તેવા મતોપદાયક

આવા બીજા પ્રસંગ પણ મારી જાણમાં છે જેમાં ઉપર પ્રમાણેનું કર્તવ્ય બજાવવા જતા રેનેહીના હૌસનમ્યને વહેરી લેવા વાટે તેમને આ યો છે, છતાં પદાધિકારના કર્તવ્યન તેમણે યથાર્થ પાન કર્યું છે અને 'ન ચન દેહમાશિષ્ય વૈર ડુર્જાતિ કમલિન્'—એ ન્યારે એમણે એમની સાથે આવા પ્રસંગોના પરિણામે મનમાં વૈરભાવ વાળ્યા નથી

આ રીતે એહર્ના અને પદના કર્મ ચોની વિભાગવાર મર્યાદા બાધી એકમાથી બીજાની ખાતર ચલિત ન થવાય તેની રીતે વર્તવાની ધાની પાડી, તેને તેઓ ચુસ્તપણે વાગી રહે છે તે, તેમની તાટમ્યભાવનાનું ગૌરવ વધારે છે

બનવા ભોગ છે કે, આ બવા પ્રસંગોમાં બીજાઓ એમને જોવાનું દષ્ટિબિંદુ બીજું રાખના હોય તો જુદી રીતે જુએ એમ પણ બને કે, એમની ખુદની દષ્ટિ પણ વર્ણિત પ્રસંગોને એ રીતે જ જોનારી ન થ હાય છતાં એમની જીવનજાણીને સમગ્રરૂપે નિદાળતા મારી દષ્ટિમાં જે જે પ્રગોમાં એમનું જેવું જેવું રૂપ દેખાય છે તે તો આવા વિવિધ ગૌરવપદ લક્ષણોથી જરૂર છે

નીનિર્નુ એક મુલાખિત છે કે, વિજ્ઞા વિનયન ગોમત । આ વાક્યને એમનામાં યથાર્થ થતુ એવા મ્થન અને

સમયે મેં જોયું કે, એટલી નમ્રતા એમની ક્ષાના કોઈ પણ વિદ્વાનમાં મને હજી જોવા મળી નથી. અને મળે એવી આશા રાખુ તો આકાશકુસુમવત્ લેખાય

પ્રસંગ એવો હતો કે, જનમગરના પોસ્ટ-મેન્યુએટ ટ્રેઈનિંગ એન્ટરની પદવી-પરીક્ષામાં કાયચિનિસા-વિષયના પરીક્ષક વારાણસીના શ્રી સત્યનારાયણ દાસ્ની નિમાયા હશે પણ સાલજવા પ્રમાણે પોતાની માદગીના કારણે તેમનાથી એ કામ પતાવવાનું બને તેમ હતું નહિ તત્કાળ બીજા મહાવિદ્વાન પરીક્ષક નીમવાનું જરૂરી બન્યું અને શ્રી બાપાલાલભાઈ ઉપર નજર ફરી ગૌખિક પરીક્ષા લેવા તેઓશ્રી જનમગર ખાતે ગયા છે એવી મને ખબર મળતા બીજાઓની સાથે હું પણ એસન ઉપર ગયો આયુર્વેદના શાસ્ત્રમાં અને રાજકારણમાં તતરપશી ચીવટવાળા એક વિદ્વાન મહાતુલાવ અધિકૃત રીતે તેમને લેવા એસને આવ્યા હતા. ગાડીમાંથી ઊતરતા જ શ્રી બાપાનાનભાઈએ સફૂચો પહેતું જે કાર્ય કર્યું તે આ વિદ્વાન મહાતુલાવની ચરણવંદના કરવાનું હતું બીજા વિદ્વાનોની અને જનતાની વચ્ચે એસનના ધોટ્ટોમાં ઉપર આવા મોખામાં આવનાર વિદ્વાન આની નમ્રતા જતાવે એ જોઈને મેં અધિા યોગીને ખાતરી કરી જોઈ કે, માડુ આ નમ્રત સ્વપ્ન તો નથા ને । કેવી ગૌરવજરી નમ્રતા !

જીવનની પૂર્વ ક્ષિતિજ પર આ યા પછી તે સ્વાતમ્યયુદ્ધના સત્યાગ્રહી સૈનિક હતા હવે જીવનની પશ્ચિમ ક્ષિતિજ પર દળવાનો સમય આવતા તેમણે ઉચ્ચ હોદ્દો મેંની લીધો છે આયુર્વેદના જીવનમરણનું નિષ્ણાયક ધર્મયુદ્ધ લડવા માટે યુદ્ધ અને મિથના બે વ્યૂહમાં વહેંચાઈ ગયેલી વૈષ્ણમ્યના એક પક્ષે શ્રી બાપાલાલભાઈ સત્યાગ્રહી સેનાની બની ચૂક્યા છે પદ્મારવાની તેમની રીતમાં ખમીર છે તે પીરતવવાળી હોઈ સેનાનાં ગૌરવ આપે તેની છે

નંદ તરીકે, અખાપક તરીકે, લેખક તરીકે, અધ્યાર તરીકે, અપાદક વગેરે તરીકે, સરકારમાં, યુનિવર્સિટીમાં, મદ્રાસ મેત્રનામાં, સરકાર નિયુક્ત સમિતિઓ વગેરેમાં એમને જે ગ્યાન પ્રાપ્ત થયેલા

છે તે તેમના ગૌરવને અનુરૂપ છે એ વાત સર્વવિદિન હોઈ એનું પિષ્ટપેપણુ અહીં નહિ દુરું.

ઉપર વર્ણવેલા વિવિધ પ્રસંગોમાંથી એ રચ્ય છે થાય છે કે, શ્રી. ગાપાલાલભાઈમાં ઉચ્ચ કક્ષાના મનુષ્યમાં હોવા બ્લેઈએ તેવા-દેવમાનવના ગુણો એકામળેલા છે. એમનામાં વૈદ્ય તરીકેનું ગૌરવ વધારનારા ગુણો અંગે મેં આમાં કશું કયાંય લખ્યું નથી કેમકે એમને એ સ્વરૂપે પરખાવનારા બીજાઓ હશે. એટલે એની પુતરુકિત ન થાય એવું ઇચ્છ્યું છે. આયુર્વેદમાં એક રસાયન નામનું અંગ છે એ રસાયનનું સેવન કરનારની કાયા વાર્ષિકરહિત બની, દીર્ઘ આયુષવાળી થાય છે. એમાં મુખ્ય ચાવીરૂપ એક વાત એવી છે કે, ગમે તેવું સારું રસાયન મળ્યું સેવે, પણ બે

આયુર્વેદોદ્ધત આચારસંચાયનનું સેવન તેની સાથે કરવામાં ન આવે તો રસાયનનું ફળ તેને મળતું નથી. એવી રીતે વૈદ્યમાં બીજા બધા ગુણ બાદે ગમે તેવા સારા અને ગમે તેટલા વધુ હોય; પણ બે મનુષ્યત્વના મુખ્ય ગુણોનું સંપાદન તેણે કરેલું ન હોય તો વૈદ્ય તરીકેના તેના ગુણ પૂર્ણ મકળતાને મેળવી શકતા નથી.

વિવિધ પ્રકારના આદર્શ મનુષ્યત્વના અંશે શ્રી ગાપાલાલભાઈમાં વિવિધક્ષેત્રે જે વિકસતા રહેલા છે; તે બધાની વચ્ચે જ તેમનું વૈદ્યત્વ પૂર્ણ ગૌરવવન્ત બની પ્રકાશી રહ્યું છે. ઈશ્વર એમની એ ગુણગરિમાને અક્ષતમહિમાવંતી રાખી મુખી આયુષ આપે એ જ અમિત શુભેચ્છા.

આયુર્વેદની દેણ

આ જ વાત આયુર્વેદ અને ધાર્મિક દૈવકર્તે ઉદ્દેશીને કહી શકાય એમ છે. વિશ્વને કંઈ આપતું હશે તો આયુર્વેદ જ આપી શકશે. આપણા દાકતરો પશ્ચિમનું પૌપટીયા જ્ઞાન જ ગોળે છે, પશ્ચિમની દવાઓ વાપરે છે, પશ્ચિમની લાવામાં બોક્ષવામાં માન લે છે પરંતુ એથી ભારતની સંસ્કૃતિ નહિ ખીચે. પશ્ચિમનું ઉચ્છિદ્ર ખાઈ ખાઈને આપણી સર્જનશક્તિ જ આજે મરી પરવારી છે આપણા દાકતરોને વિશ્વના દૈવકર્તા શો કાળો છે? કશો જ નહિ. ભારત પાસે પૌતાની સંસ્કૃતિ પે? અનેાખી એવી આયુર્વેદ સંસ્કૃતિ પણ છે. એને જોઈતું તો તે ભારતની શરમ લેખાગે અનુકરણ નહિ પણ સ્વતંત્ર સર્જન જ ભારતને મહાન બનાવશે.

સુરદેવ રવીન્દ્રનાથે ભારતની સંસ્કૃતિ વિશ્વમાં વહેલી મૂઝી છે એજ એમની વિશેષતા છે. આપણે ભારતીયોએ આપણી ગ્રામ્યવાન અનેાખી સંસ્કૃતિનું જાતન કરવું બ્લેઈએ, આત્મનિષ્ઠ જનવું બ્લેઈએ. સંસ્કૃતિ જૂલેલી પ્રજા કદી મહાન થઈ ન શકે. આજની આપણી કૌલવગ્ની આત્માનું કચ્ચરિય કાદનાર છે. પરસંસ્કારમુગ્ધ અધ્યાપકો અને છાત્રો કદી ભારતના ગૌરવમાં કાળો નહિ આપી શકે.

સત્યસમર્થક મુરબીશ્રી. બાપાલાલભાઈ

મણિભાઈ શ્રાવણક

અમારા ગ્નાતકોના મણિ જેવા ભાઈ મણિભાઈ અમારી પદ્મી સંસ્થાના અવશેષસમા ઉ. પી. રીસર્ચ યુનિટ, વડોદરાના મુખ્ય વૈદ છે. આધુર્વેદિક લેખક તરીકે તેમ જ સુચિકિત્સક તરીકે તેમની સુવાસ દિનપ્રતિદિન વધતી જ જાય છે. શુભરાત તેમની પાસે વિશેષ આશા રાખે તે સ્વાભાવિક છે.

આધુર્વેદના વિશાળ ક્ષેત્રમાં જેઓએ પોતાના અપરિમિત જ્ઞાન અને અન્વેષક શુદ્ધિથી મને પ્રભાવિત કર્યો છે તેમાં મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈ મોખરે છે. મારા વિદ્યાર્થી જીવન દરમિયાન મેં તેઓના સંશોધનદષ્ટિએ લખાએલ પ્રયોગો અને લેખોમાં તેમનામાં રહેલ સત્યશોધકદષ્ટિ પ્રુલ્લી થતી અનુભવી હતી. ગતાનુગતિક અધ્યાપન અને અધ્યયન ન્યામ મૂલ કરી ગયું હતું તેવા આ ક્ષેત્રમાં આ આજીવન અભ્યાસકે ખળભળાટ મચાવ્યો. ખ્યાતનામ ટીકાકારો સામે અવાજ ઉઠાવી તેઓને જે સત્ય લાગ્યું તે બેધક રીતે તેમણે બહાર કરવા માંડ્યું અને કાલે કરીને જે કચરો જમ્યો હતો તે ફર કરી આધુર્વેદના નિષ્કૃષ્ટને નવો ઝોપ આપ્યો.

આધુનિક વિજ્ઞાન હરજ્ઞાણ ભરતું, વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓમાં થતા નવા સંશોધનને પચાવતું આગળ વધી રહ્યું હતું. તેવે સમયે આ સત્યશોધકે તેની અવલેક્ષના કરતા તેઓના ચંતવ્યોને આધુર્વેદ જગત સમક્ષ ગરવી ગુર્જરગિરિમાં સમન્વય મટે મૂક્યાં. આધુર્વેદનાં ઔપધોનો અભ્યાસ આ સમય દરમિયાન આધુનિક ચિકિત્સકોએ કરવા માંડ્યો અને તેઓનાં ચંતવ્યો અને અનુભવો જગત સમક્ષ મૂકવા માંડ્યાં. પ્રાણીશરીર પર તેના પદ્ધતિસર પ્રયોગો કરી તેથી યાત થઈ ઔપધિચ્છાવિનિશ્ચયનું જ્ઞાન

બહાર આવવા માંડ્યું. પરંતુ આ જ્ઞાનને ગ્રીકારણે હજુ વહેતું જાય છે, પ્રાણીશરીર પર થતી ક્રિયા માનવશરીર પર તેટલી જ અને તેવી જ થશે એમ માનવાને કારણ નથી. ચૂનાતી વિજ્ઞાન પણ જ્યાં જ્યાં પ્રાણી પર થતી અસરમાં ફેરફાર વર્ણવે છે જ. અને જે જદ વૈદો તે જ ઔપધિઓના પ્રયોગથી જે વ્યાધિઓની સફળતાપૂર્વક ચિકિત્સા કરે છે તે જ તેઓના અભ્યાસમાં સિદ્ધ થતું નથી પણ જ્યાંય; છતાં મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈએ તેઓના અનુભવોને પ્રયોગાત્મક રૂપમાં વેદો સમક્ષ મૂક્યા હતા જ.

‘જે આરોગ્ય અર્પે’ તે જ યોગ્ય ઔપધ’ એ વ્યાપક સત્યને અનુસરીને તેમણે તો કહ્યો હતો ‘સર્વતંત્રસમન્વયચિકિત્સા’. રોગીને કાઢી જ શાખાની પડી નથી, તેને તો જોઈએ છે વ્યાધિમાથી મુક્તિ અને તે જ અર્પે’ તે જ તેને મન સાચો ચિકિત્સક.

આધુનિક વિજ્ઞાનની આ દુચ્છી તેઓ કદીય આલા બન્યા નથી. શીઘ્રલપ્દ કહેવાતી આ ચિકિત્સાને લખ તેઓ પારખી ગયા હતા અને બે હાથ બંધા કરીને તેઓએ પોકારી પોકારીને ‘નિસર્ગ’ની યાદ લોકો અને દર્દીઓને આપી છે કે શીઘ્રતાથી તેમની અંતરશા નહિ, આધુર્વેદના સિદ્ધાંતો અને ચિકિત્સામૃતો નિકળ પર સિદ્ધ થયેલ સ્વચ્છ છે. ભડે વ્યાધિમુક્તિકાલ લાખો રહે પરંતુ તે દર્દીને નળખલ તો નહિ જ કરે.

આના સમર્થનમાં તેઓએ જે સત્ય મુક્યું છે તેને કોઈ જ પકડાર કરી શકે તેમ નથી. તેઓનું કહેવું છે કે, જેમ નવજાત શિશુને યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત કરતાં તથા બીજને અકુરિત યર્ધ વૃક્ષમાં પરિપુષ્કારાં કાઢવી જરૂર છે તે જ રીતે વ્યોધિ કે જેનાં લક્ષણો વ્યક્ત થતાં અગાઉ આયુર્વેદાચાર્યોના જાણના પ્રમાણે સુચારુદિકાલમાંથી પસાર થવું જરૂરી છે તેને તે મુદ્દાકેની સ્વસ્થાવસ્થા પ્રાપ્ત કરતાં પણ સમય તો લાગે જ ને ? આયુર્વેદનો ચિકિત્સાનો પાયો સામ ને નિરાશ પર અવલંબિત છે. દોષપાકની જરૂર છે જ અને તેને માટે સમય ભેદ છે જ.

આયુર્વેદમાં પણ રસવેત્તાઓએ આધુનિકોની મોંઘે 'તીક્ષ્ણક્રિયા' અને વ્યવાયિક્ષ્યોનો ઉપયોગ કરી સઘર્ષપ્રદ ચિકિત્સા વર્ણવી છે જ પરંતુ આ આયુર્વેદ તપસ્વી તેથી બહુ આકર્ષણ દેાય એમ લેખકને લાગતું નથી.

તેઓનું કહેવું છે કે અત્યારે Antibiotics અને Hormones નો અવિચારપૂર્વક જે ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે તેની શરીર પરની વિપરીત અસરનો પ્રતિહાસ લખાશે ત્યારે જ ખજાર પડશે કે સાચું શું હવે અને છે.

તેઓને મન આયુર્વેદ એટલે જીવનનું વિજ્ઞાન છે. આલોક અને પરચોકની મુદિતનું સાધન છે. તેઓ વેદોને આધુનિક ચિકિત્સકના સમોત્તરના નેવા પ્રચ્છે છે. તેઓ જાણે છે આયુર્વેદના આઠ અંગોને ક્રિયામાં મુકાયેલાં નેવાનું અને તેથી જ તેઓએ મિથ આયુર્વેદ માટે પ્રયત્નો આદર્યા હતા અને તેને આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય દ્વારા મૂર્ત કરી રહ્યા છે. તેઓને એવો આયુર્વેદ નેવો છે કે જે જગતભરમાં આવકાર પામે.

આયુર્વેદ પ્રત્યે ખૂબ જ ચમત્કાર ધરાવતાં આવા તપસ્વી પુરુષ પર આયુર્વેદને છેલ્લે દેવાનો આશ્રય દેવાક વેદો તરફથી જ થઈ રહ્યો છે તેથી વધુ શોચનીય શું હોઈ શકે ? તેવો વરોળ જીભ કરનારાઓને વધુ તો નહિ પણ તેઓના મંથો અને

લેખો વાંચી જવાની સલાહ આપીએ છીએ જેથી તેઓ જ નિર્ણય કરી શકશે કે આ અંગ અભ્યારીએ આયુર્વેદ પચાવવા કેટલું તપ મુક્યું હતો.

વિજ્ઞાન કોઈની મુક્તિ કે વારસો નથી. જળદગાકાના જમાનામાંથી આપણે સ્પૃહાનીકરૂ જમાનામાં આવ્યા છીએ લગવાન કાલ સાથે કદમ બીડાવી નહિ ચાલીએ તો ક્યાંવ અધારમાં ફેંકાઈ જઈશું એમ તેઓ કહે તો તેમાં ખોટું શું છે ?

આયુર્વેદ, સુ. શ્રી. ખાપાલાલકોઈને મન માનવસેવાનું સાધન છે. તે એકમુક્તિ ક્રમોપોજનનું સાધન નથી. તેઓને મેં વારંવાર કહેતા સાંભળ્યા છે કે 'ચિકિત્સા' બે જણા જ સફળતાથી કરી શકે-એક રાત્રી અને બીજો દિવસ. અર્થાત્ ચિકિત્સક લોકથી પર હોવો ભેદ છે. રાત્રી ધનાઢય હોઈ કીમતીમાં કીમતી દવા ગમે તેટલા દિવસ સુધી આપતાં અને તેની પાછળ ગમે તેટલો ખર્ચ કરતાં અચકાશે નહિ. તે જ રીતે દિવસ, જે તિરુપ્ત અને પરકલ્યાણ નેત્ર વત છે તેવો તે, પેલાના લાભનો કશો જ વિચાર નહિ કરે અને તેથી જ તેઓ સફળ ચિકિત્સક બની શકશે. આ આદર્શની સામે આધુનિક ચિકિત્સકને જરા સરખાવીએ તો ?

વિપુલ લાલસાઓથી ભરપૂર, ભૌતિક સાધનોની સહાય વિના જેને રોગનિવાન સાધ્ય નથી અને જે પેતાના લગ્નમાંથી દર્દીને આંજવા મથે છે તેવો આધુનિક ચિકિત્સક અને તેની જ સામે લાલસાથી મુક્ત કીરત. આ મિત્ર જ બોલશે કે દર્દીને કતાશમાંથી આશાને તાલુ કાઢ્યું અંજશે.

ત્યારે આધુનિક સઘઃફલપ્રદ દવાઓના વપરાશથી થતી વિક્રિયાની નોંધોના જથ્થો પ્રતિદિન વધતો જ ન્યય છે તે સામે આખમીયામણાં કરી શકાય તેમ પણ નથી.

મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈની સાધના કળતી જણાય છે. જનસમુદાય નગરો છે. આયુર્વેદ માટે લોકોની માગણી વધતી જાય છે. પરંતુ વૈદ્યોમાં આ સંક્રાંતિ કાલમાં શુદ્ધિનેદનું પાપ ધરેલી આધુનિક ચિકિત્સક-સમુદાય કામગીરી ફૂટે છે અને તે સામે તેઓશ્રીએ 'ભિખારી'માં વારંવાર બ્યથિત હૃદયે ચોક્કસ પાડયા છે. પરંતુ વૈદ્યો કમનસીબે એ જાણથીમાં વહેંચાઈ ગયા છે.

તેઓએ હમેશાં આયુર્વેદના વિકાસ માટે કાલેન્ડે

કરતાં વધુ રૂબણાલયો ઉધાડવા માગણી કરી છે. આયુર્વેદને સ્વતંત્ર રીતે જીવતો ભેવાનો તે જ માર્ગ છે પરંતુ વૈદ્ય આડે અંજમાં દટકમાં અને કૂતકમાં હોવા જરૂરી છે. લુપ્ત ક્રિયાઓ પુનર્જીવિત ભેવાની અને જે ન હોય તે આધુનિક વિજ્ઞાનમાંથી લેવાની તેઓની માગણી છે અને તે રીતે તેઓએ તૈયાર કરેલ સ્નાતક વર્ગ સમગ્ર ગુજરાત અને ધીને પણ વ્યુત્પન્ન વૈદ્ય તરીકે સુવાસ ફેલાવી રહ્યો છે અને મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈની સાધના સિદ્ધ થઈ છે તેની સાક્ષી પૂરી રહ્યો છે.

આવા મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈને પરિપૂર્ત પ્રસંગ મારી નમ્ર અભિલેખ અર્પું છું અને તેઓને ચિરાયુષ્ય અર્પવા પ્રથુ પ્રાર્થના કરતો વિરમું છું.

રાજનો મલમ

રાજનો સોથી વધુ જાણીતો શુભ અગ્નિદગ્ધ ઉપર ઠંડક અને રૂઝ લાવવાનો છે. આ માટે રાજનો મલમ નીચે મુજબ બનાવવામાં આવે છે. ઘી, મીણ, રાજ સમાન ભાગે લેવાં. ઘી ગરમ કરવું. તેમાં મીણ નાખવું. મીણ મળી જાય એટલે રાજનું સફ્ત ચૂર્ણ નાખવું અને હલાની એકરસ યાજ એટલે તરત જ ત્રણેને એક મોટી ધાળીમાં ઠંડું પાણી ભરી રાખવું હોય તેમાં નાખવું. પછી હાથ વડે ફિરકા કરવું. જેમ ફીણવામાં આવશે તેમ સફેદ રાજનો મલમ ફૂલતો જશે. આ મલમને સ્વચ્છ મોટી કાચની જરણીમાં ભરી લેવો અને તેને પાણીમાં ઢૂંઢાડી રાખવો. ઠાઈ પણ ઠારણથી દાઝવું હોય તેની ઉપર રાજનો મલમ રાખવાય છે. એનાથી બળતરા તરત શાંત થઈ જાય છે, વજુ જલદી રુઝાઈ જાય છે. મલમલના બારીક કકડા ઉપર રાજનો મલમ પાથરીને બેલેલા લામ ઉપર રાખ્યા કરવો.

આયુર્વેદના વીર સેવક બાપાલાલ

વૈદ્ય પ્રધાન હંસરાજ તન્ના ઠક્કર

શેઠ સુરજ વલ્લભ આયુર્વેદીય ઔષધશાલર, મુંબઈમાં, તન્નાજી વનરપતિના નિમ્ણાત વૈદ્ય તરીકે વર્ષો સુધી સેવા આપતા રહ્યા. મુંબઈ સરકારની ફૂગ કમિટીના તેઓ સભ્ય હતા. બમરુ ઔષધો સંબંધી તેમની પાસે માહિતીનો ભંડાર છે તેમની માનુશાયા કમ્પ્લી હોવાથી ગુજરાતીમાં પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાને તેમને તકમીદ પડે છે પણ તેમને સત્સંગ કરવા જેવો છે.

શ્રી. બાપાલાલ વંદરાજની પદ્ધિપતિ સન્માન સમારંભ સમિતિએ તેમને અભિનંદન ત્રય અર્પણ કરવા સંકલ્પ કર્યો છે તેવા શુભ સમયે મારા જૂના મિત્રો પૈકીના એક એલેક્સ રહેલા આયુર્વેદ જગતના વર્તમાન તપસ્વી મતિસમા, રામચંદ્રજી શ્રીમણ્ણના ભક્ત હનુમાન યતિ વીર જેણે પોતાની ઇતી વિદારી રામનામના જાપ કરતું હૃદય બતાવ્યું હતું, તેની જ રીતે, શ્રીઆદર્શ મહાશય શ્રી. વૈદ્ય બાપાલાલશર્મા પશુ પોતાનું ઉર ખોલીને બતાવે તો આયુર્વેદગ્રંથની માળાનો સતત જાપ કરતા જેવા મને એમ મારા લાંબા સમયના અનુભવથી દૃઢ કહું છું. મારે દુ પશુ મારા તરફથી એ મારા મિત્રને સન્માન કરવા એ શબ્દો લખી કૃતાર્થ યપ્તિ. માત્ર એમને સન્માન આપવું એ તો સુરજની સામે કૃષ્ણ ચંદાવવા જેવું ગણાયે.

શ્રી. બાપાલાલશર્માનાં શુરુ, હું નહીં જાણતો હોઈ તો, વૈદ્ય શ્રી. અમૃતલાલ પદ્મણી હતા. પોતાના શુરુના આદર્શ અને સિદ્ધાંત પણ તેમણે પોતાનામાં ઉતાર્યા છે. તેમનાં શુરુ સત્યના સાધી અને નીકર હતા. શુરુના જેવા જ શુરો તેમને સાપકયા છે અને પોતાના પ્રકાશ-સ્વમાન-સન્માનથી ગુજરાત-કાઠીઆવાડ અને કમ્પ્લ પ્રદેશોમાં

તેમણે નામના મેળવી છે. તેઓ આંગળીઓના વેદે ગણાતા વર્તમાન વૈદ્યોની જ ગણતરીમાં મોખરે આવશે. એમનાં શ્રદ્ધામાં જે અન્નેડ મહેનત તેમણે કરેલી છે તેનું એ ફળ છે. એમને કમ્પેચ આજે પણ ચાકુ છે. આવા વૈદ્યોનો જમાનો ધીરે ધીરે પરવાર છે એ વિચાર દિલમાં ખટકે છે શુદ્ધ-ચિત્તના ક્ષપકાએ જોર પકડ્યું અને તે વખતે બાપાલાલશર્મા તરફથી આરોગ્ય પ્રધાન શ્રી. વ્યાસસાહેબને સત્ય જ કહેવામાં આવ્યું છે. આયુર્ સત્ય બીજા કોઈ વૈદ્યે કહેવાની હિંમત કરી નથી ! શ્રી. બાપાલાલશર્માના વિશ્વનસ-તોષીઓએ તેમનાં વાક્યોમાંથી અનર્થ કાઢીને તેના ઉપર તરકટ રચીને તેમને વગોવવા પ્રયત્નો કર્યા છતાં તે ભ્રષ્ટ્રને દિલમાં દુઃખ થયું હતું, પરંતુ સત્યને આંચ કઠો આવતી નથી.

એક છે તથા “કામ કરી પતાવો-એ જ સાચું પાડત્ય છે,” “જીવનમાં કાર્યને ઉતારો. કર્મયોગ ને માનયોગ” અને પાવનકારી છે”-એ સિદ્ધાંત મુખ્ય બાપાલાલભાઈએ અપનાવેલા છે. આયુર્વેદના મહત્ત્વને જાણનારા તેઓ તેના ઉપાસક અને સાધક છે. તેથી તેઓ અધિભૂત છે. મારા તરફથી આપા સિદ્ધાંતવાળા બાપાલાલભાઈને હજારો વંદના અને ધન્યવાદ ઘટે છે. આવા આયુર્વેદના પ્રાચીન અને કર્મકંથરવીરને થોડા કઠોરે તો, કાંઈ તેમના ના કઠોર શકે તેમ નથી.

તેવી જ રીતે દેશપ્રેમના પથ રગથેલા શ્રી. બાપાલાલભાઈ છે. સ્વતંત્રતાની લડતમાં પણ કાળો આપીને સરકારના મહેમાન પણ બન્યા છે અને જેલને મહેલ માની લીધો. સાહિત્યક્ષેત્રમાં પણ તેમની અનેરી સેવાઓ છે એ વાતની તેમના રચેલા આયુર્વેદ ગ્રંથો પ્રકાશિત થયેલા જેલ જેવા, વાન્યા અને જલ્યા હશે તે જ કદર કરી શકશે. એ પ્રકાશનોમાં છે તેવું સત્ય વ્યક્ત અને હૃદયગમ્ય ચિત્ર આયુર્વેદનાં પુણ્યાસાચોવાળા બીજા ગ્રંથોમાં જોવા નહીં મળે અન્ય કોઈ લેખક તરફથી આંખ લખાણ મળનાર નથી એ સત્ય વાત બધાએ માનવા જેવી છે.

તેમની જોમિએની જાણવા જેવી એક વાત કહેવી મારે જૂલવી નહીં જેઈએ. સ્વતંત્રતાની લડતની જેવામાંમાં થોડા સમય માટે માટા શેઠ્ઠી. ઘરજી વેલસભાસ પણ તેમની સાથે હતો અને. જેલની અર્ધ સમયની સંગતાથી બાપાલાલભાઈએ શ્રી ઘરજી શેઠને એવા તો આયુર્વેદના પ્રેમથી રંગી નાખ્યા કે જેલથી મુક્ત થઈ ઘેર આવેલા ત્યારે શ્રી. બાપાલાલભાઈને પેતાને ઘેર મુખ્ય બોલાવી બેચાર દિવસો રોજીને આયુર્વેદ ઉત્તેજનારે અનેક છાત્રો પછી હતી. શ્રી. બાપાલાલભાઈએ શ્રી. ઘરજી શેઠને આયુર્વેદ અર્થે ઘણા માર્ગ સુઝાવ્યા હતા-જેવા કે વનરપતિ નિધંકુર્મ સધારા કરી આદર્શ વનરપતિ સાહિત્ય તૈયાર કરવું, ખખરમાં વેચાતી દેશી વનરપતિ-એસડીઆં ફોનોની ગોલમાલ અને સંદિગ્ધતા ચિટાવવી, જનતા તેમ જ વેંચીને-સામી વસ્તુઓ મેળવવા કોઈ સાધન જોઈ કરવું તેમજ સાન્નિધ્ય સિદ્ધ દવાઓ કે જેના અમરકારી થયે આપીતા છે- તેવી દવાઓ ઔષધ-

નિર્માણ શાળામાં બનાવવી, પારદના સંસ્કાર સપૂર્ણ કરી તેના સચોટ શયદા કરનારી દવાઓનો લાભ અને અને ઉપયોગ કેવી રીતે મેળવી શકાય તેની આદર્શ ચુકિતઓ અને સમજણ તેમજ આપા હતી; બેથી શ્રી. ઘરજી શેઠને રમજાનવેરાગ્ય તરત આસ્થા મળે અને તેઓ ઉત્સાહી બની ગયા.

ઘણા શેઠ શ્રીમાનની વાતો વૈસ્વટત્તિને આધિન હોય છે અગર વાતોના વડા જેવી હોય છે પરંતુ શ્રી. બાપાલાલભાઈએ તો વ્યવ આદર્શ નિધંકુ પ્રકાશિત કરી તેની પ્રસ્તાવનમાં શ્રી. ઘરજી શેઠને થાક ક્યા છે બીજું, આદર્શ નિર્માણશાળાની હોશ અને ચિન્તા હતી તે પણ વી. બાપાલાલભાઈએ શ્રી સ્વામી આત્માનંદ સરસ્વતી આયુર્વેદિક સહકારી શર્મસી જેબી કરાવીને ફર કરી પોતે સહેનત લઈ ઉપમાલાયક એવી આદર્શ સંસ્થા તેમજ તેને બનાવી છે. શ્રી. ઘરજી શેઠને તેમજ ઉત્સાહપૂર્વક રચ વ્યક્તિ તે મિલકુલ નાખક નહીં થતા તેમજ પણ આસડીઆની ગાંધી દુકાન ગુણમાં આપું કરાવી. તે કાર્ય પણ શ્રીમત વૈદ્ય બાપાલાલને આભારી છે એમ મારું માનવું છે, કારણકે તે દુકાન ચલાવવા-તેનું મેનેજીંગ કરવા-શ્રી. બાપાલાલભાઈ તરફથી અને નિયુક્ત કરવા સલાહ આપાઈ હતી તે અંગે તેમજ અને વખતોવખત પરમિટી આપી તથા વૈદ્ય સંમેલનોમાં ભાગ લેવા આમંત્રણ આપાવી અનેક પ્રદર્શનોમાં અમારી સંસ્થાના ઔપચાર મુદ્દાઓ હતા અને તેથી અમારી સંસ્થાને અનેક મેડલ ઓફીસ-સર્ટિફિકેટ મળ્યા હતા. આ રીતે શ્રીમાન ઘરજીમાર્ગના મનના કોડ બાપાલાલભાઈએ પૂરા કરાવ્યા.

ઉધર ૯૫૭૪ બળવાન હશે એ આદર્શ સંસ્થા રજી ૨૫ વર્ષ ચલાવી ઉવટમાં શ્રી ઘરજી શેઠ રવર્ધવાસ થતા, સંસ્થાના ઉદ્દેશ વિરુદ્ધ વર્તન થતા અને પણ તેમથી અજગા થઈ જવા ફરજ પડી હતી વૈદ્ય શ્રી. બાપાલાલની ચિકિત્સા પ્રચાલીનો પણ મે અને મારા હેતુસ તોથી સર્જાએજી ન્યારે ન્યારે તેમજ મુખ્ય આવવું થતું તે દરમિયાન તેમની ચિકિત્સા સલાહનો લાભ લેવાના યશભાગી અમે થયા છીએ એમની ચિકિત્સા અને પ્રચારીનો લાભ સૌ જનતા તથા અન્ય સિધ્ધાંતો વરસોથી લીધો છે.

શ્રી બાપાબાનભાઈ સાથે ઘણી વખત મુસાફરીમા અને ગંગોત્રીમા વનસ્પતિ નિરીક્ષણાર્થે મહિનો કે વધારે વખત સાથે રહેવાનું બન્યું છે તેથી તેમનો અત્યંત મિલનસાર સ્વભાવ તથા રહેણીકરણી જોવાના મન્યા છે તેઓ અતિ સાદા સરળ નિરભિમાની અને ગ્રેમના ભંડારભૂતિ જેવા છે આદર્શ વર્તનવાળા અને સિદ્ધાંતને અનુસરનારી દરેક વ્યક્તિએ તેમની પાસેથી સત્ય વર્તન અને મનન શીખવાનું છે માયાનું વૃત્તિથી પોતાના અનુભવી શાનનું દાન તેઓ અર્પે છે તેનો પણ પ્રસંગોપાત અનેક વખત અનુભવ થયો છે તેની મેં નોંધો રાખેલ છે તે મનન કરવા લાયક અને લાભપ્રદ છે પણ અને તે વર્ણન કરવા જગ્યા નથી

રહી વિશેષમા તેમના પુત્ર ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર પણ તેમના જેવા જ ગ્રેમાણુ અને આઠાકારી મર્યાદાવાળા અને પિતૃદેવોભાવ સૂત્રને અનુસરનારા નિરભિમાની યુવક જણાયા છે અને લાગણીવાળા પણ તેવા જ છે કહેવત છે કે, “વડ તેવા ટેટા અને બાપ તેવા બેગા” આ કહેવતને તેમણે સાર્થક કરી છે એ સર્વે વાતો શ્રી વૈષ્ણ બાપાલાલભાઈના સંગ્રહારોને આભારી છું હવે છેને શ્રી બાપાલાલભાઈની આ પરિપૂર્તિ સન્માન સમયે હૃદય છુ કે સાચા આધુર્વેદના આ વીર સેવક આપણી વચ્ચે શતાયુ રહે તથા હું પ્રભુ પાસે યાચના કરું કે હે દયાળુ પ્રભુ સવા આઠા મમ મિત્રસ્વપૂર્ણ મનુષ્ય । ઈશોભ શુભ

ગુરુનું સાન્નિધ્ય

આજે ‘સોશિયલ એન્ડ પ્રિવેન્ટીવ મેડિસિન’નો વિષય વૈષ્ણ કોલેજમાં નવો જાહેરવામાં આયોજીત છે એટલે જે સમાજમા દરદી રહે છે એ સમાજનું તત્ત્વપર્ણી શાન રાગ થવાના અનેક સામાજિક અને અને આર્થિક કારણો આદાર, રૂઢિઓ વગેરેનો અભ્યાસ તેને મારે આવશ્યક છે પ્રાચીન ગુરુઓ પાસે વૈષ્ણ વિદ્યાર્થીઓનો મપક આ રીતે ખૂબ જ પ્રાણપોષક-ઉન્નતિકર બનતો એવા જીવના જગના ગુરુઓનું સાન્નિધ્ય જ એક મોટામા મોટું શિક્ષણ દત્ત વિવેકાનંદ જેને ‘Quickening impulse’ કહે છે તેનો લાભ તેને મળતો અનુભવે કદાચ એ ઓછો ઘડાતો દમી પરત્વે જીવનને ઉદાત્ત, લય બનાવવામા એ પ્રાચીન શિક્ષકનું અગત્યનો રાજો દત્તો બાળે જે મારા વ્રદ ચિકિત્સકો દોષ તેનો મપક અમારી દિગ્ગે ખુબ જ ઉપયોગી છે

પ્રસન્ન, મધુર અને બલવાન સારસ્વતમૂર્તિ

લાલશંકર ઠાકર

એમ. એ.

શુભરાતના ઊગતા કવિ, જેમને કુમારનો સુવર્ણચંદ્રક હમણાં જ મળ્યો, તેઓ ભલે એમ. એ. થયા હોય પણ હજુ તો આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થી છે. પોતાના પિતાશ્રીની ઉચ્ચ પ્રણાલિ અનુસર તેઓ ધારાવાહી ગદ્યના પણ સર્જક છે. આયુર્વેદના આ ઊગતા સેવક પાસેથી ઘણી આશાઓ ફળીશ્રુત થવી નેઈએ.

અગિયાર વર્ષ પહેલાંનો એક પૂર્વાહ્નિ-એ પૂર્વાહ્નિ થોડીક ક્ષણો સ્મૃતિમાં સળવળે છે. દીવાનખાનામાં જમણી બાજુના સોફા પર ખાદીના શુભ્ર વસ્ત્રોવાળા એક પ્રૌઢ પુરુષ હાથમાં નાસ્તાની ડીશ લઈ નારતો કરતા બેઠો છે. પિતાશ્રી અને બોલાવોને એમની સાથે ઓળખાણ કરાવે છે. ‘પ્રસ્થાન’માં જેમના લેખો વાંચતો અને ‘દિનચર્ચા’ નામનું જેમનું પુસ્તક અમારા ઘરમાં ઘણા વરસોથી ફૂં નેતો એના લેખક શ્રી. બાપાલાલ ગ વેદને પિતાશ્રી ઘેર નિમંત્રણ આપીને લાવ્યા છે. તેઓ અમદાવાદની મેડિકલ કોલેજમાં આયુર્વેદ વિષે વ્યાખ્યાનો આપવા આવ્યા છે. ફૂં છઠ્ઠી અગ્રેષ્ઠમાં લખ્યો તો ઠાકરડો મૌખિકથી એમને નેઈ રહ્યું છું. મારા અભ્યાસ વિષે થોડા પ્રશ્નો પૂછી બાપાલાલભાઈએ અને સ્વયંચું : ‘પછી સરતમાં અમારી કોલેજમાં દાખલ થઈ આવ.’

પણ પિતાશ્રીએ તરત જ કહ્યું : ‘એને સાહિત્યમાં ઘણો રસ છે. કવિતા પણ રચે છે. આયુર્વેદમાં એને રસ નથી.’

ઠાકરડાના મંકાવનો ઠાઈ પાર નથી. આવા મોટા લેખક પાસે ‘કવિ’ તરીકે ઊભા રહેવાનું એના પાતળા પગમાં નેર નથી. પોપચાં સ કોચના ભારથી ટળી ગયા છે. બાપાલાલભાઈને ‘એમ.’ એવે

આશ્ચર્યપૂર્ણ અવાજ એને સંભળાય છે. એ શુનેગારની જેમ જરાક પોપચાં કોચાં કરે છે. પણ ના, એમના ચહેરા પર ઉપહાસની રેખા પણ નથી. બલકે આનંદથી એ પેલા ઠાકરડાને પૂછે છે : ‘કયા નામથી કાગ્યે લખે છે ?’

‘માનરિશ્ત્રા’ ઠાકરડો જવાબ આપી દે છે ઉમાશંકરના ‘નિશીથ’ કાવ્યસંગ્રહમાંના એક સૌનેટમાંથી એ વાચુને આ સંસ્કૃત પર્યાય શીખ્યો હોય છે અને પોતાના તખલ્લુસ તરીકે એ શબ્દને પસંદ કરી લીધો હોય છે.

જવાબ સાંભળી શ્રી. બાપાલાલભાઈના ચહેરા પર એક મધુર ગ્રિમત ફરે છે. એ રિમતમાં પેલા ઠાકરડાએ પોતાના ઉપનામનું ‘એપ્રોશીએશન’ વાંચી લીધું. ટેટશે મધુર અનુભવ ! બાપાલાલભાઈની એ પ્રસન્ન મધુર મૂર્તિ પ્રથમ પરિચયથી જ થોડીક આછી, પણ બળવાન રેખાઓ અંતમાં મુકતી ગઈ.

ત્રણ ચાર વર્ષ પછીનું એક ખીજું દરશ પણ આજે ફૂં નેઈ શકું છું. નડિયાદમાં સાહિત્ય પરિષદ છે. લેખકોનો પરિચય આપવાની વિધિ ચાલે છે. એ વખતના સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ કવિ શ્રી. ઉમાશંકર લેખકોને સંક્ષેપમાં માર્ગિક પરિચય

કરાવે છે શ્રી. બાપાલાલભાઈ પણ પરિપદમાં આવેલા છે. એમના પરિચય વખતે એ જિલા થાય છે અને શ્રીતાઓને નમસ્કાર કરે છે. દાખીને પહેરેલી ખાદીની રોપી, સુવિભક્ત ધન શરીર. એ વખતે બાપાલાલભાઈને પણ ફરી ભેગા ફરમી પણ મારે મન એ સાહિત્ય-પરિપદમાં આવ્યા હતા એનું ખૂબ મહત્ત્વ હતું. 'નડિયાદ સાહિત્ય પરિપદમાં બાપાલાલભાઈ પણ આવ્યા છે' એટલી નોંધથી બાપાલાલભાઈના વ્યક્તિત્વની ચેલી રેખાઓમાંની કોઈ એકાદી રેખાનો ઘસરકો ગાર થતો હશે. એ શી પ્રક્રિયા થતી હશે એ ખુદા જાણે પણ ઉપર્યુકત બે અતિ સામાન્ય લાગતા પ્રસંગોનું મારે મન ધણું બધું મહત્ત્વ છે. કેમકે તે પછીથી આજ સુધી બાપાલાલભાઈને મેં એ જ દષ્ટિથી ભેગા છે. એમની પ્રસન્ન મથુર માનસમૂર્તિને કોઈ હટાવી શક્યું નથી. ખુદ બાપાલાલભાઈ તરફથી પણ કોઈ એવાં કારણો મળ્યા નથી. નહીં તો મદદરે જીવનમાં આવા આધાતો વેકીને જીવાન માણુમ 'સિનિડ' બની જતો હોય છે.

મને લાગે છે કે હજુ માડું નિરપણ ગ્રપ્પટ થતું નથી. જરા વધારે રપ્પટ રપ્પટ કરું. જીવનમાં હમેશાં કોઈ ને કોઈ એક કે વધુ મહાપુરુષો સાથે મનુષ્ય તાદાત્મ્ય (Identification) અનુભવે છે. શૈશવ, કિશોરાવસ્થા અને યુવાવસ્થામાં આ પ્રક્રિયા બલવત્તર હોય છે. પણ જે પળે એવા મહાપુરુષના કોઈ અમુક વર્તનથી એમના જીવનમાં તીવ્ર વિરોધાલાસની પ્રતીતિ તાદાત્મ્ય અનુભવનારને થાય ત્યારે એના ચિત્તમાં રહેલી મહાપુરુષની આદર્શ મૂર્તિ ખંડિત થઈ જાય છે. એ આધાત અનુભવે છે. આવા સૂક્ષ્મ આધાતોની ધરપરા મનુષ્યના જીવન પ્રત્યેના વલણમાં આમૂલ પરિવર્તન કરી નાખે છે. બાપાલાલભાઈની પ્રથમ પરિચયથી જ જન્મ પામેલી માનસમૂર્તિ હજુ આ લણું છું એ કાણુ સુધી નખરીય પધાવત છે. એમાં તડ સરખી પડી નથી, જલકે એમાં અન્ય રેખાઓના પ્રલાવણી લસરકા થતા રવા છે. એ લસરકાઓ વિશે પણ કાંઈક લખું.

બાપાલાલભાઈની માનસમૂર્તિમાં એક ટ્રાઈ જ ઊપસી આવતી અભિવ્યક્તિ છે બળની. આપણે બળીએ

છીએ કે પુરાણીભાઈઓની બ્યાપામ પ્રતિમાં એ એ સક્રિય રીતે જોડાયા હતા. થોડાં વર્ષો પહેલાં ટૂનમાં પિંતોલ ખતાવી પૈસા પડાવવાની ઇચ્છા રાખનાર બદમાશ સાથે એ બાપાડેલા. એમના દેહની 'વિચકન ધનગાનતા' પણ એમના બળની અભિવ્યક્તિ કરે છે પણ મને કેવળ એમનું દેહબળ વિવર્ણન નથી. એમનું માનસગળ પણ અભિપ્રેત છે. એમના મનોબળની અભિવ્યક્તિ અનેક રૂપે ભેગા મળે છે.

આજની લગભગ પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાં એટલે કે ૧૮૨૭માં બાપાલાલભાઈ સુજરાતને 'નિર્ધટુ આદર્શ'નામે મથેા આવે છે. એકએક મથમાં ૭૦૦ થી વધુ પાનાંનું લખાણ છે. એ વખતે સુજરાતમાં વૈદ્યકના મથો વાંચનાર કોઈ આસાગપદ માહક સંખ્યા પણ નથી. પણ તેમ છતાં આવા બે મથો લખીને ભતે પ્રકાશન કરનાર ભગ્ય જિલ્લાના હાંસેટ નામના ગાયમાં રહેતા એક જુવાન વૈદ્યનું મનોબળ અને રોમાંચક લાગે છે.

બાપાલાલભાઈનું મનોબળ વિવેચક તરીકે પણ પ્રકટ થતું રહ્યું છે. આધુર્વેદના શ્લેષે આપણે ત્યાં 'અહો ભવં અહો બળિ' આત્મા કરત્ત્વ હોય એવી પરિસ્થિતિમાં નિર્ણિક તટસ્થ વિવેચના કેટલી અઢક છે તે સમજી શકાય તેમ છે. આ કામ 'ભિષગઆરતી' દ્વારા બાપાલાલભાઈએ ઉત્તમ રીતે બજાવ્યું છે. એમણે પ્રકટ થતાં રહેતાં આધુર્વેદીય સાહિત્યની 'કાક મકાસણી' કરતા રહી લેશપણ ડર વિના પોતાનો રપ્પટ અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો છે. આમ કરવાથી એમને કોઈની દુરમનાવટ વહોરવી પડી હશે. કોઈને માડું લગાડતું પડ્યું હશે કે કોઈ વાર મિત્રો સુમાવવા પડ્યા હશે. આ બધી શક્યતાઓને ખીકારીને પણ એમણે સત્ત્વને અવરહ થવા દીધું નથી. સાહિત્ય ઉપરાંત સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિવિશેષોની પ્રવૃત્તિ, પ્રવચનો અને વિધાનો તરફ એમની 'આંખતી નજર' રહી છે. ટીકા કરતી વખતે એ લેશ પધુ બીતિ અનુભવના નથી. પણ એ સુજરાતના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી. જીવરાજ મહેતા હોય કે આરોગ્ય પ્રધાન શ્રી. મોદનલાલ વ્યાસ હોય. પોતાનો વિરોધ તેઓ ગ્રપ્પટ અને મક્રમપણે રજૂ કરી શકે છે. પ્રધાનોની પાછળ પૂંઝડી પટપટાવતા કુદ વૈદ્યમધુઓની પડછે

શ્રી. બાપાલાલભાઈનું નિર્લિક તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ ધણું જ આકર્ષક બની રહે છે.

સરતમાં શ્રી. બાપાલાલભાઈએ જીવી કરેલી આયુર્વેદની સંરચાઓ એમના બળની દીક્ષા છે.

ઉપર શ્રી. બાપાલાલભાઈની સાહિત્યપ્રીતિનો ઉલ્લેખ મેં કર્યો છે. એમની વાણીમાં સર્જક જેવા ‘દ-પ’-‘રામાંય’ અનુભવાય છે, આ બહુશ્રુત વિદ્વાન પ્રકૃતિને કેવા મોહકથી ગાઈ શકે છે તે જોવું હોય તો ‘સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનરપતિ’ એ મધ્ય જોવો. એમની સૌંદર્ય દૃષ્ટિનો સંરંપર્શ એ પુગતકમાં દેરેર અનુભવાય છે, શ્રી. બાપાલાલભાઈના લખાણમાં પૂર્વ-પશ્ચિમના અનેક નાનાં મોટાં સર્જકો તથા ચિંતકોના અસંખ્ય અવતરણો અત્રતત્ર મળ્યા કરે છે જે એમના વિપુલ વાચનના દીક્ષા છે. આ સારવતે યુજ્જ્વાલના આયુર્વેદીય વાદ્યમની પોતાના સંખ્યાબંધ મથો દ્વારા અપૂર્વ સેવા કરી છે. યુજ્જ્વાલના શિક્ષિત વર્ગમાં આયુર્વેદને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં બાપાલાલભાઈનો સર્વશ્રેષ્ઠ ફાળો છે.

આવી વ્યક્તિ જીવનમાં કેવી સરળ અને હળવી ધર્મને રહી શકતી હોય છે તે જાણી સમંદાયાર્થ થાય છે. શ્રી. બાપાલાલભાઈને તમે કેઈ પૃચ્છા કરતો પણ

આજે લખો તો ધણું કરીને પરમ દિવસે નમને જવાન મળી જવાનો. મારો આ અનુભવ છે. સાથે સાથે અનેક પત્ર પરપરા સામે પણ ‘અમલાયતન’ યદ્દ જિજ્ઞા, રહેનારા ધુરંધરોનો પણ મને અનુભવ છે. તમારા જેવા દુષ્ઠ માણસની દુષ્ઠ પૃચ્છાનો વળી જવાબ આપવાનો હોય! પણ ના, શ્રી. બાપાલાલભાઈને એવો કેઈ બેદ નથી. એ કેદના પણ પત્રને પ્રેમપૂર્વક જવાબ આપશે.

સરતના વિદ્યાલયમાં એમણે ઉત્તમોત્તમ અધ્યાપકોને વસાવી કોલેજને પ્રથિતયશ બનાવી છે. શ્રી. રઘુભિતસય દેસાઈ જેવા આતરપ્રાન્તિય ખ્યાતિ ધરાવતા આયુર્વેદના વિદ્વાન એમની સાથે છે.

આયુર્વેદ જેવા મહાન શાસ્ત્ર સાથે જેણે અનેક વર્ષો પસાર કર્યાં હોય એવી વ્યક્તિ તરફ તરત આદર થાય. બાપાલાલભાઈએ એમનાં અનેક વર્ષો વરક સુશ્રુત જેવા આચાર્યોના સૂક્ષ્મ વિદ્યાનને ગૃહસ્થ કરવામાં ગાળ્યા છે એ હકીકત માત્ર મારે મન અત્યંત માનપ્રેરક છે. એમના જેવા આયુર્વેદના સન્નિષ્ઠ ઉપાસકોની પરપરા આ દેશને હંમેશાં સાંપડે એવી અભિલાષા સાથે શ્રી. બાપાલાલભાઈની પ્રસન્ન, મધુર અને બલવાન સારવત્યર્થતિને સારર પ્રજ્ઞામ.

આંકડાની ઇન્દ્રબળ

ઓ વૈદિક વિદ્યાર્થીઓ! એક બીજા સોમન પણ આજે લઈ લો. તમે તમારો આત્મા આંકડાઓને વેચશો નહિ. છેવટે આંકડા શી ચીજ છે? થોડું સસ હોય તેમાં ચપટી ખીડું ભરવાની તેને સ્વાદિષ્ટ બનાવવાની એક કલાત્મક કલા નથી સુ? એક દરદી હોય, તેમાં ઘણી ઘણી વિચિત્રતાઓ હોય, પરંતુ આંકડાની ઇન્દ્રબળમાં અદ્ધા મૂકવા કરતાં તમે અનુભવી ચિકિત્સકના સુવિચારીને ઉચ્ચારેલા અભિપ્રાયમાં વધુ વિશ્વાસ રાખજો.

આંકડા આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એની ઇન્દ્રબળમાં ભલભલા ફેસાય છે, આવે વખતે આ સૂત્ર વિચારણીય તો છે જ.

શ્રી. બાપાલાલ વૈદ્ય

બાપાલાલ ગોવિંદલાલ શાહ

પ્રમુખ: ગુજરાત મંડળન મંડળ

ગુજરાત સંશોધન મંડળના સ્થાપક, હિન્દુ સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી પશુ એવી ખંતથી ગુજરાતની મૂક સેવા કરી રહ્યા છે કે જેને દલ્દલ લખાવે ખ્યાલ કરવો પશુ બાકી છે. જીવનના હરેક ક્ષેત્રે વિદ્યાન આપવાને જેવી રીતે સહાયક થઈ શકે તેની સતત શોધમાં તેઓ લાગેલા છે. મંડળ તરફથી એક ત્રિમાસિકનું પશુ તેઓ સ પાઠન કરે છે.

શ્રી. બાપાલાલ વૈદ્યનો મારો પ્રથમ પરિચય ગુજરાતના મહાવનગતિવેત્તા શ્રી. જયકૃષ્ણ દેવજીની જન્મજયન્તી ન્યારે ગુજરાત સંશોધન મંડળે અને ૧૯૪૬માં જીજીવી તે પ્રસંગે થયો હતો. મુગ્ધમાં લાગતીય વિદ્યાલવનમાં ઉજવણી કરી હતી, તે વખતે મુગ્ધમાં પશુ એ મહાવનગતિશાસ્ત્રીની જન્મજયન્તીને ઉત્સવ શ્રી બાપાલાલભાઈએ કર્યો હતો, એનું વર્ણન ગુજરાત સંશોધન મંડળના ત્રિમાસિક એક્ઝિટાબ્લ ૧૯૪૯ અને જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ના ત્રિમાસિકમાં અપાયેલું. તેમણે તે સમયે આયુર્વેદના અને વનરપતિવિદ્યાના અભ્યાસક તરીકે સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. શબ્દગ્રામ ક્ષેત્રમાં પશુ પૂજ્ય ગાંધીજીના અનુયાયી તરીકે તે નાસિક જેલમાં ૭૪ આલેસા; અને દેશના નેતાઓની સાથે ગીતાના સ્વભાવ અને ગુણોથી સારા પરિચયમાં આવેલા.

લગ્ન પર્વે મુધી હાસોટમાં રહીને તેમણે આયુર્વેદ અને સંસ્કૃતને સારો અભ્યાસ કરેલો અને પરિપક્વ વૈદ્ય થતાં પહેલા પોતે બાપાલાલ ગરબાદાસ શાહ તરીકે જ સહી કરતા. “નિધંદુ-આદ્ય”, “કોમર-જલ્પ”, “અલિનવ કામચાત્ર”, “વૈદ્યગ્રામ કામચાત્ર”

અને “વનગતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણભાઈ” એ પુસ્તકોમાં આ જ નામથી તેઓ પરિચિત છે તેમના સંસ્કૃતને શ્રેષ્ઠ અને ગદ્યન વિદ્યાળ છે, અને તેમની એક કૃતિ “સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનરપતિ” ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૫૩માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તે પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં આયુર્વેદનું સાહિત્ય તેમણે મારી રીતે અને સખળ રીતે સુદર અને લોકપ્રિય લાયામાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. વનગતિને તેમના અભ્યાસ કેવળ પુસ્તકોથી નહોતાં પશુ પ્રત્યક્ષ વનમાં જઈને પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ ઉપર આધારિત હતાં : અને તેથી શ્રી. જયકૃષ્ણભાઈના એક પ્રથમ શિષ્ય તરીકે તેમના અનુભવોનું વર્ણન સ્પષ્ટ છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈનું વાચન વિદ્યાળ છે તે એમના પુસ્તકો અને માસિક “લિપિગ્રામ” ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ તેમની ખામ વિશિષ્ટતા અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ છે અને આ દૃષ્ટિને લીધે તેમના તરફ આકર્ષણેલો છે.

ગુજરાત સંશોધન મંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતી આરોગ્ય પત્રિકામાં એ એક વખતે ‘દમ’ વિષેની

પત્રિકામાં એલોપથી, આયુર્વેદ અને નિસર્ગોપચાર એ ત્રણ જુદા જુદા વિભાગો રાખ્યા હતા. તેમાં તેમની દમની આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ લખાયેલી પત્રિકા પણ માન્ય થઈ હતી. ત્યાર પછી તેમનો સંપર્ક મારી સાથે મુંબઈમાં અનેક વાર થયો છે. આયુર્વેદના અભ્યાસક્રમની ચર્ચા હિંદમાં શરૂ થઈ તે પહેલાંથી જ તેમણે અંગ્રેજ અને એલોપથીની દવાઓ આયુર્વેદની દવાઓ સાથે વાપરવાનું શરૂ કરેલું. ફક્ત તેમના મનમાં ખાતરી થવી જોઈએ કે અમુક પ્રમાણમાં એલોપથી દવા કે પદ્ધતિ માન્ય છે.

તેમણે “આયુર્વેદ અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ” એ

ગ્રંથમાં આ વિષયમાં સારી ચર્ચા કરી છે. વિજ્ઞાન અને જ્ઞાન એ પ્રકરણમાં વિજ્ઞાન સમાજના લાભ માટે જ હોવું જોઈએ એ વિચારદૃષ્ટિની સાથે જની વિચારપ્રણાલિકામાંથી છટા રહેવાનો તેમનો આગ્રહ અગત્યનો છે.

એક લેખક, વિચારક, આયુર્વેદના અર્વાચીન દૃષ્ટિએ “ઉપાસક”, કેવળ અધ્યક્ષ નહીં પણ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ ઉપર રચાયેલા તેમના વિચારો અને આયુર્વેદની તેમની સેવા અપૂર્વ છે. તેમની યદિપૂર્તિના પ્રસંગે મારા તરફથી તેમના શુભ કાર્ય માટે અંજલિ આપું છું.

પ્રગતિમાન આયુર્વેદ

વિજ્ઞાનની કોઈ પણ શાખામાં ‘હેલ્થે સમ્પ્લે’ જેવું કંઈ જ નહીં. કારણ કે વિજ્ઞાન નિરંતર નવીન સત્યોના અન્વેષણમાં લાગ્યું રહ્યું હોય છે. આયુર્વેદ બાળકમાં પણ આ વાત લાગુ પડે છે. અતીતમાં જે કંઈ અને જેટલું પ્રાપ્ત કરાઈ ચૂકેલું છે, તેટલું પર્યાપ્ત છે એ ધારણા ઉભિત નથી. યદિ વિજ્ઞાનની કોઈ શાખા કોઈ એક સ્થાન ઉપર જઈ રોકાઈ જાય છે તથા જ્યાં સુધી એમાં નવી ક્ષિતિઓનાં નિર્માણ અને પ્રચાર થતાં નથી ત્યાં સુધી એનું વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ સમાપ્ત પ્રાપ્ત થઈ જાય છે એટલે જ આવશ્યક છે કે સતત નવીન અન્વેષણ અને શોધના સહારે વિજ્ઞાનને સમૃદ્ધ અને સમુન્નત કરવાનાં આવે. આયુર્વેદને વર્ધિષ્ણ બનાવી રાખવા માટે એક વાત અતી આવશ્યક છે કે આયુર્વેદ જ્ઞાન લંડોરના નવા આવિષ્કારો અને નવીન સોતોથી જોને પૂર્ણ બનાવવામાં આવે.

આયુર્વેદ ભારતીય સંસ્કૃતિને કાયમ રાખવા માટે તથા દેશની એકતા અખંડ રાખવાની દિશામાં બહુ સહાયક રહ્યો છે આને પણ ભારતમાં સોમાંથી ૮૦ ટકા લોકો માંદા પડે છે ત્યારે આયુર્વેદની જ દવાઓ કરે છે. એટલે જ આયુર્વેદિક ચિકિત્સા પ્રણાલિના ચિકિત્સાક્રાંતિ એ કલ્પવૃક્ષ છે કે એઓ આયુર્વેદના સ્વચ્છ અને લોકપ્રિયતાને અણુપણુ રાખે. આ ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સાપ્રણાલી પેટે આયુર્વેદને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક આવિષ્કારોના ઉપયોગદારા વિહસિત કરાય, જેથી વ્યાધિગ્રસ્ત માનવતાની સેવા કરીને આયુર્વેદ આપણા પ્રાચીન ગૌરવને કાયમ રાખી શકે.

ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ

સાહિત્યકાર બાપાલાલભાઈ

શ્રી. નાનાલાલ ના. રાહ
એમ. એ.

પુરાણીકગીતના બાળવાડાના અખાડાના બાલસ્નેહી, સંસ્કૃતના સારા વિદ્વાન,
શ્રીકેમોદીશ્ય હાઇસ્કૂલના નિવૃત્ત આચાર્ય બાને પણ શિક્ષણને એક પવિત્ર
બ્યવસાય માને છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈ હિતમ કાટિના વૈદ્ય છે એ સૌકાર્ય જાણે છે, પણ તેમને “સાહિત્યકાર” કહેવા એ કેટલાકાને મન, ખાસ કરીને પોતાને સાહિત્યકાર કહેવડાનારાઓને મન, અશ્વિત્યભંગ જેવું લાગશે. પરંતુ એ શકા નિર્મળ છે. બાપાલાલભાઈ સાચા અર્થમાં સાહિત્યકાર છે એમાં જરાયે શકા નથી. કાવ્યો, નાટકો અને વાર્તાઓ લખે તે જ સાહિત્યકાર એ માનવું બરાબર નથી. હવે વિચારેલું સરસ પ્રાસાદિક લાખામાં આવિષ્કારજી એને જો “સાહિત્ય” કહી શકાય તો બાપાલાલભાઈ ખરેખરા સાહિત્યકાર છે જ.

બાપાલાલભાઈ સારા બહુમુલ્ય વિદ્વાન છે તેમનું સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષા તથા સાહિત્યનું વાચન વિશાળ છે અને મનન ગહન છે એ એમનાં લખાણો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. શારીરિક રોગોની માફક માનસિક રોગોનાં પણ તેઓ સારા ચિકિત્સક છે. તેમનાં વિવેચન જોડાં અને તલસ્પર્શી છે. તેમણે ભને કાવ્ય, નાટક કે વાર્તાઓ ન લખી હોય, પણ તેમણે વૈદ્યકીય વિષયો પર જો લખાણો લખ્યા છે તે એક પ્રખર સાહિત્યકારની અદાથી લખેલાં છે. તેમની ભાષા વિવેચનાત્મક હોઈ સિદ્ધ, પ્રાસાદિક અને પ્રવાહી છે. તેમાં પૌર્વાત્ય તથા પાશ્ચાત્ય સાહિત્યસ્વાગીઓનાં

અવતરણો વારંવાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમના “સિપ્પાસ્તી” માસિકમાં જે સંપાદકીય લખાણો આવે છે તે જોવાથી અમારા કથનની સમ્યક્ સમજશે. તેમના વિચારો પાકટ, દૃઢ અને સૈદ્ધાંતિક છે, અને તે તે વિષયોનાં તેમનાં સાક્ષાત્કાર એવે. સ્પષ્ટ છે કે ધણીવાર બીજાઓને તે વિચિત્ર લાગે છે, તેઓ સ્પષ્ટવક્તા અને સાચાબોલા હોવાથી ધણીવાર તેમનું કથન કડવા જેવું લાગે છે પણ તે હિતાવહ છે એમ પણ આપણને સ્પષ્ટ લાગે છે. આપણે ક્યાં નથી જાણતા કે હિતે મનોહારિત્ર દુર્લભ વચઃ !

આધુર્વેદ અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર એ એમના પ્રિય વિષયો છે અને તે વિષયો પર એમણે જે લેખો અને પુસ્તકો લખ્યાં છે તે પરથી જોઈ શકાય છે કે તેઓ એમાં બહુ જોડા જીતરેલા છે, એટલું જ નહિ પણ તેમાં તેઓ નિષ્ણાત છે આ બાબતની પ્રતીતિ તેમના “નિષંકુ આદર્શ” (પૂર્વાર્ધ અને હિતરાર્ધ) એ ગ્રંથ જોવાથી થશે. આ ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અપૂર્વ સિદ્ધિ છે એમ વિના સંકોચે સ્વીકારવું જોઈએ.

તેઓ જે વિષયોનું વિવેચન હાથમાં લે છે તેમાં ખૂબ જોડા જીતરીને તેને ચોક્કસ અને પૂરતા ન્યાય આપે છે એ જોનાં તેમને માટે સહજ રીતે ધન્યવાદના

ઉદ્દગારો નીકળી પડે છે. “જોરાક” જેવા મહત્વના વિષય પ્રતિ સમાજમાં જે જોદારકારી પ્રવર્તે છે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન આપવા તેમજ “જોરાકનાં તત્ત્વો” નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તેમાં આપેલી દૃષ્ટિકોણો સમાજને ઉપયોગી છે જ, પણ તે સાથે તેમજ આપેલા મંતવ્યો સુદા વિશ્વસનીય અને હિતાવદ્ છે એ સહેજે સમજાવ્યું છે. તે મંતવ્યો એવી સ્પષ્ટ અને રોચક રીતે રજૂ કરેલાં છે કે તે વાંચતા આપણે હૃદય સાહિત્ય વાંચના હોઈએ એમ લાગે છે. તેમાંના “દુષ્ અને શક્તિ” એ લેખ વાચવાથી અમારા કથનની પ્રતીતિ યશ, એ પચીસ પાનાંના આખા લેખ ઉત્તમ સાહિત્યનો નમૂનો છે અને તે વાંચી મનન કરવાની સૌને લલામણુ છે. પેમલા-પેમલીની નિર્મોલ્ય વાતો ચૂંધનાર સાહિત્ય કરતા આ સાહિત્ય ટેટલુ ખસિલ છે એ સહેજે સમજાશે. તેમાં આપણી રાષ્ટ્રીય યોજનાઓનું ચુંદર અને ચિકિત્સાપૂર્ણ વિવેચન છે તથા દુષ્નું સર્વાંગી વિશાળ રોચક લાખામાં આપેલું છે. તેમાં ચરક, સુશ્રુત-ઉપરાંત કાલક્રિદ, હોડાં લિન્લિથગો, રાફલ સાક્રાયાન, નરસિંહરાવ દિવેદિયા, મેધાણી વગેરેનાં ખુબજ અવતરણો, વાતો અને દાખલા દર્શાવેલાં આપેલાં છે. તેમાં આપણી સરકાર, સુપ્રસાદી તથા સમાજને માટે નક્કર સૂચનો છે. આ લેખને જુદાં હપાત્રી શાળા, કોલેજોમાં તથા સમાજસુધારકોમાં છૂટી વહેંચવા જેવો છે. એ લેખમાંથી એક બે અવતરણો ઉતારવાની લાલચ રાહી શકાતી નથી. તે અવતરણો આ રહ્યાં :

અન્ન ક્ષણ છે

મહાન અંગ્રેજ કાર્લક્રિદે કહ્યું છે કે : “Not on morality, but on cookery, let us build our Empire”—નીતિના પાયા ઉપર નહિ પણ આહારશાસ્ત્રનાં પાયા ઉપર-પાકશાસ્ત્ર ઉપર-આપણે આપણું સાંસારિક ખડું કરવું જોઈએ આ નાના વાક્યમાં ખૂબ મહત્વની વસ્તુ કાલક્રિદે કહી છે. પ્રાણીમાનેશ પ્રાણનંદ અન્ન ઉપર નિર્ભર છે. અન્ન ક્ષણ છે. અન્નની અવગણના કરીને ધર્મ અને નીતિ ન સચવાય. દુધનેલ પ્રથમ રાષ્ટ્રીય પ્રથમ છે રાષ્ટ્રને પ્રાણુવાન બનાવવું છે તો આ પ્રથમના ઉકેલ સિવાય

નહિ જ આવે. નેટલુ મોડું યશ તેટલાં તેનાં મહાં પરિણામો રાષ્ટ્રને ભોગવે જ છૂટેલાં.

કું પ્રધાન હોઈ તો પંચવર્ણીય યોજનામાં પ્રમુખાનસમાં દુધની મહત્તા ઠંડી ઠંડીને લાડું. આખા રાષ્ટ્રને milk-consciousness વાળું. બનાવું અને દવાખાનાં તથા બીજાં ખાતાંનું બજેટ સુધારી આમાં જ સૌથી વિશેષ નાણાં ખર્ચું.

વ્યાસજીએ મહાભારતને અંતે લેખા દાઢ કરીને, મોટા પોકારીને, ભારતવર્ષની પ્રજાને કહ્યું હતું : “મનુષ્યો ! જે ધર્મ વડે અર્થ, કામ અને મુખ સાંપડે છે તે ધર્મનું પાલન તમે કેમ કરતાં નથી !” તે જ પ્રમાણે કું પોકારીને કહ્યું છું : “ભાઈઓ અને બહેનો ! પ્રજા તરીકે જીવવું હોય તો બાળો ને સગલાં બહેનોને, સંતાનોવાળાં માતાઓને નિર્ભેજ દુધ છૂટી પીવા આપો. દુધ વિના ધર્મનું પાલન શક્ય જ નથી.” (પા. ૨૧૫)

દુધપાક એટલે ?

“દુધપાકને સંસ્કૃતમાં પરમાન્નમ—પરમ અન્ન—ઉત્તમ ભોજન—કહેવામાં આવે છે. દુધપાક કરવામાં દુધનું વિટામિન ‘એ’ તો નાશ પામે છે જ પરંતુ વિટામિન એ જ કંઈ આહારશાસ્ત્રનાં છેવટે શબ્દ નથી એટલું યાદ રાખવા આવના અર્થદૃષ્ટિ વિદ્યાન-મુગમાં સૌને દુધ પીનવું છે. આ વિટામિનની ઘેલણ હવે પ્રાકૃતજનોને એવી તો લાગી છે કે વિટામિનને જ તેઓ શક્તિ આપનાર તત્ત્વ માને છે આપણા ડોક્ટરોએ આજે સિવર એક્સરેક્ટ અને વિટામિનોને જે મારો દરદીઓ ઉપર કરવા માંડ્યો છે તેને લઈને આ માન્યતા વધુ રૂઢ બની છે. વિટામિનો શક્તિ આપનાર નથી એટલું સૌ કોઈ યાદ રાખે. અંગ્રેજીમાં આને ‘એક્સેસરી ફૂડ ફેક્ટર’ કહેવામાં આવે છે. આનો અર્થ એ છે કે જોરાક બધી રીતે ઉત્તમ હોય પરંતુ તેનામાં જો આ સહાયક તત્ત્વ ન હોય તો તેને લઈને પોષણને દાનિ પડેલો છે અને પોષણના રોગો થાય છે. પરંતુ એકલાં વિટામિનો કદી ખવાતાં નથી શક્તિ આપવાનું કાર્ય તેનું છે જ નહિ આટલી વાત સૌ કોઈ જાણી લે તો સાડું.”

આપણે દૂધપાક હમેશાં ખાતા નથી; કવચિત ખાઈએ છીએ. વિટામિન તે વખતે નાશ પામેલું હોય તે નિરર્થક ખાદ્ય, પદાર્થ જની ગયો એમ માનવું એ તદ્દન ખોટું છે. દૂધપાકમાં તમામ પોષક તત્ત્વો સારા પ્રમાણમાં વિદ્યમાન હોય છે. દૂધપાક સ્વાદિષ્ટ વાની છે. અવારનવાર એ ખાવાની સૌને મારી સલાહ છે. તે શકિત આપનાર, વીર્થ વધારનાર, શરીરને હૃદયુષ્ટ બનાવનાર છે. જે સુકલકડી હોય, વજન ઓછું હોય, તેવાઓએ તો જેમ બને તેમ વારંવાર દૂધપાક બનાવીને ખાવા જેવો છે. કે પ્રકૃતિવાળા માટે તે પથ્ય નથી. વાતપિત્ત પ્રકૃતિવાળા માટે દૂધપાક પરમ પથ્ય છે. વિટામિનની ગેરસમજમાં આપણી અનેક ભતની સુંદર વાનીઓને આપણાથી અન્યાય ન થાય એ આપણે સાચવવું ભેદીએ. તેનો અનાદર કોઈ ન કરશો.” (પા. ૨૨૮-૯)

આ લેખમાં જ અન્ય રથજે, ગૌતમચુદને સુભતાએ આપેલી ખીરનું વર્ણન પ્રસિદ્ધ હિન્દી લેખક શકુલ સાંકૃત્યાયન અને નરસિંહરાવ દિવેટિયાના શબ્દોમાં આપેલું છે તે ખરેખર મનનીય છે. તે ઉપરાંત, મેઘાણીની “કરિયાવર”ની સુંદર વાર્તા પણ આ જ લેખમાં વણી લીધી છે આ આખો લેખ વચિત્તા ઉત્તમ સાહિત્યની છાપ વાચકના મન પર પડ્યા સિવાય રહેતી નથી

બાપાસાલભાઈનું ખીજું સાહિત્ય-પુસ્તક “અભિનવ કામશાસ્ત્ર” છે. આ નાજુક અને વિચિત્ર વિષય પર તેમણે જે મંતવ્યો રજૂ કર્યા છે તે વાંચતાં તેમના વિચારો કેટલા સુદૃઢ અને લાખા કેટલી સંવર્ગી અને શિષ્ટ છે એ આપણે બહુ શક્ય એ છીએ. એટલું જ નહિ પણ તે ઉત્તમ સાહિત્યના નમૂના છે એમ કહ્યા સિવાય રહેવાનું નથી. એ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાંથી એક-બે અવતરણો અહીં આપ્યાં છે :

આજનો સમાજ

“આદિમ માનવે લગ્નસંસ્થા સર્જી, પત્ની અને પતિ અસ્તિત્વમાં આપ્યાં, સંતાનો થયાં, કુટુંબો વધ્યાં, સુરક્ષિતતા વધી. કોઈ બીજીની પત્નીને જીવંત જોતો તો લગાઈઓ થતી. તેને સમાજમાંથી દૂર

કરાતો. તેની સામે સામાજિક બંધિષ્કાર પોકારાતો. મૃત્યેકે સમૂહમાંથી પોતાનાં કુટુંબો સરળતાં. આજ કુટુંબસંસ્થાનું dissolution એવી રીત થવા લાગ્યું છે કે હવે એક જ બાળક ભેદીએ એવાં લગ્નો વધ્યાં છે. જેથી વધારે સંતાનોવાળા કુટુંબો હવે અપવાદ બન્યાં છે. માળાપો હવે માળાપો થવા નથી ઇચ્છતાં. એની પત્ની પણ હવે વધારે ભોગ-મુખ (life) ભોગવવા ઇચ્છે છે. પતિ પણ વધુ બાળકોના જન્મથી જે ખર્ચ વધે તેની ભેખમદારી ઉપાડવા શી રીતે નથી.

ટૂંકમાં, બે વિરોધી અસરોની ખેંચમાં આજનો માનવ યુકાયો છે. એને વ્યતંત્ર થવું છે પણ બંધાઈ રહેવાની એની ડેવ એને છોડતી નથી. જનનીય જીવનના વિશુદ્ધિકરણની સમજ વધી છે પરંતુ તે સાથે કામેચક્ષુ અને કામની આસક્તિ પણ વધુ ગાઢ બની છે. એક અને અનેક પત્નીત્વના ખ્યાલો પણ ગાઢ બન્યા છે. આંતર આધ્યાત્મિકતા સાથે બાહ્ય નાસ્તિકતા વધી છે. રજસ વધ્યું છે પરંતુ સાથે તમસની જગડા કે નિષ્ક્રિયતા પણ તેટલી જ રહી છે. પ્રેમ અને દ્રેષ, આધાધીનતા અને તિરસ્કાર, સત્તાધીશતા સાથે જ આચારશિરોધારતા, આંતર વિશુદ્ધિ અને પાછી ડોકિયા કરતી કામુક્તા-આ બધા પારસ્પરિક વિરોધો વચ્ચે આજનો માનવી યુકાયો છે અને તેથી જ મુશ્કેલી માણસ વા માનવસમાજમાં આંતર અસાંતિ અને તેને પરિણામે માનસિક નાશરદાઈ (Psychic impotency) જેવું વધુ ભેવા મળે છે. આદિમ માનવ અને આ યુગનો મુશ્કેલો માનવ બંને વચ્ચેના આંતર સંઘર્ષનું પરિણામ યાનતંત્રીઓના મનોચાપારમાં આવે છે અને કામકેન્દ્ર ઉપર એની માડી અસર થાય છે. પરિણામે વર્તમાન યુગમાં માનસિક કલ્પિત (Psychic impotency) વધુ ભેવા મળે છે.”

(પાન ૨૩-૨૪)

માનવજીવન-સંલિપકળા

માનવજીવન એ સીધી લીટી નથી. જીવનની વ્યાખ્યા બાંધી શકાતી નથી. એમાં એટલા તો તાણાવાણા ગૂંથાયેલા હોય છે કે તેનાથી જ તે રમ્ય લાગે છે-જને છે. જીવનના ચાર પુરુષાર્થો (ધર્મ,

આન્ધ્રો. પૂના આવે ત્યારે પૂનામાં ડો. લાણને આચૂક દેહે જ કે મારે શિવશંકરને મળવું છે ને મુંબઈમાં તો રવ. શ્રી. જાદવજીભાઈને ત્યાં અમારો ભેટો થઈ જતો.

અમદાવાદમાં નિખિલ ભારત આયુર્વેદિક પરિષદ અને ગુજરાતમાં વૈદ્ય સંમેલન થયું ત્યારે પ્રદર્શન, સ્વયંસેવક દળ વગેરે કામો મારે પડ્યે પડ્યા હતાં. અમે જુવાનિયાઓએ બળવો પોકારીને ૨૫ શ્રી. અમૃતસાલભાઈને ગુજરાત સંમેલનને પ્રમુખપદે આયુર્વેદ મોટી રાજકીય ક્ષેત્રે જ બેઠી હતી. તે વખતે અમારી વિનંતીથી મુ. શ્રી. બાપાસાલભાઈએ તે પદ સ્વીકારવા શ્રી. અમૃતસાલભાઈ પર દબાવું આણી અમારી ખાજી છત પર લાવવાના છેલ્લા દાવમાં મદદ કરી હતી.

હાસોટથી મુ. શ્રી. બાપાસાલભાઈ લક્ષ્ય આન્ધ્રા. ત્યાં પશુ નાનકડું દવાખાનું મેઝા પર હતું તે મેં જોયું છે. પશુ તેમની પ્રતિષ્ઠા ધણી મોટી હતી. હાસોટ, જાદવમાં તો ખરી જ પશુ ગુજરાતમાં ને પરગણામાં પશુ ખરી.

સરતમાં આયુર્વેદ કોલેજ સ્થપાનાં તેઓ એના આચાર્ય નિમાયા. ત્યાં જૂના મહાનમાં પશુ ફૂં ચારપાંચ વાર મયો છું. એ અધ્યયન-અધ્યાપનના કાર્યમાં એકતાન મયેલા માતૃમ પડે.

સર્વ અર્થોનું મેં ગ્રીણવટથી પરિશીલન કર્યું છે. તેમનાં કેટલાક અર્થોનું સૈંપાદન કરવાનું લાગ્યું અને સાંપડ્યું છે. આજે શુદ્ધ અને મિશ્ર આયુર્વેદની મોટી અર્થો આવી રહી છે. સરકારે 'મિશનરી'ના ઉત્સાહથી શુદ્ધ આયુર્વેદના પલ્લામાં પોતાનું વજન મૂકી દીધું છે. આ ડાક જૂન નાજુક, અત્યંત જીડો વિચાર માગી લે એવો છે મુ. શ્રી. બાપાસાલભાઈએ એમની આયુર્વેદ વ્યાખ્યાનમાળામાં કેટલાક વિચાર આપ્યા છે એ જૂથના પૂજક છે ને નાવિન્યના છીદાર છે. એ ઘડભાંગ એ સ્પષ્ટ કરી શક્યા નથી. છતાં આજે ભદ્રભદ્રિયા આયુર્વેદ આલશે નહિ. દેશ અને કાળ જદલાયાં છે. દુનિયા ઘણી નાની થઈ ગઈ છે. વિજ્ઞાને દોટ મૂકી છે. તે વિનાશક છે તેટલી જ સ્થનાત્મક પણુ છે.

આયુર્વેદ લાવધકાશ પછી જો મગતિ ને વિશ્વ કરવા માગતું હશે તો જો છે ત્યાં આગળ જ લક્ષમણરેખા ન બાધી લેતાં કે વર્ણન ન રચી દેતાં તેણે ઘણી વિશાળ દષ્ટિ રાખી, પ્રયોગાત્મક કૈાઈ અપભ્રાંશ આજની વૈજ્ઞાનિક શોધાને સમજાને, પચાવીને આગળ ચાલવું પડશે. પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ બળળી રાખીને પશુ અન્ય વિદ્યાઓ સાથે તેણે સંપર્ક સાધવો જ રહ્યો. સનાતન કાળથી શુભક્રાંતી થવાની આયુર્વેદની વૃત્તિ રહી જ છે.

આયુર્વેદના અખર વિદ્વાન

અમૃતલાલ પુરોગવિદ્વાન શ્રી

ગુજરાત સરકારના કાયદાના સંકલનકારીના પ્રથમ પ્રયુક્ત, અમદાવાદની ડેપુટી કમિશનરિયલ કોલેજના વ્યાપારવિષયક જાહેર પ્રવૃત્તિના પ્રાધિકારી શ્રીમતી, પ્રસિદ્ધિ વેગના રહે છે, પણ તે તેમને શેષતી પાછળ ચાલી આવે છે. અભિનવ શ્રીમતીના સાદાર્થ અને સંસ્કારિતા તેમાં મહેતી જોડે છે તેનું દર્શન તેમનામાં અચૂક થાય છે. તેમની દાન-પરાયણતાને ધોષ પ્રકટ અને ગુપ્ત રીતે વહેતો જ રહ્યો છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈની પદ્ધતિ અંગે આપ
એક અંશનું પ્રકાશન કરવાના છે તે માટે લેખ લખી
મોકલવાનું આમંત્રણ મને મળેલું છે. પણ
બાપાલાલભાઈને અંગત રીતે હું છેલ્લાં આઠ દસ
વર્ષથી જ જાણું છું. એમની પહેલાંની પ્રવૃત્તિથી
માહિતગાર નથી. માત્ર એટલું જાણું છું કે તેઓ
આધુર્વેદના પ્રખર વિદ્વાન છે. એમની છેલ્લી પ્રવૃત્તિ જેમાં
મેં થોડાં પણ રસ લીધો છે તે આધુર્વેદના શિક્ષણ અંગે
છે. એમનું મંતવ્ય એવું છે કે આધુર્વેદ માત્ર પ્રાચીન
પુસ્તકોના આધારે જ શીખવેલા અને અર્વાચીન
એલેપથી વગેરે પ્રયાગોના તેમાં અશ્વ પણ ના
આવે તેવી પ્રયાગે શીખવેલા એવા મતના એ
નથી. એમનું મંતવ્ય એવું છે કે આધુર્વેદની પદ્ધતિ
સાથે હાલની પ્રચલિત પ્રયાગોનું શિક્ષણ પણ
આપવું જોઈએ. જેથી વિદ્યાર્થી વૈદક જ્ઞાનમાં બને
તેટલો પારંગત થાય. બીજો મત માત્ર શુદ્ધ આધુર્વેદ
શીખવવાના મતનો છે અને એનાં મુખ્ય કારણોમાં
મિત્ર પદ્ધતિથી શીખેલો વિદ્યાર્થી આધુર્વેદના વેદ
મટી એલેપથીનો ડૉક્ટર થઈ જાય છે અને આધુર્વેદ
પ્રત્યે નિષ્ઠા ધરાવતો નથી.

મત મિશ્ર આયુર્વેદ પ્રત્યે છે. અને તેના પુરસ્કાતી તરીકે શ્રી. જાપાલાલભાઈ ને જ્ઞાન અને નિષ્ઠાથી તેણે નિરૂપણ કરે છે તેનાથી હું પ્રભાવિત થયો છું. તેમના રચના અને નીકર અભિપ્રાય માટે ધન્યવાદ આપુ છું. આ વિવાદ જરૂરી છે તેમ હું માનતો નથી. આયુર્વેદનું શિક્ષણ બીજા કોઈ પણ શિક્ષણ જેવું સર્વોત્ક્રમી હોવું જોઈએ. આ શિક્ષણને માત્ર શુદ્ધની મર્યાદામાં પૂરી રાખવામાં આવશે તો આયુર્વેદના પ્રચારને અને તેના વિકાસને હુકસાન થશે એવો મારો મત અનુભવ ઉપર બધાયો છે. થોડાં વર્ષ ઉપર મારા કુટુંબમાં એક કોચેરાના કેસનું એક બહુ પ્રતિષ્ઠિત ગણ્યતા વૈદ્ય નિદાન કરી શક્યા નહોતા, જે એક ડોક્ટરે માત્ર દરદીના થોંતી રેખાથી પારખી ગયા હતા. બીજા એક કેસમાં ઘણા નિપુણ ડોક્ટરો મટાડી શક્યા નહોતા તે કેસ આપણા ઉચ્ચ કોટીના વૈજ્ઞાનિક હવાસે મૂકવામાં આવ્યો હતો એમનાથી થોડો સુધારો થયે પાછો દરદે ઉઠ્યો ખાધો હતો અને કેસ છેક ખરાબ દશામાં આવી પડ્યો હતો તે પાછો ડોક્ટરોને જ સોંપવો પડ્યો હતો અને તેમનાથી સુધર્યો હતો. આથી આયુર્વેદના શિક્ષણને શુદ્ધમાં મર્યાદિત કરવામાં હુકસાન થવાનું છે એવો શ્રી. જાપાલાલભાઈના મત સાથે હું સંમત છું.

આ પાછલા વિચારમાં થોડું તથ્ય હોવા છતાં મારો

આવ્યો. પૂતા આવે ત્યારે પૂતામાં ડો. લાગુને અચૂક કહે જ કે મારે શિવશંકરને મળવું છે ને મુળધર્મમાં તો સ્વ. શ્રી. ભદ્રવજ્રભાઈને ત્યાં અમારો બેઠો થઈ જતો.

અમદાવાદમાં નિમિલ લારત આયુર્વેદિક પરિષદ અને ગુજરાતમાં વૈદ્ય સમ્મેલન થયું ત્યારે પ્રદર્શન, સ્વપ્નસેવક દળ વગેરે કામો મારે પડ્યા હતા. અમે જીવાનિયાઓએ બળવો પોકારીને સ્વ. શ્રી. અમૃતલાલભાઈને ગુજરાત સમ્મેલનને પ્રમુખપદે આપ્યો. મોટી રાજકીય શેતરંજ ખેલી હતી. તે વખતે અમારી વિનંતીથી યુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈએ તે પદ સ્વીકારવા શ્રી. અમૃતલાલભાઈ પર દબાવુ આપી અમારી ખાજી છત પર લાવવાના હિસ્સા દાવમાં મદદ કરી હતી.

હાસોટથી યુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈ લક્ષ્ય આપ્યા. ત્યાં પશુ નાનકટું દવાખાતું એકાદ પર હતું તે મેં જોયું છે. પણ તેમની પ્રતિષ્ઠા ધણી મોટી હતી. હાસોટ, જાગ્યમાં તો ખરી જ પણ ગુજરાતમાં ને પરપ્રાંતોમાં પણ ખરી.

સુરતમાં આયુર્વેદ કોલેજ સ્થપાનાં તેઓ એના આચાર્ય નિમાયા. ત્યાં જૂના મકાનમાં પણ ફેં મારપાંચ વાર ગયો છું. એ અધ્યયન-અધ્યાપનના કાર્યમાં એકતાન થયેલા માણસ પડે.

શ્રી. અરવિંદે લખ્યું છે કે આંતરિક સાધકોનાં જીવન તો આંતરિક હોય છે. બાપાલાલભાઈ પણ આંતરિક સાધક છે. તેમણે પોતાની નાની આત્મકથા લખવી જોઈએ. તેમાં ઘણા કીમતી અનુભવો હશે.

યુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈએ ગુજરાતી વાડમચને આયુર્વેદિય સાહિત્યથી ભર્તુલાદયું કહ્યું છે. તેમના

સર્વ ગ્રંથોનું મેં ગ્રીષ્મવટથી પરિશીલન કર્યું છે. તેમનાં કેટલાક ગ્રંથોનું સૈંપાદન કરવાનું લાગ્યું મને સાંપડ્યું છે. આજે શુદ્ધ અને મિશ્ર આયુર્વેદની મોટી ચર્ચા ચાલી રહી છે. સરકારે 'મિશનરી'ના ઉત્સાહથી શુદ્ધ આયુર્વેદના પદ્ધતિમાં પોતાનું વર્ગન મૂકી દીધું છે. આ કેશ ખૂબ નાજુક, અત્યંત જોડા વિચાર માગી લે એવો છે યુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈએ એમની આયુર્વેદ વ્યાખ્યાનમાળામાં કેટલાક વિચાર આપ્યા છે એ જૂથના પૂજક છે ને નાવિન્યના છદ્દીદાર છે. એ ધડલાગ એ સ્પષ્ટ કરી શક્યા નથી. છતાં આજે ભદ્રંભદ્રિયા આયુર્વેદ આલશે નહિ. દેશ અને કાળ બદલાયાં છે. દુનિયા ધણી નાની થઈ ગઈ છે. વિગતે દોટ મૂકી છે. તે વિનાશક છે તેટલી જ સ્વનાશક પણ છે.

આયુર્વેદ ભાવધકાશ પછી જો પ્રગતિ ને વિકાસ કરવા માગતું હશે તો જો છે ત્યાં આગળ જ લક્ષ્યભૂરેખા ન બાધી લેતાં કે વર્તુળ ન રચી દેતાં તેણે ધણી વિશાળ દષ્ટિ રાખી, પ્રયોગાત્મક શૈલી અપનાવી આજની વૈજ્ઞાનિક શોધોને સમજીને, પદ્ધતિને આગળ ચાલવું પડશે. પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જાળવી રાખીને પણ અન્ય વિદ્યાઓ સાથે તેણે સંપર્ક સાધવો જ રહ્યો. સનાતન કાળથી શુભાગ્રી ધવાની આયુર્વેદની શક્તિ રહી જ છે.

પણ યુ. શ્રી બાપાલાલભાઈનું મૂલ્યાંકન હું કેવળ એક વૈદ્ય તરીકે જ નથી કરતો. તે કુશળ વિદ્વાન વૈદ્ય તો છે જ. પણ તે ક્રાંતિકારી દેશસેવક, ઉદારમતવાદી, વિદ્વાન અને સન્નિહ સંસ્કૃત છે. આવો સમયે દુર્લભ હોય છે. તે જોનામાં ચલે છે એવા આપણા ગુજરાતના રતનને મારાં નમન છે, આપણા સોનાં દો.

આયુર્વેદના પ્રખર વિદ્વાન

૨૦૮

અમૃતલાલ દરશાચિંદદાસ શેઠ

ગુજરાત સરકારના ફાયનાન્સ ડેપાર્ટમેન્ટના પ્રથમ પ્રમુખ, અમદાવાદની ડેન્ટલ વિષયક કે આપાર વિષયક જનરેલ પ્રતિનિધિ પ્રાધિક્ષક શ્રી, પ્રમિલિટી વેગળા રહે છે, પણ તે તેમને શોધતી પાછળ ચાલી આવે છે. અસિમલ શ્રીમંતાઈમા સાદાઈ અને સંસ્કારિતા કેવાં મહેકા જાડે છે તેનું દર્શન તેમનામાં અચૂક થાય છે. તેમની દાન-પરાયણતાને ધોષ પ્રકટ અને સુખ રીતે વહેતો જ રહ્યો છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈની ષષ્ટિપૂર્તિ અંગે આપ એક મંથનું પ્રકાશન કરવાના છે તે માટે લેખ લખી મોકલવાનું આમંત્રણ મને મળેલું છે. પણ બાપાલાલભાઈને અંગત રીતે હું છેલ્લાં આઠ દશ વર્ષથી જ જાણું છું. એમની પહેલાંની પ્રવૃત્તિથી માહિતગાર નથી. માત્ર એટલું જાણું છું કે તેઓ આયુર્વેદના પ્રખર વિદ્વાન છે. એમની છેલ્લી પ્રવૃત્તિ જેમાં મેં થોડો પણ રસ લીધો છે તે આયુર્વેદના શિક્ષણ અંગે છે. એમનું મંતવ્ય એવું છે કે આયુર્વેદ માત્ર ગ્રામીણ પુસ્તકોના આધારે જ શીખવેલો અને અર્વાચીન એલોપથી વગેરે પ્રથાઓના તેમાં અંશ પણ ના આવે તેવી પ્રથાએ શીખવેલો એવા મતના એ નથી. એમનું મંતવ્ય એવું છે કે આયુર્વેદની પદ્ધતિ સાથે હાલની પ્રચલિત પ્રથાઓનું શિક્ષણ પણ આપવું જોઈએ. જેથી વિદ્યાર્થી વૈદક જ્ઞાનમાં અને તેટલો પારંગત થાય. ખીન્ને મત માત્ર શુદ્ધ આયુર્વેદ શીખવવાના મતને જ અને એનાં મુખ્ય કારણોમાં મિત્ર પદ્ધતિથી શીખવેલો વિદ્યાર્થી આયુર્વેદનો વૈદ મટી એલોપથીનો ડોક્ટર થઈ જાય છે અને આયુર્વેદ પ્રત્યે નિષ્ઠા ધરાવતો નથી.

મત મિત્ર આયુર્વેદ પ્રત્યે છે. અને તેના પુરસ્કર્તા તરીકે શ્રી. બાપાલાલભાઈને જ્ઞાન અને નિષ્ઠાથી તેનું નિરૂપણ કરે છે તેનાથી હું પ્રભાવિત થયો છું. તેમના સ્વપ્ન અને નીકર અભિપ્રાય માટે ધન્યવાદ આપું છું. આ વિવાદ જરૂરી છે તેમ હું માનતો નથી. આયુર્વેદનું શિક્ષણ ખીન્ને કોઈ પણ શિક્ષણ જેવું સર્વોત્ક્રમી હોવું જોઈએ. આ શિક્ષણને માત્ર શુદ્ધની મર્યાદામાં પૂરી રાખવામાં આવશે તો આયુર્વેદના પ્રચારને અને તેના વિકાસને નુકસાન થશે એવો મારો મત અનુભવ-ઉપર બધાથી છે. થોડાં વર્ષ ઉપર મારા કુટુંબમાં એક કોલેજના કેસનું એક બહુ પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા વૈદ નિદાન કરી શક્યા નહોતા, જે એક ડોક્ટર માત્ર દરદીના મોંની રેખાથી પારખી ગયા હતા. ખીન્ને એક કેસમાં ઘણા નિપુણ ડોક્ટરો મટાડી શક્યા નહોતા તે કેસ આપણા ઉચ્ચ ડોક્ટરના વૈદોના હવાલે મૂકવામાં આવ્યો હતો એમનાથી થોડો સુધારો થઈ પાડો દરદે ઉઘલો ખાધો હતો અને કેસ છેક પરાજ દશામાં આવી પડ્યો હતો તે પાછા ડોક્ટરોને જ સોંપવો પડ્યો હતો અને તેમનાથી સુધર્યો હતો. આથી આયુર્વેદના શિક્ષણને શુદ્ધમાં મર્યાદિત કરવામાં નુકસાન થવાનું છે એવા શ્રી. બાપાલાલભાઈના મત સાથે હું સંમત છું.

આ પાછલા વિચારમાં થોડું તથ્ય હોવા છતાં મારો

સર્જક વૈદ્ય

ગણપતિશંકર દેસાઈ

સુબર્ષ નગરીના જૂતપૂર્વ મેયર, નિર્ધાવાન ફેબ્રિસ કાર્યકર, સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનું વ્યવસ્થિત રીતે સંચાલન કરે છે. પ્રતિષ્ઠાથી વૈગર્ણી રહેવા માગતાં છતાં તેમનામાં અતડાઈનો પ્રવેશ નથી થયો. એક મિલનુર્સાર સર્જનન તરીકે કાંઈ પણ વ્યક્તિ ચોતાના મેથી લઈને તેમની પાસે સહેલાઈથી નર્જી થકે છે.

શ્રી. બાપાલાલ વૈદ્ય એટલે જીવતા જનતા સૈદક બંધાર; જેને અગ્રેજીમાં એનસાઈકલોપિડિયા કહેવામાં આવે છે. આને જો આયુર્વેદને પુનર્જીવન મળ્યું હોય તો તેના પથ, મહદ્દોષો શ્રી. બાપાલાલભાઈને ફાળે જાય છે. પોતે એક કાબેલ, હોશિયાર વૈદ્ય છે એટલા માટે નહિ પણ આયુર્વેદમાં રહેલા અજુગોલ સિદ્ધાંતોને એમણે પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં ચૂકી જતાવ્યા છે. વૈદ્ય તરીકે દવા આપે, બદલામાં મળતી રકમ લે, એટલે વૈદ્યનું કામ પૂરું થયું ગણાય, પણ શ્રી. બાપાલાલભાઈના કિસ્સામાં તેમ નથી હોતું.

શ્રી. બાપાલાલભાઈ રોગીનો રોગ જોળખી એને ઉપચાર કરે અને સારો થાય પછી પણ રોગીની ભાળ કાઢતા રહે, ને રોગીનું સ્વાસ્થ્ય સંપૂર્ણ સુધરે નહિ ત્યાં સુધી જરૂર જણાતી સલાહ, સચના આપતા રહે. કષ્ટાદારી વૈદ્ય તરીકે ક્ષધાને ખીલતો રાખવા આટલી કાળજી રાખે જ પણ જેમાં કંઈ પ્રાપ્તિની આશા ન હોય તેવા કામમાં પણ શ્રી. બાપાલાલભાઈને એટલી જ કાળજી લેતા ભેષા છે દાખલા તરીકે સ્વતંત્રી આયુર્વેદ હોરિપટલ-જેમાં

માનદ સુપ્રિન્ડેન્ડન્ટ તરીકે તુઓ વર્ષોથી સેવા આપી રહ્યા છે. પોતાના ક્ષધાનાં ઝોગો આણું મહદ્ કામ જોણ કરે. જેને અમુકવેદ માટે અપ્રકરણની ખૂબી દાખાણી હોય તેજુકરે. એમની આટલી નિઃસ્વાર્થ સેવા ફક્ત હોરિપટલ પૂરતી જ નથી રહી; અનેક સંસ્થાઓ સાથે એમને- સંબંધ છે કેટલીએ કોન્ફરન્સમાં એમણે આયુર્વેદતા પુનરોદ્ધાર માટે લાવણો આપ્યા છે. આણું જમાનાને અનુસરી આયુર્વેદમાં કયા કયા સુધારાને અવકાશ તેનું સંશોધન કર્યું છે. આધારજૂત પ્રમાણે આપી વૈદકશાસ્ત્રની ખૂબીઓ સુમળવી છે અને એ રીતે આગળાને વેઠે અણુપ તેવા થોડા, આવા કાબેલ, હોશિયાર અને આયુર્વેદની ચિકિત્સાને વેગ મળે તે માટે પ્રયત્ન કરનારાઓમાંના તેઓ એક છે. એમની જાણ ઉજવાય એ આનંદનો વિષય છે. એમને જોતા એમની વય ૬૦ની છે એમ કહી નહિ શકાય એ જ એમના જીવનની સાચી ચાવી છે. જીવો-ઘણું જીવો-લાણું જીવો-દીર્ઘાયુ થાઓ અને હજી અનેકવર્ષી સેવા વૈદ્ય તરીકે કરવા જોઈતી શકિત પરમાત્મા તેમને યજ્ઞો એવી પ્રાર્થના.

“નાઠિયો રીમડા”*

કાન્તિલાલ હ. વ્યાસ

શ્રીયુત, કાન્તિલાલ વ્યાસનું બાળપણ અને કિશોરાવસ્થા હાસિટમાં વીતેલી. ‘બાપોલાલલાઈની વ્યાયામશાળાના તેઓ વિદ્યાર્થી અને તેમના પડોશી. એટલે તે જમાનાનું’ હજુ ચિત્ર તેમણે પોતાના લેખમાં ૨૪૮ ક્યુ” છે. કોઈને એમ લાગે કે તેઓ કોઈ પ્રમુખ આર્થિકમાજના રાજે રંગાએલા હોવા ભ્રમ છે; પણ ના, તેઓ તો વેપારી છે. તેમને કોઈના માટે ધિક્કાર નથી. તેમનો ઉદ્દેશ કેવળ વફાદાર ચિત્ર બનું કરવાનો જ છે એટલે એમ આ લેખને અને સ્થાન આપ્યું છે. કોઈની લાગણી દુલાવવાનો આ પ્રશ્ન નથી.

જ્યારે દેશ અને આપણે ગુલામી દશમાં હતા ત્યારે દેશને અંગ્રેજોની ઝૂંસરીમાંથી મુક્ત કરવાના સારાથે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રમુખ પ્રયત્નો થતા હતા તે વખતે વિચારવાન, હિંમતવાન અને નીડર માણસો દેડ દેડ ભોગા યઈ પોતાની સમસ્યાઓનો અને મુખ્યત્વે સ્વરાજની પ્રાપ્તિ અંગે વિચારોની આપણે કરતા હતા, બંગાળ-પંજાબ-ગુજરાત અને દક્ષિણમાં ક્રાંતિકારી મંડળોએ પણ જીવી યએલી હતી. તેવી એક મંડળી શ્રી પુરાણીશાઈએ ગુજરાતમાં સ્થાપેલી. આ મંડળના સભ્યો આજે પણ સમાજમાં નિહાવાન, હિંમતવાન, નીડર અને આદર્શ વ્યક્તિઓ તરીકે ઉચ્ચ સ્થાને બેઠેલા છે. એમાંના એક યુવાને હાસિટ મહાલમાં એમના મિત્રોના આગ્રહને વશ યઈ એ જમિને પસંદ કરી અને એણે પોતાના જીવનના કાર્યક્ષેત્ર સાથે બીજી પ્રદક્ષિણે પણ આદરી. તે યુવાન એ બીજા કોઈ નહિ પણ આજે આપણે નાઝર આપુર્વે કોલેજના મુખ્ય આચાર્ય પદે બેઠેલા ભેઈએ છીએ તે પૂ. શ્રી. આચાર્ય બાપોલાલ ગરબડાસ રાહ.

હાસિટ આજે છે તેના ૪૨ વર્ષ પૂર્વે કેવું હતું અને એમના મિત્રોના આગ્રહને વશ થવામાં એવું શું હતું, ને એ જમિને એમની રાહ કેમ ભેટી જીમી હતી તે આપણે બેવું ભેઈએ. હાસિટ એ એક મોટા કર્યો છે, જેની આજુબાજુ પરથી ૫૪ નાનાં નાનાં ગામડાઓ આવેલાં છે. એ બધાં ગામડાં મળીને હાસિટ મહાલ થાય છે અને એ હાસિટ મહાલનું મુખ્ય ગામ તે હાસિટ, હાસિટમાં તે વખતે મહાલ કરીની કચેરી અને બાવન ગામડાંનું સરકારી વડીવટનું થાણું હતું. સેવાને અને આદર્શને વરેલા મિત્રોને ત્યારે પ્રતીતિ થએલી કે ગામડા આપણે તૈયાર કરીશું તો શહેરો આપમેળે તૈયાર થશે જ. તે પાવાની વાત આજે કુંઝેસના અગ્રણિઓ આટલાં વર્ષ પછી પણ મજૂર રાખે છે તેના પરથી સમજશે. દેશમાં બી યુવાનોની વિચારસરણી કેટલાં વર્ષો આગળ હતી ! એ વખતમાં ભક્ત, ગોધરા, અમદાવાદ, હાસિટ વગેરે સ્થળોમાં મુસલમાનોનો સોપો પડતો અને એમની પાસવતોનાં ત્રાસ પ્રવર્તતો. આ ત્રાસમાંથી આમગ્રજને ઉગારવા

અને મુસ્લિમોને મુખ્યે વાળવા એમણે 'ખીકુ' ઝડપેલું. એ યનગનતા યુવાને ભરયુવાનીમાં આ દષ્ટિ સામે રાખીને ઇ. સ. ૧૯૨૧ની સાલમાં હાસોટમાં કલમી વસવાટ કરવાનો નિર્ણય લઈને હાસોટની જમીને પવિત્ર કરી.

હવે તે સમયે હાસોટમાં વસતા લોકોનો વિચાર કરીશું. હાસોટ મુખ્યત્વે બે લાગમાં વહેંચાયેલું છે. એક જાગમાં મુસલમાન અને બીજા લાગમાં હિન્દુઓ. મુસલમાન વસે છે તે કરાના નામે ઝાળખાલ છે. કરાની ઉત્તરે ખારવાલાડ, પૂર્વે હિન્દુઓ, દક્ષિણે લાટ ફળિયું, પશ્ચિમે નાતુ તળાવ. હિન્દુ ઉજળીઆત કહેવાડાવતી કોમ ગામના મુખ્ય લાગમાં છે અને દરેક સીમાંડે કોળીઓ તથા ઇતર કોમો મહેનત મજૂરી કરી જીવનનિર્વાહ ચલાવતી વસે છે. આ બધા પર ત્યાના વણિકોનો સારો એવો પ્રભાવ પડતો. વણિકોમાં દશાલાડ અને શ્રીમાળી વણિકોની મુખ્યત્વે વસતિ છે અને વસતિ ગણતરીની દૃષ્ટિએ કદાચ બન્ને અધીઅર્ધ હશે. આ બધા જ વણિકો રિયલિટાઇઝ હતા અને પોતાના રક્ષણ માટે મુસલમાન સિપાઈઓ રાખતા. તેમને રાખવાની પાછળનો હેતુ એટલો જ કે બીજા મુસલમાનોના ત્રાસથી બચાવ. પણ આ સિપાઈઓ બ્યારે પોતાની અસલ જાત પર ઊભા રહી જાય ત્યારે શેરને પણ સાત પાંચ થાય. એ સિપાઈ બગડો હોય ત્યારે એકદલ બોલે, સામે થાય, અને બીજા પણ લગાડે. વળી રસ્તે જતા આવતાની મસ્કરી કે દટ્ટો કરે પણ કોઈ શું—આ કરે નહિ જાણુના ગામડાના લોકોને પણ ત્રાસ આપે. બેચાર આના પડાથી લેવા કાકધમકા આપવી, અને મન ફાવે તે રીતે વર્તવું એ સામાન્ય વાત હતી. કોઈ કોઈ વખત તો તેઓ એવી બેઠક સુધી જતા કે જે વર્ષવત્તાં પણ આપણને સ્તેષ થાય. એવા ત્રાસને કારણે આજે આપણે એઈ એ છાએ કે હાસોટમાંથી ખારવાઓની વસતિ નાશ પામી ગઈ અને આજો ખારવાવાડ ઉજળાડ જેવા યઈ ગયો. રિયલિટાઇઝ મોઝસો ભરચયા અને અન્ય શહેરોમાં ચાલ્યા ગયા. ખાજીનાને વટલાવી દેવામાં આવ્યા. રજાખજા શેડા જ, ખારવાઓના ઘર બાકી છે. આ મુસલમાનોના જુલમથી હાસોટની સમગ્ર પ્રજા કચડાએલી એમ કહીએ તો જોઈું નહિ. આવી

કચડાએલી, આવી નાહિમત અને ખીકણ પ્રજામાં પ્રાણનો સંચાર કરવા બાપાલાલભાઈએ અથાગ પ્રયત્ન કર્યા છે અને એમને સારી એવી સફળતા મળી છે એમ હું સ્વાતુભવે કહી શકું છું.

હાસોટ આવતાં પહેલાં હાસોટની ઉપર્યુક્ત પરિસ્થિતિનો તેમણે ખ્યાલ મેળવી લીધો હતો અને દબાએલી પ્રજાને કેમ બેઠી કરવી અને તેના બાળ-બાળિકાઓને સ્વચ્છ રક્ષણ કરી શકે તેવી તાલીમ કેવી રીતે આપવી તેના વિચારો સાથે એમણે હાસોટમાં પગ મૂક્યો હતો.

એમણે પ્રથમ વ્યાયામશાળા બાને અખાડો શરૂ કર્યો. અખાડા માટે જગ્યા ન મળે એટલે હાસોટના પાદરે ઇશાન ખૂણે કુંડ આવેલ છે. એ કુંડની બાજુમાં પરિક્રમાવાસીઓની ધર્મશાળા છે. એ જ ધર્મશાળામાં હનુમાનજી મંદિર છે. એને ફરતું રમી શકાય તેવું મેદાન છે તેમાં અખાડો શરૂ કર્યો. આ મંદિરને લાગીને લાઈ આવેલું છે જે માર્ગદોના વિસ્તારમાં ફેલાયેલ છે. અખાડો શરૂ કર્યાને પહેલે જ દિવસે જેમ વીજળીનો સંચાર થાય તેમ આખા કરામાં વાત ફેલાઈ અને શ્રી. બાપાલાલભાઈને “આચાર્ય”નું બિરુદ આપ્યું. એમની સામે તે વખતના સારા આચારદાર મુસ્લિમોના મોટી ઉંમરના છોકરાઓ એમને ખારવા નીકળી પડ્યા અને એ અખાડાની દીવાલો ફૂટી શ્રી. બાપાલાલ એકઠે હાથે તૂટી પડ્યા. એમને તેમના સામનો કરતા એઈ અખાડાના છોકરાઓ પણ તૂટી પડ્યા અને એ મુસલમાનો લાઠામાં જીવ લઈને નાહો. તે ચિતાર આવ્યો પણ મારી આપ સામે તરવરે છે. એ વખતે શ્રી. બાપાલાલ માથે મોટા વાળ રાખના હતા. કેટલીએ વાર એમને મુસલમાનો સાથે ઝડપડું પડેલું. પણ કોઈ દિવસ એવું બન્યું નથી કે એમને હાર મળી કે માર ખાવો પડ્યો હોય. એ તો મારીને જ આવ્યા હોય.

પણ એ રિયલિટાઇઝ હોવાને કારણે હિમત ખતાવવી પડી. એઓની વચમાં જ અખાડો લઈ જવાનું

બાપાલાલશાઈએ વિચાર્યું ને લાઠ ઇજિપ્તમાં હતુમાનના મંદિરમાં ખુલ્લી જગ્યામાં એમણે મુસ્લિમોની વચ્ચે આવ્યો. શર કર્યો. ત્યાં સુધી હસોટની સ્થાનિક વસ્તીએ આ રીતે મુસલમાનની કહેવત મુજબ 'નાહીઓ રીમડા, એ મારેગા' નેએજીતું કે સાંજેજીતું' પણ નહિ તે તેમણે જાતે જોયું અને સાંજજીતું, આપી આખી સ્થાનિક વસ્તી જે જુલમ અને ત્રાસ સહન કરતી હતી તે પ્રસન્નપાત સામનો કરતી પણ થઈ ગઈ.

આમ થતાં ગામમાં સારો એવો સંચાર થયો. સ્થાનિક મુસ્લિમો જે ફક્ત નેફુકમી તથા મન કાવે તે રીતે વર્તવાને વેવાએલા હતા, તેઓની સામે લોકો થતાં તેમની પ્રતિષ્ઠાને જાહેરમાં ધોડા પહોંચે અને તેથી અંદરે અંદર જાહેરમાં ગમે તેમ વર્તન કરતા હતા તે ન કરવું એમ તેમને સમજાયું આ સિદ્ધિ નાનીસૂની નથી અને તે મેળવવા બાપાલાલને એમનો અથાગ પ્રયત્ન અને દૃઢતા જતાવવા પડેલાં.

આમ થતાં હતાં અંદરખાનેથી મુસ્લિમોને શેષ બાપાલાલ પ્રત્યે વધતો જ ગયો. એમના આગ્રહને એક વર્ષ લાગ્યે જ પૂરું થયું હતું ત્યાં તો તાલુકાના એક દિવસે શેરીમાં 'બાપાલાલ કે બેટાવાય, બેટાલાલ કે બાપાલાલ,' આમ પોકારતું એક ટોળું શેરીઓમાં નીકળી પડ્યું. લોકોને ગમે તેમ બાકાટ કે ફેડાટ કરે પણ સળવળે એ બીજા. જ્યાં સુધી પોતાની સામે આવીને ઊભા ન રહે ત્યાં સુધી બાપાલાલનું ઉત્કેશવાને શું કારણ હતું? આમ ફેડાટ કર્યો પણ કોઈએ એમની સામે જઈને આંગળી ચીંધવાની પણ દિશ્વત કરી નહિ. એઓ પણ સાંત અડીખમ થઈને જોતા રહ્યા અને જરાયે મચક આપી નહિ. તે દિવસથી હાસોટમાં નીકળતા તાપ્ત જાંઘ થયાં. મુસ્લિમો તો એમને દુરમન ગણતા પણ તેમનાં બેરોઝાએ પણ રંગડવામાં બાજી રાખી નથી. એમની કામ કરનારી બાઈનું મકાન કચલ ડોસાની ખડકીના ટકરે, ઊતરતાં જ આવેલું, એ મકાનથી નીચે જતાં જ મુસલમાનોને કસો લાગેલો છે. ત્યાં થઈને તળાવે કપડાં ધોવા જવાય. એ બાઈ એક દિવસ કપડાં ધોવાનાં લઈ ને નીકળી ત્યારે એને ઘેરીને મારવા માંડી

પણ આજુબાજુના કોઈ હિન્દુઓ છોડાવે નહિ અને ઉઠાપોઠ એટલો મચ્યો કે ટકરે જઈને કોઈએ શ્રી. બાપાલાલને કહ્યું કે તમારી કામ કરનારીને કોઈ મારે છે. તેમણે દોડી જઈને એને છોડાવી.

આવી બીકણ અને નિર્માલ્ય પ્રભને એમણે અથાગ પ્રયત્નથી અને સતત હિંમત આપીને ઉગારી છે. આ બધું તો ઠીક પણ કોઈ હિન્દુ માર બાઈને આગ્યો છે, માર હોય ત્યાં જોડી કનકગતનો લોગ બન્યો. એમ તેઓ જ્યારે જણતા ત્યારે એમને પાશવાર દુઃખ થયું અને જાણે તેથી પોતાનું જ નાક કે આગર જાય છે તેમ તેઓ અનુભવતા. આવા મુસલમાનોને પાં લખાવી દેવા જોઈએ કે ફરી વાર એ એમ ન કરે એમ તેઓ વારંવાર જાહેરમાં કહેતા. આખા હિન્દુ સમુદાયની પ્રતિષ્ઠા પણ તેમણે વધારી.

એક બનાવ યાદ આવે છે. કાંઠા સાપણ કરીને હાસોટની બાજુમાં એક મોચેસલામ ગરાસીઆની વધુ વસ્તીવાળું ગામ છે. ત્યાંના આ મોચેસલામ ગરાસીઆ હિન્દુ પહેરવેશ પહેરે છે. બેરોઝા પણ હિન્દુ સ્ત્રીની માફક જ કપડાં પહેરે છે. એઓ દેખાવે અને રીતરિવાજે હિન્દુ જેવા છે. દેખીતી રીતે જ એઓ મુસલમાનો જેવા નથી હતાં થમે મુસ્લિમો છે. એવાઓને પાછા હિન્દુઓમાં ભેળવી દેવા એમ વિચારી કોઈ હિન્દુ મહાસલામો બે ભાઈઓ કાંઠા માથણ ગયા. એ બંનેનાં પૂરાં નામો યાદ નથી પણ એકનું નામ નર્મદાસ'કર હતું એવો આજો ખ્યાલ છે. એ બંને જમ્યાની છત્તા મોચેસલામોની દેહશુદ્ધિ કરાવી તેમને પાછા હિન્દુઓ બનાવવા એવી હતી. આ વાતની ખબર કોઈએ હાંસોટ મુસ્લિમોને પહોંચાડી. કેટલાક મુસ્લિમો લાકડી

અધૂરી જ રહી ગઈ. મુસ્લિમો એમને સામે મળ્યા. અને તેમણે તેમને પડકારો કે 'કયા સાલે તુમ લોક કયા સમજતે હો?' કહી બનેલી વાત કહી.

નાનાલાલથી મુસ્લિમો ડરતા. એટલે આ વાત જાણ્યા પછી હાસોટમાં શાંતિ નેખમાશે એમ માની એમણે બાપાલાલને વાત કરી. પણ બાપાલાલે આ વાતને શાંતિથી હલ કરી અને તાબડતોળ વડોદરે શ્રી. આનંદપ્રિયને ખબર કરી આનંદપ્રિય આવ્યા અને તે વખતના કલેક્ટરને લાચ જઈ વાત કરી. કલેક્ટરે ખાતરી આપી કે દોષિતોને સજા કરવામાં આવશે. એટલે લોકોમાં કલેક્ટરની હાજરીમાં ઓળખ પડે કરવામાં આવી પણ દાદીવાળાએ દાદી મૂડાવી નાંખી અને વગર દાદીવાળા દાદી સાથે આવ્યા એટલે પરાક્રમ રીતે તે એમાં નિષ્ફળતા સાંપડી. એ પડેડ પણ આજે મારી આખા સામે તરવરે છે. તે દિવસે મુસ્લિમો ગભરાએલા અને ગેરે ખાઈ ગયા હોય એવા ભાસતા હતા.

આવો જ ખીન્ને ફિરસો પૂ. શ્રી. ઈશ્વરચંદ્ર વેદાલકાર જે સુખા શુરૂકુળના આજ સ્થાપક છે તેઓ હાસોટ આવેલા એ વખતે બનેલો. તેમણે શુદ્ધિ અને સ્વરાજ્ય પર મનનીય ભાવેણું કરેલું. તે વખતે મુસ્લિમોની ધ્રુષ્ટા બાપાલાલભાઈ પર તેમ જ આનંદ હિન્દુ સામે બળવો કરવાની હતી તેથી પૂર્વ તૈયારી સાથે જ તેઓ આવેલા પણ ન્યારે ભેયું કે બાપાલાલભાઈ તથા અન્ય અખાડાવાળાઓ લાકીથી સંજગ છે અને લડવામાં ફાવી શકાય એમ નથી એમ ન્યારે મુસ્લિમોને લાગ્યું ત્યારે તેમના હાથ હેંડા પડ્યા અને ચૂપ થઈ ગયા. આમ હિન્દુઓની પ્રતિષ્ઠા અને હિન્દુત્વનું રક્ષણ બાપાલાલભાઈએ હાસોટમાં સતત કર્યું છે. આમ હાસોટ યુવક મઝળને શારીરિક સંપત્તિની સાથે નીડરતા અને હૃલમોને સામનો કરવાની પ્રેરણા અર્જનાર પણ શ્રી. બાપાલાલભાઈ જ છે.

આ વાત શરીર ઉપાસનાની ચર્ચ. શારીરિક ઉપાસના ઉપરાંત માનસિક ઉપાસના પણ સાથેસાથ ચાલતી ભેઈએ અને તે માટે કેળવણી ક્ષેત્રે ઉત્તેજન મળે તે માટે તેમણે હાસોટમાં યુસ્તાકાલપની સ્થાપના કરી. અખાડામાં તેઓ સારામાં સારી વાર્તા કરે અને એવો

આમદ રાજ કે કોઈપણ અખાડોના છેકરો સારી વાર્તા કરે અને એને ચાલુ રાખવા એ સારી વાર્તા કહેનારને ધનામ આપે. અઠવાડિયામાં ક્યે દિવસે શું કરવું અને તે પણ વખતસર કરવું એ જાતની તાલીમ તેઓ આપતા. અખાડામાં હરીશર્ધાઓ ચોજે અને હરીશર્ધામાં ઉત્તેજીય એવાને હિચ સાહિત્ય અને દેશલકતાના ગરિત્રોની ચોપડી વહેંચે. એમની વાર્તા કરવાની શૈલી કંઈક જોરજ છે. એ વખતની વાતોમાંની કેટલીક આજે પણ મને કંઈક છે. અરે આજે પણ એઓ મુદર વાર્તા કરે છે. એઓશ્રી અખાડામાં અંતકડી રમીએ, અંત્યાશ્રીમાં બહુ જ રમૂજ આવે. છોકરાઓ કારવાનાં ચાચ ત્યારે તેમની મીટ બાપાલાલ ઉપર મુકાય અને તેઓ કંઈકને કંઈક બોલ્યા જ હોય. આમ વિધિવિધ ક્ષેત્રે એમના જ્ઞાનનો લાલ હાસોટના યુવાનોને મળ્યો છે.

શ્રી બાપાલાલભાઈ હમેશાં શારીરિક શ્રમોળી અને શુદ્ધિયોગનો સમન્વય માણ્યુસમાં હોવો ભેઈએ એવો આમદ રાખતા અને છોકરાઓમાં 'આવી સંસ્કાર રેડતા. એ રીતે જાતે, કામ કરી જતાવી દાખલો બેસાડતા. ગામની ગંદકી, કુંડ વગેરે સાથે રાખવા માટે છોકરાઓ સાથે તેઓ પણ કામ કરતા. અને શ્રમમાં સંસ્કાર ન હોવી ભેઈએ, કામ કોઈએ હલકું નથી તેના તાદસ્ય પુરાવા તરીકે હમેશાં એઓ છોકરાઓ સાથે કામ કરતા. ગામમાં સેવા બંધે ને કાઈ આવી પડે તે બધી જ પ્રવૃત્તિઓ તેઓ એકે હાથે જ ઉપાડતા, ફડો ઉધરાવતા અને તે ફડોનાં પચાયોગ્ય ઉપયોગ કરતા. હાસોટની બાપામશાળામાં ભેઈતી બધી વસ્તુઓ એ રીતે ફડાળાથી ભેગી કરેલી છે. લાયજેરી જેવી માતળર સંસ્થા પણ તેમણે ફડ ઉપરાવી બિભી કરી.

આ બધું કર્યું હોવા છતાં તેઓ એક પ્રખર વેદ છે, એ અમે જાણતા હતા. વેદકની શરૂઆત એમણે હાસોટથી જ કરી છે. એઓ એક સામાન્ય કુટુંબમાંથી આવેલા છે. એઓશ્રી વેદક કેવી રીતે શીખ્યા અને કયાથી શીખ્યા, વનસ્પતિસાસ્ત્રનું જ્ઞાન કયાથી મેળવ્યું એ વિષે હાસોટવાસીઓ અજાણ્ય છે. એટલે મને જે આજો ખ્યાલ છે તેને લખવાની ધ્રુષ્ટા થતી નથી કારણ કે હું એ રીતે અજ્ઞાન છું. એઓ સામાન્ય

કુટુંબમાંથી આવેલા એટલે દવા ભરવા માટેના શીશા-
શીશીઓ એમણે એમના પોતાના સ્નેહીમંડળમાંથી
ઉધારવેલાં, ઓસડીઓએ જનતેલાંથી ઘેર ખાડી ધર્યા જ
ગોળીઓ ખનાવતા. આ બધા પાછળ આપણથી જ,
-જાતમહેનતથી જ આગળ આવવાની ઇચ્છા કામ
કરતી. આપણમાં જ અનેરો આનંદ સમાવેલો છે.

એવી તેમની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. અને આજે આપણે
ભેદજી હીએ કે હાસોટના આ વૈદરાજ આપણે
નાચર આયુર્વેદ કોયેજના મુખ્ય આચાર્યને પદે પહોંચ્યા
છે. એઓ આટઆટલી પ્રતિષ્ઠાઓમાં અને વ્યવસાયમાં
રોકાએલા હોવા છતાં તેમને ત્યાં વૈદક શીખવા માટે
શુરુકુળની પ્રથા પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓ આવતા જાને,
તેઓ પોતાને ત્યાં જ એક કુટુંબી તરીકે સમાવી લેતા
અને સ્વાધ્યાય કરાવતા શીખવવા ઉપરાંત દવાખાનામાં
પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન દરદીને તપાસવાની આપતા. એવા
એમના હાથ નીચે તૈયાર થયેલા વૈદો અને ડોક્ટરો
આજે સમાજમાં મોજૂદ છે. તેઓ ધીખતો ધધો
પણ કરે છે.

અમારા કુટુંબને એમના પર અસીમ વિશ્વાસ.
એઓ જ્યારે હાસોટ આવ્યા અને તેની હજી
શરૂઆત જ હતી ત્યારે એક પ્રસંગ મને યાદ છે.
મારા બહેન તાવથી પીડાતા હતા અને પાછળથી એમને
હાથ હશે એમ માલુમ પડેલ. તે બહેનની દવા વૈદકાકા
કરે, અને દવા બદલવાની વાત ધરના સૌ કરે પણ
બહેન કહે કે દવા તો એમની જ કરવી છે, બદલવી
નહી. છેવટે એ શુભરી ગયા પણ દવા બદલી જ
નહિ. બીજી પ્રસંગ છે મારા મોટા કાકામાને.
એમને બગલમાં ગાંડા-ગૂંચકું નીકળેલું. ડોક્ટર
નાનુંસણ નહિ તેને ફોડવા માટે અનેક ઉપચાર
કર્તા પણ ફાટ નહિ એટલે વૈદકાકાએ કહ્યું
કે કાકી, આને નસતર ચૂકવુ પડશે અને તમારે
ડોક્ટર પાસે જવું પડશે; પણ એમને એમના પર
અસીમ વિશ્વાસ “છવાડો-કે-મારો પણ ને કાઈ
કરો તે તમે જ કરો. મારે બીજે કંઈ જવું નથી.”

વૈદકાકાએ પોતે ચપ્પુ પકડ્યું અને આપરેશન કર્યું ને
સફળ થયું. આજે પણ એ કાકીમાં હયાત છે આ
રીતે ને ફરજ આવી પડે તે હિંમતપૂર્વક ખચકાયા
વગર એ હાથ ધરે છે અને મારી જાય છે ત્યાં સુધી
તો તેમને યશ જ મળે છે.

ઈ. સં. ૧૯૩૦ ની સાલ આપણા ઇતિહાસની
તવારીખમાં યાદગાર છે. એ વખતે ગાંધીજી હાસોટ
આવેલા અને બાપાલાલભાઈએ હાસોટ માટે કાર્યક્રમ
ધરેલા અને જ્યારે ગાંધીજીએ હાસોટ કરી અને
વ્યાર્થક રીતે દેશને તૈયાર કર્યો અને હાકલ કરી
ત્યારે તેઓ ધરમાં બેસી રહ્યા નહોતા. એમણે હાસોટના
બાબને બાબન શીમડા ગામથી ચૂક્યા હતા. ભરૂચ
જિલ્લા મોખરે હોય અને એમની સરદારી નીચે
હાસોટ કુકડી બાબન એવતી જ હોય મીઠા સત્યાગ્રહ
વખતે દંતાર્થની ખાડીમાં ચૂકું પકવવાને કાર્યક્રમ
એમની સરદારી નીચે શરૂવાતો અને એ સત્યાગ્રહ ભેવા
ચોકા હાથ જિલ્લાની જેમે પારથી ભેગા થતા
ધરાસણની લડત વખતે તેમણે હાસોટમાં સુવાનોની
કુકડી મોકલેલ અને સને ૧૯૩૩માં હાસોટમાંથી
જેલ ગયેલા. દસ માસની સજા ભોગવી તે પાછા
આવ્યા. ત્યારબાદ ૧૯૩૫ની ચૂંટણીમાં જિલ્લા લોકલ
બોર્ડમાં ભરૂચના દેસાઈની સામે ચૂંટાએલા. આમ
બધા જ ક્ષેત્રે એમણે હાસોટને સેવા આપી અને
હાસોટ એમણે તમાજ સ્વીકારવું જ રહ્યું. પણ દુન્ય સાથે
કહેવું ઘટે કે હાસોટ કરવી જોઈતી કદર કરી નહિ અને
સને ૧૯૩૬માં પૂ. શ્રી બાપાલાલે હાસોટ છોડી ભરૂચ
વસાવ્યું. હાસોટમાં એમની પ્રતિષ્ઠા એમના વસવાટ
દરમ્યાન નિકમિત અને સતત ‘ધ’બા વગર ચાલતી.
મણ એમના ગયા મછી એ બધી પ્રતિષ્ઠાઓમાં જોડ
તો આવ્યો જ છે હાસોટ એક પ્રખર વિદ્વાન, વૈદ,
સાહિત્યકાર, અને રાજપુરુષ સુમાર્યો છે.

ધૈર્ય એમને ચિરાયુ-શતાયુ અર્પે એવી આ
વહિપૂર્તિ પ્રગટે પ્રાર્થના.

મહામાનવ શ્રી. બાપાલાલભાઈ

શ્રી. આનંદપ્રિય પંડિત

આર્થસમાજના પ્રખર પ્રચારક અને અનેક આર્થસમાજ શિક્ષણ સંસ્થાઓના સર્જક, પરંપરાથી હોવા છતાં ગુજરાતમાં પોતાનું યાજ્ઞ નાખી, ગુજરાતી બનીને, ગુજરાતના તન-મનમાં જોડાઈ ભરી રહ્યા છે

સજ્જસોની પચમહાલના શેઠ ગરગડદાસ એટલા માટે બાગશાળી છે કે તેમના ત્રણ નમીરાઓ રાષ્ટ્રીય, સામાજિક અને દેશકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓમાં મોખરે રહી સેવા આપી રહ્યા છે. તેમના પુત્રો શ્રી. ચુનીલાલ અને શ્રી. હિંમતલાલ ગ્રંથ સમાજસ્થાપક હોઈ આર્થસમાજના ક્ષેત્રમાં તેમનું કાર્ય અને સેવાઓ અબેક રહ્યાં છે તેમના ત્રીજા પુત્ર શ્રી. બાપાલાલ વૈદ્ય એક પરમ રાષ્ટ્રવાદી હોઈ મહાત્મા ગાંધીજી દ્વારા ચલાવેલા આદેશનમાં તેમણે યશ અને નામના પ્રાપ્ત કરી છે. લોકસેવક તરીકે તેઓ શાંત, બહીર અને પ્રત્યક્ષતાથી ભાવનાથી આતમીય થયેલા છે

આયુર્વેદજગતમાં તેઓ એક જ્ઞાતાનામ બદ્ધિત છે તેમને રવાખાયા અને અનુશીલન તથા સારવારની વૈદકીય પદ્ધતિમાં તેમનું શ્રેયદાન સર્વત્ર પ્રશંસા પામ્યા છે તેઓ પ્રાચીન આર્થ સંસ્કૃતિના પ્રેમી છે અને તેમનું સમસ્ત જીવન તેમના સાથીદારો માટે આદર્શ છે. સરતના એક પ્રસિદ્ધ આયુર્વેદ

કેલેજના આચાર્ય પદે ખીરાજવા છતાં તેઓ અત્યંત નિરાશિખાની, મિલનસાર અને સાથીદારો તથા મિત્રો સાથે વર્તન અને ન્યવહારમાં અસતત પ્રેમાળ છે

તેઓ પ્રગતિશીલ માનસ ધરાવનારા છે તેઓ એવું માને છે કે આયુર્વેદને સમૃદ્ધ કરવા માટે અદ્યતન સામગ્રી અને સાધનોની ઉપેક્ષા ન કરી શકાય

તેઓ આર્થસંસ્કૃતિના પૂજક છે અને શુદ્ધ રાષ્ટ્રવાદી છે. મહાત્મા ગાંધીજીના સત્ય અહિંસાના સિદ્ધાંતોના તેઓ પોષક છે અને માનવીય સકાર્યતાના તેઓ વિરોધી છે શ્રી બાપાલાલભાઈની પદ્ધિપૂર્ણ સમયે તેમને અભિનંદનપ્રથમ અર્પણ કરવો સમુચિત છે. આવી વિશ્વતિઓના જીવનો ભાવિમાં આવનાર પેઢીઓ માટે માર્ગદર્શક રહી શકે ને થોડાપણ તેમના પરિચયમાં અમે આપ્યો છીએ તેથી અમે અવશ્ય કહી શકીએ કે શ્રી બાપાલાલભાઈ વૈદશિરોમણિ જ નહીં પણ મહામાનવ છે,

વૈદરાજશ્રી બાપાલાલભાઈને શ્રદ્ધાંજલિ

શ્રી. ગોરધનભાઈ મ. પટેલ
એમ બી. બી એસ, આયુર્વેદાચાર્ય.
ડેપુટી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ, આઈ. એ. એસ આર હોસ્પિટલ્સ, જામનગર.

- નદીઆદની શ' ને આયુર્વેદિક ઠાલેજના આચાર્યપદે અનેક વર્ષો સુધી સેવા આપી, પાછી નજીકમાં જ ઉત્તરમંડામાં તેવી સંસ્થા ભવી કરવા પુરુષાર્થ કર્યો અને હાલ જામનગરમાં રિયલ ઇસ્ટને પોતાના પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનના પ્રકાશમાં આયુર્વેદને સાતમર કરવા મથી રહ્યા છે.

વૈદરાજ શ્રી. બાપાલાલભાઈની સાથેનો મારો પરિચય ઘણો જૂનો છે. છેક ૧૯૪૪ની સાલમાં જ્યારે તેઓ નડિયાદ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયમાં પદમાં તે વખતે હું ત્યાં વાઈસ-પ્રિન્સિપાલ હતો, ત્યારે મારી તેમની સાથે પ્રથમ મુલાકાત થઈ, ત્યારથી જ હું તેમના તરફ માનની લાગણીથી જોઉં છું તે બાદ તો બીજા ૩ ત્રીજા વર્ષે સુરતમાં જો. એમ નાગર આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ તેના આચાર્ય તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ ત્યાર બાદ તેમની સાથે વધારેને વધારે પરિચયમાં આવવાનું થયું ત્યારથી અત્યાર સુધી તેમની સાથેનો મારો સંબંધ દિવસના પાછલા પહોરની ઊંચાની માફક ક્રમશઃ વધતો જ ગયો છે.

વૈદરાજ શ્રી. બાપાલાલભાઈમાં મેં ઘણા સદૃશ્યો જોયા છે આયુર્વેદ પ્રત્યેની નિર્જોળ લક્ષિત એ તો તેમનામાં અદ્વિતીય છે તેમનો નીડર સ્વભાવ, પોતાને યોગ્ય લાગે તે સાચાને સારુ લાગશે કે કેમ તેની પરવા કર્યા વિના કહી નાખવાની ટેવ, આયુર્વેદના અભ્યાસક્રમની બાબતમાં પણ ટીકાની પરવા કર્યા

વિના પોતાના અંતરને જે યોગ્ય લાગે તે જ કહી દેવાની ટેવ, આ બધા ગુણોથી તે કદાચ ટીકાપાત્ર બન્યા હશે પણ તેમના અદ્ભુત ટીકાકારોએ પણ વૈદરાજ શ્રી. બાપાલાલભાઈની આયુર્વેદ પ્રત્યેની લક્ષિતની ઠોઠ દિવસ શકા કરી નથી. આયુર્વેદ અત્યારે સંક્રાન્ત કાળમાં છે આયુર્વેદનો અરુણોદય થતો માલમ પડી આવે છે. સહુભાગે શુશ્રૂતા રાજ્યને આયુર્વેદપ્રેમી સંભળન શ્રી. મોહનલાલભાઈ વ્યાસ આરોગ્ય મંત્રી તરીકે પ્રાપ્ત થયા છે, તે વખતે શ્રી. બાપાલાલભાઈ જેવા આયુર્વેદ નિષ્ણુતની સેવાઓનો જેમ વધારે લાભ લેવાય તે આયુર્વેદના હિતમાં જ છે.

સુરત આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયનો સમસ્ત વિદ્યાર્થી વર્ગ અને પ્રાધ્યાપક વર્ગ તો તેમને ખાણી જ છે. પરંતુ મારા જેવા પણ જોયા તેમના રનેહને પામ્યા છે અને જેમને વૈદરાજ બાપાલાલભાઈએ ઘણીવાર ઉપકૃત કર્યા છે તેઓ પણ શ્રી. બાપાલાલભાઈના ઋણી છે.

વૈદરાજ બાપાલાલભાઈને ભગવાન ધન્યન્તરિ અને ધન્યવાદ આપું છું અને વૈદરાજ બાપાલાલભાઈને મહારાજ આરોગ્યમય દીર્ઘાયુ અર્પે એજ પ્રાર્થના. આ શ્રદ્ધાભક્તિ અર્પિ કૃતકૃત્ય થાઉં છું. અંતમાં—
વૈદરાજ બાપાલાલભાઈની ષષ્ટિપૂર્તિ નિમિત્તે સ્વત આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપક વર્ગ જે આ અંક પ્રસિદ્ધ કરે છે તેમને હું અભિનંદન

યે સુ ઘાત્રવિદો દક્ષાઃ શુચયઃ કર્મકોવિદા ।
જિતદસ્તા જિનાત્માનસ્તેભ્યો નિત્યં શૃતં મમ ॥

આરોગ્યનાં લક્ષણો

અન્નામિલ્લવો મુક્તસ્ય પરિપાકઃ સુષ્ણેન ચ ।
સુષ્ણવિષ્મનુષાતત્વં શરીરસ્ય ચ લાવવમ્ ॥
સુપ્રસન્નેન્દ્રિયત્વં ચ સુસસ્વપ્ન પ્રવોષનમ્ ।
મલ્લવર્ણયુષાં લાભઃ સૌમનસ્યં સમાપ્નિતા ॥
વિચારારોગ્યલિપ્તાનિ વિપરીતે વિપર્યયમ્ । (કાદયપ સંહિતા)

યથાસમય અન્ન ઉપર રુચિ થવી, ખાઈએ તેનું સુખેથી વખતસર પાચન થાય; ઊંડો પેસાળ અને અધોવાયુનું સમયક નિઃસ્રવણ થાય, શરીરનું દલકાપણું રહે, બધી ઇન્દ્રિયોની પ્રસન્નતા લાગે, નિરાતે સારી ઊંઘ આવવી અને વખતસર આળસ કે સુરિત સિવાય બગવું. રોજ બેઠ, શરીરનો રંગ અને આયુષનો લાભ અનુભવાય; ખુશમિત્તબળ, સમાપ્તિ (આર ગતના અગ્નિઓ છે : સમ, વિષમ, મંદ, તીક્ષ્ણ) અર્થાત્ રોજ બેઠાગ્નિ સમાન રહે—સારી રહે આ બધા લક્ષણોથી માણસનું આરોગ્ય જાણી શકાય છે. આથી વિપરીત લક્ષણોથી માણસનું અનારોગ્ય ઓળખાય છે.

અરકે પ્રસન્ન આગેન્દ્રિયમન સ્વસ્થ ક્ત્વમિવીયતે' આત્મા, ઇન્દ્રિયો અને મન જેનાં પ્રસન્ન હોય તેને સ્વસ્થ કહ્યો છે. કશયે કેવળ 'સુપ્રસન્ન દ્વિયત્વ' કહ્યું છે અને મનની સ્વસ્થતા 'સૌમનસ્યં'મા સમાવેલી છે. આરોગ્ય માટે 'ચક્ર અપ' કરાવનારાઓ આ અગત્યની વાત જૂલી જાય છે. ભૌતિક શરીર એ જ કંઈ સર્વસ્વ નથી. માનવજીવનમાં આત્મા, મન અને ઇન્દ્રિયો આનું જ સ્વાસ્થ્ય ખરું વિચારણીય છે.

ગુરુબંધુ વૈદરાજ શ્રી. બાપાલાલભાઈ

ડૉ. ગ. શા. ગોખલે
નિરૂપિત વૈદ્યકીય અમલદાર (ગુજરાત રાજ્ય)

મેાખરાના આ પદ્ધતી સ્નાતક મિત્ર આયુર્વેદના દ્વિમાપતી રહ્યા છે. સરકારી
વૈદ્યકીય અમલદાર તરીકે આયુર્વેદની મર્યાદાઓનો તેમને કદાચ વધુ ખ્યાલ આવ્યો હશે.
આયુર્વેદને નવા કલેવર ધરાવવાના તેમને મનોરથો છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈનો મારી સાથેનો પહેલો
પરિચય મને યાદ છે ત્યાં સુધી કાં તો ભક્ત્ય પાસેના
આરેશ્વર ગામમાં થયેલો. કાં તો પાટણમાં સને ૧૯૨૭ની
સાલમાં થયેલો. તેમના આયુર્વેદના શુરુ સદૃશ્ય હૈ.
શ્રી. અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પદ્ધતી હતા અને તેઓ
પાટણ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના પશુ મુખ્ય પ્રાધ્યાપક
હોવાથી પાટણમાં શ્રી. બાપાલાલભાઈની મારી સાથે
મુલાકાત થયેલી. તે વખતે મારી ઉમર લગભગ
૧૬-૧૭ વર્ષની હતી. આયુર્વેદનું અધ્યાપન કરાવનાર
અમારા અને તેમના એક જ શુરુ હોવાથી
શ્રી. બાપાલાલભાઈને હું ત્યારથી મારા શુરુભૂ તરીકે
સ્વીકારતો આવ્યો છું. પ્રથમ વારની જ મુલાકાતમાં
તેમના માટે મારામાં સદ્ભાવ પેદા થયેલો. તેમનું સદાચ
નિર્મળ હાસ્ય વેરણું સ્વામણું મેં, જુદી દર્શાવનારી
અમક કરેલી તેમની આંખો, અને તદ્દન સાદો પહેરવેશ.
એ ત્રણ બાળતોથી મારું તેમના તરફ આકર્ષણ થયેલું.
મને બાળુ છું ત્યાં સુધી તે વખતે તેમને અભ્યાસ
ઈન્ટર સાયન્સ સુધી થયેલો હતો અને આટલું ભણ્યો.
માણસ, મેડીકલ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવી શકે તેમ
હોવા છતાં આયુર્વેદના અભ્યાસ તરફ તેઓ આકર્ષાયા
એ ખાસ વિશિષ્ટ ઘટના હતી તે વખતે મેડીકલ
કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે મૅટ્રિક અને ફર્સ્ટ ઈયર
સાયન્સની સાયકાત પૂરી હતી અને તેમને જરૂરથી

મેડીકલ કોલેજમાં પ્રવેશ મળ્યો હોત અને એક સારા
વિદ્વાન ડોક્ટર તરીકે આજે તેઓએ સારી ખ્યાતિ
મેળવી વૈદ્યકીય જગતમાં નામના પશુ મેળવી હોત. પરંતુ
આયુર્વેદની સેવા અને તેની ઉન્નતિ કરવામાં મદદરૂપ
થવાનું તેમના ભાગ્યમાં લખેલું હોવાથી તેમણે એક
વલ્લિ હોવા છતાં પશુ તે જમાનામાં બહુ જ અદ્ય
પ્રતિષ્ઠાવાળું આયુર્વેદનું શ્રેષ્ઠ પક્ષક કર્તુ અને
આખી જિંદગી આયુર્વેદને ઉન્નત કરવામાં તેઓ
ગાળી રહ્યા છે.

વિકાસ થતો હતો અને જનમાનસમાં તેને રિયર અને મહત્વનું સ્થાન મળતું હતું. આવા કંઠક કાળમાં સરકાર અને પ્રજામાં આયુર્વેદનું પુનરુત્થાન અને ઉચ્ચ સ્થાન મેળવવા માટે જે મહાન વ્યક્તિઓએ પ્રયત્ન કર્યો તેઓમાં શ્રી. બાપાલાલભાઈનું સ્થાન ઘણું જ ઊંચું છે એમાં કંઈ શંકા નથી.

જેનું એ બધું સોનું છે એવી માન્યતા ધરાવનાર તેઓ દુરામરી વૈદ્ય નથી પરંતુ સોનાને પૂરો એપ અને ધાટ આપી નવો ચળકાટવાળો દાગીનો, જેનું સુવર્ણ શોધીને બનાવવાના મતના છે : અને આયુર્વેદથી જૂના સુવર્ણને આ પ્રમાણે નવો પ્રકાશ આપી અદ્યતન ધાટવાળું જનતાને ગમી જાય તેવું આયુર્વેદ બનાવવા માંગે છે. એણે પદ્ધતિ અને આયુર્વેદના જોડા અભ્યાસી હોવાથી તેઓએ “નિર્ધાર આદર્શ” જેવા ડોક્ટર અને વૈદ્યોને અતિ ઉપયોગી થઈ પડે એવા ગ્રંથ રચી આયુર્વેદના જ્ઞાનને પ્રકાશમાં આપ્યું છે. હાલમાં જ તેઓની આખી ઉપર મોતીબાની શર્મક્રિયા કરવામાં આવી હોઈ હવે તેમને પૂર્વવત્ તીવ્ર દષ્ટિ પ્રાપ્ત થવી જોઈ કે સુરક્ષે છે છતાં પણ તેમની લેખનની પ્રવૃત્તિ તેમની જિંદગી સુધી જરૂરી આપુ રહેશે એમાં કંઈ શંકા નથી. આયુર્વેદ ફરીથી રાજ્યાશ્રય-લોકાશ્રય પ્રાપ્ત કરી ફરીથી ઉન્નત દશા પ્રાપ્ત કરે તે માટે તેઓએ અચાગ પ્રયત્નો કર્યા છે અને કરી રહ્યા છે. તેના ફળસ્વરૂપે સુરતની (શુભરાતમાં એક એવી અવસર) આયુર્વેદ કોલેજ ગણી શકાય. લગભગ અન્યથાથી નિર્વાર્થ ભાવે તેઓએ આ સંસ્થાને જન-માર્ગી છે અને ઘણા આધાત પ્રત્યાધાતો આગળ છતાં પણ તે ટકી રહી છે.

આ વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે વિદ્યાર્થીઓમાં પડાપડી હોય છે એ જ એની લોકપ્રિયતા ખતાવે છે. કેવળ આયુર્વેદની ઉન્નતિ ચાપ એટલો જ હેતુ શ્રી. બાપાલાલભાઈના મનમાં નહોતો પરંતુ આયુર્વેદને વિશ્વમાં સ્થાન મળે, નિદાન ભારતના વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તેને યોગ્ય તે સ્થાન મળે તે માટે તેમણે કરેલો શ્રમ અને પ્રયત્નો સફળ નિવડ્યા અને શુભરાત, પૂના, નાગપુર જેવા વિશ્વવિદ્યાલયોએ પોતાની વૈદ્યશા-

લાખામાં આયુર્વેદને માનભર્યું સ્થાન આપ્યું છે. અને તેથી થોડે ઘણે અંશે શ્રી. બાપાલાલભાઈની મનોકામના પૂરી થઈ ગણી શકાય. આયુર્વેદના કમનસીબે જૂના-પુરાણ મતવાદી વૈદ્યોએ હાલમાં જે શુદ્ધ આયુર્વેદના નામની દંભી જુગેશ ઉપાડી છે અને જેને યોડું ધણું સરકારનું બળ પણ મળ્યું છે, એ ચળવળ આયુર્વેદને થોડી ઘણી હાનિકારક નિવડશે ખરી પરંતુ અતે તો સત્યનો જ જય થવાનો છે. શ્રી. બાપાલાલભાઈ આ બોટા દંભને ખુલ્લો પાડવા માટે પણ અચાગ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અને જરૂરી તેમાં તેઓ સફળ થશે. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ કવિ લોર્ડ ટેનીસને પોતાનાં કાવ્યોમાં “Old order changes, yielding place to New.” જેનું જન્ય અને નવું આવે, ભારતીય કવિઓએ પણ “પુરાણમ્ભોત પુલિનમ્પ્રમા તમ સરિતામઃ” એવું જણાવી, ખપટ રીતે આદર્શ આપ્યો છે કે જેનું જન્ય અને નવું તેવું સ્થાન લે જ. આ સૃષ્ટિનો ક્રમ છે અને તેથી આયુર્વેદને નવું સ્વરૂપ જરૂરી મળવાનું છે. અને આ પરિસ્થિતિ જલદીથી પ્રાપ્ત થાય તે માટે શ્રી. બાપાલાલભાઈ જે અચાગ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તે માટે પ્રજા તેમને દીધાં આપો એવી પ્રાર્થના છે.

ડોક્ટરો અને વૈદ્યોમાં શ્રી. બાપાલાલભાઈના ઘણા વિદ્વાન મિત્રો હોવા તો સ્વાભાવિક છે પરંતુ તેમને સાદિત્યનો પણ અભ્યાસ જોડા હોવાથી ઘણા સારા વિદ્વાન લેખકો અને વિદ્વાનો પણ તેમના મિત્રમંડળ અને શુભેચ્છકોમાં સ્થાન ધરાવે છે. તેમણે આયુર્વેદને અનુલક્ષીને, જે વિવિધ સ્વરૂપના મંથોની રચના કરી છે તે પણ તેમના આયુર્વેદના જોડા જ્ઞાનને આભારી છે. હું છેલ્લાં ૪૦ વર્ષમાં શ્રી. બાપાલાલભાઈને લાગ્યે જ ૪-૫ વખત મળ્યો હોઈશ. પરસ્પરના લેખન સંબંધથી તેમની મૈત્રી અને પ્રેમની શ્રુત્તવા પ્રતિદિન મજબૂત થતી ગઈ છે. અવારનવાર વૈદ્ય સંમેલનમાં શ્રી. બાપાલાલભાઈ મને જે થોડો વખત મળતા તે દરેક સુદૃઢમાં પણ મને તેમની પાસેથી ઘણું જણવાનું મળેલું છે. સુરતની આયુર્વેદિક કોલેજમાંથી જે મિત્ર શિક્ષણવાળા રનાતકો બહાર પડ્યા છે તેમની આજ ફરજ છે કે શ્રી. બાપાલાલભાઈ

રૂઢાવર્યામાં પણ આયુર્વેદની ઉન્નતિ માટે ને અથાગ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેમાં તેમને તનમન અને ધનથી સંપૂર્ણ સહાય આપે અને યુરુના અણુમાંથી અદ્વંશો પણ યુક્ત થવાની કોશિષ કરે.

અંતમાં શ્રી. જાપાલાલશાસ્ત્રીને, પ્રશુ, હજુ વધુ તંદુરસ્તી, દીર્ઘાયુષ્ય આપી આયુર્વેદની સેવા કરવા માટે લાંબુ જીવન જણે. અને તેમનાં કાર્યમાં મારા જેવા ક્ષુદ્ર મિત્રોનો સાથ અને દૃઢ મળે એવી પ્રાર્થના સાથે વિરમું છું.

આયુર્વેદિક સંશોધન

રીસર્ચ-રી એટલે ફરીથી : સર્ચ એટલે શોધવું અર્થાત રીસર્ચનો સાદો અર્થ થાય છે ફરીથી-વેસરથી શોધવું. રીસર્ચ કરતા પહેલાં આપણામાં ને કઈ છટું જવાયું પડ્યું છે તેની સર્ચ-શોધ કરવી. આ અગત્યનું કાર્ય છે. આ માટે આયુર્વેદ શાસ્ત્રનું સમયક અવગાહન કરી તેમાંથી પ્રત્યેક શબ્દ (પરિભાષા સંબધી, વનરપતિ, ખનિજ, પ્રાણિજ વગેરે) વગેરે સામગ્રીનું સારી રીતે દોલન કરવું જોઈએ. ધારો કે એક શબ્દ ઓજ શોધવો છે તો ઓજ શબ્દ આયુર્વેદ વાર્ણવમાં કયાં કયાં રચાને ક્યાં ક્યાં અર્થમાં વપરાયેલો છે તે શોધવું જોઈએ. ઇતર વાર્ણવમાંથી પણ આ શબ્દો સહેલાઈથી મળી આવે એવું કરવું જોઈએ. મેકડોનલ્ડ અને ટીયની 'વેદિક ઇન્ડેક્સ' જેવાથી આ જાતના પ્રયત્નનો ખ્યાલ આવશે.

આજે આપણી સૌથી મોટી યુરહેલી આયુર્વેદિક ઇન્ડેક્સની ખામીની છે. નાડી, સિરા, ધમની કે પ્રાણ, ત્રિક, હૃદય-જેવા શબ્દો ઉપર કોઈને લખવું હોય તો સૌ પ્રથમ આ શબ્દો શોધવા બેસવું પડે અને એમાં જ લાભો સમય વ્યતિત થઈ જાય. વનરપતિ ઉપર સંશોધન કરવું હોય તો વનરપતિ કયાં અને કયા રોગમાં વપરાયેલી છે, ટીકકારોએ કયા અર્થો કયાં છે તે બધું એક ઠેકાણે મળી જાય તો શોધ કરનાર માટે કેવું સહેલું થઈ પડે. ટૂંકમાં સંશોધનના પ્રથમ સોપાન તરીકે હું આયુર્વેદની એક સચિ (Index) જનાવવાની જરૂર જણે છું. આવી એક સચિ (Index) તૈયાર થઈ જાય તો જો પછી સંશોધનનું સાહિત્યિક કાર્ય ઘણું સુગમ જની જશે.

શ્રી. આપાલાલભાઈ-એક જીવંત જિંદગી

મણિભાઈ ના. વૈદ્ય

વડોદરાના શુદ્ધ આયુર્વેદ મંડળના આ ઉત્સાહી મંત્રી, મૂળા પશુ ચોટદાર કાર્યકર્તા છે. તેમની અવરગાથાકિતને કારણે વડોદરાનું આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય આજે ખોતાલું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ચક્રવું છે.

શ્રી. શ્રી આપાલાલભાઈની યજ્ઞિત્વૃત્તિ પ્રસંગે કાઈક લખવાનું મને મિત્રો તરફથી કહેવામાં આવ્યું ત્યારે થોડો સમય તો દ્વિધામાં ગયો. વિવિધતાથી સભર એવા એમના જીવન વિષે મારા જેવો શુ બધી શકે? એ વિચારથી થોડો મૂંઝવે પશુ ખરો. એમના જીવનના અનેક પાસામાંથી મારે શુ પસંદ કરવું? એમનાથી સમય રીતે હું નિકટ ન હોઈ શકાય તેટલો દૂર રહ્યો છું. છતાં પરાક્ષ કે અપરાક્ષ રીતે એમને સંપર્ક સાધવાની કોઈ તક મેં જતી કરી નથી. તેમની જીવંત જિંદગીમાંથી હમેશા કાઈ ને કાઈ મેળવવાની ઝંખનાનું આકર્ષણ મને કાંઈક રહ્યું છે. મારી બાળ્યાવસ્થાને ઉછેર પંચમહાલ જિલ્લાના હોવાના કારણે અને તેઓ પશુ એ જ પ્રદેશના હોવાને લીધે નામથી એળખવાનું લાગ્ય તો દશકાઓ પહેલાનું મળેલું, 'વૈદ્યકલ્પતરુ'ની જૂની કાંઈ લોભાથી સદ્ગત શ્રી. પટ્ટણીજીના પટ્ટણિય તરીકેની તેમની કારકિર્દી જાણવા મળેલી. તે પછીના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના દિવસોમાં તેમને વધુ ઓળખ્યા અને જાણ્યા. શ્રી. પુરાણી ભાઈએના સંપર્કમાંથી તેમણે સક્રિય (આમામ) અને શ્રી. અરવિંદ-યોગની સાધના શરૂ કરી ત્યારે હું કહી નહિ મળેલી વ્યક્તિ પ્રત્યે અજાણી રીતે પણ ભાવપૂર્વક એઆઈ રહેતો.

ભરત્ય જિંદગી એમની શરૂઆતની કમળીનિ બન્યો. 'પ્રસ્થાન' અને અન્ય સામયિક સાથેના

એમના સળધાએ ગુજરાતને તૂટક તૂટક સાહિત્ય આપ્યું 'નિષદ્ધ આદર્શ', 'ધરમ્યુ વૈદ્ય', 'દૃઢત્રયીની વનરપતિઓ', 'અભિનવ કામશાસ્ત્ર', વગેરે પુસ્તકોના લેખક તરીકે તેઓ / ધીરે ધીરે ગુજરાતના સિમાડા ઓળંગીને ધસિદ્ધિને પામ્યા. આયુર્વેદની ભાષાને તેમણે વાચ્યા આપી. આમ રાત્ર્યક શૈલીમાં વસ્તુની રજૂઆત કરીને તેમણે સાહિત્યમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ સાહિત્ય દૂરી દૂરી વાચક ગમે એવી રીતે તૈયાર કરવામાં તેઓ સિદ્ધહસ્ત બન્યા અને તેમાં 'સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનરપતિઓ'નું દર્શન બ્યારે ગુજરાતે કર્યું ત્યારે ગુજરાતના સાહિત્યપ્રેમીઓને એમના સાચા દર્શન થયા. એમણે એ રીતે સમગ્ર સાહિત્યને નવો ઝોક આપ્યો; એક નવી દ્રષ્ટિ આપી.

કાઈ અમરમધીની શેઠ કે સરમમાં તજ્યાયા સિવાય જે થોડા લાગ્યું તે તેમણે કર્યું છે-એ એમની વિશેષતા છે. કાઈ પશુ વસ્તુની વામણાશ તેમને ગમતી નથી. ચલાવી લેવાનું તેઓ શીખ્યા નથી. આયુર્વેદની હોશિયારી અને આયુર્વેદની કોલેન્નેની તેમની કલ્પના અદ્ભુત છે-અતિ બચ્ચ છે. જેનું લખ્ય તેમનું સાહિત્ય છે તેની જ બચ્ચતા એમના સિલ્પમાં છે-સુરતની આયુર્વેદ કોલેજના આ સિલ્પીએ તેમની રીતે તેનું પડતર કરવાનો પરમ પુરુષાર્થ

આદર્શો છે. આ પુરુષાર્થનાં પરિણામો પર આને મતભેદ લાગે પ્રવર્તે-પરંતુ એમની એ સિદ્ધિ આમળ શિર મૂકના સિવાય નહિ આવે. આજના વૈભો તેમને વામન સ્વરૂપ લાગે છે. કેમ લાગે છે એ તો એક વિચારભેદની વાત છે. ઘણા ઘણા મિત્રો માને છે તેમ એ અભિમાન તો નહિ જ હોય એમ હું માનું છું. મને તો હમેશાં એમ લાગ્યું છે કે એમના જીવનના ઘડતર ઉપર સંજ્ઞાગત વ્યક્તિઓનો પાસ ચઢેલો છે. વૈદ્ય શ્રી અમૃતલાલ પટ્ટણીની કુરુક્ષેત્ર, વનરપતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ઈચ્છની ચીવટ, ગાંધી-ધુળીની નિર્ભયતા, રવાભૈશી દયાનંદની દરતા અને શ્રી. અરવિંદની જન્મતા; આ બધી વિવિધ વિચારસરણી પચાવીને તૈયાર થયેલી વ્યક્તિ એટલે શ્રી બાપાલાલભાઈ. તેઓ સર્વદા લેખક રહ્યા છે. નેતર બની શક્યા નથી. એવું મને લાગ્યા કરે છે.

દોઢ વર્ષ પર થોડાક મિત્રો સાથે નૈનીતાલ જવાનું થયું. ત્યાં કાઉન્સિલ એફ રેટ બોર્ડમ્ કોન્ડે ફેકલ્ટીઝની બેઠક હતી. આ પ્રસંગે દશેક દિવસ સાથે ગાળવાનો પ્રસંગ મળ્યો ભારે તેમના જીવનની મુદ્દમાતિસૂક્ષ્મ બાબતોનો થોડો અભ્યાસ થયો. અમારી મંડળીમાં અમદાવાદથી ડિરેક્ટર વૈદ્ય શ્રી. વાસુદેવભાઈ, વૈદ્ય શ્રી. વલ્લભરામભાઈ, વડોદરાથી વૈદ્ય શ્રી. ખંડુભાઈ અને સુમનભાઈ હતા. આ પ્રવસ દરમિયાન મને તેમની જે લાક્ષણિકતાનો અનુભવ થયો એ ખરેખર આદરણીય હતો. સૌથી વહેલા બેઠક, પહેલાં તૈયાર થવું, વ્યવસ્થિત રીતે પોતાનું કાર્ય પૂનાવી અન્ય મિત્રો સાથે આનંદની આપ-લે કરવી. યુવાની પણ લગ્ન પામી રહે તેવો શારીરિક શ્રમ વેઠવા તૈયાર રહેવું. ક્રીડાતર મેલની વૈશાળી સુસાક્ષી. રાજસ્થાન અને ઉત્તર પ્રદેશની અસલ ગરમી. નૈનીતાલ જવા માટે મથરાથી ગાડી બદલવી પડે છે. તે ગાડી રાત્રે દશ વાગે મળવાની હતી. દરમિયાન સાબુનો સમય હતો એટલે યમુના સ્નાન કરી આવીને તાજાં યર્ષ બાવવાનું વિચારું. વેઈટલિંગ રૂમમાં અમારા બધા સામાન ગોઠવાઈ ગયો. અમારી મંડળીમાં સૌથી વધુ ટીબળી શ્રી. સુમંતલાઈને શ્રી. બાપાલાલભાઈના એક કરંડીઆમણી ફેરીની

સુવાસ આવી અને કરંડીઆ પર હાથ અજમાવ્યો પછી તો અમને બધાને વારાફરતી ખૂણામાં બેલાવીને ફેરીઓની દલાણી કરી નાંખી. અમને પણ આનંદ થયો. સૂરતની ફેરી-બાપાલાલભાઈની પસંદગીની ફેરી! અમે પણ જુઓ અને શક્યા નિરાતે પરવારી ગયા. થોડીવાર યર્ષ એટલે બાપાલાલભાઈનું ધ્યાન ગયું એટલે બોલી બેઠ્યા: લલા માથુસો મને એકલાને અહીં રાખી તમે વારાફરતી ખૂણામાં યુ કરી આવો. છો? મેં ફેરી બતાવી હતું કે આપની આ પ્રસાદી આરોગીએ છીએ. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે લાલો, લાલો કરંડીઓ અહીંઆ લાલો, કું જ તમને બધાને વહેતી આપું. આ તો તમારા માટે જ લાગ્યો છું. સુમંતલાઈ કરંડીઓ લઈને આવ્યા ત્યારે અંદરથી માત્ર બે નંબ ફેરીના રહ્યા હતા. આ પણ અમને જ બવડાવીને તેમણે ખૂબ આનંદ મેળવ્યો. તેમની પાસે પાણીનો કુંને બદલ સરસ, હતો તો સરો માટીનો પણ આ ગરમીમાં ત્યારે ખંડુભાઈનું બાદશાહી કુલર પણ ગરમ થઈ ન્યય ભારે આ સૂરતી માટીનો કુંને બરફ જેવો રહે! આખા પ્રવાસમાં બાપાલાલભાઈ નવે પાણી પીવાનું રેશન કરે પણ અમને બધાને પ્રેમથી કું પાણી પાયા કરે. નૈનીતાલ, રાણીમેલ, આલમેડા ન્યાં ર્ધાં લા બધે જ તેમને વનરપતિપ્રેમ અમને ડાલે અને ધગલે ભેલા-ભણવા મળ્યો કોઈ નવી વનરપતિ જુએ ત્યાં જ ફરી નય. તેના શુશ્રુષાની ચર્ચા વિચારણા ચાલે.

એ દિવસોમાં શુશ્રવતાના સાહિત્યકાર શ્રી. કિસનસિંહ યાવડા ઉત્તર દેશવન ખાતે સાધક તરીકે રહેવા ગયેલા. એમને મળવા જવાનો અમે કાર્યક્રમ ગોઠવેલો. તેઓ અમને એક જર્મન અધ્યાપક જેણે વર્ષો સુધી તિબેટમાં રહીને ખૂબ અભ્યાસ કરીને લામા થઈ ગયેલા તેમની પાસે લઈ ગયા. શ્રી. યાવડાજીએ અમારું ઝોળખાણ કરાવ્યું. પરિચય પછી આપુવેદની ચર્ચા નીકળી તેમાંથી રસસિદ્ધિના આચાર્ય નાગજીનંદની વાત નીકળી એટલે શ્રી. લામાએ પુતકો કાઢીને બાપાલાલભાઈને જતાઓ. બસ થઈ રહું! સંદેશા વિતવા આવી. દિવસલખના પહાડ ઉપર ઘેરા જંગલની અંધે અંતરિયાળે મદા મુખરયાન! અ

જર્મન સામા સાથે નાગાર્જુનની ચર્ચામાં જામી પડેલો બાપાલાલભાઈનો સાધક જીવ કેમે કર્યો જોડે જ નહિ। ત્યારે શ્રી. કિસનસિંહે કહ્યું કે “બાપાલાલ ચાલો હવે જોડો. રસ્તો લાગે છે. આપણે તો પહાડની ટોચ ઉપર જંગલની મધ્યમાં છીએ.” સ્વાધ્યાયની સાધનાના પરમ ઉપાસક શ્રી. બાપાલાલભાઈનો સાધક સ્વરૂપનો મને ખદીઆ થોડો ખ્યાલ આવ્યો. રાષ્ટ્રીયતા રાજ્ય સરકાર તરફથી ચાલતી આધુર્વેદિક ફાર્મસી જોવા ગયા. રાજ્યનો આધુર્વેદિક ઔષધિઓનો સમૂહલંડાર જોયો. વનસ્પતિઓ પર સંશોધન કરવા માટે રાજ્ય સરકાર તરફથી ચાલતી એક સંઘ્યા જોઈ ત્યાં પંડિત પંતજીના જન્મજયને સંશોધન કરવા બેસાડ્યા હતા। જ્યાં જ્યાં અમે ગયા ત્યાં બરાબર તાત્વિક ચર્ચા કરવાની, અને આખી વાતનું મૂળ અને તેનું પોલાણ

સમજવાની તેમની પકડ અને દૃષ્ટિ। આ બધા સ્થળો પર ફરીને જ્યારે રાત્રે વિસામે લેવા પડીએ ત્યારે શ્રી. બાપાલાલભાઈની મનોવેદના પ્રગટ થતી હોય. સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓની નિષ્ક્રિયતા અને નિર્વિધિતા ઉપર તેમના પ્રહારો પડતા હોય. વેલોને જ્યારે બાપાલાલભાઈ વામન સ્વરૂપ કહે છે ત્યારે આ સ્વરૂપ મિત્રો માને છે, તેમ અભિમાનનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ નથી પણ તેમના મનમાં આવી જ કારક મનોવ્યથાઓ વર્ણોથી પરી દશે એમ લાગે છે, તે વ્યક્ત થાય છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈ તેમના જીવનની શરૂઆતથી જ વ્યક્તિ તરીકે નહિ પરંતુ સંસ્થા તરીકે જન્મી રહ્યા છે. ગુજરાતના અને સમગ્ર ભારતમાં આધુર્વેદનું ઉજ્જવલ ભાવિ જોવા માટે તેઓ સો શરદા પર્વત આરોગ્યમય સ્થિતિ લોગવે એવી અવધર્મના છે.

“રાષ્ટ્રીય સ્વચ્છતા દિન”

ગંદકી રોગનું મૂળ છે. સ્વચ્છ વાતાવરણ, સ્વચ્છ પાણી અને સ્વચ્છ તથા પોષણ આપનાર ખેતરોની મદદથી આપણે મોટા ભાગના રોગને નાબૂદ કરી શકીએ. સરકાર અને સુધારાઈ તરફથી આ દિશામાં ચોગ્ય પગલાં લેવાય છે. પણ લોકો તરફથી સક્રિય સહકારની જરૂર છે. મોટા ભાગના ગામડાંઓમાં ઘર, નિશાળ તેમ જ દૂધ પાસે ઉકરડાના ઢગ પડેલા હોય છે અને લોકો ગમે ત્યાં ગંદકી કરતાં અચકાતા નથી. શહેર અને ગામડાંઓમાં નવસર્જન કરવું હોય તો આ પરિસ્થિતિ બદલવી જોઈએ. આ બાબતમાં આરોગ્ય ખાતા ઉપરાંત વિકાસ ઘટક અને પંચાયતના અધિકારીઓ-લોકોને જરૂરી શિક્ષણ અને ચોગ્ય માર્ગદર્શન આપવામાં ચોગ્ય ફાળો આપશે. મેઈપણ પવિત્ર દિને નાના મોટા સૌ પોતાનું ગામ, શહેર, નિશાળ, હોટલ વગેરે સ્વચ્છતાના આદર્શરૂપ બની રહે એ માટે બનતી મેશિય કરે અને એ રીતે પૂજ્ય બાપુજીના આદર્શોને અનુરૂપ કાર્ય કરવામાં શક્ય એટલો ફાળો આપે એમ આપણે સૌ ઇચ્છીએ.

આયુર્વેદના તપસ્વી: શ્રી. બાપાલાલભાઈ

અમૃતસાહ ડી. ગણુવા

કલકત્તામાં અભ્યાસ કરેલ આ કવિરાજ આયુર્વેદના જૂના જોગી છે. તેમના વિચારપ્રદ લેખો ગુજરાતનાં બધા જ વૈદ્યકીય સામયિકોમાં આવતા રહ્યા છે. અને વાચકો તેમને યોગ્ય માન આપતા રહ્યા છે. આયુર્વેદના આશુ પ્રવાહોથી તેમને ગંતોષ નથી; પોતાનું દર્દ તેઓ અવારનવાર વ્યક્ત કરતા રહ્યા છે. પણ વ્યાધિ હવે અસાધ્ય બની ગયો છે.

વર્ષો થયાં હું એમને પીછાનું છું. કેટલાય પ્રયત્નોએ મેં એમને જોયા છે, જાણ્યા છે; છતાં તેમના જીવન વિષે કંઈક લખવા બેસતાં મને એમ લાગ્યા કરે છે, કે હું અધ્ય પરીક્ષિત રહ્યો છું, અને એ રીતે અહીં રજૂઆત કરતાં ઔચિત્ય અનુભવું છું અને સંતોષ લઉં છું.

આયુર્વેદના ક્ષેત્રમાં, મુરુગીશ્રી બાપાલાલભાઈ અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. ઉત્કર્ષ-ઉત્થાનના તાર એમણે આજ સુધીના જીવનમાં અણુઅણુતા રાખ્યા છે. કદાચ અતિથયોક્તિના દોષ વહેારી લઈને પણ મારે કહેવું નોંધ્યું છે, કે નિઃકાંધીન અવરધામાથે એમનું એ જ રત્ન આલસ્ય હશે.

આને બાહ્ય જીવન વખતે છે. એકનિષ્ઠ વૃત્તિ ઉપરજીવી જનની જેવા મળે છે. અંતરના ઊંડાણનાં પ્રીત અને સમર્પણ વિના વસ્તુ કે ભક્તિ વિકસતાં નથી, ખીલતાં નથી. સિસ્તને પણ એક શિરગતો થઈ પડ્યો છે. મુરુગીશ્રી બાપાલાલભાઈએ આવી સિન્ત રવીકારી છે. પણ એમની અત્યગત ધરીમા આ સિન્ત તોડી પાડીને એનો દુરુપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

એમનામાં લલમનસાઈ છે, મિલનમારપણું છે અને નિરમિમાનતાનો ગુણ છે. દરેક પ્રશ્નને એ રીતે જોવાની-સમજવાની એમનામાં તહેદારી છે

આયુર્વેદ દષ્ટિએ, સર્વજૂતહિતરતાઃ એમાં એમણે કર્તવ્ય જોયું છે. મનસિ વચસિ કર્મણિ ચ સાધુનાં એકરૂપતા જેવું કંઈક મને મુરુગીશ્રી બાપાલાલભાઈમાં જોવા મળ્યું છે. માધ્યમિક જીવલક્ષીમાં અંગ્રેજી ન હોવું નોંધ્યું એ અથવા હોય તો આમાં ધીરધૃતિ અંગ્રેજીને વિષય હોવા નોંધ્યું એવી હિમાયત કરનારા કેટલા મહાનુભાવો પોતાનાં જાળકોને નાનપણથી અંગ્રેજી લખાવી પરદેશ મોકલે છે બ્યારે એમણે એમનાં ચિ. પ્રકૃત્તને આયુર્વેદનો વિદ્યાર્થી બનાવ્યો છે. આતકની દીક્ષા આપી છે એ એમના ગુણની વિશેષતા છે.

સમજને સમજનારા તરીકે તેઓ આજને પાત્ર છે. માન અપમાન વેડીને એમણે આયુર્વેદનો વડો ગુજરાતમાં વિસ્તરે તે મારે કાળજી રાખી છે. પરંતુ, હાલ ઘોડા સમય થયા, મેંમા રાજકારણના તે ભોગ બન્યા એ કમનસીબ ઘટના છે. શુદ્ધ અને મિશ્રની કદાબીમાં એમણે 'લિપ્તગારતી'ના અકામાં પોતાનો પુષ્પપ્રકોપ સમયસર ફાલ્યો છે, દર્દલપાં હદે મનોબંધના વ્યક્ત કરી છે.

આપણે તકવિ કુળનાં સંતાનો ળીએ એટલું જૂહી ગયા છીએ. દોડ્યો વર્ષની શુવાખીની મનોદશાનાં ગાણાંમાંથી સ્વનંતતા મેળવ્યાને પંદર વર્ષો

વીતી ગયાં છતાં, આપણે હજુ છટી શક્યાં નથી એ જોવા તેણે દોષ નથી.

મેઘનાદના નાગપાશમાં જેમ રાગવ્યંદ્રજી વગેરે વૉટાઈ વળેલા તેમ, આપણા જીવનમાં કેાણુ જાણે ક્યાથી માયાવી પાશની તંદ્રા ધેરી બનતી જાય છે. એ રહસ્ય ઉકેલવા કોઈ ગરુડની જરૂર છે. તે આયુર્વેદના કલ્પવૃક્ષ નીચે બેસવા છતાં હજી પથ્થુ આપણે કૈારાં રહ્યાં છીએ. તે જૂલ નિવારણ માગે છે. મારે કહેવાનો લાવાઈ એ છે, કે શુદ્ધ અને મિશ્રના નામે ચાલતા વિસંવાદમાં, ખુશામતવૃત્તિ જેવા મળે છે. કેટલીય વાર સગજ વિનાના જડાણુને આથી ઉત્તેજન મળે છે અને ખુશામત કરનારા પોતાની હલકી વૃત્તિઓને જાણે છૂટા દોર મૂકી દે છે. આ રીતે, તેમનું તો જે થવાનું હોય તે થાય પથ્થુ ભાવિ ધડચૈયાની મુશીબત વધે છે, મજ્જા અને ભાવિ ચક્રાવે-ચક્રકોળે ચડ્યાં છે. એના તેઓ શિકાર બન્યા છે તે ઝોલી આપવા નથી.

આમ સર્વાંશે એતાં મુરખીશ્રી બાપાલાલભાઈ સમયપારખુ, સનજન-જેન્ટલમેન નીવડ્યા છે. પ્રખુ-

ત્રિય વ્યક્તિઓનાં શ્રમ, ચિંતન અને તપના પરિણામે વિકાસ અને ઘડતર પાંચરતાં હોય છે, મજબૂત બનતાં હોય છે.

સૌરાષ્ટ્ર સરકારના કારભાર દરમિયાન, આયુર્વેદ અભ્યાસક્રમની શિષ્યવૃત્તિઓ પરત્વે મેં કેટલેક દેહાણે પત્રો લખીને, ઝોલી અપાતી રકમ માટે ધ્યાન 'જેચેહું'. શુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈ સિવાય કોઈએ પત્રનો જવાબ આપવાની તકલીફ ઉઠાવેલી નહીં. આ પત્ર આયુર્વેદ જગતના એકાદ અંકમાં પ્રકટ કરેલો છે. મતતગમાં, આયુર્વેદના સ્નાતકો માટે એમનામાં લાગભી અને સૌજન્ય ભારોભાર બર્ષાં છે તેનો આ પુરાવો છે.

આયુર્વેદમાં કળા અને સંસ્કાર રહેલાં છે એનો આતક જ્યાં જ્યાં વસે ત્યાં ત્યાં આ વસ્તુ વિસ્તારતો રહે, આ ખ્યેય થૂકે નહીં એવી શુ. શ્રી બાપાલાલભાઈની મનોવાંછના છે. આ મનોવાંછના મૂતરવરૂપે, તેઓ જેવા ભાગ્યશાળી થાઓ એવું નિરામય દીર્ઘધુ મળે એ જ અર્થ થયા.

વિદ્યા કે અવિદ્યા ?

અમને આજની એલોપથીમાં વિદ્યાન કરતાં અવિદ્યાનનાં દર્શન વધુ થાય છે. આજે આની બોલબાલા છે એટલે અમારી પીપુડીનો નગારામાં અવાજ સંભળાવાનો નથી. પરંતુ અમે કહીશું કે “સુજ વીતી દુઃખ વીતશે, ધીરિ બાપુડીઆ.” થોડા જ વખતમાં આ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનાં દુષ્પરિણામો જગત જશે. આજે માતખર એન્ડીયોમેટ્રીકો, ગ્રાટીઝોન, વિટામિન્સ વગેરેનો મારો ચાલુ છે. એમાં દવાઓનો ચત્કાર છે, વિદ્યાનનો નથી. અમારી દષ્ટિએ એલોપથી એ અનાતમ વિદ્યાન છે અને એ ચિરસ્થાયી ટકવાનું નથી જ. પરંતુ આજે બીજી પધ્ધતિઓ પાસે એવા સમર્થ માણસો નથી, સમર્થ સાધનસંપન્ન સંસ્થાઓ નથી, સરકારી પીઠબળ નથી, એટલે આજે એની બોલબાલા છે. બાકી આજે તેના આટઆટલા કહેવાતા વિકાસ કે પ્રગતિ પછી પથ્થુ પગ ટકા રોગો માટે એની પાસે દવાઓ જ નથી.

મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈ

ડૉ. નવનીતલાલ પડયા
L A M, D A SF (Bom)
વૈદ્ય-ઝડુ કાર્મસી

ઝડુ કાર્મસીના માસિક આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ત નીપદ આ પટ્ટણી રનાતકે સામા વખત સુધી શોભા યુ છે, તેમનો આયુર્વેદનો અભ્યાસ તત્તરપર્ણા છે અને પોતાને ને કહેવું હોય તે રાચક રીતે તેઓ કહેતા હોય છે હાલ પશુ તેઓ ઝડુમા જ કામ કર છે

મુ શ્રી બાપાલાલભાઈની યદિપૂર્તિ નિમિત્ત આશ્રય મહાર પડે છે તે જાણીને મને ધણો જ આનંદ થયો છે એમના માટે મારે કર્તક પશુ લખાયુ એ નાને મોઢે મોઢી વાત થયેલી ગણાય છતા મિત્રદ દેનો આમલ હોવાથી એમના સખી ને કર્ષ માહિતી છે તે હું અત્રે રજૂ કરું છું

જ્યારથી પાટણની આયુર્વેદિક મેનેજમા ૧૯૪૧મા હું દાખલ થયો ત્યારથી એમને હું નામથી જાણ્યો હોશેજ અભ્યાસ દરમ્યાન એમને 'આદર્શ નિષકુ' વાંચતા મને એમને માટે માન બિપ્રભુ હતું સુરત એ ના આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના આચાર્યપદે એમની નિમણૂક થવા બાદ મારે વખતોવખત એમને સુરતમા મળવાનું થતું હતું

૧૯૪૭ની સાલમા સુરત વૈદ્ય સલાનો હું મત્રી હતો નિયમાવલીમા નિયમ હતો તે પ્રમાણે દર મહિનાના પ્રથમ રવિવારે વિજ્ઞાન યેલોના પ્રવચન થતા હતા તેમા પ્રથમ પ્રવચન એમનું રખાયુ હતું, તેમજ તે વખતના ધન્વન્તરી હિતસવમા ધન્વન્તરી સપ્તાહ બિજવવામા આ યુ હતું અને આયુર્વેદના આઠે અંગે ઉપર રોજ જુદા જુદા વક્તા અને પ્રમુખો દ્વારા વિદ્વાતભર્યા પ્રવચનો થતા હતા આ વખતે

પશુ એમણે આયુર્વેદના જુદા જુદા વિષયો ઉપર પ્રવચનો કર્યા હતા

કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને વનગપતિ જોવા પર્ષદનો ઉપર લઈ જતા ભારે સરતના વૈદ્યોને પશુ તેઓ આમ નજી આપતા હતા એક વખત હું પશુ તેમની સાથે નિલાડ-સન્નતણી બાજુના જંગલોમા વનગપતિએ જોવા ગયો હતો વનગપતિએ કેવી રીતે એકાગ્રખી, એના શુદ્ધોરો તેમ જ તેના વિશિષ્ટ લક્ષણો વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ જતાવતા અને મને પશુ તે જોઈને ધણો જ આનંદ થતા હતા

૧૯૪૮ મા મુળર્મમા મહાગુજરાત વૈદ્યસ મેલન એમના પ્રમુખપણા નીચે જરાયુ હતું તે વખતે ગુજરાત, કચ્છ, કાઠીઆવાડ એવા ગુજરાતના વિભક્ત વાડાવાળા નામને દૂર કરીને મહાગુજરાત વૈદ્ય મંડળના એક જ નામ નીચે મૂકવાનો ઐતિહાસિક ઠરાવ તેમણે પ્રમુખરચાનેથી પસાર થયો હતો આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના આચાર્યપદે આવવાનો પ્રસંગ તેમના માટે પ્રથમ વાર હતો સુરતની સગ્યા નીસવી છતા ત્યા શન્યમાથી સુવિન્તી પેદાશ ને આગે જોવામા આવે છે તે એમના જ પરિચયનું ફગ છે તેઓ તેમના પ્રવચનોમા કહેતા કે વૈદ્યોએ ધણુ ધણુ કરવાનું છે

અર્વાચીન યુગમાં જો વૈદ્યોએ રહેલું હોય તો વૈદકના દરેક ક્ષેત્રમાં આધુનિક વિજ્ઞાનની સાથે સાથે ચાલતું જોઈએ. તેમનો મત હતો કે આયુર્વેદમાં જે કંઈ નથી અથવા જે કંઈ છે તે વૈદ્યો માટે આ યુગમાં પૂરતું નથી. એટલે જ્યાં નવા નવા રોગો પેદા થતા હોય, નવા નવાં નિર્માણ થતાં હોય, અનેક સંદિગ્ધ વનસ્પતિઓ પ્રચલિત હોય તે વખતે ચિકિત્સકે શું કરે? આપણી પાસે જે કંઈ મૂકી વૈદ્યશાસ્ત્ર સાહિત્યરૂપે છે તેમાંથી શોધવા પ્રયત્ન કરો અથવા એ ન મળે તો બહારની મદદ લઈ વૈદ્યોએ પોતાના પગ પર જીભા રહેતાં શીખવું જોઈએ. વૈદ્ય પાસે આવેલો ડાઈ પશુ દરદી ચિકિત્સકના અગ્નિને લીધે પાછો જશે ન જોઈએ. સમાજમાં ડાઈને એમ ન લાગે કે વૈદ્યો એકલા પડીકાં વાળી જાણે છે અને એટલા માટે તેઓ વારંવાર કહેતા કે આયુર્વેદનો મુખ્ય પાથો ત્રિદોષ સિદ્ધાંત અને તેના ચિકિત્સક ક્રમમાં રસ, શુષ્ક, વીર્ય, વિપાકનો સિદ્ધાંત સમાયેલો છે; ઔષધોના રસ, શુષ્ક, વીર્ય, વિપાક જાણવા માટે આપણી પાસેનાં હાલનાં સાધનો અપર્યાપ્ત છે. તે માટે નવાં સાધનો શોધવાં પડશે.

તેમની લેખક તરીકેની કારકિર્દી ઘણી જાણીતી છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેમજ વૈદ્યશાસ્ત્ર સાહિત્યમાં તેમણે સારો જોવા ઉમેરો કર્યો છે. સંદિગ્ધ વનસ્પતિઓ ઓળખવા માટે તેમણે ઘણા પ્રયાસો કર્યા છે. અંકુશાર્મસી તરફથી પગલ થતા આયુર્વેદ વિજ્ઞાનમાં તેઓએ સંવત ૧૯૭૮ની સાલથી તે ૧૯૮૫ સુધી એકધારા અનેક લેખો લખ્યા છે તેમાં ૨૧. જ્યૈષ્ઠ્ય પન્દ્રશ સાથે તો એમનો પરિચય વનસ્પતિ વિજ્ઞાનમાં વિશેષ જ્ઞાન આપનારો છે. હેમકેશીરી, જીવન્તી, વેલ્લંતરો, શકમર, પાપાજીએદ, વિંડંગ, ત્રિપ્લુ, દંતીગૂળ, અજુન રાતના, કચ્છરી, સર્પગંધા વગેરે વનસ્પતિઓ ઉપરના તેમના લેખો વાંચવા જેવા છે. ૨૧. દુર્ગાશંકર શસ્ત્રીએ આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના પુસ્તક ૬ અથવા ૫ માં તંત્રી નોંધ લખતા લખ્યું છે કે “શ. ગાપાલાલભાઈ પાસે વનસ્પતિ ઓળખવાની સાચી ચાવી હાથ લાગેલી છે.” ૫ ચમકાલ જિલ્લામાં મતો વેલ્લંતરો એ આયુર્વેદમાં

જાણાવેલી વીરતુ જ છે એ એમણે દાખલા દલીલો સાથે સારી રીતે તે લેખમાં જણાવ્યું છે.

તેઓ એકલા વિદ્વદ્ભોગ્ય જ લેખો લખે છે એવું નથી; તેનાથી પણ વિશેષ લોહભોગ્ય લેખોમાં જનતા આયુર્વેદને સાચા રાખેલાં સમજી શકે તેવું સાહિત્ય પણ ઘણું લખાયેલું છે. આપણો ખોરાક, ઘરગથ્થુ વૈદ્યક, દિનચર્યા, અભિનવ કામશાસ્ત્ર, સ્વસ્થરત્ત, ખોરાકનાં તત્ત્વો, આયુર્વેદ વ્યાખ્યાનમાળા, ભારતીય રસશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ વિદ્યાગવશેષક વગેરે મુખ્ય છે.

એમની પાસે અપ્રસિદ્ધ રહેલું સાહિત્ય પણ ઘણું પડ્યું છે. તેઓ મને કહેતા હતા કે વાગ્ધતુ ગુજરાતી ભાષા તરફ અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ ટીકાઓ સાથે મેં તૈયાર કરેલું છે પણ ડાઈની છપાવવાની તૈયારી નથી ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે લોકોની ટેલી ઉડાસીનતા છે.

જ્યારે જ્યારે હું એમની પાસે જાઉં છું, મળું છું ત્યારે ત્યારે મારી સાથે એક વડીલ તરીકેનો એકસરખો સદલાવ જોઉં છું. આયુર્વેદ કેમ આજળ આવે તેજ એમની અભિલાષા છે. ભલે તે શુદ્ધતા સ્વરૂપે હોય કે મિશ્રતા સ્વરૂપે હોય, આયુર્વેદનો દરજ્જો વધવો જોઈએ. આયુર્વેદનો સ્નાતક વૈદકના પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો હોવો જોઈએ. ભલે ડાઈ એમના વિચારોને મળતા ન થાય પરંતુ આયુર્વેદના ક્ષેત્રના એમના કેટલાક અનુભવો, શિક્ષણક્ષેત્રના, વૈદ્યશાસ્ત્ર વ્યવસાયના, સંશોધન વિશાળતા અને લેખક તરીકેના, સાહિત્યકાર તરીકેના અનુભવો ઘણા સમજાવા જેવા છે. એઓ જે કંઈ કહે છે તે આયુર્વેદના અભિમાની તરીકે કહે છે, એમના તમામ પ્રયાસો આયુર્વેદના ગૌરવ માટે છે. ભલે બીજાઓ એમને ઉતારી પાડવા માટે પ્રયત્નો કરતા હોય પણ તે બધું સૂર્ય સામે ધૂળ ઉડાડવા બરાબર છે. એમના આ પરિપૂર્તિના પ્રસંગે પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરું છું કે આયુર્વેદની સેવા કરવા માટે તેમને વધુ આયુષ્ય, જૈશ્વર્થ, તંદુરસ્તી લગવાન આપે. એ જ ઇતિ શિવમ.

અર્વાચીન યુગમાં જે વૈદ્યોએ રહેલું હોય તો વૈદકના દરેક ક્ષેત્રમાં આધુનિક વિજ્ઞાનની સાથે સાથે આલેખું નેહીએ. તેમનો મત હતો કે આયુર્વેદમાં જે કંઈ નથી અથવા જે કંઈ છે તે વૈદ્યો માટે આ યુગમાં પૂરવું નથી. એટલે જ્યાં નવા નવા રોગો પેદા થતા હોય, નવા નવાં નિર્માણ થતાં હોય, અનેક સંદિગ્ધ વનસ્પતિઓ પ્રચલિત હોય તે વખતે ચિકિત્સકે શું કરવું? આપણી પાસે જે કંઈ મૂડી વૈદ્યશાસ્ત્ર સાહિત્યરૂપે છે તેમાંથી શોધવા પ્રયત્ન કરો અથવા એ ન મળે તો બહારની મદદ લઈ વૈદ્યોએ પોતાના પગ પર જીભ રહેતાં શીખવું નેહીએ. વૈદ્ય પાસે આવેલો ઠાઈ પણ દરદી ચિકિત્સકના અધીનને લીધે પાછો જવો ન નેહીએ. સમાજમાં ઠાઈને એમ ન લાગે કે વૈદ્યો એકલાં પડીકાં વાળી જાણે છે અને એટલા માટે તેઓ વારંવાર કહેતા કે આયુર્વેદનો મુખ્ય પાથો ત્રિદોષ સિદ્ધાંત અને તેના ચિકિત્સક ક્રમમાં રસ, શુષ્ક, વીર્ય, વિપાકનો સિદ્ધાંત સમાયેલો છે; ઔષધોનાં રસ, શુષ્ક, વીર્ય, વિપાક જાણવા માટે આપણી પાસેનાં હાલનાં સાધનો અપર્યાપ્ત છે. તે માટે નવાં સાધનો શોધવાં પડશે.

તેમની લેખક તરીકેની કારકિર્દી ઘણી જાણીતી છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેમ જ વૈદ્યશાસ્ત્ર સાહિત્યમાં તેમણે સારો જેવો ઉમેશ કર્યો છે. સંદિગ્ધ વનસ્પતિઓ ઓળખવા માટે તેમણે ઘણા પ્રયાસો કર્યા છે. ઝંકુ શર્મીસી તરફથી પગલ થતા આયુર્વેદ વિજ્ઞાનમાં તેઓએ સંવત ૧૯૭૮ની સાલથી તે ૧૯૮૫ સુધી એકધારા અનેક લેખો લખ્યા છે તેમાં સ્વ. જયકૃષ્ણ ધન્વજ સાથે તો એમનો પરિચય વનસ્પતિ વિજ્ઞાનમાં વિશેષ યાન આપનારો છે. હેમકીરી, જીવંતી, વેલ્લંતરો, શુક્રાદ, પાપાજીવેદ, વિંડંગ, ત્રિયંશુ, દંતીમૂળ, અજુન શરના, કવરુરી, સર્પગંધા વગેરે વનસ્પતિઓ ઉપરના તેમના લેખો વાંચવા જેવા છે. સ્વ. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના પુસ્તક ૬ અંક ૫ માં તંત્રી નોંધ લખતા લખ્યું છે કે “શ. જાપાલાલભાઈ પાસે વનસ્પતિ ઓળખવાની સાચી ચાવી હાથ લાગેલી છે.” ૫૪મંદાલ જિલ્લામાં થતો વેલ્લંતરો એ આયુર્વેદમાં

જાણાવેલી વીરતરુ જ છે એ એમણે દાખલા દલીલો સાથે સારી રીતે તે લેખમાં જણાવ્યું છે.

તેઓ એકલા વિદ્વદ્ભોજ જ લેખો લખે છે એવું નથી; તેનાથી પણ વિશેષ લોહભોજ લેખોમાં જનતા આયુર્વેદને સાચા ટાપ્પામાં સમજી શકે તેવું સાહિત્ય પણ ઘણું લખાયેલું છે. આપણો ખોરાક, ધરગથ્ય વૈદ્યક, દિનચર્યા, અભિનવ કામશાસ્ત્ર, સ્વસ્થરત્ત, ખોરાકનાં તત્ત્વો, આયુર્વેદ વ્યાખ્યાનમાળા, ભારતીય રસશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ વિદ્યાવલોકન વગેરે મુખ્ય છે.

એમની પાસે અપ્રસિદ્ધ રહેલું ‘સાહિત્ય પણ ઘણું પડયુ છે. તેઓ મને કહેતા હતા કે વાગ્મતેયું શુભરાતી ભાષાંતર અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ ટીકાઓ સાથે ‘તેવાર કરેલું’ છે પણ ઠાઈની છપાવવાની તૈયારી નથી. શુભરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે લોકોની ઠેકલી ઉદાસીનતા છે !

જ્યારે જ્યારે હું એમની પાસે જાઉં છું, મથું છું ત્યારે ત્યારે મારી સાથે એક વડીલ તરીકેનો એકસરખો સદલાવ જોઉં છું. આયુર્વેદ કેમ આગળ આવે તે જ એમની અભિલાષા છે, ભલે તે શુદ્ધતા સ્વરૂપે હોય કે મિશ્રતા સ્વરૂપે હોય, આયુર્વેદનો દરજ્જો વધેલો નેહીએ. આયુર્વેદનો રનાતક વૈદ્યકના પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો હોવો નેહીએ. ભલે ઠાઈ એમના વિચારોને મળતા ન થાય પરંતુ આયુર્વેદના ક્ષેત્રના એમના કેટલાક અનુભવો, શિક્ષણક્ષેત્રના, વૈદ્યશાસ્ત્ર વ્યવસાયના, સંશોધન વિશાળના અને લેખક તરીકેના, સાહિત્યકાર તરીકેના અનુભવો ઘણા સમજાવા જેવા છે. એઓ જે કંઈ કહે છે તે આયુર્વેદના અભિમાની તરીકે કહે છે, એમના તમામ પ્રયાસો આયુર્વેદના ગૌરવ માટે છે. ભલે બીજાઓ એમને ઉતારી પાડવા માટે પ્રયત્નો કરતા હોય પણ તે બધું ‘સૂર્ય’ સામે ધૂળ ઉડાડવા બરાબર છે. એમના આ પદ્ધિપૂર્વિકા પ્રસંગે પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરું છું કે આયુર્વેદની સેવા કરવા માટે તેમને વધુ વ્યાયુષ્ક, જૈશ્વર્થ, તંદુરસ્તી લગવાન આપે. એ જ ઇતિ સિવમ્.

મહારાષ્ટ્રના આરોગ્યપ્રધાન અને સમારંભના પ્રમુખ
 શ્રી શાંતિલાલ શાહ કી આપાણાસભાને
 રૂપિયા ૬૦ હજારની ચેલી આપે છે.

ઉત્તમ ગુરુ

વૈદ્ય સત્યાભાઈ ગો. પટેલ

બાપાલાલભાઈની શિષ્યપરંપરામાં આ શુદ્ધરૂઢ અગ્રિય રહ્યા છે. તેઓ તેમના પ્રથમ શિષ્ય હોવાનું ગૌરવ અનુભવે છે; તેથી તેમની પાસેથી ઘણી હકાકતોની આશા રાખી શકાય. ‘નિધંદુ આદર્શ’ રચનામાં તેમની સેવા મળી હતી. નદીઆદ વૈદ્ય સમાના હાલ તેઓ પ્રમુખ છે.

૧૯૨૧ નો અસહકારનો યુગ-જ્યારે મહાત્મા ગાંધીજી દેશના દરેક નાગરિકને, વિદ્યાર્થીને, વકીલને, સરકારી નોકરને અંગ્રેજ સલ્તનતને ઊપાડી નાખવા તેનો બહિષ્કાર કરવા હાકલ કરે છે. દેશમાં નવો ભ્રમણ અને જાગૃતિ પ્રગટવાં છે. અનેક યુવાનો પોતાની ઉજ્જવળ કારકીર્દિનો ભોગ આપી જીવન દેશને ચરણે ધરવા તૈયાર થયા છે, તેવે સમયે ભરૂચ જિલ્લાના હાસોટ ગામમાં એક જટાધારી નવયુવક દેશસેવાનું વ્રત લઈ વૈદ્યકના વ્યવસાય દ્વારા પોતાનું રક્ષાન જમાવે છે એ યુવક તે બાપાલાલભાઈ.

શુદ્ધરાત્રમાં ત્યારે ગામડાંમાં રચનાત્મક કામ કરી તેમને આર્થિક અને શબ્દકીય રીતે જાગૃત કરવાનો ખ્યાલ પશુ ન હતો ત્યારે વડોદરામાં વર્ષો પહેલાં શ્રી. અરવિંદની પ્રેરણા પામેલા કેટલાક યુવાનોએ એક સંગઠન કરી કેળવણી, ખેતીવાડી, બનાયામગ્યાર, વૈદ્યવ્યવસાય વગેરે દ્વારા આત્મોદ્ધાર અને દેશસેવાની ચોજનાઓ કરી હતી. તેમાંની એક ચોજના-વૈદ્યક દ્વારા ગ્રામસેવા-ના અમલ માટે બાપાલાલભાઈએ અંકુશાનું હાલું.

વડોદરામાં અબાસકાળ દરમિયાન બાપાલાલભાઈ પુરાણીમંડળના સંપર્કમાં આવેલા અને તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં ભેગાવા નિર્ણય કરેલા પુરાણીમંડળની

બીજી હરોળના ચંદ્રશંકર ભટ્ટ, દિનુભાઈ પંથા અને બાપાલાલની ત્રિપુટી જામેલી. ચંદ્રશંકર વેટર્નરી કૉલેજનો પ્રથમ વર્ષનો અભ્યાસ છોડી દઈ ગામડાંમાં કામ કરવાના ઉદ્દેશથી સન્મેદ આવ્યા. બાપાલાલભાઈએ વૈદ્યકનો અભ્યાસ કરવા નિશ્ચય કર્યો અને સુ છોડુભાઈની સલાહથી, આરંભના ધર્માદા દવાખાનામાં કામ કરતા વૈદ્ય અશ્રુતલાલ પટ્ટણી પાસે આશુવેદનો અભ્યાસ કરવા ભરૂચમાં રહેવાનું ઠરાવ્યું. નિર્વાહાર્યે ભરૂચની ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે તે કામ કરવા લાગ્યા. દિવસે આશુવેદ શીખવાનું કામ. કેટલોક સમય આટલા બાદ ગુરુજી અશ્રુતલાલભાઈને આરંભે છોડી લીમડી જીવું પડ્યું. ત્યારે બાપાલાલભાઈ પશુ ભરૂચ છોડી તેમની સાથે લીમડી ગયા અને અભ્યાસ આગુ રાખ્યો. તે દરમિયાન તેઓ અંકુશજીની પરંપરાની ચિત્તિસા પદ્ધતિથી પશુ પૂરા જાણકાર થયા. આશુવેદની લઘુત્રથી અને જુદત્રથીનો તથા નિધંદુ વગેરેનો અભ્યાસ પૂરા થતાં તેમણે લીમડી છોડ્યું.

ભદ્ર વ્યાયામ મંદિરનું સંચાલન પણ તેઓ કરતા. આમ વૈદ્યકના અભ્યાસનું શાસ્ત્ર લરી જીવનસંભાગમાં અપલાવવા તેઓએ પોતાના કાર્યક્ષેત્ર માટે હાસિટ ગામની પસંદગી કરી.

હાસિટ તે વખતે પાંચ જ હજારની વસ્તીવાળો નાનો કચ્છો-મુસલમાનોનું જોર ધણું. હિંદુ વસ્તી વધારે હોવા છતાં મુસ્લિમોની શુકાગીરીથી દબાઈ ગયેલા. કેટલાક આર્થસમાજ અને હિંમતવાન હિંદુઓ તેમની સામે ટક્કર ઝીલવા પ્રયત્ન કરતા. પરંતુ એકદરે વાતાવરણ ધણું નિરાશાજનક હતું. સરકારની નીતિ પણ મુસ્લિમ તરફી હતી. આવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા અને વાતાવરણ બદલવા હાસિટની પસંદગી થઈ હતી.

આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં બાપાસાલભાઈએ ધણી જ હિંમત અને કુનેહથી કામ કર્યું. હિંદુઓમાં કરપેકપણું ફેર કરી હિંમત પ્રેરવા વિધવિધ પ્રતિષ્ઠા શરૂ કરી, તેમાંની એક વ્યાયામ મંદિરની સ્થાપના હતી. તે દ્વારા કેટલાક યુવાનોના અંગત સંપર્કમાં આવી, તેમનું સંજોગનું કરી, નિર્ભયતા ડેળવી હતી. વૈદ્યકના વ્યવસાયથી હિંદુ તેમજ મુસ્લિમ અને કોમોમાં તેમની નામના અને લોકપ્રિયતા વધી હતી. શરૂઆતથી જ તેઓ કોમોની પ્રતિષ્ઠાના કેન્દ્ર રૂપ હતા અને બહારથી જે કોઈ શબ્દકીય કે સામાજિક કાર્યકર આવે તેના તે યજમાનરૂપ હતા. હાસિટના જીવનના શરૂઆતના વર્ષો તેમની કસોટીરૂપ હતાં. કેટલીક વાર તેમને જીવના જોખમ કામ કરવું પડેલું. પાંચ સાત ગણ્યાગાંઠા અંગત મિત્રો સિવાય કોઈ તેમને મુશ્કેલીના પ્રસંગે મદદ કરવા તૈયાર ન હતા. એની પરિસ્થિતિમાં પણ તેમણે હિંમત અને નીકરતાથી પોતાનું ધારેલું કામ કરી લોકોમાં શ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વાસ પેદા કર્યાં.

આ બધી બાબત પ્રતિષ્ઠા સાથે તેમની અભ્યાસ અને લેખનની પ્રતિષ્ઠા પણ સતત ચાલુ જ રહેતી સાહિત્યના અને વૈદ્યકના અભ્યાસ માટે તેમનું ઘર એક શાળાસમાન હતું. આયુર્વેદના અભ્યાસ દરમિયાન તેમનો સાહિત્યનો રસ પણ ઘણો ડેળવાયો હતો અને

શુભરાતી તેમજ સંસ્કૃત સાહિત્યનું તેમણે ઠીક ઠીક અધ્યયન કર્યું હતું. કવિ નાનાલાલનાં કાવ્યો તથા નાટકોની તેઓ ધણી પ્રશંસા કરતા. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરેનાં કાવ્યો તથા નાટકોનો સારો અભ્યાસ કરેલો, આયુર્વેદ અને વનરપતિઓને લગતા લેલેઓ તેમાંથી તારવેલા, જેના ફળરૂપે તેમણે પાછળથી અનેક લેખો તથા કેટલાક પુસ્તકો પણ લખ્યાં. તેમની સંસ્કૃત સાહિત્યની રસિકતાનો અનુભવ તેમના તે કાળના મિત્રો અને અતેવાસીઓને સારી રીતે થાદ છે. કવિ પૂનસાલ તેમની સાહિત્યરસિકતાના ધણી વાર વખાણ કરતા તે થાદ છે. આયુર્વેદ અને તેને લગતા વિષયોના જૂન સંસ્કૃત ગ્રંથોનો તેમણે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરેલો અને તેનાં સ્વતંત્ર પુસ્તકો પણ તેમણે લખ્યાં છે.

શ્રી. બાપાસાલભાઈમાં લેખનશક્તિ નૈસર્ગિક હતી વિદ્યાર્થીઅવસ્થાથી જ તેમનામાં લેખનશક્તિ ખીલી હતી. વૈદ્યકના અભ્યાસકાળ દરમિયાન 'આયુર્વેદવિદ્યાન'માં સંદિગ્ધ વનરપતિઓ બાબત તેમણે કેટલાક લેખો લખ્યા હતા. શુભરાતી બાપામાં અનેક એવો આયુર્વેદનો સંગ્રહગ્રંથ 'નિષંકુ આદર્શ' લખીને તેમણે શુભરાતની આયુર્વેદ અને વનરપતિગ્રંથો જનતાને અત્યંત નબળી બનાવી છે એટલું જ નહિ પણ આજ સુધી ભારતભરની કોઈપણ પ્રાંતીય બાપામાં એની દુલ્લભતા મુખી શકાય એવો નિષંકુ ગ્રંથ લખાયો નથી. એ ગ્રંથ એકલો જ તેમની ઉત્તમ કૌટુંબી વૈદ્ય તથા લેખક તરીકે ગણના કરવા માટે પૂરતો છે.

તેમની લેખનપ્રતિષ્ઠા ધણી સદૃશ-સાહજિક હતી. જ્યારે જ્યારે દરદીઓને તપાસી દવા આપવામાંથી નિષ્ઠા થઈ સમય મળતો ત્યારે તરત જ તેમનું લેખનકાર્ય શરૂ થઈ જતું. વિચારોનો પ્રવાહ જણે તેનું બારણું ખૂલે તેમ શરૂ થઈ જતો અને કલમ સરળતાથી ચાલવા કરતી. એક બાજુ મિત્રોનાં ડેળટપ્પાં ચાલતાં હોય ત્યારે બીજી બાજુ તેઓ નિરાંત લખતા હોય. હાસિટના એક જૂના પિંદેરી મકાનમાં કોંય ઉપર ચઢાઈ પાથરી આજુબાજુ પુસ્તકોનો પથારો કરી વચ્ચાં બેસી ગંભીરતાથી કલાકો સુધી એક આસને બેસી નિષંકુ આદર્શનું લખાણ લખતાં વર્ષો સુધી મેં

તેમને નિંદાળા છે. તેઓને દંમેશ સવારમાં વહેલા ચાર વાગે અને ફેટીક વાર રાત્રે જખ્ખે વાગે જીંદીને લખવાની રેવ હતી. દિવસના તે વખતે સમય મળી શકતો નહિ એટલે શ્રાવણુકર્ત્તમાં ગ્રીષ્મા સિવાય આટલું બધું લખાણ આપવું શક્ય જ ન હતું.

એકલા 'નિપટુ આદર્શ' લખવા પાળજ તેમણે ૭ વર્ષ ગાળ્યાં છે. તે લખવાની પ્રેરણા કવિરાજ વિરત્નચરણ ગુપ્તના જંગમી મંથ 'વનોપધિ દર્પણ' પરથી તેમણે લીધી છે. નિપટુ આદર્શ વિશે બીજી જણ એક વાત જખ્ખાવવા જેની છે. ૧૯૨૭મા આ મંથનું લખાણ તૈયાર થયું એટલે તેને છપાવવા માટે ફેટલાક પ્રકાશકોને મળ્યા. ગુજરાતનો બ્યાપારી શુદ્ધિવાળો ઠાકુર પશુ પ્રકાશક આવા મંથના પ્રકાશનમાં સાત આઠ દળર ફીપીઆ રોકવા તૈયાર ન થયો, કારણ કે પગીસ વર્ગે જણ આવા મંથની દળર નકચોનો નિકાલ ન થાય. એટલે જાપાલાલભાઈ પોતે એટલી રકમ રાણી પોતાના જખ્ખે તેનું પ્રકાશન કરવા તૈયાર થયા અને તેની ૧૧૦૦ નકચોનો નિકાલ છેક દમપુર્ણ-લગભગ ત્રીસ વર્ગે થયો. આવા કીમતી વૈગ્મનિક મંથો માટે અધ્યાગ મહેનત, વિદ્યા, લેખન-શક્તિ અને સાથે ધનની વિપુલાળી જણ જરૂર પડે છે એવી આપણી દશા છે; જ્યારે જમિનના દેશોમાં આવા મંથ માટે લેખક, પ્રકાશક પાસેથી દળરો ફીપીઆ પુરતકાર મેળવી કમાઈ શકે છે.

જાપાલાલભાઈની લેખનશૈલી અને લાખ સરળ અને તેજસ્વી છે. વિષયને અનુકૂળ સચોટ વર્ણનથી વાયકને રસતરંગીળ કરી પોતાની સાથે જેવવાની તેમની કલમમાં શક્તિ છે ઈ. સ ૧૯૨૪ મા તેમની પાસે તૈયાર પડેલો એક અંગ્રેજી મંથનેા અનુવાદ મારા જોવામાં આવેલો. તે સમયે બ્રિટિશ સરકારે મનાઈ કરેલો, બેરિસ્ટર સાવરકરનો અંગ્રેજી મંથ- 'War of Indian Independence'--(હિંદુ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ' (જોને તે વખતે સરકારે ૧૮૫૭ના જળવા તરીકે ગળાવ્યું હતું.) ઈંગ્લાંડમાં જહાર પાડયો હતો. તેની નકચો હિંદમાં આવવા નહિ દેવાનું સરકારનું ફરમાન હતું. પરંતુ એવીજીપીથી થોડી નકચો હિંદમાં ફરમાન હતું. પરંતુ એવીજીપીથી થોડી નકચો હિંદમાં ફરમાન હતું અને ગુપ્ત રીતે તેનું વાયન અને

સરકારીસન ચાલતું હતું. એવી એક નકલ જાપાલાલભાઈની પાસે આવી અને તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવાનું તેમને સૂચન થયેલું. તે અનુસાર તેમણે લખાણ તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. આ લખાણ હજી પશુ તેમની પાસે વજીલપાવેલું પડ્યું છે. તેની લાખ અને ઈલી જોતાં આપણને લાગવા લિના ન રહે કે જાપાલાલભાઈએ સૌથી પ્રથમ નખેલા આ પુસ્તકનું લખાણ ફેટલું જુસ્સાવાળું, સરળ અને તેજસ્વી છે. લેખક વાયકને પોતાના વિચારપ્રવાદમાં ફેલા એત-ત્રાત જનતાની દેશાભિમાનની લાગણી જમન કરે છે ! ૧૯૨૩-૨૪માં તૈયાર કરેલું આ લખાણ જોનાર કહી શકે કે તેમનામાં બલિધ્યતો એક જીગતો આશારપદ લેખક રહેલો છે. તેમની લેખનશક્તિ નૈસર્ગિક છે, અને તે ધજી નાની ઉમરથી તેમને સિદ્ધ થયેલી છે.

શી. જાપાલાલભાઈ આધુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તમ મોટિના અધ્યાપક-ગુરુ છે. એક વિશાળ વડલાની વડવાઈએ પેડે તેમનેા શિષ્યસમુદાય ગુજરાતમાં ફેલાયો છે. "અયે દુને વર્ષત ઇષ નિર્વિ વિગયનં સર્વવપજવાનમ્" એ મૂત્રને જીવનભર અમલમાં જૂડીને તેમણે વિદ્યાધાન આપ્યું છે અને પોતાનું તથા પોતાના વિદ્યાર્થીઓનું વિદ્યાધન વધાર્યું છે. હાસોહમાં ૧૯૨૧માં તેમણે વૈદકગ્યવસાયની શરૂઆત કરી ત્યારથી અનેક વિદ્યાર્થીઓ તેમને ધેર રવી અભ્યાસ કરી ગયા છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ ગણી શકાય એવા ડું ૧૯૨૪ થી ૧૯૨૭ સુધી તેમને ધેર રહેલો, અને જહરથી તથા લખુપત્રી ઉપરાંત નિપટુ વગેરે સંસ્કૃત મંથોના અભ્યાસ કરેલો. વિદ્યાર્થીઓને તેમણે પોતાને ધેર પોતાના નાના ભાઈ તરીકે અત્યંત પ્રેમથી રાખી ફેર્મપણ પ્રકારના બેદલાવ સિવાય પોતાને રસોડે જમાડી વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો છે.

સે'કહે વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી ધુરંધર ચિકિત્સકો બન્યા છે. એ બધા પ્રત્યે તેમજે માયાળુપણું દાખવ્યું છે અને તેમનાં હૃદયને છતી લઈ તેમનામાં ઉત્તમ વૈદ્ય તરીકેના શુભોનું સિંચન કર્યું છે. આથી જ વિદ્યાર્થીઓ તેમને 'બાપાજી'ના લાવધ્યક નામથી સંબોધે છે.

બાપાલાલભાઈનો પ્રથમ પરિચય મને ૧૯૨૩માં ભરૂચમાં શ્રી. અંજુભાઈ પુરાણીને ઘેર થયેલો. ૧૯૨૨માં શુજરાત વિદ્યાપીઠની વિનીત પરીક્ષા પાસ કરી મહાવિદ્યાલયના પ્રથમ વર્ષનો અભ્યાસ અમે અંજુભાઈ પુરાણીને ત્યાં રહી કરતા હતા. તે વખતે કેએસની પ્રવૃત્તિઓની તથા પુરાણીમંડળનાં ઠેકાણાં કામે માટે મુ. છાત્રભાઈ તથા ડો. ચંદુભાઈ વગેરેને ગળવા તેઓ આવતા સારે અંજુભાઈને પણ મળતા. ગામડામાં રહી કામ કરવા માટે ધણી વાર અંજુભાઈ મને વૈદ્યકતો અભ્યાસ કરવાનું સૂચન કરતા અને તે માટે બાપાલાલભાઈ પાસે જવાનું કહેતા. તે વખતે ડિઝીનેતો મોહ છાડી અસહકારમાં ભળેલા વિદ્યાર્થીઓ માટે અભ્યાસ કરી આવા સેવાના ક્ષેત્રમાં જોડાવાનું એક આકર્ષણ રહેતું. એટલે મેં પણ ૧૯૨૪માં શુજરાત વિદ્યાપીઠના આર્થવિદ્યામંદિરમાં પ્રથમ વર્ષના અભ્યાસ પછી આયુર્વેદના અભ્યાસ માટે બાપાલાલભાઈને 'પૂજાવ્યું' કે 'ખર્ચ' કર્યો સિવાય સ્વાથ્યથી આયુર્વેદના અભ્યાસ કરી શકાશે કે કેમ ? અને તેમજે મારી મારગણીને તરત જ સ્વીકાર કરી તેમને ઘેર રહી અભ્યાસ કરવાનું અને આમંત્રણ આપ્યું. હોસ્ટેલનું તેમનું ઘર એ જ દવાખાનું અને એ જ અમારું મહાવિદ્યાલય, ન્યાં અમારા થીઅરીટીકલ તથા ગ્રેકીટીકલ બધા પાઠો ચાલતા.

બાપાલાલભાઈના જીવનનાં અનેક પાસાં છે. તે દરેક વિશે લખ્યું ગારે માટે શક્ય નથી. લવિષ્યમાં તેમનું જીવનચરિત્ર કેઈ સમર્થ લેખિની દ્વારા લખાય એવી આશા રાખી તેમના જીવનના એક સુધારક તરીકેના પાસા વિશે થોડી હકીકત આપું છું.

સામાજિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં તેઓ ધણી ક્રાન્તિકારી વિચાર ધરાવે છે, અને તેમાં આર્થસમાજની પ્રમણ અસર છે. એક રૂઢિચુસ્ત વૈષ્ણવ વશિક કુટુંબમાં પોતે જન્મેલા હોઈ તેવા જ વાતાવરણના સંસ્કાર બાળપણમાં તેમના પર પડેલા, પરંતુ એ વાતાવરણ પાછળ એક પ્રતિભાશાળી બળ હતું જેને લીધે તેમનામાં તથા તેમના લાઈઓમાં ભિન્નભિન્ન વિચારસરણી વિકસી હતી સૌથી મોટાભાઈ પુરુષોત્તમદાસ એક ચુસ્ત મરળદી વૈષ્ણવ હોઈ ચુસ્તપણે પોતાના વિચારોનું આચરણ કરે છે. બીજા મોટાભાઈ ચૂનીલાલ કટ્ટર આર્થસમાજ છે, ન્યાતજ્ઞતાના વાડા તોડવા પોતે પુરુષાર્થ કર્યો છે, અને દીકરા-દીકરીઓને ન્યાતના સંકુચિત વાડા બહાર પરચુક્યા છે. તેઓ શુજરાતના એક અમણી આર્થસમાજ છે બીજા એક નાનાભાઈ હિંમતલાલ પણ આર્થસમાજ છે. બાપાલાલભાઈ પોતે કોઈ પણ પંથ કે સમાજમાં માનતા નથી. તેઓ સર્વધર્મ-સમલાવ ધરાવે છે. ન્યાતજ્ઞતાના બંધનોમાં તેઓ માનતા નથી. આર્થસમાજના સુધારક વિચારો તેઓને માન્ય છે. છતાં ધર્મ અંગે તેઓ મુક્ત વિચારો ધરાવે છે અને એક ધર્મરમાં માનતા હોઈ હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કારોને તેઓ દુનિયાભરમાં શ્રેષ્ઠ તરીકે સ્વીકારે છે. ધર્મ એ દરેકની વ્યક્તિગત માન્યતા અને શ્રદ્ધાનો વિષય છે અને દરેક જણ પોતાને ઠીક લાગે તે ધર્મને અનુસરે એમ તે માને છે. ન્યાતજ્ઞતાના સંકુચિત વાડાને તોડવા જોઈએ અને સમાજને તંદુરસ્ત અને બળવાન બનાવવા માટે આંતરગતિય સંબંધો વિકસાવવા જોઈએ જેથી નવું લોહી સમાજમાં આવે. આ વિચારોને અમલ તેમજે પોતાના કુટુંબમાં કરી જતાઓ છે. દુહિતા—વૃરે હિતા—દીકરીને વિવાહ દરના સ્થળમાં થાય તે સારું એ વિચારને તેમજે સમર્થન આપ્યું છે. હિંદુઓ શરીરે નિર્બળ છે અને બળવાન બનવા માટે તેમજે આહારમાં સામિપાહારનો ઉમેશ કરવો જરૂરી છે એ વિચારની તેઓએ હિમાયત કરી છે.

આયુર્વેદ એટલે શું? એ તે કેવા સ્વરૂપમાં અત્યારે શીખવવા નોંધે છે તે વિશે તેઓ ઘણા પ્રગતિકારક વિચારો ધરાવે છે. ‘આયુર્વેદ’માં ચરક મહર્ષિએ આપેલી વ્યાખ્યા મુજબ સર્વ ચિકિત્સાપદ્ધતિના સમાવેશ કરી આયુષ્ય અને આરોગ્યને હિતકર તમામ બાજતોના સમન્વય કરી આયુર્વેદના પાયા પર એક રાષ્ટ્રીય ચિકિત્સાપદ્ધતિ ધરાવી નોંધે છે અને આખા દેશમાં તેને સ્થાપવી નોંધે છે. રાષ્ટ્રને અને વિશાળ જનતાને ઉપયોગી બનાવવા માટે આયુર્વેદમાં આધુનિક વિજ્ઞાનની શોધો અને નવન ઔષધિઓનો ઉમેરો કરવો નોંધે છે અને આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને આ બધાનું જ્ઞાન હોવું જ નોંધે છે. આવા મિશ્ર અભ્યાસક્રમમાં તૈયાર થયેલો વૈદ્ય જ આ જમાનામાં એલોપથીક ડોક્ટર સાથે સ્પર્ધામાં ઊભો રહી આત્મશ્રદ્ધાથી સફળતાપૂર્વક ચિકિત્સા કરી શકશે અને દેશની વિશાળ મામજનતાની ચિકિત્સાની માગણીને સંતોષી શકશે. છેલ્લાં દશ વર્ષથી દેશમાં આયુર્વેદ શિક્ષણના પ્રકાર અંગે ચાલતા વાદવિવાદમાં બાપાલાલભાઈએ ઉપર મુજબના મિશ્ર અભ્યાસક્રમનું દલતાથી સમર્થન કર્યું છે અને સરકાર દ્વારા શુદ્ધ આયુર્વેદના અભ્યાસક્રમને અપનાવી વિદ્યાર્થીઓની જિંદગીના ભોગે જે અખતર કરી રહી છે તેને સખત શબ્દોમાં વખોડી કાઢ્યો છે અને સરકાર આ રીતે ‘શુદ્ધ આયુર્વેદ’નું પૂજક પકડાવી વૈદ્યોને હાથે જ આયુર્વેદનો નાશ કરાવો બેઠી છે, એમ જણાવે છે.

આજના અણુયુગના જમાનામાં જ્યારે ચિકિત્સા પદ્ધતિ ફેફકે અને બૂસકે આગળ વધી રહી છે ત્યારે આ ‘શુદ્ધ આયુર્વેદ’નું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીને તેમજ તેની પાસે આવનાર રોગીને સંતોષ આપી શકશે નહિ. આયુર્વેદના શિક્ષણને એલોપથીથી ‘અપુષ્ટ’ રાખવું નોંધે છે એ મનના દિમાચતીઓના વિચારોને તેઓ ચોખ્ખીમાવેકા ગણે છે મહારાષ્ટ્રની સરકારે પ્રજાની જરૂરીઆત સમજી શુદ્ધ અને મિશ્ર બન્ને અભ્યાસક્રમ ચાલુ રાખ્યા છે ત્યારે આપણી ગુજરાત સરકારે પ્રજાની માગણીને ઉવેખી મિશ્ર અભ્યાસક્રમ બંધ કર્યો છે અને કેવળ ‘શુદ્ધ આયુર્વેદ’નો અભ્યાસક્રમ અમલમાં મૂક્યો છે તેનું તેમને દુઃખ છે સરતની મંદ્યાના મુખપત્ર

‘લિપ્તગારતી’ માસિકમાં આ બાબતમાં પોતાના વિચારો તેઓએ સ્પષ્ટપણે અને નીકરતાથી અનેક વાર પ્રદર્શિત કર્યા છે.

બાપાલાલભાઈનું ઘર એક મંડકારેન્દ્ર સમાન છે. લિન્નલિન્ન વિચાર અને સ્વભાવવાળા માણસોના એક મધ્યવર્તી કેન્દ્ર સમાન તેઓ છે. તેમને વૈદ્યકતો વ્યવસાય તથા હિદાર સ્વભાવ તેના કારણથી છે— તેમના સમાગમમાં આવનાર વ્યક્તિ ત્યાંથી કાંઈને કાંઈ નહું શીખીને, સંસ્કાર લઈને જાય છે. વૈદ્યો, વિદ્યાર્થીઓ, મિત્રો અને રતેડીઓ, લેખકો અને સાહિત્યકારો, દરદીઓ અને ચિકિત્સકો, સમાજસેવકો અને રાજકારણીઓ વગેરે લિન્નલિન્ન પ્રકારના મહેમાનોના તેમને ત્યાં આદરભાવથી સ્તકાર થાય છે.

એક બાહોશ અને વિદ્વાન ચિકિત્સક તરીકે ગુજરાતભરમાં તેમણે નામના મેળવી છે. ચિકિત્સાના વ્યવસાયને તેમણે અર્થપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે માન્યું નથી અને તેથી ઠેઠપણુ દરદી પાસે મોડું બાંધીને ફી માગી નથી. ચિકિત્સાને તેમણે દરદીની સેવાના સાધન તરીકે માની છે અને દરદીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને સમભાવ દર્શાવી તેમને પોસાય તેવી રીતે તેમની ચિકિત્સા કરી છે. દરદીઓને જરૂર પ્રમાણે તેમનામાં મનોબળ જીવંતી, રોગની સમજણ આપીને, શ્રદ્ધા હિતપન્ન કરીને તથા જરૂરી ઔષધ આપીને સાજા કર્યા છે. વ્યાધિની સાચી પરીક્ષા, દરદીને થતી વેદનાના નિમત્ત, એ વેદનું કાર્ય છે, વૈદ્ય આયુષ્યને પ્રભુ નથી એ ચરકના મૂત્રને તેઓ માને છે, છતાં ચિકિત્સા માટે જરૂરી પુરુષાર્થ પૂરેપૂરો કરવો જ નોંધે છે અને તેને માટે ખૂબ અભ્યાસ, સંશોધન, નવી નવી દવાઓ બનાવવી, તેને જુદા જુદા રોગોમાં અને દરદીઓ ઉપર અજમાવવી એ બધા માટે વૈદ્ય સતત જાગ્રત અને પ્રયત્નશીલ રહેવું જ નોંધે છે; વૈદ્ય દમેસાં સ્વાધ્યાયપરાયણ હોવો નોંધે છે એમ તે

સંબંધી કેળવાયા છે. તેમની આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં અનુકૂળ અર્થ મદદરૂપ થનાર તેમના ધર્મપત્ની શ્રીમતી જીવણદેવતી રચાન પ્રશંસાપાત્ર છે. પોતે ઓછી કેળવણી પામેલાં અને રૂઢિચુસ્ત જુનવાણી સમાજના વાતાવરણમાં ઉછરેલા હોવા છતાં બાપાલાલભાઈના પ્રગતિશીલ, ક્રાન્તિકારી અને સેવાપરાયણ જીવનને અનુરૂપ થવા સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. પોતાના ગમાઆજુગમાને દર રાખી એક સહૃદયી આર્થ સન્તારી તરીકે પોતાના પતિના આદર્શના અનુસરણમાં તેમણે હમેશા આનંદ માન્યો છે. સદાયે

અતિથિઓથી ભરાએલા રહેતા ગૃહનાં શુદ્ધિથી તરીકેનાં કારે બોલે તેમણે પ્રેમ અને સદ્ભાવથી ઉપાડયો છે. તેમની મૂળી સેવાથી બાપાલાલભાઈનું જીવન અને વ્યક્તિત્વ વધારે વિકસ્યું છે, એ બૂલવું ન ભ્રષ્ટ્ર એ.

આવા પીઠ રાષ્ટ્રસેવક, વિદ્વાન લેખક, સફળ ચિકિત્સક, યશસ્વી સાહિત્યકાર, નીડર સુધારક, અનેક વિદ્યારુ અને સૌજન્યમૂર્તિ શ્રી. બાપાલાલભાઈને તેમની યષ્ટિપૂર્તિ પ્રસંગે આ નમ્ર અજ્ઞસિ અર્પતાં ધણો આનંદ થાય છે. પ્રભુ તેમને દીર્ઘાયુ બહે એવી પ્રાર્થના.

આયુષ પરિપાલન માટે ઔષધ

સર્વં મૃતે દયા દાનં બલયો દેવતાર્ચનમ્ ।
સદ્વૃત્તસ્યાનુદ્વિત્થ પ્રદામો મુતિરામ્ભવઃ ॥
હિતં જનપદાનાં ચ શિવાનામુપસેવનમ્ ।
સેવનં દ્રઢાચર્યસ્ય તથેયં દ્રઢાચારિણામ્ ॥
સકથા ધર્મસાક્ષાળાં મહર્ષીણાં જિતાત્મનામ્ ।
ધાર્મિકં શાસ્ત્રિકૈર્નિત્યં સદાસ્યા શુદ્ધસમ્મતૈ ॥
इत्येतद् मेपज औचमायुषः परिपालनम् ।

(ચરક સંહિતા વિ. અ. ૨)

સત્ય, શ્રુત માત્ર તરફ દયા, દાન, દેવતાર્ચન, સદ્વૃત્તિનું અનુવર્તન (સદ્વૃત્ત નામનો એક અધ્યાય ચરક સંહિતામાં છે. તેમાં કહ્યા પ્રમાણે પર્તુ તે) માનસિક શાંતિ, જનપદોપસેવક રોગ વાલતો હોય ત્યારે દેશાન્તરમાં ચાલી જવું હિત અને મંગલકર એવાં જનપદોનું સેવન, બ્રહ્મચર્યનું સેવન, બ્રહ્મચારીઓ સાથે સંજન, ધર્મશાસ્ત્રોની કથાઓનું સકીર્તન, જિતેન્દ્રિય મનુષ્યો, મહર્ષિઓ, ધાર્મિક વૃત્તિવાળા મનુષ્યો, સાત્ત્વિક માણસો અને શુદ્ધસમ્મત પુરુષો સાથેનો વાસ, —આયુષ્યના પરિપાલન માટે (જ્યારે રોગચાળો ચાલતો હોય ત્યારે તેમજ સારા વખતમાં) ખુબ ઔષધ છે — એપ સામેની સાચી રોગપ્રતીકાર શક્તિ — ઈચ્છુનીટી — છે.

બાપાલાલભાઈની હાસિાટની ગાદી સાચવનાર, તેમની જૂની પરંપરાના છેલ્લા શિષ્ય, લગભગ તેમની બધી જ પ્રવૃત્તિઓને લાં સાચવતા રહ્યા છે. કોંગ્રેસના શિસ્તબદ્ધ સૈનિક તરીકે તેઓ આજે સારું કામ કરે છે.

“મનુ, તારે જો સારા વૈદ્ય થવું હોય તો તું હાસિાટ જઈ શ્રી. બાપાલાલ વૈદ્ય પાસે અધ્યાંગ આધુર્વેદનો અભ્યાસ કર. શ્રી. બાપાલાલ એક સારા વૈદ્યશાસ્ત્રી છે એટલું જ નહીં પણ એક નીકર કોંગ્રેસ કાર્યકર અને શાંત પ્રકૃતિવાળા, નિશ્ચલ મનવાળા, અડીખમ વ્યાવામનીર છે. એ તારું જીવન પણ પસંદી નાખશે.” ૧૯૩૭ના એપ્રિલ માસની એક સંજો રવ. શ્રી. દુર્લભજી પરાગજી દેસાઈ (જૂનપૂર્વ ડેપુટી કમેંકટર અને સરત જિલ્લા લોકલ બોર્ડના પ્રમુખ)એ, રવ. શ્રી. મગનલાલ ૨. જોષી વૈદ્ય એજવાળાને બંગલે ફરવા આવેલા ત્યારે મને અધ્યાંગ આધુર્વેદ લખવાની મારી ઉત્કંઠાના જવાબમાં જણાવ્યું હતું. શ્રી. મગનલાલ વૈદ્યને ત્યાં બે વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો થયો હતા, તે પછી હું હાસિાટ આવ્યો. રસ્તામાં વિચાર આવ્યો, શ્રી. બાપાલાલ-ભાઈ વૈદ્યશાસ્ત્રી છે, એમને માથે પાથડી હશે, લાળો ઠોટ પહેરતા હશે, ગળામાં ખેસ અને પગમાં સપાટ હશે, તેમની સાથે કેવો વિનય રાખવો વગેરે બાળત મેં મનમાં નક્કી કરી રાખી. “બાપાલાલભાઈ વૈદ્યનું ઘર કયું ?” મેં એક જાણને પૂછ્યું, “આ બાજુ ચાલ્યા જવ, પેપુ’ લીલું ઘર દેખાવ તે વૈદ્યરાજનું.” ઘર આવતાં પહેલાં જરા ટોપી સરખી કરી, ઘરમાં પૂછ્યું, “બાપાલાલભાઈ છે ?” જવાબ મળ્યો, “સરત ગયા છે.” મનમાં થયું હવે ક્યાં જવું ? ગામમાં કેઈ એજબાજુ નહીં. એટલામાં એમનાં ધર્મજાતીએ

કહ્યું, “તમે વિદ્યાર્થી છો ને ? દુર્લભજીભાઈનો કાગળ આવેલો એ તમારા માટે ?” મેં કહ્યું, “હા”, “તો ક’ઈ વાંધો નહીં. બેગ અને બિસ્તરો આ દાદર પાસે મૂકો.” અને મને પાણી આપ્યું. એમના આવા આદરથી મને શાંતિ થઈ.

બીજા દિવસે પૂજ્યશ્રી પદ્માર્ચી. આઠ હાથનું ધાતિયું કચ્છા મારીને પહેરેલું, પગમાં પૂજ્ય બાપુજી (રાષ્ટ્રપિતા) કરતાં સહેજ સારાં દેશી ચંપલ, રેન્ડ-ડાઈલી વગરની સાદી કપડી, માથે આઠીની ટોપી અને હાથમાં ખાદીની થેલી ! અને મોં ઉપર મુક્ત હાસ્ય ! મને જોતાં જ, પૂછ્યું, “કેમ તમે આવી પહોંચ્યા ?” “હા,” કહેતાં મેં બે હાથ જોડી નમસ્તે કર્યાં. એમની સાથે લગ્ન જિલ્લાના અડીખમ કોંગ્રેસ કાર્યકર શ્રી. ચંદ્રશંકરભાઈ હતા. “બાપાજી” ઘરમાં ગયા, હું વિચારતો રહ્યો : આટલી બધી વિદ્વાતા છતાં કેટલી બધી સાદાઈ ! મને થયું કે આવાજ વિદ્વાનો બીજાનાં જીવન સુધારી શકે. ગમે તેટલું કે ગમે તેવું ભારે કામ હોય છતાં મોં ઉપર એ જ લાવ. જ્યારે જુઓ ત્યારે અનંદમાં જ હોય. હું બે વર્ષ એમની પાસે રહ્યો. એમના સાન્નિધ્યથી મને ઘણું જ લાલ થયો. રોજ સવારે ૫ થી ૭ તેઓ મને આધુર્વેદના પાઠો શીખવતા અને પછી નાઈચીઈ પરવારી અમે દવાખાનામાં કામ કરતા.

ખાતાંપીતાં પણ દ્રવ્યશુષ્કની ચર્ચા કરવામાં અમને ઘણો જ રસ પડતો. અને મને ઘણું જ ગજુવાનું મળતું. દિવસનો વધુ સમય અમે આયુર્વેદની ચર્ચા કરતા અને અમારું વાતાવરણ એટલું સત્સંગી રહેતું કે એમના સતત સંપર્કથી મારા જીવનમાં અને જીવન જીવવાની કલા, ધંધાધારીની કલા, અને ધર્માનિક દષ્ટિકોણ રાખીને સમાજ જીવનમાં તેને કેવી રીતે વણી લેવું એ બધી કલા બે જ વર્ષના ગાળામાં સંપાદન કરવાની અને ધન્ય ઘડી સાંપડી. ૧૯૩૯ની નિ. ભા. વિદ્યાપીઠની આયુર્વેદ લિપિક પરીક્ષામાં હું પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયો એથી પૂર્ણશ્રીને ઘણો જ આનંદ થયો.

ભાગ્યે જ કોઈ ક્ષણ એવી હશે કે પૂર્ણશ્રી આનંદમાં ન હોય. સાત્રે કે રાત્રે ન્યારે નવરાસનો સમય મળતો હારે ધરનાં બધાં બેગા યર્ષને અન્યાસીરી રમતાં. એક બાજુ પૂર્ણશ્રી એકલા અને બીજી બાજુ હું, ચિ. પ્રદુલ્લભાઈ, બહેન સુલોચના, ચિ કુસુમ અને એકાદ આગવુક મહેમાન હોય તો અમારી સાથે રહે. “બાપાજી” પાસે સંસ્કૃતનો લઠંગ સારો એટલે કેમે કરી અમને ગાંઠે નહીં, એટલે સુલોચનાબહેને હુકિત કરી. એમણે ગરમાના અંતે “એ” “અ” “ભોલ” નો રોઝ કાઢ્યો અને એક વખતે બાપાજીને રોઝ પૂરો થયો. બાપાજીએ નવી નવી પંક્તિઓ ગોઠવવા માંડી એટલે અમને સમજ પડી ગઈ. એ રીતે અમે બાપાજીને હંફાવતા. પણ આ અન્યાસીરીમાં અમને વિસરાર્થ ગયેલા સ્લોકો તાજ થતા.

એમનાં ધર્મપત્ની સૌ, જડાવળહેન સાક્ષાત દયાનાં દેવી છે. તેઓ ખડતલ છે અને ગમે તેટલા મહેમાનો ધરે પધારે તો પણ જરા પણ અંચકાટ સિવાય લાવપૂર્વક બધાંની સેવા કરે છે પૂર્ણશ્રીના જીવનમાં તેઓ હારે પ્રેરણાદાયી છે. એમના દિલમાં પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે હારે દયા છે.

પૂર્ણશ્રી ગરીબોને ઘણી વખત મફત દવા કરતા અને કેટલાક ખાસ દરદીઓને તો દૂધ અને ફળફળાદિની પણ ભેગવાઈ કરી આપતા. ગરીબ દર્દીઓને ‘ભેઈ એમનું’ દિલ દત્તી બેઠતું. તેમને પ્રતિજ્ઞાની પડી હતી

તેના કસતાં વધુ કાર્યની પડી હતી, અને તેથી તેઓ સતત કાર્યાન્વિત રહેવામાં માનતા હતા ૧૯૩૭માં હાંસોટ મહાલના ઝોલા કરીને ગામમાં આગ લાગી હતી. તેમાં સરકાર પાસે તેમજ લોકો પાસે શ્રી. યશવંતરાય રા. ભેઈ, શ્રી. શંકરભાઈ પટેલ માંગરોળ, શ્રી. હોરાલાલ જી. શેઠ તેમજ બીજા કાર્યકર્તાઓ સાથે ઉધરાણું કરીને સારાય ગામનાં નવાં મકાનો બાંધવા આપ્યા હતાં, અને એક નીડર કાર્યકરને બાળે એવી રીતે પોતાની ટ્રેક્ટરીસની પણ પરવા ક્યાં વગર તાત્કાલિક રાહત એમણે હારે જલ્દમતથી જોશી કરી આપી હતી. ભરૂચ જિલ્લા લોકલ બોર્ડની ચૂંટણીમાં તેઓ ચૂંટાયા હતા અને રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં, દાંડીય અને મીઠાના સત્યાગ્રહમાં તેમજ એવા દરેક સમયે ૧૯-૧૯ વર્ષ સુધી હાંસોટ મહાલના એક નીડર અને લોકપ્રિય કાર્યકર તરીકે અહીં અમર સુવાસ મૂકતા ગયા છે. આજે એમની તોલે આવી શકે એવા નિઃશ્વેષી કાર્યકર્તાઓની અહીં હારે ઘોટ છે. આ કાર્યોના કારણે તેમના દવાખાનાનું કાર્ય ઘણી વખત બેરોગ પડતું અને દરદીઓની સરભરામાં સહેજ ખામી આવી જતી. જે તેઓ પાછળથી સુધારી લેવામાં અત્યંત કાળજી રાખતા.

અહીં રહ્યા તે દરમિયાનમાં એમણે એક અખાડાં સંચાલન કર્યું હતું અને એક હિન્દુ પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરી હતી. આને પણ એમની સારેના વ્યાયામ વીરો એમને એક ખેલદીલ વીર તરીકે ઘણા જ માન સાથે પ્રેમપૂર્વક યાદ કરે છે. હિન્દુ પુસ્તકાલયની સ્થાપના પછી ઘણા વર્ષો સુધી તેના મંત્રીપદે રહ્યા પછી “શ્રી. મનલાલ યુનીલાલ હાંસોટી હિન્દુ પુસ્તકાલય”નું નામાલિખન કરીને તેમણે હાંસોટ છોડ્યું હતું. આ પુસ્તકાલયનો રૌપ્ય મહોત્સવ ત્રણ વર્ષ પહેલાં યથો ત્યારે પણ કાર્યવાહક મંડળે એમને પ્રમુખ તરીકે આમંત્રણ આપી એમનું બહુમાન કર્યું હતું.

હાંસોટ છોડ્યું ત્યારે એમના મિત્રોએ એક સલાહરી એમને લખ્ય વિદાયમાન આપ્યું. એ સલામાં કાંઈ કહારો નહીં. લોકહૃદય પ્રેમપૂર્વક મળ્યાં હતાં. પોતાના વહાલા વૈદ્યોને વિદાય આપવા એમનો

જીવ નહોતો ચાલતો. પરંતુ શું થાય ? કુદરત શું ધારે છે તે ઠાંઈને સમજાતું નથી, એમણે વિદાય સંદેશમાં જણાવ્યું; હું જાઉં છું, પરંતુ અહીંની જગ્યા હું મનુભાઈને સોંપી જાઉં છું, તેઓ મારી જિજ્ઞાસુ પૂરી કરવા પ્રયત્ન કરશે. આપણે જાણ્યો ૧૯-૧૯ વર્ષોથી એકબીજાની પ્રીતિ સંપાદન કરી છે, અને તમે બધાએ જોયો પ્રેમ મારા પર રાખ્યો છે તેવો મનુભાઈ ઉપર રાખ્યો અને છતાં હું કંઈ બહુ દૂર જતો નથી. હવે જાઉં છું. તમને જરૂર હશે તો તે કંઈ બહુ છેડું નથી..... ઈશ્વર સૌનું કલ્યાણ કરે.”

હાસિટથી પૂજ્યશ્રીએ વિદાય લીધા પછી તા. ૨૦-૧-૪૦ થી આજે એકઠાડું આસન જમાવીને પૂજ્યશ્રીએ ઉપદેશો આપ્યા અને આપેલી વિધાનો ખૂબ નમ્રતાથી હું ઉપયોગ કરી રહ્યો છું. એમનાં વચનો અને આદેશ મારા જીવનમાં મને ધણજા કામગીરી અને ઉપયોગી માલુમ પડ્યા છે; અને તે હું મારી સારીય ઉંમરમાં વિસરી શકું એમ નથી. શુદ્ધ રહીને માનવતાની, આયુર્વેદની અને દેશની સેવા કરવી અને ગમે તેવું કંઈક કાર્ય પથ પ્રયત્નશીલ રહી પાર પાડવું એ એમના જીવનનાં મહામુલાં મને હતા.

હાસિટ આઠવાણે આ મુત્રો તેઓ એમની સાથે લાવ્યા હતા. માનવતાની સેવા, ગુજરાતની કથળેલી શારીરિક તંદુરસ્તીને સુધારવી, અને મામજનતાની સેવા કરવા માટે, રવ. પૂ. શ્રી. છોડુભાઈ પુરાણી, ડૉ. શ્રી. ચંડુભાઈ દેસાઈ, શ્રી. દિનકરરાય દેસાઈ, શ્રી. મોતીભાઈ વીજી વજીલ, શ્રી. અણુભાઈ પુરાણી, શ્રી. યશવંતરાય રા. જોષી વગેરે પુરાણી મંડળનાં ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે પોતાના સિદ્ધાંતો લઈને તેઓ હાસિટ આવ્યા હતા, અને એ સિદ્ધાંતો મૂર્તિમંત કરવા માટે તેમણે તેમની હારજીવાનીનાં કામગીરી ૧૯ વર્ષો હાસિટમાં ગાળ્યાં છે. એ દરમિયાન એમણે અહીં લોકોનાં સારો જોવો સંધ્યારો પ્રાપ્ત કર્યો અને અત્યંત પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી. અનેક સંસ્થાઓના તેઓ સભ્ય હતા અને ખાસ કરીને કોંગ્રેસના તેઓ એક નીડર અને રચનાત્મક કાર્યકર હતા. ૧૯૩૯ માં તેમણે ૨૬ મી જાન્યુઆરીએ સપ્ટેમ્બર પ્રજાસત્તાકની પ્રતિષ્ઠા લેવાની હતી, અને ૧૯૪૭ના સ્વાતંત્ર્યનાં જોડા

હાસિટમાં પૂજ્યશ્રીના શુભ હસ્તે ક્રકાવડાઓ હતો. એમના નેતૃત્વ હેઠળ અહીં ધણી કાર્યકર્તાઓ તૈયાર થયા છે. એમણે અહીંના વસવાટ દરમિયાન એક સિદ્ધહસ્ત આયુર્વેદના લેખક તરીકે નિધંદ આદર્શ, ધરમથુ વેદક, અભિનવ કામશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્વદ્ગોળ્ય મંથે ગુજરાતને ચરણે ધર્મા છે. “કરો યા મરો”ની ૧૯૪૨ની જ્વલંબાના સમયે તાપી અહલયથામના પ્રમુખ રવ. શ્રી. રતનલાલ ખાંડવાળાને એમને પરિચય થયો અને તેના પરિણામે આપણે એમને આયુર્વેદિક મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે સરતમાં જોડાઈએ છીએ.

૧૯૪૯માં મુગર્ગ માધવબાગમાં ગુજરાત-કચ્છ-કાઠીઆવાડ વંશ સંમેલન પૂજ્યશ્રીના પ્રમુખસ્થાને મળ્યું હતું. મિશ્ર ઠાસ ઉપર ઠીક ઠીક ગરમાગરમ ચર્ચા અને વાકપ્રદાર થયા હતા. પ્રથમ સ્થાપી સમિતિમાં તરફેણમાં અને વિરુદ્ધમાં વક્તવ્ય થયું. પછી પૂજ્યશ્રીએ શાંત અને ગંભીરતાથી જણાવ્યું કે સર્જરીની આપણી ખામી વર્ગોજીતી છે અને સુન્નતની સર્જરી જ્યાં સુધી આપણે અસ્તિત્વમાં ન હોય ત્યાં સુધી આપણે પરાધીન છીએ. માટે આપણે એક્ષેપ્શનથી માથું ઝેવી ને તેવી સર્જરી ઉપાડીને અધીંગ આયુર્વેદના ઠાસમાં ચાલુ કરવી જોઈએ અને તેને સમજવા માટે સંસ્કૃત સાથે મેટ્રિક પાસ પ્રવેશ, અને કોલેજમાં લાજાવવા માટે મિશ્ર ઠાસ રાખવા માટે તેમણે લગભગ એક કલાક પ્રવચન કર્યું. આ શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ વક્તવ્યની અસર એ થઈ કે જગજગતે વધુમતીથી મિશ્ર ઠાસ ચાલુ કરવા માટે સંમેલનમાં ઠરાવ કરવામાં આવ્યો અને સંમેલનને અંતે પૂજ્યશ્રીના શુદ્ધ ચારિત્ર્યશીલ વક્તવ્યની પ્રશંસા થઈ અને નડિયાદ આયુ. મહાવિદ્યાલયના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. સુદરલાલ નાયાલાલ જોષીએ સુકત કહે કહ્યું કે, “જાપાલાલભાઈએ આ બધી કાર્યવાહી શાંતિથી પતાવવા બદલ અને એમણે જે ઠાસ માટે નિશ્ચયાત્મક વલણ દાખવી વૈદ્યોને એમના અનુભવનો અને શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય વિચારધારાનો પરિચય આપ્યો તે બદલ હું એમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું અને ધન્યવાદ આપું છું.....” આવી રીતે પૂજ્યશ્રીએ

રાષ્ટ્રીય અને સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્યકર કૌસલ વૈદ્યો માટે મુકેલો તેમાં આજે કલેલ મુકામે મળેલ વૈદ્ય સંમેલન ધનગ્રાહકો વાળ્યો અને એ બદલ આવતી કાલની પેદીને તે જવાબદાર રહેશે.

આપણામાં જે વસ્તુની જાણ થાય અને ખીજામાંથી લઈને પરિપૂર્ણ કરી આપણા દરેક દરદીને સાર કરવા એ આપણી પવિત્ર ફરજ છે અને એમાં એકાદ અંગ ન હોય તો આપણો દરદી ડોક્ટર પાસે જશે. જે પદ્ધતિની વિચારસરણી આપણને ઘણી વખત બંધબેસતી નથી આવતી તેની પાસે મેકલવા પડે, ઉપરાંત રાષ્ટ્રીયતાનો નિયમ પણ સચવાય નહીં. પૂણ્યશ્રીનું દરિદ્રિય આ બાબતમાં ૨૫૦૮ હજુ કે મિત્ર કૌસલથી આપણા સ્નાતકો પરિપૂર્ણ થાય અને દરદીઓએ ડોક્ટરોને શોધવા ન પડે, અને પરિણામે આયુર્વેદ તેના સર્વાંગી વિકાસમાં રહે ! અને પરદેશનું લાયકર હંડિયામણ બચી જાય. શુદ્ધના હિમામતીઓ શુદ્ધનો આગ્રહ રાખે એની પાછળ દીર્ઘ દૃષ્ટિ નથી. અનુભવની ખામી છે. ભુદિનું દેવાણું છે. સર્જરી લઈને વધુ વિકસાવાને બદલે તેઓ હજી જૂની સ્થિતિમાં રહેવા માગે છે અને ખીજાઓનો વિકાસ પણ કુધે છે.

શું ઇંગ્લિશ લાપામાંથી સબંદો લઈને યુજારતી કે હિન્દી માતગર નથી બનાવી શકાઈ? શું ડોક્ટરો દેશી દવાઓને ઇંગ્લિશ નામ આપીને નથી વાપરતા? તો શું આયુર્વેદ તેના વિકાસ માટે સ્વતંત્ર નથી? પૂણ્યશ્રીએ આ બધાનો યોગ્ય ઉકેલ ઘણી જ સરળ શૈલીમાં આપ્યો છે અને જો તે બરાબર વિચારવામાં આવશે તો જ આયુર્વેદનું, વૈદ્યોનું, દેશનું અને દરદીઓનું કલ્યાણ થશે.

મારા જેવા અનેક વિદ્યાર્થીઓ એમના ચરણમાં બેસીને આયુર્વેદનું યાન પામ્યા છે, અને સફળતાપૂર્વક દરદીઓની સારવાર કરી ચલા છે, ૨૩-૨૩ વર્ષો થયાં એમના આ આસન પર બેસીને એમનાં જીવનચક્રો અમલી બનાવવા સેવકના પ્રવર્તેલા આજુ છે; પરંતુ પૂણ્યશ્રીનું આ તપસી આસન એમની કક્ષામાં વિકસાવવું બહુ જ મુશ્કેલ છે. પરમ પિતા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે એ તપશ્ચર્યાને અનુરૂપ થવા માટે મને શક્તિ આપે અને પૂણ્યશ્રીને રાષ્ટ્રની, માનવતાની અને આયુર્વેદની સેવા માટે સૌ દરદીનું તંદુરસ્ત જીવન બક્ષે એ જ અભ્યર્ચના.

ખુજલીનો દરદી

એક ખુજલીનો દરદી હમણાં જ આવ્યો હતો. ૩૫૦૦ રૂપિયા રમીને અને ત્રણ મહિનાથી ખુજલીને લઈને આંખનું ચટકું સરખું દોં મારેલું. ચપ્પુ લઈને ખંભોજે તો જ તેને શાંતિ વળે. આમડી બની, ૧૩મચડી ચઢ ગયેલી, દરદી બળું બળું કરતો હતો. ખુજલી રાતે વધુ જાગતી એટલે કફની તેમજ પિત્તની આ વિકૃતિ હતી. રક્ત ગરેલું. રક્ત અને પિત્ત આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ એક છે. કફનો ધલાજ (મન-જીભટ્ટી, પિત્તનો ધલાજ રેચ. કફર-આહાર વિહારનો ત્યાગ અને ધન. પિત્તમાં વિરેચન અને કડવા રસવાળાં ઔષધો. ચાર જ દિવસમાં રદીની ખુજલી અદરચ ચઢ ગઈ. રાત્રે શાંતિથી સુવા લાગ્યો. એટલે તે એ ખુશ ચઢ ગયો કે પોતાના ગામ જઈ આલેણોની ચોપાંસી જમાડવાનું પણ લીધું.

વૈદ્ય શ્રી. બાપાલાલ શાહનું યોગ-દાન

ડૉ. એમ. પી. બટ
ડી એ એમ (પાટણ)

વૈદ્ય કલ્પતરુના કાર્યવાહક તરીકે ધણાજ વર્ષોથી આ ગૃહગ્રંથ તેનું
ધૂરાવહન કરે છે. શુભરાતની આયુર્વેદ પરપરાને સાચવવામાં પટ્ટણી સ્નાતકોનો
દિરસો જૂથો જૂલાય તેમ નથી તેઓ જના સ્નાતક છે પણ નિત્યનતન રહે છે

વૈદ્ય શ્રી બાપાલાલ શાહનું જીવન સામાજિક,
રાજકીય અને આયુર્વેદિક સેના પ્રદત્તિથી ધન્ય
બનેલ છે

આયુર્વેદનો અભ્યાસ ૨૫ વૈદ્યશાસ્ત્રી અમૃતલાલ
પ્રા. પટ્ટણી પાસે નિરવશેષ કરવા બાદ વિશેષ જિજ્ઞાસા
પૂર્તિઅર્થે વનરપતિ-દાન ૨૫ વનરપતિશાસ્ત્રી
શ્રી જયકૃષ્ણ ઈ બ્યાસ પાસેથી મેળવી તેના સહજપરોગ
આદર્શ-નિધિ રુની રચનામાં કરેલ છે અમારી સાથેનો
તેમનો પરિચય ૧૯૨૨-૨૩ થી ૨૬ શ્રી જી પી
આયુર્વેદિક કોલેજ પાટણના અભ્યાસકાલનો, સારે
તેઓ શ્રી અમૃતલાલભાઈ પાસે આવતા, તે સમયે
આયુર્વેદ સભ્ય છે તેમના વિચારો જાણવાતા કહેન કે
આયુર્વેદમાં તમે સર્જનને હાથે દાપકૃષ્ણ થયે અને
તે પછી આયુર્વેદ સમૃદ્ધ અને ગૌરવાન્વિત પણ થયે
ત્યા મિત્ર-શિક્ષણ અપાતું જોઈ તેઓ આનંદિત થતા
પટ્ટણી સ્નાતકના પ્રથમ પદવીદાન સમારોહ વડોદરા
કોલેજમાં તા ૨૭-૮-૨૬ના રોજ વડોદરા-દિવાન
શ્રી મનુભાઈ મહેતા કુલપતિના પ્રમુખપદે યોજાયેલ
ત્યારે પણ કોલેજભવનમાં શ્રી બાપાલાલ શાહ
આનંદોત્સવ માણતા હોય તેવો અનુભવ કરતા હતા
અને દરેક સ્નાતકને લાખી રૂપરેખાનું દર્શન પૂરજી
કરી આવતા હતા

૪ સ ૧૯૩૬ના આરબે અમદાવાદમાં થયેલ
નિ લા વૈદ્ય સમ્મેલન અને પ્રાતિક સમ્મેલન છતાં
સક્રિય યોગદાન અર્પણ કરેલ, પ્રાતિક વૈદ્ય સમ્મેલનના
પ્રમુખ તરીકે બે નામ સ્થિત થયેના ૧ ૨૫ અમૃતલાલ
પ્રા. પટ્ટણી અને ૨ વૈદ્ય મુંદરલાલ ના. જ્ઞેશી, તેમાં
વેદ સુદરલાલ ધનરાસિ આપી શકે અને પ્રમુખ ધર્મ
શકે, તે પ્રયાનો વૈદ્ય શ્રી બાપાલાલ શાહ, વૈદ્ય
સિવશ કર શુક્લ વગેરેએ હિમ વિરોધ કરેલ તેથી
૨૫ વૈદ્ય પટ્ટણી પ્રમુખ તરીકે બહુમતીથી ચૂંટાયા,
તે સમ્મેલનમાં પટ્ટણીશીના સર્વશિષ્યો વતી
શ્રી બાપાલાલ શાહે તેમને માનપત્ર અર્પણ કરેલ તે
શુરુ પ્રત્યેની સહલાવનાનું પ્રતીક છે

અમદાવાદ સમ્મેલનમાં તેમજે વૃદ્ધનથીની વનરપતિઓ
નામે શબ્દકોષ સ્થાપી સમિતિને સારદા કરેલ-તેનું
મૂલ્યાકન થયું અને તે પ્રકાશન વેંચોને ઠીક માર્ગદર્શક
હતું, વાચન-રોજન પ્રવૃત્તિ તેમને સદા પ્રિય છે,
સરથી જ વૈદ્યકલ્પતરુ આયુર્વેદ વિદ્યાન વગેરેમાં
વનરપતિ સભ્ય છે વિમલોત્તમ લેખો લખતા તથા
વૈદ્ય-સમાજમાં પરિચય કેળવી ભાગલાવના મૂર્તિ
કરવાનો તેમનો સ્વભાવ પ્રથમથી જ છે ૨૫ વૈદ્ય
વાદવજી આચાર્ય, વૈદ્યશ્રી દરિપ્રખરજી, વૈદ્યશ્રી જટાસ કર
ત્રિવેદી તરીકે-વૈદ્ય કલ્પતરુ, વૈદ્ય શાસ્ત્રી, દુર્ગાસ કર,

રાષ્ટ્રીય અને સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્યકર કેસ વૈદો માટે મૂકેલા તેમાં આજે કોલેસ મુકામે મળેલ વૈદ સંમેલને ધનાઢકો વાળ્યો અને એ બદલ આવતી કાલની પેદીને તે જવાબદાર રહેશે.

આપણામાં જે વસ્તુની જીજ્ઞાસ હોય એને બીજામાંથી લઈને પરિપૂર્ણ કરી આપણા દરેક દરદીને સારા કરવા એ આપણી પવિત્ર ફરજ છે અને એમાં એકાદ અંગ ન હોય તો આપણા દરદી ડોક્ટર પાસે જશે. જે પશ્ચિમની વિચારસરણી આપણને ઘણી વખત બંધબેસતી નથી આવતી તેની પાસે મોકલવા પડે, ઉપરાંત રાષ્ટ્રીયતાનો નિયમ પણ સચવાય નહીં. પૂજ્યશ્રીનું દષ્ટિબિંદુ આ બાબતમાં ૨૫૫૮ હતું કે મિત્ર કેસરી આપણા સ્નાતકો પરિપૂર્ણ થાય અને દરદીઓએ ડોક્ટરોને શોધવા ન પડે, અને પરિણામે આયુર્વેદ તેના સર્વોચ્ચ વિકાસમાં રહે ! અને પરદેશનું ભય કરે હિંદીમાંજ બચી જાય. શુદ્ધતા હિંદીમાંથી શુદ્ધતા આમલ રામે એની પાછળ દીર્ઘ દષ્ટિ નથી, અતુલવની પામી છે. જુદિતું દેવાળું છે. સર્જી લઈને વધુ વિકસાવાને બદલે તેઓ હજી જૂની રિયતિમાં રહેવા માગે છે અને બીજાઓને વિકાસ પણ કુચે છે.

શુ ઇંગ્લિશ ભાષામાંથી શબ્દો લઈને સુંબસાતી કે હિન્દી માતમર નથી બનાવી શકાઈ? શું ડોક્ટરો દેશી દવાઓને ઇંગ્લિશ નામ આપીને નથી વાપરતા? તો શું આયુર્વેદ તેના વિકાસ માટે સ્વતંત્ર નથી? પૂજ્યશ્રીએ આ બધાનો યોગ્ય ઉકેલ ઘણી જ સરળ શૈલીમાં આપ્યો છે અને જો તે બરાબર વિચારવામાં આવશે તો જ આયુર્વેદનું, વૈદ્યોનું, દેશનું અને દરદીઓનું કલ્યાણ થશે.

સારા જેવા અનેક વિદ્યાર્થીઓ એમના ચરણમાં બેસીને આયુર્વેદનું જ્ઞાન પાઠ્યા છે, અને સફળતાપૂર્વક દરદીઓની સારવાર કરી રહ્યા છે. ૨૩-૨૩ વર્ષો થયા એમના આ આસન પર બેસીને એમનાં જીવનસૂત્રો અમલી બનાવવા સેવકના પ્રયત્નો ચાલુ છે, પરંતુ પૂજ્યશ્રીનું આ તપસવી આસન એમની કક્ષામાં વિકસાવવું બહુ જ મુશ્કેલ છે. ધરમ પિતા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે એ તપશ્ચર્યાને અવગણી ચલા માટે મને શક્તિ આપે અને પૂજ્યશ્રીને રાષ્ટ્રની, માનવતાની અને આયુર્વેદની સેવા માટે સો સારદતું તંદુરસ્ત જીવન બક્ષે એ જ અભ્યર્થના.

પુજ્યશ્રીનો દરદી

એક પુજ્યશ્રીનો દરદી હમણા જ આવ્યો હતો. ૩૫૦૦ રૂપિયા ખર્ચીને અને ત્રણ મહિનાથી પુજ્યશ્રીને લઈને આખલું ઝટકું સરખું નહીં મારેલું. ચાપુ લઈને જાંબોલે તો જ તેને શાંતિ વળે. ચામડી બંદી, ખડખડી યદ્દ ગયેલી, દરદી બળું બળું કરતો હતો. પુજ્યશ્રી રાતે વધુ બળવતી એટલે કંઈની તેમજ પિત્તની આ વિકૃતિ હતી. રક્ત બગડેલું. રક્ત અને પિત્ત આયુર્વેદની દષ્ટિએ એક છે. કંઈનો ધલાજ વમન-જીલટી, પિત્તનો ધલાજ રેચ. કંઈક આહાર વિહારનો ત્યાગ અને લધન. પિત્તમાં બિરચન અને કડવા રસવાળાં ઔષધો. ચાર જ દિવસમાં દરદીની પુજ્યશ્રી અદસ્ય યદ્દ ગઈ. રાત્રે શાંતિથી સુવા લાગ્યો. એટલે તો એ ખુશ થઈ ગયો કે પોતાના ગામ જઈ આલ્મોની ચોર્માંસી જમાડવાનું પણ લીધું.

વૈદ્ય શ્રી. બાપાલાલ શાહનું યોગ-દાન

ડૉ. એમ. પી. ભટ્ટ
ડી. એ. એમ. (પાટણ)

વૈદ્ય કલ્પતરુના કાર્યવાહક તંત્રી તરીકે ઘણાંજ વર્ષોથી આ ગૃહગ્રંથ તેનું ધૂરાવહન કરે છે. શુભરાતની આયુર્વેદ પરંપરાને સાચવવામાં પટ્ટણી સ્નાતકોને હિરસે ભૂલ્યો ભૂલાય તેમ નથી તેઓ જના સ્નાતક છે પણ નિત્યનતન રહે છે

વૈદ્ય શ્રી. બાપાલાલ શાહનું જીવન સામાજિક, રાજકીય અને આયુર્વેદિક સેવા પ્રગતિથી ધન્ય બનેલ છે.

આયુર્વેદનો અભ્યાસ ૨૫ વૈદ્યશાસ્ત્રી અમૃતલાલ પ્રા. પટ્ટણી પાસે નિરવશેષ કરવા બાદ વિશેષ જિજ્ઞાસા પૂર્તિઅર્થે વનરપતિ-માન ૨૫ વનરપતિશાસ્ત્રી શ્રી જ્યોત્સુષ્ઠ, વ્યાસ પાસેથી મેળવી તેનો સદ્વિષયોગ આદર્શ-નિધંદુની રચનામાં કરેલ છે. અમારી સાથેનો તેમનો પરિચય ૧૯૨૨-૨૩ થી ૨૬ શ્રી. જી. પી. આયુર્વેદિક કોલેજ પાટણના અધ્યાસકાલનો, ભારે તેઓ શ્રી. અમૃતલાલભાઈ પાસે આવતા, તે સમયે આયુર્વેદ સંબંધે તેમના વિચારો જણાવતા કહેલ કે આયુર્વેદમાં તમે સર્જીને હોય કાપકૃપ થશે અને તે પછી આયુર્વેદ સમૃદ્ધ અને ગૌરવાન્વિત પણ થશે. ત્યાં મિત્ર-શિક્ષણ અપાતું જોઈ તેઓ આનંદિત થતા, પટ્ટણી સ્નાતકના પ્રથમ પદવીદાન સમારંભ વડોદરા કોલેજમાં તા. ૨૭-૮-૨૬ના રોજ વડોદરા-દિવાન શ્રી. મનુભાઈ મહેતા કુલપતિના પ્રમુખપદે યોગ્યવેલ ત્યારે પણ કોલેજજવનમાં શ્રી. બાપાલાલ શાહ આનંદોત્સવ માણતા હોય તેવો અનુભવ કરતા હતા અને દરેક સ્નાતકને ભાવી રૂપરેખાનું દર્શન પૃચ્છા કરી આપતા હતા,

૪. સ. ૧૯૩૬ના આરંભે અમદાવાદમાં થયેલ નિ. ભા. વૈદ્ય સંમેલન અને પ્રાતિક સંમેલન હદમાં સક્રિય યોગદાન અર્પણ કરેલ; પ્રાતિક વૈદ્ય સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે બે નામ સૂચિત થયેના. ૧. ૨૫ અમૃતલાલ પ્રા. પટ્ટણી અને ૨. વૈદ્ય મુંદરલાલ ના. જોશી; તેમાં વૈદ્ય મુંદરલાલ ધનરાણિ આપી શકે અને પ્રમુખ થઈ શકે, તે પ્રયાનો વૈદ્ય શ્રી. બાપાલાલ શાહ, વૈદ્ય શિવશંકર શુક્લ વગેરેએ ઉચ્ચ વિરોધ કરેલ. તેથી ૨૫ વૈદ્ય પટ્ટણી પ્રમુખ તરીકે બહુમતીથી ચૂંટાયા, તે સંમેલનમાં પટ્ટણીશ્રીના સર્વશિષ્યો વતી શ્રી. બાપાલાલ શાહે તેમને માનપત્ર અર્પણ કરેલ તે શુદ્ધ પ્રત્યેની સદ્ભાવનાનું પ્રતીક છે.

અમદાવાદ સંમેલનમાં તેમણે હૃદયથી વનરપતિઓ નામે શબ્દકોષ રચાવી સમિતિને સાર કરેલ-તેનું મૂલ્યાંકન થયુ અને તે પ્રકાશન વૈદ્યોને ઠીક માર્ગદર્શક હતું; વાચન-લેખન પ્રવૃત્તિ તેમને સદા પ્રિય છે, શરૂથી જ વૈદ્યકલ્પતરુ, આયુર્વેદ વિદ્યાન વગેરેમાં વનરપતિ સંબંધે વિશ્વશાસ્ત્રિક લેખો લખતા તથા વૈદ્ય-સમાજમાં પરિચય ફેળવી ભાગલાવના મૂર્ત કરવાનો તેમનો સ્વભાવ પ્રથમથી જ છે. ૨૫ વૈદ્ય યાદવજી આચાર્ય, વૈદ્યશ્રી હરિપ્રપત્તજી, વૈદ્યશ્રી જટાકર ત્રિવેદી તંત્રી-વૈદ્ય કલ્પતરુ, વૈદ્ય સાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર,

કેવલશમ, તંત્રી આયુર્વેદ-વિજ્ઞાન, વૈદશાસ્ત્રી નારાયણ શંકર દેવશંકર શાસ્ત્રી, વૈદશી જીવતરામ (ઝંકુ કાર્મસીના સ્થાપક) ડૉ. પોપટલાલ પ્રજ્ઞરામ વ્યાસ, વગેરે શુરુજનોના સંપર્કથી તેમણે જ્ઞાન, યશ, વિદ્યા, ચારિત્ર્ય અને લોકાદર પ્રાપ્ત કરેલ છે. લગ્ન જિલ્લામાં વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ, સામાજિક સેવાના લાવણી કરી અને સત્યાગ્રહમાં પણ રાજકીય કારણે જોડાઈ સેવા કરી. આયુર્વેદના સર્વાંગી વિકાસ માટે લગ્ન જિલ્લા સમ્મેલન સને ૧૯૩૮માં સ્વ. વૈદ રવિશંકર ત્રિવેદીના અધ્યક્ષપણે બોલાવી વૈદોમાં જનપ્રતિ અને પ્રવૃત્તિનો યુગ શરૂ કર્યો.

આયુર્વેદ-શિક્ષા-દિક્ષા પ્રવૃત્તિનું કામ શ્રી. ઉ. પી. આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયમાં પણ થોડો સમય કરી સેવા આપેલ, એ સેવાના પરિપાકરૂપે તેમણે જ્ઞાન-પલ પુષ્ટ થયું, એથી તાપી અલ્પચર્યાગ્રમના સ્થાપક, ડૉ. સ્વામી આત્માનંદ સરસ્વતીએ જ્યારે આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય-સરતમાં સ્થાપવાની પૂરી ચોજના પકવ કરી, ત્યારે તેના સ્થાપન અને સંચાલનનું કાર્ન શ્રી. બાપાલાલ સાહને સુપ્રત થયું. કોયેજના અધ્યાપક આચાર્ય અને આત્મરાલયના મુખ્ય વૈદ તરીકે તેઓ

નીમણા ૧૯૪૭માં; આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય અને આત્મરાલય સાથે કાર્મસી ઉપરાંત લિપગસારની માસિકનું કાર્ય તેઓ આજ સુધારૂપે સંભાળી રહ્યા છે. મહાવિદ્યાલયે અને આત્મરાલયે ઉન્નત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેના યશ ધણે અંશે શ્રી. બાપાલાલ સાહ અને તેમના સહકર્મચારીઓને આભારી છે; આયુર્વેદની વિશેષ સેવા કરવા પ્રજ્ઞ તેમને દીર્ઘ આયુષ્ય અર્પે; એ અભ્યર્ચના.

શ્રી બાપાલાલ સાહમાં નમ્રતા સાથે નીકરતા, સન્નિપ્રિયતા સાથે સ્પષ્ટવક્તૃત્વ, સૌજન્ય સાથે દક્ષતા છે; તેમનો ધીર-મંદીર સ્વભાવ, શાંત-વાણી અને મૌન-યત્નથી વર્તાવ-એ શુભોપાધિ તેઓ વિશાળ પ્રશંસક વર્ગ મેળવી શકેલ છે અને તે શુશ્રેણી તેમની ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ સાધે છે. સુશીલ અનનતશુદ્ધ શ્રી. બાપાલાલ સાહ શુભરાતના ગૌરવરૂપ છે, પ્રશંસક-વર્ગ તેમણે અલિનંદન મંથ કારા બહુમાન કરે છે તે યોગ્ય છે અને લાવી પૈદી માટે માર્ગદર્શક છે.

આયુર્વેદના સેવાભાવી વિદ્વાને તેમાં યોગદાન આપે છે તે એક હર્ષને વ્યય છે. રતિ. .

શ્રી. બાપાલાલભાઈ-એક સમન્વય

ક્રિષ્ન લક્ષ્મી

વાણિજ્યના આ સ્નાતક ધંધે વેપારી છે પણ તેમની કલા અને સાહિત્યની મૂલ્ય અનુપમ છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ તેમને પ્રવેશ થયો હોય છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈના સામાન્ય સહવાસમાંથી જે હકીકતે મારા ઉપર ખૂબ છાપ પાડી છે તે છે જીવન પ્રત્યેક 'એમલુ' વલણ. તેમને જીવનમાં રસ છે, જીવનની સર્વ બાજુઓમાં રસ છે; એટલું જ નહિ સર્વ રસોને તેમણે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી પરિભાજીત કરવાને પ્રયાસ કર્યો છે, અને એમ કરતાં તેઓ કોઈ એક પ્રવાહમાં મર્યાદિત થયા નથી. તેમનામાં શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ પણ જોવા મળે છે, અને તેથી જ તેમનામાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન જ્ઞાન, અને ડુચિને ભુબગ સુમેળ દષ્ટિગોચર થાય છે

કલકત્તામાં કાલેજામાં અભ્યાસ કરતી વખતે ધીવનસુલભ કામશાસ્ત્ર જિજ્ઞાસાને અવળે માર્ગે ચડી જતાં તેમના 'અભિનવ કામશાસ્ત્ર' અટકાવેલી-એ ૨૫૦૮ યાદ છે. શ્રી. બાપાલાલભાઈનો માનસિક પરિચય એ રીતે થયેલો, પણ ત્યારે એવો સ્વભૂતે જન્મ્યાલ નહિ કે એમના નિકટ પરિચયમાં આવવાનું સહલાભ્ય પ્રાપ્ત થશે. પરિચયમાં આવ્યા પછી જો કે કામશાસ્ત્ર વિષે ચર્ચા કરવાનું બન્યું નથી, તો પણ જીવનનાં સર્વ અંગમાં તેમને જે પ્રકારનો રસ છે, તેણે મારામાં તેમના પ્રત્યે અહોભાવને ત્રેણો છે, એ સત્ત્વ છે.

આખરે માનવજીવનની સંજ્ઞતા કામાં રહેલી છે? મને લાગે છે કે જીવનસંધર્ષને પ્રસારી રીતે સમજી એ સંધર્ષમાં યુદ્ધ કરતાં કરતાં પણ જીવનથી ન ચાકતાં ૨૪

તેને ભોગવવામાં તે રહેલી છે. શ્રી. બાપાલાલભાઈએ સંધર્ષને ઝીલ્યો છે, યાકયા નથી-એ તેમનામાં અઘણિ જીવંત રહેલી વૈજ્ઞાનિકતા જતાવે છે. તેઓ જીવનને ઉત્તમ રીતે ભોગવી પણ રહ્યા છે એ હકીકત તો તેમની પ્રસન્નતા જતાવી આપે છે. તેમના નિકટ પરિચયમાં આવેલું કેણુ તે નહિ જાણું હોય?

અને એ રીતે શ્રી. બાપાલાલભાઈ ઉત્તમ પ્રકારના આર્થ જીવનના પ્રતિનિધિ લાગે છે. જીવનથી તેઓ તટસ્થ રહી શકે છે, અને છતાં જીવનમાં એટલા જ ઝોતપ્રોત છે. અર્વાચીન આક્રમણથી અંતર્યા વગર પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં રહેલા સત્યને તેઓ તેમના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પારખી શક્યા છે, પરંતુ એ સત્યોનું મંત્રોધન કરી આધુનિક પ્રભુજીવન ઉપર તેની યથાશક્તિ અસર ઉત્પન્ન કરવા તેમણે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી એમ કરતાં તેમણે અર્વાચીન જીવનદષ્ટિને અપનાવી છે. અને એ રીતે તેઓએ કેવળ વ્યક્તિજીવન ઉપર જ નહિ પણ મમત્ર-સમાજજીવન ઉપર પણ પોતાની અસર મૂકી છે. આ હકીકત જ તેમને એક વ્યક્તિવિશેષ જતાવે છે.

તેમણે જે વ્યવસાય સ્તીકાર્યો તે પણ આવા જીવનમૂલ્યને અનુરૂપ છે. શુરુપદ એકમાંથી અનેકને પ્રેરણા આપે છે. શ્રી. બાપાલાલભાઈના જીવનમાંથી અનેક વિદ્યાર્થીઓને સાચી પ્રેરણા મળી દશે એમ

માનવામાં હરકત નથી. અને એ રીતે પણ એમણે એક વિશેષ કાર્ય કર્યું છે.

તેમના પ્રશંસકો તેમના જીવનના આ પર્વકાળને જીજ્ઞાસુ એ સર્વથા યોગ્ય છે. આ પ્રસંગે હું પણ નમ્ર અંજલિ પાઠવતાં હર્ષ અનુભવું છું, અને શ્રી. જાપાલાસભાર્જનિ વંદન અને અભિનંદન પાઠવું છું.

તેઓ લાંબુ આયુષ્ય અને તંદુરસ્તી ભોગવી તેમના અભ્યાસ ચાલુ રાખી જીવનને સમૃદ્ધ કરે, અને એ રીતે ભારતની પ્રાનભયોતિ પણ એકમાંથી અનેક બની સદાકાળ જીવતી, જીવનના અનેક ગૃહ પ્રદેશ પ્રકાશમાન કરતી રહે એ જ પ્રાર્થના.

માથાનો દરદી

એક માથાનો દરદી આયુર્વેદ પાસે આવે છે. હજારો રૂપિયા ખર્ચા પછી હતાશ થઈને આવે છે. ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગણાતા ચિકિત્સકોના અભિપ્રાયો, એક્સ-રે ફોટોઓ, લોહીના રિપોર્ટ્સ જોયેરોનો થોકડો લઈને આવે છે. ન્યાં ન્યાં વેદના સાં સાં વાણ એ આયુર્વેદનું નાનકડું સૂત્ર છે. એટલે વાતની ચિકિત્સા કરે છે. સાથે પિત્ત પણ કુપિત થયેલું હોય છે. એટલે વાત પિત્તની એ ચિકિત્સા આપે છે. વાયુમાં ઉષ્ણ તીક્ષ્ણ રિનઝ ઔષ્ધોની જરૂર; પિત્તમાં વિરગ્ન; વાયુમાં તેલની જરૂરિયાત અને નાક એ માથાનું દાર કહેવાય એટલે માથાના રોગોમાં દવા નાકમાં મૂકવાની હોય છે. એને જલ્પ વિધિ કહે છે. વૈદ્ય ગાળના ધીમાં સૌમ્ય દવાઓ નાખી ધી પકાવે છે અને નાકમાં નાંખે છે. અને અનેક મહિનાઓથી વ્યથિત થયેલ દરદી અદ્ભુત શાંતિ અનુભવે છે. આવો એક દરદી ન્યારે અને નાસિક ભેષમાં હતા ત્યારે આયુર્વેદનું શરણ લઈ રોગમુક્ત બન્યો હતો.

વૈદ્ય કે સ્નેહી !

રતિલાલ તન્ના

શારદાપ્રસાદ વર્મા તરીકે ઘણાં પુસ્તકોના આ લેખક પત્રકાર જગતમાં પણ જાણીતા છે. તેમનાં બાલોપયોગી કેટલાંક પુસ્તકોની સારી કદર થવા પામેલી છે. યુગાન્તર કાર્યાલય નામની તેમની પ્રકાશન સંસ્થાએ ઘણું ઉપયોગી સાહિત્ય બહાર આવડ્યું છે.

કેટલાંક વર્ષો પહેલાં સુરતના પત્રકારિત્વમાં હાલ પાડતું ‘શુભરાત’ નામે સવારનું દૈનિક પ્રગટ થતું હતું. તે પત્રના ઉત્સાહી તંત્રો અને માસિકે ખાસ અંકો આપવા વિચાર્યું અને આ અંકોનું સંપાદન-કાર્ય મને સોંપ્યું.

આ અંકો સર્વાંગ સુંદર થાય એ માટે વિવિધ પ્રકારની સાહિત્ય સામગ્રી લેવામાં આવે એવો નિર્ણય થયો હતો. અનેક જાણીતા વૈદ્ય-લેખકો તો હતા પરંતુ વૈદક સંબંધે પ્રાસાદિક શૈલીમાં રમણીય રીતે રજૂઆત તો શ્રી. બાપાલાલભાઈ જ કરી શકે. અમે એવો એકાદ લેખ આપવા એમને વિનંતી કરી અને નકામા ખોટા આમહ કે લાંબા વાચકા વિના ઉત્તરમાં એક સરસ લેખ મળ્યો. આ મારે એમની સાથેનો ‘પહેલો’ પત્ર-પરિચય.

આ પછી ભરૂચ જવાનું થાય તો એમની વૈદ્ય તરીકે સલાહ લેવા કોઈએ સૂચવ્યું. અને એક દિવસ થોડા કલાક મારે એ બાજુ જવાનું થતાં એમના બંધ દવાખાના અને નામના પાટીઆનો પરિચય લઈ આવેલો.

સદ્ગત સ્વામીશ્રી આત્માનંદ સરસ્વતી, જેમની કોર તપસ્યાના પરિણામે સુરતને અનેક સુકલ પ્રાપ્ત થયાં તેમાંનું એક તે આડુવેદ મહાવિદ્યાલય. તેના આચાર્યપદે શ્રી. બાપાલાલભાઈની નિમજ્જક થઈ અને

ઝોપીપુરામાં રહેવા આવ્યા. આમ છતાં અમારો પરિચય ત્યારે હતો ત્યાં ને ત્યાં જ રહ્યો.

કદાચ વધુ ધનિષ્ઠ સંબંધ માટે આ પૂર્વશ્રમિકા રચાતી નહીં હોય !

પરંતુ ૧૯૪૭ માં જ-જ-માતરના કોઈ પુરુષના પરિપાક રૂપ હોય એવી એ પણ જીવનમાં ફરી આવી-ફેણુઆરીની ૨૧ મી તારીખે શ્રી. અરવિંદના દર્શનનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. ‘આશ્રમમાં શ્રી. અંજુભાઈ પુરાણીનો પરિચય વખતે ને શુભરાત આવવા વિષે એમની સાથે વાત થઈ. એ એ તપ વીતવાં આવ્યાં (બાર વર્ષનું એક તપ ગણાય એ રીતે) એક વાર શુભરાત આવે. એક પ્રજ્વાલી છે તે એ કે એક તપ વીત્યે જ-મંજોમ જઈ આવવું’ અંજુભાઈ હસ્યા. ‘કદાચ આવવાનું જોઈપાશે.’ મેં તક લીધી, ‘સુરત આ કાર્યક્રમમાં આવે જ.’

આ પછી સર્વધર્મ પરિપદમાં શ્રી. અરવિંદના દર્શનની રજૂઆત કરવા માટે એમને આમંત્રણ મળ્યું. સુરતમાં કેઈ અંગત કામ નીકળ્યું. એ વર્ષના એપ્રિલમાં પુરાણી જેવીસ વર્ષ પછી સુભરાત આવ્યા. આ અંગે એમની સાથે થોડા પત્રવ્યવહાર થયેલો. એમણે મને રેશન પર ખાસ મળવા લખેલું.

શ્રી. અંજુભાઈ પદાર્થ. એમના સ્વાગતે સુરત. રેશનને ઠીક ઠીક માણસો ગયેલા. પરંતુ ત્યાં

સૂરતના રેશનના ઉપલા વર્ગના પ્લેટફોર્મ પરથી આવતાં ફીક ફીક પ્રમાણમાં પગથિયાં જીતરવા પડતાં. તે પગથિયાં ધીરે ધીરે જીતરતાં, સૌથી જુદા પડીને જે માટે મને રેશને બેલાવ્યો હતો તે વાત કરી લીધી અને અમે સૌ છૂટા પડ્યા.

પરંતુ ઘેર પહોંચ્યા ને બહુ સમય વીત્યો ન હોય, તેવામાં એક મોટર આવીને બારણામાં બીબી રહી. શ્રી. અંબુભાઈ વિદેશનાયજીના મંદિરે બધું, સામાન પ્રત્યાહિની શેડય વ્યવસ્થા કરી લઈ, એ જ મોટરમાં, જરાય આરામ કે આરાજિક લીધા વિના નીકળી પડ્યા હતા, ઉતારેથી પહેલાં શ્રી. બાપાલાલભાઈને ઘેર ગયા ને ત્યાંથી સીધા મારે લાં....

આ પછી જે કામગીરી શ્રી. પુરાણીજીએ મને કોંપી હતી તે-ત્યારે બહેરસલા કોરે રાખવાની ઇચ્છા ન હતી પરંતુ શેડા અંગત રોડીઓ, સંસ્કારવચ્ચુઓ શ્રી. અરવિંદ દર્શનના પ્રેમીઓને મળવાનું કોઈ ખાનગી સ્થળે રાખવું-તે કાર્યક્રમ મારે ત્યાં રાખવાને બદલે શ્રી. બાપાલાલભાઈને ત્યાં, એમના મોટા હોલમાં ચેન્જ્યો.

આ અમારો પહેલો પ્રત્યક્ષ પરિચય.

આ પછી એક વાર પૌંડીએરીથી આવીને એવાર દિવસ થયા નહિ હોય, હજી અમે બરાબર કામે પડ્યાં ન હતાં, મારી હંમેશની નાજીલ શરીરની સ્થિતિ આ લાંબી સુસારી પછી બહુ સ્વસ્થ ન હતી ત્યાં સવારના શ્રી. બાપાલાલભાઈ આવી ચડ્યા. આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના કઈ કામ અંગે નજીકમાં, રવ. શ્રી. કનેયાલાલ દેસાઈને ત્યાં વહેલા સવારે એ આવ્યા હશે, જતા આવતા મકાન ખુલ્લું 'જેશુ' ને એમણે સદંજ મારી બજાર પૂછી. મને એ બાજુ કરવામાં આવી પરંતુ આવી તળિયતે દાદર જીતરીને એમને મળવા બાજુ તે એમને પસંદ ન આવ્યું હોય એમ પહેલાં એ તરત ઉપર આવી રહ્યા.

- આ અરસામાં મારી શારીરિક સ્થિતિ-વિષે કઈ ખ્યાન-અળી ગયું હશે એવી રીતે એમણે બજારઅંતર પછી અને સ્વાભાવિક રીતે નાડ બોલ્યાં. સામાન્ય રોડીની પ્રેરે વાતો ચાલતી, હતી એવામાં કેઈએ

વળી અને બરાબર તપાસીને દવા આપવા એમને સૂચવ્યું. બરેબર નાજીક પરિસ્થિતિ બેસી થતી હતી. મળવા આવેલ વેઠ-દાકતર આમ તપાસવાં તૈયાર થાય? જેને ફીક ન હોય તે એ માટે ઇચ્છા હોય કે ન હોય પશુ હા, ના કહી શકે? ગેરસમજ માટે અવકાશ ના રહે?

પરંતુ ત્યાં સૌજન્ય હોય, સહૃદયતા અને સહાનુભૂતિ હોય, રસ હોય ત્યાં એવી સ્થિતિ કાંઈ જુદો જ વળાંક લે છે અને ધર્માણીય આવરણો ખસી જાય છે. વેઠ, વકીલ, દાકતર તેને ત્યાં દર્દી જાય નહીં, તેને તે માટે બેલાવે નહીં ત્યાં સુધી એને વિષે, એને માટે, કહી છે કે તે શું કરી શકે? શામળજીના રેકરી તબીબા સિદ્ધાસન જેવું આ હશે? અને દર્દી મટે છે તે દવાથી, દાકતરથી, તેના વૈદ્યગીય જ્ઞાન, ચિકિત્સા, નિદાનથી કે તેનામાં રહેલું કોઈ જૂઠું તત્ત્વ પશુ કામ કરવું હોય છે?

આ પ્રસંગ પછી એમની અનેકવાર મુલાકાત થઈ. એમની દવા લીધી. પરંતુ મને ત્યારે લાડકું હતું. કે એ વેઠ છે કે રોડી!

આ, આવો નાનો શો પ્રસંગ આવેબવાનો? પરંતુ માનવીનો સ્વભાવ એવા જ કોઈ પ્રસંગે સાચી રીતે વ્યક્ત થાય છે ને? બહેરમાં, ત્યાં તેનાં કાર્યની નોંધ લેવાઈ રહી હોય ત્યાં તે તે સંભાળી લે છે, પરંતુ સદા સર્વદા માનવીનાં અંતરનું વલણ કેવા પ્રકારનું હોય છે તે તે અચાત રીતે થતી ક્રિયા દર્શાવે છે, તે માનવીની મહત્તાનું સાચું માપ એવા કોઈ અચાત પ્રસંગથી જાણી શકાય છે ને? અત્ય લાગતું કોઈ એક કાર્ય કેવા પ્રત્યાધાત ઉત્પન્ન કરે છે? એક નાનોશો શબ્દ, જિંદગીમાં આમૂલ પરિવર્તન નથી આણતો? એકાદ નાનું ટીપું, ચૂર્ણની નાની ચપટી કેવાં પરિસ્થાન આણે છે?

અને એમ એક ખીચું નાનું રમરણ અંતમાં નોંધી લઈ. શ્રી. અરવિંદ મંડળની પહેલવહેલી સ્થાપના કરવા પ્રયત્ન થયો ત્યારે શ્રી. બાપાલાલભાઈ અગ્રેસર હતા. શ્વેતો ન હોઈ તે તે ટાણે એમણે મારે ત્યાં મંગલપ્રવચન કરેલું અને કાર્યની રૂપરેખા પશુ ત્યારે નિશ્ચિત થયેલી, જે આજના જેવી જ. લગભગ હતી.

“અતિથિવત્સલ બાપાજી”

ડૉ. સરલાદેવી દુવ
બી. એસ. સી.; બી. એ. એમ. એસ.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના આ દ્વિવિધ સ્નાતિકા બહેને અમારી સંસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારની તેમની માનસ પરિસ્થિતિનું તેઓ અત્રે નિરૂપણ કરે છે.

બાપાજીનો પટ્ટિપૂર્તિ સમારંભ યોજાઈ રહ્યો છે એટલી ખબર તો મને હતી. દુરુઠ ધનનો ફંડાઓ મેં ય મધાશક્તિ ઉત્સાહભરે ક્યારનોય મોકલી દીધા. ‘તો પણ, કલોપિકર્ણ’ જ્યારે મેં જાણ્યું કે બાપાજીની ગૌરવગાયાઓને પ્રથમ કરવાની છે અને એવી એકાદ ગાથા હું પણ ગાઉં એવું જ્યારે મને કોઈએ સુચવ્યું ત્યારે બાપાજી પ્રત્યેના ભાવોદેકને! ઉમળકા અને શબ્દચિત્ર આલેખવાની મારી અણુઆવડત એ બંનેએ મારા અંતઃકરણમાં જાણે કે દંદ જગાવ્યું. અંતરમાં કંઈ કંઈ ઉછળવા લાગ્યું; પણ કાગળ ઉપર કશું જ જોતરી શક્યું નહીં. હું નહિ કવિ, નહિ વિદ્વાન, નહિ શિલ્પી, નહિ વિવેચક—કંઈ કહેતાં કંઈ જ નહિ; લખ્યું શી રીતે! આઘ શું કરાચાર્યના શિષ્ય ત્રોટકમાં ગુરુપ્રેમના પ્રભાવથી કવિત્વ રજૂ કરું તેમ અને પણ લખવાનું બળ જાગ્યું છે અને બાપાજીના કારકેદમાંની વિવિધ અક્ષરલાવનાઓમાંથી એકાદને અહીં અક્ષરબદ્ધ કરી રહી છું.

બાપાજીનું કે મારું જન્મત મન લાલે એકબીજાને આ કામે પ્રસ્ફુરિત કરતાં દેખાતાં ન હોય પણ એમનામાં સતત ભર્યા રહેતા વાત્સલ્ય લાવનાં સંસ્કાર બીજો ધરાવતું તેમનું આંતરમન મારા આંતરમન દ્વારા મને લખવા બળ આપી રહ્યું છે. આવી પ્રબળ વત્સલતા-વાળા એવા બાપાજીને નવાજવા માટે યોગ્ય અર્થનું વહન કરે તેવા શબ્દો મેળવવા મારા માટે મુશ્કેલ છે.

જેવા જન્મદાતા તેવા જ વિદ્યાદાતા આચાર્ય પશુ શિષ્યના પિતા ગણાય છે. શિષ્યને પુત્રવૃત્ત્ય ગણેલ હોઈ શિષ્યનું શિષ્યપણું પણ પુત્રના પુત્રપણું જેવું જ હોતું જોઈએ. જીવતા માબાપનું વચન ન ઉપાવડું એ પુત્રપણાનું એક લક્ષણ છે. વિદ્યાભ્યાસના સમયમાં એ લક્ષણની મર્યાદા ન તોડીને શિષ્યપણું મેં સાચવ્યું છે. એમના અંતઃકરણને વિશેષ તૃપ્તિ આપવા આ એક નમ્ર પ્રયાસ છે.

મનુષ્ય માત્રની ભાવના કેવી બહુમુશી છે કે કેવી કમભરે છે તેનું માપ એકતરફી રીતે નક્કી કરી શકાતું નથી. એકના મનની ભાવના બીજા લાગતાવળગતાના મનને અસર કરે છે, મનોમન સાક્ષી બને છે. શિષ્યના મનમાં ગુરુ પ્રત્યેના આદરભાવ ગુરુના દિલમાં રહેલાં શિષ્ય પ્રત્યેના નિરપેક્ષ વત્સલભાવથી વધાય છે અને ઉછરે છે. શિષ્યના અંતરમાં અંકુરિત થઈ ઉછરતો જતો એ ગુરુ પ્રત્યેના આદરભાવ ગુરુદેહમાં ભરેલી વત્સલતાને દ્વંદ્વબળ, પથવિત, પુષ્પિત અને ફલિત પણ કરે છે. આમ, બાપાજીનું વાત્સલ્ય સ્વભાવથી અને નિરપેક્ષપણે વહેતું હોવા છતાં જુદી જુદી વ્યક્તિઓને તે ઓછાવત્તા પ્રમાણુદાણું દેખાય તો તેનું કારણ શું હોઈ શકે તે હવે સમજશે.

આ વાત્સલ્ય બાપાજીમાં એવું સ્વભાવગત થઈ રહેલું છે કે જેને લીધે પોતાના મોંઝાનું અભિમાન એમને કદી આડે આવ્યું નથી અને રસ્તે લાંબો પંથ

કાચતાં જોઈને અમને પોતાની 'કાર'માં તરત લઈ લીધાં છે. વળી શિક્ષા કરવામાં પણ એને લીધે જ એ કદી કડક થઈ શક્યા નથી. એમનો ઉચ્ચતમ વાણીવ્યાપાર પણ અમને મદદ જ લાગ્યો છે. કેટલી સહજ વત્સલતા ! ! ! 'બાપાણ' એવું માન અને લાડથી ભરેલું નામ વિદ્યાર્થી આલમમાંથી તેમને જે મળ્યું છે તેના મળમાં મને તો તેમની આ વત્સલતા જ લાગે છે.

જમણુ જેમ સરતનું અને મરણુ કાશીનું અનેક ગણાય છે તેમ આતિથ્ય સૌરાષ્ટ્રનું સુવિખ્યાત છે. સૌરાષ્ટ્ર મારી જન્મભૂમિ છે. આતિથ્યની લાવના તથા તેનો પ્રલક્ષ્ય થતો અમલ ઉત્તમ, મધ્યમ કે અધમમાંથી કયા પ્રકારનો છે તે પારખવાની શક્તિ અમારી જન્મસિદ્ધ કહો કે વારસાગત કહો તેવી હોય, એ શક્તિના આધારે મને લાગ્યું છે કે આતિથ્ય તો બાપાણનું કાઠિયાવાડના આતિથ્યથી તલપૂર પણ ઉતરવું નહિ.

સૌરાષ્ટ્ર અને સૂરત વચ્ચે કેટલું અંતર છે એ તો સહુ જાણે, માર્ગલેખનું અંતર તો ખરું જ. બાપાણું, લાવનાનું, રીતભાતનું, સ્વભાવનું વગેરે અનેક તરેહનું અંતર છે. એમાં મારે સૂરત જવું પડ્યું. સાવ અજાણ્યો પ્રવેશ, અજાણ્યો માર્ગસૂચક અંતર મુગ્ધ પણ સહુલાગ્યો એમના પરિચિત અમારા એક સંબંધીની બાપાણ પર ઝાળખચિટ્ટી મને મળેલી મારે જવાનું તો ત્યાં લાગુવા મટિ હતું અને ચિટ્ટી પણ એટલા પૂરતી જ હોય તે ! કેલેજમાં પ્રવેશ માટે જે ધારાધારણુ હશે એમાં તો એ પ્રમાણે થયું. પ્રવેશ અંગે જે હાલાકી વેદવાની આવી ઉપરાત તે દિવસોમાં રહેવાની જગ્યાની એક ઝોર મુકકેલી હતી. એ વખતે બાપાણએ મને એમની અતિથિ બનાવી તેથી જાણે હું મારા પોતાના ઘરમાં જ હોઈ એવી સ્વસ્થપણે રહી શકી. કેઈ એમ માને કે એ તો ઝાળખચિટ્ટી આપનાર સાથેના એમના સંબંધને લીધે ગણાય. સંબંધીઓ વચ્ચેના અરસપરસના વ્યવહારની એ તો રીત છે. એમાં કંઈ આતિથ્યલાવના પ્રગટ થતી નથી, આખું કેઈ માને તો તે મને મંજૂર નથી. અતિથિ તરીકે જમવા બેસાડીને તૃપ્તિ પર્થત જમતાં પણ આપણને શરમ આવે એવું કૃપણ રીતે પીરસનારનાય

મને અનુભવ છે. એટલે બાપાણનું આતિથ્ય ખીતામાં કહ્યું છે તેવું "કાર્પણ્યદેવોપદત સ્વભાવ" ન હતું. પરંતુ, હલકતા ઔદાર્યવાળા સ્વભાવમાંથી પ્રગટ થતું હોય તેવું હતું.

ભારતીય સંસ્કૃતિ મનુષ્યને શીખવે છે કે, "અતિથિ દેવોવ" એટલે કે, અતિથિ પ્રત્યે દેવભાવના રાખનાર થા ફું તો એમને હાં વિદ્યાર્થીની થઈને ગઈ હતી. છતાં, મારા પ્રત્યે અતિથિલાવથી તેઓ વર્તતા હતા. દિવસોના દિવસો સુધી એમાં કેઈ પણ પ્રકારનો મનોવિકાર આપ્યા વિના જ તેમણે અતિથિલાવના ઝળહળતી રાખી હતી. આ એક જ વાર નહિ પણ મારા સૂરત નિવાસ દરમિયાન બ્યારે પણ ફું તેમને હાં જાઉં ત્યારે જમાઆ વિના મને જવા દે જ નહિ. છેવટે, નાસ્તામાંથી તો ન જ જાય.

અને એવું નહિ કે આ ઉદાત્ત લાવના એમના એકલામાં જ હતી. ચંદ્રની ચાંદની જેમ આસપાસના અન્ય પદાર્થોને પણ પ્રકાશમય બનાવે છે તેમ તેમની આ લાવનાના સંસ્કારથી તેમના ઘરનાં સર્વ સભ્યો સંસ્કાર પામેલાં છે. આવનારને આતિથ્યસંસ્કાર કરવા જતાં એમનું મન કદિ મલિન બનતું નેનું નથી. મારા પોતાના જ થયેલા આતિથ્યથી આ ગુણગાન કરવાનું સૂઝવું છે એવું નથી. મેં જેમને જેમને તેમને ત્યાં અતિથિ બનતાં જોયાં છે તે બધાં પ્રત્યે ભેદભાવ રાખ્યા વિના જ અતિથિસંસ્કાર કરતાં તેમને અનુભવ્યા છે.

સાચો અતિથિસંસ્કાર એ સાચા ગૃહસ્થનું મુખ્ય લક્ષણ છે. એટલે બાપાણ એ રીતે એક સાચા ગૃહસ્થ છે એમ હું સમજું છું. ગુજરાતમાં ખીજે આવાં આતિથ્ય નહિ થતાં હોય એમ મારે કહેવાનું નથી. ગુજરાતના જુદા જુદા ખૂણાના જે કેટલાક ગુજરાતી જનેતા સંપર્ક મને થયો છે તેમના સ્વભાવના અનુભવમાંથી મને એવું લાગ્યું છે કે સૌરાષ્ટ્રના જગજાહેર આતિથ્ય સામે કેઈને પ્રભાવિત કરે તેવું આતિથ્ય ગુજરાતમાં મને જોવા અમુક હોય તો તે બાપાણને ત્યાં.

વત્સલશુરએ। બીજો નહિ હોય એમ નહિ; ૨૧૪૪૪૪૪૪-અતિથિપ્રિય શુદ્ધરથો ય બીજો નહિ હોય એવું નહિ. છતાં, એ બન્ને શ્રેણીઓ એક જ વ્યક્તિ-બાપાજીમાં ને સુમેળ થયો છે તે જવદ્વે જ બીજો નેવા મળે. ઠાઈ વ્યક્તિનાં અણુગાન કરવાનાં એટલા માટે હોય છે કે તેવા ગુણોને બીજાઓ પોતામાં ઉતારી શકે. બીજા શુરએ અને શુદ્ધરથો બાપાજીમાં છે તેવા વિદ્યાર્થી પ્રત્યેનાં વાત્સલ્ય અને અતિથિ પત્તેની આદરભાવના ને આ ગોરવગ્રાથા વાંચ્યા

પછી અપનાવવા તત્પર બનશે તો મારો આ પ્રયાસ સફળ થયો માનીશ.

અક્ષરેથી ઘડવાના બાપાજીના આ ચિત્રમાં આટલા મારા અક્ષરો કયાંક યોગ્ય રથને મૂકીને એકાદ રેખા દોરાશે તો ગુરુત્તરશ્રુમાંથી કંઈક મુક્ત થયાને મને સંતોષ મળશે.

બાપાજીને પ્રરુદ્ધ અક્ષરદેહ તેમના ક્ષરદેહને જીવનગળ આપે એવી ઇચ્છા સાથે અહીં વિરમીશ.

સંશોધનનું મહત્વ

૨૧. જ્યેષ્ઠભાઈએ ઘોડાફૂંનાં મળિયાં વાપરીને તે રોગમાં ઉપયોગી છે એમ બહાર પાડ્યું. ૨૧. પં. ગોપાલાચાર્યએ રોગમાં “દ્વેમાદિ પાનકમ” અને “શતધૌત કૃત”ને ઉપયોગ સફળતાપૂર્વક કર્યો હતો. ૨૧. ડૉ. ભદ્રજીએ પોતાના અનુભવોમાંથી જ આરોગ્યવર્ધની, અયવનપ્રાશ, સંશમની વગેરે દવાઓને બહાર આણી. ૨૧. નાનાભદ્ર બાપા ઠડાવાળાએ પોતાના અનુભવોમાંથી દરરોને પ્રતિષ્ઠા અપી. ૨૧. બાવાભાઈ અચલજીનું કાર્ય અતિ મહત્વનું છે. અગત્ય હરીતકી અવશેષ એક વેદ ભાઈએ ક્ષયમાં વાપરી નેયો છે પોતાનો ક્ષય રોગ મારો થયો છે એમ પ્રસિદ્ધ કહ્યું છે. પરંતુ આસકાસ ક્ષયમાં આપણે એને વ્યાપક ઉપયોગ કરીને એને પ્રતિષ્ઠિત બનાવવું નેઈએ. આવું તો ઘણું જ છે. વૈદ્યોએ પોતાના અનુભવમાં ને સારી દવા લાગે તે વેદક માસિકમાં છપાવવી નેઈએ આમ જ અનુભવ બડેળ ભેગો થાય અને એમાંથી જ વિજ્ઞાન થાય. શાસ્ત્રનાં પુસ્તકો અને પરંપરા બંનેનો આપણે ઉપયોગ કરવો નેઈએ. આપણાં ઔષધો, આહાર વગેરે ઉપર અનુભવો લેવાની જરૂર છે. ને ઔષધો ઉપયોગી જણાય તે જ પ્રચારમાં લાવવાં નેઈએ, બાકીનાને કાઢી નાખવા નેઈએ.

હમણાં થોડા વખત ઉપર ને ઇન્દ્રિયએન્ડ્રા થયો હતો તેમાં ત્રિભુવનકોર્તિ અને બીજી દવાઓ ઠીક ઠીક વપરાઈ ને ઇન્દ્રિયએન્ડ્રામાં ઉપયોગી કરી અર્થાત્ વ્યક્તિઓનાં ધારે તો તે ઘણું સંશોધન કરી શકે એમ છે. મોટી ઇચ્છાતાલેના સંશોધન કાર્યો કરતાં વૈયક્તિક-individualistic approach-કાર્ય વધુ ઉપયોગી, અમને તો લાગે છે.

પૂજ્યશ્રી બાપાલાલભાઈને—

વૈદ્ય અપ્પકલાલ દ. ભેષી

મહાકાળા વૈદ્યરાજ પ્રભાસકરભાઈના સિંધ, આ પદ્મી સ્નાતકે શુદ્ધ-મિશ્રના મનોમંથનમાં પોતાના સરીરમનમા ભારે ફોલ થતો દેખાય છે. શુદ્ધ વૈદ્યકીય બોર્ડના તેઓ સભ્ય હતા અને હવે મિશ્ર ફેકલ્ટીના પશ્ચ સભ્ય છે.

છેલ્લે ૧૯૩૪-૩૫ની વાત છે, ન્યારે હું પાટણની આયુર્વેદિક કોલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈ વનરૂપતિશાસ્ત્રના વ્યાખ્યાનો આપવા આવતા, તે વખતના તેમનાં વ્યાખ્યાનોના કારણે જ હું મારી અભ્યાસ ચાલુ રાખી શક્યો એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નથી કારણ કે હાઈસ્કૂલમાંથી આવતા મારા જેવા વિદ્યાર્થીઓને આયુર્વેદના વિષયો ધણીજ શુદ્ધ-નિરૂપણ સાગતા. કોલેજમાં રહેલું કે જતા રહેલું એ ભાજ્યક મને હું છેલ્લા વર્ષમાં આજ્યો ત્યાં સુધી સતાવતી હતી; પરંતુ શ્રી બાપાલાલભાઈની સૌમ્ય શાંત શુભમુદ્રા અને પ્રાણવાન વાણીએ મારા વિચારોમાં પરિવર્તન આણ્યું. ત્યાર પછી એમનું અમરણ મને સતત રહ્યું. ૧૯૪૨માં શુકલતીર્થ જતાં ફરી એમને ભરથમાં મળવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો. ત્યારે પશ્ચ તેમની સતત અભ્યાસમય મનોદૃષ્ટિ, નિર્મળ રૂઢિક જેવું હૃદય અને ગ્રેમ ભરપૂર આંખોએ મને ખીન્ને આંધારો આપ્યો. આવા વિદ્વાન પુરુષ ધંધામાં બરાબર સ્થિર થયા હોવા છતાં પશ્ચ અભ્યાસમાં આટલા રત છે ન્યારે મારા જેવા તેમનાથી ઉંમરમાં ધણી નાનો માણસ અભ્યાસ તરફ ઉપેક્ષા રાખે તેની મને શરમ યર્મ. ત્યારપછી ૧૯૪૬માં હું ન્યારે ભરથમાં સ્થિર થયો ત્યારે તેઓશ્રી સૂરત કોલેજના આચાર્યપદે હતા અમારે વારંવાર મળવાનું થતું. એમની દિનચર્યા—

સવારના ૪ વાગે બેઠું, ચારથી સાત અભ્યાસ કરવો, લેખનકાર્ય વગેરે કરવું. શાંતિએ વધિક ૫૨૭ વર્તને આલણ સમા શ્રી. બાપાલાલભાઈ મારી પ્રેરણામૂર્તિ બન્યા. સભાસભેલોમાં પશ્ચ હું જતો-આવતો. તેવે દરેક પ્રસંગે તેમણે મને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે; આગળ ધકેલ્યો છે. ૧૯૪૮માં ડ્ર. ક. કા. વેલ્લસભેલને એક અભ્યાસક્રમ સમિતિ રચી તેમાં મને સ્થાન મળ્યું તે તેમના જ કારણે. આયુર્વેદની જાહેર પ્રવૃત્તિમાં મારો આ પહેલો જ પ્રવેશ. ત્યારપછી પશ્ચ તેમની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન મને અધિકારિક મળતાં રહ્યાં અને હું આયુર્વેદના અભ્યાસમાં લાગવા માંડ્યો.

આજની મારી કારકિર્દીના પાયામાં પૂજ્ય બાપાલાલભાઈનું જે પ્રાણસિંચન પડ્યું છે તે હું કદી વિસરી શકું નહિ. અથાક પરિશ્રમે તેમણે બહાર પાડેલ આયુર્વેદનું વિવિધલક્ષી અનુષ્ઠાન સાહસ આજે એટલું પ્રચારમાં છે જેનાથી તેમને કયાઈ પરિચય સમાજને પ્રસક્ત છે. આયુર્વેદના ક્ષેત્રમાં અભ્યાસી મનોદૃષ્ટિવાળી જે ગણીમાંકી વ્યક્તિઓ ઉપગમ્ય છે તેમાં પૂજ્ય શ્રી. બાપાલાલભાઈનું સ્થાન મોખરે છે.

મારા જીવનના આ પાસાને ધરાવ મારે તેમને જશ્ન રીતકર કરતાં હું અદ્ભૂત થઈ છું. પરમાત્મા તેમને વશ દિગંતમાં પ્રસારો-તેમને નીરાગી દીધાંય બક્ષો એવી પ્રાર્થના કરું છું.

સંસ્મરણો

પરમપૂજ્ય દામચંડ પંડિત
શ્રી. શેઠ ઉજ્જવલશી ખીતાબચંદ્રદાસ
આયુર્વેદિક રિસર્ચ યુનિટ,
મેડિકલ કોલેજ, વડોદરા.

પદ્મણી સંસ્થાના અવશ્યેષસભા રિસર્ચ યુનિટમાં અમારા આ સ્નાતક
શરૂઆતથી જ સંશોધન કરતા આવ્યા છે. વૈજ્ઞાનિકને હાજરે તેવી તટવ્ય એકામતાથી તેઓ
પોતાનું કાર્ય કરે જાય છે.

વૈદરાજ શ્રી. બાપાલાલભાઈ સાથેના મારા પરિચય
ઘણો જૂનો છે. વિશેષતઃ છેલ્લાં દશ વર્ષ મારું કાર્યક્ષેત્ર
ઉજ્જવલશી ખીતાબચંદ્રદાસ આયુર્વેદિક રિસર્ચ યુનિટ,
વડોદરા રહેલું છે; અને આ યુનિટમાં આરંભથી જ
વૈદરાજ શ્રી. બાપાલાલભાઈ સલાહકાર સભ્ય તરીકે
નિમ્નાએલા હોવાથી મારે ઘણી વખત તેમની સાથે
મળવાના યોગ પ્રાપ્ત થાય છે. આ યુનિટના કામકાજની
વિચારણા અંગે નાની મોટી કમિટીઓની મિટિંગો
વખતોવખત બોલાવવામાં આવી હતી તે દરેક
કમિટીની મીટિંગમાં સમયસર ઉપસ્થિત રહી સંશોધનના
વિષયો અને પદ્ધતિઓ અંગે પોતાના વિદ્વત્તાપૂર્ણ,
સમતોલ એવા વિચારો વ્યક્ત કરી સંશોધન અંગે
તેમણે યુગ્મને કહેલાં છે, જે અમને ઘણાં ઉપયોગી
નીવડયાં છે.

આ યુનિટ તરફે દ્રવ્યસંશોધનની બાબતમાં દ્રવ્યોના
રસ-વીર્ય વિષાકના નિર્ણય માટે પ્રયોગની પદ્ધતિ
નક્કી કરવા તા. ૧૬-૨-૫૮ના રોજ એક પરિસંવાદ
યોજવામાં આવ્યો હતો. તેમાં મુરબ્બી વૈદરાજ
બાપાલાલભાઈ એક વક્તા હતા. આ વિષય જીવર
૨૫

પ્રાસંગિક વિવેચન કર્યા પછી પોતાને ૨૫૦૮ અને
પ્રમાણિક અભિપ્રાય રજૂ કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું
કે, રસ-વીર્ય-વિષાકને વૈજ્ઞાનિક રીતે નક્કી કરવાનું
કામ અશક્ય છે. આપણી એ અશક્તિ કબૂલ કરવામાં
મને કંઈ લાંછન જણાતું નથી. આપણે વ્યવહાર
આપણી ભાષામાં જ થવો જોઈએ, છતાં.

હિન્ડયન ફાર્માસ્યુટિકલ કોર્પોરેશનું અધિવેશન
ડિસેમ્બર ૧૯૫૪માં વડોદરામાં શરૂઆત, જેમાં કર્નલ
એસ. એલ. ભાટિયા સાહેબ પ્રમુખ હતા. તેના
આયુર્વેદિક વિભાગમાં રાખેલી અર્ચામા વૈદરાજ
શ્રી. બાપાલાલભાઈએ ભાગ લીધો હતો. આયુર્વેદની
ચિકિત્સા પ્રણાલીના વિવિધ પાસાં ઉપર મુંદર પ્રવચન
ટૂંકમાં આ રચણે તેમણે કર્યું હતું અને ગંગોના ઝાત

તેમની સેવાઓ ભારતભરમાં સુખસિદ્ધ છે. વૈદ્યસમાજની અને વિશેષતઃ આયુર્વેદ-મહાવિદ્યાલયોના રનાતકોની ઉન્નતિ માટે તથા આયુર્વેદીય શિક્ષણની પ્રતિષ્ઠા ઉચ્ચ કક્ષાએ લાવવા માટે અહર્નિશ સતત પ્રયત્નો તેમણે આદર્યા છે. દેકેમાં આયુર્વેદમાં ચાલતા રાજકારણ ઉપર વખતોવખત પ્રકાશ નાંખી તત્ત્વનિષ્ઠ સ્ત્રનો કરી આયુર્વેદની ઉચ્ચ કોટિની પ્રામાણિક સેવાઓ તેમણે કરી છે.

ધુરબી પૂજ્યશ્રી. જાપાલાલભાઈને તેમના આ પદિ-પતિ સન્માન સમારંભને પ્રસંગે હું

સાહિવાદન અભિનંદન આપું છું અને પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરું છું કે, પરમકૃપાળુ પરમાત્મા તેમને આયુર્વેદીય વ્યવસાય તથા શિક્ષણની હાલમાં ડહોળાઈ ગયેલી પ્રતિષ્ઠા રચર કરવા માટે દીર્ઘ નિરામય અને સુખી આયુષ્ય તથા શાન્તિ આપે,

વૈદ્યરાજ શ્રી જાપાલાલ ગૌરવ ગ્રંથ માટે શંકરચૈાલખી મોકલવાની તક આપવા બદલ ગ્રંથ પ્રકાશન સમિતિના યજ્ઞ આભારી છું.

જે જાતના રોગ

રોગો જે જાતના છે : (૧) માનસિક અને (૨) શારીરિક. માનસિક રોગોનું અધિષ્ઠાન મન છે, શારીરિક રોગોનું અધિષ્ઠાન શરીર છે. રોગાદિ અર્થાત કામ ક્રોધ લોભાદિથી ઉત્પન્ન રોગ મનમાં થાય છે જ્યારે જ્વર અતિસારાદિ રોગો શરીરમાં થાય છે. માનસિક રોગો મનને ઠપ્પે આપે છે. જ્યારે શારીરિક રોગો શરીરને, પરંતુ આથી કરી એમ ન માનવું જોઈએ કે મન અને શરીરના રોગોને એક બીજા સ.થે સંબંધ નથી. મનના રોગો મનને સંતાપે જ્યારે શરીરના રોગો શરીરને સંતાપે. ના એમ નથી. વાગસટ ટીકાકાર અરુણદત્ત કહે છે કે આ બંને રોગોને ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. લોકની કદાચરૂપી આધારમાં લેખેડને તપાવેલો જોશો (આધેગ) રાખવાથી કદાચ તપી જાય છે. આ પ્રમાણે આધારરૂપી તપત યજ્ઞેલ તપેલી વા કદાચમાં ઠકું થી (આધેય) રાખવામાં આવે તો આધાર પેટે આધેય પાછું ઉબ્બી યજ્ઞ જાય છે. મન આધાર છે તો શરીર એનું આધેય છે. અર્થાત મન અને શરીરનો સંબંધ આધારાધેયનો છે એને ઠાઈ જુદાં પાડી શકે એમ જ નથી.

એક સુવેદ

ચતુરભાઈ પટેલ
B. Com.

શુકુળ સોનગઢના આ પ્રાણુ, શાંત રીતે, પોતાની શૈક્ષણિક અને વ્યવસાયિક કસ્ટો, પ્રતિષ્ઠાના પ્રલોભનોમાં પગા વિના, એકધારી રીતે બળવી રહ્યા છે. પહેલાં તેઓ પોરબંદર આર્થ કન્યા વિદ્યાલયમાં કામ કરતા હતા.

શ્રી. બાપાલાલભાઈનું નામ સરમાં વ્યાપાર કાર્વ સાથે જોડાયેલું હતું તેમના મોટાભાઈ શ્રી. ચુનીલાલભાઈ આર્થ મારા રનેલી હતા અને એમને લીધે મારે એમને પરિચય થયેલો.

એમને વેદક સંબંધીના પરિચય મારા એક રનેલી શ્રી છવાલાઈ છવાલાઈ પટેલ, જેઓ નવસારીમાં રહેતા હતા અને તેમને દીકરા ચિ. સત્યમત નાના હતો ત્યારે એકદમ બીમાર થઈ ગયો અને એવી હાલત થઈ કે ડોક્ટર અગર વૈદ કંઈ કરી શક્યા નહીં અને વૈદે તે આવવાની જ ના પાડી; તે પ્રસંગે હું ભાલેજ એક વણિકના દીકરાનાં લગ્નમાં ગયેલો ત્યાં એમણે તાર ક્યો કે સત્યમત બહુ બીમાર છે; જલદી આવો. એટલે તે જ વખતે હું રાતની ગાડીએ નવસારી ગયો ત્યાં જઈ જોયું તો ચિ. સત્યમતને શ્વાસ ચાલતો હતો બધા નિરાશ થઈ ગયાં હતાં. શું કરવું એ કાંઈ સંજ્ઞા ન હતું. તે વખતે વૈદરાજ બાપાલાલભાઈ અને યાદ આવ્યા, અને તેમને જોલાવવા માટે એક રજપૂતભાઈને કે જે એમની દુકાને કામ કરતો હતો તેમને પત્ર લખી તરત જ હાંસોટ મોકલ્યો. અંકલેશ્વરથી હાંસોટ મોટર બસમાં જવાય છે. તે બાઈ ત્યાં પહોંચ્યા અને વૈદરાજને પત્ર આપ્યો. તરત જ તેઓ તૈયાર થઈ ગયા અને લેવા જેવી વસ્તુઓ સાથે લઈ મોટર માટે નીકળ્યા પચુ મોટર નીકળી ગયેલી, એટલે હિંમત

નહિ હારતાં, ચાલતા અંકલેશ્વર જવાનું નક્કી કર્યું. તેઓ જતા હતા એવામાં એક મોટર જતી એમણે જોઈ એટલે તરત જ એને રોકી અને તેમાં બેસી અંકલેશ્વર પહોંચ્યા અને ગાડી પકડી નવસારી આવ્યા. છવાલાઈને ત્યાં પહોંચી સત્યમતની સ્થિતિ જોઈ નાહી વગેરે જોયું. પેટ તપાસ્યું. તરત જ સંપોઝીટરી મૂકી એકાદ મિનિટમાં પુછળ ઝાડો થયો અને પેટ હલકું પડી ગયું. બધાં નિરાશ થઈ ગયેલાં તેમાં આશા પ્રકટી. ત્યાર બાદ તેઓ છ કલાક રોકાયા અને ચિકિત્સા કરી દવા આપી અને પછી નિર્ણય થવાનું હતી રવાના થયા, વિઝીટ ફી અને દવાના પૈસા સંબંધી પૂછ્યું પચુ લેવાની ના પાડી. સમય-સંચકતા અને એમને અમારા પ્રત્યેના પ્રેમ તેમ જ શ્રોમ તિદાન અને દવાથી દરદીને મારો ક્યો એ માટે એમને જોટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઝાઝો છે.

રાજવૈદ લક્ષ્મીપ્રસાદભાઈ તેમને ખૂબ યાદ કરતા અને એક વખતે એમની સલાહ લઈ એમને નવસારી જોલાવેલા, ત્યારે પચુ તેઓ એકદમ આવેલા. તેમની સેવાનો પ્રભાવ ઠેટલો બધો હતો કે હાંસોટમાં મુસલમાનની વસતી વધારે પ્રમાણમાં હતી છતાં તેમની સેવાના પ્રતાપે મુસલમાનો પણ એમના માટે બે મત નહોતા. વૈદકની સાથે સાથે વ્યાયામનો અભ્યાસ પણ ચલાવતા. લગભગ તેનીશ વર્ષ થયાં સોનગઢ સૌરાષ્ટ્રમાં મરુ કાર્વક્ષેત્ર થવાથી એમને સંપર્ક

બહુ જ ઝોઝો રહી એટલે એમના પરિચયમાં આવવાનું બહુ ઝોઝું બન્યું; પણ એક રનેહી તરીકે એમની સહૃદયતા અને લાગણી અમારા પ્રત્યે હોય તે સ્વાભાવિક છે. એમણે જનતાને ઉપયોગી એવા બાળકોને માટે તથા મોટેરાઓ માટે વૈદકને લગતા ધણા પ્રશ્નો લખ્યા છે. એ જ એમની મોટી સેવા છે. નાઅર આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય સૂરતમાં શરૂઆતથી

આજ દિન પર્વત સંધ્યાની અનુટ સેવા કરી સેંકેડા આયુર્વેદ નિષ્ણાતો ઉત્પન્ન કરી આયુર્વેદની અભેડ સેવા કરી છે. એમના પદ્ધિપતિ સમારંભ વખતે પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે તેમને દીર્ઘાયુષ્ય અને સ્વસ્થ શરીર આપે જેથી જનતાની વધુ ને વધુ સેવા કરી શકે.

અખંડ સાધના

જીવન એ એક અખંડ સાધના છે. અને તેમાં નૂતન અને પુરાતનનું કંઈ ન હોતું એકંદ્રએ. નૂતન અને પુરાતન ખરી રીતે એક જ દેવતાના બે સ્વરૂપો છે. એ બન્ને સ્વરૂપો પરસ્પર વાદ કરે તો જીવનનું કલ્યાણ નથી.

આયુર્વેદ પુરાણ શાસ્ત્ર હોવા છતાં બાહ્યના જીવનમાં તેનું સ્થાન જેટલું તેવું નથી. જીવન છે ત્યાં સુધી આયુર્વેદ Science of life રહેવાનું જ છે.

કેઈપણ સનાતન શાસ્ત્રમાં હિંદુની તાજગી હોય છે. સુગ પ્રમાણે તે પોતાનું અવનવું રૂપ ધારણ કરે છે. પરંતુ એનો આત્મા સદા ધ્રુવતારક સમેા રહે છે. સનાતન એટલે અચલાયત કદી નહીં. હિંદુ એકના એક રૂપમાં કદી આવે છે ?

આયુર્વેદ પુરાણ શાસ્ત્ર હોવા છતાં ખૂબ પ્રાણુવાન છે. તે લાવિધ્યની અવગણના નથી કરતો. ફ્લુઓ હિં એલ્બો મુક્ષિમતામ્ આચાર્યઃ શત્રુથ શણ્કિમતામ્. શુદ્ધિવાનો માટે સારો ય સંસાર આચાર્ય દ્રવ્ય છે. જોકે લોકોને જ તે શત્રુ જેવો લાગે છે. ધન્ય, મશરૂ, લોકાનુમત, આયુષ્ય, પૌષ્ટિક એવું જ્ઞાન તો અમિત્રો પાસેથી પણ શુદ્ધિવાનો મેળવી લે છે, અને આયુર્વેદનો તો પાર જ નેથી; તે અનન્યપાર છે.

સદાપ્રગતિમાન શ્રી. બાપાલાલભાઈ

છોડુભાઈ ગિ. ભટ્ટ
બી. એ. બી. ડી.

શ્રી. બાપાલાલભાઈના જૂના સાથીઓ પૈકીના છોડુભાઈ આજે પણ તેમની સોની પ્રથમ પ્રિયપ્રતિષ્ઠા, વ્યાયામને, વ્યવસ્થિત રૂપ આપવામાં અને તેને ચાકુ રાખવામાં પેતાને હિરસો આપી રહ્યા છે. તે ઉપરાંત વડોદરા સદેરની બધી જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં તેમને કાંઈ ને કાંઈ ભાગ લેજવવાનો હોય જ, આની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં એકબાજુ રોકાએલા હોવા છતાં વાડી હાઈ-ફૂલના આચાર્ય તરીકે તેઓ ચાકુ જ છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈ અને મારો સંબંધ શ્રી. લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામ મંદિર મારફતે થયો. શ્રી. બાપાલાલભાઈ અમારી આગળની ટુકડીમાં તાલીમ ભઈ, ધ્યેયનિષ્ઠ થઈ, વૈદકમાં મન પૂરેથી પુરાણી મંડળના સભ્ય થઈ ગયા હતા. હસિંહમાં આયુર્વેદનું દવાખાનું તેમણે કાઢ્યું હતું. સને ૧૯૨૧ની આ વાત.

સને ૧૯૦૫માં શ્રી. અરવિંદે વડોદરા કોલેજની નોકરી છોડી ત્યારે સહગન શ્રી. છોડુભાઈ પુરાણી-તેમના શિષ્ય-શ્રી. અરવિંદને મળવા ગયા અને દેશ-સેવાની દીક્ષા માગી. શ્રી. છોડુભાઈ ને શ્રી. અરવિંદે જણાવ્યું કે, "શૂદ્રતામાંથી માઓમને માટે મરજીવા તૈયાર કરો. એ પ્રવૃત્તિ વ્યાયામ દ્વારા તમે શરૂ કરી નૂતન પેઢીમાંથી ખમીરવાળા યુવાનોનું ધડતર કરો."

શ્રી. છોડુભાઈએ એ આજ્ઞા શિરોવ ધરી શૂદ્રતામાં વ્યાયામ પ્રવૃત્તિના નવન મણ્યુ કર્યાં. અનેક યુવાનોને આકર્ષી તેમનાં સુદઃ શરીર બનાવી તેમનામાં પ્રાણુવાન શક્તિનું સિંચન કર્યું અને દેશદાંત્રી યુવાની સામે અશ્રૂમતાર યુવાનો ધડવા તૈયારી કરી. શ્રી. છોડુભાઈ પુરાણી સાથે તેમના નાનાભાઈ શ્રી. અંજુભાઈ

પુરાણીએ તેમાં પોતાની કુશળતા, પ્રતિભા અને વ્યક્તિત્વથી કંઈ અજબ ઉત્સાહ આપી દીધો.

જોનજોતામાં વડોદરાના વ્યાયામ મંદિરમાં અનેક ઉત્સાહી યુવાનો આકર્ષાવા લાગ્યા. આ બધા યુવાનોને સર્વોચ્ચ વિકાસ થવા માડ્યો.

શ્રી. બાપાલાલભાઈ વડોદરામાં અવ્યાસ માટે આવેલા. તેમને પણ શ્રી. લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામ મંદિરમાં શ્રી. અંજુભાઈ અને શ્રી. છોડુભાઈને અંગત પરિચય થઈ ગયો તે વખતે ભારત ગુલામ દેશ હતો, તે ગુલામી યનગનતા યુવાનોને કહતી. અને તે ગુલામીની જાહેરાતોડવા યુવાનોને એલાન થતું. તેમાં વ્યાયામ મંદિર દ્વારા ખૂબ તૈયારી કરાતી. તેજસ્વી યુવાનો ધ્યેયનિષ્ઠાથી વ્યાયામ મંદિરની તાલીમ દ્વારા પોતાનું અને સમાજનું નવધડતર કરવા લાગ્યા. હોલિસ્ટિકલ, લાંબા પ્રવાસો, રાત્રિવારની દોડ, નિમ્નમિત વ્યાયામ, લેખન પ્રવૃત્તિ, રવિ સભા વગેરે પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ને યુવાનોનું ધડતર થવા માંડ્યું તેમના શ્રી. બાપાલાલભાઈ એક હતા.

શ્રી છોડુભાઈએ સરકારી નોકરી છોડી દેશના નવનિર્માણ માટે ગ્રામ પ્રવર્ધનના કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

ગામડામાં ખેતીમાં નવીન દરિયું અને સફાઈ દારૂ સંગ્રહન કરવા માટે શ્રી. ચલ્લનરાય બેશીને બી. એ. છ. થવા મોકલ્યા. શ્રી. ચંદ્રસેન કરને પશુરોગના નિષ્ણાત થવા તૈયાર થયા, શ્રી દિનકરરાય પ કાચો રેરીનું કામ લીધું, શ્રી. અમુલભાઈએ સાણ જનાવવાનું અને વ્યાપાર પ્રચારનું કાર્ય લીધું, શ્રી. હેમુભાઈએ શિક્ષણકાર્ય રાષ્ટ્રીય રીતે અપાય તે માટે સાળા શરૂ કરી અને ડો. ચંદુભાઈએ દાંતનું દવાખાનું કાઢ્યું. આમ ગામડાંની પુનર્ચના કરવાને ધ્યેયલક્ષી યુવાનો તૈયાર થવા લાગ્યા. તેમાં શ્રી. બાપાલાલભાઈએ ઉચ્ચ અભ્યાસની કારકિર્દીને તિલાંજલિ આપી શુદ્ધ આયુર્વેદના પુનરોદ્ધાર કરવા અભ્યાસ આરંભ્યો. અને થોડા સમયમાં પોતાની તૈયારી કરી હાસોટમાં દવાખાનું શરૂ કરી દીધું. આમ પુરાણીમંડળમાં શ્રી. બાપાલાલભાઈના જોડાવાથી મંડળની અને શ્રી. બાપાલાલભાઈની પ્રતિષ્ઠા વધી. વૈદક સાથે સમાજસુધારે, પ્રામસેવા અને વ્યાપાર પ્રચાર જે મંડળનાં પ્રાણ હતાં તેમાં શ્રી. બાપાલાલભાઈએ ખીળ મિત્રોની જેમ કીમતી ફાળો આપ્યો.

કુટુંબને ગેય વહોરીને પણ શ્રી. બાપાલાલભાઈ કોલેજને અભ્યાસ છોડી આયુર્વેદના પ્રચાર માટે, પુરાણીભાઈઓના અદેશને માન આપી, એક ગામડામાં વસ્યા ત્યાં તેમણે વનરપતિશાસ્ત્રને ખૂબ અભ્યાસ કર્યો, ચરક અને શુભ્રતના મૌલિક ગ્રંથોનો તલસ્પર્શી નિર્માણ, એક કુશળ વૈદ તરીકે આત્મસત્તા કર્યો. શ્રી. બેવકુબ્બી ઇન્દ્રજી જેવા વનરપતિવિદને અંગત સંપર્ક સાધી તેમણે અનેક વનરપતિઓને અભ્યાસ કર્યો. તેમને “આદર્શ નિધંકુ” અથવા જૂનાતને એક મૂલ્યવાન ભેટ છે.

સદા પ્રગતિમાન શ્રી. બાપાલાલભાઈ આખા ગુજરાતમાં અને ભારતવર્ષમાં કુશળ વૈદ અને આયુર્વેદના અભ્યાસી લેખક તરીકે પ્રખ્યાત થયા. તેમના દિનચર્યા, જીવનચર્યા, ઋતુચર્યાના અથે અને ખોરાકનું સમતોલપણ વિચારણીલ ગુજરાતીઓને દીર્ઘાલ્પી બનવા માટે આચાર ગ્રંથો થઈ ગયા.

આવા પ્રતાપી પુરુષની સેવાનો લાભ સરતની નજર આયુર્વેદ કોલેજને મળ્યો. શ્રી. બાપાલાલભાઈ તે સંસ્થાના આચાર્ય થયા; તેમજ સરકારની આયુર્વેદ સંબંધક સમિતિઓમાં તેમનું સ્થાન ઉચ્ચ પ્રકારનું રહ્યું.

શ્રી. બાપાલાલભાઈ સદા પ્રગતિમાન અભ્યાસીજન છે; એટલે તેમની એક કુશળ શિક્ષક તરીકે ઘણી પ્રતિષ્ઠા છે. અનેક વિદ્યાર્થીઓને પ્રેમ તેમણે તે રીતે સંપાદન કરેલો છે.

શુદ્ધ આયુર્વેદના તેઓ આમંત્રી છે ખરા પણ જરૂર પડે એવોપથી અને હોમીઓપથી પણ તે ચકાસે છે. બીજી વિદ્યાર્થીઓ તેમને સુગ નથી એટલે ટેલકાં જોખલીઆ દર્શિતવાળા આયુર્વેદગ્રંથોએ તેમની સામે ગણે ભરણ તે સ્વાભાવિક છે. જ્ઞાન બધેથી લેવામાં પાપ નથી એ શ્રી. બાપાલાલભાઈ સારી રીતે બાળે છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈના વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રશંસકો અનેક વારો લખ્યેથી પણ અને તો શ્રી. બાપાલાલભાઈની નમ્રતા અને સન્મનતા ખૂબ ગમે છે. ઘણા પ્રસંગોએ જુદી જુદી રીતે મળવાનું થયું પણ તેમને કદી ગુસ્સે યથેલા જોવા નથી. વિરોધીઓમાં કોઈ નિંદા કરે તેમની સામે શ્રી. બાપાલાલભાઈએ શેષ કદી ઠાલવ્યો નથી. તેઓ પ્રેમાળ પિતા અને સહકર્મી મિત્ર છે અને જૂના સંબંધો બરાબર સાચવી રાખે છે. સમાજ સુધારાને પોતાના કુટુંબમાં જ તેમણે સ્વીકારી પોતાના પુત્રનું આંતરદાસિય લગન કરી મિત્રતા સમર બનાવી છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈ ગુજરાતની આરોગ્ય તરફ વૈભવી નજર માત્ર નથી નેતતા. ગુજરાત વ્યાપાર પ્રચારક મંડળના દરેકી બની વ્યાપારને કદી બૂલ્યા નથી. તેમણે આગતારીમાં ઘૂસી જનાર મનાલીને પકડારી વ્યાપારવિરૂદ્ધ તરીકે પોતાની જાતને સિદ્ધ કરી જતાની છે.

અમારા પરમગિન અને શુભેચ્છક શ્રી. બાપાલાલભાઈને પ્રભુ દીર્ઘાયુષ્ય આપી આયુર્વેદની અને સમાજની સેવા કરવાની શક્તિ આપે

મુરખી શ્રી. બાપાલાલભાઈ

ડૉ મહુસુદન નાથુલાલ જોશી
એમ બી. બી. એસ.

પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના રનાતક હોવા છતાં ‘સાનું એ માનું’ એ ન્યાયે તેઓ એસોપથી ઉપરાંત આયુર્વેદ અને હોમીઓપથીમાં પણ પ્રેક્ષીત કરે છે અને તેમને સારા એવા યશ પણ મળે છે. નાઝર આ. મહાવિદ્યાલયમાં અધ્યાપક તરીકે પણ ધણી વર્ષોથી તેઓ સેવા આપી રહ્યા છે.

મારો એમની સાથે પ્રથમ પરિચય ૧૯૧૦માં થયો, જ્યારે કે એમનું નામ અને એમની વૈદ્ય તરીકેની ખ્યાતિ તો આ પહેલાં બહુ થયેલી જાણે.

એમને વાંચવાનો અને લખવાનો ધણો શોખ છે. વૈદકતાં ધણું સુદર પુરતકો એમણે લખ્યાં છે, જે વાચવાથી એમના જ્ઞાનની પ્રતીતિ થવા વગર રહેતી નથી. કુરુક્ષેત્રના સમયમાં તેઓ કાંઈને કાંઈ વાચતા જ હોય છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈ રવળાએ બહુ શાંત અને માયાળુ છે. આયુર્વેદિક કોલેજના આચાર્ય તરીકે તેઓ વિદ્યાર્થીઓમાં બહુ પ્રિય છે, અને વિદ્યાર્થીઓ એમને “બાપાજી”ના મહાલસોવા નામથી સંબોધે છે. વિદ્યાર્થીઓ હંમેશા પોતાનું કામ એમની પાસે સિદ્ધતથા કરાવી લે છે. દાખલા તરીકે, વિદ્યાર્થીઓને પ્રિલિમિનરી પરીક્ષાની પ્રાયોગિક પરીક્ષામાં ભેગવું નહીં હોય તો પહેલા વિદ્યાર્થીઓએ વિષયના અધ્યાપક પાસે પ્રાયોગિક પરીક્ષા ન લેવા વિનંતી કરે છે, અને ત્યારે અધ્યાપક કડક વચણ દાખવી પરીક્ષા લેવાની જ છે એમ કહે છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ “બાપાજી” પાસે જઈ એમને સમજાવી દે છે. એમને વિદ્યાર્થીઓ માટે ખૂબ પ્રેમ છે. તેથી કેટલીક વાર પ્રવચનમાં

વિદ્યાર્થીઓનું મૂલ્યાંકન વાસ્તવિક રીતે ઘટે તેના કરતાં કાંઈક વિશેષ તેઓ કરે છે. પણ એને પરિણામે વિદ્યાર્થીઓને ઉત્સાહ વધે છે અને વિદ્યાલયનું વાતાવરણ તેમને આહ્લાદક લાગે છે.

એવું ઘણી વાર જોવામાં આવે છે કે અમુક “પથી”વાળા પોતાની જ “પથી”ને સંપૂર્ણ માને છે અને બીજી બધી “પથીઓ”ને અપૂર્ણ અને અસ્વીકાર્ય ગણે છે. મુ. શી. બાપાલાલભાઈમાં એ વલણ જોવામાં આવતું નથી, કેમકે એમની દષ્ટિ જ સંતુલિત ને વૈજ્ઞાનિક છે. એસોપથીમાંની તેમજ હોમીઓપથીમાંની નીવડેલી દવાઓ માટે એમને આદર છે, એમાંનું ભેદજ્ઞ વૈજ્ઞાનિક છે તેટલું એમને સ્વીકાર્ય છે. તેથી એમના કુટુંબમાં માંદગી વખતે એસોપથી કે હોમીઓપથીની દવા પણ વાપરવા તેઓ મંમત થાય છે. આવી અતનું ઉદાર માનસ બીજા ઘેરામાં લાગ્યેજ નોવામાં આવે છે.

નાઝર આયુર્વેદ કોલેજ અને હોમીપીટર એ સન્મર્થાર્થી સંસ્થાન ક્યાં જેવું છે. સરસ્વતીમાં ફક્ત દગેક વિદ્યાર્થીઓથી સર શર્ધ, આજે એમાં આશરે અડીસો વિદ્યાર્થીઓ છે. એ એમની તથા શ્રી રણુદોડાસ પોપાવાળાની જહેમતને કારણે છે. બંનેએ એ સંસ્થાને

ગુજરાતભરમા અભેડ યથાન પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે આ સંઘાની હોબોરેટરી અને હોસ્પિટલનેા એક્સ-રે વિભાગ બહુ ઓછા દરથી જનતાની સેવા કરે છે અને તે ગરીબો માટે આશીર્વાદ સમાન છે. હોરિપટલનું સર્જરી અને સુવાવડ ખાતું પણ ગરીબ દરદીઓની અમૂલ્ય સેવા કરી રહ્યું છે

આવી સમાજોપયોગી ને મુદર હોસ્પિટલની તથા તે દ્વારા આયુર્વેદની સેવા કરવા પરમકૃપાળુ પરમાત્મા શ્રી જાપાલાલભાઈને દીર્ઘાયુષ્ય અર્પે એ જ પ્રાર્થના. શ્રી. જાપાલાલભાઈએ અનેક રીતે ‘આચાર્ય’ નામ સાર્થક કર્યું છે તેઓ સાહિત્યકાર છે, વિજ્ઞાની છે અને સાચા અર્થમા શુરુ છે.

સામાન્ય માનવીની નજરે

મુ શ્રી. જાપાલાલભાઈની પશ્ચિમી ઉજવાય છે તે તદ્દન ચોગ્ય જ છે અને ગુજરાતને માટે ગૌરવ લેવા જેવું છે

સન ૧૯૩૪મા જ્યારે હું સુરતમા ઇલેક્ટ્રીસીટી કંપનીમા નોકરી કરતો ત્યારે મેં તેમનું ‘દિનચર્યા’ પુસ્તક પ્રથમ જોયું. રસપૂર્વક વાંચી ગયો. ‘ઉષ-પાન’ વાળો લેખ ખૂબ ગમ્યો અને શરૂઆત કરી. તેનાથી મને ખૂબ જ લાલ થયેસો. દસ્ત સાફ આવતો, આંખોનું તેજ ધણું સરસ રહેતું અને ઉત્સાહ પશુ ખૂબ રહેતો.

એમના બીજાં કેટલાક પુસ્તકો-લેખો પણ અત્યંત રસપૂર્વક વાંચ્યા છે. તેમની લેખનકળા ઘણી જ સરળ અને રસ્યક લાગી છે. તેમના ચહેરા પરથી જ મને તો એક આદર્શ વૈદ હમેશા લાગ્યા છે. દરદીને પૂરેપૂરું શાંતિથી સાલણવું અને પછી ધીરજથી ચોગ્ય સલાહ-સૂચના આપવી એ શ્રેષ્ઠ વૈદ દાકતરોમા હોવા તદ્દન આવશ્યક છે એમ હું માનું છું.

વળી મારી પાસે જે-એન્ડ જે-ડીસેન (હૈન્ડાપ્લાઈ)ની દવાઓની એજન્સી હોવાને કારણે અગ્રેજી ગાર્ડનેા ગુજરાતી ભાષામા તરજુમો કરવાનું ‘ડીશને’ મને સોંપેલું-તેમા મુ શ્રી જાપાલાલભાઈનો બહુ જ મહત્વનો ફાલો હતો. અમુક અમુક શબ્દોના અર્થ-વ્યાકરણના-વગેરે માટે તેમની પાસે જ્યારે પણ જતો ત્યારે સહેજ પશુ આનાકાની કર્યા વિના મને હમેશા મોઝમ સલાહ સૂચના આપતા અને તે પશુ ખરા દિલથી. એમનેા સલાહ અત્યંત શાંત, આનંદી અને મળતાવડો છે.

બીજી એક મહત્વની વસ્તુ એ છે કે તેઓ આયુર્વેદના પ્રખર દ્વિમાયતી હોવા છતાં તેમનામા સકુચીતતા સહેજ પણ નથી. તેઓ વિશાળ દષ્ટિ ધરાવે છે અને તેથી જ જે જે Pathyમા સારું તત્વ હોય છે તેને અપનાવવામા સકાચતા નથી આજ દષ્ટિએ અમારી ‘ડીશને’ની Co-ordinaton સિદ્ધાંત પર બનાવેલી દવાઓ પ્રત્યે હમેશા માનની દષ્ટિ રાખતા આવ્યા છે

આ શુભ પ્રગમે હું ખરા અંતરથી પૂર્વક પ્રજુને પ્રાર્થના કરુ છું કે તેઓ દીર્ઘાયુ ધાઓ અને તેમની સેવા માનનો લઢાવો સોને મળતો રહે,

—મણીલાલ જે. શાહ

જૈન સૂત્રોમાં આયુર્વેદ

બેચરદામ દોશી

ગુજરાતમાં પ્રાકૃત અને પાનિબાણના અઠંગ અભ્યાસી આ પડિત, ગાંધીજીની ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં કામ કરતા હતા. રાષ્ટ્રસેવાયૈ તેમણે જલવાસ પણ સ્વીકાર્યો હતો. વ્યભાવે અતિશય શાંત, પણ વિદ્યાભ્યાસંગમાં ખૂબજ ચીવટ રાખનારા, ગુજરાતમાં તેમના જેવા અભ્યાસીઓ ઓછા જ છે.

પરમગ્નેહી શ્રી. બાપાલાલભાઈ વૈદ્યરાજનો તેમની પશ્ચિમૃતિ અગ્રે સમારોહ કરવાનો છે અને તે પ્રસંગે એક અભિનંદનપત્ર તૈયાર કરીને તેમને સમર્પણ કરવાનો છે આ પ્રથમાં તેમના મ્નેહીઓ, મિત્રો અને તેમના વિદ્યાર્થી સુપરિચિત વૈદ્યો વગેરે અનેક મહા-નુભાવો લેખો લખવાના છે શ્રી. બાપાલાલભાઈ પોતે વિશિષ્ટ પ્રકારના વૈદ્યરાજ છે. તેમનું વૈદ્યક અંગેનું જ્ઞાન ગંભીર અને અભ્યાસ તથા અનુભવ નિષ્પન્ન છે, જે આયુર્વેદ આજ હજારો વર્ષથી પ્રકાશમાં આવેલ છે તેમાં કાગે કાગે અનેક સંશોધનો, સુધારણાઓ અને ઉમેરણો જરૂર થતા રહેવા જ નેઈઓ.

આયુર્વેદ પ્રત્યક્ષ કળદાયક શાસ્ત્ર છે જ્યારે એનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલો ત્યારે આપણા સમગ્ર દેશની જે પરિસ્થિતિ હતી તે કરતા વર્તમાનમાં આપણા દેશની પરિસ્થિતિ અનેક પ્રકારે વિનશ્ણ થઈ ગયેલ છે, ઋતુઓ પણ નિયત નથી દેખાઈ અનાજ વગેરે ખાદ્ય વસ્તુઓના રમકમમાં પણ ઘણો ફેર પડી ગયો છે વનસ્પતિના ગુણુરોપોમાં પણ ઘણો ફેર પડી ગયો છે વાયુ અને પાણીમાં પણ એક મરખું માધ્ય જળવાયુ નથી

આ ઉપરાંત સૌથી વિશેષ વિલક્ષણતા તો એ થઈ છે કે આપણે અંગ્રેજોને તાળે થઈને અત્યાર સુધી રહેલા હતા એને લીધે અંગ્રેજોએ આયુર્વેદની સર્વથા ઉપેક્ષા કરીને તેમણે શરીરના રોગો, તેના નવા નવા નામો, તેના ઉપાયો, રોગો પારખવાની પદ્ધતિ, રોગોને ઓળખવાના સાધનો વગેરે જે નવા વૈજ્ઞાનિક માધનો શોધી કાઢ્યા છે, અને એમના દેશમાં આ બધું ખૂબ પ્રચલિત કરેલ છે અને એજ બધું તેમણે પોતાના જિતેલા દેશમાં પણ પ્રચલિત કરી દીધું છે અને તે એવી રીતે અને એના પ્રમાણમાં પ્રચલિત અને પ્રસારિત કરેલ છે કે જેથી હવે આ પરિસ્થિતિમાં આયુર્વેદ કેવળને આ દેશમાં મજ વાગશે સમર્ચિત નથી

મધુત્વ યાય છે તે આ રોગનું લક્ષણ છે. પ્રમેહ પશુ આનું ખીલું નામ છે આ રોગના વીસ બેદ છે, તેમાં આ મધુમેહ રોગનો અસાધ્યરૂપે ઉપન્યાસ થયેલ છે. તમામ ભેદના પ્રમેહો પ્રાય સર્વ દાપજન્ય છે તો પશુ વાતાદિની ઉત્કટતાને લીધે આના વીસ બેદ ગણાવેલા છે : કફને લીધે દંશ, પિત્તને લીધે છ, અને વાતને લીધે ચાર આ વીગે બેદ જ્યારે અસાધ્ય કોટિમાં આવે છે ત્યારે તેમનું સ્વરૂપ મધુમેહ રૂપ હોય છે અર્થાત્ જ્યારે ઉકત બેદો મધુમેહની દશાને પહોંચે છે ત્યારે અસાધ્ય કોટિના ગણાય છે.

“सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिण ।

મધુમેહત્વમાયાન્તિ તદાપ્યાયા ભવન્તિ તે ॥”

આતંક શબ્દનો અર્થ તેવા રોગો છે જેઓ આશુશ્વિતાપહારી-શીઘ્ર શુવનોનો નાશ કરનારા છે. આચારાગ સત્રમાં એમ ઉકત રીતે સોળ આનકો બતાવેલા છે.

મૂળ પ્રથકારોનો કહેવાનો આશય એ છે કે દુર્બલ એવો મધુમેહજન્ય પાત્રમાં પછી પશુ ક્યારે કેવા કેવા રોગો થાય છે અને જન્ય વિફળ થવા જેણુ યદ્દંત્ય છે માટે એવી ગ્રિતિ આપ્યા પહેલા દરેક મધુમેહ આત્માથી યદ્દને યેચની પ્રાપ્તિ માટે સતત પ્રયત્ન કરવાનો છે.

દાણાગ—સ્થાનાગ નામના ત્રીજા અંગસૂત્રમાં આયુર્વેદના આઠ પ્રકાર બતાવેલા છે. ૧. કુમારભૂત્ય—બાળકોનું વૈદ્ય. ૨. કામચિકિત્સા—શરીરની ચિકિત્સા. ૩. શાલાક્ય—ગળાથી ઉપરના ભાગનું વૈદ્ય. જે ચિકિત્સા સળાથી કરવાની હોય તેનું નામ શાલાક્ય—શલાકાજન્ય—શલાકા એટલે સળા. ૪. શલ્પહત્યા—શરીરમાં કાટો વગેરે પેસી ગયો હોય તે સળાથી વૈદ્ય. ૫. જગોલી—વિપવિધા તેનું તંત્ર—અગદતંત્ર. ૬. જૂતવિદ્યા—જૂત પિશાચાદિકના શમનનું શાસ્ત્ર. ૭. ક્ષારતંત્ર—તીર્થપાત્ર ચતો હોય તેની ચિકિત્સા. ૮. રસાપન

આ આઠ બેદ યાનાંગ સુના આઠમા યાનના ૬૧૧મા સુત્રમાં છે

ટત્તિકાર ત્રી અઘ્ય દેવ સુરિએ એ પ્રકારોનો વીગતથી જે પરિચય આપેલ છે તે આ પ્રમાણે છે :

ટત્તિકાર આ ચર્ચાની ઉત્થાનિકામાં જણાવે છે કે જેમ જિન ભગવાન આત્મ વગેરે તરવાને જાણે છે તેમ આયુર્વેદને પશુ જાણે છે એમ લખીને એના આઠ બેદનું વિવેચન કરે છે

આયુર્વેદ એટલે શ્વિતની સાચવણને જેઓ જાણે—અનુભવથી જાણે અને શ્વિતના ઉપક્રમ તથા રક્ષણને જેઓ જાણે અને યથાકાલ જે શાસ્ત્ર દ્વારા, જે શાસ્ત્રથી યા જે શાસ્ત્રમાંથી તે બધું મેળવે તેનું નામ આયુર્વેદ.

આના આઠ પ્રકાર છે. ૧. કુમારભૂત્ય (પ્રા. કુમાર-લિપ્ત્યે) બાળકોને લરણ્યપોષણના સાધનરૂપ દૂધના તરવાનો સંશોધન માટેનું તંત્ર તથા કુષ્ટ અને ઘન્ય નિમિત્તને લીધે થતા વ્યાધિઓનો ઉપશમન કરનારું તંત્ર.

૨. કામચિકિત્સા—મધ્ય અગ્રમાં થનારા જવર, અતીસાર, રક્તવિકાર, સોજા, ઉન્માદ, પ્રમેહ અને કોઠ વગેરેને ઉપશમન કરનારું તંત્ર.

૩. શાનાક્ય—ઉપરના ચક્રમાં થનારા રોગોને ઉપશાંત કરનારું શાસ્ત્ર—કાન, મુખ, આંખ, નાક વગેરેમાં થતાં રોગોને શમાવનારું શાસ્ત્ર.

૪. શલ્પહત્યા—તે પ્રકારના તૂણો, લાકડું પાપાણ, ધૂળ, લોહું, દેશ, હાડકું, નખ જેવા પદાર્થો શરીરમાં પેસી ગયેલાં હોય અને એવાં શલ્પોને બહાર કાઢનારું શાસ્ત્ર.

૫. જગોલી સર્પ, કીડાઓ, જૂતા વગેરે દ્વારા દંશ થતા તેના વિષનો નાશ કરનારું શાસ્ત્ર અથવા વિવિધ પ્રકારના વિષસંયોગોને શાંત કરનારું શાસ્ત્ર.

૬. જૂતવિદ્યા—દેવ અસુર માધર્વ યક્ષ રાક્ષસ પિતૃ પિશાચ નાગ અને ગ્રહ વગેરેની અસરથી પીડાતા મનુષ્યોને શાંતિકર્મ, બલિકર્મ, પ્રહોપશાંતિ વગેરેને જતાવનારી વિદ્યાનું શાસ્ત્ર.

૭. કુળિય—કુળિત—કુણિ—આ રોગ ગલાધાનના દોષથી થાય છે જનનારમાં પ્રાણીને એક પગ ટૂંકા હોય અથવા એક હાથ પ્રમાણ કરતા ન્યૂન હોય.

૮. સુજિય—કુપજ રોગ આ રોગમાં પીઠમાં ખૂબ હોય છે.

માતાપિતાના શોષિત અને શુકના દોષને લીધે આવેા રોગ થાય છે, આ રોગવાળો મનુષ્ય કુપજ હોય છે કે વામન વગેરે પ્રકારનો હોય છે.

“મર્મે વાતપ્રકોષેઽદૌરુદ્ધે વાડપમાનિતે ।

મર્મેન્દ્રુજઞઞુ યુગિ પશ્ચુર્મુકો, મન્મન એવ વા’

૯. હરિ—વાત પિત્તાદિને લીધે થનારો હરિ રોગ આ પ્રકારનો છે, તેમાં જનોદરનો રોગ અસાધ્ય છે અને જે પીઠ હરિરોગો તાજા જ હોય તે સાધ્ય છે. તેના પીઠ બેઠો આ છે :—

‘પૃથક્ સમસ્તરિ વાનિભાવૈ પર્ણહોદર મદ્યુદં તયૈવ ।
આગત્ત્વકં સત્તમમદ્મં તુ જ્ઞોદર પંતિ મવન્તિ તાનિ’ ॥ ૧ ॥

હરિરોગ વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય અને એ ત્રણેના સનિપાતજન્ય પાચ્યો પક્ષિહોદર, ૬ બદ્ધુદ, ૭ આગત્ત્વક અને આદ્યો જ્ઞોદર.

૧૦. મુક—મુગાપણ અથવા મમ્મ એમ બેાસવાની રીતવાળો રોગ મન્મનલાપિત્વ. આ રોગ ગર્ભ દોષને લીધે થાય છે તથા જન્મ્યા પછી પણ થાય છે.

પ્રસંગવશાત્ વતિકાર જણાવે છે કે મુખમાં પાંસઠ રોગો થાય છે. મુખના સાત આયતનો છે એ જોઈ-હોઈ, દાંતના મૂળો, દાંત, જીભ, તાળવું, કંઠ તથા એ બધા એ જોડામાં આઠ રોગ, દાંતના મૂળોમાં પંદર રોગ, દાંતોમાં આઠ રોગ, જીભમાં પાચ રોગ, તાળવામાં નવ રોગ, કંઠમાં સપ્તર રોગ અને ત્રણ રોગ તે બધામાં, એમ બધા મળીને મુખના પાંસઠ રોગો છે.

૧૧. સુગિય—થનત્વ અર્થાત્ શોષ-સોજા. સોજાનો રોગ ૭ પ્રકારનો છે

“શોફ સ્માન્ પવિવિધો ઘોર રોગસ્તંધનકણ ।
ચ્ચસ્તં સમસ્તધાપીટ નવા રક્તમિવાતઞ્” ॥ ૧ ॥

સોજાનો રોગ—વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, ક્ષેપજન્ય, બધા દોષોના સનિપાતજન્ય, રક્તજન્ય તથા અલિધાતજન્ય એમ ૭ પ્રકારનો છે

૧૨. ગિલાગિ—ભરમક નામનો રોગ વાતની પ્રવળતાને અને ક્ષેપની ઊણપને લીધે આ ભરમક રોગ થાય છે

૧૩. ઘટ્ટ—કપવા આ રોગ વાતજન્ય છે અને આ રોગને લીધે સર્ગરના બધા અંગવેા કપવા કરે છે

પ્રકામ વયત યસ્તુ કમ્પમાનશ્ચ ગચ્છતિ ।

સ્વાસ્થ્યજન ન વિગ્નઃ મુક્તસુધિનિવન્ધનમ્ ॥ ૧ ॥

૧૪. પીત્તમરિ—પીત્તસર્ગી રોગના દોષને લીધે પીડસર્પિ રોગ થાય છે અથવા કર્મ દોષને લીધે પણ થાય છે. આ રોગવાળો હાથમાં લાકડી રાખીને આવે છે—“વાણિયુહીતવાટ પ્રસર્જતિ”

૧૫. મિલ્કિય—શીરદ્-પગ વગેરેમાં કઠિનતા એ આ રોગનું નિશાન છે પ્રકોપ પામેના વાત, પિત્ત અને ક્ષેપજન્યો નીચે આવે અને છાતી, હૃદય તથા જઠરામાં રહેતા તે દોષો પછી કાલાતરે ન્યારે પ્રગટે અસર કરે ત્યારે પગ ઉપર ધીરે ધીરે સોજા આવે છે આનું નામ મ્વીપદ

“પુરાણોદકભૂમિશ્ચ ગર્વેર્તુષ્ણ ચ સીંતા ॥

યે વેશાસ્ત્વપ્ત જાયન્તે શ્વીરદાનિ વિશેષતઃ ॥” ૧

જે દેશો પુરાણોદકવાળી ભૂમિ ઉપર રહેના છે અને તમામ મધ્યગોમાં શીતળ-બેજવાળા છે તે દેશોમાં શ્વીપદનો રોગ વિશેષ કરીને થાય છે

આ રોગ બન્ને પગમાં, બન્ને હાથમાં થાય છે અને કેટલાક તરિક્કેના મત પ્રમાણે કાન, હોઠ અને નાસિકામાં પણ આ રોગ થાય છે.

૧૬. મધુમેદગિ—મધુમેદવાળો-મધુમેદ નામનો રોગ, આ રોગ ગ્ણિતરોગ છે. ગેશાન-પ્રસાર-

મધુવ્રત થાય છે તે આ રોગનું લક્ષણ છે પ્રમેદ પશુ આનું ખીજ નામ છે આ રોગના વીસ બેદો છે તેમાં આ મધુમેદ રોગનો અમાધ્યરૂપે ઉપન્યાસ થયેલ છે તમામ જ્ઞાતના પ્રમેદો પ્રાય સર્વ દોષજન્ય છે તો પશુ વાતાદિની ઉત્કટતાને લીધે આના વીસ બેદ ગણાવેલા છે કરને લીધે દશ પિત્તને લીધે ૭ અને વાતને લીધે ચાર આ વીગે બેદ જ્યારે અસાધ્ય કેટલા આવે છે ત્યારે તેમનું સ્વરૂપ મધુમેદ રૂપ હોય છે અર્થાત્ જ્યારે ઉકા બેદો મધુમેદની દશાને પહોંચે છે ત્યારે અસાધ્ય કેટલા ગણાય છે

सर्व एव प्रमदास्तु काल्नाऽप्रतिकारिण ।

મધુનત્વમાયાન્તિ તદાઽમાયા અવન્તિ ત ॥ ૧

આતક શબ્દનો અર્થ તેવા રોગો છે જેઓ આશુજીવિતાપહારી-શીઘ્ર જીવનનો નાશ કરનારા છે આમારાગ સુત્રમાં એમ ઉક્ત રીતે સોળ આન કે બતાવેલા છે

મૂળ પ્રથમરોગ કહેવાનો આશય એ છે કે દુર્બલ એવો મનુષ્યજન્ય પાત્રમાં પછી પશુ મ્યારે કેવા કેવા રોગો થાય છે અને જન્ય વિશ્વ થવા જેવું થઈ જાય છે માટે એવી ચિંતિ આ યા પહેલા દરેક મનુષ્યે આત્મપરી થઈને જોઈની પ્રાપ્તિ માટે સતત પ્રયત્ન કરવાનો છે

કાણાગ—રથાનાગ નામના નીચ અગસત્રમાં આયુર્વેદના આઠ પ્રકાર બતાવેલા છે ૧. કુમારજૂત્ય—બાળકોનું વૈદ્ય ૨ કાયચિકિત્સા—શરીરની ચિકિત્સા ૩ શાલાક્ય—ગળાથી ઉપરના ભાગનું વૈદ્ય જે ચિકિત્સા સળીથી કરવાની હોય તેનું નામ શાલાક્ય-શલાકાજન્ય—શલાકા એટલે સળી ૪ શત્યહત્યા—શરીરમાં કોટી વગેરે પેસી ગયેા હોય તે સળીથી વૈદ્ય ૫ જંગોતી—વિપવિધા તેનું તત્ત્વ—અગદત્ત ૬ જૂત વિદ્યા—જૂત પિશાચાદિકના શમનનું શાસ્ત્ર ૭ ક્ષારતત્ત્વ—તીર્થપાન થતા હોય તેની ચિકિત્સા ૮ રસાયન

આ આઠ બેદ ધ્યાનાગ સુત્રના આઠમાં ધ્યાનના ૬૧૧માં સુત્રમાં છે

જ્ઞાતિકાર શ્રી અમ્બદેવ મુરિએ એ પ્રકારેનો વીગતથી જે પરિચય આપેલ છે તે આ પ્રમાણે છે

દૃષ્ટિકાર આ ચર્યાની ઉત્થાનિકામાં જણાવે છે કે જેમ જિન ભગવાન આત્મ વગેરે તત્ત્વોને જાણે છે તેમ આયુર્વેદને પશુ જાણે છે એમ લખીને એના આઠ બેદનું વિવેચન કરે છે

આયુર્વેદ એટલે જીવિતની સાયવશ્યને જેઓ જાણે-અનુભવથી જાણે અને જીવિતના ઉપક્રમ તથા રક્ષણને જેઓ જાણે અને યથાકાન જે શાસ્ત્ર દ્વારા, જે શાસ્ત્રથી યા જે શાસ્ત્રમાંથી તે બધું મેળવે તેનું નામ આયુર્વેદ

આના આઠ પ્રકાર છે ૧ કુમારજૂત્ય (પ્રા કુમાર-લિપ્ત્યે) બાળકોને લાજીયોપચાનના સાધનરૂપ દૂધના તત્ત્વોના સંશોધન માટેનું તત્ત્વ તથા દુષ્ટ અને ઘન્ય નિમિષને લીધે થતા વાધિઓનો ઉપશમન કરનારું તત્ત્વ

૨ કાયચિકિત્સા—મધ્ય અગ્રમાં થનારા જ્વર, અતીસાર રક્તવિકાર, સોજા ઉન્માદ પ્રમેદ અને કોઈ વગેરેને ઉપશમન કરનારું તત્ત્વ

૩ શાલાક્ય ઉપરના ચક્રમાં થનારા રોગોને ઉપશાત કરનારું શાસ્ત્ર-જાન, યુગ્મ, આખ, નાક વગેરેમાં થતા રોગોને શમવનારું શાસ્ત્ર

૪ શત્યહત્યા—તે પ્રકારના તૂલો, લાકડું પાપાણુ, ધૂળ લોટું, દેશ, હાડકું, નખ જેવા પદાર્થો શરીરમાં પેસી ગયેલા હોય અને એવા શત્યોને બહાર કાઢનારું શાસ્ત્ર

૫ જંગોતી મર્ષ કોડાઓ, લૂતા વગેરે દ્વારા દશ થતા તેના વિષનો નાશ કરનારું શાસ્ત્ર અથવા વિવિધ પ્રકારના વિષસંયોજોને શાન કરના, શાસ્ત્ર

૬ જૂતવિદ્યા—દેવ અસુર ગાધર્વ યક્ષ રાક્ષસ પિતૃ પિશાચ નાગ અને અઢ વગેરેની અસરથી પીડાતા મનુષ્યોને શાંતિકર્મ, સિધ્ધિ, અહોપશાંતિ વગેરેને મતાવનારી વિદ્યા શાસ્ત્ર

સાથે સંબંધ ધરાવનારી હકીકતો વિશે નિર્દેશ આપેલ છે. ખીન્ન ખીન્ન અંગોમા પશુ ઉપર્યુક્ત જેવી ખીલ ખીલ હકીકતો મળવાનો સંભવ ખરો. પશુ અહીં આટલી જ હકીકતોનો નિર્દેશ કરીને સંતોષ માનવાનું મન છે.

શ્રી બાપાસાલભાઈ ઉત્તમ ક્રાંતિના વૈદ્ય તો છે પશુ તેઓની મહત્તા ખાસ કરીને આયુર્વેદના સંશોધનમા છે. તેઓ જૂના અને નવાનો સમન્વય કરવામા વિશેષ અનુભવી અને કુશળ છે અને આ રીતે તેઓ આયુર્વેદની વિજયપતાકા ઊંચી રાખનારા છે.

મારી અને તેમની સાધારણ ઝોળખાણ તો હતી જ પરંતુ વિશેષ ઝોળખાણ તો મને વીસાપુર જેલમાં જ થઈ. નવજીવન હસ્તલિખિતના સંપાદક તરીકે અંગ્રેજ સરકારે મને વીસાપુર જેલમા મોકલ્યો અને તેઓ પશુ એવો કોઈ પકારનો વિશિષ્ટ સત્યાગ્રહ કરીને વીસાપુર જેલમા આવેલા જેલમા મારો અને એમનો વિશેષ રનેહયુક્ત પરિચય થયો જે હજી સુધી અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ રહ્યો છે. હવે તો તેઓ મારા તર્ફન અંગત સ્વજન હોય એમ મને અનુભવાય છે

પરમાત્મા જગન્નિયંતા પ્રત્યે મારી હાર્દિક પ્રાર્થના છે કે તેઓ આરોગ્યયુક્ત ચિરંજીવન પામે. જનતાની

નિરાશિતા માટે તેઓ ભિષગભારતી દ્વારા પોતાની જો લાગણી વ્યક્ત કરી રહ્યા છે તે અંગે તેમના તરફ વિશેષ આકર્ષણ થયેલ છે. તેઓ પૂ. મહાત્માજીના અનુયાયી સાચા છે એમ મને લાગે છે અને તેથી જ વર્તમાનમા ગાંધીજીકતો જે ઊપદું કરી રહ્યા છે અને વિપરીત રીતે ચર્તા રહ્યા છે તે જોઈ તેઓ ઘણી જ વેદના અનુભવે છે. ખોરાકમા થતી ભેળભેળ, દવાઓમાં થતી ભેળભેળ, વેછેટગલ ધી, નિલના બાળકના ખાદ્યોમા થતી ભેળભેળ વગેરે અનેક જાતની જીવનને હાનિકારક પરિસ્થિતિ જોઈ અને એ બધી પરિસ્થિતિને અટકાવવાનું સરકાર સામર્થ્ય નથી ધરાવતી એ જાણીને તેઓ ઘણી વાર વિશેષ પુષ્પપ્રકોપ કરે છે તે જરૂર બ્યાજખી છે.

મારી દૃષ્ટિએ નવા વૈદ્યો માટે આ પુરુષ વિશેષતઃ અનુકરણીય છે અને આદર્શરૂપ છે. તેમનો માર્ગ શિવયુક્ત થાયો, તેમનું જીવન લોકોની નિરાશિતા માટે વિશેષ ને વિશેષ લાભ થાયો અને સદા આરોગ્ય-યુક્ત બનેા. એ જ હાર્દિક અભ્યર્થના

(આ લેખમાં જે સંસ્કૃત શ્લોકોને ટાકેલા છે તે મૂળ કથા ગ્રંથના છે તે અંગે પ્રકરણના અધ્યાય અને શ્લોક સંખ્યા બતાવીને કોઈ વૈધરાજ સૂચન કરશે તો જરૂર આભારી થઈશ.)

અજમેા

કોઈ પશુ ભતની દુર્ગંધ પછી તે મોમાથી આવતી હોય, પામોરિયાને લઈને હોય, પેટના સડાને લઈને અધોવાયુમા હોય, કફમા કે કરના ગળામા હોય, ધામા હોય તો અજમેા આ માટે ઉત્તમ મોચ-પ્રશમન (કાચ એટલે સડોઃ પ્રશમન-શાત કરનાર અંગ્રેજી શબ્દઃ એન્ટિસેપ્ટિક) છે. જેનું મ્હો ગધાણ હોય કે પામોરિયા હોય, અધોવાયુમાં બહુ દુર્ગંધી મારતી હોય તેવાંજોને લૂં રોજ અજમેાનો ઉપયોગ છૂટથી કરવાની સલાહ આપું છું. હોલેરામા કે અતિશય દુર્ગંધ મારતા આડાના રોગમા પશુ આથી કરી અજમેા અત્યંત હિતાવહ છે. અજમેા કોથપ્રશમન કૃમિન અને દુર્ગંધીનાશક છે.

૭. કારતત્ર-કાર એટલે કારણ અર્થાત્ વીર્યનું કારણ, તેનાથી થએલ નળનાઈ વગેરે રોગોને ઉપશાંત કરનારું શસ્ત્ર. સુશ્રુત વગેરેમાં આનું જ નામ વાછકરણ છે. વાછકરણ એટલે નળના થયેલાને થોડા જેવો કરવો. અપશુકવાળા, ક્ષીણીર્થવાળા મનુષ્યોને શુકની વૃદ્ધિ માટે અને પ્રસાદ-પ્રસન્નતા પમાડવા આ શસ્ત્રોને ઉપયોગ છે.

૮. રસાયન-રસ એટલે અમૃતરસ, તેની પ્રાપ્તિ, તેનું નામ રસાયન. આ રસાયનનો ઉપયોગ વયના રચાપન માટે, આયુષ્ય માટે અને છુદ્ધિ વધારવા માટે થાય છે તથા આ શસ્ત્ર રોગોને દૂર કરવા સમર્થ છે.

ખીમ એક વિપાક નામના અગિયારમા અંગમાં સોળ રોગોના નામ આ પ્રમાણે જણાવેલા છે :

“ ૧ સાહે, ૨ કામે, ૩ જરે, ૪ છુદ્ધિસ્ત્રે, ૫ મગદરે, ૬ અરિસે, ૭ અગીરણ, ૮ વિદ્ધો, ૯ મુદ્ધસ્ત્રે, ૧૦ અકારણ ૧૧ ૧૧ અવિદ્યવેયના, ૧૨ કળવેયના, ૧૩ મંદ્ર, ૧૪ દમોદરે, ૧૫ મંદ્ર કોટે ।

શ્વાસ-દમ, કાસ-ખાસી, જવર, દાહ, કુક્ષિઘ્ન, અગદર, હરસ, અશ્વર્થ, દષ્ટિઘ્ન, મરતકશ્લ, અકારક-અરોચક-અરુચિ, અસિવેદના, કર્ણવેદના, કંડૂ-ખસ, અને દકોદર-જલોદર તથા કોહ.

આ રોગોના નામો આપ્યા પછી રોગોને મટાડવા માટે વૈદ્ય, વૈદ્યપુત્ર, જાણક, જાણકપુત્ર, ચિકિત્સક અને ચિકિત્સક-પુત્ર એ ચારમાંના કોઈને બોલાવાની વાત જણાવેલ છે. વૈદ્ય, જાણક-જાણકાર, ચિકિત્સક આ નામોનો અર્થ તેા જાણીતો છે પણ વૈદ્યપુત્ર, જાણકપુત્ર અને ચિકિત્સકપુત્ર એટલે શું ? વેપારીને ત્યાં જે કર્મકર બેસે છે તેને વાણીતર અથવા વણિકપુત્ર કહેવામાં આવે છે તેમ જ કોઈ વૈદ્યની સાથે કામ કરતો હોય અને વૈદ્યની સૂચના પ્રમાણે દરદીની સારવાર કરતો હોય અને ઔષધ તથા પદ્યાર્થિકનું ખાન શખતો હોય તેવા અર્થ માટે અહીં વૈદ્યપુત્ર શબ્દ વપરાયેલ છે. પણ વૈદ્યનો પુત્ર-દીકરો એવો અર્થ તો નથી જ એ ખાનમાં શખવાનું છે અત્યારે ચિકિત્સકજન હોય છે તેમ જ વખતે વૈદ્યપુત્ર

હતા. એ જ રીતે જાણકપુત્ર અને ચિકિત્સકપુત્રનો અર્થ પણ સમજી લેવાનો છે. જાણક એટલે વૈદ્ય શાખામાં કુશલ-અનુભવી-ચાતા.

રોગોના પ્રતિકાર માટે જે જે કોઈ ઉપાયો કરવામાં આવતા તેનું વીગતવાર વર્ણન વિપાકસૂત્રમાં આ પ્રમાણે આવેલ છે :

૧ અબ્યંગ-માલિશ, ૨ ઉદર્તન-ઉવર્તન, ૩ મેહપાન-ધૃતાદિક સ્નગ્ધ પદાર્થોનું પાન, ૪ વમન-ઊલટી, ૫ વિરચન-જીલાળ, ૬ વેદન-પરસેવો આવે તેવી ક્રિયા, ૭, અવદાહન-ડામ દેવો, ૮ અવરતન, ૯ અનુવાસના, ૧૦ ખસ્તિકર્મ, ૧૧ નિરુદ્ધ.

આ ત્રણે શબ્દો ખસ્તિના સૂચક છે.

૧૨ સિરાવેધ-નાડીવેધ. ૧૩ તક્ષણ-પ્રતક્ષણ એટલે અત્તા વગેરે દારા ચામડીને ઊલવી તે તક્ષણ તથા ખારીક રીતે ચામડીને ઊલવી તે પ્રતક્ષણ.

૧૪ કિરોમસ્તિ-આથા ઉપર ખાંધેલ ચામડાની કાથળીમાં ઔષધાદિ દારા સંસ્કારેલ તેલ વગેરે ભરી દેવું.

૧૫ તર્પણ-સ્નગ્ધ પદાર્થો દારા શરીરનું ટૂંકણ કરવા માટેની ક્રિયા.

૧૬ પુટપાક-પુટ આપીને અગ્નિમાં પકાવેલ ઔષધ.

ઔષધ માટે વપરાતાં દ્રવ્યોનાં નામ :

હાલ, મુળિયાં, કંદ, ગોળી, ઝોસડ અને બેખજ. જેનું નિર્માણ એક જ દ્રવ્યથી થયું હોય તેનું નામ ઝોસડ અને જેના નિર્માણમાં અનેક દ્રવ્યોના સંયોગ કરવો પડયો હોય તે બેખજ.

વિપાક સૂત્રમાં પરિચારક શબ્દનો ઉપયોગ છે અને તે રોગીની પરિચર્યા કરનાર માટે વપરાયેલ છે. આ બધી હકીકત વિપાક સૂત્રના પ્રથમ વિભાગમાં પ્રથમ અધ્યયનમાં આવેલ છે.

આ રીતે પ્રથમ અંગમાં, ત્રીજા અંગમાં અને અગ્યારમા અંગમાં આયુર્વેદ વિશે અને આયુર્વેદની

સાથે સંબંધ ધરાવનારી હકીકતો વિશે નિર્દેશ આપેલ છે. બીજા બીજા અંગેમાં પણ ઉપયુક્ત જેવી બીજી બીજી હકીકતો મળવાનો સંભવ ખરો. પણ અહીં આટલી જ હકીકતોનો નિર્દેશ કરીને સંતોષ માનવાનું મન છે.

શ્રી. બાપાસાસાઈ ઉત્તમ કોટિના વૈદ્ય તો છે પણ તેઓની મદદતા ખાસ કરીને આયુર્વેદના સંશોધનમાં છે. તેઓ જૂના અને નવાનો સમન્વય કરવામાં વિશેષ અનુભવી અને કુશળ છે અને આ રીતે તેઓ આયુર્વેદની વિજયપતાકા ઊંચી રાખનારા છે.

મારી અને તેમની સાધારણ ઝાળખાણ તો હતી જ પરંતુ વિશેષ ઝાળખાણ તો મને વીસાપુર જેલમાં જ થઈ. નવજીવન હસ્તસિખિતના સંપાદક તરીકે અગ્રેજ સરકારે મને વીસાપુર જેલમાં મોકલ્યો અને તેઓ પણ એવો કોઈ પ્રકારનો વિશિષ્ટ સત્યાગ્રહ કરીને વીસાપુર જેલમાં આવેલા જેલમાં મારો અને એમનો વિશેષ ગ્રંથયુક્ત પરિચય થયો જે હજી સુધી અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ રહ્યો છે. હવે તો તેઓ મારા તફાવત અંગત સ્વજન હોય એમ મને અનુભવાય છે.

પરમાત્મા જગન્નિષંતા પ્રત્યે મારી હાર્દિક પ્રાર્થના છે કે તેઓ આરોગ્યયુક્ત ચિરંજીવન પામે. જનતાની

નિરાશિતા માટે તેઓ ભિષગ્મારતી ઠારા પોતાની જે લાગણી વ્યક્ત કરી રહ્યા છે તે અંગે તેમના તરફ વિશેષ આકર્ષણ થયેલ છે. તેઓ પૂ. મહાત્માજીના અનુયાયી સાચા છે એમ મને લાગે છે અને તેથી જ વર્તમાનમાં ગાંધીલકતો જે ભવદું કરી રહ્યા છે અને વિપરીત રીતે ચર્તા રહ્યા છે તે જોઈ તેઓ ઘણી જ વેદના અનુભવે છે. ખોરાકમાં થતી ભેળસેળ, દવાઓમાં થતી ભેળસેળ, વેશ્ટરનવ ઘી, નિલના બાળકના ખાદ્યોમાં થતી ભેળસેળ વગેરે અનેક જાતની જીવનને હાનિકારક પરિસ્થિતિ જોઈ અને એ બધી પરિસ્થિતિને અટકાવવાનું સરકાર સામર્થ્ય નથી ધરાવતી એ જાણીને તેઓ ઘણી વાર વિશેષ પુણ્યપ્રકાપ કરે છે તે જરૂર બચાજબી છે.

મારી દૃષ્ટિએ નવા વૈદ્યો માટે આ પુરૂષ વિશેષતઃ અનુકરણીય છે અને આદર્શરૂપ છે. તેમને માર્ગ શિવયુક્ત થાઓ, તેમનું જીવન લોકોની નિરાશિતા માટે વિશેષ ને વિશેષ લાણ થાઓ અને સદા આરોગ્ય-યુક્ત બનો. એ જ હાર્દિક અભ્યર્થના.

(આ લેખમાં જે સંસ્કૃત શ્લોકોને ટાકેલા છે તે મૂળ કથા ગ્રંથના છે તે અંગે પ્રકરણના અધ્યાય અને શ્લોક સંખ્યા બતાવીને કોઈ વૈદ્યારો સ્પષ્ટ સૂચન કરશે તો જરૂર આભારી થઈશ.)

અજમે

કોઈ પણ જાતની દુર્ગંધ પછી તે મોગાથી આવતી હોય, પાયોરિયાને લઈને હોય, પેટના સડાને લઈને અધોવાયુમાં હોય, કર્મમાં કે કફના ગળામાં હોય, ઘાગા હોય તો અજમે આ માટે ઉત્તમ કેથ-પ્રશમન (કેથ એટલે સડો: પ્રશમન-શાંત કરનાર અગ્રેજ શબ્દ: એન્ટિસેપ્ટિક) છે. જેનું મોંઘું ગંધાતું હોય કે પાયોરિયા હોય, અધોવાયુમાં જલ્દી દુર્ગંધી મારતી હોય તેવાઓને દુર્ગંધ અજમાનો ઉપયોગ છૂટથી કરવાની સલાહ આપું છું. કાયેરામાં કે અતિસાર દુર્ગંધ મારતા આડાના રોગમાં પણ આથી કરી અજમે અત્યંત દિનાવલ છે. અજમે કેથપ્રશમન કૃમિધન અને દુર્ગંધનાશક છે.

બહુમુખ પ્રતિભા

વિ. જ. ૬૧૬૨, જામનગર

ખનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના ગ્નાતક લાર્ડ ૬૧૬૨, જામનગર પોસ્ટ મેબુએટ સંઘામાં ત્રિદોષવાદ જેવા પાયાના વિષયના ઘોંઘેસર તરીકે કામ કરે છે. તેમની હાલ સ્થિતિ હંમેશા શુદ્ધ પ્રદર્શ કરવામાં જ આનંદ માણે છે

શ્રી. બાપાલાલભાઈનું વ્યક્તિત્વ બહુમુખ પ્રતિભા સંપન્ન છે. જે જે દિશામાં તેમણે પ્રદર્શન કર્યું તે તે જગ્યાએ તેમણે પોતાની ઉચ્ચ શક્તિ અને પ્રતિભાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. તેમની કાર્યસિદ્ધિઓનું મૂલ્યાંકન કરવાની પાત્રતા હું નથી ધરાવતો છતાં એક વ્યક્તિ તરીકે વૈદ્ય સમાજમાં વિદ્યાર્થીરૂપે પ્રવેશ કરી આજ સુધીના પચીસ વર્ષોના ગાળામાં જે જે રીતે અને તેમના દર્શન થયાં તેને અભિવ્યક્ત કરીને તેમના બહુમાનના આ શુભ અવસરે મારે નમ્ર શ્રાવણ આપું છું. તેમના શુભ અને યોગ્યતા તો તેમના પરિચયમાં આવનાર દરેકે અનુભવેલ હશે જ તેથી નીચે જણાવેલ પાસાંઓ કરતાં પણ અનેક શુભોના પુરુષ તેમનું વ્યક્તિત્વ છે એ સૌ કોઈ સમજી શકશે. અત્રે તો ફક્ત બહુ જ તરી આવતા થોડા શુભો વિષે જ લખું છે.

વનગપતિ વિશેષજ બચકુલભાઈ અને કારિયાવાડ શુભરાતમાં વિખ્યાત વિદ્વાન ચિકિત્સક અમૃતલાલભાઈ પટ્ટણી જેવા અનુપગૃહ વિદ્યાસમર્થ આચાર્યોનું તેમણે વરણ કર્યું, તેમનાં સ્વરૂપમાં બેસી જે વિદ્યા અર્જીત કરી તેને પચાવી અને જાળવી છે એ તેમની ચિકિત્સક અને ગ્રંથ રચયિતા તરીકેની સમજતા ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ગ્વાધ્યાય, સતત અભ્યાસ અને ચિંતન તથા કર્મક્રિતા એમની ખાસીઅત છે.

દેશભક્તિ

શ્રી. બાપાલાલભાઈ દેશ અને દેશી મીઠાના પરમ ભક્ત છે. દેશસેવા માટે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના સૈનિક તરીકે આગળ આવ્યા અને સમાજસેવક તથા સુધારક તરીકે પણ તેમણે જનહિતનાં ઉપયોગી કાર્યો કર્યા છે. ભારતીયતાના અને સ્વદેશીતા તેઓ

અપનાવવા પશુ તેઓ સદા તત્પર છે. આ તેમની વિવેકશીલતા અને હદારતા સ્વયં છે. આયુર્વેદજ નહીં પશુ સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્ય તથા દર્શન ને ભારતીય સંસ્કૃતિના અવિભાજ્ય અંગો છે તેના પ્રબલ ગુણગુણી હોવા છતાં, વિદેશી ભાષા તેમજ દેશની અન્ય ભાષાના સાહિત્યશીલનના ગ્રેમી અને ગુણગ્રાહી બન્યા છે અન્ય રહેલા ગુણોના લાભ લઈ આપણા વિકાસમાં તેને ફાયદો ઉઠાવેા જોઈએ તેવી માન્યતા ધરાવે છે અને પ્રયત્નિર્માણ, વ્યાખ્યાન તથા યેજો દ્વારા આવા સમન્વયની દિશામાં યગયા માટી દાખનેા પશુ યેસાડયો છે

સાહિત્ય સેવા અને મર્જન

અનુવાદક-તેમણે ધણા વર્ષો પહેલા રચેલું “વેદગ્રંથ કાપદાશાસ્ત્ર” ગ્રંથન મ થ જ ગણાય અને કદાચ ગુજરાતી ભાષામાં એ વિષયનેા એ પ્રથમ જ મ થ ગણાય. છતાં તેમાં ઉપયોગમાં લીધેન અગ્રેષ્ઠ અને બગાળા સાહિત્યથી તેમની યથાર્થ અનુવાદ કરવાની કળાના દર્શન ધાય છે

લેખક-ઉપરુક્ત મ થ સિવાય ધરગથ્થુ વૈદ્યક, દિનચર્યા, નિઘટ્ટુ આદર્શ ર ભાગ, ભારતીય રસશાસ્ત્ર, કાલિદાસની વનમપતિઓ, અને આયુર્વેદના વ્યાખ્યાનો વગેરે ગ્રંથોના લેખક તરીકે તેમણે ને સાહિત્ય સર્જન કરેલ છે તે દળ, વિષયવૈવિધ્ય, અને રજૂઆત વગેરની દૃષ્ટિએ ધણા ઉચ્ચ ઠાટિના છે આ ઉપરાંત પ્રાસંગિક લેખો અને પત્ર-પત્રિકાઓમાં આવના લખાણો જુદા જ છે. વેદ્યક જેવા ઉપેક્ષિત વિષયમાં લખવા કલમ ઉપાડવી અને વાચક વર્ગને આકર્ષી રસ લેતા કરવા એ જેવું તેવું સાદસદ કામ નથી.

મિજાવને એ કહેવત મનુષ્યો ઉપરાંત પત્ર-પત્રિકાઓને પશુ લાગુ પડતી હોય તો કહેવું પડશે કે લિપિ-ભારતી ને કમ્પોઝીની રીતે મૃત્યુને વરેલ તેના પુનર્જન્મ સરતમાં બાપાલાતભાઈ જેવા શુચિ અને શ્રીમાનને ઘેર થયો, અને જેમ કહેવામાં આવ્યું છે કે “તથાપિ શુદ્ધિયોગ લભતે પૂર્વદ્વદ્વમ્ । યતને ચ તતો મૂય સમિદ્ધૌ કુરુ નન્દન” તેમ આ પત્રને બાપાલાતભાઈની કલમે ખૂન લાલન પાલન અને પોપણ મરુ અને ત્યાં તેણે પોતાના પૂર્વજન્મનું અધુરું કાર્ય બધારે શુદ્ધિપૂર્વક આદરી સિદ્ધિની દિશામાં પ્રયાત આદર્યો. ખરેખર તેને સારી સિદ્ધિ મળી અને તેમાં ધર તેમ જ પાલક પિતાનેા મોટા હિંમો રહેનેા છે

શિસ્તમાં માનનારા અને પાલન કરાવનારા પણ છે. તેઓ જાત્રાના દિત માટે અનવરત ચિંતન કરનારા અને ઠાઈ પરિશ્રમ બાજી ન રાખનારા છે. જાત્રાના દિત માટે, તેમનો લાવિ માર્ગ ઉજ્જવલ કે નિષ્કંટક થતો હોય તે નિયમોને બાધક બનતા અટકાવવાની કુનેદલાળા તેઓ આચાર્ય છે. આથી જ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ તેમને 'બાપાજી' જેવા વહાલસોયા શબ્દથી ઉમળકાભેર સંબોધે છે, તે જોઈએ ત્યારે તેમણે શિષ્યોને કેવા પુનર્નિર્વિશેષ અને લાડકવાયા માન્યા છે અને શિષ્યો તેમને કેવા પિતાવત્ આત્મીય માને છે તેનું દર્શન થાય છે. મોતાના વિષયની ખૂબી તૈયારી, અને સચોટ વિગતપૂર્ણ રજૂઆતથી અધ્યાપક તરીકે તેઓ ધણી સફળ થયા છે.

પ્રયોગશીલ તેમજ સંશોધકવૃત્તિના સફળ ચિકિત્સક

શ્રી. બાપાલાલભાઈ અધ્યાપક અને આચાર્ય બન્યા તે પહેલાં પણ સારા ચિકિત્સક તરીકે પંકાયા હતા જ. તેમની ચિકિત્સામાં સંશોધન અને પ્રયોગ પ્રામણ્યતાનું તત્ત્વ હમેશાં રહ્યું છે. તેથી અન્ય સફળ ચિકિત્સકો કરતાં નવા નવા પ્રયોગો દ્વારા અસાધ્ય રોગો અને મુશ્કેલી કરતા રહેવાની સંશોધનપ્રતિષ્ઠા તેમની શાસ્ત્ર તેમજ પ્રયોગશીલ દષ્ટિ ચિકિત્સા વ્યવસાયને વધારે ઉપકારક બની છે.

સુદર આયોજન અને સફળ સંચાલન

૧૯૪૬ થી આજ સુધીની સરતની સંસ્થાઓ—કોલેજ, હોસ્પિટલ, ફાર્મસી, ખાતાલય વગેરે તથા પત્ર પ્રકાશન વગેરે પ્રવૃત્તિઓને જે ઝડપી વિકાસ તથા સુદર વ્યવસ્થાની ખ્યાતિ છે તેથી તે પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થાઓના સ્વચ્છ દ્વારા, સંયોજક અને સંચાલક શ્રી. બાપાલાલભાઈની દીર્ઘદષ્ટિ, વ્યવસ્થા શક્તિ અને કાર્યકુશળતા તરી આવે છે.

ચાણુક્ય બુદ્ધિના રાજનીતિજ્ઞ

શ્રી. બાપાલાલભાઈ એવા યુત્સહી છે જે અજીન્યમ વિરોધ અને કુનેદપૂર્વક લડત આપી શકે અને છતાં

સમગ્ર પારખી સમાધાન કરતાં, વિરોધને શમાવતાં કે સુમેળ સર્જવતાં ન અચકાય. મ મેલેનાના ચાણુક વિષ્ણુવદોને દૂર કરી, એક યજ્ઞ, સામે આવેલી સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે વિરોધોને દફનાવી ઈર્ષ પ્રગતિગીલ યજ્ઞ જોઈએ એ તેમની વૈદ્યની સંસ્થાઓ માટે દર્મેશની સલાહ ગ્રહી છે.

પ્રગતિશીલતાના પૂઝરી

શ્રી. બાપાલાલભાઈ ભારતીયતા અને પ્રાચીનતાના પ્રેમી હોવા છતાં એક જ ચિંતિત વળગીને બેસી રહેવામાં જડતા જુએ છે. વિચારો અને આચારો માટે સમાજને લગતા હોય કે શાસ્ત્રને સ્પર્શતા હોય; બધામાં તેઓ પ્રગતિ અને ઉત્ક્રાન્તિને અંખતા આપ્યા છે. આધુર્વેદશાસ્ત્રની બાબતમાં પણ તેમણે પ્રગતિ અને વિકાસને નાદ જગાવ્યો છે. આને કારણે જ જેમ આધુર્વેદના શુદ્ધોની બાબતમાં ગૌરવ લેવામાં તેઓ પાછળ નથી રહ્યા, તેમ ખામાઓને ગ્વીકાર કરી તેને દૂર કરવા માટે ક્રાન્તિકારી પગલા લેવાની હિમાયત કરવામાં પણ તેઓ અગ્રસ્થાને રહ્યા છે. આ પ્રગતિશીલતાએ તેમને માટે ઉપાધિઓ પણ સર્જી છે અને પ્રબલ વિરોધીઓ પણ જન્મ્યા છે પણ “ન્યાય્યાવ્યયઃ પ્રવિવલ્લન્તિ પદં ન ધીત”

આવા બહુમુખી જીવનની યશ્વિપુર્તિને પ્રસંગ સાંપડે તે આનંદનો વિષય છે. યશ્વિપુર્તિ ઉત્સવના આયોજન બાપાલાલભાઈના જીવનના ઉજ્જવળ પાસાંમાં તથા સિદ્ધિઓનું દર્શન કરવાને અવસર આપેલ; જે તેમજ એ પાસાંઓના ઘડતરમાં લામ લાજવના સ્પર્શ બળોના પણ વિચાર કરવા પ્રેરે છે. સ્વાસ્થ્ય જીવન, સમર્થ શુરુઓના આદર્શ, સ્વતંત્રતાનું આંદોલન અને તે કાળના ત્યાગમર્તિ અને તપશ્ચી નેતાઓના સંપર્ક, સમાજ-સુધારાના, સ્વદેશીને ઉત્તેજન અને વિદેશીના વિરોધના આંદોલનો, વિચારો અને પ્રચારો, અર્થાત ૧૯૦૦ થી ૧૯૩૦ વર્ષોની દેશની રાજકીય ભગ્નતિ અને સામાજિક ક્રાન્તિકારી પરિવર્તનોએ શ્રી. બાપાલાલભાઈ

અને તેમના જેવા અનેકના જીવન ઘડતરમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. દરેકે તેમ માનીએ તો ખોટું નહીં ગણાય.

આયુર્વેદના નવોદિત લેખકોને આકર્ષવા અને આયુર્વેદના સાહિત્યને લોકો પાસે રજૂ કરવા માટે કાયમી પ્રકાશન સંસ્થાના નિર્માણનું સ્વપ્ન તેમણે સેવ્યું. તે સાથે વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા ગ્રંજાતી ભાષાનાં વૈદ્યકીય લેખકોના અંધર્ય આહિત્યનું સંક્ષિપ્ત પરિચયાત્મક વિવરણ પુસ્તકાકારે આપવામાં આવે તો વૈદ્યકીય સાહિત્યનું સ્વભાષામાં નિર્માણ કરનાર કયા કયા લેખકો થઈ ગયા, તેમની કૃતિઓની શી વિશેષતા હતી, અને અન્ય ભાષાઓની પુલનામાં આપણું વૈદ્યકીય સાહિત્ય કયા છે તે નવી પેઢીને બહુવા મળે અને વૈદ્યકીય સાહિત્યનું નિર્માણ માતૃભાષામાં ન થઈ શકે અથવા યોગ્ય શબ્દોને

અભાવે ઘણું મુશ્કેલ છે એમ જે માન્યતા છે તેની વિરુદ્ધમાં આ દિશામાં આપણા પૂર્વજોએ ક્યારથી કાર્ય આરંભ્યું છે, તેનું કાર્ય કયું છે અને તેમણે કેવા પારિભાષિક શબ્દો વાપર્યા છે વગેરેનું પથ્ય નાન થાય, જે નવા લેખકોને માર્ગદર્શક તેમજ ઉત્સાહવર્ધક બનશે. અભિનંદન અંથ અથવા સ્થિત પ્રકાશન સંસ્થાના કાર્યપ્રદેશમાં આ બાબત સમાવી લેવાય એવું નહિ સૂચન છે. આનાથી વિસરાયેલા પ્રથો અને અંથકરોની યાદ તાજી થશે. આપાલાલભાઈનું વૈદ્યકીય કાયદાશાસ્ત્ર વિસરાયેલા અંથનું સારું દૃષ્ટાંત પડે પાડે છે.

પરમાત્મા પાસે પ્રાપ્તના છે કે તેમના સ્વપ્નને સાકાર થએલા જેવા અને માર્ગદર્શન કરવા તેઓ સ્વપ્ન અને ચિરાયુ બને.

મધ

મધ મૃદુ રસક છે. ૨૦ મિનિટમાં જ તે શરીરની અંદર પચી જાય છે. અનનનલિકાની દિવાલોને એ જરાપણુ ઉત્તેજિત કરવું નથી અને ટૂંક વખતમાં જખરી કાર્યશક્તિ અર્પે છે.

એમાં ઘણા ગુણો. એમાં ઘણા ખનિજ ક્ષારો છે. એ જમરું જંતુન દ્રવ્ય છે, એમાં ઘણાં વિટામિનો છે. ખાસ કરીને વિટામિન 'કી'. એ અત્યંત સુપાચ્ય ખાદ્ય પદાર્થ છે અને ગમે તેવી નબળી હોજરીવાળો પણ એને સહે-ઠાઈથી પચાવી શકે છે. નાનાં બાળકો માટે તો મધ આથી કરી શ્રેષ્ઠ આહાર છે. એમાં અનેક પ્રકારની સુમધો છે. એની અસર શામક Sedative છે.

મધમાં જે ખનિજ ક્ષારો તેમાં મુખ્યત્વે ફોસ્ફરસ, પોટાસિયમ, કેલ્સિયમ, સોડિયમ, સલ્ફર, આયર્ન, કોપર, સિલિકા, ક્લોરિન, એલ્યુમિનિયમ, મેગ્નેસિયમ અને મેગ્નેઝિયમ છે. આ ક્ષારોની જીજીવને લઈને બાળકો ચીડીયાં અને કમજોર થઈ જાય છે.

શ્રી. બાપાલાલભાઈની દીર્ઘદર્શિતા

વૈદ્ય ચન્દ્રકાન્ત પ્ર. શુક્લ
આઈ. એ. એસ. આર.
જામનગર,

ગુજરાતની આયુર્વેદિય શિક્ષણ સંસ્થાઓ પૃથ્વી ખાતકો વડે કચીને ઝડી છે. પાપાભા પૂજારીના સ્વાર્પણને કારણે બહાર પ્રકાશમાન દેખવાનું કદાચ તેમના નમીયમાં ન હોય, પણ ભાઈ શુકવ તો દેગીધ્યમાન રત્ન સરીખા જનમગરમા ચમકી ગયા છે. શુકલ એટલે ચરકનો જીવતાજીવતો સંદર્ભ પુરુષ.

પૂર્વપાદ બાપાલાલભાઈ સ બધમા મારે કઈ પણ કહેવું એ વામનની વેતે વિરાટનું માપ કાઢવા જેવું કહેવાય. કયા મારા જેવો આયુર્વેદનો વિદ્યાર્થી અને કયા બાપાલાલભાઈ જેવા ધીર, ગભીર અને સ્થિત છુદિવાળા પ્રભાવશાળી વૈદ્ય! વર્તમાનમા સાત્ત્વ, ક્રિયાકુશળ વૈદ્યોની ગણતરીમા બાપાલાલભાઈનું સ્થાન ઘણું જ જીમું છે. ગુજરાતમાં તો તેમની સાથે કોની સરખામણી કરી શકાય એ પણ પ્રશ્ન છે. રસશાસ્ત્ર લ્યો કે નિષેદુ લ્યો, દ્રવ્યશુદ્ધિ વિદ્યાન લ્યો કે ચિદિત્સા લ્યો-કોઈ પણ ક્ષેત્રમા તેમનું સ્થાન ગણ્યમાન્ય છે. એટલે એમના અબધમા શું લખવું એ જ મારે માટે પ્રશ્ન છે. પરંતુ મિત્રોના આમંત્રને વશ થઈને મારે મારી કલમ ચલાવવી પડે છે. પણ મનમા એ ભય રહે છે કે હું કયાક તેમને અન્યાય તો નથી કરતો ને?

■ બાપાલાલભાઈનો મને પ્રત્યક્ષ પરિચય તો ૧૯૩૯ માં, બ્યારથી હું ઉ.પી. આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય, પાટણમા વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ થયો ત્યારથી જ થયો. એકાદ વખત તો તેમની પાસે પરીક્ષા આપવાનો પણ પ્રસંગ આવ્યો છે. પરીક્ષા પરિચય તો તેમના મન્દો તેમજ લેખો-જે તેમણે બહુ જ મોટા દિલથી,

માર્ગદર્શક તરીકે લિખ્યમારતી (ઉ.પી. આ. વિ. નું સુખપત્ર) માં આપના ત્યારથી જ થયો છે. ત્યાર બાદ ગુજરાત રાજ્ય આયુર્વેદિક કેન્દ્રની સભ્ય તરીકે મને તેમને બહુ જ નિકટથી અભ્યાસ કરવાનું સહભાગ સાપડ્યું છે. વચ્ચે વચ્ચે જામનગર-શ્રી સુધામ કુંવરના આયુર્વેદિક ચોસાવટી તરફથી ચરકસ દિવાન પ્રકાશન વખતે મળવાનું મદદભાગ સાપડ્યું છે. ફરક વખતે તેમની અભ્યાસરતતા તેમજ સ્નાતકોને માર્ગદર્શન આપવાની કુશળતાને અનુભવ થયો છે. તેમણે તેમના એક લેખમા આયુર્વેદના સ્નાતકોને જે માર્ગદર્શન આપ્યું છે તે ત્રિકાવાળાધિન સત્પ છે. દેશ-કાલને અનુરૂપ અતિથ્ય તેમણે ઉ.પી. આ. મ. વિદ્યાલયના સ્નાતકોને લિખ્યમારતીમા જે માર્ગદર્શન તેમણે ત્યારે આપ્યું છે તે આજે પણ એટલું જ સત્ય છે. પણ કમનસીબે આપણે તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલ્યા નહીં અને આજે સ્નાતકોને, વૈદ્ય સમાજને અને આયુર્વેદને સહન કરવું પડે છે તેમના વાક્યોનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે હતો, “આયુર્વેદ કોલેજના સ્નાતકો પાસે ગુજરાત ધખી આસાઓ રાખે છે. પણ સ્નાતક નથી વૈદ્ય બનતો કે નથી ડોક્ટર બની શકવાનો. માટે લમારો યાનનો ગોળ ઉપયોગ કરો. આયુર્વેદ અને

એલોપથી-બનેમાંથી સારાં તત્ત્વો લઈને આયુર્વેદનું બૃહસ્પતિ કરે, નહીં તો આયુર્વેદ સ્થગિત થઈ જશે; પરિણામે વૈદ્યોનો નાશ થશે."

આ વાક્ય એટલું ત્યારે સત્ય હતું તેટલું આજે પણ સત્ય છે. આયુર્વેદનું સમાજમાં, સરકારમાં તેમજ અન્યત્ર કેટલું માન અને ગૌરવ છે તે આપણે જાણીએ છીએ. વૈદ્યોનું તો અતુલનીય છે. આયુર્વેદના સ્નાતકોનું ગૌરવ, યાન, પ્રતિષ્ઠા કેટલાં હતાં, વખ્યાં છે કે ઘટયાં છે તે આપણે જાણી શક્યા છીએ. ભવિષ્યમાં શું થશે તેની કલ્પના જ કરવી રહી. પણ જાણ્યા ત્યાંથી સવાર સમજીને આયુર્વેદને ઉપબૃહિત કરવાની જવાબદારી આપણી-આપણા સ્નાતકોની છે, ઉપબૃહસ્પતિ ફક્ત સમન્વયથી જ થઈ શકે છે એમ નથી. થોડા રોગીઓ સુધાર્યાં તેથી પણ થઈ નથી. પણ આયુર્વેદના સિદ્ધાંતોને અભ્યાસ કરી, પ્રત્યક્ષ કરી ખતાવવાથી જ અને તેનાં શાસ્ત્રીય અને પ્રત્યક્ષ પાસાં વિદ્યાન સમાજ પાસે મૂકી, સિદ્ધ કરી ખતાવવાથી જ બૃહસ્પતિ થઈ શકે છે ઉદાહરણ તરીકે-એક રોગી આવ્યો, તેનું નિદાન કયું. દોષ, દુષ્પ, સ્તોતસ કે અગ્નિ કેવી રીતે, કેવી રીતની અને કયાં વિકૃત થઈ છે. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ સાથે સમન્વય થઈ શકે છે કે નહીં; દોષ આદિનું પ્રત્યક્ષીકરણ શક્ય છે કે કેમ? એ બધું નક્કી કરી, ચિકિત્સા, પર્ય-અપથ્ય નક્કી કરી, ચિકિત્સા કરવી. કેટલો લાભ કે ગેરલાભ થયો તેનો અનુભવ કરી, તેના જેવા જ બીજા રોગીઓનો અભ્યાસ કરી તેનું statistics તૈયાર કરી આપણે આયુર્વેદનું બૃહસ્પતિ કરવું જોઈએ. સફળતા મળે તો તેમાં વિશેષ અધ્યયન કરવું અને નિષ્ફળતા મળે તો તેનાં કારણો શાં છે તેનો અભ્યાસ કરી, ચર્ચા કરી, તેમાંથી રસ્તો કાઢી, નિરાકરણ મેળવવાનો પ્રયાન કરવો જોઈએ. જ્યાં સુધી દરેક વેદ, સ્નાતકો ઉપર પ્રમાણે આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ નિદાન-ચિકિત્સા નહીં કરે અને ફક્ત સ્લોકો જ બોલ્યા કરશે તો તેથી આયુર્વેદને કઈ રીતે બૃહિત કરી શકાશે?

આયુર્વેદના સ્નાતકો નથી વેદ જનતા કે નથી ડોક્ટર બની શકવાના ડોક્ટરો સ્નાતકોને સ્વીકારવા

તૈયાર નથી એટલું જ નહીં પણ તેમને વિશેષ અધ્ય-યનની સુવિધા આપવા પણ તૈયાર નથી. પોતાના સ્વાર્થ ખાતર થોડા સ્નાતકોને માન આપે એટલું જ. બાકી ઈન્ડિઅન મેડિકલ કાઉન્સિલે તેમને માન્ય કર્યા ખરા કે? ત્યારે સ્નાતકો આયુર્વેદને તિરસ્કારે છે. આયુર્વેદ કેલેબ્રેશનમાં પ્રવેશ મેળવ્યા પછી આયુર્વેદની યથાશક્તિ, યથામતિ સેવા કરવાની પ્રત્યેક સ્નાતકની ફરજ છે; તો આ પરિવર્તનના કારણ શું? તેના અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તેનું સમાધાન કરવાની આપણી ફરજ છે. તેનાં કારણોની વિસ્તૃત ચર્ચા અહીં અરથાને છે. પણ અત્યારના ગણમાન્ય વૈદ્યો, રાજનીતિજ્ઞો અને પ્રધાનોની એ ફરજ છે કે આયુર્વેદનો સ્નાતક શા માટે પાશ્ચાત્યોના મુખ્ય બનતો નથી છે તેનું કારણ જાણવું જોઈએ. આયુર્વેદમાં તેને રમ લેતો કરવા શું કરવું જોઈએ એ વિચારવું જોઈએ. ચરકે ત્રણ એપણા આપી છે: પ્રાણવૃક્ષા, ધનૈયણા અને પરચેકૃષણા; પરચેકૃષણા ખાખતની ફક્ત કલ્પના જ કરવી રહી છે, પણ ઈકે લોકૃષણા મુખ્ય છે. આ લોકૃષણા મશ, માન, ધન વગેરે સંપાદન થાય તો અને લાગે છે કે આયુર્વેદમાં રસ લેના કરી શકાય. ધનૈયણાપ્રધાન આ યુગમાં આયુર્વેદના સ્નાતકોને સરકાર તરફથી Status અને Scope આપવામાં આવે તો તે ઇચ્છનીય છે અને તેમને આયુર્વેદાભિમુખ બનાવી શકાય એમાં શંકા નથી.

બીજા અનુસન્ધાન (Research) ની આવશ્યકતા છે. આ પ્રશ્ન અત્યારે મહત્વનો છે. આજના અણુયુગમાં જો કેર કેર અનુસન્ધાન નહીં કરવામાં આવે તો આયુર્વેદ તરફનો પ્રેમ જાગૃત થવાનો નથી

અધ્યયન-અધ્યાપન પદ્ધતિ : આ ત્રીજું મહત્વનું અગ્ર છે. અધ્યયન કરાવનાર અધ્યાપક ફક્ત સ્લોકો જ બોલે, પ્રત્યક્ષીકરણ ન કરી ખતાવે તો આયુર્વેદ કઈ રીતે વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં જીતી જાય? હૃદય સોંસરવા ઉતારવા માટે તો પ્રત્યક્ષ માનની આવશ્યકતા છે. પછી જલે તે શુદ્ધ હોય, કે મિશ્ર આયુર્વેદનો વિદ્યાર્થી હોય. માટે આપણી અધ્યાપકોની ફરજ છે કે આયુર્વેદને ઉપબૃહિત કરવા માટે, વિદ્યાર્થીઓને આયુર્વેદમાં રસ લેતા કરી માન આપવા માટે તેમજ લોકોમાં

આયુર્વેદની પ્રતિષ્ઠા પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે પ્રત્યક્ષીકરણ તથા તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા અનુશ્રવેાનું સંકલિત સાહિત્ય તૈયાર કરવું જોઈએ. આ કાર્ય દરેક વૈદ્ય તથા અધ્યાપકનું છે. શરૂઆતમાં જલ થશે. માર્ગ મેળવવામાં મુશ્કેલી થશે પણ અનુભવે મોડા માર્ગ મળી જશે એમાં શંકા નથી.

અધ્યયન તેમજ વ્યવસાય માટે એક વિશેષ આવશ્યકતા, પાશ્ચાત્ય અભ્યાસક્રમની જેમજ આયુર્વેદના અભ્યાસને સમાન તેમજ એકસૂત્રિત કરવા માટે પાશ્ચાત્ય વૈદ્યક સમિતિના ધોરણે એક અખિલ હિન્દ આયુર્વેદ સમિતિની, તેના કાર્યક્ષેત્રમાં અભ્યાસનિયમન, રજિસ્ટ્રેશન, અનુમંધાન, ભવિષ્યમાં થનારા પરિવર્તન વગેરે હોળ જોઈએ. સદ્ભાગ્યે 'ભારતવર્ષીય આયુર્વેદ બોર્ડની' સ્થાપના થઈ રહી છે. આ માટે ગુજરાત ગૌરવ લઈ શકે છે.

આશા રાખીએ કે આ બોર્ડ પાસે વિશાળ સત્તા હોય અને વૈદ્યોના પ્રશ્નોની ન્યાયી સમીક્ષા કરી, તેમનું ગતર જાતું લાવવામાં મદદરૂપ થાય. આ ઉપરાંત આ જ સમિતિ દ્વારા એક મધ્યસ્થ-આદર્શ આયુર્વેદિક સંસ્થા ઊભી કરવામાં આવે જેમાં આયુર્વેદનાં આકેય અંગેાનું અનુસંધાન કરવામાં આવે, સ્નાતક શિક્ષણ તેમજ સ્નાતકોત્તર શિક્ષણ આવે, શિક્ષણ પદ્ધતિ નક્કી કરવામાં આવે અને તેના અનુભવોના આધારે સમગ્ર ભારતમાં બીજી સંસ્થાઓ ઊભી કરી આયુર્વેદને સર્વાંગી વિકાસ થઈ શકે.

અસારે જમનગરમાં આવી એક સંસ્થા-ઈન્સ્ટીટ્યુટ ફોર આયુર્વેદિક મેડીસ એન્ડ રિસર્ચ અસ્તિત્વમાં છે. તેમાં ઉપરનાં ત્રણ કાર્યો-અંગો ચાલી રહ્યાં છે. તેમાં ક્ષતિ હોય તેનું સંશોધન કરી, ક્ષતિપૂર્તિ કરીને મધ્યસ્થ સંસ્થા બનાવી શકાય અને આદર્શ આયુર્વેદિક સંસ્થા બનાવી શકાય. તેવી જ રીતે બીજી પણ સંસ્થાઓ બનાવી શકાય એમ છે. તે જ આયુર્વેદ સર્વ અંગેાથી વિકસિત બનશે અને જનતા, વૈદ્યસ્નાતકો તેમજ મહાજનોને આયુર્વેદો-મુખ બનાવી શકાશે.

પૂ. શ્રી ગાપાલાલભાઈએ આજથી ૨૫ વર્ષ પહેલાં જે કંઈ હતું તે જોટું સારે સસ હતું તેટલું જ આજે પણ સત્ય છે. ફક્ત એમના ઉત્તરાધિકારી તરીકે હવે આપણી ફરજ ■ કે આપણે આદર્શ બની આયુર્વેદની પ્રતિષ્ઠાપના કરીએ.

તેમની સાથે ફેકલ્ટીમાં કાર્ય કરવાનું સદ્ભાગ્ય મને સાપડ્યું છે. તેમાં પણ તેમને સ્નાતકો તરફનાં ગ્રેમ દેખાઈ આવતો હતો. માર્ગદર્શન આપવાની તેમની રીત તો આજવીજ છે એમ કહી શકાય.

આજે આપણે તેમની પદ્ધતિપૂર્તિ ઊજવીએ છીએ, પણ ઈશ્વર પાસે આપણે પ્રાર્થના કરીએ કે આયુર્વેદના કાર્યમાં માર્ગદર્શન આપવા માટે આપણે તેમની ઘીર જળવંતી અને શતાબ્દી ઉજવીએ, ઈશ્વર તેમને ઘીર્ આયુષ્ય, સ્વાસ્થ્ય, ખલ આપે નેથી સદાય માર્ગદર્શન આપતા રહે.

બહાદુરશાહનું રાજ્યારોહણ

અનુવાદક : વૈદ્ય બાપાલાલ શાહ

વીર સાવરકરનું અંગ્રેજ સરકારે જપ્ત કરેલ પુસ્તક War of Indian Independence નો અનુવાદ બાપાવાવભાઈએ ૧૯૨૨ની આસપાસ કર્યો; જેને છે તેવો અત્રે તેમણે ઘોડોડે ભાગ રજ કરીએ છીએ.

સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યને માટે મંડાયેલા સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધને બળવો કહેવો અને તેમાં એકમતા રસથી ધૂમનાર શહીદોને બળવાખોર કહેવો એ તો આપણી જ મરકાર કરી શકે !

જે એ બળવો જ માત્ર હતો-અને તે પણ માત્ર અમુક વિભાગના લશ્કરી સિપાહીઓનો. તો પછી તેમાં પ્રજાનુ સંગઠન શી રીતે થયું ? રાજ્ય મહારાજાઓ શી રીતે ભળ્યા ? વ્યવસ્થા શી રીતે આવી ? આઝાદીપણું શી રીતે જળવાયુ ? અરે ! એટલું જ નહિ પરંતુ દારૂગોળો, દુધિયાર અને સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધને માટે જોઈતી સર્વ સામગ્રી-રે ! ખજાના શીખોની એ બળવાખોર વ્યક્તિઓને શી રીતે આવી મળી ?

નહીં, નહીં, અમે એને બળવો કહેવા નાકબૂલ છીએ. અમે તો એને ભારતવર્ષની પ્રજાનું પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ જ કહીશું. કારણ કે જે પ્રજા સ્વતંત્ર થવા લાગી હોય તે પોતાનો સ્વાતંત્ર્યનો જોડો ફરકતો કરે છે, સ્વતંત્રતાના ગીતો રચે છે. સ્વતંત્રતાનું સાહિત્ય ખીલવે છે, પોતાનો એક ચક્રવર્તી રાજ પણ પોતે પસંદ કરે છે, અને આ બધું એ ૧૮૫૭માં હિંદી પ્રજા સમરતે કરેલું હતું.

સ્વતંત્રતાને ઝુંડો એ આસીનાં રાખી લશ્કરી-માર્ગની જરીપતાકા, મૌલવી અહમદશાહની ગઝવો, એ સ્વાતંત્ર્ય

યુદ્ધનાં ગીતો અને બ્રહ્માવર્તના પેશ્વા નાનામાહેબની લશ્કરી વ્યવસ્થા એ તેના સાહિત્યની ખિલવણી તથા મોગલ વંશમાં જીતરી આવેલ ધરડા બહાદુરશાહનું ગાદીનશીન થયું એ પોતાનું એક ચક્રવર્તિપણું. અરે ! એટલું જ નહીં પરંતુ ૧૮૫૭ની ૧૧મી મેને દિવસે તો હિંદની રાજ્યધાની દિલ્હીમાંથી “સ્વતંત્રતા એ અમારો જન્મ સિદ્ધ હશે” એમ શુબંદ અવાજે હિંદી પ્રજા નિનાદ કરે. ૧૮૫૭ મે તા. ૧૧ મીનો દિવસ એ તો મહોત્સવનો દિવસ ગણાય ! સારી હિંદી પ્રજામાં તે દિવસે એક જ જાતનો રજુકાર વાગી રહ્યો હતો કે અમે સ્વતંત્ર છીએ-સ્વતંત્ર થવા લાગીએ છીએ. પરદેશી-ફિરંગીની સુલાખી અમારે નહિ જોઈએ ! આવા પ્રકારનો રજુકાર કરતાની સાથે જ પ્રજામાં એક જાતની સૂરતા અને થળી જ ઝડપથી સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનું મંડાયું થયું યુદ્ધનું મંડાયું કાઈ જોયું તેણે નહોતું ! એમાં તો વિધવાની વ્યવસ્થા હતી, દુશ્મનને દરાવવાની બાજી હતી, ફિરંગીઓને હાંકી કાઢવાની ચાલ હતી. અને આ બધું એ કેળી આગર પર, કેના લરોસા પર ! માત્ર એક મોગલવંશમાં જીતરી આવેલા, હિન્દુને પહોંચેલા, બાગરના વારસ ગઢાદુરશાહની આગર પર અને તેના લરોસા પર ! કારણ કે પ્રજાએ તેને પોતાનો ગાદશાહ કબૂલ્યો હતો, તેની હાથ નીચે પ્રજા બડવા તૈયાર થઈ હતી.

હિંદી પ્રજાએ બહાદુરશાહને પોતાના બાદશાહ કબૂલ્યો-તેને ફરીથી હુગિનાપુરની રાજ્યાદી સોંપી. એટલે એમ નથી માનવાનું કે ફરીથી મોગલરાજ્ય યથાપાય-એમ નથી માનવાનું કે ફરીથી મોગલાઈ નેહુકમીનું મંડાણ થયું-એમ નથી માનવાનું કે એક મોગલવ્યક્તિ રાજ્ય ગાદી પર આવી-એ તો પ્રજાના ઐક્યને પડયો હતો.

પુરાણી મોગલશાહી એ તો લોકો પર લાદવામાં આવી હતી, તલ્લવાર અને આગથી યથાપાઈ હતી. ગાદી છત્તથી પારખવામાં આવી હતી અને ભેરાવર પરદેશી સાહસિકો તથા વાર્ધા દેશીઓથી ટપી રહી હતી અને તેથી જ અહીં ખુલ્લે ખુલ્લું કહેવું પડે છે કે આ ગાદી પર તેના રાજ્યાલિપેક નહોતો કરવામાં આવ્યો, એ તો અશક્ય જ હતું. એવી ગાદીઓ તો લડાઈથી છતાય છે પણ લોકો તરફથી મળતી નથી અને એવી મોગલાઈ ગાદી પર ફરીથી બે બહાદુરશાહ આવત તો હિંદને ગાંઠ ચૂલામાંથી હોલામાં બનાવે જેણે ધાત, ઉલ્લા જે ચાર સૈકાઓ પહેલાં હિંદુ દેશલોકોએ રેડેલું લોહી વ્યર્થ નાત, પણ એ તો અશક્ય જ હતું. હિંદમાં એવી ગાદી રચવાતી તે પહેલાં હિંદના ક્ષત્રી બચ્ચાઓ પોતાની તલ્લવારથી કેટલીએ પ્રજાઓની જોડે હિસાબ કરી લેતા. ઇસ્લામીઓએ અરબસ્તાન છોડ્યા પછીથી લલે પૂર્વ અને પશ્ચિમને ઘણાં ભાગ કબજે કર્યો હોય, પરંતુ હિંદની તવારિખમાં તો તેમણે કબજા કરેલું જ નોંધે છે કે માત્ર ભારતવર્ષમાં તેમણે કાંઈ જ ચાલ્યું નથી. તેમની સત્તાની સામે સત્તાએ પકકાર કર્યો. બળ સામે બળનો સમકો ભેગો થયો જેની આજે પણ ઇતિહાસ શાળા પૂરે છે. પાંચ પાંચ સૈકાઓ સુધી આમ ગડમથલ ચાલ્યા જ કરી અને તેથી એ વધારે સહીઓ લગી 'હિંદી મંડૂતિ-આર્થસંસ્કૃતિ વિદેશી સંસ્કૃતિ સાથે લડતી જ રહી ઇતિહાસ પણ ચોખ્ખું દોવા જેવું બતાવે છે. દિલ્લીપતિ ક્ષત્રિયની પૃથ્વીરાજ્યથી માંડીને ઔરંગઝેબના મૃત્યુ લગી હિંદી સંસ્કૃતિ કોઈપણ બળતની સધી સિવાય લડવા જ કરી અને આ અસંખ્ય વર્ષોની રક્ત ભીની ગડમથલમાં ફરીથી વાર એક અસાધારણ વ્યક્તિની ઉત્પત્તિ પશ્ચિમવાદમાં

થઈ. તે વ્યક્તિ તે ક્ષત્રિય તેજની અંધાર હતી અને જાણે પૂર્વભ્રમનું ક્ષય કેસવાજ અવતરી ન હોય એમ લાગતું હતું. તે વ્યક્તિ તે શિવાજી મહારાજ ! તેમણે પૂનામાંથી શરૂ કરી, પોતાની વિજયપતાકા નીચે હિંદને ફરીથી એક વાર આપી, દિલ્લીમાં પોતાના મોરચો માંડી, હિંદનું ગણેયુ ગૌરવ-સ્વત્વ ફરીથી મેળવ્યું; તેણે રક્ષણ કર્યું અને આર્થમંડૂતિનું મંડાણ પુનઃ શરૂ થયું. શુભાગી અને હારનું કલંક ટળ્યું, છતાંયેલી પ્રજા છતી અને હિંદુઓ ફરીથી પોતાની વ્યવસ્થામાં રવામી બન્યા.

તેથી જ ફરીથી તેના સત્ત્વ વ્યવસ્થામાં આપણે કહેવું જોઈએ કે હિંદની ગાદી પર બહાદુરશાહનું આવડું એ માત્ર ફરીથી ગાદી પર બેસવા પૂરતું નહોતું પરંતુ હિંદુ અને મુસલમાનની ઐક્યતાનું શુભ પ્રયાણ હતું. બહાદુરશાહના રાજ્યાલિપેકથી આજે એમ પુરવાર થઈ હતું કે હજારો વર્ષથી લડી રહેલી આર્થસંસ્કૃતિ વિદેશી સંસ્કૃતિની જોડે આજે સંધિમાં ભેટતી છે; પરાપૂર્વથી ચાલતું આવેલું હિંદુનું મુસલમાન સાથેનું વેર આજે ટળી ગયું, નેહુકમી અને જહાંગીરીની આજે ધોરો ચલ્યાઈ અને હિંદી પ્રજાને પોતાને મન પસંદ રાજ બનાવવાની સ્વતંત્રતા અપાઈ.

બહાદુરશાહ ! તું આવ્યો તો ભલે આવ્યો ! તું તો હિંદુ અને મુસલમાનના ઐક્યને પિંડ છે; હિંદુ અને મુસલમાન આજે તારા પર શિદા છે ! સમગ્ર ભારતવર્ષ આજે તારા પર ઓવારી બળ છે ! નહીં કે તારી હઝમરને લીધે. નહીં કે અકબર અને ઔરંગઝેબની ગાદી પર ફરીથી આવે છે તેટલા મારે ! અરે ! એવા વિચાર સરખો મેં ના કરતો કારણ કે એ ગાદીના તો કચારના મેં મશાક રાજ્યે, શિવાજી મહારાજ પોતાના હથેલાથી ચૂરચૂરા કરી નાખ્યા છે; પરંતુ તું તો આજે નવા શુભ ચોપડીઆમાં આવે છે, પ્રજાના રાજ-આદર્શ બને છે. તે માત્ર પરદેશી પ્રજાના પંજમાં જહાંગીરી હોવાથી મુક્તિ મેળવવા સ્વતંત્ર શુદ્ધ કરવા સત્ત્વ થયેલી પ્રજાને મારે જ !

આપાછું વ્યક્તિત્વ

ડૉ. કે. એસ. પ્રગપતિ

ડી એ. એસ. એફ.

આમ તો ગુરુને પોતાનો પ્રત્યેક શિષ્ય પ્રિય હોય જ પણ સારા મિલાવેલા વાદ્યનો એક સુર રણજણાવતાં નીચેના તારો પણ સ્વયં ગૂંછી જોડે છે તેમ કેઈ અધિકારી ગુરુ મળતા શિષ્યના અંતરના તાર પણ સ્વયં ગૂંછી જોડે છે. વાદ્ય પ્રગપતિની તંત્રી પણ આવા જ પ્રકારની સુરીલી છે.

આપણે મૂર્તિપૂજા છીએ. ડેટલાક વિધર્મીઓએ એની ટીકા પણ કરી છે. પરંતુ પૂ. ગાધીજી અને શ્રી. વિવેકાનંદ સ્વામી જેવાઓએ પણ એનો ભરદાર બચાવ કર્યો છે, અને વાસ્તવમાં એ સત્ય પણ છે. વિરાટ રૂપને પામી શકાતું નથી. અને કદાચ વિરાટ રૂપનાં દર્શન થાય તો એ પ્રકાશ અધકાર જેવા જ હોય છે. પ્રચંડ સૂર્યનો પ્રકાશ અત્યંત તેજસ્વી હોવા છતાં પણ દૂરથી પણ એને જીરવેલા મુશ્કેલ હોય છે તે નજીકની તો વાત જ શું કરવી? અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ લગવાને વિરાટ રૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં ભારે તેને તે નીરખી શક્યો કે? એટલે તો મૂર્તિના સૌમ્ય રૂપમાં વિરાટનાં દર્શન કરવાનું આપણને ગમે છે. આમ મૂર્તિ એ મહાન વ્યક્તિત્વનું સૌમ્ય સ્વરૂપ છે. જેમ તારના દોરડામાંથી પસાર થતી હજારો કોલો-વોટ વીજળી આપણને ખપ ઓછી આવે છે? આપણે તો યાત્રિક સાધનો દ્વારા આપણને અનુકૂળ કોલોવોટમાં એનું ઉપાંતર કરવું જ પડે છે. જેમ નાનકડો બોલોતિર્દીપ એ પ્રચંડ સૂર્યનું જ તેજ સ્વરૂપ છે. મૂર્તિપૂજા એટલે વ્યક્તિ પૂજા-વ્યક્તિના શુભોની પૂજા જે મહાન શુભો જીવનમાં પ્રગટાવવાથી વ્યક્તિનું જીવન ધન્ય બન્યું તે શુભોની પૂજા. આપણે એવી જ

એક વ્યક્તિ ‘આપાછું’ની આવી પૂજા કરવા સમજપૂર્વક, કૃતનિશ્ચયી બન્યા છીએ.

‘આપાછું’ એ એમનું હુલામણું નામ છે. એમનાં વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓને એ હમેશા પિતાવૃદ્ધ સાગ્યા છે અને કુવાન વિદ્યાર્થીઓમાં આ માન પામવું તે અત્યંત મુશ્કેલ છે. કોલેજનો વિદ્યાર્થી સ્થૂલ અભ્યાસ હિપરાત એના જીવનને નિશ્ચિત ખીખામાં લાગવા પણ પ્રયત્ન કરતો હોય છે. એની સામે અનેક પ્રશ્નો હોય છે. દરેક પ્રશ્નના જવાબ એની પોતાની

વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓના પ્રેમના પ્રસંગોમાં એમણે ગંભીર જવાબદારી અદા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આવા પ્રશ્નોમાં કેટલાક તો કેવળ જાતીય હોય છે. જેમાં બાહ્ય વિજ્ઞાતીય આકર્ષણ જ હોય છે. આવા પ્રશ્નોમાં કેટલાક શુરુજીને માત્ર ઉપદેશ આપતા, હાંસી કરતા, ટીકા કરતા કે ઉપેક્ષા કરતા બોવા છે. પૂ. બાપાજી આવા પ્રશ્નોમાં જાતીય ઉર્ધ્વાકરણ (Sex Sublimation) ને માટે હમેશા ચિતિત અને પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. કદીએ એમણે જાહેર ટીકા કે ચર્ચા કરી નથી, વિદ્યાર્થીતા તરફ દોડી જતા પ્રશ્નોમાં એમણે સમયસરની એક કે સાવ ઝંડીનું કાર્ય કર્યું છે. પરંતુ સાચો પ્રશ્ન, બેમાથી એક એકમ થવાનો પ્રયત્ન કે જોવાય એકબીજાના જીવનસાથી બનવાની ઉદાત્ત ભાવનાના પ્રસંગોમાં એમણે લોકશાહી પદ્ધતિ અપનાવ્યાર કરી છે. આમ એઓશ્રીએ એમના વિદ્યાર્થીઓનું પ્રેમ નહિ પણ શ્રય જ ધ્વજીય છે.

તેમને વનરપતિ-વિશારદ તરીકે કોણ નથી ઓળખતું? એમની સેવાઓ બહુ આપણે અણી છીએ. પરંતુ એમને વનરપતિ-વિશારદ કહેવા કરતા વનરપતિ-પ્રેમી કહેવા એ વધારે યથાર્થ છે. સૂઝાર્ધ જીવંત આઠ ભેદને એમનું હૈયું ઊઠાણી જતું અને બેજું છે. પુત્ર જેટલી જ મમતા એમણે વનરપતિ માટે સેવી છે. અંતરહાસને ઉપયોગ લેતા કવા માટે કરે છે. એમને હાલ ઉપેક્ષા નથી આપવું, અને આવું આઠ જ્યારે એ જીવે ત્યારે એમના પુત્રને કેઈએ ધાધલ ન કર્યો હોય એવું કુખ એમણે અનુભવ્યું છે અને, ફક્ત માટે પણ એમની દષ્ટિ કેટલી વિશાળ છે?

“સૌંદર્યો વેડફી દેતાં, ના, ના, મુંદરતા મળે
સૌંદર્યો પામતાં પહેલાં, સૌંદર્ય જનનુ પડે.”

૨૫. કવિ કલાપીનો આ ભાવ જીવનમાં પ્રગટ કરવાનો હમેશાં એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. મને યાદ છે ત્યાં સુધી કોલેજના સુવિચાર પાટિયા ઉપર એમણે લખાવેલું કે એમની પ્રેરણાથી લખાવેલું, “જીવાન ન ચૂંટાય, ન ચૂંટાય.” ફક્ત આઠ માટેના ઉછેરનો એમનો પ્રેમ રમૂય નહિ પણ સદૃશ દર્શાવે છે.

‘સ્વચ્છતામાં પ્રજ્વળતા છે.’ મહિન દેહોમાં મહિનતાના અકુરો પેદા થાય છે. આવી એમની દૃઢ માન્યતા છે. સ્વચ્છતાના એ ભારે આગ્રહી છે. મકાનની છત પર બાકેતું જાણું કે એરડાના ખૂણામાં પડી રહેલી રજ એમને યાદી ખાધા સિવાય કદીએ રહી શકી નથી. હાઉસમેન, આર. એમ. ઓ., વૉર્ડ બોય, નર્સ કે મેટારાણી દરેકને એમના રાઉન્ડ વખતે આ પ્રશ્ન મુજબતો. કયાક રહી ગયેલી અસ્વચ્છ જગ્યા બે તેઓશ્રી ભેદ મયા તો એમના પુણ્યપ્રકાશના ભોગ બનવું પડશે એ ભય હમેશાં અમને મુંઝવતો. અરે, એમના ઘરને કહેવાના અસંતોષનાં મૂળિયા પણ આમાં જ હતાં. તેઓ કહેતા, “જાપાણને ત્યાં બધું સુખ, ખાવાનું-પહેરવાનું જરાએ દુઃખ નહિ. પરંતુ દીવાલ ઉપર ચોટ્ટેની ધૂળને આગળથી જાતલી સતત ટોકેર કર્યાં કરે એ સહન થતું નથી.” સ્વચ્છતાના પાઠ લખાવવામાં એમણે કદીએ પીછેહઠ કરી નથી. હમેશાં એમની એ ટોકેર ચાલુ જ હોય.

તેઓ સ્વચ્છવક્તા છે. એમના મંતવ્યોની વૃક્ષના કરવા કું બેઠો નથી. એ મારો અધિકાર નથી. પરંતુ એટલું તો કું દંડપણે કહી શકું કે એમણે સરસ્વતીને શ્રીની કે સૂતાની શેઠમાં તથાવા દીધી નથી. આત્માના અવાજને શ્રુંગળાળ્યા સિવાય મુકન મને એને બહાર આવવા દીધે છે. શુદ્ધ અને મિશ્રના અધકામાં એમને જે યોગ્ય લાગ્યાં તે વિધાનો એમણે કર્યાં જ છે. એ અધકાનો ઉકેલ તો ભાવિ પેઢીએ શોધવાનો રહેશે. અત્યારે એ વિશે કંઈ પણ લખવું તે અરચાને છે. સ્વચ્છવક્તા હોવા છતાં તે કટુભાષી નથી. પવિત્ર વાણીને અમંત્ર્ય કરવી એ એમનું લક્ષ્ય નથી. વાણી વડે કોઈના મર્મરચાન ઉપર ધા કરવાનું એમને પસંદ નથી. વાણીને મંગલકારી બનાવવાના પાઠ અમને શીખવ્યા છે એમને લાટાઈ પસંદ નથી. હાજી, હા, કરનારાઓમાંના એ નથી. અને છતાંએ વ્યક્તિગત કિનારોપોરીથી એ હમેશાં પર રહ્યા છે. અને માટે જ એમનાથી લિન વિચારસરણી ધરાવનારો પણ તેમના મિત્ર છે. તેઓ લોકશાહી રીતરસમોને અનુસરે છે એમનાં બ્યાજબી મંતવ્યો પણ કેઈના ઉપર લાદવાનો એમણે

પ્રયત્ન કર્યો નથી. મુક્તમને ચર્ચા કરવા હમેશાં એ તત્પર હોય છે. “Discussion is the soul of Democracy.” એ સૂત્ર એમણે જીવનમાં અતિમંત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સામાન્ય પટાવાળા સાથે પણ એમણે વિનમ્રપણે ચર્ચા કરી છે.

તેઓ અબ્યાસી છે આટલી મોટી વિશાળ જવાબદારી અંદા કરવા છતાં હમેશાં પ્રાતઃકાળે એમનું અધ્યયન ચાલુ જ હોય. વૈદ્યકીય વિષયોના તેમ જ અન્ય સામાયિકો તેઓ હમેશાં વાંચે અને તેમાંથી યોગ્ય અને ઉપયોગી સામગ્રીની તરત જ નોંધ પણ કરી લે.

તેમની એકાગ્રતા અજબ છે. કોઈ કંઈ અગર ઉપયોગી લખાણ ચાલુ હોય અને કોઈ મુલાકાતી આવે કે તરત જ પેન બંધ કરી આવનારને શાંતિથી સાંભળે. યોગ્ય તે પ્રત્યુત્તર આપે. મુલાકાતીને સંતોષ થાય કે તરત જ એક પણ પળના વિલંબ સિવાય લખાણ શરૂ કરી દે. જાણે કે પ્રવાહ ક્યારેય અટક્યો જ ન હોય !

તેમની ધીરજ પણ ગજબની ! આપણે મળકમાં કહીએ છીએ કે દરદીથી બહુ ખવાય, ડોક્ટરનું માથું ન ખવાય. પરંતુ દરદીની વાત શાંતિથી સાંભળતાં કહીએ તેઓ કંટાળ્યા નથી. અને દરદીની વાત એટલી ધ્યાન અને ધીરજથી સાંભળે કે તેને પોતાની આપવીતી સાંભળનાર આત્મીય સ્વજન મળ્યાનો સંતોષ થાય. તેમની વૈદ્યકીય સફળતામાં આ ગુણ ચાલી સમાન છે.

તેઓ નિયમિત પણ એટલા જ. નક્કી કરેલે સમયે હાજર થાય જ. પરંતુ એમની ચીવટ અને નિયમિતતાનો સાચો ખ્યાલ તો એમનાથી વિખૂટા પડ્યા પછી જ આવ્યો. જ્યારે જ્યારે મેં એમને પત્ર લખ્યો છે ત્યારે ત્યારે એમના સ્વહસ્તે જ લખાયેલો વિગતવાર પત્ર મને તરત જ મળ્યો છે. “Never keep your friends waiting” અને સાથે જ તેઓ કહીએ કેઈને રાહ જોવડાવતા નથી ! તેમને અનેક પત્રદરદીઓ છે, જેઓ પત્ર દ્વારા તેમની મુશ્કેલી સેવાઓ નિયમિત રીતે મેળવ્યા જ કરે છે.

ડરપોક અને માયકાંગવા માણસોની તેઓ હમેશાં દયા ખાય છે તેઓ ખરેખર નીડર પુરુષ છે. તેમણે ગાદીમાં કરેલા ગુનાના સામનાના પ્રસંગથી ગુજરાતી પત્રોના વાચકો સુખાહિતગાર છે જ. ચંદનની ડાળ જેવી, પવનના હસવાટામાં બિડી બપ તેવી ગુજરાતજી હોય એવું એમને ગમતું નથી. ધમ્ ધમ્ ચાલતી ધરા ધ્રુજવે તેવી ગરવી ગુજરાતજીથી ગુજરાત ઉભરાય તે ચિત્ર જોવા તેઓ આતુર છે.

તેઓ સાદાર્થ મા માને છે. પણ કંગાસિયતના કંદર વિરોધી છે. આયુર્વેદ સસ્તુ છે એ દલીલ એમને પસંદ નથી. આયુર્વેદની દવાઓ ગરીબ અને લિખારીઓ માટે છે એવું કહેનારાઓમાંના એ નથી. એમને મન આયુર્વેદ જીવંત શાસ્ત્ર છે. આયુર્વેદનો ઉપાસક જીવનમર્યાદા પીડાય એવી એમની કલ્પના નથી. કોઈપણ સારા સમાજમાં રહી તે ધન અને આનંદ મેળવે એ એમની ઝાંખના છે.

ગરીબો અને પીડિતોને જોઈ એમનું હૈયું દ્રવે છે. “ભારતના ગામડાંમાં લી અને દૂધની નીકો હોય” એવાં સમૃદ્ધ ગામડાંની એમની કલ્પના છે. ગામડાં એમાંથી શહેર લાવ્વી વહેંચના પ્રવાહને અટકાવવા એ હમેશાં એમને કહેતા. સ્વ. શ્રી. મોતીભાઈ અમીને જેમ ગામને ગાદે પગરખાની પરખો બેસાડી હતી તેમ તેઓ અમને ગામડાને ગાદે હાશની પરખો મંડાવવાની શીખ આપતા.

‘બાપાજી’ના મરોગાન ગાવા આ ક્ષણ શક્તિમાન નથી. ૫ બાપાજીનું મનુષ્ય ગુજરાતને માથે ધણું છે. તેમણે અમારા જેવા એમના સ્નાતકોથી તો એમનું ઝલુ ભરપાઈ થવું મુશ્કેલ છે. એમના મહાન વ્યક્તિત્વમાંથી એકાદ ગુણને પણ આપણા જીવનમાં પ્રકટાવશું તો આપણે ધન્ય બનીશું. ધન્યવાદ આપનાર આપણે કેણુ ?

चरकसंहिताके विषयमें भ्रम

अग्निदेव विद्यालंकार

भारतवर्षा कदाचि अग्निदेवश्च ज्ञेया, अनेक वैद्यकीय पुस्तकोंने ज्ञपी लेखक भणवा भुक्तेषु इति जनारस युनिवर्सिटीभा ईर्भसी सुप्रिन्टेन्डन्ट तरीके पृथु परमे। सुधी काम धर्मु' छे। हाल जलधर आयुर्वेद कोलेजनु आचार्य पद तेम्मा शाआवे छे। आयुर्वेद साथे Ph. D. धवाने। तेभने। प्रयोग पृथु ओटसे। न नवतर अने साहसिक इरी।

आयुर्वेदी संहिताओंमें चरक संहिताका महत्त्व कई कारणोंसे है, यह सबसे प्राचीन संहिता है कायचिकित्सा भगने लिये यही संहिता है, इसका सम्बन्ध ऋषिसे है। लोग करनेवालोंके लिये इसका महत्त्व इसलिये है कि इसमें ७०० ईसा पूर्वसे लेकर ३०० ईसा पश्चात तक का सम्पर्क है। भाषा विज्ञानके विद्वानोंके लिये इसका महत्त्व इसलिये है कि इसमें बहुतमे शब्द नये एवं उनके विद्वत्के अनुरूप मिलते हैं। आयुर्वेदी यही एक संहिता है—जिसमें पुनर्जन्मके प्रश्नको, आत्माके विवेचनका विचार दिया है। आयुर्वेदका इनसे धारणत सम्बन्ध यदि होता तो निम्नलिखित संहिताओंमें इन विधियोंका सम्बन्ध होता, परन्तु सुश्रुत, कदाचि संहिता, अष्टांग समूहमें इनका ऐश्वर्यमान भी सम्बन्ध नहीं देखता।

सम्पूर्ण चरक संहिता ऋषि प्रणीत है—यह भ्रम अथ निकाल देना होगा, भाषा विज्ञानी वसोटीने प्रमाणित कर दिया कि इसमें बहुतमे शब्द बौद्ध साहित्य एवं प्राकृतके हैं। उदाहरणके लिये 'दोहोदर' शब्द है, जिसका अर्थ ईश्वर उदर है, इसी प्रकार दक व्यापक शब्दका अर्थ ईश्वर लक्षण है। इसी दक शब्द—नन्दका उल्टा है। संस्कृतमें कटुणका अर्थ ईश्वर उष्ण है। यही चरक शब्द प्राकृतमें उल्टा होकर ईश्वर अर्थमें दक बन गया है।

इसी प्रकार औषध अर्थमें कषाय शब्दका प्रयोग है—उपर चिकित्सामें अग्निपुत्रके कदा है कि "अः कषायः

कषायस्यात् स त्रिपिद्ध तद्वैज्यरे" इसमें प्रथम कषाय शब्द औषधके अर्थमें है; न कि पंचकषाय कषयनामें कहीं, कषाय कषयनाके लिये। पंचकषाय कषयनामें आषा कषाय शब्द भी औषधके लिये आया है। महाभारतमें कषाय शब्द औषधके ही अर्थमें आता है। इसी प्रकार जेन्ताक शब्द है। अग्निपुत्रके शिष्योंमें अग्निवेश और मेल दोनों थे, दोनोंने अपने अपने तंत्र बनाये। ऋषियोंने साथ बैठे अग्निपुत्रको सुनाए। इनमें स्वैद अध्यायने अदर अग्निवेशने जेन्ताक (जन्ताक) स्वैदका वर्णन दिया है, परन्तु अग्निवेशने जेन्ताक—स्वैदका उल्लेख नहीं किया है। 'महाभारत' 'जेन्ताक'के स्थान पर 'जन्ताक'का ही उल्लेख है। इसी प्रकारसे 'चरक'में आया 'अवकाशित' शब्द एक विशेष अर्थके लिये आया है। पानी साहित्यमें अवकाशितका अर्थ गर्माशयमें आना है। संस्कृतमें यह शब्द इस अर्थमें प्रयुक्त नहीं होता।

इन बातोंको देखते हुए यह स्पष्ट है कि उपरलक्ष्य ग्रन्थ वैदिक ऋषिसे सम्बन्ध नहीं रखता। भाषामें प्रतिसंस्कार होनेसे इसमें बहुतमे परिवर्तन हुए हैं। साथ ही 'चरक संहिता'का संपूर्ण पठनपाठन भी गुप्तकाल तक कभी नहीं रहा। क्योंकि यदि इसका पठनपाठन रहता तो अवश्य ही 'काश्यप संहिता' या 'नवनीतक' की भांति उक्ति रूपमें पूर्ण संहिता ही दृढबलके समान उपलब्ध होती। परन्तु उपरलक्ष्य चरकसंहितासे यह स्पष्ट है कि यह संहिता

चिकित्सा स्थानके समूह अध्याय और 'कथ' एन 'मिद्धि स्थान' के बिना ही उपलब्ध थी। इसलिए दृढ़रुले इतने अशक्त दूसरे स्थानोंसे एकत्र करके पूरा किया। दृढ़रुले का समय ईसाकी तीसरी या चौथी शती माना जाता है। यह समय गुप्तकालका है।

चरकके चिकित्सा स्थानके अध्यायोंमें भ्रमाविज्ञानी दृष्टिसे आपानी विवेचना करने पर यह स्पष्ट पता लग जाता है कि कौनसा अध्याय गुप्तकालका है। उदाहरणके लिए उदर रोग चिकित्सा अध्यायमें 'नारायण मूत्र' की फलभूति देते हुए 'विशुम्बिकासुर' यह उपमा गुप्तकालकी ही है। गुप्तकालसे पहलेके ग्रन्थोंमें ऐसी उपमा नहीं मिलती। इसी प्रकार मशयकमें मज्जनना वर्णन अष्टांग-समूहके वर्णनके साथ बहुत कुछ मिलता है। 'अष्टांग-समूह' गुप्तकालका ग्रंथ है। 'विचित्रिस्ता' में आए हुए ग्याचरि, हिरमिल आदि शब्द इसको गुप्तकालका सिद्ध करनेके लिए पुरातन हैं। अष्टांग समूह की विकाकार 'इन्दु' ने स्पष्ट लिखा है कि चरको उपेक्षित शास्त्रे ग्रन्थ भूय गतो यतः। अर्थात् चरकने इस सहिताका आपा ही प्रतिमस्कार किया था। इस लिए यह मानना कि यह सहिता ऋषि प्रणीत है, इसमें संपूर्ण आयुर्वेद इसमें आ गया या इसका चिकित्सामें सम्ये अधिक महत्व है, बुद्धिगम्य बात नहीं रहती। इसीसे बामनक यह कहना कि—

“ऋषि प्रणीत प्रीतिधैर्य सुतवा चरकसुतौ।

मेलय त्रि न पठ्यन्त तस्मादभ्या सुभाषितम्॥”

चरकका उपदेष्टा भल ही ऋषि हो शिष्य भी ऋषि हो सकता है, परन्तु प्रतिसम्बन्ध चरक भी उसी कोटिका हो यह आवश्यक नहीं। 'दृढ़रुले'ने तो ऋषि श्रेणीमें कमी रखा ही नहीं गया। इसलिए चरक महिताका सम्बन्ध ऋषिके साथ अधूरा ही है।

पीठम गुप्तकालमें 'वराहमिहिर'ने अपनी बृहत् सहितामें म्लेच्छ और यवनोको भी ऋषि कोटिम लिय दिया है। चूंकि उनक यहाँ ज्योतिषज्ञान विस्तृत रूपमें था। इस दृष्टिसे तो बामनको भी ऋषि श्रेणीमें रखा जा सकता है। आयुर्वेदमें यह आग्रह कि 'चरक महिता' ऋषि प्रणीत है और आयुर्वेदका प्रामाणिक जोर मुख्य आश्रय भूतग्रन्थ

है, उसने पदे बिना आयुर्वेद आ ही नहीं सकता अथवा आयुर्वेदका प्रकाश पड़ित उसके बिना नहीं बना जा सकता बहुत शुक्ति समत नहीं लगता परन्तु आजकल पाठ्यग्रन्थ बनाते समय यह आग्रह या अभिनिवेश पथ जाता है कि चरकका अध्ययन जरूर ही रहना है। वास्तवमें ऋषि-प्रणीत भागके अन्दर चिकित्सामें सबधित भाग एक निहाई भी नहीं रहता। चरकने 'शारीर स्थान' में आधुनिक दृष्टिसे शारीरिक वर्णन करनेवाले अध्याय मुद्रिकलसे दोसे अधिक नहीं निकलते। विमान स्थानका आठवाँ अध्याय मुख्यतः दर्शन या अन्य बानोंसे भरा हुआ है जो कि सम्भवतः उस समयके लिए महत्त्वपूर्ण हो जब कि परस्पर वादविवादकी परिपाटी ज्ञानवर्धनके लिए आवश्यक थी। जैसाकि 'हर्षचरित'में याचने वादविवादका ज्ञान बढ़ानेका एक उपाय बताया है परन्तु इससे चिकित्साका कोई रसत सुगंध नहीं। वर्तमान समयमें जब जीवनकी इतनी समस्याएँ हैं, इतने विषय पढ़नेसे पड़े हैं, ऐसे समय इन अनावश्यक विषयोंसे पढ़ाना विषाधी पर व्यर्थका बोझ लादना एन समयका दुरुपयोग करना है। वास्तवमें इस महिताही अपेक्षा अष्टांग-समूहका पढ़ाना आयुर्वेदकी दृष्टिमें अधिक महत्त्वपूर्ण है।

इसलिये मेरी मान्यता तो यह है कि दर्शनके ऊपर जोर न देकर इतिहास और भूगोलका ज्ञान वैधारी करना अधिक उपयोगी है। इसीलिए पिछले ग्रन्थोंमें-गुप्तकालके अष्टांग संग्रह, काश्यप रंहिता, चावनीनक आदिमें दर्शनका विषय नहीं के बराबर है। ये भी आयुर्वेदके प्रामाणिक और उपयोगी ग्रन्थ हैं। 'सुश्रुत' के अन्दर दर्शनका विषय बहुत ही थोड़ा, बहुत ही निबन्धित शब्दोंमें आया है। इसलिये दर्शन पर अधिक बल देना अधिक उपयोगी आयुर्वेद दृष्टिमें नहीं है। श्रवणप्रणीतका भी आग्रह रखना ठीक नहीं। इसलिये वाग्भटके कथनके अनुसार जो अर्घा कहा हुआ घनन ही उसको ग्रहण करना चाहिए। उसमें नक्काका आग्रह रखना ठीक नहीं। इसलिये

चारक श्रवणप्रणीत है इसीलिए उसका पढ़ाना आवश्यक है, यह आग्रह उचित नहीं। यही बात बहुत अर्थमें सुश्रुत-सहितके लिए भी है। उसमें आया हुआ भूगोला विषय वास्तविकी स्पष्ट करता है कि वह श्रवण प्रणीत नहीं है। इन दोनों संहिताओंको छोड़कर तीसरी संहिता अष्टांग-संग्रह है जिसका श्रवणसे कोई संबंध नहीं, पान्द्र भारतवर्षमें स्वर्गयुगके नामसे कहे जानेवाले गुप्तकालमें यह आयुर्वेदका शून्य ग्रन्थरत्न है। इस अर्थसे ग्रन्थके पठन-पाठनसे आयुर्वेदके भागों अर्गोंका अच्छी प्रकारसे ज्ञान हो जाता है। इसलिये पाठ्यग्रन्थमें इसका स्थान चरक-सुश्रुतसे अधिक महत्वपूर्ण है।

સજીખમનો ઉપાય

સજીખમ થાય કે તરત જ ઉપવાસ કરવે, અરમ પાણી પીવામાં લેવું અથવા સુંદ, ચરી નાખીને ઉકાથેનું પાણી પીવામાં લેવું અથવા પંચમૂલ સાધિત અરમ પાણી પીવામાં લેવું.

ઉપવાસ એ જ શરદીની શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. ઉપવાસથી સમસ્ત આમ નિર્મૂળ મર્દ બને છે. કારણ પ્રતિસ્થાપ ત્રિદોષજ રોગ છે અને એમાં આમનું પ્રાધાન્ય હોય છે જ. નવા પ્રતિસ્થાપનો ઉપાય ઉપવાસ છે, અર્જુ પ્રતિસ્થાપનો નહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ.

આજે સજીખમ-શરદી-Coldને વધારે રોગ માનવામાં આવે છે. ઉપવાસથી આ જવાબુઓ ઉપર થી અસર થાય છે તે તપાસવાની ખૂબ જરૂર છે. એમ તો Coldની દવા જ નથી એમ જણા કહે છે એવે વખતે કારણની લંઘનચિકિત્સા, અમારે મન, શાસ્ત્રીય લાગે છે.

हमारा परिचय और अष्टांगसंग्रह (वृद्ध चाग्मट)का वैशिष्ट्य

वैद्यश्री बिंदुभाषवराष्ठी पंडित
भूतपूर्व सवाइक, आयुर्वेद पत्रिका (पाश्चिक)
तथा प्राचार्य आयुर्वेद महाविद्यालय (नासिक)

भूत ग्राधीवादी व्यापारिक कार्यकृत् बिंदुभाषवराष्ठी, नासिक सर्व सेवा सधना
स्थापकभागा अके छे, व्यापारना सराई विद्यापयना आचार्य तरीके पक्ष तेभले केटयेके पक्षत
इस पक्षवेदी छे. व्यापारभाषना तेभा अवेभा साथी हता आयुर्वेदने पारम्परानी
तेभनी पासे अके विशिष्ट दृष्टि छे.

बनौपपी विषयक ग्रंथ

मित्रवर्य श्री बापालालभाई मुसे १९३५-३६ मालमे
नामसे परिचित हुए। उस समय वे भडोच जिलेमें हॉसोट
रहते थे। उनका एक बनौपपिविषयक ग्रंथ मेरे डेबनेमें
आया। मैंने वह पढ़ा। मुझे अच्छा लगा। उमेंमें
चरक-सुश्रुत-वाग्भट अंतर्गत बनौपपियोंके गुणधर्म साधार
दिये हुए थे।

उस समय में गुजराती लिपी और भाषा विशेष
नहीं आता था। तो भी मैंने वह ग्रन्थ दृष्टिसे पढ़ा।
ग्रन्थ पढ़नेसे मेरे मनमें श्री बापालालभाईके प्रति धृष्टा
और आदरकी भावना निर्माण हुई।

प्रथम बोर्डके सदस्य

१९३८-३९में आयुर्वेद विषयक कानून बर्द्ध विधान
समामें समत हुआ। और उसक अनुसार पहला बोर्ड
(दि. बोर्ड ऑफ दिसियन मिस्ट्रस ऑफ मेडिसिन बर्द्ध)
निर्माण हुआ। उसके सदस्योंके नामोंमें श्री बापालालभाईका
नाम था। बोर्डकी एक उपसमिति अहमदनगर आयुर्वेद
महाविद्यालयके निरीक्षणार्थ आयी थी। मैं वहाँ अध्यापन
करता था उनका प्रथम दान उस समय हुआ।

नासिक जेलमें सदस्य

१९४३में दूसरे आयुर्वेद बोर्ड पर मैं सदस्य चुनकर
आया। और उसी समय कौन्सेला राजकीय आंदोलन

चाल था। मुझे गिरफ्तार किया गया और अहमदनगरके
नासिक सेटल जेलमें रखा गया। गुजरातसे श्री बापालाल-
भाई भी नासिक जेलमें आये थे। एक डेड साल तक हम
सब राजकीय साथ साथ रहे थे, खाते पीते थे, अध्ययन-
अध्यापन विचारविनिमय, खेल-बूढ़में समय व्यतीत करते थे।

उच्च जीवननम्रका प्रभाव

वहाँ पर श्री बापालालभाईका जीवननम्र बहुत ही
नियमित और अध्ययनशील रहा। प्रातःकालमें व्यायाम,
अभ्यास, शीतनलहान, और ग्रन्थोंका पढ़न इत्यादि
कार्यक्रम देखकर अन्य सहवासी मित्रों पर उनके जीवनका
बहुत ही अन्तः प्रभाव होता था।

जेलमें ठूठनेके बाद मैंने गुजरात प्रांतमें एक प्रचार-दौरा
निकाला। जगह जगहके वैद्यमित्रोंको मिलना और उनक
आयुर्वेद उद्देशन विषयक विचार समझ लेना यही उद्देश
था जोउने गन्धर्वक नाते मतशर वैद्य मन्नात्रको मिलना
मेरा एक अवश्य कर्तव्य था। मैं सूत गया और तापी
प्रज्ञाचयाभ्रम सोमायडीके अध्यक्ष श्री रतनलालजी खाडवालके
यहाँ ठहरा था। सुरतमें आयुर्वेद महाविद्यालय चालू
करनेका उस मण्डलका विचार था और महाविद्यालयके
लिये सुयोग्य अधिपति (आचार्य-प्रिन्सिपल) निश्चित करनेके
प्रयत्नमें सचलक थे। श्री बापालालभाईनी ही सुयोग्य

आचार्य हो सकने हैं ऐसी राय उस समय में थी, ग्रांडवालाजीसे ही।

सुरत कोलेजमें आचार्य

श्री बापालालभाई भंडोचमें अपना वैयर्थीय व्यवसाय करते थे। उनके नामपर तार भिजवाकर उनको सुरत बुलाया गया और आर्थिक व्यवहार निश्चित करके वे अविपत्ति निश्चित हुए। उस ही कार्यके लिये मैं वहाँपर एक दिन ज्यादा ठहरा। उस कार्यमें निमित्तमान होनेकी मंथि मुझे मिली थी। गत अगस्तह वर्ष वह आचार्य स्थान उगहोने बितने अच्छे ढंगमें सम्हाल्य यह सब वैध समाज जानता ही है। उनके अधिवर्षिकके नीचे वह एक बड़ी उपयुक्त और आदर्श संस्था गुजरात प्रातमें बन गई। उत्तरी अच्छी आयुर्वेदीय संस्था गुजरातमें अन्वयन वहाँ भी नहीं है। ऐसी मेरी भावना है।

महाराष्ट्रीय वैद्योसे स्वर्क

४/१० सालके पहले बम्बईमें एक महा गुजरात प्राणीय वैद्य समेलन हुआ था। उसके समागति थी, बापालालभाई थे। उस समेलनमें महाराष्ट्रके भी वैद्य उपस्थित थे। श्री, बापालालजी अन्य भाषाओंके साथ मराठी भाषा भी अच्छी तरह जानते हैं। और महाराष्ट्रीय वैद्यजनोंमें भी मिलजुलकर रहते हैं।

तीन सालके पहले सुरतके पास व्यास नामक गावमें गांधी स्मारक निधि संचालित सफाई विद्यालयके प्रिन्सिपलके नाते कुछ समय मैं रहा था तब एक बार श्री, बापालालभाईके घर एक दिन गया था। १/१ घण्टे बातचीत हुई थी। आयुर्वेद महाविद्यालय और हस्पायल भी देखा। उनमें वंश चिरंजीव श्री, प्रफुल्लभाई वैद्य उनके वैयर्थीय कार्यक्षेत्रमें उनको बड़ी महायता करने हैं वह देखकर आनन्द हुआ।

प्राचीन विचारोंका वस्त्र समग्र

अब हम लेपके मुख्य विषय पर आते हैं। अष्टांग मंत्र ग्रन्थ अष्टांग हृदयके पहले बना हुआ है और उसमें पूर्वकार्जन उपलब्ध आयुर्वेदीय ग्रन्थोंके सर्वविध उपयुक्त भाग संग्रहीत हुए हैं। ऐसा मंत्रद्वारा इस ग्रन्थके पहले अध्यायमें निर्दिष्ट किया है इसलिए चरक-मुद्गल आदि ग्रन्थ ग्रन्थ पढ़नेका प्रयास न कर

प्रथम वृद्ध वाग्भट (अष्टांगसंग्रह) ग्रन्थ पढ़नेका और पत्रनेका प्रयत्न किया जाय तो कम कष्टवाला और अधिक लाभ देनेवाला होगा ऐसा हमारा मन अष्टांगसंग्रह सूत्रस्थानका ८/१० बार वाचन करनेसे हुआ है।

अध्यापनके लिये उपयोगी

अष्टांगसंग्रहके प्रत्येक अध्यायमें अष्टांग हृदयसे अधिक आयुर्वेदीय विषयोंकी चर्चा की है और वह बहुत ही विस्तृत और उपयुक्त है। अध्यापक सामने पढ़ते हैं और विद्यार्थिजनोंको सुगमतासे पढ़ाते हैं ऐसी रचना उसमें है **उत्कृष्ट निष्पटुका समवेष्टा**

सूत्रस्थानके ३०के बजाय ४० अध्याय हैं और उनमें सुवर्ण, रजत, मन शिला, समुद्रफेन, दुग्ध, वायु, मणि आदि नित्योपयुक्त खनिज प्राणिक और उद्भिज्ज ग्रन्थोंके जो जो गुणधर्म दिये हैं वे चिकित्साकार्यके लिये बहुतही लाभदायक हैं। कुछ विशेष अन्वयाभ्यास निदान और चिकित्सा भी सूत्रस्थानमें दिग्दर्शित की है जो चरक मुद्गल और अष्टांग हृदयमें मुझे नहीं मिली है।

पित्त अंतर्निगूढे विमार्गगे वा स्वेदः! और श्लेष्मणि अंतर्निगूढे स्तब्धः...! जो चिकित्सा लिखी है वह सामयिकता समान दिख पड़ती है। पित्त कोषको गतिमान करनेके लिये वहाँ पर पित्तवर्धक और कफरोपको अंतःकोषमें ले जानेके लिये और उसके विलयनके लिये वही जीनोपचार बताया है।

विशेषयोग पर अध्याय

हृदयके उत्तरस्थानमें रसायन विधि अध्यायमें गुग्गुल रसायनका प्रयोग नहीं मिलता। संग्रहमें गुग्गुल रसायन बहुत ही विस्तृत दिया है। चिकित्सामें आगुसारी द्रव्योकी आवश्यकता होती है। व्याधिविपरीत द्रव्यके साथ विपरीत प्रयोग करनेमें आशुकारित्व प्राप्त हो सकता है। उत्तरस्थानमें विशेषयोग कैसे कर सकते हैं यह पत्रनेके लिये स्वतन्त्र अध्याय है।

एक बार अवश्य पढ़ें

अष्टांग संग्रहमें अध्याय १५० हैं और पूरे ग्रंथा विविष्ट भाग एक लेखमें उद्धृत करना भी असंभव है। मेरी आयुर्वेदीय अध्यापकजीने नव प्रार्थना है कि वे एक बार अष्टांग संग्रह ग्रंथका अध्ययन अवश्य करें। उनको अध्यापन कार्य और चिकित्सा कार्यके लिये एक नयी दृष्टि प्राप्त होगी। जो आयुर्वेदके अविषयके लिये मार्गदर्शक होगी।

तपस्वी बापालालभाई

महेन्द्रनाथ विद्यालकार

कांगड़ी अशुक्लना आ स्नातक, बापालालभाईना कार्यप्रदेश हामोटना वतनी छे.
वैदिक संस्कृतिना पाठा छिपासक ढोढ तेमना दृष्टिगिहृभा ओक प्रकारनी जयक आवे छे.

सीतान्द्र और गुजरातमें जब कभी सुससे मेरे गाँवका नाम पूछा जाता है तो मैं अपने गाँवका नाम बताता हूँ हामोटा। तब प्राय सभी कहते हैं—ओहो बापालालभाईवाला हामोटा, और इस तरह मेरे गाँवको अपने नामसे प्रसिद्ध करनेवाले पुरपत्रो यदि गाँवका एक भी आदमी पन्दीपूर्ति जैसे छुम अवसर पर गाँवकी ओरसे इतजना न बतावे तो वह ग्राम छुग्राम ही कहा जायगा।

१९३७में मैं गुरुकुल कांगड़ीसे स्नातक होकर अपने गाँव हामोटा (जि भरुच) में आया। गुरुकुलके सम्कारोंके कारण ध्यर्थ गये मारवाडी भावत न थी। गाँवमें दोचार जगहें थी कि जहाँ बैठने पर उच्च घातावरणके साथ साथ अच्छी बातें सुननेको मिलती थीं, जीवनक त्रिये कुछ सामग्री मिलती थी, ऐसी जगहोंमें पूज्य बापालालभाईके घरका स्थान सर्व प्रथम था। मैं जितनी बार भी आपके घर गया, हरबार कुछ न कुछ नई बात सीख कर आया।

मेरे गाँवमें रह कर आचार्य बापालालभाईने क्या किया है? इसका उत्तर एक शब्दमें यों दिया जा सकता है—तपस्या। मैंने उन्हें मुबद्द ४-४। बजे उठकर स्वाध्याय और लेखन कार्य करने देखा है। १७-१८ वर्ष तक ये तीन चार घंटेनी स्वाध्याय ग्रहण निरन्तर चान्द्र रही थी। वैद्य बापालालभाई इसी तपस्यासे आचार्य बापालालभाई

बने हैं। और इस कार्यमें निमित्तस्व बना है मेरा गाँव हामोटा, इस बात पर हरेक हामोटावासीको गर्व होना स्वाभाविक है।

हामोटामें आपनी तपस्या पूरी हुई। विधाताने कुछ एसी परिस्थिति पैदा की कि वैद्यजीका मन लडा हो गया। उन्होंने हामोटा छोड़नेका निश्चय कर लिया। अब उनके जीवनका दूसरा अध्याय शुरू हो रहा था, यह बात न वैद्यजी जानते थे और न हामोटावाले। काल भगवान ही जानते थे कि अब वैद्यजीकी तपस्या पूरी हो चुकी है। तपस्वानी फल प्रातिका समय आ चुका था। हामोटासे आप भरुच गये। वहाँ स्थिर होनेका निश्चय किया। महान भी खरीदा। पर थोड़े दिनोंमें ही भरुच उनके लिये छोटा स्थान साबित हुआ, और वे पहुँच गये सूरत। सूरतने उनको उठा लिया, और उन्होंने सूरतको ऊँचा उठा दिया। सूरतके छत पूज्य स्वामी आग्यानदजीके बोये हुए पीपेरो उन्होंने महान वृक्ष बनानेके लिये जो पुरपात्र किया है वह अनन्य है। हामोटावालोंने आपकी यह उन्नति देखी तो सामान्य जनोरो आश्चर्य होता था, परन्तु वह तो अतिपरिचय दोष था। सचमुच तो योग्य व्यक्तिको योग्य जगह मिली थी और सखाको योग्य व्यक्ति मिल्य था।

बात कुछ पुरानी है। देशमें एक लहर आयी थी, एक वातावरण बना था। अद्भुत वातावरण था वह। आजके स्वार्थी और परलोक्य जमानेमें तो उसकी कल्पना ही हो सकती है, और शायद कुछ लोगोंकी तो वह कल्पना भी अर्धभ्रम ही जान पड़ेगी।

उस समय देशमें कुछ शक्तिशाली नौजवानोंकी याँग की थी, जो अपने तन मन धन सबका बलिदान देनेके लिये तैयार हो। जो अपनी शक्तिका उपयोग अपने स्वार्थके लिये न करके, अपने देशकी उन्नतिके लिये छोटे छोटे गाँवमें जाकर अपनी हस्तोंमें मिटा दे' और देशके बगीचेमें खाद घन जाये। ऐसे कुछ नौजवान भ्रष्ट चिन्तमें भी आये, जिनमें श्री बापालालभाई भी एक थे। इन नौजवानोंमें भ्रष्ट चिन्तके उत्कर्षके लिये जो कुछ दिया है वह इतिहासमें जर्न ही अमिट किया जायगा।

पर इन नौजवानोंमें श्री बापालालभाई तो निराले थे। इन्होंने तो देशके साथ साथ आयुर्वेदकी भी अपना जीवनराम दे दिया था। इनकी आयुर्वेदकी साधना प्रतिदिन प्रातः चार बजेसे शुरू हो जाती थी। इसी तपस्याके समय भ्रष्ट चिन्तके सर्पश्रेष्ठ मूक कार्यवाही छोटे सरदार डॉ. फण्डुलाल देसाईने एक सामयिक पत्र निकाला। और इस सामयिकमें ऐसा लिखनेकी प्रेरणा की। और इसके फलस्वरूप 'विकास'में लेख लिखे गये।

इन लेखोंने दो काम किये। जनतामें आयुर्वेदके प्रति रस जागृत किया तथा श्री बापालालभाईकी गुजररातके एक अच्छे वैद्यके रूपमें स्वीकार किया। इन लेखोंमें ऐसा क्या था कि लोग आयुर्वेदकी ओर आकर्षित हुए? इन लेखोंमें 'बाते' तो पुरानी ही थीं, पर उनको आजकी वैज्ञानिक भाषामें समझाया था। एक आत्मा था जब लोग सब बातोंमें धार्मिकरूप देकर समझाते थे और जनसमाज भी धार्मिकरूपमें कही बातोंको जल्दी समझ सकता था। आज जब उन्हें वैज्ञानिकरूपमें आयुर्वेदकी समझानेवाला मिला तो जनगमावकी आयुर्वेदके प्रति जो भक्ति थी, वह भक्ति गिरा तथा हट हुई। इस प्रकार गुजररातमें आयुर्वेदका वैज्ञानिकरूपमें निष्पन्न करने आयुर्वेदके प्रति जनसमाजकी रुचि बढ़ानेवालोंमें आश आगयी है।

इन लेखोंमें आपने बताया कि आयुर्वेदके साधारणमें दीखनेवाले योग भी कितने तरह चमत्कार करते हैं। साथ ही वह भी बताया कि आयुर्वेद रोगोंकी दवाता नहीं, उन्हें जड़से निकासनेका प्रयत्न करता है। रोग होनेके बाद उसे अच्छा करनेके लिये ही आयुर्वेद नहीं है, पालू रोगोंकी उत्पत्ति ही न हो उसका लिये स्वस्थपन आवश्यक है। स्वस्थ रहनेके लिये खानपानका पत्र महत्व है। जिस प्रवृत्तिके व्यक्तियोंको आहार तथा व्यवहारमें निम्न निम्न बातोंका ध्यान रखना चाहिये कि जिससे वे भ्रष्ट न हों। आहार-विहारकी ऐसी भूलोंको प्रहापराय कहा गया है। विद्वत्पुरुष वस्तुओंका निर्बंध करके बताया कि वे चीजें खोराकमें एक साथ नहीं आनी चाहिये। इस प्रकार आपने इन लेखोंमें जनसमाजकी जीवन जीनेके लिये आयुर्वेदिक दृष्टि दी।

श्री बापालालभाईने कुछ आते नये दृष्टिकोणसे प्रस्तुत की है, उनका उल्लेख करना भी आवश्यक है। दाँतोंकी बीमारीके लिये मिलाहार तथा कच्ची दूर करनेके बाद 'तैल्यह्न' सर्वात्मक औषध है वह बात खूब जोरशोरसे प्रतिपादित की। जुद्धिलाने रोगोंने इसका उपयोग करके कम उठया है जो लोग आर्थिक अथवा अन्य कारणोंसे इसका उपयोग न कर सके, उन्होंने इसका सक्षिन्नरूप अपनाया। तिक्तलेप्ते कड़ू तथा तिथय डालकर दिनमें दोबारा बार इस तैल्यही दाँतों पर मालिश करके भी लाभ उठया है। केरल भागके बाद वहकि पेय 'घृतकुचकम्'का प्रचार किया। गुजररात जैसे आन्तर् प्रान्तके लिये इस पेयको अपनानेकी जो सख्त ही है वह संधार ही है। तारीके रोमियोंके लिये शूठ तथा अदरकका प्रयोग भी आपने प्रकलित किया है।

आप आयुर्वेदके स्वरूपरक्षा करने परमें बातावरण बनानेका प्रयत्न करते हैं। आयुर्वेदके स्वरूपरक्षता इस बातको आज वैज्ञानिकोंने भी स्वीकार किया है कि भोजनके समय शांतिमय तथा आनन्दमय वातावरण होना चाहिये। पर कितने घरोंमें ऐसा वातावरण होता है!

मैंने आचार्य बापालालभाईके परम यह वातावरण देखा है, और स्व प्रभावित हुआ हूँ। परके सब सदस्य एक साथ बैठकर खाना खाते हैं। खाना पिरस आनेके बाद धूपदानीके धूपको कमरेमें सर्वेय फिटा कर वातावरणको सुगन्धमय बना दिया जाता है।

ऐसे वातावरणमें भोजन करनेके कागण ही आचार्य बापालालभाई अपने प्रतिपक्षियों पर गुरे हुए बिना, स्वस्थतासे, नपातुला जवाब दे सकते हैं। ऐसे वातावरणमें भोजन करनेवाला व्यक्ति ही नाहीं विज्ञाननी गणोंको चेलेंज देकर आयुर्वेदके कहे जानेवाले भक्तों तथा वैद्योंका कोपमात्रन बनकर भी स्वस्थतासे हँसकर जवाब दे सकता है।

जिसने आयुर्वेदके लिये अपने जीवनके श्रेष्ठतम वर्षोंको लगा दिया हो, जिसने आयुर्वेदक अन्व्यास, मनन, प्रचार आदिमें अपना सारा जीवन दे दिया हो, उसे जब मालूम पड़े कि आयुर्वेदकी नाब, आयुर्वेदके कहे जानेवाले द्वैतपिरोके कारण ही इब रही हैं, तो उसनी आत्मा किस तरह चुप रह सकती है! ऐसे समकाले अभिय किन्तु सच तथा तथ्य वस्तु कहनेवाले जो दो चार व्यक्ति हैं, उनमें भी बापालालभाई सुटम हैं। सब आयुर्वेद अटम नही; परतु पोहवांग पाना पडेगा। शस्य सासाम्यका विकास करना पडेगा, समोहन शास्त्र, क्षतिरगज्ञान, और वैद्यकीय वायदा शास्त्र ज्ञान पटये बिना आयुर्वेदका विचारणी वामन ही रहेगा। आयुर्वेदके जो विभाग छुप्त प्राय हो चुके हैं उन्हे आयुर्वेदके लिये स्वीकार करना होगा। आधुनिक विज्ञानके जो साधन तथा नियम आयुर्वेदके भिये सहायक हों, रोगीके रोगको दूर करनेमें सहायक हों, उन्हें आयुर्वेदमें मिला लो। आयुर्वेदमें सब कुछ है यह भ्रम है, इसे दूर करना होगा। नये नान विज्ञानका स्वीकार करना ही होगा। निष्प्राण हिन्दू जातिने विपरीत बने हुए अपने भाद्योंको नहीं अपनाया। परिणाम हमारे सामने हैं। इसी तरह यदि आयुर्वेद नये ज्ञानको पचाकर आत्मसात नहीं करेगा तो दूसरे प्रनाह आयुर्वेदकी खा जायेंगे।

आचार्य बापालालभाईके मनमें जैसे वैद्यकी रूपना है वह भी देख लीजिये। वे कहते हैं—वैद्य आयुर्वेदका पूरा भक्त होगा, उसकी विद्या तेजस्वी होगी। शास्त्र और

शास्त्र दोनोंमें वह कुशल होगा। अपने काममें वह ऐसा कुशल होगा कि वह अपने रोगीको कमी डाक्टरका घर नहीं बतायेगा। आयुर्वेदको वह अपना जीवनधर्म मानेगा, धर्म, अर्थ, काम पुण्यार्थोंको स्वीकार करनेवाला होगा, वह कुरूप, दरिद्र नहीं होगा। उसकी वैद्यभूषा गौरवमयी होगी। उसकी वाणी शिष्ट तथा मिष्ट होगी। उसके मन वचन कर्म एक जैसे होंगे। वह शायद पुराने वैद्योंकी तरह श्लोक रटनेवाला न होगा, परतु शास्त्रनी उपपत्तिको ठीकसे समझनेवाला, अन्य शास्त्रोंका भी अच्छा ज्ञाता होगा। मेरा आदर्श वैद्य ऐसा होगा।

आज हम एक बड़े ही विविध युगमेंसे गुजर रहे हैं। आज कल सभी मार्ग राजनैतिक दृष्टिकोणसे देखी जाती हैं। एक अच्छा शेरक, कवि, वक्ता या वैद्य हो पर यदि उसके विचार वर्तमान राज्यकर्ता नीतिशेसे भिन्न हों तो यह उसका अपराध समझा जाता है। उसकी योग्यताका कुछ भी मूल्या नहीं रहता। यह अगर कोई बात कहता है, सुनाव पेश करता है, अपने जीवनमें प्राप्त वस्तुको प्रकट करता है तो उसपर ध्यान नहीं दिया जाता, उसके तेजको दबानेकी कोशिश की जाती है। अर्थात् राजनीतिज्ञोंनी सुसामद किये बिना आप किसी भी क्षेत्रमें आगे नहीं बढ़ सकते। और दूसरी ओर यदि आपको सुसामद करना आता है, 'जी हाँ' 'जी हाँ' करना आता है तो आप सरकारी दृष्टिसे थडे लेखक, कवि, वक्ता या वैद्य माने जा सकते हैं। सरकारी ओरसे मिलनेवाले सभी लाभ प्राय ऐसे चलते-पुर्ते लोग ही ले जाते हैं।

इतना होतै हुए भी कुछ लोगोंकी प्रजा और प्रतिभा ऐसी तेजस्वी होती है कि उनकी उपेक्षा नहीं की जा सकती। उनका सम्मान करना ही पड़ता है। ऐसे ही तेजस्वी रत्नोंमेंसे श्री बापालालभाई एक हैं।

आयुर्वेदके सिवाय भी पुस्तकालय तथा अन्वाडेकी प्रयुक्तिका काम भी प्रसिद्ध ही है। सुनवातेने कमजोर बुझते पतले जीवनवानोंको देखकर उन्हें स्वयं पुष्ट होता है। उन्हें छुट सशक्त बनानेके लिये वे हमेशा प्रेरणा देते रहते हैं।

आचार्य श्री बापालालभाई वैद्य

—जीवन-कवचकी एक सूक्ष्म रूपरेखा—

वैद्य जयदेवभाई क देसाई
आयुर्वेद सितोमणि, आयुर्वेदाचार्य

नामः आयुर्वेद महाविद्यालयभा तैः अध्यापक तरीके धैः। वपतथा ज्ञेय।
छे, त्थार पछेला संयुक्त शुभ रक्षणभा अनुसंधान विभागभा काम करता छता। तैः।
पुनःपुनः पुनःपुनः रक्षातक छे

नित्यगम्या भारतमाताके लावण्यमय सुखमण्डलक रूपमें गुजरभूमी उपमित किया जा सकता है, जो प्राकृतिक सुपमा है रमणीयतासे अवगुण्डित है। इस अवगुण्डनमें जहाँ अति उपवोणी तथा आरोग्यप्रद दृक्षयनरसितियों—लतानिजुंजों और छुपवोरीधोका भंडार है, वहाँ उनके गुणवर्माओं को पहचाननेवाले—उनकी सच्ची आराधना करनेवाले—और उनके उपयोगसे जनता जनार्दनकी सेवा करनेवाले पुनरुत्थन भी इसी भूमिमें उत्पन्न हुए हैं। गुजरभूके पुनरुत्थनी इस श्रेणीमें श्री बापालालभाईका भी एक उज्जवल एवं अनोखा स्थान है। उनकी पटिपूर्तिका आभोजन ही इसका साक्षी है।

अष्ट—उपनिषद् शास्त्रके दो बचनों आपके समग्र जीवनको गूँथ लिया जा सकता है, और उस प्रमित रमणीय सूत्रमें आपका जीवन एक प्रवीण हीरकके समान जगमगाता दीप्तता है। उपनिषद्की आदेश है—

“कर्त्तव्येवेह कर्माणि जिर्णविच्छेत्तसमा ।” यह श्री बापालालभाईके जीवनका महामन्त्र रहा है, जिसके पुनीत पथ पर आपने अपने जीवनको टाल दिया है। और “स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्” इस आदेशकी कार्यसूचि पर आपने अपने जीवनके प्रत्येक क्षणको उपयोगी बना कर अग्रणी कर दिया है।

यही कारण है कि, भले ही आपने किसी विशाल आयुर्वेद महाविद्यालयकी गव्य अटालिकाओंमें बैठकर शिक्षण

प्राप्त करके लम्बी जीई डिग्रीएँ पंछसे अपने नामकी प्रलम्ब—रज्जुमत् नहीं बनाया, तथापि निरन्तर अध्ययन कर्ममें प्रवृत्त रह कर, सतत स्वाध्याय और प्रवचन द्वारा आयुर्वेद शास्त्रके प्रत्येक विभागमें निरनुश गति प्राप्त की है। इसी स्वाध्याय और प्रवचनके चलकर आपने वनस्पति शास्त्र जैसे गंभीर नियम पर अधिकारपूर्ण एवं नवीन ज्ञान तथा रससे भरपूर महान ग्रन्थका निर्माण किया है। प्रत्येक वनस्पतिके लिये आयुर्वेद शास्त्रके प्राचीन—अर्वाचीन ग्रन्थोंका अवलोकन, विभिन्न स्थलों पर किने गये उनके वर्णनोंका संकलन, तथा प्रत्यक्ष परीक्षण और अन्वेषण द्वारा उनका विशद विवेचन करना, यह कोई सुकर कार्य नहीं है। कितने सन्तुलित प्रयत्नोंके अनन्तर किसी छोट निष्कर्ष पर पहुँचा जा सकता है और उसमें कितना महान परिश्रम अपेक्षित होता है इसका अनुमान तो ग्रन्थप्रणयनकी दिशामें प्रवृत्त होनेवाले विद्वान ही कर सकते हैं।

शास्त्रोंके तपाद्विषयक बचनोंका रव्य अध्ययन करके संकलन करना और साक्षरत्कार द्वारा उनका परीक्षण करना, और फिर उनका स्वतन्त्र विवेचन करना तो और भी अधिक दुष्कर है। इस प्रकारके कार्यमें तो अनुसन्ध्यातारों कीसती एकात्मता सिद्ध करनी पड़ती है, यह तो कोई सुसुष्ठु योगी ही जान सकता है। श्री बापालालभाईने इस कष्टाकी एकात्मता अपने ग्रन्थोंके

निर्माणके समय सिद्ध की है, यह निःसंकोच कहा जा सकता है।

आपके 'निष्पट्ट आदर्श' 'रसशास्त्र' आदिका जब जब मैं बैबलोकन करता हूँ, तब तब, मेरे सामने एक चित्र खड़ा हो जाता है। और मैं आश्चर्यसे उसे देखता रहता हूँ। एक दिशामें वर्ण-विषय तदाकार रूपमें उपस्थित होता है, तो दूसरी दिशामें वर्णनकारका एकाग्र मूर्तिस्वरूप और उसका मंत्रराशि-मण्डित-कक्ष दृष्टिगोचर होता है। मैं देखता हूँ-एक स्वाध्यायरत स्थितप्रज्ञ टेबल-चुर्ची पर वा गद्दी पर बैठा हुआ है-उसके बाईं और धन्वन्तरि, वैद्यदेव, शेटल, राजनिष्पट्ट आदि पञ्चीनों प्राचीन-अर्वाचीन निष्पट्ट ग्रंथ रखे हुए हैं, दाहिनी तरफ चरक, सुश्रुत, वाग्भट आदिकी संहितायें रखी हुई हैं, सामने रुद्र, लोलिम्बराज, भावमिश्र, ज्ञानधर, चक्रदत्त आदिके ग्रन्थ दिखाई दे रहे हैं, साथमें कालिदास, भवभूति, हर्ष, माघ और बाण आदिकी माहिर्यश्रुति अपने प्राकृतिक वर्णनोंकी सुवाससे भटक रही है; निकटमें ही वैदिक संहितायें जुनी हुई हैं; और पासमें ही एक तरफ कोई वनस्पति उपस्थित है-उसके फल-फूल-पत्र-मूल-त्वचा और बीज आदि रखे हुए हैं, दूसरी तरफ कुछ कामशोकें बण्डल-रस्मियोंसे धंधे रखे हैं, जिनमें ब्राम्हासियों और वनवासियों द्वारा विभिन्न वनम्पितियोंके अनुभूत उपयोगों, प्रयोगों और सफल दुष्कारोंकी नोंध की हुई है। इन सबके बीचमें बैठा हुआ लेखन-प्रवृत्त है एक तन्मय वैद्यकर, जिसे न भोजनकी परवाह है, और न पानीकी लूया है, जिसे न किसीके आनेका भान है, और न किसीके जानेका खटका; जिसकी दृष्टि केवल सामने रखे ग्रन्थों, वनस्पतियों, उनके उपयोगों, और तब उन वनस्पतियोंके प्राकृतिक रमणीय एवं अविश्रमणीय उन चित्रों पर लगी हुई है, जो वन-उपवनमें घूमघूमकर उसके आश्रितक, एवं हृदयके पर्दे पर अभिन हो गये हैं। उन्हे चुन चुनकर,

व्यवस्थित रूपमें, अपने ग्रन्थके वर्णन ही में वह गूँथता जाता है।

'निष्पट्ट-आदर्श' के लेखकका यह चित्र मेरे सामने चिर-स्थिर बना हुआ है। सचमुच ऐसी तन्मयता, ऐसी परिश्रम-शीलता एवं ऐसी उत्कट कामना जब तक लेखकमें नहीं आती तब तक वह अपने प्रतिपाद्य विषयका सच्चा प्रतिपादन नहीं कर पाता। श्री बापालालभाईने यह सिद्धि प्राप्त की है। आपके 'रसशास्त्र' आदि ग्रन्थ भी इसके साक्षी हैं।

परिणाम स्वरूप वे एक सामान्य वेदमेंसे एक लोकोप्रिय-सफल-एवं विचक्षण वैद्याशके रूपमें प्रसिद्ध हुए। व्यवस्थासक्ति एवं सहकार्यकरके अन्तःकरणकी पहचाननेकी अद्भुत क्षमिने उन्हे सफल आचार्य और समर्थ चिकित्सकके रूपमें दुनियाके सामने लाकर खड़ा कर दिया है। फलस्वरूप आपके आचार्यत्वमें अनेक सक्षम महयोगियोंके सचित ज्ञान कोषमेंसे अमूल्य निधि प्राप्त करकरे आज वैद्यों विद्वानों अपने जीवनको सफल निष्ठ कर रहे हैं।

पछि पुस्तिके शुभ प्रगम पर आपको हमारा हार्दिक अभिनन्दन है; एवं प्रभुमें शतशः शुभ कामनायें तथा प्रार्थनायें हैं कि वह जनना-जनार्दन एवं विद्यार्थी जगतके कल्याणके लिए आपके जीवनकी सदा गीण उन्नति, सर्वतोमुखी नीरोमिता, एवं वैदिक आयु प्रदान करे।

विशेषमें आज तो आवश्यकता है इस बातकी कि आपके नेतृत्वमें आयुर्वेद महाविद्यालय और आयुर्वेदिक हॉस्पिटल दिन दूनी और रात चौगुनी उन्नति करते रहे; और जगतमें सर्वत्र आपके अपूर्व ग्रन्थोंका प्रचार हो सके इस लिये ये ग्रन्थ केवल गुजराती भाषामें ही न रहकर इनका विशुद्ध हिन्दीमें भी प्रकाशन हो। यही अन्त कामना—।

श्री. बापालालभाईके अभिनंदन अवसर पर

अत्रिदेवछने। परिचय पाना २०४ छपेर आवी गये। छे.

अत्रिदेव विद्यालंकार

श्री बापालालभाईका पछि महोसव मनाया जा रहा है। उनके उपलक्ष्यमें अभिनन्दन-प्रेष निकालनेकी योजना बनी है। यह जानकर प्रसन्नता हुई।

श्री बापालालभाईसे मेरा परिचय सन् ३०क लगभगका है। सर्वप्रथम यहीदामें ही परिचय हुआ था। नामसे अवश्य ही मैं पहलेसे ही परिचित था। इनकी पुस्तकोंके कारण मुझे इनका परिचय प्राप्त था। पुस्तकोंमें 'आदर्श निपण्डु' मुझे बहुत महत्त्वपूर्ण लगी। मेरा निपण्डु ज्ञान बहुत सीमित है, इसमें विशेष रचि भी नहीं है। इसलिए इस विषयके लिए मुझे अच्छे प्रबंधी आवश्यकता रहती थी। निपण्डुओंमें इससे अच्छा ग्रन्थ मुझे दूसरा नहीं लगा। अब श्री गार्गशी निकमजी आचार्यका लिखा हुआ इस विषयका ग्रन्थ भी उपलब्ध होने लगा। पण्डु इन पर भी आदर्श निपण्डुका अपना महत्त्व है। इस ग्रन्थके कारण ही मेरा उनसे साक्षात्कार बड़ा और कई बार वैयक्तिक संपर्क भी हुआ। आगे चलकर यह संबंध धनश्रुतामें बढ़ता चला गया।

श्री बापालालभाई अध्ययनशील, भवभावसे मिलनसार-उदार प्रकृतिके हैं। परन्तु उनमें सघने अधिक महत्त्वपूर्ण गुण सत्यके ग्रहण करने और असत्यके परित्याग करनेका है। उन्हें किसी भी बस्तुके प्रति झूठा अभिनिवेश नहीं रहता। वे जिन बातोंकी ठीक समझते हैं, जो बात उनकी बुद्धिमें बैठ जाती है उसका पल्लवपूर्वक और हस्तात्के साथ समर्थन करते हैं। वे यह नहीं देखते कि यह किसके प्रति है। उनकी दृष्टिमें एक सत्यका उद्घाटन ही मुख्य रहता है। उनका किसी व्यक्तिसे कोई राग द्वेष नहीं रहता। केवल आयुर्वेदके उद्धारके लिए ही अपनी कलम या अपनी बाणीका उपयोग करते हैं। यही कारण है कि आज सूरतका आयुर्वेदिक कालेज गुजरातमें ही नहीं अपितु भारतमें आदर्श संस्था मानी जाती है। आयुर्वेदके सभी कालेजोंमें हस्ताल या वर्षतोषका शाखाकरण रह चुका है, परन्तु सूरतके आयुर्वेदिक कालेजमें आयुर्वेदके अभ्यासक वर्ग या प्रबंधके

संघ कभी भी विद्यार्थियोंमें कोई ऐसी दिथिति घुननेको नहीं मिली। इसका मुख्य कारण उनकी सत्यता और स्पष्टवादिता ही है। ऐसा मैं मानता हूँ।

यही स्पष्ट वादिता मनुष्यको अभिय बना देती है परन्तु पथर्तनमें कहा है कि-

असती भवति सत्तज्ज्ञा धार निर च क्षीतलं भवति।

दम्भी भवति विवेकी प्रियवला भवति धूर्तजन ॥

चूंकि वह स्पष्ट बोलते हैं इसलिए उनसे किसीका अहित नहीं होता।

उनका प्रिय विषय निपण्डु है। यह निपण्डुज्ञान उन्होंने बहुत गहराईमें प्राप्त किया है। उनके गुण श्री जयटुण्ड इन्द्रजी से जिनकी सहायतासे उन्होंने बनस्पतिपौक प्रत्यक्ष ज्ञान प्राप्त किया। आज आयुर्वेदके निपण्डुके लिए उनसे अधिक प्रामाणिक व्यक्ति मिलना कठिन है, ऐसी मेरी मान्यता है।

उनका अभी एक रेख कदमीकी यात्रामें 'वेतस और बंजुल' इन दो शब्दोंके संबंधमें निकला था, जिसने इन दो वस्तुओंका स्पष्टीकरण हो जाता है। इसी प्रकार समय समय पर उनके लिखे हुए लेख आयुर्वेदकी अलभ्य परीहर हैं।

वे वस्तुके समझने तथा उसको ग्रहण करनेमें सदा उदात्ताका परिचय देते हैं। किसीसे प्राप्त की हुई वस्तुको उनके नामके साथ प्रकाशित करते हैं। यह उनकी उदात्ताका उदाहरण है।

श्री बापालालभाई क्षतायु हो यह मेरी भगवानसे प्रार्थना है। आयुर्वेदका जो काम उन्होंने अपने जीवनमें उठाया है उसे पूरा करें। साथ ही स्वामीजीकी दूर दृष्टिको प्रशंसा करता हूँ कि उन्होंने एक योग्य विद्वान एवं लगनके साथ काम करनेवाले उत्साही प्रतिभाशील व्यक्तिको सस्थाका कर्णधार बनाकर उसका बोझ सोंपा। प्रसन्नताकी बात यह है कि श्री बापालालभाई इसे सुचारु रूपसे निभा रहे हैं। भगवान उन्हें क्षतायु बनाएँ।

“आयुर्वेदिय नमोमंडलके तारकदीप”

बेस भोचनमाल ४ सह

आयुर्वेदशार्म, L. A. M.

प्राध्यापक एवं विभागाध्यक्ष—रसशास्त्र और औषधनिर्माण

आमनगर, A. S. R.

आर्ष ओम्बलसाल, नाअर आयुर्वेद महाविद्यालयमां पथु मेक वपते अध्यापक हत।
त्यार पहेला पाठ्यु छे. पी. महाविद्यालयमा पथु अध्यापक तरीके लाभि। वपतसेवा
आपी छे. तेभनु सांयु छवन अध्यापक तरीके ७ पीत्यु छे, से तेभनु धन्यवाज्य कहेवाय.

बुला गया कि आचार्य श्री बापालालभाईके सरमणोंका एक वीर्यमन्त्र तैयार किया जा रहा है, और उनके सान्निध्यके परिचित विद्वद्गण अपनी ओरसे कुछ न कुछ लिखकर भेज रहे हैं। एक परम विद्वान और परम अभ्यासीके बारेमें मैं जो कुछ भी लिखके प्रयत्न करूँगा वह सिद्धमें सिद्धवत ही है। फिर भी इस शुभ अवसर पर मैं भी कुछ अपनेको सद्भागी लिखकर बनाऊँ ऐसी अभिलाषाके साथ, उनमे मेरा जो कुछ भी परिचय रहा है, उन तस्मरणोंका यहाँ पर आलेखन करनेकी कोशिश अवश्य ही किये बिना नहीं रह सकता।

पू. बापालालभाई एक सिद्धहस्त और सुप्रसिद्ध लेखक हैं। जिस विषयकी आप हाथमें लेते हैं, उनमे अभ्यासपूर्ण और शास्त्रीय दृष्टिसे प्रस्तुत करते हैं। आर्यगहिताओंका आपका अभ्यास अद्भुतपूर्ण है। आयुर्वेद जगत्के सामने देवाके तौर पर आने जो रंग प्रस्तुत किये हैं, उसीमे यह बात स्पष्ट हो जाती है। आपके जीवन-येवकी श्रद्धियों तो अब भी परिपूर्ण नहीं हुई—फिर भी आरका एक आदर्श था कि एक आयुर्वेद महाविद्यालय और आयुर्वेद अस्पताल दोनों ही सर्वांग सपूर्ण हों और उसमें ज्ञान प्राप्त करनेके बाद बाहर निकले हुए म्नातकगण आजके मूलनयुगके साथ सुसंगत आयुर्वेद चिकित्सा पद्धतिसे

आयुर्वेदका शाखा लहतायेगी यह आदर्श पूर्णतया परिपूर्ण हुआ है, हो रहा है। आपके अब भी अर्द्ध मनोरथोंको परमहात्मा परमात्मा स्वीकृत ही पूर्ण करें ऐसी हार्दिक प्रार्थना इसी शुभ अवसर पर जेम कि आपकी पटिर्पुष्टिका समारोह मनाया जा रहा है, करता हूँ। साथमें भगवान पुनर्वसु धन्वन्तरि आरकां वनायु बनावे जियसे आर हमारे साथ रहकर और भी आयुर्वेदका दोहन कर सकें, करा सकें।

विचारभाव

आफ जीवन पर तो बहुत कुछ लिखा जा सकता है। आठसे पचास साल पूर्वका समय, अब कि वणिक्पुन व्यापारमें ही रत रहनेको छोड़कर आयुर्वेदका शास्त्रीय अभ्यास करनेके लिये किसी युग्मे पर जाकर रहे, वह बड़ी अनौष धात थी। लेकिन राष्ट्रीय विद्याका व्यासग आपको उस क्षेत्रमें सिंच गया, और आपने तीराष्ट्रमें नीमदी गांवके सुप्रसिद्ध विद्वान कर्मवीर वैद्यराज श्री अष्टलालजी पट्टीके घर पर रह कर आयुर्वेदके मूल ग्रन्थोंका अध्ययन और कर्माभ्यासकी तालिम सफलतापूर्वक हासिल की। वह विद्वान गुरुवर्य भी आपको अपने पुत्री तरह ही रखते थे, और गुरुके नियन्त्रके बाद भी आपका उनके परीवारके सदस्योंके साथ यही संबंध बना रहा। आपके गुरुजीको वनस्पतियोंकी अच्छी जानकारी थी और

नूतन पाठ्याभ्यास विद्यालयों की उन्होंने स्वपरिश्रमसे हस्तागत किया था। गुरुवर्षके घर बड़े बड़े विद्वान वैद्योंका आनाजाना हुआ करता था और उन लोगोंके साथ आपका भी सत्संग और विद्याव्यासंग होता रहता था। उदाहरणार्थ—गुर्जरराष्ट्रके वनस्पत्य वनस्पति शास्त्री स्व. श्री जयशृण्णी जी इन्द्रजी, कच्छके सुप्रसिद्ध वनस्पति वेणा श्री मोतुलदासजी बामडाई और उसी समयके विद्वान घर्ग जीनमें श्री शंभुमहर्जिके कुटुंबके सदस्य, श्री दुर्गाशंकरजी शास्त्री, पंडित हरिप्रणनजी, आयुर्वेदमार्तंड श्री यादवजी द्विवेदीजी आचार्य, डॉ. बालकृष्णी पाठक आदि।

आपका मेल महाराष्ट्रके वैद्योंके साथ भी रहा है। वह स्वतंत्र रूपमें और आयुर्वेद समेतनो द्वारा हुआ करता था। अतः उन महापुरुषोंसे प्राप्त किया हुआ एक बड़ा ज्ञानभंडार आपके पास धामर रहा है जिसकी झलक आपने बार्तालापमें अनेकवार देखी गई है।

वनस्पति दर्शनके लिये आप सीराष्ट्र, गुर्जरराष्ट्रके उत्तर, मध्य और दक्षिण प्रदेश, बम्बई प्रदेश, हरिद्वार और दक्षिण भारतकी अनेक विद्वत् वनराशियोंमें भ्रमर चूके हैं। परिणामतया आप वनस्पतिके सुप्रसिद्ध ज्ञाता बने हैं जो आपके गुरुजीकी ही प्रसादी हैं। उस प्रसादीका उपयोग आपने अनेक ही तरीके किया, रेविन उत्तरगुर्जरराष्ट्रके श्री. उजमजी तिताम्बरदास, आयुर्वेद महाविद्यालय—पाटण और दक्षिण गुर्जरराष्ट्रके श्री ओच्छलाल हीरालाल नाझर आयुर्वेद महाविद्यालय—सूरतके विद्यार्थियोंको उस वनस्पति ज्ञानकी प्रसादीकी बरिदी है।

कर्म और सेवाक्षेत्र

घरमें और सेवाका क्षेत्र अपने संप्रथम श्रुतकच्छ जिलेके हंसोट गांवके और बादमें श्रुतकच्छको बनाया। आपने वहाँ एक गुरुवर्षके नातमें अच्छी प्रतिष्ठा भी स्थापित की थी। इसी बीचमें थी उ. पी. आयुर्वेद महाविद्यालय पाटणमें आप वनस्पति विभागमें अनुदान व्याख्यान देनेके लिये आते थे। उस समयमें आपके सम्मरणोंका अतीत आज भी मेरी नजरोंसे गुजरता देखता हूँ। वनस्पति पहचाननेकी आपकी पद्धति और उस वनस्पतिविद्ये गुणधर्मोंका वर्णन करनेकी आपकी धली दोनों ही बहुत ही आकर्षक और अनोखी थी। इस बारेमें आप

मेरे विद्यार्थी भी हैं। बादमें जब मैं श्री. ओच्छलाल नाझर आयुर्वेद महाविद्यालय—सूरतमें अध्यापक था, तब मैंने आपके साथ राजपीपला स्टेट, पश्चिमघाटीकी प्रसिद्ध पहाड़ियोंमें, वनोंमें और गुर्जर राष्ट्रमें पालनपुरके पासके बालारामके वनोंमें, वनस्पति पर्यटनके लिये घूमनेका सद्भावस्य प्राप्त किया था। वनस्पतिके शार्थव्य ढंगसे रामरामेन आरका तटीका वडा ही अनोखा है। अनेकानेक वनस्पति पर्यटनोंके कारण आप एक अच्छे क्षेत्रीय वनस्पतिवेत्ता (फ़िल्ड बोटानीस्ट—Field Botanist) भी हैं, जब कि ऐसे फ़िल्ड-बोटानीस्ट बहुत ही कम मिलते हैं। वनस्पति पर्यटन द्वारा इकट्ठे किये हुए नमूनोंका संग्रह अलयमोंमें आपने जो किया है, वह एक अमूल्य भण्डार ही है।

आपने केवल वनस्पति विद्या और वनस्पति ज्ञान प्राप्त कर ही अपना क्षेत्र बनाया है ऐसा नहीं, बल्कि भोजीके ही स्व. श्री. छोडभाई घुराणीके रंगमें रंगकर व्याख्यान और हिंदुसंघटनकी प्रवृत्तिका संचालन और विकास किया। साथ ही साथ अवसर आदोलनके अंतर्गत भारतमाताके सपुत पू. महात्मा गांधीजीका एकात्म सुनकर आपने जैल्यप्राका भी स्वीकार किया और प्रत्यप्रिया मातृभूमिकी विदेशी शासकोंकी जमीनमें श्रुत करनेमें अपना भी योगदान योग दिया। बाराबासमें भी आयुर्वेदके प्रसिद्ध व्यक्तिओंको आपने आयुर्वेद क्या है यह समझाया और आयुर्वेदके अनुसार उन लोगोंकी चिकित्सा करके उन्हें आराम और तन्दुरुस्ती भी बरिदी। आज भी देशनेताओं और राष्ट्रके राष्ट्रवर्तोंके दिलमें आरका बहुत ऊँचा स्थान है, आप उनके लिये माननीय बने हुए हैं।

आपके कार्योंकी अच्छी सुवात फैलनेपर सूरतके प्रसिद्ध तायी ब्रह्मचर्याश्रमके स्थापक के. पूज्यबाद स्वामी आगानंद सरस्वतीजीने आपकी सुलाकर ब्रह्मचर्याश्रमकी ओरमें स्थापित होनेवाले आयुर्वेद महाविद्यालयका आचार्यपद प्रदत्त करनेका आदेश दिया। उस आदेशको स्वीकारनेके अतिरिक्त आजदिन तक आपका कार्यक्षेत्र सूरत ही रहा है। आज भी आप इस महाविद्यालयमें आचार्यपद पर ही विद्यमान हैं। आयुर्वेदके बारेमें अपनी उन्नत विचारसरणीके अनुभव और अपने आदर्शकी पूर्तिके फलस्वरूप इस महाविद्यालयको आपके भारतवर्षमें एक मातवर (well)

established) सराये उच्चतम स्तर पर आपने रखा है। किसी भी सस्थाके नवनिर्माण करनेमें अनेकानेक मुश्किलियाँ होती ही हैं, किन्तु सस्थाके मंचालकोंका विश्वास, विचारियोंका प्रेम और रण्योंका विश्वाससमर प्रेम संपादन कर आपने सवागीण, पूर्णतया विकसित आयुर्वेद महाविद्यालय तथा वै. आर्यान्तद सरम्बनी आयुर्वेद अस्पताल, जनताजनार्दनकी सेवामें प्रस्तुत किये हैं। आपके उस कार्यको सरलतासे पूर्ण करनेमें आधमसस्थाके प्रमुख माननीय गेड श्री रणछोडलालश्री पोषावाला, विद्वान वैद्य समाज और शहरके प्रतिष्ठित तबीबोंका तथा प्राध्यापकोंका उमीयधान सहकार और परिश्रम भी आपको प्राप्त हुआ है। महाविद्यालय, अस्पताल और आधमसस्था ये तीनों सस्थाओं बुद्धिम्य सस्था हैं, और एक परिवारके सदस्योंकी तरह एकनेकका व्यवहार और वर्तन है। यही कारण है कि महाविद्यालयके और अस्पतालके विद्यार्थियोंमें तथा रण्योंमें आप 'बागशी' के बड़े प्यारपूर्ण शब्दसे प्रसिद्ध हैं, और आप भी उन सब पर उतना ही मानस्यभाव रखते हैं। शुक्र और शिष्योंके बीचमें और रण तथा चिकित्सकके बीचमें ऐसा अनोखा पितापुत्र जैसा प्रेम और नाता किसी और जगह मिला मुश्किल ही है।

आचार्यपद ग्रहण करनेके बाद आप बम्बईकी स्टेट्स फैक्ट्री ओफ आयुर्वेद और गोप समितिक सदस्य थे। बादमें आयुर्वेद रीसर्च बोर्ड, वनस्पति अन्वेषण समिति, कारमानोपिया समिति इत्यादिमें अग्रपद पर रहकर आयुर्वेदकी अच्छी सेवा की है। गुजरातराष्ट्रकी आयुर्वेद फैक्ट्रीके प्रमुख और गुजरात गुनीयसिमीकी आयुर्वेद फैक्ट्रीके डॉन पदका भार माँ आपने उठाया है। आपके ज्ञानसे प्रभावित होकर आपको बी जे मैडीकल कालिज—अहमदाबादमें आयुर्वेदके विषय लेकर ब्याल्बालनश्रेणी (Series of Lectures) देनेके लिये नियुक्त किये

गये थे। आयुर्वेदका प्रशिक्षण देनेवाली केन्द्रिय अनुस्नातक सम्पाओम भी आप अनेकवार परीक्षक रहे थे और आज भी हैं।

आप मित्र आयुर्वेदके णिषणके पम्पराती हैं। उसका अर्थ जहाँ तक मैं समझता हूँ वहाँ तक ऐसा है कि आप "विद्यार्थियोंको आयुर्वेद विज्ञान का अधुनका सपूर्ण ज्ञान देना चाहिये" ऐसी मान्यता रखते हैं। आपकी यही महच्छा है कि आयुर्वेदके स्नातका ज्ञान दूसरी चिकित्सा पद्धतिके स्नातकोंसे समकक्ष होना चाहिये, उतना ही नहीं बल्कि अच्छी तरहसे चिकित्सा क्षेत्रमें दूसरोंका मुकाबला कर सके ऐसा प्रभावशाली होना चाहिये—जी हज़ूर करनेवाला ऐसा गैरा नपु खेरा नहीं।

अनेक ग्रन्थोंके अलावा आप प्रस्थान, कुमार, आयुर्वेद विज्ञान, भिषगभारती इत्यादि मासिकोंमें तथा अनेकानेक अखबारोंमें लोकमोम्य और विद्वदमोम्य स्वस्वच्छत, चिकित्सा और सद्विद वनस्पति निर्णयके सन्धधमें अनेक लेख लिख चुके हैं और आप भी लिख रहे हैं। मापनोंके द्वारा आपने आयुर्वेदशास्त्रकी रत्नको उनके आसपास परिद्वत तिमिरको दूर कर, उनके गुणोंको प्रकट कर एक नया अद्भूत और अनुपम कार्य किया है।

इस तरहसे आयुर्वेद नमोमणलमें आप एक अनुमयी, विद्वान चिकित्सक, मिद्वहस्त लेखक और नि स्वार्थ कार्यकर हैं, और इसलिय आयुर्वेदीय शिषण, चिकित्सा तथा कार्यमें प्रविष्ट और उसमें ही रत बन हुए अनेकानेक युवकों और युवतियोंको आप उनके ध्रुवतारक, आकाशीय बनकर उनका मार्गदर्शन करते हैं और करते रहेंगे, इसी आकांक्षाके साथ मैं आपका उत्तराभिचन्दन करता हूँ।

वात्सल्यमूर्ति बापाजी

रत्नलाल कृपाशंकर भट्ट L. A. M., A. V. V.

नांअर महाविद्यालयना आ अभ्यापकमहाशय, पटुभी स्नातक उपरांत पुनाना
द्विगक विद्यापीठना पथु स्नातक छे. तेजो रचनावे सात पथु अन्वयासरत छे.

प. श्री. बापालालमाईके बारेमें मेरे जैसा मामूली
आदमी कुछ लिखे यह तो एक परिहासकी तरह हो जाता
है। आप इतने महान हैं कि आपकी निष्काम तपश्चर्याका
तो कहना ही क्या। आयुर्वेदके विविध क्षेत्रोंमें रहकर
आयुर्वेदकी और साथ साथ गुरुचराम्पूमें आपने अनोखी
सेवा की है। भारतके वैसे वैसे पुरोषोत्तमोंसे आप भी एक
हैं और गुरुचराम्पूमें तो आप समान मेरी दृष्टिमें कोई नहीं
हैं। इस समय मुझे एक बुझावित याद आता है कि

पुरा कनिमां गगना प्रकृते कनिष्ठिका तिष्ठति कालीदास-

अथापि तद्वल्लभ कनेरभावान् अनामिका...

कालीदासके बाद ऐसा महान साहित्यकार कवि और
आर्षे इत्यादि हय। कोई हुगा नहीं है इसी लिये
कनिष्ठिकी पासवाली अंगगुलीको अनामिका नाम दिया
गया है और मेरी राममें श्री. बापालालमाईके सदा विद्वान,
आर्षेष्टा, प्रखर विवेचक आयुर्वेदके अष्टांगिक ज्ञाता, और
निष्काम सेवक कोई नहीं है। बहुत ही लोग शायद
आयुर्वेदका सादा और विद्वान जहर होंगे लेकिन उस
विद्वत्ताको रचना जनार्दनकी सेवामें इस प्रकार—
‘पादमार्थ’ नापिकामार्थ अथ भूतदयां प्रतिके उद्देश्यके
रूपमें रखनेवाला मेरी नज़रमें कोई नहीं आता। जिधर
भी वेगो काटों और वस विंतडा ही विंतडा चल रहा
है, और आयुर्वेदके पुनरुद्धारके नामसे अपने आपका
उद्धार ही नकर सामने रखकर जोरजोरसे शोर मचा रहे

हैं। उन लोगोंके आपको मिश्रवादी कहका असम्य दृष्टी
द्वारा अनेक सामग्रीमें लेख भी प्रकाशित किये हैं।
लेकिन आप सिंह समान निर्भय और निर्विकार रहे हैं।
आपकी आयुर्वेद और वैद्यकी व्याख्या बहुत ही स्पष्ट है
इसमें कोई शक नहीं है। संसारमें जैसे ईश्वरवादी (Theist)
और निरिश्चरवादी (Etheist) का जो विवाद चलता था,
चल रहा है और चलेगा वैसाही आयुर्वेदमें शुद्ध और
मिश्रका विवाद चल रहा है। और जैसे निरिश्चरवादी
अपमानकी नहीं मानते वरिक्त वे सब संचालन करनेवाली
सुदृढ (nature) है जैसा मानते हैं इसी तरह परोक्ष
रूपमें ईश्वरका स्वीकार भी कर लेते हैं। ठीक इसी तरह
शुद्ध और मिश्रक विद्वानोंमें शुद्ध आयुर्वेदका जोर-शोरसे
नारे ब्यानेवाले लोग भी सीधे सीधे तो नहीं लेकिन
परोक्ष रूपमें आपका सिद्धांत ही ग्रहण कर लेते हैं। शुद्ध
अन्यासक्रममें ‘प्रकृति पक्षीभोजन ज्ञान’ के रूपमें वे क्या
कहना चाहते हैं? क्या ऐसा ज्ञान दिखानेवाले वे मिश्रके
अनुयायी नहीं हुआ? क्या अन्यासक्रम रचने ब्यानेवालोंके
दिलका यह घटरफोट नहीं है? फिर श्री. बापालालमाईकी
व्याख्याको मिश्रवादी कहनेमें क्या मतलब है? वे लोग
कहते हैं स्ट्रेयोस्कोप रखनेमें कोई हरकत नहीं, X Ray
में भी कोई बाधा नहीं फिर यह क्या हुआ? जब इसी
उपकरणोंसे आयुर्वेद शुद्ध रहता है फिर आयुर्वेद जिस
चित्रोंसे समृद्ध नहीं है वैसे शांति, इन्द्रियविज्ञान, विष
विज्ञान इत्यादि उसका रिक्कार करनेमें क्यों जी खाते
हैं यह मेरी समझमें नहीं आता। वास्तविक रूपमें वे लोग

जिसे मिथ कहते हैं और जिसका ग्रहण नहीं करते वे शारिर और इन्द्रियविज्ञान जब समुद्र न हो तो स्टेथोस्कोप और X Ray उनको क्या दिखायेंगे ? जिसे शारिरिकी रचना और कार्यकी पहचान नहीं है वे स्टेथोस्कोप और X Ray को क्या पर इस्तमाल करेंगे ? आखिरमें यही सब दंभ ही पूरवार होगा, और ऐसे छात्रोंका भविष्य अंधकारमय और बेकार बन जायगा। पूर्य्य श्री बापालालभाईकी व्याख्या ही केवल आप्तोपदेश-रूप है और आखिरमें सबको उनके सिद्धांतोंको मान कर उन्हें ही व्यवहारमें रखने पड़ेंगे। ऐसी महान् ध्वजि मेरे लिये निरंक वदनीय ही नहीं बल्कि प्रात वदनीय है।

आपक साथ मेरा परिचय कुछ अल्पसा ही मिला जा सकता है। सन १९५१ के पहले आपके बारेमें मेरी जानकारी एक समर्थ विद्वान और सिद्धहस्त लेखकसे ज्यादा नहीं थी। आयुर्वेदना अभ्यासकालमें परीक्षायोग जब छात्री सप्रदायके परीक्षकोंकी नियुक्ति की जाती थी उस समयमें आपका 'दिनचर्चा' और 'परायण्य वैदक' नामक ग्रन्थोंमेंसे कुछ न कुछ कटस्थ करनेमें बड़ा मजा आना था आज भी बाइस सालके लम्बे समयके बाद ये कम्प्य किये गये 'विगतमल निशीथे प्रातरन्याय मित्य', भजसी खल्ल नरो यो प्राणरन्ध्रेण कारि' उप पानके बारेमें और प्रमेह चिकित्साका 'औद्रेण युक्ता अथवा हरिद्रा, पिबेद्वेनामलकी फलानाम् जैसी अनेकानेक पक्तिकार्यक लिये सभी विद्यार्थीओंको प्रेरकत्वं देते थे। उसक बाद क्वचिन् क्वचिन् मर्चंचम आपके औपधाल्य पर मिलना छुलना हुआ करता था लेकिन सन १९५६ में रसशास्त्रक बीमान्ट्रेटरके रूपमें नास्तर आयुर्वेद कालिज सूरतमें मेरी नियुक्ति की गई तबम आज पर्यंत सात साडेसात सालमेंसे आपके सतत परिचयम रहा हूँ और सबसे आपके वास्तव्यका अनुभव मिलता ही रहा है।

कुछ दिनोंकी बात है। उस वक्त इस महाविद्यालयमें जी एफ एम का अभ्यासक्रम चलता था। रसशास्त्रमें प्रथम वर्षक विद्यार्थी प्रयोग कर रहे थे। इतनेमें ए बापाजी दिक्षिट पर अये। आपने विद्यार्थीओंको अच्छी तरहसे मर्दन करनका आदेश दिया। उस विद्यार्थीओंमेंसे एक बोला 'मर्दन करनेकी रीत हमें मादूम नहीं, आप ही बताईए। बड़ी गैरदिस्तकी बात थी। कालिजके प्रिन्सिपाल

जैसी माननीय व्यक्तिको ऐसे लब्ध सनाता समजदारी युक्त नहीं था, लेकिन आप फोरन सरलकी ओर जाकर बिना बिगडे आपने बिता अपने हाथमें लेकर मर्दन करना शुरू किया और मर्दनसे क्या लाभ होता है ? मर्दन मर्दन क्यों करना चाहिये ? कैसे करना चाहिये ? इत्यादि विषय पर मननीय व्याख्यान दिया। मर्दनमें बलका कोई काम नहीं, अच्छी तरहसे मर्दन करनेसे औषधमें सस्त्व पैदा होकर गुणानुद्धि कैसे उत्पन्न की जाती है ये भी साथ साथ दिखाया। आपकी जगह कोई अन्य होता तो उन्हें शिक्षा फरमायी होती। लेकिन आपने पूर्ण प्रेमसे अपने प्यारे विद्यार्थीओंको समनाया और ऐसा वास्तव्य भावके कारण ही तो कालिजके सभी विद्यार्थी आपको 'बापाजी का प्यारपूर्ण शब्दसे संबोधते हैं।

वक्त पर विद्यार्थीओंको रास्ते पर लगानेके लिये शिक्षा भी थी जानी थी लेकिन सज्जनोंकी लज्जापूर्ण आरजूसे जहरी सूचनके साथ शिक्षा कम भी की जाती थी और सपूर्ण भक्त भी बन्धते थे।

आपका यह प्यार बवल विद्यार्थी गण पर था ऐसा नहीं बल्कि अत्यापक-गण भी आपका स्नेहभावसे बधित नहीं रहे। मुझे याद है प्रयोगशालामें 'सुषुप्तत मालीनी का निर्माण प्रयोग हो रहा था। उसी समय आपकी विज्ञिड हुई। आपने प्रश्न किया 'इन प्रयोगमें मल्लन कितना हालना होगा ? 'मैंने उत्तर दिया 'विद्वानोंकी रायमें कितने रोग चतुर्धा और कितने रोग अष्टमांश लेनेके लिये आदेश करते हैं। लेकिन शास्त्रकारोंने 'मधति धन विमुक्तो निबू नीरेण यावन्।' कहके धृत मुक्त हो जाय वहाँ तक निबू जलनी साथ मर्दन करनेका आदेश दिया है। फिर आपने बातसा की अष्टमांश हालना अच्छा है। ऐसे आपका आयुर्वेदके सभी, अगोत्र अभ्यास और कर्माभ्यास बड़ा गहन हैं। आपके वास्तव्य भावका अनुभव और आपकी ज्ञान चर्चाका उपभोग समय समय करता ही रहा हूँ।

आपकी वास्तव्यताका अनुभव सिर्फ कालिजमें ही मिलता है ऐसा नहीं है। आपक निवासस्थान पर भी इतना ही आदर आप करते हैं। योग्यसे सम्मान देना, उसकी खबर अंतर, जो कार्य

નિયુક્તિ હો उसकी कार्यवाहिका प्यारपूर्ण रीतिसे हैवाल लेना इत्यादि। अपने आपसे ऐसा सोने कि मैं एक बुद्धिमानकी पास बैठकर चर्चा कर रहा हूँ। यही है आपके वास्तविक अनुभव। और परमपूज्यको प्रार्थना करता हूँ कि आपको 'शतायु' बनें और यही लाभ मिलता रहे।

मैंने शुरूमें ही लिखा हूँ कि ए. थी बापालालमाईके बारेमें कुछ भी लिखनेकी कोशीष करना मेरे जैसे सामान्य

व्यक्तिके लिये परिहास जैसा है, इतना महान, गंभीर, विद्वान, विचारण और आयुर्वेदके तत्वचिंतक आप हैं—

कि कर्तुरिकामोद. शपथेन विभाष्यते। के न्याय कर्तुरीनी सुवास उपमोग करनेवाले चाहे इच्छे या नहीं लेकिन अविरत फैलती ही रहती है, और उसका उपमोग नहीं चाहनेवालोंको भी मुग्धवित करती हैं। बाहे इतनी कोशीष करने पर भी कर्तुरीनी सुवास नहीं करी जाती।

ગુરુમહિમા

શિષ્યોના હૃદય વાગ્મી શકે, તેમથી મહા કાઠી નાખે અને ઉદાત્ત ગુણોથી તેને સમભક્ત કરી સાચો 'આર્થ' બનાવનાર ગુરુઓ આજે નથી. એવા ગુરુઓ-જેનું જીવન શ્રાણીમાનના દિલ મારે જ હૃદય-પાસેથી કેવળ વિદ્યા પ્રાર્પિત જ નહિ પરંતુ શીલ અને શૌચ પ્રાપ્ત થવું હવું. અને એથી જ વિદ્યા વીર્યવતી હતી, આજે વિદ્યા છે પણ તેમાં વીર્ય નથી; સાધનો છે પણ સાધના નથી; માહિતીને લંડાર છે પણ મહાનુભાવતા નથી; ક્રિયા છે પણ કર્મયોગ નથી, આવા ગુરુઓને આપણે માત્રો કહેતા હતા. આપોના હિપ્પેશને આથી જ ચરકે જ્ઞાનના ત્રણ સોપાનોમાં પ્રથમ સ્થાન આપેલું છે. હિતર રામચરિતમાં આવા આપોને મારે કહેલું છે કે જે બ્રાહ્મણને પરમ જ્યોતિને આવિર્ભાવ થએલો છે તેમની વાણીમાં કદી સંશય ન થાવો. કારણ કે તેમની લક્ષણ વાણીમાં લક્ષ્યોના નિવાસ છે, એથી એઓ વિપ્રજાતા વાણી કદી ઉચ્ચારતા નથી એઓની વાણી "તેજા વાક્યમસજાયમ્" (ચરક) મંથર રહિતની હોય છે. તપ અને જ્ઞાનના બળ વડે જેમણે પોતાના જીવનમાંથી ૨૪ અને તમને સાવ નિર્મૂળ કરેલ છે, જે કેવળ સર્વગ્રણવાળા (ગીરજસ્તમા) છે, આવાઓને અસત્ય બોલવાનું પ્રયોજન શું હોય? આવાઓને જગતના એક સિવાય કશાની પહેલી નથી હોતી. એથી એઓ "નિષ્પ્રીતી ઉપતાપદક્ષિણ" કાર્પની તરફ પ્રીતિ વા પક્ષપાત વિનાના હોય છે; કાર્પની તરફ ઉપતાપદર્શી નથી હોતા. નિષ્પ્રીત અને નિરુપતાપથી જોવાને એમનો સ્વભાવ જ બની ગય છે. એથી એઓ ચર્ચાર્થદર્શી હોય છે. આવા આપો આપણા દેશમાં હતા એટલે વિદ્યા વીર્યવતી હતી. આજે વિદ્યાને છે પણ માત્રો નથી, જ્ઞાન છે પણ સાસ્ત્રિકતા નથી, Medical Ethics છે પરંતુ મત્તદયા નથી, સો મજા તેલ છે પરંતુ પ્રકાશ નથી

नम्र श्रद्धाञ्जलि

वैद्य केशवभाई पटेल, वैद्य कृष्णदत्त टाकर, वैद्य प्रभुभाई भक्त

माननीय बापालालभाईकी पट्टिपूनि द्वारा एवं उसीके प्रसंगमें पित्र वाचकोंके कर-कमलोंमें यह अभिनन्दन-प्रणय अर्पित करते हुए हम अपने आपको एक तरहसे श्रद्धि-श्रृणते मुक्त हुआ अनुभव कर रहे हैं। स्वभाव दो दशकोंसे माननीय बापालालभाईके अति निकट सानिध्यमें रहनेका सीमाय हमें प्राप्त हुआ है। इस कालमें उनके जीवनका सूत्र अनुशीलन करते हुए हम उन्हें ज्ञानमय तपकी साधनामें लीन प्राचल काल किसी श्रद्धिके ही अवतारके रूपमें जान पाए हैं।

आगमकाल समाप्त कर प्राप्त की हुई विद्याकी उनके विनियोगद्वारा सकल बनानेके लिए गुरुकुलमें प्रथमक पूर्व शिष्यजन आचार्यकी विद्या लेन जाते थे, उस समय आचार्य अपने वीरान्त भाषणमें यह आदेश सुप्यतया दिया करते थे स्वायायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्-बस, अपने भावी जीवनमें स्वाध्याय और प्रवचन अर्थात् अध्ययन अध्यापनके कार्यमें देशमान प्रसाद न आने देना। प्राचीन आचार्योंके इस आदेशको मान्य श्री बापालालभाईने जीवनमें अतःप्रोत किया हुआ है। अर्हतिश स्वाध्याय और प्रवचनमें लीन रहता श्री बापालालभाईकी प्रमुख विशिष्टता है, जिनके प्रति उनके स्वर्णम आनेवालेका चित प्रथम क्षणमें ही आकृष्ट हुए बिना नहीं रहता।

ब्राह्ममुहूर्तमें उठकर आयुर्वेद एवं अपने श्रिय अन्य विषयोंके ग्रन्थादिका नियमित अध्ययन करना, उनमेंसे उद्धरण लेना, लेखों तथा ग्रन्थोंके निर्माणमें अविरत रत रहना एवं रणों, अन्य शाला-महाशालाओंके विद्यार्थियों, जनता तथा अन्तर्को अपनी सखाके विद्यार्थियोंके समक्ष इस ज्ञानको प्रवाहमयी भाषणमें प्रस्तुत करना बापालालभाईके जीवनका वर्षासे चला आया क्रम है। पढ़ते, लिखते अपना भाषण करते हुए आपको कालकी अनन्तताका ही

मानो ध्यान रहता है। घण्टे पर घण्टे निकल जाते हैं और कोई चत्वारं तमी इस समाधि द्धामेंस घुल होनेका प्याल आपको आता है।

उच्च शिक्षण प्राप्त करनेके लिए आप कॅलेजमें प्रविष्ट हुए तब आपने तथा आपके समान ही जननेवामेही अपने जीवनकी सार्थकता माननेवाले आपके कतिपय मित्रोंने निर्णय किया कि हममेंसे प्रत्येकको जन्मा-जन्मार्दनकी सेवाके लिए एक-एक मार्ग निर्धारित कर लेना चाहिए तथा उसके निमित्त अपने-आपको तय्यार करना चाहिए। श्रुत बापालालभाई प्रारम्भमें ही संनृतके अध्ययनमें रस लेते थे, अन मित्रोंने निदचय किया कि आपको आयुर्वेद द्वारा जनताकी सेवाका प्रथम ग्रहण करना चाहिए। कम उसी दिनमें कॅलेजक शिक्षण तथा उस पर आधारित महर्वाक-भाओंके निराञ्जलि डे कर आप आयुर्वेदके अन्वगाहनमें तय्यार हो गए।

आपके पिताजी जन्म तथा कर्म दोनोंस पूरा वैश्य थे। अपना पुत्र वैश्यवृत्तिका परित्याग कर ब्राह्मणोचित अर्चिचन वृत्ति स्वीकारे इस बातको व महन ही वैश्य कर सकने थे? परिणामस्वरूप, निर्धारित मार्गसे आपको विचलित करनेके लिए आपके पिताजीने शक्य सभी उपाय आजमा डेले। परन्तु इस प्रकार अपने निरिश्चय मार्गमें रखामान भी च्युत हो ऐसी मिर्गके पुतले श्रुत बापालालभाई न थे। अन्तर्को द्वार कर पिताजीने अन्तिम सख उठाया। पुत्रके हिस्सेमें आनेवाली अतुल विरासतसे वंचित कर दिया और उसके अनुसार विल भी बना दिया। पुत्रके प्रति पिताजीका रोष इतना प्रबल था कि बापालालभाई उनके दरिनाथ गए हों तो वे तनका मुख देखना भी पापवृत्त्य समझ तत्काल पीठ फेर लेते।

पूज्य पिताजीके इस कृत्यने बापालालभाईके निर पर मारी कठिनाई लाद दी। अपना और अपने कुटुम्बका

भरण-पोषण करना, आयुर्वेदका अध्ययन चाहे रखना और इन सबके साथ आयुर्वेद जितनी ही प्रिय व्यापामकी प्रवृत्तिनी भी अधुना रखना-इतनी जवाबदारी होती हुए भी अपने संकल्पमें दृढ़ रहनेमें ही आपने अपना धैर्य समझा।

बुढ़ापेके जीवन-निर्वाहके लिए आपने अर्द्धशतकी एक शालामें शिष्यकी नौकरी स्वीकारी। रातके पिछले पहर उठकर नियमित रूपसे निरुक्त हो पुरानी व्यापामशालामें आप व्यापाम गिराते। वहाँसे दौड़ते छ सात मील दूर स्थित छात्रद्वयमें अपने गुरु श्री अमृतलाल पट्टनीजी सेवामें उपस्थित होते। प्रातःकाल उनसे औपचारिकतया तथा चिरिन्ता-विषयक शालीय एवं प्रत्यक्ष ज्ञान प्राप्त करते। दौड़ते ही शालामें आकर नौकरी पर हाजिर होते और रातको फिर गुरुजीक चरणोंमें पहुँच जाते। वर्षा अक्षराम यह क्रम चलता रहा।

इन कठिनाइयोंमें आपकी सहधर्मचारिणीका पूरा सहयोग आपका प्राप्त हुआ। जीवननिर्वाहके लिए विशेष तो आपकी अनुपम कृति निष्पण्डु-आदर्शके प्रकाशनके लिए, इस देशमें अपने आभूषण-की माननी प्रियतम वस्तु-पतिदेवके चरणों पर म्योठावर कर दी।

इन कठिनाइयोंमें श्री बापालालभाईकी अन्तर्गत दृढ़ताकी दृढतर कर दिया। इसीका परिणाम है कि, आप चाहे जैसा जोखम उठा कर भी राजा या प्रजा हर किसीके आगे अपना संतुल्य रज्जु फाँटनेमें ऐश्वर्यात्मक हिचकिचाहटका अनुभव नहीं करते। और यह दृढ़ता आपके जीवनकी विशिष्टताओंमें अग्रगण्य है। जिन्हें आपके जीवनको निकट या दूरसे मॉकिन्ग् मी देखेका अवसर प्राप्त हुआ है, उन्हें श्रियुक्त बापालालभाईकी इस महत्वपूर्ण विशिष्टताका अनुभव अवश्य हुआ होगा।

आपकी दृढ़ सङ्गपद्धति, अव्यवस्था शीलता तथा अभ्यसनाधारितपराक्रमताका प्रत्यक्ष उदाहरण यह है कि अपनी सर्वात्म्य इति निष्पण्डु-आदर्शके दो भाग इसी कठिन परिस्थितिमें आपन जिसे और अपने मूल्यसे प्रकाशित किए। तबसे लेखनका आपका जो क्रम चला वह आज भी उसी गतिसे अपाधित चला आ रहा है। आयुर्वेदीय तथा अन्य विषयोंकी पथ-परिचालनामें आपके अथ तक सहयोग लेख प्रकाशित हो चुके हैं, जिन्होंने आपकी रीतिसे दिगन्तम्यापी बनानेके अतिरिक्त निदाने ही आरोग्यवादिश्योंको मार्गदर्शन कराया है। इनके अतिरिक्त

ग्रन्थ-लेखनकी भी परिपाटी इस परिणत वयमें भी आप उसी उत्साह और तन्मयतासे चालू रखे हुए हैं। नाचनोंको यह समाचार देते हुए हमें हार्दिक आनन्द होता है कि निकट भविष्यमें ही आपका निष्पण्डु-आदर्श संशोधित-परिवर्तित स्वरूपमें गुजराती तथा हिन्दी दोनों भाषाओंमें प्रकाशित होनेवाला है।

आचार्य बापालालभाई अपने आप तो लेखन, वाचन आदि अपने प्रिय विषयोंमें प्रसक्त रहते ही हैं, साथ ही अन्योक्तो भी सतत प्रेरणा द्वारा अपने मार्ग पर आग्रह करनेकी अत्यंत क्षमता आपमें है। इस वैशिष्ट्यका स्मरण इन स्थलपर हम सदिमैत्र गौरवके साथ करना चाहते हैं। गुजरातीमें हमने अनेक छात्रोपयोगी ग्रन्थ लिखकर प्रायः अपने व्ययसे प्रकाशित करनेका जो आर उठाया है उसका मूल आचार्य बापालालभाई की ओरसे प्राप्त होनेवाली प्रेमोपाक्रम-स्थित सतत प्रेरणा ही है। ऐसी प्रेरणाओंने आपको सत्य अपोंमें आचार्य बनाया है। आचार्यकी एक निरविक 'आचार्य' प्राहपति-जो अन्योक्तो आचरणमें प्रवृत्त करे वह आचार्य कहलाता है'-यह भी है। एवं, इस अर्थमें भी आप अन्वर्थत आचार्य हैं, इसमें ऐश्वर्यात्मक तत्त्वको अवकाश नहीं।

इस प्रकार अनेक क्षेत्रोंमें आकण्ड निगमन रहते हुए भी जय-जय राहुनेताओंने आह्वान किया है तब-तब आगा-पीछा न देखते हुए धीयुक्त बापालालभाईने प्रत्येक स्वातन्त्र्य-संग्राममें अपनी सेवाएँ अर्पित की हैं तथा उनके परिणामस्वरूप अपने जीवनके अनेक बहुमूल्य वर्ष जेलमें काटे हैं। इस बार्धक्यवयमें भी सेवाके नए-नए क्षेत्रोंमें प्रवेश करते हुए आप आलस्य, प्रमाद अथवा धमका अनुभव नहीं करते। आपके जीवनके बहुविध पहलुओंपर प्रकाश डालनका प्रयत्न करें तो इस प्रथमे सर्राही महाप्रस्थ तथ्यार हो सकता है। इस प्रथमे अनेक लेखनेने अपने-अपने अनुभवके आधार पर बापालालभाई द्वारा विविध क्षेत्रोंमें की गयी सेवाओं तथा विशिष्टताओंका उत्प्रेषण किया है। उनकी अनुमोदन देते हुए अतमें हम भगवान् धनन्तरिसे अन्त करणसे यही प्रार्थना करते हैं कि ये आयुर्वेद तथा अन्य क्षेत्रोंमें अपनी सेवा देनेके लिए पूज्य बापालालभाईकी सर्वथा स्वस्थ, सक्त तथा शीघ्र आयुष्य प्रदान करें।।

My felicitations to Vaidya Bapalalji

Dr B C Lagu
A V. V.

Dean-Faculty of Ayurvedic Medicine, University of Poona

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની દાખલ વખતે ડૉ. લાગુ એમ. બી. બી. એસ ના ઉદ્ભાવ વર્ષમાં હતા, તેમજો પોતાનો અભ્યાસ છોડી યશમા આહતિ બનવાનું પસંદ કર્યું હાલ તેઓ પુના યુનિવર્સિટીની આયુર્વેદ ફેકલ્ટીના ડીન છે ત્યાં પહેલા સચુક્ત મુખ્ય શાસ્ત્રની આયુર્વેદ ફેકલ્ટીના પ્રમુખ પદને હતા પુના આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના તેઓ ફેલો છે.

The Bombay medical practitioners act giving recognition to Ayurveda was passed in 1938 during the regime of the first congress ministry in Bombay. In pursuance of the act a statutory Board of Indian systems of Medicine was constituted in Nov. 1939 under the chairmanship of the late Dr R M Bhadkamkar of Bombay. The late Vaidya Yadavji Trikamji Acharya of Bombay, the late Vaidya Nanlal Shastri of Poona, the late Vaidya Gune Shastri of Ahamadnagar, Vaidya Bapalalji of Surat, myself, were some of the members of this Board. The first meeting of the Board was held in Bombay on 8th January 1940. And it is at this meeting that I first saw and met Vaidya Bapalalji. We were introduced to each other and I was very much impressed by his calm and serene face. Since this date both of us worked together in the Board till 9th August 1942, when both of us were arrested and detained in Sabarmati and Yerawada Jails by the British

Government in the Quit-India movement of Mahatma Gandhi.

But after a few months we again came together in Nasik Jail in 1943 and remained there till the middle of 1944. Thus I had an opportunity to be in close touch with Bapalalji for about 4 years. Naturally, during this period I came to know the past history of Vaidya Bapalalji and found that it was similar to mine. In short it is as follows. After matriculation he took the science course in Baroda college with an intention to become a doctor as he then thought that he would be able to serve the country better by becoming a doctor. But a professor of his, impressed upon his mind that he would be able to serve the country better if he becomes a Vaidya rather than a doctor. He therefor left the Baroda college even before the non co-operation movement of 1921 began, to study Ayurveda and required for it, in Zadeshwar.

under a renowned Ayurvedic physician. After completing his studies in Ayurveda he started his Ayurvedic practice at Hansot, a village in Broach District about the year 1922. He remained there for about twenty years practising Ayurveda and doing social and political work side by side, till August 1942, when he was arrested in the Quit India movement as already mentioned above. After his release from jail in 1944 he decided to devote solely to the development of Ayurveda & its education. Though he studied Ayurveda under a renowned & learned Ayurvedic physician into purest form, by experience in his practice he was convinced that Ayurvedic education will not be complete unless it is supplemented by modern advances in all the branches of Medicine especially anatomy, physiology, surgery & midwifery. So after his release he tried to start an Ayurvedic college of the Mishra-type & ultimately succeeded in starting such an Ayurvedic college at Surat in 1945. And he is working as the Principal of the college from its inception to the present date. During all this period he is striving hard for the development of the college; and I am very glad to note that the Surat Ayurvedic college has become first class and well equipped Ayurvedic college of standard in Gujarat. Vaidya Bapalalji was not satisfied with this much only. His ultimate aim was that a separate faculty of Ayurvedic Medicine should be established

in the Gujarat University & that the Surat college should be affiliated to that Faculty of Gujarat University. And I am very happy to note that his efforts in this direction were crowned with success. And at present the Surat college with its combined course of Ayurvedic & modern medicine is affiliated to Gujarat University & Vaidya Bapalalji is the Dean of the Ayurvedic Faculty of the University. In my opinion this is the result of sincere but strenuous efforts mainly on the part of Vaidya Bapalalji. Thus he has achieved his long cherished goal of upgrading the standard of Ayurvedic education by his tenacity and devotion towards Ayurveda.

Thus during the last twenty two years there were a number of occasions when we worked together & came closer to each other & I was able to find that he is a learned scholar of Ayurveda, firm in his views regarding Ayurvedic education, a very sincere & tenacious worker for the cause of Ayurveda, a thorough gentleman of high integrity & calm temperament, & last but not least a good friend; because of all these qualities he has become very dear to me. Now he has already completed his sixty years & is going to be felicitated by his friends, admirers & students. On such an occasion I pray God to give him long and healthy life and the strength to serve his dear cause of Ayurveda for many more years.

Long live vaidya Bapalaljibhai

Vd B V. Gokhle

Ayu Parengat,

મામા સાહેબ જોખલેનું નામ મહારાષ્ટ્રના આયુર્વેદ જગતમાં ઘર ઘરનું બની ગયેલું છે. જાનમરના પોષ્ટ ગ્રેજ્યુએટ સેન્ટરના તેઓ પ્રથમ આચાર્ય હતા. હવે તેઓ પોતાની માતૃ સંસ્થા, ટ્રિજલ વિદ્યાપીઠ પૂનામાં પુનઃ પોતાની પ્રતિભાનાં તેજ પાથરી રહ્યા છે. મરાઠી આયુર્વિદ્યા માસિકના તેઓ સંપાદક છે.

Very few people in the Ayurvedic field are constructive workers. Vaidya Bapalalbhai is one of them. By the sweat of his brow, toiling day and night for a number of years single handed, he has built up an Institution at Surat which has by now achieved an all India fame and importance. He is a man of courage and convictions and it will not be wrong to say that inspite of innumerable difficulties and an adverse atmosphere he has kept the torch of Ayurveda burning in one of the biggest cities of Gujarath State. Gujarath should be proud of such an adventure and should bow in great respect to the great work created by this great man. The Ochwawalel Nazar Ayurvedic College with its magnificent Buildings and equipment and well arranged Departments of studies and Hospital is a living monument of the Ideals for which Vd. Bapalalji stands. I met him first in the State Faculty of Ayurvedic and Unani Systems of Medicine at Bombay and I was attracted towards him by the wonderful work that he was doing at

Surat with a devotion and perseverance which was so rare in the field of Ayurveda in those days. People in the Medical line very well know what efforts are needed and what hard-ships are in store for a person engaged in building a medical Institution by private efforts. Even at this age, Vaidya Bapalalji is the guiding spirit in his Institution.

'Plain living and high thinking' is his motto. He is a firm believer in Ayurved and unlike many others practises what he preaches. His command over Pharmacognosy of Drugs is so great that there is no greater authority on the subject in the Ayurvedic world at present.

Every Indian who loves Ayurved will remain indebted to him and I only pray that God will give him many more precious years to serve the course of Ayurveda which he has so sincerely chosen as the mission of his life.

Long live Vaidya Bapalalji Bhai

A Vaidya of great consequences

Raghuvir Prasad Trivedi,

Professor and Head of the Department
of Sharir Vijnan Institute for Ayurvedic
Studies & Research, Jamnagar

આચાર્ય રઘુવીરપ્રસાદજી ધણા હિન્દી વેદશાસ્ત્ર પુસ્તકોના લેખક તરીકે લખ્યપ્રતિષ્ઠ છે. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના સ્નાતક થયા, કેડે તેઓ જામનગરમાં શરીરરક્ષિયા વિદ્યાના અધ્યાપક તરીકે જાણીતા બન્યા છે. આધુનિક દ્વિતીઓલોજીના પણ તેમને અભ્યાસ કર્યો કરાવે તેઓ છે. હવે તેઓ અધ્યપ્રદેશમાં આયુર્વેદના કેપ્યુટી ડાયરેક્ટર તરીકે જઈ રહ્યા છે.

I feel it to be my duty to write something regarding the sturdiest personality in the world of Ayurveda today and whom people call by the name of Acharya Bapalal Garbaddas Shah. He is unique in the sense that he has always been true to his convictions which is or has become a rare trait, in these days, in Ayurvedic field. Any body who swears by one faith may easily and very conveniently change it on very ordinary pretext. Bapalalbhai possesses a very hard core and has no inkling for being moulded in any shape at the behest of the so-called destiny-makers of Ayurveda. He is a stubborn and an open fighter for the cause he deems fit. No matter, people come with him or oppose him either with his followers or inspite those who go against, he carries his conviction and tries to win through.

He uses all types of weapons animate or inanimate, to seek victory for him or fall of his adversary. It has been told that

he has not cared and often very boldly has put up unforgettable and even bitter scenes to win his point. It is because of this, he has many admirers as the opponents. But all through his discussions and dissensions anybody can easily grasp the straight line of his approach, a symbol of his straight personality.

He does not put any stress on the teaching of Sanskrit to the Ayurvedic students of the modern making. To him a language is a via media to understand the science. The future vaidya should be concerned with the knowledge or the exact truth of Triphala, he should also know where Triphala is indicated and also understand where Triphala may prove harmful. He ridicules those who stress parrot-like cramming of a few shlokas regarding Triphala and devoid of the real value of Triphala. Similarly, he is opposed to the introduction of the subject of Paderth Vignan to the new students of Ayurveda, for, to him, it

is a waste of the talents of the new generation, instead he teaches practical aspect of the theories applicable to the science of Ayurveda

He has a firm conviction, as many Ayurvedists in the past or present have, that Ayurvedic teaching will altogether be meaningless unless the student of Ayurveda is kept in constant touch with modern medical realities and scientific trends. Many a fanatic who do not like to appreciate his point of view openly call him a fanatically minded person

So far as his erudition is concerned, there are very few who can be called equal to his deep study and scholarship. The mass of literature he has been incessantly producing will require in the regular course, at least three generations of a first class Ayurvedist. Even his critics admire the wealth of knowledge he has put, in his writings

In Western India, he is very famous as a good practitioner. He prescribes, Ayurvedic medicines and very often has won praise for his prescriptions. In that sense he is a practical man and not a theoretician. There are good many examples of very famous doctors who have never liked Ayurveda but who had to learn lessons in healing a malady by simple Ayurvedic means and medicines through him. He wants his students to understand Ayurveda in such a manner and from such a high pedestal that they may not suffer in their lives from inferiority complex, a very constant and chronic disease with many of the Vaidyas who criticize him

He is a powerful speaker not on the subjects which smell of politics in Ayurveda

but also on scholarly discourses. He can speak for hours on any scientific or technical topic of Ayurveda. His lecture series for II J. medical college, Ahmedabad is a living testimony to the statement.

Of late, he has developed a complex, which anybody is sure to develop when put to such stresses and it is that he does not accommodate anybody and can break away with anybody even though he may be his follower. His group in Surat or elsewhere in Gujarat is not sure which way Bapalalbhai will move. Sometimes he does not care for those institutions which are carrying the same task constantly carried by him or by his institution. The controversy regarding Jamnagar Ayurveda college versus Surat Ayurveda college which is known to the circles attached to Vaidya Samaj here, is a living testimony for this complex. Sometimes, he may go to any extent to bring fall to his opponent and in doing so may sacrifice his principles. It is a sort of coal-dust in pure cow's milk like life of Bapalalbhai. The responsibility for it lies with the people around him who could have filtered him to that extent but because of the towering personality of him the other personalities did not dare use corrections. In that respect his life should be viewed as that of a human being whom God has denied perfection. Otherwise, there would not have remained distinction between human-beings and Gods

Although, today Bapalalbhai stands a bit frustrated for Ayurvedic politics around him, in his state or in the country being shaped in totally a different and in a peculiar mould, but it is difficult to forget the mission this great vaidya has been carrying for the last four decades. His image has an appeal for the younger generations and

his preachings when looked through an unbiased angle will surely stand the test of time.

At the sacred occasion when the vaidyas, of Gujarat are paying their homage at his Shashti Poorti celebration at Surat, I also offer my respects and pray for a long long life full of vigour, bliss and happiness. To the ship-wrecked Vaidyas, in the tempestuous nights of this age, Bapalalbhai is still

shining as the most brilliant star to bring people on the shore of their right senses. A great exponent of Drawyaguna Shastra, I call him to be a real mixture of all the six Rasas, the Madhur, Amra, Lavana, Tikta, Katu and Kashaya and the taste of him can be screened in any of the six varieties by those who test for the taste. He has been a Vaidya of great consequences to the world of Modern Ayurvedic trends.

પૂર્વજી અમૂલ્ય ધન

આપણા સમ્યક પૂર્વજીના જ્ઞાનને અવાચીન અગ્રેષ્ઠ ભાષામાં પીરસવાની જરૂર છે, કેઈ કહેશે કે એની શી જરૂર છે ? જુ' કહીશ કે અણુવેદને વિશ્વમાં પ્રચલિત કરવું હોય તો આ ક્યાં વિના આસે એમ નથી. જયદીસચંદ્ર બોલે વનરપતિમાં પ્રાણ છે એ પુરવાર કરી બતાવ્યું તેમ આપણે પણ કરી બતાવવું પડશે. એ માટે એમણે પોતે અદ્ભુત સૂક્ષ્મ ધર્મો બનાવ્યા. અને જડ ચેતન બ-નેમાં સુવેદનો ગ્રીહવાની સરખી શક્તિ (Response to Stimuli) છે એ પુરવાર કરી બતાવ્યું. જો કે એ પોતે પોતાના ભાષણમાં યુરોપ અમેરિકામાં વારંવાર કહેતા હતા કે "તમારે માટે આ જ્ઞાન નહીં છે અમારે માટે તો આ નહું નથી. અમારે માટે તો આ જ્ઞાન અમને અમારા પ્રાચીન પૂર્વજો, જે યંગાના તટ ઉપર બેસીને તપસ્યા કરતા હતા તેમના તરફથી મળેલું છે. વનરપતિમાત્રમાં જીવ છે એ વાત કેઈ દિલ્લે શીખવવી પડતી નથી." પરંતુ આપણા પૂર્વજીનું આ જ્ઞાન આ સુગમ સિદ્ધ કરી આપવું પડે

Studious Scholar

G. V. PURANIK

ધૂતપાપેશ્વર આયુર્વેદ કાર્મસી પનવેલના માલિક, નાના સાહેબ મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં મોટા ઉદ્યોગપતિ તરીકે જાણીતા છે. એક વખતે તો તેઓ મહારાષ્ટ્ર ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના પ્રમુખ પણ હતા. યુનિવર્સિટી રાજ્યની ફ્રેન્ચ એન્ડ હર્બલ કમિટીના તેઓ સભ્ય હતા ત્યારે બાપાલાલભાઈ સાથે વનરપતિ અભ્યાસાર્થે ઘણું સાથે ર્ધ્યા છે.

I first came to know Vaidya Bapalalbhai in 1939 when he was entrusted with the responsibility of arranging the Ayurvedic Exhibition that was held in Madhavbaug, Bombay at the time of the All India Ayurved Sammelan. Because of his deep knowledge and efforts he put in, the exhibition was a great success.

It was an honour to come in contact with him again in the year 1958 as a member of the Committee for Standard Herbs and Drugs, appointed by the then Government of Bombay of which he was the chairman. A committee which meets in an Office round the table hardly offers any opportunity to know one's colleagues sufficiently. Fortunately Herbs and Drugs is a subject which takes one to the Hills and forests, even beaches near the sea. One looks to the tree tops or digs under ground in search of reality and authenticity. When a number of persons do it together they come to know each other in the team much more intimately as the study unintentionally becomes wider and deeper. There

were particularly three such great opportunities, I had, when I accompanied Vaidyarsaj Bapalalbhai in our tour in the Kolaba District and then another one to Bhilad and neighbouring areas and particularly the one which took us to greater heights in every sense of the term, in the Himalaya ranges, among the hills surrounding the valley of Kashmir, the paradise for students of herbs and drugs.

It was a great education to move with Bapalalbhai from a herbarium to forest, from tree to a creeper or from a root to fruit. There was hardly anything in the world of herbs and drugs which he did not know and that too not only from the Scientific angle of correct identification but also with a commercial angle covering the possibilities therein of adulteration. During the last 35 years, I have been meeting Vaidyas in gatherings and individually throughout the length and breadth of our country but, I have come across very few Vaidyas with a mastery over the subject of Herbs and

his preachings when looked through an unbiased angle will surely stand the test of time.

At the sacred occasion when the vaidyas, of Gujarat are paying their homage at his Shashti Poorti celebration at Surat, I also offer my respects and pray for a long long life full of vigour, bliss and happiness To the ship-wrecked Vaidyas, in the tempestuous nights of this age, Bapalalbai is still

shining as the most brilliant star to be people on the shore of their right sea. A great exponent of Dravyaguna Shast call him to be a real mixture of all the Rasas, the Madhur, Amṛta, Lavana, Katu and Kashaya and the taste of him be screened in any of the six varieties those who test for the taste He is a Vaidya of great consequence in the world of Modern Ayurvedic treatment.

Drugs, comparable to that of Vaidyraj Bapalalbhai. What is more, at his age of 63, four years ago, we rode up to Tular, Lake, near Pahalgam, where the ponies take care of you over the stiff ascents and difficult winding mountain routes and where climbing down is even more dangerous than going up. We were warned by the caretakers of the ponies that, in our own interest we should depend on the original "horse sense" and not try to guide the mount though a man has the superiority complex to guide others, even ponies in Kashmir, though they are on a surer ground on "all fours." On this particular occasion Vaidyraj Bapalalbhai was one of the confident riders who infused enthusiasm amongst us. This was remarkable, because one of our other members, became so sick, when we were up the hill, that when somehow he managed to reach our base camp with him sitting on a pony, he had developed

temperature and was too tired to drink even a cup of coffee !

When in Kashmir, we spent very useful time in Gulmarg. Very early one morning, we left Gulmarg for Khilanmarg and then Apharvat-11000 ft. high. On the heights, we came across the plant "Swarankshiri" as described by late Vaidyraj Yadvaji Trikamji Acharya. All of us including Vaidyraj Bapalal felt extremely joyful and Vaidya Motirambhai Joshi annointed all of us with the golden EXUDATION of "Swarankshiri." The spot lasted for quite a few days after.

The tours and the discussions we had were a privilege. I wish Vaidya Bapalalbhai a happy and long life, in the interest of Ayurveda which is his favourite field of activity.

વનસ્પતિઓનું સંશોધન

વનસ્પતિઓ આયુર્વેદનું પરમ ધન છે. કારણ કે એ જ આપણી જીવદોરી છે. આપણી પાસે Drug Research Laboratories ભલે ન હોય, કેઈ ફાર્માસી કેલેજ સાથે મળીને આ વિષયમાં કામ કરવું જોઈએ, કે Drug Research ખરું દરદીઓ ઉપર જ થવું જોઈએ. આરોગ્યની કુદનંદન શક્તિ આપણે દરદીઓ ઉપર તેનાં લિનર લિનર અંગે આપીને તપાસવી જોઈએ; તેમ રૂમ રીસર્ચ લેબોરેટીમાં પણ કંઈક નવું જ્ઞાન ઉપલબ્ધ થાય તો તે લેવું જોઈએ. શિરીયનું વિષદેનપણું પણ આપણે કાં ન તપાસીએ ? જરીવનું કુદનંદન આપણે સિદ્ધ ન કરી શકીએ તો એનાં શુદ્ધિગાન નિરર્થક છે. પુનર્નવાનું માણસને પુનઃ નવીન બનાવવાનું સામર્થ્ય, સ્પૃહતામાં સ્વાગત-ગ્રન વા તાજ્યનું, પરીક્ષણ-વગેરે નિરીક્ષણો નબ્બ ચકાસણી માગે છે. કૃષ્ણે કૃષિને હવે નિરર્થક જેવું સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. વર્તમાન કૃષિને ઔષધોની કોટીએ એ આવી શકે તેમ નથી.

The young old man of Ayurveda

A N Namjoshi,

M Sc (Chemistry) M Sc (Botany) M L A (Maharashtra)
Member, Central Council of Ayurvedic Research,
Member, Ayurvedic Pharmacopoeia Committee

મહારાષ્ટ્ર વિજ્ઞાનસભાના આ સભ્ય અનેક રીતે મુજબના ચેતાનુ આગવ ધ્યાન
ધરાવે છે અને હવે આગળ, દિલ્લી તરફ ધસી રહ્યા છે. એક અચ્છા વક્તા ઉપરાંત
સારા વનસ્પતિવેત્તા છે પહેલા મુખ્ય પોદાર આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયમાં અધ્યાપક તરીકે
કામ કરતા હતા. ફ્રેન્ચ એન્ડ હર્બલ કમિટિના તેઓ મતી હતા

My contact with Bapalaji started as early as 1941, when I first joined the Podar Medical College as Lecturer. The common bond of friendship started with our mutual love for Botany. Thereafter we used to meet on different platforms as teachers, examiners etc. Since 1951, I was trying to convince the Govt for a survey of the drug plants of the state. He in his own way was endeavouring for the same thing. Ultimately Govt was convinced and as a result the Committee for Standard and Genuine Ayurvedic Herbs and Drugs was constituted by Govt with Vaidya Bapalaji as its Chairman and my self as its Member-Secretary. This Committee was further transformed into the Committee for Standard Ayurvedic Herbs and Drugs with some added terms of reference and members, yet our pair continued as Chairman and Member-Secretary as before. This Committee completed its work very satisfactorily and now we are again together

as members of the Ayurvedic Pharmacopoeia Committee of the Govt of India

As members of the Committee we travelled together practically all over the Old Bombay state including Karnatak, as also we had visited several places of drug interest outside the state. During these forest journeys we stayed together, sometimes in hardest times without any amenities whatsoever and thus I had ample opportunities to study from very near, in thick and thin, this young old man.

Bapalaji has a wonderful physique. A gymnast in his college days he has a hefty muscular robust body full of vigour and stamina. He used to walk and walk for miles together with us without showing any sign of fatigue, an attribute to a field botanist. He was one of us three who climbed one of the difficult mountain peaks in Kashmir about 14,000 feet high.

Drugs, comparable to that of VaidyaraJ Bapalalbhai. What is more, at his age of 63, four years ago, we rode up to Tular, Lake, near Pahalgam, where the ponies take care of you over the stiff ascents and difficult winding mountain routes and where climbing down is even more dangerous than going up. We were warned by the caretakes of the ponies that, in our own interest we should depend on the original "horse sense" and not try to guide the mount though a man has the superiority complex to guide others, even ponies in Kashmir, though they are on a surer ground on 'all fours'. On this particular occasion VaidyaraJ Bapalalbhai was one of the confident riders who infused enthusiasm amongst us. This was remarkable because one of our other members, became so sick, when we were up the hill, that when somehow he managed to reach our base camp with him sitting on a pony, he had developed

temperature and was too tired to drink even a cup of coffee!

When in Kashmir, we spent very useful time in Gulmarg. Very early one morning, we left Gulmarg for Khilanmarg and then Apharwat-11000 ft. high. On the heights, we came across the plant "Swarankshiri" as described by late VaidyaraJ Yadvaji Trikamji Acharya. All of us including VaidyaraJ Bapalal felt extremely joyful and Vaidya Moturambhai Joshi annointed all of us with the golden EXUDATION of "Swarankshiri". The spot lasted for quite a few days after.

The tours and the discussions we had were a privilege. I wish Vaidya Bapalalbhai a happy and long life, in the interest of Ayurveda which is his favourite field of activity.

The young old man of Ayurveda

A. N. Namjoshi,

M Sc. (Chemistry) M. Sc. (Botany) M.L.A. (Maharashtra)
Member, Central Council of Ayurvedic Research,
Member, Ayurvedic Pharmacopoeia Committee.

મહારાષ્ટ્ર વિધાનસભાના આ સભ્ય અનેક રીતે મુજબમાં પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે અને હવે આગળ, દિલ્હી તરફ ધસી રહ્યા છે, એક અસ્થા: વક્તા ઉપરાંત સારા વનસ્પતિવેત્તા છે. પહેલાં મુંબઈ પોદાર આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયમાં અધ્યાપક તરીકે કામ કરતા હતા, ફ્રૂઝ એન્ડ હર્બર્ડ કમિટિના તેઓ મંત્રી હતા.

My contact with Bapalalji started as early as 1941, when I first joined the Podar Medical College as Lecturer. The common bond of friendship started with our mutual love for Botany. Thereafter we used to meet on different platforms as teachers, examiners etc. Since 1951, I was trying to convince the Govt. for a survey of the drug plants of the state. He in his own way was endeavouring for the same thing. Ultimately Govt. was convinced and as a result the Committee for Standard and Genuine Ayurvedic Herbs and Drugs was constituted by Govt. with Vaidya Bapalalji as its Chairman and my self as its Member-Secretary. This Committee was further transformed into the Committee for Standard Ayurvedic Herbs and Drugs with some added terms of reference and members, yet our pair continued as Chairman and Member-Secretary as before. This Committee completed its work very satisfactorily and now we are again together

as members of the Ayurvedic Pharmacopoeia Committee of the Govt. of India.

As members of the Committee we travelled together practically all over the Old Bombay state including Karnatak, as also we had visited several places of drug interest outside the state. During these forest journeys we stayed together, sometimes in hardest times without any amenities whatsoever and thus I had ample opportunities to study from very near, in thick and thin, this young old man.

Bapalalji has a wonderful physique. A gymnast in his college days, he has a hefty muscular, robust body full of vigour and stamina. He used to walk and walk for miles together with us without showing any sign of fatigue, an attribute to a field botanist. He was one of us three who climbed one of the difficult mountain peaks in Kashmir about 14,000 feet high.

He has a thorough knowledge of systematic botany of the drug plants in particular, with keen memory about their varieties, adulterants etc. His knowledge was of great help in writing the report of the committee.

Though a scientist, he has a keen sense of humour with subdued expression and propriety. His love for esthetics was another common bond of friendship between us and on excursions, we have shared the joy of admiring the beauty of nature while going over thousands of picturesque landscapes and panoramic views. It used to be a pleasure to exchange with him appropriate stanzas from Meghdoot, Raghu and other Sanskrit works while admiring nature.

He has a very simple living. He would get up early on the Brahma-Muhurta, have his toilet including a clean shave and also

have his bath early when available and begin to work non-stop till night. I used to call him a fortunate guy while seeing him enjoy his nap in the chair, or bench or under a shady tree when he found time to relax. He has his sleep at his command and he enjoys it like a child. He eats simple food, and that too in restricted quantity; yet he has the taste of a Surat-wala.

I have seen him as a scientist, as a collegue and comrade and as a man. I have always found him to be a dependable collegue, a respectable adviser and a sincere friend. He is now completing his sixty years of useful life and I take this opportunity to associate myself in expressing my feelings that he may live long-long enough to the ideals of Ayurveda and may we have a further opportunity to celebrate his Centenary.

વાળની માવજત

ધણી બેનો આજે પછે કે અમારા વાળ બેતરે છે તો હિપાય બતાવો. ધણી પછે છે અમારા વાળ મુદ્દલ વધતા નથી. ધણી કહે છે કે ભૂંગરાજ, આળખા તથા ખીજા બધાં તેથી વાપરવાથી એમને ક'ઈજ ફાયદો થતો નથી તો હિપાય બતાવો. અમે આ બધી બેનોને કહીએ કે વાળની માવજતમાં નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખો.

(૧) શરીરનું આરોગ્ય સાચવો. થોડાં આસનો કરો. વા બહારની દવામાં રમવાનું રાખો.

(૨) ખોરાક યુક્ત (Balanced) લે. અર્થાત્ એમાં નત્રિય (પ્રોટીન), સ્નેહ (ફેટ), કાર્બોહાઇડ્રેટ, વિટામિન્સ વગેરે બધું સમતોલ હોયું જોઈએ. માખણ, ફળો, વગેરે ખોરાકમાં લેવાં.

(૩) બફું મસાલા ન ખાવા. તળેલી ચીજો ન ખાવી.

(૪) રોજ ત્રિકલા સવાર સાંજ ૦૧-૦૧ તોયો ફૂલ સાથે ખાવાની રાખો.

(૫) સ્વભાવ બળેલો, ચીડિયો હોય તો સુધારો.

(૬) આનંદી સ્વભાવવાળા બેનોના વાળ સારા રહે છે.

(૭) આર્તવ સાફ આવતું ન હોય તો તે માટે દવાદાર કરાવવાં

(૮) કળજીવાત ન રહે એ સાચવવું.

ડૉ. પ્રાણીનદાસ મહેતા અભિનંદન આપે છે

શ્રી આપાયાયભાઈ મંભાનનો ઉત્તર આપે છે

[૪મીકાર ૬ ઈક્રુ નરતી]

He has a thorough knowledge of systematic botany of the drug plants in particular, with keen memory about their varieties, adulterants etc. His knowledge was of great help in writing the report of the committee.

Though a scientist, he has a keen sense of humour with subdued expression and propriety. His love for esthetics was another common bond of friendship between us and on excursions, we have shared the joy of admiring the beauty of nature while going over thousands of picturesque landscape and panoramic views. It used to be a pleasure to exchange with him appropriate stanzas from Meghdoot, Raghu and other Sanskrit works while admiring nature.

He has a very simple living. He would get up early on the Brahma-Muhurta, have his toilet including a clean shave and also

have his bath early when available and begin to work non-stop till night. I used to call him a fortunate guy while seeing him enjoy his nap in the chair, or bench or under a shady tree when he found time to relax. He has his sleep in his command and he enjoys it like a child. He eats simple food, and that too in restricted quantity; yet he has the taste of a Surat-wala.

I have seen him as a scientist, as a colleague and comrade and as a man. I have always found him to be a dependable colleague, a respectable adviser and a sincere friend. He is now completing his sixty years of useful life and I take this opportunity to associate myself in expressing my feelings that he may live long-long enough to the ideals of Ayurveda and may we have a further opportunity to celebrate his Centenary.

વાળની માવજત

ધણી બેનો આજે પહેલે કે અમારા વાળ જિતરે છે તો ઉપાય બતાવો. ધણી પહેલે જ અમારા વાળ મુદ્દલ વધતા નથી. ધણી કહે છે કે ભૂંગરાજ, આળખા તથા બીજા બધાં તેસે વાપરવાથી એમને ક'ઈજ ફાયદો થતો નથી તો ઉપાય બતાવો. અમે આ બધી બેનોને કઠીએ કે વાળની માવજતમાં નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખો.

(૧) શરીરનું આરોગ્ય સાચવે. શેડાં આસનો કરે વા બહારની હવામાં રમવાનું રાખે.

(૨) જોરાક શુક્ત (Balanced) હો. અર્થાત્ એમાં નરિન (પ્રોટીન), કાર્બ (ફેટ), કાર્બોહાઇડ્રેટ, વિટામિન્સ વગેરે બધું સમતોલ હોવું જોઈએ. માખણ, ફેણ, વગેરે જોરાકમાં હોવાં.

(૩) બહુ મસાલા ન ખાવા. તજીલી ઝીંકો ન ખાવી.

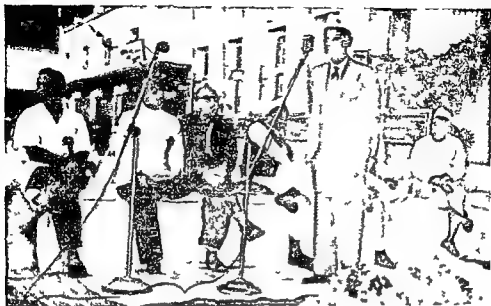
(૪) રોજ ત્રિકલા સવાર સાંજ ૦૧-૦૨ તોડો દૂધ સાથે ખાવાની રાખો.

(૫) સ્વસ્થ બનેલો, ચીડિયો હોય તો સુધારો.

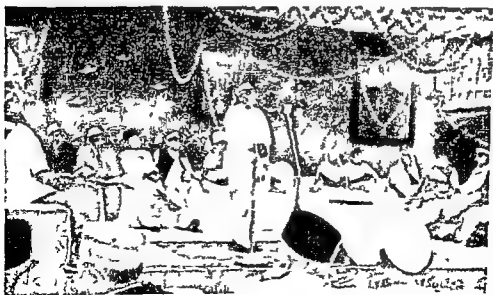
(૬) આનંદી સ્વાસ્થ્યવાળો બેનોના વાળ સારા રહે છે.

(૭) આર્તવ સાફ આવવું ન હોય તો તે માટે દવાદાર કરાવવો.

(૮) કળછતાત ન રહે એ સાચવવું.

ડૉ. પ્રાણીચંદ્રનંદાસ મહેતા અભિનંદન આપે છે

શ્રી. આપાસાવલાર્ક મંથાનનો ઉત્તર આપે છે

[૯મીમાસ ૩ વિક્ર ૩૨૨૧]

The New Renaissance

Dr. C. Dwarkanath

ડૉ. દારકાનાથ મદ્રાસ આયુર્વેદિક કોલેજના મિત્ર સ્નાતક છે. થોડો વખત પરદેશમાં મશોલનનું કાર્ય કરેલું છે. માયસોર આયુર્વેદિક કોલેજના આચાર્યપદે હતા, પછી ભ્રમનગરમાં પોષ્ટ ટ્રેનિંગ એટ સેન્ટરમાં કાયમિકિલિસના અધ્યાપક હતા, અને હવે કેન્દ્ર સરકારના આયુર્વેદિક સલાહકાર છે.

I heartily felicitate you on your 60th birth-day and pray to Almighty that you may be spared to us for many more years so that the great mission to which you are dedicated may be helped to bear the desired results. Your continued presence to spear-head this work is very necessary.

You may recall that the movement for reviving Ayurveda formed a part of our national movement about 40 years ago. The struggle took many forms and one of which was for the revival of Indian Culture including Science and Humanities; among the Sciences was included Ayurveda. The early pioneers of this Movement felt that great deal of good science was buried in the old Ayurveda which has been neglected during the previous thousand years and believed that the revival of scientific interest in the system will be inaugurating the much needed renaissance in the field of medicine in India. These pioneers also believed and rightly too, that India did not go through Scientific Revolution and Renaissance comparable to similar movements which began in Europe sometime in the 15th

and 16th Centuries. European Movement began by pioneers who dared to question the validity of earlier doctrines of medicine of Hippocrates, Gallen Thales and other earlier Greek savants. They also dared to criticise the theological dogmas relating to Anatomy, Physiology and pathology. Among those who questioned these dogmas and attempted to make a realistic study of these subjects, many had to pay dearly with their neck. They were dubbed as heretics and were either burnt on the stake or guillotined. Paracelsus who disapproved many of the dogmas of Gallen had to take refuge in Switzerland and from there continued to show that many of the old ideas of Anatomy, Physiology and Pathology were drawn freely from Imagination and had no basis in fact. Thus started the great revolution in the field of medicine which finally resulted in the inauguration of the scientific era in which discovery followed discovery. The final outcome of this Scientific Revolution is reflected in the prodigious scientific development which the world is to-day witnessing.

I have referred to all these to show that there was no similar revolution or renaissance in the field of medicine during the same period, in India. What really happened was that small doses of the outcome of the renaissance in Europe were made available to us by our British Rulers and the country itself was completely apathetic to scientific developments and Vaidyas were antagonistic to any criticism of Ayurvedic doctrines. There was around stagnation and pathetic dependence on Europe for any worthwhile knowledge.

The National Movement to which I referred earlier aimed at the inauguration of a scientific revolution in the field of medicine in India by embarking boldly upon a scientific study of the Ayurvedic concepts relating to the theory and practice of the system. Some of them, who were brilliant students of Modern Medicine like Dr. Jamini Bhushan Roy, Dr. Gana Nath Sen, Capt. Srinivasan Murty, Maharaja of Gondal, B. N. Seal made a critical scientific study of the system and drew attention to the significant, salient and scientific features of Ayurveda. They also pointed out, at the same time its short-comings. They were the savants to whose credit goes the rediscovery of Ayurveda. The Movement for a scientific appraisal of Ayurveda with a view to enable it to contribute to the sum total of the knowledge of medicine of the world, unfortunately took a wrong turn and got struck up Institutions founded by early pioneers, instead of serving as places of scientific revolutions have ended up as centres for the production of pale and second rate imitation of the practitioners of Modern Medicine. This has raised many complex situations one of which is the Shuddha Ayurvedic Movement. While I do not wish to get involved in controversies about the merits or demerits of this Movement, I am firmly of the opinion that the Ayurvedic Colleges are still capable of inaugurating a

revolution in the field of medicine in India and be able to contribute substantially to the development of the medicine in the world. For this purpose, those who qualify through such institutions as yours, should dedicate themselves as the earlier pioneers of Medical Revolution in Europe did, to a career of research in the different aspects of Ayurveda with a view to place before the world the following:

(1) Knowledge which is still valid.

(2) Knowledge which can be developed and brought up-to-date and which may form the basis for new developments.

The boys and girls who study in Institution of the type of your College, are exactly those who can undertake this stupendous task. I believe that a new direction should be given to the Ayurvedic Movement so that it may spear-head another Medical Renaissance in the world. Pioneers like you, should lead this Movement.

× × ×

My personal acquaintance with the lovable and dignified personality of Shri Bapalal G. Vaidya dates from 1956 even though I have known him much earlier through his valuable publications on Dravyaguna. Subsequent to 1956, I had many occasions to meet and discuss with him problems relating to Ayurveda. I found him to be not only an erudite scholar of Ayurveda but also a person with an open mind and catholic outlook. More recently, we have been together working on the Ayurvedic Pharmacopoeia Committee appointed by the Government of India. This contact has shown that he is easily one of our outstanding authority on Ayurvedic medicinal plants. His advanced age notwithstanding, he has been contributing a great deal to a better understanding of the principles and practice of Ayurveda.

× × ×

I pray to the Almighty once again that He may give you a long, healthy and vigorous life.

ધન્યતાનું પર્વ

પરિશિષ્ટ ■

બાપાલાલભાઈનો ઘટિપૂર્તિ મહોત્સવદિન, જેની ઈતેન્નરીપૂર્વક રાહ જોવામાં આવતી, તે તા. ૫-૧-૬૪ ના રવિવારને રાજ ઘણી જ શાનદાર રીતે ઉજવાયો. પ્રમુખસ્થાને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના આરોગ્યપ્રધાન શ્રી. શાન્તિનાથ શાહ હતા. ગુજરાતભરમાંથી બાપાલાલભાઈના મિત્રો, આતડો, પ્રસંગો વગેરે આગયે દિવસથી આવવા શરૂ થઈ ગયા હતા. શનિવારની રાત્રે જ શ્રી. શાન્તિનાથભાઈ તથા રનાતક સમેનના પ્રમુખ શ્રી. ડો. પ્રાણીજીવનદાસ મહેતા પધાર્યા હતા, અને રવિવારની સવારથી જ મિત્રતાનો મેળો જનમવા લાગ્યો. ઘણા લાગા વખતે મળતા મિત્રોને માટે આ એક અમૂલ્ય અવસર હતો. પોતાના ગુરુત્વ બહુમાન અને સાથે જના સહારજીનો સઆર. સાથે જ તે એક વિરત દિન હતો, અને ઘણાને માટે જીવનની ધન્યતાનું પર્વ પશ્ચ હતું.

બાપાલાલભાઈ સવારે આઠ સાડાઆઠ વાગતામાં તો મહાવિદ્યાલયના પટાગણમાં અનેકોના અભિનંદન ઝીવતા આવી ગયા હતા. ડો. મહેતા સાહેબ પશ્ચ આવી ગયા અને સવારે નવ વાગ્યા પછી મહાવિદ્યાલયને મુખ્ય હોય રનાતકોથી ચિકાર ભરાઈ ગયો હતો, કેટલાંકોને બેસવાને માટે જગા પશ્ચ ન હતી. 'રનાતક સમેન કોઈ રાજકીય જીમિકા ઉપર નહોતું મળી રહ્યું', જે કે કેટલાક રનાતકોનો વિચાર તેનો તે રીતનો ઉપયોગ કરવાનો હતો, પશ્ચ આ તો આનંદનો, અભિવાદનનો દિવસ હતો. અહિંઆ કોઈ રાજકીય વાતો અરધાને હોય તે રનાભાવિક છે. પ્રાર્થના ઝીત બાદ શરૂઆતમાં બાપાલાલભાઈએ ડો. મહેતા સાહેબનો સુદર પરિચય કરાવ્યો અને

પછી તો એક બાદ એક રનાતકભાઈઓ આવતા ગયા, પોતાના સંસ્મરણો રજુ કરતા ગયા અને તેમના 'બાપાજી'ને અભિનંદન આપીને રાજ થતા રહ્યા. સુમન્યી આવેલા વેદરાજ કનૈયાલાલ બેડાએ મમનમાં બાપાલાલભાઈનું અભિવાદન કર્યું. અતે ડો. મહેતાએ બાપાલાલભાઈને પોતા તરફથી ભવ્ય અજસિ આપતાં બજાવ્યું કે વાણીજી સાહેબ જ પોતાના વડેરાઓના ગુણગાન ગાવામાં છે અને એ રીતે જ મોટેરાઓ જે માર્ગે જતા હોય તેમની પાછળ જવાની પ્રેરણા મળી શકે છે. બાપાલાલભાઈએ આયુર્વેદની અપૂર્વ શેવાઓ અનેક રીતે કરી છે અને પોતાનું જીવન ધન્ય કર્યું છે.

બપોરે એક હજાર મિત્રોની સાથે બાપાલાલભાઈ માટેનો ભોજન મમારલ થયો આ એક અતિ ભવ્ય કહેવાય તેવો પ્રમંગ હતો. અરવા માટે કાશી જવું તો હવે લોકો પસંદ નથી કરતા પશ્ચ જમવા માટે ધરત આવવું તો બધાને જ મમે તેવું હોય છે.

સાંજે ચાર વાગે ઘટિપૂર્તિને મુખ્ય સમારંભ અતિથય કલાત્મક રીતે રજુગારેના મહાવિદ્યાલયના પટાગણમાં ઘણી જ ઉત્સાહજનક રીતે ઉજવાયો, વ્યાસપીઠ ઉપર પ્રમુખ મદાશય અને બાપાલાલભાઈ સાથે પૂ મોટા કે જેઓ ઉચ્ચ કક્ષાના સંતપુરુષ છે તેમની સાથે ગુજરાતના છેટે-સરદાર ડો. ચંદુલાલ દેસાઈ ઉપરાંત સંસ્થાના પ્રમુખશ્રી પોપાત્રાજા અને અનેક લાઈ-ગહેનો દતા. 'પ્રતાપ'ના તની શ્રીમતી ન્યોલેન્નામહેન શુકનની સાથે બાપાલાલભાઈનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી જડાવમહેન અને શ્રી. શાન્તિનાથ શાહના ધર્મપત્ની વગેરે બેઠાં હતાં.

શરૂઆત વેદગાનથી કરવામાં આવી. ત્યાર બાદ આવેલા અનેક સંદેશાઓમાંથી થોડાક વાંચવામાં આવ્યા અને બાકીનાનાં કેવળ નામો બોલીને જ સંતોષ માનવામાં આવ્યો, છતાં એટલું તો કહેવું જ નોંધ્યું છે કે કેટલાક સંદેશાઓ આજની પ્રવર્તમાન આયુર્વેદીક નીતિ રીતિઓ ઉપર સુંદર પ્રકાશ ફેંકનારા હતા અને કેટલાક બાપાલાલભાઈના જીવનને પણ વિવિધ રીતે નિરખાવનારા હતા. એમાંના કેટલાક તો આ મંચમાં રચાન પામવા જ નોંધ્યું છે.

ત્યારબાદ સમમાન સમિતિના પ્રમુખ શ્રી. વિનાયકરાવભાઈએ સૌ પધારેલા મહેમાનોનું સ્વાગત કયું. સંસ્થાના પ્રમુખશ્રી પોપાવાળાએ આ સમારંભના પ્રમુખ શ્રી. શાંતિલાલ શાહને સહાજનોને પરિચય આપતાં તેઓશ્રી અને બાપાલાલભાઈના જુના સંબંધની યાદ તાજ કરાવી હતી તેમજે જણાવ્યું કે શાંતિલાલભાઈએ આરોગ્યપ્રધાન અને કેળવણીપ્રધાન તરીકે જુના યુગમાં અને હાલના મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં સુંદર કામગીરી બજાવી છે. આને આયુર્વેદની આસપાસ જે કિલ્લેબંધી કરવામાં આવી રહી છે તેથી આયુર્વેદને પ્રોત્સાહન મળવું તો બાકી રહ્યું પણ તેને તુલસાનકારક નીવડશે એમ તેમનું ભારપૂર્વક કહેવું હતું. ત્યારબાદ મંત્રીઓ તરફે કેશવભાઈ પટેલે બાપાલાલભાઈનો વચ્છિત્તિ ઉત્સવ ઉજવવાનો વિચાર શી રીતે ઉદ્ભવ્યો અને તેના માટે કેવા કેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા તેનો ખ્યાલ આપ્યો હતો.

પૂજ્ય મોઠાના પવિત્ર હસ્તે થનાર ગૌરવ મંચની અર્પણ વીધી માટેની વિનંતિ કરતાં શાંતિરામ વેલે મંચ સંબંધમાં જણાવ્યું કે કદાચ સારાએ હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ વૈદને આવું માન મળવાનો આ પ્રથમ જ પ્રસંગ હશે. આ મંચમાં લગભગ ૩૦૦ પાનાં યશો, તેમાં સંસ્કૃત, શુભરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ગળા ૪ ભાષાઓમાં બાપાલાલભાઈના જીવન વિષે વિવિધ ક્ષેત્રના, નિષ્ણાત લેખકો મારફતે લેખો મેળવવામાં આવ્યા છે અને તે લેખો મારફત બાપાલાલભાઈની બહુમુખ પ્રતિભાનું સામ્યજ દર્શન કરવાનો લાભ મળશે. પૂજ્ય મોઠાએ બાપાલાલભાઈને મંચ અર્પણ કરતાં એક હુંકા લાપણમાં મહાજનોનું ગૌરવ કરીને

આપણને તેમના જેવા થવાનું જળ મળે એમ જણાવી બાપાલાલભાઈએ વિવિધ ક્ષેત્રે મેળવેલી સિદ્ધિઓને ખીરદાવી અને હવેથી બાપાલાલભાઈ તેમનું ભવિષ્યનું જીવન આયુર્વેદની સેવા અર્થે ગાળશે એમ કહી તેમની તંદુરસ્તી માટે પ્રાર્થના કરી. ત્યાર બાદ બાપાલાલભાઈને સમારંભ પ્રમુખ શ્રી. શાંતિલાલ શાહના શુભ હસ્તે રૂપીયા સાઠ હજાર ને એકની થેલી અર્પણ કરવામાં આવી, થેલીનો રતીકાર કરતાં બાપાલાલભાઈએ એક હુંકું પણ અતિશય માર્મિક પ્રવચન કરીને આવનાર માનતા જણાવ્યું કે આ માન મને નથી આપવામાં આવતું પણ જે આયુર્વેદની હું સેવા કરી રહ્યો છું તેને આપવામાં આવી રહ્યું છે. વ્યક્તિના જીવનમાં આવા પ્રસંગો લાગ્યે જ આવે છે અને જ્યારે તે આવે છે ત્યારે તે વ્યક્તિને ધન્યભાગ્ય બનાવી જાય છે આવો આ એક મારા જીવનનો અતિશય ધન્ય પ્રસંગ છે હું વધુ નથી બોલી શકું એમ, તે આપ સૌ સમજી શકશો તેમજે કવિવર ટાગોરનું પ્રસિદ્ધ 'સોનારતરી' કાવ્ય યાદ કરતાં જણાવ્યું કે માણસની કોઈ કિંમત નથી, તેની મારફત જે સાઈ કે માફું યદ્દ રહ્યું હોય તેવું જ હૃદયને ત્યા મૃત્યાંકન થાય છે. વ્યક્તિ તો કેવળ નિમત્તમાત્ર છે માણસે પોતાના જીવનમાં ખેતી કરવી નોંધ્યું. જીવનની જમીનને સારી રીતે ખેડી ખાતરીને અંદર સુંદર ખીજ રોપવા નોંધ્યું અને જે મોલ આવે તે તેજે સમાજને પામે આપણે નોંધ્યું. થેલીને સંસ્થાના પ્રમુખ શ્રી. પોપાવાળાને પાછી આપતાં તેમજે કહ્યું કે હું તો સ્વભાવે કવિ છું અને મારી પ્રિય સખી જેવી આ મારી સંસ્થાને તે પાછી આપી હું ધન્ય બનું છું. આગળ ચાલતાં 'રાઈના પર્વતમાં'ની રમણલાલ નીલકંઠની પ્રસિદ્ધ ચાર લીટીઓ તેમજે સંભળાવી કે 'જે પુષ્પનાં દલ ખેતીને રજરજીલને રસમય કરે, અધિકારી એ મધુમદિકા એ કુલ તણી પહેલી કરે તુ જ સાથ જીવતાં હો સખી ! જે શુભ કાષ લાવે' જીવનસખી રે તુ જ વિના, તે જાય કેને અર્પણ ?' ફૂલમાં સુગંધ તો મધમાખી ભરે છે પણ એનો યશ ફૂલને ફાળે જાય છે. તેની રીતે જીવનસખી જેવી મારી સંસ્થાને કારણે અને યશ મળે તો હું તેને પ્રત્યર્પણ કરીને ધન્ય થાઉં છું.

પષ્ટિપૂર્તિ સમારંભનાં દેટલાંક દર્શનો

← ગૌરવમંથ અર્પણવિધિ વખતે
પૂ. મોટા આશીર્વાદ આપે છે.

સ્વાગતપ્રમુખ શ્રી વિનાયકલાલ જરીવાળા
આવકાર પ્રવચન કરે છે.

[જમીકાર : કે હદુ સરતી]

શ્રી. પોપાવાળાએ થેલી સ્ત્રીકારવા બાપાલાલભાઈને ધગશથી અને જે લગનથી સંસ્થાની સેવા કરી છે તેનાં વખાણ કર્યાં હતાં. અને તેમના જેવો સંભળ આચાર્ય ન મળ્યા હોત તો સંસ્થા આગળ જ ન વધી શકી હોત તેનો કેટલોક ઇતિહાસ તેમણે રજૂ કર્યો હતો. તેમનું ખાસ કહેવું તો હતું, ‘આયુર્વેદનો અહીં યજ્ઞ મંડાપો છે અને તેના અગ્નિહોત્રી તરીકે બાપાલાલ જેવા અહીં પોતાની ધૂણી ધખાવી રહ્યા છે. એક દેશના બે એકો જેવા બાપાલાલ પોપાવાળા મળીને સ્વામી આત્માનંદ સરસ્વતીનાં આયુર્વેદનાં અધ્યુક્ત રૂપોને સંકાર કરી રહ્યા છે તેનું હૃદયગમ્ય દશ્ય અહીં નજરે પડતું હતું. અને તેને નિરખનારાને પણ અવર્ણનીય આનંદ થતો હતો; જે આ સમારંભમાં હાજર રહેલી વિશાળ જનમેદનીના મહોં ઉપર તરી આવતો હતો.

બાપાલાલભાઈને તેમના મિત્રો, પ્રસંગો, વિદ્યાર્થીઓ અને જુદી જુદી સંસ્થાઓ તરફથી હારતોરા થયા હતા જેના લારમાં બાપાલાલભાઈ સાથે જ પોપાઈ ગમેલા લાગતા હતા. યુગોનો પ્રચંડ ઢગ અમ્યો હતો અને તેમની મહેક બાપાલાલભાઈની સુગંધની જેમ એમને વિસ્તરતી જતી હતી.

હારતોરા બાદ જુદા જુદા અનેક વક્તાઓએ બાપાલાલભાઈને પોતાની અંગલિકા આપી હતી. તેઓએ બાપાલાલભાઈના ધક્કર અને ચક્કર ઉપર મેધક પ્રકાશ ફેંક્યો હતો. બાપાલાલભાઈ કેવી રીતે દેશપ્રેમના રંગે રંગાયા, કેવી તમન્નાથી આયુર્વેદની ઉપાસના કરી, કેવા અભ્યાસ બાદ આયુર્વેદીય ગ્રંથોનું નિર્માણ કર્યું, કેવા મુશ્કેલ મંત્રોમાં નાજર આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયનું સંચાલન કર્યું, સરકાર સાથે આયુર્વેદનો કેસ કેવી રીતે રજૂ કર્યો વગેરે અનેક બાબતોની જુદા જુદા વક્તાઓ તરફથી રજૂઆત થઈ. ડૉ. પ્રાણજીવનંદાસ મહેતા, ગુજરાતના હોટે સરદાર ડૉ. ચંદુભાઈ દેસાઈ, આતનામ વહીમ શ્રી. મોતીલાલ વીણ, વિદ્યાનંસલાના સભ્ય શ્રી. ચંદ્રસેકર ભટ્ટ, મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાનંસલાના અને મુંબઈ યુનિવર્સિટીના સભ્ય શ્રી. નામજીવો, શ્રી. ચંદ્રવંતરાય જોષી, સુરતના લોકસેવક શ્રી. કલ્યાણજી મહેતા, મનુષાઈ વેદ્ય વગેરે અનેક મહાત્માઓએ

પોતાના ખરા અંતઃકરણ પૂર્વક બાપાલાલભાઈને યુગારકળાદી આપી અને તેમની સાથેના પોતાના પ્રસંગો વર્ણવ્યા. વખત ઘણો જ ઓછો હતો વક્તાઓને પોતાના વિષયને ન્યાય આપવાનું સમયના અભાવે મુશ્કેલ હતું છતાં સર્વે ભેનાર સાંભળનારાના દિલમાં આ વાલ્યાર પ્રસંગની જાણી પૂરી રચાર્યતાથી પ્રેરણા રહી.

અંતમાં સમારંભના પ્રમુખ શ્રી. શાન્તિલાલ શાહે પોતાના ચિરસ્મરણીય ઉપસંહારમાં બાપાલાલભાઈ અને આયુર્વેદ વિશે ઘણું ઘણું બખ્યાવ્યું. તેમણે બખ્યાવ્યું તેથીએ વિશેષ શ્રોતાઓને સમજવાનું મળ્યું.

શ્રી. શાન્તિલાલ શાહે શ્રી. બાપાલાલભાઈ સાથેના પોતાના સંબંધોનું સ્મરણ કરાવી કહ્યું હતું કે આયુર્વેદ એક મોટું શસ્ત્ર છે પણ આપણે તેને ઉવેખ્યું છે, એવી ઓપ મારા ઉપર પડી છે, આયુર્વેદને રાખ્યાત્રય મળ્યો નહીં એટલે તેની પ્રગતિ અટકી ગઈ. છેલ્લા પચિસેા વર્ષો એનું સંશોધન લાગે જ થયું છે અને ત્રણે જુગજન લખાયા છે. ભારે એવોપથીની ખૂણ પ્રગતિ થઈ અને તેની સિદ્ધિ આજો અનર્પક ગઈ.

આયુર્વેદમાં મેડીકલ બાયુ-દવાઓના પ્રુથ વિકાસ થયો છે. એમાં સર્જરી સરખાતમાં હતી, પરંતુ તેને વિકાસ અટકી ગયો. પ્રસંગસાક્ષીને વિકાસ પણ રચની ગયો જ્યારે એવોપથીયા આ સાથેના વિકાસ થતો જ રહ્યો એટલું જ નહિ પરંતુ તેની સાથે એ-ટીસેપ્ટીક અને એનેરેસીયાની શોધ થઈ. આયુર્વેદમાં આ ગ્રોધા ન આવી અને તેને પરિણામે એવોપથી ઘણી આગળ વધી ગઈ છે. ને આયુર્વેદે એવોપથીની સાથે ટક્કર ઝીલવી હોય તો એવોપથીમાં જે તચામ થાવાનું માન છે તે આયુર્વેદમાં પણ હોવું જ નોતરે.

આયુર્વેદ સ્વયંમેપૂર્ણ છે અને તેણે કહ્યું શીખવાનું નથી તેમ માનનારા આયુર્વેદની સેવા કરતા નથી. આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીને ચરક, સુશ્રુત કે વાકલટની બહાર જઈને લખ્યા નહિ હઈએ, એમ કહેનારા પણ આયુર્વેદની સેવા કરતા નથી.

હકીકતમાં તો સમાજ અને આરોગ્યને ઉપયોગમાં આવે એવી તમામ ‘પથી’ અને પદ્ધતિના ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જે ડોક્ટરો એમ કહેતા હોય કે આયુર્વેદમાં કંઈજ નથી તેઓ, તેમજ જે વૈદ્યો એમ કહેતા હોય કે આયુર્વેદ હવે કશું શીખવાનું જ નથી, તેઓ સમાજના દુરમતો છે. જ્ઞાન વીપુલ છે, તે મેળવવા માટેના દરવાજા કોઈ બંધ ન રાખે. જ્યારે પશુ મળે ત્યાંથી જ્ઞાન તો લેવું જ જોઈએ, તો જ પ્રગતિ શક્ય બની શકે. આયુર્વેદના વિદ્યાર્થી કમીઝી, ફીઝીકસ, લાઇટ, ડીટ, નહીં જાણે તે કેમ ચાહે ? આયુર્વેદ જાણનારે એનેરોમી અને ફીઝીયોલોજી શીખવી જ જોઈએ. આટલું જ્ઞાન તેને મળે તો આયુર્વેદ જેણે દવાઓમા સારી પ્રગતિ કરી છે તે વિશેષ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે. વળી સર્જરીએ પણ ધણો વિકાસ સાધ્યો છે અને તે પણ આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીએ શીખવી જોઈએ એવો મારો મત છે.

હકીકતમાં સમાજના સ્વાસ્થ્ય માટે જરૂરી હોય તે તમામ જ્ઞાન વૈદ્ય કે ડોક્ટર મેળવવું જ જોઈએ. આથી એલોપથીમા જે કંઈ સાડું હોય તે આયુર્વેદ લેવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે આયુર્વેદમા જે કંઈ સાડું હોય તે એલોપથી પણ સ્વીકારે.

જે આયુર્વેદમા સર્જરી અને પેથોલોજી નહીં શીખવાય તો પછી તે શીખનાર પોતાને વૈદ્ય કહેવડાવતાં શરમાય નહીં તો શું કરે ? આયુર્વેદના વૈદ્ય થયેમીઝીરને. ઉપયોગ તો કરવો જ ન જોઈએ અને કેવળ નાહી જોઈને જ તાવનું નિદાન કરવું જોઈએ એવો આમલ શા માટે ? તેજ પ્રમાણે જીંજળી યુગીને જે સાડું નિદાન કરી શકાતું હોય તો તે સામે શા માટે વધી લેવો જોઈએ ? માડું કામ તો રોગ સારો થાય એ બેવાતું છે. તમારા જ્ઞાનની તકરારમાં સંસારના માણસો શા માટે હેરાન થવા જોઈએ ?

હકીકતમાં, રોગીને સારો કરી શકે એવી પદ્ધતિ અજમાવો. પછી તે ગમે તે ‘પથી’ હોય. એને ઈન્ટેરેડ કે મિશ્ર અભ્યાસક્રમ કહો, તેમાં કશું ખોટું નથી. પરંતુ કેવળ શુદ્ધ આયુર્વેદ શીખવવાથી એલોપથીના જેવા સમાજને ઉપયોગી ડોક્ટર તૈયાર નહિ થઈ શકે, એવી મને ખીક છે.

શુદ્ધ કે મીશ્રની અચ્ચાના આ સમય નથી. આયુર્વેદીક અને એલોપથી એ ઉભયનો મધ્યકત અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરી તેનું જ્ઞાન તમે અહીં આપો, એવું કેમ ન થઈ શકે ? વળી, રોગીઓને પ્રત્યક્ષ બતાવીને જ કોઈ પણ પદ્ધતિના ઉપયોગ થવો જોઈએ એટલે આયુર્વેદ માટે પણ મોટી હેરાપીટલ જોઈએ જ.

શ્રી. બાપાલાલને તમે ચેલી આપી, જે તેમણે તમને પાછો આપી. દર વર્ષે તમે તેમને આનાથી બમણી રકમ આપો; તેમની શક્તિને પૂરો લાભ ઉઠાવવા માટે તેમને જોઈતાં તમામ સાધનો અને નાણા આપો. આ વખતે શ્રી. કલ્યાણજી મહેતાએ વચમાં દરમિયાનગીરી કરતાં કહ્યું કે જે અમે નાણું આપીએ તો અમારી કોલેજની ડીગ્રીને તમે માન્ય રાખશો ?

શ્રી. શાન્તિલાલ શાહે જવાબમાં જણાવ્યું કે હા, જે પૈસા આપશો તો ડીગ્રી સ્વીકારના રસ્તા હું શોધી કાઢીશ. એ માટે હું મારી સમગ્ર તાકાતનો ઉપયોગ કરીશ. આ એક ઘણી જ કટોકટીપૂર્ણ છતાં ઘણી જ તકથી ભરેલી ક્ષણ હતી એમ સમજવા વિના ના રહ્યું.

અતે તેમણે કહ્યું કે શ્રી. બાપાલાલની ગુજરાતે પૂરી કદર કરી નથી. તેમનાં પુસ્તકો અત્યંત ઉપયોગી છે છતાં વેચાતાં નથી. તેમનાં પુસ્તકોનો વધુ પ્રચાર થાય એવું ગુજરાતીઓ ન કરી શકે ? તેમની વિદ્વાતાનો લાભ લેવા માટે જે કંઈ કરવું ધટે તે સૌએ સાથે મળીને કરવું જોઈએ. આટલું કહી પોતાનું વક્તવ્ય તેમણે સમાપ્ત કર્યું.

અંતમાં ષષ્ટિપૂર્તિ સમારંભમાં મદદ કરનાર સૌ કોઈ લાભ બહેનોનો આભાર માની સમારંભની પૂણ્ડીતિ થઈ. ગુજરાતના વેદકીય જગતમાં આ પ્રસંગ એક સીમાચિહ્ન જેવો ગણી શકાય. ભગવાન ધનવંતરી આવા અનેક સુવેદોના ષષ્ટિપૂર્તિ મહોત્સવો ઉજવાયો તેવી પ્રાર્થના કરી આ અહેવાલ સમાપ્ત કરીએ.

કેટલાક સંદેશાઓ

સર્વકાળ માટે અભિનંદનો આપી પ્રાર્થા કે
એમની યશસ્વી કારકિર્દી ચિરકાલીન બની જાયે !

આયુર્વેદતણી સિદ્ધિ એમને સહજ બને !
• વિશ્વકલ્યાણમા એને પ્રયોજી નિત્ય નેમથી !

પૂજાલાલ

વૈદ્યાજ શ્રી બાપાલાલ વૈદ્યે આખી જિંદગી
આયુર્વેદ મારફતે પ્રજાની સેવા કરવામાં જીવન વ્યતિત
કયું છે. હજુ હૃદય તેમની પાસે વધારે સેવા કરાવે
અને શુભ કામથી એમના આત્માને વધુ શાન્તિ થાયે
એવી પ્રભુને પ્રાર્થના.

રવિશંકર મહારાજ

શ્રીયુત બાપાલાલભાઈ એક સુવૈદ્ય છે. એમના
લખાણો ને પુસ્તકો તો પહેલેથી સાંભળતો. ત્યાર બાદ
૧૯૩૫ માં તેઓ કાશીમાં મળ્યા. આ મેળા પછી
અમારો ઉત્તરોત્તર સંબંધ પુષ્ટ થતો ગયો. આ
સંબંધમાં કેન્દ્રસ્થાને તો વૈદ્યકવિજ્ઞાન અને તેના
પ્રયોગોની જ ચર્ચા રહેતી. હું પોતે નથી આયુર્વેદનો
શતા કે નથી તેના પ્રયોક્તા. પણ મને એ વિષેની
અનેક વર્ણવેલી જિજ્ઞાસા રહી છે. આવી જિજ્ઞાસા
સંતોષવા હું કારીના અને બીજા યજ્ઞના વૈદ્યોના
પરિચયમાં પણ આવ્યો છું. ગુજરાતના પણ કેટલાક
વૈદ્યો તો મારા પરિચિત છે જ. મેં ઘણીવાર અંગત
રીતે મનમાં સરખામણી કરી એવું છે કે બાપાલાલભાઈનું
રચાણ બીજા વૈદ્યોથી નિરાણું છે.

આ નિરાળાપણું દર્શાવી બીજાને ઉતારી પાડવાનો
ઠાઈ કરાવે છે જ નહિ. પણ માત્ર મને જો વસ્તુચિત્તિ
જણાઈ છે તેવું મારી દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ છે.

એમના આજ સુધીનાં લખાણો અને પુસ્તકો
જોનાર તેમજ તેમનાં અધ્યયન-અધ્યાપનને જાણનાર
અને તેમના પ્રાયોગિક કૌશલને જાણનાર એટલું
કહી શકું કે તેઓ આયુર્વેદના સમયગા જ્ઞાન અને
સમ્યક્ પ્રયોગના એક પાકટ વૈદ્ય છે

એમના વૈદ્યકમા જ્ઞાન અને પ્રયોગની શુદ્ધિને
આમ્રહ છે. નહિ કે ચોક્કાનંધીમાં પુરાયેથી, માત્ર
શબ્દમાં વિલસતી શુદ્ધિને આમ્રહ અને લીધે તેઓ
આદાન-નિદાન-ચિકિત્સાના ક્ષેત્રમાં લબ્ય અને શક્ય
હોય તેટલા બધા જ વિચાર અને પ્રયોગના પ્રવાહોને
આત્મમાત્ર કરે છે. એમને મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યા-
પ્રયોગનો અણગમો છે. તેથી તેઓ એક સુવૈદ્ય તરીકે
જોખામાં જોણુ ગુજરાતમાં તો સર્વત્ર જાણીતા છે
અને સ્વભાવે અખતશત્રુ પણ.

વૈદ્યકવિદાનો ઇતિહાસ બહુ જૂનો અને લીધું
કાળપટ પર વિસ્તરેલો છે. એમાં તે તે સમયે અનેક
નવા પ્રયોગો અને નવા અનુભવો દાખલ થયા છે
અને નહિ દાખલ થયેલા એવા અનેક કુચકાઓ અને
પ્રયોગો આજે પણ લોકોના જુદા જુદા સ્તરોમાં મળી
આવે છે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વિદ્યામ પામેલ એવોપથી,
હોમિયોપથી આદિ અનેક બીજા પણ ચિકિત્સા
પદ્ધતિઓ છે. એ સૌથી નકારી છે એમ કહેવું એ તો
પોતાને સર્વેશ માનવા જરામર છે છતાં, આપણા
દેશની આબોહવામાં અને આપણી પ્રજામાં વધારેમાં
વધારે આદક આવે એવી પદ્ધતિ આયુર્વેદની છે,
એ વિષે શંકા નથી.

પરંતુ આયુર્વેદની પદ્ધતિને પ્રતિષ્ઠિત અને
લાકપ્રિય કરવી હોય તો તે વૈદ્યો પાસેથી ધણી

શક્તિઓ અને વિશેષતાઓની અપેક્ષા પશુ રાખે છે. તેમાંની પહેલી શક્તિ તો એ કે અત્યારનો વૈદ્ય એકાંગી ગાન ધરાવનાર ન હોય. એનું મન દશે દિશાથી ખુલ્લું હોય. બીજું એ કે જેમ અત્યારના ડોક્ટરો સામૂહિક રીતે પશુ શોધ ને કામ કરી શકે છે તેમ વૈદ્યોએ પશુ શીખવું જોઈએ. વૈદ્યોમાં સંજ્ઞાકારિતા, સંજ્ઞાસંભાષા ઈત્યાદિ તત્ત્વો નામનાં પશુ નથી દેખાતાં અને સૌથી અડિયાતી વિશેષતા તો એ જોઈએ કે તેઓએ ક્ષીની વૃદ્ધિમાં અને દવાની કિંમતમાં પોતાની મહત્તાને ખ્યાલ જતો જ કરવો જોઈએ. એ બાબતમાં ડોક્ટરોનું અનુકરણ આયુર્વેદના વિકાસમાં ઘાતક નીવડે અને સૌથી મહત્ત્વની બાબત તો એ છે કે વૈદ્યોએ દરદીઓ પ્રત્યે મૈત્રી અને કષ્ટાની એવી વૃત્તિ ડેળવવી પડશે કે જેને લીધે દરદીઓ આપમેળે જ આયુર્વેદના પ્રચારનું કાર્ય કરે, માત્ર આયુર્વેદના ગીતો ગાવાથી કે મોટા સમારંજો કરવાથી આ કામ કદી થવાનું નથી.

શ્રીયુત બાપાલાલભાઈ આયુર્વેદના લોકભોજ્ય વિકાસમાં ફાળો દીધેલા સુધી આપતા રહે અને સમર્થ વૈદ્યોને તૈયાર કરતા રહે એવી હાર્દિક અભિલાષા

૫. મુખલાલજી

આયુર્વેદ જગતમાં મિત્ર તથા શુદ્ધ આયુર્વેદના વિરોધના ફલસ્વરૂપ, શુદ્ધ આયુર્વેદના હિમાયતીઓ હશે જ કે મિત્ર આયુર્વેદના વૈદ્ય/ડોક્ટરો, બ્યવસાયમાં આયુર્વેદને બદલે આધુનિક મેડિકલ સાયન્સના ઉપચારો અમલમાં મૂકે છે અને તેથી મિત્ર આયુર્વેદ નહિ જોઈએ પણ શુદ્ધ આયુર્વેદનો જ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

આ વિચારસરણી તરફ સક્રમ દષ્ટિ દાખવ્યા પહેલાં એક સર્વસામાન્ય નિયમ લક્ષ્યમાં લેવો જરૂરી છે. અને તે એ કે હામ પશુ વિજ્ઞાનમાં જે સિદ્ધાંત રહેલો છે તેની ઉપયોગીતા તથા કાર્યક્ષમતા અને અત્યારના સુગમાં ઠાઈ દષ્ટિકોણોને બેદલવા મુશ્કેલી દપને જન-સમાજના કલ્યાણ અર્થે, પ્રગતિશીલ વિજ્ઞાનને અમલી બનાવવાનું આપણા સ્નાતકોનું કર્તવ્ય છે. આપણને જા પડવાઓએ શોધેલી દૃષ્ટિકોણ વધારે ગ્રિય હોય

તે સ્વાભાવિક છે પણ સત્ય, દુરમનનું શોધેલું હોય તો પશુ અગ્રિય ન થવું જોઈએ તેટલું જ નહીં પરંતુ તેની કદર કરી તેને અપનાવવું જોઈએ.

અન્યક દરેકમાં ભલે આયુર્વેદના ઉપચારોને ઉપયોગ થાય અને અન્યક દરેકમાં આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો ઉપયોગ થાય, જેથી જે શાસ્ત્ર જે દર્દને વધુ અસરકારક હોય તે શાસ્ત્રનો યોગ્ય અને સર્વાંગી ઉપયોગ થઈ શકે. જનસમાજમાં જે શાસ્ત્ર જેટલું વધારે ઉપયોગી નિવડે તેનો જનસમાજ સ્વીકાર કરશે તે આપણે જુલો જવું જોઈએ નહીં.

મિત્ર આયુર્વેદની વિચારસરણીને એક બાજુ મૂકીએ, તો એક તરફ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તથા બીજી તરફ શુદ્ધ આયુર્વેદ રહેશે, કે જે બન્ને પોતા-પોતામાં ખામીઓ ધરાવે છે. આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અન્યક દર્દોને જડમૂળથી નાબૂદ નથી કરી શકતું, તે શુદ્ધ આયુર્વેદ કરી શકે છે, જ્યારે શુદ્ધ આયુર્વેદ કેટલાક શાસ્ત્રક્રિયા લાયક દર્દો નથી મટાડી શકતું, તે આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કરી શકે છે. પરંતુ લોકોનું શું ? તેઓ તો બન્નેને પૂર્ણ રીતે પ્રવોણ માનશે અને કેટલીક વખતે તેમને જન જોષમાશે કે જેથી સમગ્ર જનસમૂહાવને સહન કરવું પડશે.

આ કોણના એક માત્ર ઉકેલ હોય તો તે મિત્ર આયુર્વેદ છે. કે જેમાં આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તથા શુદ્ધ આયુર્વેદ બન્નેનાં જરૂરી ગાનને સમાવેશ થઈ જાય છે. અને તેમાં પારંગત થયેલા નિષ્ણાંતો જનસમૂહાવને પૂર્ણ સંતોષ આપવા સમર્થ થશે.

શ્રીયુત બાપાલાલભાઈએ પોતાના જીવનનાં જનકલ્યાણ અર્થે બન્ને વિજ્ઞાનોને દષ્ટિમાં રાખીને આગામી તરીકે સૂરતમાં કોલેજ અધ્યાપી. બહારના રાજકીય વાતાવરણની લેશ માત્ર અંસર વિના પોતાના સિદ્ધાંતને વળગી રહી, પોતાનું કાર્ય અત્યાર સુધી આગળ વધાર્યું છે. અને હું ઇચ્છુ છું કે તે કાર્ય દૃઢ પશુ આગળ ધપાવવા માટે અને આયુર્વેદમાં સંશોધન કરવા માટે શ્રીયુત બાપાલાલભાઈનું આયુષ્ય શાંતજીવ સરદસાતં પ્રમાણે દીર્ઘ થાય, તો જનતાને તેમને લાલ થશે.

કપાશાકર દવે

ભાઈશ્રી બાપાલાલભાઈની આયુર્વેદની સેવા અદિતીય અને અનુપમ છે. તેમની પ્રખર અને તેજસ્વી હુદિથી તેમજ આયુર્વેદના તલરસથી અભ્યાસ કર્યો છે અને આયુર્વેદના અભ્યાસ ઉપરાંત તેમજ આયુર્વેદની પ્રક્ટીસ અને આયુર્વેદના પ્રચાર કાર્યમાં ઘણો સંઝીન ફાળો આપ્યો છે. તેમજ પત્ર લિપિગણરતી ધણું જ બોધપ્રદ હતું અને શુદ્ધ અને મિત્ર આયુર્વેદના ગજગ્રાહમાં તે બધું કરવું પડ્યું તે ઘણું જ દુઃખજનક છે. આશા રાખું છું અને પ્રજાપત્ને પ્રાર્થું છું કે ભાઈશ્રી બાપાલાલભાઈ શત્રું જીવ સરદઃ વાઙ્મય અનુસાર દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવે. આયુર્વેદની, ક્યાં કરતા હતા તેથી બધે વધુ સેવા કરે અને ગુજરાતના ગૌરવ બની આયુર્વેદનો જીદાર કરે.

ન. હં. ભગવતી
(ઉપકુલપતિ બનારસ યુનીવર્સિટી)

શ્રી. બાપાલાલભાઈએ છેલ્લાં પાનીસેક વર્ષથી તેમના લેખન, અધ્યાપન, અને આયોજન દ્વારા આયુર્વેદની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે, જેટલું જ નહિ, પણ સાંસ્કારિક ગુજરાતની પણ અસાધારણ સેવા કરી છે. પ્રાચીન ભારતના મહાન આયુર્વેદશાસ્ત્રીની જેમ બાપાલાલભાઈને પણ જેટલો રસ આયુર્વેદશાસ્ત્ર માટે છે તેટલો જ સાહિત્ય, ફિલસૂફી અને ઇતિહાસમાં છે અને તેથી એમનું લેખનકાર્ય આ સર્વ વિષયોના તેમજ આધુનિક વિદ્યાનેના વિશાળ પટ ઉપર વિસ્તરેલું છે. એક ઉદાહરણ આપીને કહું કે, બાપાલાલભાઈએ રચેલ 'નિધંતુ આદર્શ' નું વિદ્યાર્થિને જેવું શકવર્તી મહત્ત્વ છે તેવું જ મહત્ત્વ અન્ય ક્ષેત્રે 'સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનરપતિ' જેવા તેમના પ્રશ્નનું છે. બાપાલાલભાઈની અક્ષર સેવા ચિત્તજનક છે.

પોતાનાં પ્રિય કાર્યો દિગ્વિસ્તિત વેગથી ચાલુ રાખવા માટે બાપાલાલભાઈ આરોગ્યમય દીર્ઘાયુ ભોગવે એવી પ્રાર્થના આ શુભ પ્રસંગે કરું છું અને સમારંભને સંપૂર્ણ સફળતા ઇચ્છું છું.

ભોળીલાલ સાંડેસરા

વિદ્વાન અને વૈદ્ય તરીકે બાપાલાલભાઈ આખા દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ સરતમાં છે ને સરતમાં

તેમજ સેવા આપી છે તેથી આપણે સફળ ગૌરવ સર્જી શકીએ. એમના જેવા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિવાળા, લોકહિતપરાયણ ને દક્ષકલ્પ વૈદ્ય અને આચાર્ય ભારતભરમાં ગણ્યાગાંઠ્યા દશે. પરમાત્મા એમને લાંબુ આયુષ્ય આપે! આપણને એમની અનેક વર્ષ સેવા મળ્યા કરે!

વિજય ૧૦/૧૬/૨૦. ત્રિવેદી

વૈદરાજ શ્રી બાપાલાલભાઈએ આયુર્વેદની પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં અને પિંડિત લોકોની સેવા કરવામાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે. એમનું સન્માન ધાય એ, વાંજખીજ છે.

વિજયકુમાર ત્રિવેદી

લોકકલ્પાણના કાર્યની અંદર વર્ષોથી પોતાની સેવા આપનાર શ્રી બાપાલાલભાઈને ઈશ્વર આશીર્વાદ અને વધુ સેવા કરવાની તક આપે તેવી મારી શુભેચ્છા છે.

ઈન્દુમતી ચીમનલાલ

શ્રી. બાપાલાલભાઈએ આયુર્વેદના ઉત્થાન માટે પોતાનું સમગ્ર જીવન આપ્યું છે. એમના પ્રયત્નોથી માત્ર પ્રજાને સારી એવી વૈદ્યકીય સહાય મળી છે. ભગવાન ધન્વન્તરી એમને દીર્ઘાયુ બક્ષે અને લોકસેવા કરવાની વધુને વધુ તક આપે એ જ અભ્યર્થના સાથે સમારંભને સફળતા ઇચ્છુ છું.

ગોમિલા ભટ્ટ

I send my best wishes for Shree Bapalalbhai. Long and healthy life to serve the cause of Ayurved. Let this occasion of honouring devotee of Ayurved inspire our young men to devote, dedicate their lives for the sacred cause of Ayurved.

Vajubhai Shah

તમારે માટે અત્યારે વહી રહેલી અનેક શુભ ભાવનાઓની સરિનામાં હું મારાં જળ પશુ ઉમેરું છું તે સ્વીકારશે.

તમારું જીવન દીર્ઘાયુષ્યવંશ અને ઉત્તરોત્તર ચૈતન્યની જીર્વ સીડીઓ ઉપર ચડવું બનેા અને જીવનની પૂર્ણ ચરિતાર્થતા તમને પ્રાપ્ત થાવેા.

સુન્દરમ્

I am glad you are going to celebrate the Shashthipurti of Vaidyaraaj Shri Bapalal on the 5th January 1964. He has done great work for the Ayurved. I wish the function every success.

Lilavati Munshi

વૈદ્યરાજની વિદ્વતા, સંનિષ્ઠા અને માનવતા-આ ગુણોએ મને ખૂબ આકર્ષ્યો છે. એમનું ગુજરાતી ભાષા ઉપરનું પ્રજ્ઞત્વ તેમના વિષય ઉપરના પ્રજ્ઞત્વથી જરાયે જીતરે એવું નથી. એમનું સન્માન કરીને જે થવું ઘટે છે તે જ થવા દઈએ છીએ.

એમનું મહાશુભ કાર્ય ચાલુ રાખવા માટે ઈશ્વર એમને આરોગ્યપૂર્ણ દીર્ઘાયુ બક્ષે એવી આ અંગલ પ્રસંગે પ્રાર્થના.

નેપિં લેવાવી જોઈએ તેવા કાર્ક હોય તો તે શ્વ બાપાલાલ વૈદ્ય છે

તેઓ લાંબુ જીવે અને ખીજને લાંબુ અને તંદુરસ્ત જીવવામાં મદદ કરે તેમ મારી શુભેચ્છાઓ મોકલું છું

રસિકલાલ પરીખ

(માજી ગૃહપ્રધાન ગુજરાત રાજ્ય)

શ્રીયુત બાપાલાલભાઈએ આયુર્વેદ ક્ષેત્રે વર્ષોથી કામ કરીને જે કિંમતી ક્ષણો આપ્યો છે, તે વિં લાગ્યે જ કાર્ક કહેવાની જરૂર હોય. પ્રજ્ઞ તેઓશ્રીં દિધાયુ બક્ષે અને એ સુખી જીવન ગાળે તેવી પ્રજ્ઞ પ્રાર્થના.

લાલભાઈ દેસાઈનાં વંદ

(ઉપકુલપતિ ગુજરાત મુનીવર્સિટી)

આપણા આયુર્વેદની પ્રતિષ્ઠા ને ગૌરવ-શ્રા તેમ જ કલા બંને દ્વારા વધારી શ્રી. બાપાલાલભાઈએ એ પ્રાચીન શાસ્ત્રની જે સેવા કરી છે તેની આ રીં કદર થાય એ સર્વથા સમુચિત છે.

દષ્ટિમાં શાસ્ત્રીયતા, વક્તાન્યમાં વિશદતા ને સત્તા ઉલોગપરાયણતા વડે વર્ષો સુધી એમણે જે આયુર્વેદનં ઉપાસના કરી છે તેવું સાહિત્યિક દષ્ટિએ પણ ઘણું

છે તે ખોટા ખાઈને પણ આજી રાખવા વિનંતી છે. આ ધર્મપૂર્તિ ઊજાની આપે ચોખ્ખા માણસની ઈષ્ટ કરે કરી છે તે બદલ આપના મંડળને પણ ધનવાદ આપું છું.

રણછોડાજી મિસ્ત્રી
સંચાલક : “પ્રધાન”

શ્રી બાપાલાલભાઈની માત્ર એક પ્રથમ ઠાટિના વૈદ તરીકેની જ પ્રતિષ્ઠા નથી, એમની પ્રતિષ્ઠા અંશરૂપ કાવ્યસાહિત્યના તેમજ ક્ષત્ર વિષયોના પ્રયોજના એક મહાન ગુજરાતી પંડિત તરીકેની પણ સુવિદિત છે. આવા મહાનુભાવ વિદ્વાનની ધર્મપૂર્તિ ઊજાવવાનો નિર્ધાર કરી સુરતે પરમ અનુકરણીય કાર્ય કર્યું છે.

દેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

આ શુભ પ્રસંગે વૈદરાજ બાપાલાલભાઈને મારા વતી ઘણા ઘણા અભિનંદન આપશો. તેઓશ્રીએ પોતાનું જીવન આધુર્વેદને સમર્પણ કરેલું છે; અને આધુર્વેદના પુનરુદ્ધાન અંગે તેઓશ્રીનો અંગત ફાળો મારા પ્રમાણમાં છે.

ભાઈશ્રી બાપાલાલભાઈ વૈદરાજ ધણું જીવે અને આધુર્વેદની વધુ સેવા કરી, ઉજાજળ વચ્ચે મેળવે તેવી મારી શુભેચ્છા સ્વીકારશે.

ડૉ. મંગળદાસ શાસ્ત્રી
(માજી ડીરેક્ટર, મેડીકલ સર્વિસીઝ)

આ ઉત્સવમાં ગુજરાતની શિષ્ટતાનું દર્શન કરી રહી છું.

વિદ્વાન બાપાલાલભાઈના બૌદ્ધિક અને સાંસ્કારિક વિકાસનું દર્શન-મારી પાસે હતામલકવલ છે.

એમની મહત્તા—એમણે એનેક શિષ્ટગુણો પાસેથી મેળવેલી સુવિદ્યા અને સુસંસ્કાર પર આધાર રાખી રહી છે.

એમનું સૌમ્ય ભારતના પંડિતોને શોભાવે એવું ધરેલું બની રહ્યું છે.

એમની અભ્યાસજીતિએ ગુજરાતનું માન વધાર્યું છે.

એમની સેવાભાવના અનેક માનવ-કલ્યાણસાધક મહાજનોના સદસંગત હજી છે.

શ્રી બાપાલાલભાઈ સાક્ષર છે, વૈદવર્ધ છે, વૈજ્ઞાનિક છે, દેશસેવક છે, યુવકોમાં પણ યુવાન જેવા છે, સંસારના શિષ્ટ સુધારક છે, અને ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા વધારનાર ગુજરાતનો સુપુત્ર છે. એમને જોઈને માન અપાય તેટલું ઓછું છે.

મારે માટે તો મારા એકાદ સ્વપ્નની એઓશ્રી પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિ છે. એમને ખરા અંતઃકરણની શુભેચ્છા પાઠવું છું.

કલ્યાણરાય ન. ભેખી

પ. યુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈનું સન્માન એ માત્ર વ્યક્તિગત નાતે વૈદ્ય કે વ્યક્તિનું સન્માન નથી, પણ આધુર્વેદનું અને તેમાં ગુજરાતના આધુર્વેદિય શિક્ષણ અને સંસ્કાર સાથે જે એક નવી જ જીવનદૃષ્ટિ આપનારું સાહિત્ય પૂ. શ્રી. બાપાલાલભાઈએ ગુજરાતને આપ્યું છે તેનું આ સન્માન છે. શુદ્ધપૂજન એ માત્ર પ્રશંસા જ નથી, પણ ભાવિ પેઢીમાં આવા ભક્તિ અને પ્રેમની સંસ્કારમય લાવના જન્ય કરવાનો મહાપ્રયો સંસ્કાર છે, અને તે, પ્રગ્નમાં સનાતન રીતે જામત રહેલા ભેદિયે. આજે જે પ્રકારનો સમારંભ ઊજાવાય છે તેનું આ દૃષ્ટિએ ભારે મોટું મહત્ત્વ છે.

વૈદ્ય પ્રાગજી મોહનજી રાઠોડ

વૈદરાજ બાપાલાલભાઈ પોતાના વિદ્યાભ્યાસગંધા ગુજરાત ભરમાં જાણીતા છે અને ગુજરાતના વૈદોમાં તેઓ એક રત્નસમાન છે.

“નિધન” આદર્શ અને અન્ય પુસ્તકો દેશને અચો પરી તેઓએ આધુર્વેદની અને વૈદ્યોની ઉચ્ચતમ સેવા કરી છે; પરંતુ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં વૃદ્ધાવીની કન્યાતિઓ નામનું પુસ્તક લખીને તેઓએ પોતાના સ્વાધ્યાય પ્રવચન પરમજ્ઞતાને વિદ્વદ્ વર્ગમાં ખરો પ્રભાવ પાડ્યો છે. આ પ્રસંગે એમને અમારા હાર્દિક અભિનંદન છે.

વલ્લભરામ વૈદ્ય

શ્રી ગાપાલાલભાઈને હું મિત્ર છું અને પ્રશ્ન સક છું એમની વિદ્વતા, આયુર્વેદનું પ્રાવિણ્ય, નિખાલસતા અને બહાદુરી માટે મને ઘણું માન છે એઓ સમાજની તેમજ આયુર્વેદ અને કેળવણી અંગેની સેવા, લાભો સમય, સ્વાસ્થ્ય સાથે, કરતાં રહે એમ હું પ્રશ્નને પ્રાર્થું છું

કા. લ. દેસાઈ
(આચાર્ય આર્ટ્સ અને સાયન્સ કોલેજ, ખારડોની)

શ્રી ગાપાલાલભાઈએ આયુર્વેદની જે સેવા કરી છે તે અપૂર્વ અને અત્યંત કિમતી છે આયુર્વેદના મહત્વનો અંગેનો ગુજરાતી ભાષા દ્વારા પરિચય આપનારા સૌમા એમનું ધ્યાન મેાખરે છે એમના જ્ઞાન અને સેવાની કદર આ પ્રસંગે થાય છે તે ઘણું હર્ષની વાત છે હૃદય એમને દિર્ઘાયુ જણે અને ગુજરાતની સેવા લાભો સખત કરે તેની શુભેચ્છા પાઠવું છું.

પ. શુ. નાયક
(આચાર્ય, ગુજરાત કોલેજ)

વૈદ્યરાજ શ્રી ગાપાલાલભાઈને હું અભ્યાસકાળથી ઓળખું છું વડોદરાની લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામશાળામાં શ્રીયુત અણ્ણભાઈ પુરાણીની દેખરેખ નીચે અમે બધા વ્યાયામ કરતા અને આનંદ લેતા વ્યાયામ શાળામાંથી અમને બધાને બહુ પ્રેરણા મળેલી છે તે દશામાં પણ શ્રી ગાપાલાલભાઈના અસાધારણ પ્રતિભા, આરોગ્યની ભાવના અને સાર્વજનિકતાના દર્શન થતા હતા તેમજ ઉત્તરોત્તર આત્મબળથી અને સતત પરિશ્રમથી મેળવેલી સિદ્ધિઓ સર્વને સુપરિચિત ॥ હાસિય, લઙ્કા અને સૂરતમાં જ નહિ પણ સમસ્ત ગુજરાતમાં વૈદ્યરાજ તરીકે તેમજ ગૌરવવન્તી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે તેમજ આયુર્વેદનું અધ્યયન પણ અગ્રાધ છે સંસ્કૃત સાહિત્યનું વાચન ઉત્તમ પ્રકારનું છે સંશોધન કરવાની નૈસર્ગિક શક્તિ અનુપમ છે, યુગ્મજના સ્વ પડિત વૈદ્યરાજ હરિઝમજી અને સ્વ આચાર્ય બદવજીભાઈની પરપરા ગાપાલાલભાઈએ ગુજરાતમાં ચાલુ કરી છે એ ગુજરાત માટે ગૌરવનો વિષય છે ગુણમાણી અને સંશોધક વૃત્તિથી આયુર્વેદને તેના

પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠિત સ્થાને લાવી ચકાવ એમ છે તેમાં ગાપાલાલભાઈ મહત્વનો ફાગો આપી શકે એમ છે ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ (પુરાતત્ત્વ મંદીર, વડોદરા)

શુ શ્રી ગાપાલાલભાઈને ગુજરાત ઓળખે છે એમને ધધાદારી તરીકે ઓળખે એ સ્વાભાવિક છે પણ એક સાહિત્યકાર, જીડા અભ્યાસી અને મ. પ. ગ્રેમી તરીકે પણ ઓળખે એ દક્ષીણ ખાસ બ્યત જોડે એવી એમજી વેદક વિરે જે જે સાહિત્ય રચ્ય એની ભાષા પ્રાસાદિક, મનનીય અને વાચનારને જે તે વિષયનો આત્મસાત કરાવવાને પૂરી તાકાતવાળી હોય છે. આ સાહિત્યની ગાબતમાં ગુજરાતે એમની ખીજાણ વધુ કરવા પી રહેશે જે તેના પોતાના જ હિતમાં હશે

જેઠમાં પચાસેક વર્ષની ઉંમરે એ એકલા જ ગુજરાતી ટેડી લતા કે જે નિયમિત વ્યાયામ કરે, ખીજ પણ કામ કરે અભ્યાસી તો એવા કે બનભવાન શરમાવે એટલું અને એવું સાહિત્ય વાચતા સંસ્કૃત ભાષા ઉપર સારો એવો કાણુ ધરાવે અમને બધાને ખીતાબ શાકરમાધ્ય સમજાવતા અને પછી ટેલકા ઉપનિષદો પણ સમજાના આયુર્વેદ તો જાણે કે એમને માટે આસોચ્છવાસ જેટલું સરળ હતું તે છે જલમાં એક ભાઈને ડોક્ટરો ઓપરેશન કરવાને જતાની હોસ્પિટલમાં લઈ ગયા અને એક બે દિવસમાં શસ્ત્રક્રિયા કરવાની હતી પણ શ્રી ગાપાલાલભાઈને એવી બાજુ થતા, પોતાને જ ઉપચાર કરવા દે તો વિના ઓપરેશન મટાડી શકે એમ જણ્યાવ્યું. જલ અધિકારીઓને સદ્ગુણિ મળી અને હા પાડી એટલે એમજી ગાયનું લી મગાવી દવા તૈયાર કરી એ દરદીને નસઠોરામાં એના ટીપા ચૂકવ. થોડા દિવસમાં દરદી વગર શસ્ત્રક્રિયાએ સાળે નરવો ચર્ષને ડોક્ટરીમાં પાછો આવ્યો.

આ બધાની સાથે એ હિંમતખાજ છે જીવનમાં ડર જેની વાત એમને લાગતી નથી એમના અર્ધગોપા નયનો, અતરમુખ રહેવામાં એ જે આનંદ લૂટે છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે

નટવરલાલ દવે

“ Sir, at this critical hour of trial for all the Scholars of Ayurveda, we look upon you to steer us safe amidst the troubled waters and lead us to better and prosperous future. You being a stalwart of Ayurvedic literature we sincerely pray that you should be spared with good health and prosperity, lest the cause of Ayurveda should suffer. With your seasoned leadership, profound knowledge, strong determination and above all selfless service to the cause of the Science, we are assured of bright days to come.

Y. N. UPADHYAYA
(Benares University)

‘આયુર્વેદ’ સુવ્યવસ્થા યો દ્વારકાવિદ્યાપ્રભાવત ।
સ ચેન સુવ્યાસેન પ્રવુદ્ધો ભારતે ક્ષતઃ ॥
બાપાલાલ મુર્મી, શાહ-સ મંદિરાના શિરોમણિ ।
કુદરતાત્ - - - પ્રવુરં કાર્યમાયુર્વેદવિરુદ્ધયે ॥

ડૉ. આર. એ વૈદ્ય
(પ્રેસીડન્ટ; બોમ્બે મેડીકલ યુનીવર્સન)

“ I consider Shri Bapalal, a Valdyia devoted to modern scientific method and wish him to succeed in modernising our ancient learning and thus help in advancing the progress of the country and the health of the people.

P. G. Shah
(Gujarat Research Society)

તમે તો આયુર્વેદની અનન્ય સેવા કરી છે. પ્રેમાળ અને કુશળ વૈદ્ય તરીકે તો તમે હજારો દર્દીઓના આશીર્વાદ મેળવ્યા છે. એ વિદ્યામાં આપણા યુવકો તાલિમ મેળવી પારંગત થાય એ માટે પણ

તમે વર્ષોથી ઉત્તમ કાર્ય કરતા રહ્યા છો. એ પ્રાચીન વિદ્યા અને ઉત્તમ સાહિત્ય પણ લખતા રહો છો. આ બધી સેવા ઉપરાંત દેશની આઝાદીની લડતમાં તેમજ ત્યાર પછીના નવનિર્માણના કામેમાં પણ તમે સારો ફાળો આપ્યો છે. આ બધી તમારી સેવાનાં સ્મરણ તાબાં છે. તમારા હિતેચ્છુઓએ તમારી વ્યવસ્થિતિ અંગે જે સમારંભ ગોઠવ્યો છે તે થોડા જ છે.

દીલપુરા બ. દિવાનજી

આ પ્રસંગે આયુર્વેદના ક્ષેત્રમાં શ્રી. બાપાલાલ-ભાઈએ કરેલી સેવાઓને હું અંજલિ આપું છું અને હજુ વધુ ઉપયોગી સેવાઓ કરવા માટે તેમને આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુ ઇચ્છુ છું. સમારંભને હું સંપૂર્ણ સફળતા ઇચ્છું છું.

કે. ચ. પરીખ

(રજીસ્ટ્રાર યુ યુનીવર્સિટી)

૯ ૮

તેમણે જીવનમાં જે સાચું લાગ્યું તે પ્રમાણે કામ કરીને પ્રજાનો પ્રેમ મેળવ્યો છે. તેમણે આયુર્વેદ અને લોકો સહેલાઈથી આરોગ્ય સાચવી શકે એવા ઉપાય બતાવતા પુસ્તકો લખ્યા છે. તેમની સાથે મને જે પરિચય થયો છે તે બહુ સુખદ છે.

શિવાભાઈ પટેલ
(વલ્લભ વિદ્યાલય, બોમ્બાસજી)

નિદિધ્યાસન કાળે ધસી કાયા

કર કલમ ધરી કર્યાં ઉભયરા

ગાન, ગરજ પિયુષ અમને પાવા

લીધો ભેખ બહુ નેજી બાવા.

ડૉ. કુ. ભક્તિ કે. શાહ

આપને જાણિયા મેં તો સજ્જના ગુરુને રૂપે,
હાંસિદે વસતા ત્યારે એકદા મળિયા હતા;
સત્યામલી સ્વરૂપે તો 'ધ્વજ'ને લઈ હાથમાં,
ગયાં તો આપને ત્યાંથી, 'ધ્વજ' સત્યામહ માટ તો ૧

ત્યારે જાણિયા સાધો ! બાપાલાલ ગૃહસ્થને,
અને જીવન-રહસ્યોને જાણુવા મથતો હું યે;
આશ્રમે બાપુને તે દિ. જીવન-જલ રહસ્યને
જાણુવા માળેયાં ત્યારે હીઠા પ્રમુખપદે ૨

પઠિં-પૂર્તિ ઉજવીએ તવ, શત્રંજીવશરદો મવ,
માર્કંડ નાથિનું આયુ પામજો પ્રિયમધુ હે !
આપને વંદના અર્પું, ધન-વંતરી ગણું પ્રિય !
રિદિ-સિદ્ધિ આરોગ્યે, આપના આસિપો ચહું ૩

પીડાઉં શીળવા જેવા વ્યાધિથી બે ક વર્ષથી,
ન આવે હાથ ઉપાય ને સોજા ચઢી આવતા;
લઈ હું હરકે બંધો ! પેટ સાફ રાખવા,
વળી, એનથીસન જેવી ગાળાઓ લઈને જીવું ૪

પ્રેક્ષિસોદા.૮ ને કેદિશયમ દો.૩૦

આજના પ્રસંગે પૂ, બાપાલાલભાઈએ વ્યાયામના
ક્ષેત્રમાં પુરાણી લાઈઓ સાથે આપેલ ફાળો યાદ
આવે છે મારે મન બાપાલાલભાઈ એટલે માત્ર
આશુવેદના નિષ્ણાત જ નહિ; પણ સંપ્રતિકાળની
આરોગ્ય વિષયક સમસ્યાઓ અંગે મૌલિક વિચારણા
કરનાર એક સમર્થ ચિંતક છે. એવા સમર્થ ચિંતક
લાઘુ નિરામયા આયુષ્ય ભોગવી પ્રજાની સેવા કરતા
રહે એવી પ્રજુ-પ્રાર્થના સદ આજના પ્રસંગે મારી
ગુનેચા પાહવું હું.

હરૂમતરાય દેસાઈ

On this occasion in place of customary
flowers, I have only to offer a few ideas
which I have been able to collect recently
with the fond hope that they will carry
with them a freshness, fragrance and beauty
of their own and which you will cherish
the most. They are as follows:—

1. Tilaka—Wendlandia 'sp.

2. Madhulika—Eleusine indica.

ਪ੍ਰਦਿਸ਼ਿਯਤਾ ਕ

	પ્રસ્તુતકર્તા નામ	પ્રકારાક	આવૃત્તિ	વર્ષ
૧	નિધંદુ આદર્શ (પૂર્વાર્ધ)	પોતે	૧ લી	
૨	નિધંદુ આદર્શ (ઉત્તરાર્ધ)	પોતે	"	ખ. સ. ૧૯૨૭
૩	દિનચર્યા	પ્રસ્થાન કાર્યાલય	"	ખ. સ. ૧૯૪૪
૪	ધરગદ્યુ વૈદ્યક	"	૧ લી	(સંવત) ૧૯૮૯
			૨ જી	(સંવત) ૨૦૦૮
૫	દૃઢચીની વનરપતિઓ	ગુજરાત કમ્પ કાર્ડિયાવાડ વૈદ્ય મંડળ	૧ લી	{ (સંવત) ૧૯૮૭ ખ. સ. ૧૯૩૮
૬	અભિનવ કામશાસ્ત્ર	એચ. સી. કોઠારી વડોદરા	૧ લી	{ ધ. સ. ૧૯૩૦ " ૧૯૬૨
			૨ જી	
૭	વૈદ્યકીય કાયદાશાસ્ત્ર	પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ-વડોદરા	૧ લી	ખ. સ. ૧૯૩૦
૮	વનરપતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ધન્વજીવું જીવનચરિત્ર	પોતે	૧ લી	ખ. સ. ૧૯૩૧
૯	ગુજરાતની વનરપતિઓ	ગુજરાત વનોંચુલર સોસાયટી	૧ લી	ખ. સ. ૧૯૩૫
૧૦	ઉર્જિજ્જશાસ્ત્ર (વનરપતિનું વર્ગીકરણ)	નડિયાદ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય	૧ લી	ખ. સ. ૧૯૪૦
૧૧	ભારતીય રસશાસ્ત્ર	પોતે	૧ લી	ખ. સ. ૧૯૪૭
૧૨	વનરપતિ વર્ણન પ્રવેશ	સરતુ સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય	૧ લી	(સંવત) ૨૦૦૮
૧૩	દમ	ગુજરાત મંશોધન મંડળ-ગુણર્ધ	૧ લી	ખ. સ. ૧૯૫૩
૧૪	સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનરપતિઓ	ગુજરાત વિદ્યાસભા-અમદાવાદ	૧ લી	ખ. સ. ૧૯૫૩
૧૫	ખેરાકના તત્ત્વો	પુસ્તકાલય પ્રકાશન-વડોદરા ગૂર્જર અન્થરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ	૧ લી	ખ. સ. ૧૯૫૭
			૨ જી	ખ. સ. ૧૯૬૨
૧૬	આયુર્વેદ વ્યાખ્યાનમાળા	ગૂર્જર અન્થરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ	૧ લી	ખ. સ. ૧૯૫૮
૧૭	આયુર્વેદ વિદ્યાગવલોકન	"	"	"
૧૮	આયુર્વેદ-વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ	"	"	"
૧૯	આપજો ખેરાક	"	"	"
૨૦	આરોગ્ય પાઠોવલી	પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ, વડોદરા	"	૧૯૬૩
૨૧	આપજો ખેરાક	"Our Food" નો અનુવાદ ગૂર્જર અન્થરત્ન કાર્યાલય	"	૧૯૬૪
૨૨.	નિધંદુ આદર્શ—ગુજરાતી અને હિંદી આવૃત્તિઓ તૈયાર થાય છે ગુજરાતી આવૃત્તિ, આત્માનંદ સરસ્વતી કોમ્પેસી. હિંદી આવૃત્તિ ચૌખંભા સંસ્કૃત સિરિઝ બનારસ			

ધરમપત્નિ દલાઓ

અ. હૃદયનું ગુજરાતી ભાષાન્તર

सो। सुंदर वनस्पतियो।

પરિશિષ્ટ ક

શ્રી. બાપાસાલભાઈએ લોગવેલા હોદ્દાઓ

- મેરુપર, રેટે ફેકલ્ટી એન્ડ આયુર્વેદ (મુળર્ધ રાનય)
 , આયુર્વેદિક બોર્ડ એન્ડ રીસર્ચ (,)
 ચેરમેન, રેટેન્ડર્ડ ફૂડ એન્ડ ડ્રગ્સ કમિટી (,)
 મેરુપર, કમિટી ટુ એડવાર્સ ગવર્મેન્ટ ટેક્સ કન્સેસન્સ (મુળર્ધ રાનય)
 , ઇન રીપેક્ટ એન્ડ ડીરીક્ટિવસ પ્રેપરેસન્સ (ગૂજરાત રાનય)
 ચેરમેન, રેટે ફેકલ્ટી એન્ડ આયુર્વેદ (ગૂજરાત રાનય)
 ડીન, આયુર્વેદ ફેકલ્ટી—ગૂજરાત યુનિવર્સિટી
 મેરુપર, ફાર્માકોપીઆ કમિટી—કેન્દ્ર સરકાર ન્યુ દિલ્હી
 , એડ હોક કમિટી—આયુર્વેદ કેર્સ ઘડવા માટેની મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી (પૂના)
 ચેરમેન, આયુર્વેદિક બોર્ડ એન્ડ રીસર્ચ (ગૂજરાત રાનય)
 પ્રમુખ, ગૂજરાત કચ્છ કાર્ડિયાવાડ મુળધ ૧૯૪૮
 પ્રમુખ આયુર્વેદ સેક્સન—ફાર્માસ્યુટિકલ કોમેસ પીલાની ૧૯૬૩

